

શ્રી મહાવીર સ્વામી

શ્રી ગૌતમસ્વામી

શ્રી સુધર્માસ્વામી

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ

ભાગ-૧

લેખક : ત્રિપુટી

પૂજ્ય મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી મ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજી મ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી મ.

: સંકલન :

પૂજ્ય પ્રવર્તક મુનિશ્રી ભદ્રસેનવિજયજી મ.

॥ वंदे वीरम् श्री चारित्रम् ॥

જૈન પરંપરાનો ઈતિહાસ

ભાગ પહેલો ✿ આવૃત્તિ બીજી

: લેખક :

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજ

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજ

(ત્રિપુટી મહારાજ)

: સંપાદક :

પ્રવર્તક મુનિરાજ શ્રી ભદ્રસેનવિજયજી મહારાજ

: પ્રકાશક :

શ્રી યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન - પાલીતાણા

પ્રાપ્તિસ્થાન :

(૧) **શ્રી યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન**
પ્લોટ નં. ૨૮, ગિરિરાજ સોસાયટી,
ચ. મો. સ્કૂલની પાછળ, તળેટી રોડ,
પાલીતાણા.

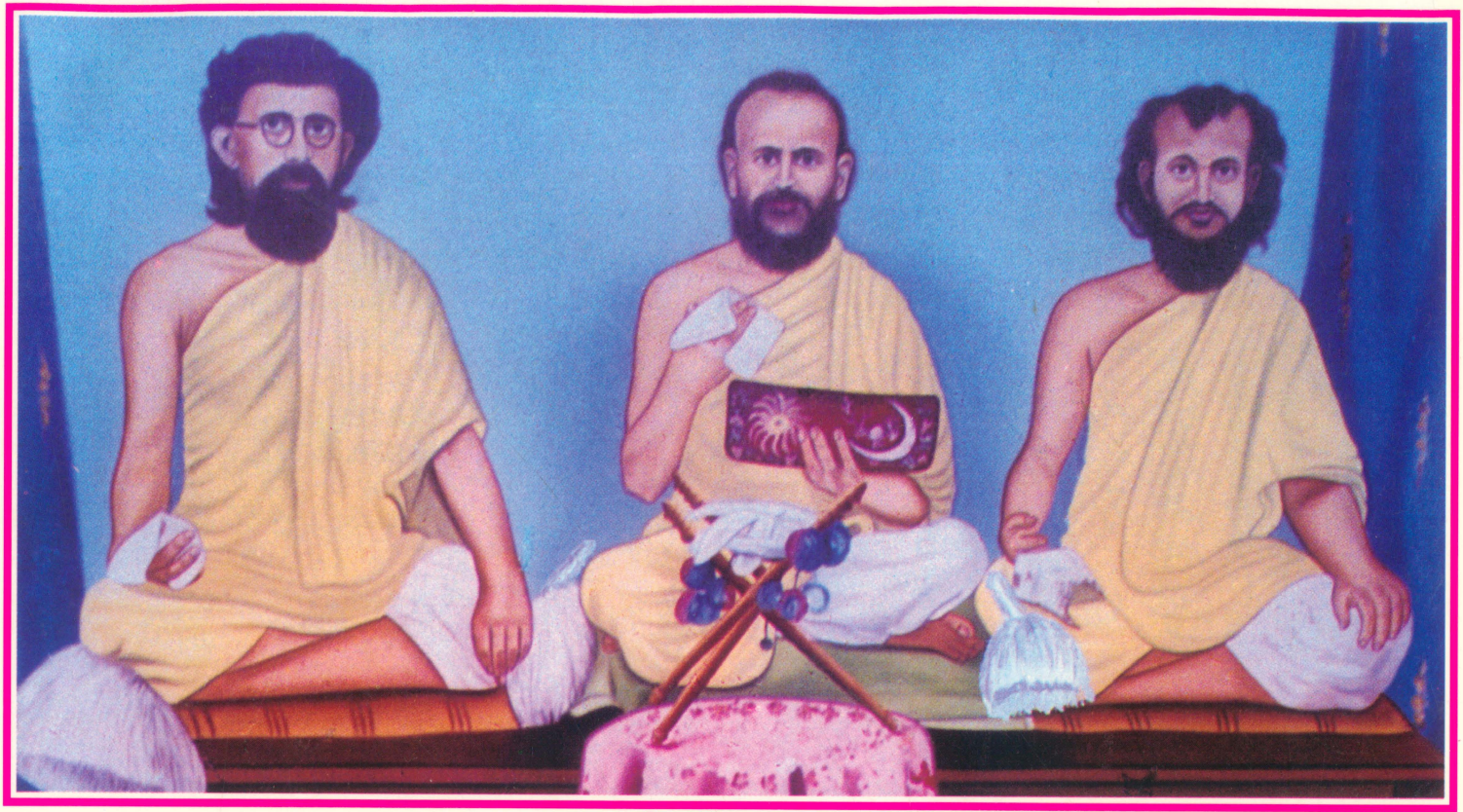
(૨) **પંકજભાઈ હિંમતલાલ શાહ**
૧૬, કીર્તિ કુંજ, પહેલે માળે,
મામલતદારવાડી, મેઈન રોડ,
મલાડ (પશ્ચિમ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૬૪.
ફોન : ૮૮૨ ૭૮૩૭.

પ્રત : ૧,૦૦૦

વીર સં. ૨૦૫૬	ઈ. સ. ૨૦૦૦
વિ. સં. ૨૦૫૬	ચા. સં. ૧૧૬

મુદ્રક : કોમ્પ્યુ-ગ્રાફિક્સ
૨/૧, બંસી પાર્ક, નર્સિંગ લેન, એન. એલ. હાઈસ્કૂલ સામે,
મલાડ (પશ્ચિમ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૬૪.
ફોન : ૮૦૬ ૮૬૮૧ ★ ઘર : ૮૦૫ ૧૯૭૯.

પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી મ.સા. (કચ્છી)
: આદ્યસ્થાપક :
શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરૂકુળ - પાલીતાણા
: જન્મ :
સં. ૧૯૪૦ આસો વદ-૧૪
ગામ-પત્રી
: સ્વર્ગવાસ :
સં. ૧૯૭૪ આસો વદ-૧૦
ગામ-અંગીયા

ત્રિપુટી મહારાજ

પૂજ્ય મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ ✤ પૂજ્ય મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજ ✤ પૂજ્ય મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજ

મારા પરમ ઉપકારી

પૂજ્ય મુનિવર્યશ્રી દર્શનવિજયજી મ. સાહેબ,

પૂજ્ય મુનિવર્યશ્રી જ્ઞાનવિજયજી મ. સાહેબ,

પૂજ્ય મુનિવર્યશ્રી ન્યાયવિજયજી મ. સાહેબ,

(ત્રિપુટી મહારાજ)ના

જન્મ શતાબ્દી વર્ષમાં

જૈન પરંપરાના ઈતિહાસના ભાગ પહેલાની

આવૃત્તિ બીજી

પ્રગટ કરતા

પરમ પૂજ્ય આચાર્ય

શ્રી વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને

તેઓશ્રીના

અર્ધશતાબ્દી (સુવર્ણ મહોત્સવ) વર્ષમાં

અર્પણ

કરતા કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

લિ.

મુનિ ભદ્રસેનવિજય

હવે પછી — પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

[**નોંધ** : જૈન પરંપરાના ઇતિહાસના ૧ થી ૪ ભાગ પ્રગટ થયા તેમાં વિ. સં. ૨૦૦૯માં પ્રગટ થયેલ પહેલા અને વિ. સં. ૨૦૧૬માં પ્રગટ થયેલ ભાગ બીજામાં જ પૂજ્યશ્રી ત્રિપુટી મહારાજ સાહેબે પ્રસ્તાવના લખી છે અર્થાત્ લખી શકયા છે. ત્યાર પછી પૂજ્યશ્રીની તબિયત લકવાના કારણે નરમ બની ગઈ હતી અને એક-બે વર્ષ પછી તો તેઓશ્રીથી બોલવાનું કે લખવાનું લગભગ અશક્ય બની ગયું હતું. આવી અતિ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે વિ. સં. ૨૦૨૦માં પ્રગટ થયેલ ભાગ ત્રીજામાં તેઓશ્રીથી પ્રસ્તાવના લખવાનું શક્ય ન હતું, જ્યારે વિ. સં. ૨૦૩૯માં પ્રગટ થયેલ ભાગ ચોથામાં તો તેઓશ્રીની ઉપસ્થિતિ જ ન હતી. આમ, પૂજ્યશ્રીએ ભાગ : ૧ અને ૨માં જ પ્રસ્તાવના લખી હતી; અને આ બંને પ્રસ્તાવના એક-બીજાને પુરક હોય અને તેમના હાર્દને સમજવામાં જરૂરી હોય (એટલી જ) અહીં આ બંને પ્રસ્તાવના પ્રગટ કરીએ છીએ.] — **સંપાદક**

અમે પૂર્વભારત અને ઉત્તરભારતમાં વિહાર કર્યો ત્યારે અનેક વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધ્યો હતો. પટનાના શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલ, મહાન વિજ્ઞાની જગદીશચંદ્ર બોઝ, કૃષ્ણનગરના ડિસ્ટ્રીક્ટ એન્જિનિયર લેખક અને કવિ ભૂપદેવેન્દ્ર સોબાકર ચેટરજી B.A.,B.E.,C.E.,J.E., A.M., પટનાના પરમેશ્વરજી દયાળ એડ્વોકેટ (ચુરામણ પુરવાલા), મથુરા મ્યુઝિયમના ક્યૂરેક્ટર બાબુ વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ M.A., અને દિલ્હીના દયારામ સહાની સાથે જૈનધર્મ, દાર્શનિક તત્ત્વો, સ્યાદ્વાદ, દ્રવ્યાનુયોગ, (જૈન વિજ્ઞાન) તથા જૈન ઇતિહાસ સંબંધે ઘણી ઘણી વાતો થઈ હતી. પરિણામે તેઓ સાદરભાવે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરતા કે, ઉક્ત વિષયોનું જૈન સાહિત્ય જલદી પ્રકાશિત થાય તો તે દ્વારા ભારતવર્ષને પોતાની પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની જાણકારી થાય. માનવ માત્ર જો જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો અપનાવે તો દુનિયામાં ચાલતા વેર-ઝેરના કલહો અવશ્ય ઓછા થાય. એ સિદ્ધાંતના આદર્શો આજના જગતને ઘણી શાંતિ આપી શકશે એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે.

અમે પણ એ પ્રેમાળ માગણીથી ઉત્સાહિત થઈને સૌ કોઈ ઇતિહાસ-પ્રેમીને ઉપયોગી એવા 'પટ્ટાવલી સમુચ્ચય'ના બે ભાગ પ્રકાશિત કરાવ્યા.

એ પ્રકાશનોને ભારત અને ભારત બહારના ઇતિહાસ તજજ્ઞોએ અંતરના ઉમળકાથી વધાવી લીધા. આ જ કારણે આ વિષયમાં આગળ વધવા અમે વધુ ઉત્સાહિત થયા અને ઇતિહાસની સામગ્રી એકત્રિત કરવા લાગ્યા.

ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માને છે કે જૈન સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે તેમજ છૂટાછવાયા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખરૂપે ઘણો ઇતિહાસ લખાયો છે, જેમાં ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના અણઉકેલ કોયડાઓનો સરળ ઉકેલ મળે છે; તેમ જ ઇતિહાસની તૂટતી સાંકળના સંયોજક અંકોડાઓ પણ મળે છે. આ દરેક ઘટનાઓને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી પ્રકાશમાં લાવવી જોઈએ. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના પૂરા અભ્યાસીઓ જ આ કામ કરી શકે તેમ છે.

અમે ત્રણેએ ઉક્ત વાતને લક્ષમાં રાખીને ''જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ'' રચવો શરૂ કર્યો, જેમાં છેલ્લા ૨૫૦૦ વર્ષમાં થયેલ જૈન આચાર્યો, મુનિઓ, રાજાઓ, મંત્રીઓ, શેઠિયા, વિદ્વાનો, શહેરો, તીર્થો, ગ્રંથો, પરંપરાઓ અને મહાસભાઓ વગેરેનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ રજૂ કરવાનો ઈરાદો રાખ્યો છે. તેનો પહેલો ભાગ (અહીં) પ્રકાશિત થાય છે, બીજા ભાગો વેળાસર પ્રકાશિત થશે.

જો કે આ કામ જલદી થાય એમ અમારી ઈચ્છા હતી - છે જ, કિન્તુ અમારા ત્રણમાંના એક મુનિ ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી) સં. ૨૦૦૭ના માગસર સુદ પાંચમના રોજ અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેથી કદાચ વધુ વિલંબ થાય એવી સંભાવના છે.

આ પહેલા ભાગમાં ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને બહુ ઉપયોગી થાય એવી પ્રાચીન ઘટનાઓ આપી દીધી છે... સાથે જ પરિશિષ્ટમાં ગચ્છોની યાદી, ઐતિહાસિક ગ્રંથોની યાદી અને અકારાદિ નામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

બસ ! આ ગ્રંથ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અજોડ અંગ બનો, એ ઈચ્છાપૂર્વક અમે વિરમીએ છીએ.

લિ.

વિ. સં. ૨૦૦૯ કારતક સુદ-૧૫
તા. ૧-૧૧-૧૯૫૨
સુરેન્દ્રનગર.

મુનિ દર્શનવિજય
મુનિ જ્ઞાનવિજય
(મુનિ ન્યાયવિજય)

* * *

જૈન આગમો તથા ગ્રંથો વિવિધ સાહિત્યનો દરિયો છે. તેમાં ઇતિહાસનાં અમૂલાં રત્નો પથરાયેલાં છે. સૌ કોઈ એ રત્નોને બહાર લાવવા ચાહે છે. અમે જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ના 'હવે પછી'ના લખાણમાં જણાવ્યું હતું કે, પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જૈન સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવા અવારનવાર માગણી કરે છે. આથી અમે ઇતિહાસ જગતમાં ઉપયોગી એવા 'પટ્ટાવલી સમુચ્ચય' ભાગ : ૧-૨ પ્રકાશિત કરાવ્યા હતા અને સળંગ ઇતિહાસ રજૂ કરવા 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' તૈયાર કરવા ધાર્યું હતું, જેમાં ૨૫૦૦ વર્ષના જૈનાચાર્યો, જૈન મુનિવરો, સાધ્વીજીઓ, રાજા, રાણીઓ, શેઠ-શેઠાણી, વિદ્વાનો, દાનવીરો, વિવિધ વંશો, સાહિત્ય નિર્માણ, રચનાકાળ, લેખનકાળ, તીર્થો અને વિવિધ ઘટનાઓ વગેરે.★

સંપાદકીય નોંધ :

જૈન પરંપરાના ઇતિહાસના ભાગ ત્રીજામાં પૂજ્યશ્રી ત્રિપુટી મહારાજ અતિ વ્યાધિગ્રસ્ત હોવાથી તેમની ભાવના અનુસાર તેમની પ્રસ્તાવના આગમપ્રભાકર પૂજ્ય મુનિવરશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે લખી હતી. આ પ્રસ્તાવનામાં તેઓશ્રી અનેકવિધ માહિતીઓની જાણકારી આપતાં લખે છે કે, ''તેઓશ્રીએ (ત્રિપુટી મહારાજે) જે વિવિધતાભરી સામગ્રીનો સંચય કર્યો છે અને જે અનેકવિધ માહિતીઓ પૂરી પાડી છે તે બદલ આજનો વિદ્વાનવર્ગ તેમનો ઋણિ જ રહેશે...

''પ્રસ્તુત 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ'ના મુદ્રિત થઈને પ્રસિદ્ધ પામેલા ત્રણ ભાગોમાં કઈ સામગ્રી છે તે તેનો વિષયાનુક્રમ અને પરિશિષ્ટો જ બોલે છે. તે છતાં અહીં એ સૂચવવું આવશ્યક છે કે – પ્રસ્તુત ગ્રંથ એ મુખ્યત્વે જૈન સાહિત્ય હોવા છતાં તેમાં જે વિવિધ અને વિશિષ્ટ સામગ્રી આપી છે તેથી એ, એક વ્યાપક દ્રષ્ટિનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ બની ગયો છે.

''પ્રસ્તુત વિભાગોમાં રાજાઓ, અમાત્યો, શ્રેષ્ઠીઓ, શ્રેષ્ઠિનીઓ, અનેક ગચ્છ-શાખા-કુળો, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર આચાર્યો, જૈનાગમ વાચનાઓ, ગ્રંથકારો, ગ્રંથરચના, જ્ઞાનભંડારો અને તેનું લેખન, ધર્મકાર્યો, સંઘ વર્ણનો, ગ્રંથપુષ્પિકાઓ, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ, શિલાલેખો, ફરમાનો, અનેક ગચ્છોને

★ પટ્ટાવલીઓ, અનેક દેશો, નગરો, નગરીઓ, તીર્થો, પર્વતો, ગુફાઓ, સ્તૂપો, મંદિરો, મંદિરોના જિર્ણોદ્ધારો, સાંસ્કૃતિક વિગતો (અને) અનેક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસંગે પ્રસંગે બૌદ્ધ, વૈદિક (ઈસાઈ) આદિ સંપ્રદાયોને લગતી વિગતોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે આ ઇતિહાસ ગ્રંથે આપણને ઘણી ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. જે દરેક ભાગોની વિષયાનુક્રમણિકા જોવાથી સમજી શકાય તેમ છે.

દાખલ કરવા. આ ભાવનાથી ઉક્ત ઇતિહાસ માટે અમે નીચે મુજબ ધારણા રાખી હતી.

ભાગ ૧ – **નિર્ગ્રંથગચ્છ** ચંદ્રકુલ વનવાસીગચ્છ (ચૈત્યવાસી યુગ), વીર નિર્વાણ સં. ૧ થી વિ. સં. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ, દિગમ્બર આચાર્ય પટ્ટાવલી.

ભાગ ૨ – **વડગચ્છ**, વિ. સં. ૧૦૦૦ થી વિ. સં. ૧૨૫૦ નો ઇતિહાસ, જેમાં વડગચ્છ, માનદેવગચ્છ, રાજગચ્છ, ધર્મઘોષગચ્છ, પૂર્ણતલગચ્છ, રુદ્રપલ્લીયગચ્છ, ખરતરગચ્છ, પૂનમિયાગચ્છ, અંચલગચ્છ, આગમિકગચ્છ, ચતુર્દશીગચ્છ, કચ્છોલીગચ્છ, વાદિદેવસૂરિ-ગચ્છ, નાગોરીગચ્છ, આરાસણગચ્છ, પાયચંદગચ્છ વગેરેની પટ્ટાવલીઓ.

ભાગ ૩ – **તપાગચ્છ**, સં. ૧૨૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ, તપાગચ્છના પેટાગચ્છો, કડવામત, લોંકામત, નાગપુરીય લોકામત, સ્થાનકમાર્ગ, તેરાપંથી વગેરેની પટ્ટાવલીઓ, વિવિધ વંશાવલીઓ.

ભાગ ૪ – **હીરયુગ**, સં. ૧૬૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ.

ભાગ ૫ – ભાગ ૧ થી ૪ની મોટી **ઈન્ડેક્સ** અકારાદિ નામાવલી.

ભાગ ૬ – ભાગ ૧ થી ૪ના **વંશવૃક્ષો**.

ભાગ ૭ – **પ્રસ્તાવના**, વિશેષ સમજૂતી વગેરે, નવા પ્રકાશનમાં જરૂરી પ્રશ્નોત્તરી વગેરે.

પહેલો ભાગ વિ. સં. ૨૦૦૯ના કાર્તિક સુદિ ૧૫, તા. ૧-૧૧-૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયો. આથી સૌ કોઈએ માગણી કરી કે આ ગ્રંથ (ભાગ બીજો) જલદી તૈયાર થવો જોઈએ.

અમારી ભાવના હતી કે, ભાગ બીજો તરત પ્રકાશિત થાય તેમ કરવું. પણ ભાવિભાવના યોગે એમાં એકાએક અંતરાય આવી પડ્યો. તે આ પ્રમાણે –

મુનિ ન્યાયવિજયજી સં. ૨૦૦૭ના માગસર શુદિ ચોથના દિવસે હૃદયરોગથી અમદાવાદમાં કાળધર્મ પામ્યા.

+ મુનિ જ્ઞાનવિજયને સં. ૨૦૧૧થી ડાયાબિટીસ-મધુપ્રમેહ શરૂ થયો.

+ મુનિ દર્શનવિજયને સં. ૨૦૧૫ના માગસર વદિ ચોથથી લો

+ પૂ. જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ સં. ૧૯૧૯માં અને પૂ. દર્શનવિજયજી મહારાજ સં. ૧૦૨૮માં કાળધર્મ પામ્યા હતા.

બ્લડપ્રેસર–રક્તગતિમાંદ્યનો રોગ શરૂ થયો, જેની વધુ અસર થાય તો લકવો (પેરેલીસીસ) લાગુ પડે.

આ કપરા સંજોગોમાં ગ્રંથ તૈયાર થાય એ વિચિત્ર સવાલ હતો. પરંતુ આમાં ગુરુદેવની કૃપાથી સહકારી નિમિત્તો આવી મળ્યાં, તે આ પ્રમાણે –

અમો બન્ને તો એકબીજાના પુરક રહ્યા. એટલે જ્યારે જેનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય તે કામ ચલાવે અને તે રીતે પણ ભાગ બીજાનું કામ જારી રાખ્યું.

(૧) **ડો. નાનાલાલ ભાઈલાલ** – તેમણે અમારા સ્વાસ્થ્યના સુધારા માટે ઘણી કાળજી રાખી છે. તેમના તરફથી અમોને બોલવા, લખવા, વાંચવાની સાફ મનાઈ હતી, પણ સાથોસાથ તેમણે એટલી છૂટ આપી હતી કે આપની ખાસ ભાવના છે તો ધીમે ધીમે ઈતિહાસનું કામ કરતા રહો, સાવધાન રહેવું. જરાક ખટકો થાય કે આરામ લેવો અને મને તરત ખબર આપવી.. તેમની આ કિમતી સમ્મતિથી આ ગ્રંથના કામનો પ્રારંભ થયો.

(૨) **શેઠ મનુભાઈ જેસિંગભાઈ કાલિદાસ** – જેમણે જૈન સાહિત્યના વિવિધ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરાવ્યાં છે. તેમણે આ ઈતિહસાનો ભાગ ૧ વાંચીને જણાવ્યું કે, ''આપ આનો ભાગ બીજો જલદી પ્રકાશિત થાય તેમ કરો. પ્રારંભિક આર્થિક રકમ રોકવાની જરૂર પડે તો મને લાભ આપવા કૃપા કરજો.'' મનુભાઈની આ ભાવનાએ અમારા ઉત્સાહમાં ઘણો વધારો કર્યો.

(૩-૪) **પં. શ્રી વિકાસવિજયજી ગણિ** – તેઓ તો ૨૦ વર્ષ જૂના અમારા સ્નેહી મુનિ છે. અમો જૈન સોસાયટીમાં હતા ત્યાં પણ શ્રીયુત આશારામભાઈ વગેરે સંઘ અમારી ભક્તિમાં ઉત્સુક હતો પરંતુ આગમપ્રભાકર પૂજ્યશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ તથા ઉક્ત મુનિ અને નગરશેઠ કુટુંબના ગુરુભક્ત ભાઈઓનો આગ્રહ હતો કે અમો શહેરમાં ઉજમફઈની ધર્મશાળાએ આવીએ તો સારું, આથી અમો સં. ૨૦૧૫ના વૈ. વદ-૬ના રોજ ઉજમફઈની ધર્મશાળાએ આવ્યા. પંન્યાસજી તથા ભક્તપ્રિય મુનિ ચંદ્રોદયવિજયજીએ અમારી આજ સુધી સર્વ રીતે ભક્તિ કરી છે.

(૫) **તપસ્વી સાધ્વીશ્રી મંજુલાશ્રીજી, સાધ્વી મધુકાન્તાશ્રીજી** અને **સાધ્વી મધુલતાશ્રીજી**એ પણ નોંધપાત્ર ભક્તિનો લાભ લીધો છે.

ઈતિહાસ મળે છે કે, પં. વીરગણિએ સં. ૧૧૬૦માં 'પિંડનિર્યુક્તિ'ની ટીકાના નિર્માણમાં પોતાને મદદગાર મુનિવરોનાં નામ લખ્યાં છે.

અમો પણ માનીએ છીએ કે પૂજ્ય દાદા મૂલચંદજી મહારાજની ગાદીનો પ્રતાપ, ઉક્ત મુનિવરોની સભર ભક્તિ, ડૉ. નાનાભાઈની આદરભરી કાળજી અને શ્રાવકોની શુભ મનોકામનાથી અમારા સ્વાસ્થ્યમાં ઘણે અંશે ક્રમશઃ આરામ થતો આવ્યો છે અને આ ગ્રંથનું કામ સરળ બન્યું છે.

(૬) **પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ** – તે વ્યાકરણતીર્થ છે. કેટલાક ગ્રંથોના સંપાદન અને લેખનથી ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. પુરાતત્ત્વ અને ઈતિહાસના ઊંડા અભ્યાસી છે. તેમણે આ ગ્રંથની શુદ્ધ પ્રેસકોપી અને પ્રુફ સુધારવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી પોતાને માથે લીધી હતી. એકંદરે આ ગ્રંથના પ્રકાશકની અમારી સંપૂર્ણ જવાબદારી તેમણે અદા કરી છે.

(૭-૮) આ ઉપરાંત સાક્ષરવર્ય **પં. રતિલાલ દીપચંદ** અને **પં. બાલાભાઈ** (જયભિખ્ખુ) – એ દેસાઈ બેલડી તો શરૂથી અંત સુધી ગ્રંથના સૌ કાર્યમાં સર્વ રીતે પ્રેરક રહે છે...

(૯) **શ્રી જયંતિલાલ ઘેલાભાઈ દલાલ** – વસંત પ્રેસના વ્યવસ્થાપક અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, જેમણે ૭ મહિનામાં પૂરો ગ્રંથ છાપ્યો છે. કામ સફાઈદાર કર્યું છે. યોગ્ય સુધારા-વધારા (છેવટ સુધી) કર્યા છે...

(૧૦-૧૧) **શ્રીમાન સારાભાઈ પોપટલાલ ગજરાવાળા, શ્રીમાન ચંદુલાલ લખુભાઈ પરીખ** – તેઓની વારંવાર પ્રેરણાનું જ આ પરિણામ છે કે, આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય છે. ટૂંકમાં તે બંને તો આ ગ્રંથના પ્રકાશનના સર્વ રીતે સૂત્રધાર છે.

એકંદરે દેવગુરુની કૃપાથી તથા ઉપરના સહકારીઓની શુભ કાળજીથી આ ગ્રંથનું કામ સરળ બન્યું છે...

બસ, આ ગ્રંથ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અજોડ અંગ બનો અને સૌનું કલ્યાણ હો, એ ઈચ્છાપૂર્વક અમે વિરમીએ છીએ.

લિ.

વિ. સં. ૨૦૧૬ શ્રાવણ સુદ-૧,
તા. ૨૪-૭-૧૯૬૦
ઉજમફઈની ધર્મશાળા, અમદાવાદ.

મુનિ દર્શનવિજય
મુનિ જ્ઞાનવિજય
(મુનિ ન્યાયવિજય)

યોગાનુયોગ...

સંપાદકીય નોંધ :

મારા મનમાં સતત રટણ રહ્યાં કર્યું છે : જૈન પરંપરાના ઈતિહાસના પાંચમા ભાગના પ્રકાશનનું. આ માટે મેં ગત ચાતુર્માસમાં અનેક પૂજ્ય શ્રમણભગવંતો અને શ્રીસંઘોને જરૂરી વિગતો મોકલાવવા એક પરિપત્ર પાઠવેલ. સાથે માહિતી એકત્ર કરવાનું કાર્ય પણ ચાલુ જ રહેલ. પણ એવામાં ભવિતવ્યતા કહો કે યોગાનુયોગ, જેનો પૂર્વ વિચાર પણ કર્યો ન હતો તે જૈન પરંપરાના ઈતિહાસના ભાગ પહેલાનું પુનઃ પ્રકાશન ભાગ પાંચમો બહાર પડે તે પહેલાં જ થવા પામ્યું. વાત એવી બની કે જૈન પરંપરાના ઈતિહાસ ભાગ ચોથાના પ્રકાશન પછી ભાગ ૧, ૨ અને ૩ જે અપ્રાપ્ય હોવાથી, તેનાં પુનઃ પ્રકાશનની અગત્યતા અને આવશ્યકતા પૂજ્ય વિદ્વદ્ શ્રમણભગવંતો આદિ દ્વારા વિશેષ જાણવા મળી. તે સમયે આ ભાગો ફરી પ્રગટ કરવાની મારી કોઈ તૈયારી કે વિચારણા ન હતી. હા, આ કાર્ય કરવા માટે મારી કોઈપણને સમ્મતિ અવશ્ય હતી અને તેનો મને એટલો જ રાજીપો હતો.

પરમ ઉપકારી પૂજ્યશ્રી દર્શનવિજયજી મ. સાહેબ, પૂજ્યશ્રી જ્ઞાનવિજયજી મ. સાહેબ અને પૂજ્યશ્રી ન્યાયવિજયજી મ. (શ્રી ત્રિપુટી મહારાજ) સાહેબે અનેક વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખીને જ્ઞાનનાં અજવાળાં પાથર્યાં છે. તેમાંય તેઓશ્રીએ 'જૈન પરંપરાનો ઈતિહાસ' લખીને તો એક વિદ્વદ્ભોગ્ય મહામૂલા સર્જનની ભેટ જ ધરી છે. આવા ગ્રંથો આજે જ્યારે અપ્રાપ્ત હોય ત્યારે તેને પુનઃ પ્રગટ કરવાની જરૂર સહુકોઈને લાગે જ; અને તે માટેના પ્રયત્નો પણ શરૂ થવા લાગ્યા.

આ પુનઃ પ્રકાશનના પ્રયત્નરૂપે કોઈએ જરૂરી સુધારા-વધારા કરવાની વિચારણા કરી, કોઈએ જ્યાં પુનઃરુક્તિ હોય તે રદ કરી જેમ છે તેમ પ્રગટ કરવાની વિચારણા કરી તો કોઈએ આનો હિન્દીમાં અનુવાદ કરી પ્રગટ કરવાની વિચારણા કરી. આ વિચારણા પછી બધાએ પોતાની અસમર્થતા જણાવી. પરંતુ, અન્ય કોઈએ, ઘણો સમય વિતવા છતાં, આ કાર્ય હાથ ધર્યાનું અમારી જાણમાં આવ્યું નથી. અને, કદાચ, આમ બનવાનું કારણ યોગાનુયોગ ભાગ પહેલાનું પ્રકાશન પણ મારા સદ્નસીબે લખાયું હશે. આમ, જૈન પરંપરાના ઈતિહાસ ભાગ પહેલાનું પ્રકાશન થતાં હું

અપાર આનંદ અને ગૌરવ અનુભવું છું અને સાથોસાથ મારા પરમ ઉપકારી પૂજ્યશ્રી ત્રિપુટી મહારાજ સાહેબનાં નામ અને કામને વધુ ને વધુ યશોજ્જવલ બનાવે એવા યોગો મને પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ એવી અંતરની અભિલાષા સેવું છું.

આ ભાગ–૧નું પુનઃ પ્રકાશન અમે જેમ છે તેમ મહદ્‌અંશે કર્યું છે. ફક્ત જ્યાં જ્યાં પુનઃરુક્તિ હતી તેટલું જ કમી કરી તથા મુદ્રણદોષ અને કોઈ કોઈ હકીકત દોષ લાગ્યા ત્યાં સુધારો કર્યો છે.

છેલ્લે, જે મારા પોતાના કહેવાય અને કંઈ પણ મારું કામ જે પોતાનું સમજીને જ કરતા હોય તેના માટે લખતાં મીઠી મૂંઝવણ અનુભવું છું. એક તો મારા શિષ્ય બાલમુનિ મહાભદ્રવિજય કે જેમણે દરેક કામની જેમ આ કાર્યમાં પણ શરૂથી જ રસ લીધો છે અને પોતાનું ધ્યાન પડે એવાં નાનાં-મોટાં કાર્ય ઘણાં ખંતથી કર્યાં છે. બીજા તે ભાવનગરવાળા વિનોદભાઈ. જેને હું મારા પોતાના કહું એવા 'જૈન' પત્રવાળા સ્વ. શ્રી ગુલાબચંદ દેવચંદ શેઠના પુત્ર. તેઓ પણ એવા જ સરળ, નિષ્ઠાવાન અને કાર્યનિપુણ છે. ત્રીજા તે મુંબઈ-મલાડના શ્રી પંકજભાઈ હિંમતલાલ શાહ. મારા પ્રત્યેક કાર્યમાં આગળ ને આગળ. તેમણે પોતાની કાર્યસૂઝ, ચીવટ અને તત્પરતાથી કાર્ય પૂર્ણ કરેલ છે.

પૂજ્ય પ્રવર્તક મુનિરાજશ્રી હરીશભદ્રવિજયજી મહારાજ તથા પંડિત શ્રી હરેશભાઈ ઝોટા તથા કોમ્પ્યુ-ગ્રાફિક્સવાળા ભરતભાઈ ચિત્રોડા વગેરેના પણ મળેલ સહયોગની અનુમોદના કરું છું.

વિ. સં. ૨૦૫૬, ચૈત્ર સુદ-૧
પાલીતાણા.

એ જ શુભાભિલાષી
મુનિ ભદ્રસેનવિજય

✤ સહાયક દાતાઓની શુભ નામાવલી ✤

(૧) વિશા શ્રીમાળી જૈન સંઘ, બોરસદ.

(૨) શ્રી તાલધ્વજ જૈન શ્વેતાંબર તીર્થ કમિટી,
તળાજા જૈન સંઘ

(૩) શ્રી વાવ પંથક જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ,
વાવ (બનાસકાંઠા)

(૪) શ્રી હારીજ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ.

(૫) શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ જૈન સંઘ
ઈશ્વરનગર, ભાંડુપ (વેસ્ટ), મુંબઈ.

યોગનિષ્ઠ પરમ પૂજ્ય આ૦ શ્રી કેશરસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબના સમુદાયવર્તી વિદુષી સા. શ્રી મંજુલાશ્રીજી મ. (મહુવાવાળા)ના શિષ્યા વાત્સલ્યહૃદયા સા. શ્રી મધુકાન્તાશ્રીજી મ. તથા ભક્તહૃદયા સા. શ્રી મધુલતાશ્રીજી મ.ની ચિરઃ સ્મૃતિ નિમિત્તે...

પૂજ્ય સાધ્વીશ્રી પૂર્ણયશાશ્રીજી મ. તથા પૂ. સાધ્વીશ્રી કૈવલ્યરત્નશ્રીજી મ. સાહેબની પ્રેરણાથી એવં સા. શ્રી રાજ-શ્રુત-સમ્યગ્-મુક્તિશ્રીજી મ. આદિઠાણાની સિદ્ધગિરિમાં ચાતુર્માસ-નવ્વાણું યાત્રા નિમિત્તે...

(૧) શ્રીકાલીના માનીપાડા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ,
શાંતાક્રુઝ (ઈસ્ટ), મુંબઈ.

(૨) શેઠ ઘેલાભાઈ કરમચંદ જૈન સેનેટોરીયમ ટ્રસ્ટ,
વિલે પારલા (વેસ્ટ), મુંબઈ.

(૩) શ્રી કાંતીનગર શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ જૈન સંઘ,
જે. બી. નગર, અંધેરી (ઈસ્ટ), મુંબઈ.

(૪) શ્રી માટુંગા રોડ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, મુંબઈ.

卐 પ. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રીવિમલસેન વિજયજી મ. સા. તથા પ. પૂ. પં. શ્રીનંદિભૂષણવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી. શ્રી પોપટલાલ હેમચંદ જૈન સંઘ જૈનનગર, અમદાવાદ.

卐 યોગનિષ્ઠ પ. પૂ. આ. શ્રીકેશરસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના સમુદાયના પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રીરાજયશવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી. એક સદ્‌ગૃહસ્થ–પાલીતાણા.

卐 પ. પૂ. સ્થવિર મુનિશ્રી અમરેન્દ્રસાગરજી મ. સા. તથા પ. પૂ. મુનિશ્રી મહાભદ્રસાગર મ. સા.ની પ્રેરણાથી. શ્રી વર્ધમાન જૈન આગમ મંદિર સંસ્થા – પાલીતાણા.

ગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના વિનયરત્ન વર્ધમાન તપોનિધિ સંયમ રત્ન-રત્નાકર સ્વ. પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રીકાંતિવિજયજી ગણિવરના શિષ્યરત્ન વાત્સલ્યવારિધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયનરચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબની શુભ પ્રેરણાથી.

(૧) શ્રી સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય – વઢવાણ.

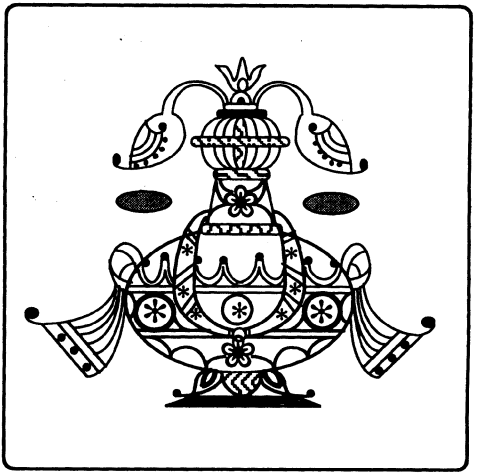
(૨) શ્રી ઝાલાવાડ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપા. સંઘ ટ્રસ્ટ સુરેન્દ્રનગર.

(૩) શ્રી મહારાષ્ટ્ર ભુવન જૈન ધર્મશાળા – પાલીતાણા.

(૪) શ્રી વર્ધમાનનગર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ ટ્રસ્ટ રાજકોટ.

(૫) પ. પૂ. મુનિશ્રી કીર્તિદર્શનવિજયજી મ. સાહેબના શિષ્ય પ. પૂ. મુનિશ્રી હંસબોધીવિજયજી આદિની પ્રેરણાથી. શ્રી જૈન દર્શન ઉપાસક સંઘ – જામનગર.

જય જિનેન્દ્ર

વિષય-અનુક્રમણિકા

પ્ર.	ઘટના	પાનું
૧.	શ્રી સુધર્માસ્વામી	૧
	ચોવીસ તીર્થંકરો	૧
	ભ. મહાવીરસ્વામી	૨
	શિષ્ય પરિવાર	૨
	૧૧ ગણધરો	૨
	રાજ ઋષિઓ	૬
	રાજ ઋષિણીઓ	૬
	જૈન રાજાઓ	૭
	૯ તીર્થંકરો	૭
	પાર્શ્વસંતાનીઓ	૮
	આજીવક (મત)	૮
	બીજા મુનિઓ	૮
	ચતુર્વિધ સંઘ	૮
	વિહારભૂમિ	૯
	૨૫ આર્યક્ષેત્રો	૯
	ધર્મપ્રચાર-ભૂમિ	૧૦
	અન્ય ધર્માચાર્યો	૧૧
	ગોશાળો	૧૧
	નિહ્નવ પહેલો-જમાલી	૧૨
	નિ. બીજો-તિષ્યગુપ્ત	૧૩
	ઉપકેશ પટ્ટાવલી	૧૪
	શ્રીકેશી ગણધર	૧૫
	આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (ગણપતિ)	૧૫, ૩૭૪
	દ્વિવંદનીક ગચ્છ	૩૦
	તપારત્ન શાખા	૩૧
	શ્રીસુધર્માસ્વામી	૩૧
	નિર્ગન્થગચ્છ	૩૩
	જિનાગમ-૧૨ અંગો	૩૩
	રાજા શ્રેણિક	૩૭
	રાજા કોણિક	૩૮
	મંત્રી અભયકુમાર	૪૦
	જૈન તીર્થો	૪૧
	કલ્યાણક ભૂમિઓ	૪૨
	અષ્ટાપદ	૪૨
	અષ્ટાપદાવતાર	૪૨
	તક્ષશિલા	૪૪
	રથાવર્તગિરિ	૪૪, ૨૭૮
	શત્રુંજય	૪૪
	ગિરનાર	૪૫
	પ્રભાસપાટણ	૪૫
	હસ્તિનાપુર	૪૫
	ચંપાપુરી	૪૫, ૯૩
	સમ્મેતશિખર	૪૫
	મથુરા	૪૬
	ભરૂચ	૪૭
	અજારા	૪૮
	અહિચ્છત્રા	૪૯
	શંખેશ્વર	૫૦
	કંબોઈ	૫૧
	બદરી પાર્શ્વ.	૫૧
	કુમારગિરિ	૫૨, ૧૭૩
	જગન્નાથપુરી	૫૨
	ક્ષત્રિયકુંડ	૫૩
	ઋજુવાલુકા	૫૩
	રાજગૃહી	૫૩, ૫૮
	ગજપદ તીર્થ	૫૪
	દશાર્ણ દેશ	૫૫, ૭૧
	જીવિતસ્વામી	૫૫, ૭૧
	નાંદિયા આદિ	૫૬
	પ્રયાગ	૫૬
	પાવાપુરી	૫૬

પ્ર.	ઘટના	પાનું
૨.	**આર્ય જંબૂસ્વામી**	૫૮
	૧૦ વસ્તુનો વિચ્છેદ	૬૫
	રાજર્ષિ અવન્તીવર્ધન	૬૬
	મગધરાજ ઉદાયી	૬૭
	નંદવંશ	૬૮
	ભદ્રેશ્વર તીર્થ	૬૯
	વિદિશા (ભિલ્સા)	૭૦
	સાંચી સ્તૂપ	૭૦
	ઉદયગિરિ	૭૧
	પાટલીપુત્ર	૭૩
૩.	**આર્ય પ્રભવસ્વામી**	૭૬
	શ્રીમાલનગર-ભીનમાલ	૮૦
	ઓસિયા	૮૨
	કોરટા તીર્થ	૮૨
	જૈન **મંત્રીવંશ**	૮૩
	મંત્રી કલ્પક	૮૪
૪.	**આ૦ શય્યંભવસૂરિ**	૮૯
	દશવૈકાલિક	૯૫
૫.	**આ૦ યશોભદ્રસૂરિ**	૯૮
૬.	**આ૦ સંભૂતિવિજય**	૯૯
	આ૦ ભદ્રબાહુ	૯૯
	ગ્રંથસર્જન	૧૦૧
	પહેલી આગમવાચના	૧૦૯
	ચાર ધ્યાની શ્રમણો	૧૧૧
	ગણ શાખાઓ	૧૧૨
	વિહાર પ્રદેશ	૧૧૩
	દિગમ્બર માન્યતા	૧૧૩
૭.	**આ૦ સ્થૂલિભદ્ર**	૧૧૫
	મંત્રી શકટાલ	૧૧૫
	પં. વરરુચી	૧૧૫
	કોશા ગણિકા	૧૧૮
	મંત્રી શ્રીયક	૧૨૧
	૭ આર્યાઓ	૧૨૬
	૪ ચૂલિકા આગમ	૧૨૬
	જૈન રાજાઓ	૧૨૯
	મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત	૧૨૯
	રાજા બિન્દુસાર	૧૩૪
	રાજા અશોક	૧૩૫
	યુવરાજ કોણિક	૧૩૬
	રાજા બલભદ્ર	૧૩૭
	મંત્રી ચાણક્ય	૧૩૭
	નિ.૩ આષાઢ શિષ્યો	૧૩૯
૮.	**આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ**	૧૪૧
	(સંપ્રતિ ચર્ચા)	૧૪૪
	આ૦ મહાગિરિ શિષ્યો	૧૪૫
	આ૦ સુહસ્તિ શિષ્યો	૧૪૫
	ગણો-શાખાઓ-કુલો	૧૪૫
	કોડિય(કોટિક)ગણ	૧૪૭
	(બંભલિજ્જ પ્ર. લેખ)	૧૪૭
	ગણધરવંશ	૧૪૮
	વાચકવંશ પટ્ટાવલી	૧૪૯
	આર્ય શ્યામાચાર્ય	૧૪૯
	આર્ય સ્કંદિલ(ખંડિલ)	૧૫૦
	આર્ય નંદિલસૂરિ	૧૫૧
	આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ	૧૫૨
	આ૦ સ્કંદિલસૂરિ	૧૫૩
	આ૦ નાગાર્જુનસૂરિ	૧૫૪
	આ૦ દેવર્દ્ધિગણિ	૧૫૫
	યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી	૧૫૭
	આ૦ ગુણસુંદર	૧૫૭
	ચોથા કાલકાચાર્ય	૧૫૯
	આ૦ જિનભદ્રગણી	૧૫૯
	નિ.૪ અશ્વમિત્ર	૧૬૨
	(શૂન્યવાદ)	૧૬૨
	નિ.૫ ગંગદેવ	૧૬૩

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	રાજા સંપ્રતિ ૧૪૨,	૧૬૪
	અવન્તી તીર્થ	૧૬૬
	જૈન ગુફાઓ	૧૬૮
	પહાડપુર	૧૬૮
	માળવાની ગુફાઓ	૧૬૮
	ઢીંપુરી તીર્થ	૧૭૦
	બીજાં જૈન તીર્થો	૧૭૨
૯.	**આ૦ સુસ્થિત અને**	
	આ૦ પ્રતિબદ્ધસૂરિ	૧૭૩
	બીજી આગમવાચના	૧૭૩
	રાજા ખારવેલ	૧૭૫
	(ભુવનેશ્વર)	૧૭૮
૧૦.	**આ૦ ઈન્દ્રદિન્નસૂરિ**	૧૮૦
	આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિ	૧૮૦
	કુશાનવંશ	
૧૧.	**આર્ય દિન્નસૂરિ**	૧૮૩
	આર્ય શાંતિશ્રેણિક	૧૮૩
	ગણ-શાખાઓ	૧૮૩
	અગ્નિદાહ પ્રથા	૧૮૩
	બીજા કાલિકાચાર્ય	૧૮૪
	(સંવત્સરી ચોથ)	૧૮૬
	ષાંડિલગચ્છ	૧૮૭
	સમય-ચર્ચા	૧૮૭
	(પંજાબના જૈનો)	૧૮૮
	આર્ય ખપુટાચાર્ય	૧૮૯
	આ૦ રુદ્રદેવસૂરિ	૧૯૩
	આ૦ શ્રમણસિંહ	૧૯૩
	લાટાચાર્ય	૧૯૩
	આ૦ વજ્રભૂતિ	૧૯૪
	આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ	૧૯૫
	(સ્તભંન પાર્શ્વનાથ)	૧૯૯
	આ૦ રેવતીમિત્ર	૨૦૨
	આ૦ વૃદ્ધવાદીસૂરિ	૨૦૨

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	સિદ્ધસેન દિવાકર	૨૦૨
	સાહિત્ય-રચના	૨૦૯
	સત્તાસમય-વિચારણા	૨૧૩
	જૈન રાજાઓ	૨૧૬
	સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય	૨૧૬
	સવંત વિચારણા	૨૧૯
	રાજા શાલિવાહન	
	(સાતવાહન)	૨૨૨
૧૨.	**આ૦ સિંહગિરિસૂરિ**	૨૨૪
	આ૦ તોષલીપુત્ર	૨૨૪
	આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિ	૨૨૪
	આ૦ શ્રીગુપ્તસૂરિ	૨૨૪
	આર્ય સમિતસૂરિ	૨૨૫
	ધર્મપ્રચાર	૨૨૬
	નિ.૬ઠ્ઠો રોહગુપ્ત	૨૨૭
	ત્રૈરાશિક પટ્ટાવલી	૨૨૮
	ઈસાઈ મત	૨૨૮
	જૈનધર્મ-પ્રથા સ્વીકાર	૨૨૯
૧૩.	**આર્ય વજ્રસ્વામી**	૨૩૪
	લઘુ ભદ્રબાહુસ્વામી	૨૩૯
	કુળ અને શાખાઓ	૨૩૯
	બીજા ભદ્રબાહુ	૨૪૦
	દેવર્દ્ધિગણિ પટ્ટાવલી	૨૪૧
	જૈન રાજાઓ	૨૪૬
	તીર્થો-કપર્દી યક્ષ	૨૪૬
	(રથવીરપુર)	૨૪૬
૧૪.	**આ૦ વજ્રસેનસૂરિ**	૨૪૮
	ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર	૨૪૮
	ત્રીજી આગમવાચના	૨૪૯
	ચાર કુલો	૨૫૦
	(સંગમસિંહસૂરિ)	૨૫૨
	આર્ય રક્ષિતસૂરિ	૨૫૩
	દુર્બલિકા પુષ્યમિત્ર	૨૫૫

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	નિ.૭ ગોષ્ઠામાહિલ	૨૫૭
	નિ.૮ શિવભૂતિ	૨૫૭
	દિગમ્બરમત	૨૬૦
	દિગંબર પટ્ટાવલીઓ	૨૭૨
	તીર્થો : જૂનાગઢ	૨૭૫
	ઢંકગિરિ	૨૭૬
	મહુડી	૨૭૭
	થરાદ	૨૭૭
	સોપારક	૨૭૭
	ઓસમ પહાડ	૨૭૯
	વસઈ	૨૮૦
	દ્વારિકા	૨૮૦
૧૫.	**આ૦ ચંદ્રસૂરિ**	૨૮૧
	ચંદ્રગચ્છ	૨૮૧
૧૬.	**આ૦ સમન્તભદ્ર**	૨૮૪
૧૭.	**આ૦ વૃદ્ધોદેવસૂરિ**	૨૮૭
	આ૦ જજ્જિગસૂરિ	૨૮૭
	રાજા નાહડ	૨૮૭
	સ્વર્ણગિરિ	૨૮૮
	સાચોર તીર્થ	૨૮૯
૧૮.	**આ૦ પ્રદ્યોતનસૂરિ**	૨૯૧
	મહાક્ષત્રપો	૨૯૧
	ધૂમલીનગર	૨૯૫
૧૯.	**આ૦ માનદેવ (પહેલા)**	૨૯૭
	ધર્મપ્રચાર	૨૯૮
૨૦.	**આ૦ માનતુંગસૂરિ**	૨૯૯
	આ૦ સિંહસૂરિ	૨૯૯
	આ૦ ઉમાસ્વાતિ	૨૯૯
૨૧.	**આ૦ વીરસૂરિ**	૩૦૫
૨૨.	**આ૦ જયદેવસૂરિ**	૩૦૫
૨૩.	**આ૦ દેવાનંદસૂરિ**	૩૦૬
	આ૦ મલ્લવાદીસૂરિ	૩૦૬
	રાજા શિલાદિત્ય	૩૧૪

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	વલભીવંશ	૩૧૬
	(વલભીના ગામો)	૩૧૮
	ગુહિલવંશ	૩૧૯
	શીસોદિયાવંશ	૩૧૯
	(બાપ્પા રાવળ)	૩૨૦
	ચોથી આગમવાચના	૩૨૨
	વલભીભંગ ૩૨૪,	૪૧૮
	રાજવંશો	૩૨૬
	ચૈત્યસ્થિતિ	૩૩૦
૨૪.	**આ૦ વિક્રમસૂરિ**	૩૩૩
	આ૦ શિવશર્મસૂરિ	૩૩૩
	આ૦ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર	૩૩૩
	વા૦ સંઘદાસ મહત્તર	૩૩૪
	ધર્મસેન મહત્તર	૩૩૪
	આ૦ ધર્મદાસગણિ	૩૩૪
	આ૦ જિનદાસગણિ	૩૩૭
	આ૦ વિમલચંદ્રસૂરિ	૩૩૭
	(પઉમચરિય)	૩૩૮
	પંડિત ચંડ	૩૩૯
	ધમ્મિલહીંડી	૩૩૯
૨૫.	**આ૦ નરસિંહસૂરિ**	૩૪૦
૨૬.	**આ૦ સમુદ્રસૂરિ**	૩૪૧
	ધર્મપ્રચાર	૩૪૧
	પાંચમી આગમવાચના	૩૪૧
	૮૪ આગમો	૩૪૨
	(પ્રમાણ)	૩૫૫
	(આર્યો)	૩૫૫
	(સાક્ષીપાઠો)	૩૫૬
	ગ્રંથ સાહિત્ય	૩૫૬
	આગમભાષા	૩૫૭
	વિવરણ સાહિત્ય	૩૬૦
	આગમ-પ્રશંસા	૩૬૨
	કલ્પસૂત્ર-વાચન	૩૬૩

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	હુણરાજા તોરમાણ	૩૬૩
	(પવ્વઈવા)	૩૬૫
	(વીતભયનગર)	૩૬૫
	રાજા ધ્રુવસેન	૩૬૫
	નાગહ્રદ તીર્થ	૩૬૬
	વલભી તીર્થ	૩૬૭
	આણંદપુર	૩૬૭
૨૭.	**આ૦ માનદેવ (બીજા)**	૩૬૮
	મૈત્રી કથા	૩૬૮
	હારિલવંશ-પટ્ટાવલી	૩૬૯
	ધર્મપ્રચાર	૩૭૧
	(પેટા ગચ્છો)	૩૭૪
૨૮.	**આ૦ વિબુધપ્રભસૂરિ**	૩૭૫
	આ૦ જિનભદ્રગણિ	૩૭૫
	રાજા શંકર	૩૭૫
	જૈન રાજાઓ	૩૭૬
	(કોંકણ)	૩૭૬
	કુલ્પાકજી તીર્થ	૩૭૬
૨૯.	**આ૦ જયાનંદસૂરિ**	૩૭૮
	આ૦ અકલંક	૩૭૮
	કોટ્યાર્ય ૩૭૮,	૪૬૫
	આ૦ સિંહસૂરિ	૩૭૯
	અગસ્ત્યસિંહસૂરિ	૩૭૯
	આ૦ **માનતુંગસૂરિ**	૩૭૯
	ભક્તામર સ્તોત્ર	૩૮૧
	(માનતુંગ સૂરિવરો)	૩૮૩
	આ૦ દેવભદ્રસૂરિ	૩૮૩
	રાજા હર્ષ	૩૮૪
૩૦.	**આ૦ રવિપ્રભસૂરિ**	૩૮૫
	આ૦ સ્વાતિસૂરિ-ત્રીજા	૩૮૫
	આ૦ **સિદ્ધસેન**ગણિ	૩૮૫
	પટ્ટાવલી	૩૮૫
	આ૦ યક્ષદત્તગણિ	૩૮૬
	આ૦ જિનદાસગણિ	૩૮૬
૩૧.	**આ૦ યશોદેવસૂરિ**	૩૮૮
	આ૦ શીલગુણસૂરિ	૩૮૮
	(શ્રીપૂજ મર્યાદા)	૩૮૯
	આ૦ દેવચંદ્રસૂરિ	૩૯૦
	આ૦ બુદ્ધાગણિ	૩૯૧
	ભટેવરાગચ્છ	૩૯૧
	આ૦ વડેસર	૩૯૧
	થારાપદ્રગચ્છ	૩૯૧
	રાજા રઘુસેન	૩૯૧
	આ૦ વીરભદ્રસૂરિ	૩૯૨
	આ૦ **હરિભદ્રસૂરિ**	૩૯૨
	ગ્રંથોની યાદી	૪૦૨
	સમયવિચાર	૪૦૪
	રાજા વનરાજ	૪૦૯
	રાજા ભતૃભટ	૪૧૧
	રાજા શિલાદિત્ય	૪૧૨
	મંત્રી ચાંપરાજ	૪૧૨
	મંત્રી જાંબ	૪૧૨
	મંત્રી નીનો	૪૧૩
	મંત્રી આશક	૪૧૩
	શ્રીદેવી	૪૧૩
	મહાનિશીથસૂત્ર	૪૧૪
૩૨.	**આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ**	૪૧૬
	હીજરત	૪૧૬
	જૈન સંસ્કૃતિ	૪૧૬
	શંકરાચાર્ય	૪૧૭
	આ૦ સંભૂતિ	૪૧૯
	આ૦ શાંતિસૂરિ	૪૧૯
	રાજગચ્છ પટ્ટાવલી	૪૧૯
	(ધર્મપ્રચાર)	૪૨૦
	(કાંગડા તીર્થ)	૪૨૦
	(આ૦ વર્ધમાન)	૪૨૧

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	(આ૦ ધર્મઘોષ)	૪૨૫
	(ધર્મપ્રચાર)	૪૨૭
	આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ	૪૨૯
	કૃષ્ણર્ષિગચ્છ	૪૨૯
	ધનેશ્વરગચ્છ	૪૩૧
	મોઢગચ્છ	૪૩૨
	આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ	૪૩૪
	(દુલવા)	૪૩૪
	(પાડલ)	૪૩૪
	આ૦ ગોવિંદ-નન્નસૂરિ	૪૪૨
	રાજા શિવમૃગેશ	૪૪૨
	પડિહાર રાજાવલી	૪૪૩
	(લક્ષણાવતી)	૪૪૫
	જૈન રાજાઓ.	૪૪૮
	રાજા આમ	૪૪૮
	ખુમાણ (ત્રીજા)	૪૪૮
	જૈન ગોત્રો	૪૪૮
	ગ્રંથભંડારો	૪૪૯
	કરહેડા તીર્થ	૪૪૯
૩૩.	આ૦ માનદેવસૂરિ	૪૫૧
૩૪.	આ૦ વિમલચંદ્ર	૪૫૨
	આ૦ જીવદેવસૂરિ	૪૫૨
	ભાવાચાર્ય પટ્ટાવલી	૪૬૧
	(૭) આ૦ વીરસૂરિ	૪૬૨
	આ૦ વિજયસિંહ	૪૬૩
	આ૦ મહેશ્વરસૂરિ	૪૬૪
	આ૦ વિજયસેન	૪૬૪
	આ૦ કમલદેવ	૪૬૫
	આ૦ જયસિંહ	૪૬૫
	જ્યે૦ શ્રીવત્સ	૪૬૫
	જ્યે૦ બલદેવ	૪૬૫
	આ૦ શીલાંકસૂરિ	૪૬૬
	આ૦ સિદ્ધર્ષિ	૪૬૭
	આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ	૪૭૦

પ્ર.	ઘટના	પાનું
	આ૦ અભયદેવ	૪૭૦
	આ૦ નન્નસૂરિ	૪૭૦
	આ૦ મલ્લવાદી-બીજા	૪૭૦
	આ૦ પાર્શ્વસૂરિ	૪૭૦
	હર્ષપુરીયગચ્છ	૪૭૧
	સાંડેરગચ્છ પટ્ટાવલી	૪૭૧
	જૈન ગોત્રો	૪૭૨
	આ૦ યશોભદ્રસૂરિ	૪૭૨
	આ૦ બલિભદ્રસૂરિ	૪૭૬
	હત્થુંડીગચ્છ પટ્ટાવલી	૪૭૯
	ખિમઋષિ	૪૭૯
	કૃષ્ણઋષિ	૪૮૦
	આ૦ વીરસૂરિ	૪૮૦
	પટ્ટાવલી	૪૮૭
	રાજા અલ્લટ	૪૮૮
	(તલવાડા)	૪૮૯
	રાજા કર્દમ	૪૯૦
	(તહનગઢ)	૪૯૦
	સપાદલક્ષનો રાજા	૪૯૦
	ભોજ, કક્કુઅ	૪૯૧
	હત્થુંડી-રાજાવલી	૪૯૧
	(રાતા મહાવીર)	૪૯૧
	(સેવાડી)	૪૯૨
	જૈન રાજવંશ	૪૯૪
	જૈન ગોત્રો	૪૯૭
	ભાવસાર	૪૯૮
	ભોજક	૪૯૯
	જૈન સ્તંભો	૫૦૦
	નાડુલાઈ તીર્થ	૫૦૧
	જૈન તીર્થોનો વારસાહક્ક	૫૦૩
	જૈન ચોરાશી ગચ્છો	૫૦૬
	જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથો	૫૧૦
	અકારાદિ અનુક્રમ	૫૧૩

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।
णमो लोए सव्वसाहूणं ॥

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ : ૧

ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી

વંદામિ અરિહંતે, સિદ્ધે આયરિયે અ ઉવજ્ઝાએ ।
સમણે સંઘં ધમ્મં, નાણં ચ દંસણં ચરિત્તં ॥૧॥

✿ ✿ ✿

અરિહંત સિદ્ધ ભદંત ગણધર સૂરિ વાચક મુનિવરા,
ગણવંશ વાચકવંશ તપગણ ભાસતા ગુણ સાગરા;
શાખા કુલો ગચ્છો ઘણા રત્નત્રયી વૃદ્ધિકરા,
જયવંત હો જયવંત હો શ્રી જૈન પટ્ટપરંપરા.

✿ ✿ ✿

આ અવસર્પિણી કાળમાં (૧) શ્રી ઋષભદેવ, (૨) શ્રી અજિતનાથ, (૩) શ્રી સંભવનાથ, (૪) શ્રી અભિનંદનસ્વામી, (૫) શ્રી સુમતિનાથ, (૬) શ્રી પદ્મપ્રભ, (૭) શ્રી સુપાર્શ્વનાથ, (૮) શ્રી ચંદ્રપ્રભ, (૯) શ્રી સુવિધિનાથ, (૧૦) શ્રી શીતલનાથ, (૧૧) શ્રી શ્રેયાંસનાથ, (૧૨) શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી, (૧૩) શ્રી વિમલનાથ, (૧૪) શ્રી અનંતનાથ, (૧૫) શ્રી ધર્મનાથ, (૧૬) શ્રી શાંતિનાથ, (૧૭) શ્રી કુંથુનાથ, (૧૮) શ્રી અરનાથ, (૧૯) શ્રી મલ્લિનાથ, (૨૦) શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી, (૨૧) શ્રી નમિનાથ, (૨૨) શ્રી નેમિનાથ, (૨૩) શ્રી પાર્શ્વનાથ અને (૨૪) શ્રી મહાવીરસ્વામી – એ ચોવીસ તીર્થંકરો થયા છે. તેમાંથી આજે અંતિમ બે તીર્થંકરો શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીની શિષ્યપરંપરા વિદ્યમાન છે અને આજે શ્રી મહાવીરસ્વામીનું શાસન ચાલે છે, જયવંત વર્તે છે.

વિશ્વના અંતિમ ઉપકારક ભગવાન મહાવીરસ્વામી છે. તેઓનો જન્મ વિ. સં. પૂર્વે ૫૪૩માં ચૈત્ર સુદ ૧૩ની મધ્ય રાત્રે કુંડગ્રામના ક્ષત્રિયકુંડ

વાસમાં રાજા સિદ્ધાર્થની રાણી ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિથી થયો હતો. તેમનાં ભાઈનું નામ નંદિવર્ધન, બહેનનું નામ સુદર્શના, પત્નીનું નામ યશોદા, પુત્રીનું નામ પ્રિયદર્શના અને જમાઈનું નામ જમાલીકુમાર હતું. તેમનાં પોતાનાં વર્ધમાનકુમાર, મહાવીરસ્વામી, નિગંઠ, નાયપુત્ત અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એમ અનેક નામો હતાં. તેઓએ માતા-પિતા અને પત્નીના મૃત્યુ પછી પોતાના વડીલ બંધુ નંદિવર્ધનની રજા લઈ, ૩૦ વર્ષની ભરયુવાનીમાં, કારતક વદ ૧૦મીના ચોથા પહોરે મુનિપણું સ્વીકાર્યું. તેઓએ લગભગ ૧૨॥ વર્ષ પર્યંત છદ્મસ્થ અવસ્થામાં ભૂમિતલ પર વિહાર કર્યો, કડક વ્રત પાલન કર્યું, અનેક પરિષહો-ઉપસર્ગો સહન કર્યા, શરીરે જીવલેણ કષ્ટો ઝીલ્યાં અને ઘોર તપસ્યા કરી. ત્યાર પછી તેઓને ઋજુવાલુકા નદીને કાંઠે શાલવૃક્ષની નીચે ધ્યાન કરતાં કરતાં વૈશાખ સુદ ૧૦ના ચોથા પહોરે કેવલજ્ઞાન થયું અને તેઓએ બીજે દિવસે, વૈશાખ સુદ ૧૧ની સવારના પહેલે પહોરે, મધ્યમ અપાપાના મહસેન વનમાં ધર્મોપદેશ આપી અનેક મનુષ્યોને ધર્મમાર્ગમાં સ્થાપ્યા; ૧૧ ગણધર બનાવ્યા અને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક તથા શ્રાવિકા – એ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી.

શિષ્યપરિવાર :

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને મુખ્ય શિષ્ય ૧૧ હતા, જેઓ ગણધર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો ટૂંકો પરિચય નીચે મુજબ છે.

૧. ગણધર શ્રીઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ : મગધ દેશના ગોબર ગામમાં ગૌતમ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ વસુભૂતિની પત્ની પૃથ્વીદેવીએ વિ. સં. પૂર્વે ૫૫૧માં એક તેજસ્વી બાળકને જન્મ આપ્યો. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠા અને જન્મ રાશિ વૃશ્ચિક હતાં. માતા-પિતાએ આ બાળકનું નામ ઇન્દ્રભૂતિ રાખ્યું. ઇન્દ્રભૂતિ ૧૪ વિદ્યાના પારગામી અને બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રોના પરિપૂર્ણ જાણકાર થયા એટલે તે મગધમાં મહાપંડિત તરીકે વિખ્યાત બન્યા. તેઓ ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા અને યજ્ઞ હોમ વગેરે તત્કાલીન બ્રાહ્મણ્ય વિધિ-વિધાન કરાવતા હતા. તેઓ એકવાર પોતાના વિદ્યાર્થી પરિવાર સાથે મધ્યમ-અપાપામાં સોમિલ બ્રાહ્મણને ત્યાં યજ્ઞ કરાવવા માટે આવ્યા. આ સમયે તેમની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી.

બરાબર એ જ અવસરે ભગવાન મહાવીરસ્વામી કેવલી તીર્થંકર થયા અને ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરવા માટે મધ્યમ-અપાપામાં પધાર્યા. તેઓએ વૈશાખ સુદ ૧૧ના પહેલા પહોરે પંડિત ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમના ''જીવ

છે કે નહીં ?'' એ સંશયનું નિવારણ કરી, પ્રથમ તેમને ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. ઉપન્નેઇ વા, વિગમેઇ વા, ધુવેઇ વા એ ત્રિપદી આપી પોતાના પ્રથમ 'ગણધર' તરીકે સ્થાપ્યા, જે ગણધર ''ગૌતમસ્વામી'' એ નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તેમને તે જ સમયે મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તેઓ મહાતપસ્વી હતા, મહાજ્ઞાની છતાં તદ્દન સરળ સ્વભાવના હતા. તેઓએ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશ પ્રમાણે ૧૨ અંગ શાસ્ત્રોની રચના કરી, અનેક મનુષ્યોને દીક્ષા આપી. શ્રીકેશી ગણધર વગેરે અનેક સાથે વાર્તાલાપ કરી તેમની શંકાઓનું નિવારણ કર્યું અને તેમના ઉપર સત્ય માર્ગજ્ઞાનો પ્રભાવ પાડ્યો. એ રીતે ૩૦ વર્ષ સુધી શુદ્ધ મુનિજીવનનું પાલન કર્યું. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી આસો વદિ અમાસની રાતે મોક્ષે ગયા જાણી તે જ સમયે કારતક સુદ ૧ના સૂર્યોદય સમયે તેઓ કેવલી બન્યા અને ૧૨ વર્ષ સુધી કેવલપર્યાય પાળી વીરનિર્વાણ સં. ૧૨માં રાજગૃહીમાં વૈભારગિરિ પર અનશન કરી મોક્ષે પધાર્યા.

૨. **ગણધર અગ્નિભૂતિ** : મગધ દેશના ગોબર ગામના રહીશ ગૌતમ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ વસુભૂતિ અને બ્રાહ્મણી પૃથ્વીદેવીના દ્વિતીય પુત્ર પંડિત અગ્નિભૂતિએ સોમિલ બ્રાહ્મણના યજ્ઞ પ્રસંગે, વૈશાખ સુદ ૧૧ને દિવસે જ, પોતાના વડીલ બંધુ ઇન્દ્રભૂતિની દીક્ષા સાંભળી ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે આવી, ''કર્મ છે કે નહીં ?'' એવી પોતાની શંકાનું સમાધાન મેળવ્યું અને પોતાના ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ૪૭ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા સ્વીકારી. તેમણે ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓને ૫૯ વર્ષની ઉંમરે કેવળજ્ઞાન થયું અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ ૭૪ વર્ષની વયે વૈભારગિરિ પર અનશનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઈ. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર કૃતિકા અને જન્મ રાશિ વૃષભ હતું.

૩. **ગણધર વાયુભૂતિ** : ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમના ત્રીજા ભાઈ વાયુભૂતિ હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર સ્વાતિ અને જન્મ રાશિ તુલા હતી. ૪૨ વર્ષની વયે તેમણે પણ પોતાના બંને વડીલ બંધુઓની દીક્ષા સાંભળીને નમ્રભાવે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે આવી ''આત્મા આ શરીરથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે'' એવી પોતાની શંકાનું સમાધાન મેળવી પોતાના ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે દીક્ષા સ્વીકારી, ત્રિપદી મેળવી ગણધરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ ૫૩મા વર્ષે કેવલી બન્યા અને ૭૦મા વર્ષે ભગવાન મહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન સ્વીકારી નિર્વાણ પામ્યા.

૪. ગણધર વ્યક્તસ્વામી : આ ગણધર કોલ્લાક નિવાસી ભારદ્વાજ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ ધનમિત્ર અને વારુણીદેવીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ અને જન્મ રાશિ મકર હતાં. તેમણે પણ, ૫૧મા વર્ષે, મધ્યમ-અપાપામાં આવી,''પંચ ભૂત છે કે નહીં ?'' એવા પોતાના સંશયનું સમાધાન મેળવી, ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને ત્રિપદી ધારી ગણધરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓને ભગવાન મહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ ૬૩મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને વૈભારગિરિ પર ૮૦મા વર્ષે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું.

૫. ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી : આ ગણધર કોલ્લાક નિવાસી અગ્નિવૈશ્યાયન ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણ ધનમિત્ર (ધમ્મિલ) અને ભદ્દિલાદેવીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને રાશિ કન્યા હતી. એ સમર્થ વિદ્વાન હતા અને ૫૦૦ શિષ્યો સાથે તેઓ પણ મધ્ય-અપાપામાં સોમિલ ભટ્ટને ત્યાં યજ્ઞ કરાવવા આવ્યા હતા. અને ત્યાં જ મહસેન વનમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે જઈ ''જે પ્રાણી જેવો હોય તે બીજા ભવમાં પણ તેવો રહે કે પલટાય ?'' એવી પોતાની શંકાનું સુંદરતમ સમાધાન મેળવી પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે ભગવાનના શિષ્ય બન્યા. ભગવાને પણ તેમને ત્રિપદી આપી ગણધરપદે સ્થાપ્યા અને દીર્ઘાયુ હોવાના કારણે ગણની અનુજ્ઞા પણ તેઓને જ આપી એટલે કે પોતાના પછી ગણના નાયક તરીકે તેમની વરણી કરી હતી. તેમની ૫૦મા વર્ષે દીક્ષા તથા ૯૩મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન અને વીર સં. ૨૦મા એટલે કે ૧૦૦મા વર્ષે વૈભારગિરિ પર અનશનપૂર્વક તેમનું નિર્વાણ થયું હતું.
(જુઓ પૃ. ૩૧ થી ૩૩)

૬. ગણધર મંડિત : મૌર્ય ગામના વિપ્ર વાશિષ્ઠ ગોત્રવાળા ધનદેવ અને વિજયાદેવીના પુત્ર મંડિતકુમાર. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર મઘા અને જન્મ રાશિ સિંહ હતાં. તેઓ પણ ભગવાન મહાવીર પાસે ''બંધ તથા મોક્ષનો'' સંદેહ દૂર કરી પોતાના ૩૫૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ૫૪મા વર્ષે દીક્ષિત થયા અને ત્રિપદી શ્રવણપૂર્વક ગણધર બન્યા. ૬૮મા વર્ષે કેવળી થયા અને ૮૩મા વર્ષે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ વૈભારગિરિ પર અનશન કરી નિર્વાણ પામ્યા.

૭. ગણધર મૌર્યપુત્ર : તેઓ મૌર્યગામવાસી કાશ્યપ ગોત્રના બ્રાહ્મણ મૌર્ય અને વિજયાદેવીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ અને

જન્મ રાશિ વૃષભ હતાં. ૬૫ વર્ષની ઉંમરે તેમને પણ, વૈશાખ સુદ ૧૧ના જ દિને, ૩૫૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે ''દેવની વિદ્યમાનતા'' બાબતનું સમાધાન મેળવવાપૂર્વક દીક્ષા, ત્રિપદી અને ગણધરપદની પ્રાપ્તિ થયેલ. તેઓ ૮૦મા વર્ષે કેવળી અને ૯૫મા વર્ષે ભગવાનની હયાતીમાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન કરી મોક્ષે પધાર્યા.

૮. **ગણધર અકંપિત** : આ ગણધર મિથિલાના ગૌતમગોત્રીય દેવ બ્રાહ્મણ અને જયંતીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરાષાઢા અને જન્મ રાશિ મકર હતાં. તેમણે ૪૯મા વર્ષે મહસેન વનમાં ભગવાન મહાવીર પાસે જ ''નારકીઓનાં અસ્તિત્વ'' વિષે સમાધાન મેળવી પોતાના ૩૦૦ શિષ્યો સાથે દીક્ષા લીધી અને ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ મેળવ્યું. ૫૮મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ૭૮મા વર્ષે, ભગવાનની વિદ્યમાનતામાં જ, વૈભારગિરિ ઉપર અનશન લઈ મોક્ષગમન કર્યું.

૯. **ગણધર અચલભ્રાતા** : તેઓ અયોધ્યાના હરિતગોત્રીય બ્રાહ્મણ વસુ અને નંદાદેવીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર મૃગશિર અને તેમની જન્મ રાશિ મિથુન હતી. તેમણે પણ મહસેન વનમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે જઈ પોતાની ''પુણ્ય પાપની હયાતી'' બાબતની શંકાનું સમાધાન મેળવી ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ૪૬મા વર્ષે દીક્ષા સ્વીકારી અને ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ મેળવ્યું. ૫૯મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ૭૨મા વર્ષે, ભગવાનની વિદ્યમાનતામાં જ, તેઓ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન સ્વીકારી નિર્વાણ પામ્યા.

૧૦. **ગણધર મેતાર્ય** : તેઓ વત્સ દેશના તુંગિક ગામના કૌડિન્ય ગોત્રીય દત્ત બ્રાહ્મણ અને વરુણાદેવી બ્રાહ્મણીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર અશ્વિની અને જન્મ રાશિ મેષ હતાં. ૩૬ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પણ મહસેન વનમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે જઈ પોતાની ''પરલોકની હયાતી'' બાબત શંકાનું સમાધાન પામી પોતાના ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી, ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ મેળવ્યું. તેઓ ૪૬મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન અને ૬૨મા વર્ષે ભગવાનની હયાતીમાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન સ્વીકારી મોક્ષ પામ્યા.

૧૧. **બાલદીક્ષિત ગણધર પ્રભાસસ્વામી** : તેઓ રાજગૃહી નગરીમાં કૌડિન્ય ગોત્રીય બ્રાહ્મણ શ્રીબલની પત્ની અતિભદ્રાની કુક્ષિથી પુષ્ય નક્ષત્રમાં ને કર્ક રાશિમાં જન્મ્યા હતા. તે બાલવયમાં જ વિદ્વાન બન્યા અને ૩૦૦

વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપન કરાવતા હતા. મધ્યમ અપાપામાં સોમિલ બ્રાહ્મણને ત્યાં તેઓ પણ અધ્વર્યુ તરીકે આવ્યા હતા; અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી કેવળી બની ત્યાં પધાર્યા ત્યારે ૧૦ વિદ્વાનોએ તો પોતાના શિષ્ય-પરિવાર સાથે ભગવાનનું શિષ્યપણું સ્વીકારી લીધું, તેમ પંડિત પ્રભાસ પણ મહસેન વનમાં ભગવાનની પાસે આવ્યા અને ''મોક્ષ છે કે નહીં'' એવી પોતાની શંકાનું નિરાકરણ કરી પોતાના શિષ્યો સાથે ભગવાનના શિષ્ય બન્યા અને ત્રિપદી સાંભળી ૧૧મા ગણધર બન્યા. તેઓ ૨૫મા વર્ષે કેવળજ્ઞાની થયા અને ૪૦ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ભગવાનની હયાતીમાં જ વૈભારગિરિ પર અનશન કરી મોક્ષગામી બન્યા.

આ ૧૧ ગણધરો બ્રાહ્મણ જાતિના, વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણવાળા, સમચતુરસ્રસંસ્થાનવાળા, સ્વર્ણ સમાન કાંતિવાળા અને આહારક શરીરથી અધિક રૂપસંપદાવાળા હતા. તે દરેકે વૈશાખ સુદ ૧૧ના પહેલા તથા બીજા પહોરે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા સ્વીકારી અને ગણધરપદ મેળવ્યું. તેઓ ગૃહસ્થપણે ૧૪ વિદ્યાના પારગામી હતા. મુનિપણે દ્વાદશાંગી ગણિપિટકના ધારક-નિર્માતા અને અંતે કેવળજ્ઞાની બન્યા હતા. આ દરેક ગણધરો રાજગૃહીની પહાડી વૈભારગિરિ પર માસક્ષમણ તપથી મહિનાનું અનશન કરી નિર્વાણ પામ્યા હતા.

મહાન ઉપકાર અને પ્રભાવ :

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ વૈશાખ સુદ ૧૧ના મહસેન વનમાં ૧૧ ગણધરો બનાવ્યા; અને ત્યાં જ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા – એ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી અને ત્યારથી ૩૦ વર્ષ સુધી વિહાર કરી જગત ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો.

તે દરમિયાન સિન્ધુસૌવીરનો રાજા ઉદાયી, બનારસનો રાજા અલખ, કંપિલપુરનો રાજા સંયતિ, દશાર્ણપતિ દશાર્ણભદ્ર, સુગ્રીવ નગરનો રાજા બલભદ્ર, કુરુરાજા ઋષિશિવ, મહારાજા વીરાંગ, મહારાજા વીરજસ વગેરે રાજાઓ, વિશાલાની રાજકન્યાઓ, અંગદેશની રાજકન્યા ચંદનબાળા, મહારાજા શ્રેણિકની ૨૩ રાણીઓ, યુગબાહુની રાણી, મહારાજા શતાનીકની પટ્ટરાણી, રાજકુમારી જયન્તી, રાજગૃહીના રાજકુમારો મેઘકુમાર વગેરે, સુદર્શનનગરનો રાજકુમાર, પોલાસપુરનો રાજકુમાર અઈમત્તો, આર્દ્ર દેશનો રાજકુમાર આર્દ્રક તથા સુબાહુ વગેરે ૧૦ રાજકુમારોએ જૈન દીક્ષા સ્વીકારી, તેઓ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણસંઘમાં દાખલ થયાં હતાં.

મગધરાજ શ્રેણિક, મગધપતિ કોણિક, મગધેશ ઉદાયી, વિશાલાપતિ મહારાજા ચેટક, ગણરાજા શંખ, અવન્તીરાજ ચંડપ્રદ્યોત, અંગપતિ દધિવાહન, સુદર્શનનગરનો રાજા યુગબાહુ, પોલાસપુરનો રાજા વિજયસેન, કુંડગ્રામપતિ ગણરાજા નંદિવર્ધન, વત્સરાજ શતાનીક, આમલકપ્પાનો શાસક સેત, કૈકય (શ્વેતાંબિકા)નો રાજા પ્રદેશી, પાવાપુરી-શાસક ગણરાજા હસ્તિપાલ, કુરુરાજા અદિતશત્રુ, ઋષભપુરપતિ ધનબાહુ, વીરપુરનો રાજા કૃષ્ણમિત્ર, વિજયપુરપતિ વાસવદત્ત, સૌગન્ધિકાપતિ અક્ષતિહત, કનકપુરપતિ પ્રિયચંદ્ર, મહાપુરનરેશ બલ, સુઘોષનગરપતિ અર્જુન, ચમ્પેશ દત્ત અને કોશલરાજ મિત્રનંદિ વગેરે વગેરે સપરિવાર ભગવાન મહાવીરના અનન્ય ઉપાસકો હતા.

ભગવાનના શાસનમાં ૯ વ્યક્તિઓ એવી હતી કે જે આગામી ચોવીશીમાં ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થંકર થનાર છે, જેનાં નામ નીચે મુજબ છે.

૧. મહારાજા **શ્રેણિક** મરીને નરકમાં ગયેલા છે. તેઓ આવતી ચોવીશીમાં પહેલા **પદ્મનાભ** નામે તીર્થંકર થશે.

૨. ભગવાનના કાકા **સુપાર્શ્વ** મરીને ઈશાન દેવલોકમાં ગયેલા છે. તેઓ આવતી ચોવીશીમાં બીજા **સુરદેવ** નામે તીર્થંકર થશે.

૩. મહારાજા કોણિકના પુત્ર મગધરાજ **ઉદાયી** વિનયરત્નના હાથે મરી સનત્કુમાર નામના દેવલોકમાં ગયેલા છે. તેઓ ત્રીજા **સુપાર્શ્વ** નામે તીર્થંકર થશે.

૪. **પોટ્ટિલ** અણગાર હસ્તિનાપુરમાં ૩૨ રમણીઓને છોડી શુદ્ધ સંયમ પાળી, મરીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે ચોથા **સ્વયંપ્રભ** નામે તીર્થંકર થશે. ('અનુત્તરૌપપાતિક')

૫. **દૃઢાયુ** શ્રાવક મરીને દેવ બનેલા છે. તેઓ પાંચમા **સર્વાનુભૂતિ** નામે તીર્થંકર થશે.

૬. **શંખ** શ્રાવક આવતી ચોવીશીમાં સાતમા **ઉદયપ્રભ** નામે તીર્થંકર થશે.

૭. **શતક** શ્રાવક દશમા **શતકીર્તિ** નામે તીર્થંકર થશે (ભગવતી).

૮. દૃઢ સમ્યક્ત્વધારિણી, ૩૨ પુત્રોની માતા અને અંબડ પરિવ્રાજક દ્વારા ભગવાનનો ધર્મલાભ મેળવનાર શ્રાવિકા **સુલસા** આવતી ચોવીશીમાં **નિર્મમ** નામે તીર્થંકર થશે.

૯. સિંહ અણગારને બીજોરાપાક વહોરાવનાર **રેવતી** શ્રાવિકા મરીને અચ્યુત દેવલોકમાં ગયેલ છે. આવતી ચોવીશીમાં સત્તરમા **સમાધિ** નામે તીર્થંકર થશે.★ દિગમ્બરીય ગ્રંથમાં પણ રેવતીએ ભગવાનને ઔષધ આપી તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જ્યું હતું એવું વર્ણન છે. ('ઠાણાંગસૂત્ર' સ્થાન ૯)

અત્યાર પહેલાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંતાનીય ચાર મહાવ્રતવાળા શ્રમણો વિદ્યમાન હતા, જેમાં આચાર્ય શ્રીકેશી ગણધર મુખ્ય હતા. ગણધર ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામી તેમને શ્રાવસ્તીમાં મળ્યા હતા અને તેમને એવી શંકા થઈ હતી કે, ભગવાન પાર્શ્વનાથ તથા ભગવાન મહાવીરસ્વામી, એ બંને તીર્થંકરો છે અને તીર્થંકરોના માર્ગમાં ફેર ન હોવો જોઈએ. શ્રી ગૌતમસ્વામીએ તેનું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું હતું કે બંનેના શ્રમણ સંઘોમાં જે દેખાતો ફેર છે તે વાસ્તવમાં નથી; ઇત્યાદિ ખુલાસાના પરિણામે શ્રીકેશીસ્વામી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાસે તેમની આજ્ઞામાં આવી ગયા હતા. આ રીતે શ્રમણસંઘનું મોટું સંગઠન થયું. આ કેશી ગણધરની શિષ્યપરંપરા ચાલી, જેનું નામ **'ઉપકેશગચ્છ'** પડ્યું. ઉપકેશગચ્છની પટ્ટાવલી પાછળ (પૃ. ૧૪થી) આપેલી છે.

વળી, ગોશાળો કે જે શરૂઆતમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો શિષ્ય હતો, તેણે **'આજીવકમત'** ચલાવ્યો. તેના મૃત્યુ પછી તેના કેટલાક શિષ્યો પણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીની આજ્ઞામાં આવી ગયા હતા.

આ સિવાય શેઠ સુદર્શન, ધન્યકુમાર, અબજાધિપતિ શાલિભદ્ર, કસુંદક, વિપ્ર ઋષભદત્ત, સાર્થવાહ સુજાત, ચંપાનો મંત્રી ધર્મઘોષ, વાસ્સકનો મંત્રી વાસ્સક, મંત્રી અભયકુમાર, અવન્તીનો રાજકુમાર ગોપાલ વગેરે તથા પરિવ્રાજકો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, શેઠ-શાહુકારો વગેરે પણ ભગવાનની પાસે આવી દીક્ષિત બન્યા હતા.

એકંદરે ભગવાનના શાસનમાં ૧૪૦૦૦ સાધુ, ૩૬૦૦૦ સાધ્વીઓ, ૧૫૯૦૦૦ વ્રતધારી શ્રાવકો અને ૩૧૮૦૦૦ વ્રતધારિણી શ્રાવિકાઓ હતી.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી મુખ્યત્વે સાડીપચીસ દેશમાં વિચર્યા છે અને ધર્મપ્રચાર કર્યો છે. તે દેશો આ પ્રમાણે છે :

★ रेवतीश्राविकया श्रीवीरस्य औषधदानं दत्तं तेनौषधिदानफलेन तीर्थंकरनामकर्मोपार्जितम्-अत एव औषधिदानमपि दातव्यम् ॥ (सम्यकत्वकौमुदी, पृ.६५)

નંબર	આર્યદેશ	રાજધાની
૧.	મગધ	રાજગૃહી (રાજગિર)
૨.	અંગ	ચમ્પા (ચમ્પાનાલા)
૩.	બંગ (બંગાળ)	તામ્રલિપ્તિ (તામલુક્)
૪.	કલિંગ (ઉડીષ્યા ને દ્રવિડની વચ્ચે)	કાંચનપુર
૫.	કાશી	વારાણસી (બનારસ)
૬.	કોશલ (અવધ)	સાંકેતપુર (અયોધ્યા)
૭.	કુરુ	ગજપુર (હસ્તિનાપુર)
૮.	કુશાર્ત	શોરિય (શૌરીપુર)
૯.	પાંચાલ (પ્રેમ)	કાંપિલ્ય (કંપિલા)
૧૦.	જંગલ	અહિછત્રા
૧૧.	સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ)	દ્વારવતી (દ્વારિકા)
૧૨.	વિદેહ	મિથિલા (જનકપુર)
૧૩.	વત્સ (પ્રયાગની પશ્ચિમે)	કૌશાંબી (કોસમ)
૧૪.	શાંડિલ્ય	નંદિપુર
૧૫.	મલય (પૂર્વીઘાટ)	ભદ્દિલપુર (હટવરિયા પાસે)
૧૬.	મત્સ્ય (અલવર જયપુરનો પ્રદેશ)	વૈરાટ
૧૭.	અત્સ્ય (અચ્છ)	વરુણા
૧૮.	દશાર્ણ (છત્તીસગઢ-ખાનદેશ)	મૃતિકાવતી
૧૯.	ચેદી (ચંદેરી)	શુક્તિમતી
૨૦.	સિંધુ-સૌવીર (પંજાબ)	વીતભયપટ્ટન (ભેરા)
૨૧.	શૂરસેન	મથુરા
૨૨.	ભંગી	પાવા (વિશાલાની પશ્ચિમે)
૨૩.	વર્ત (વર્તક)	માસપુરી
૨૪.	કુણાલ	શ્રાવસ્તી (સેટ-મહેટ)
૨૫.	લાટ	કોટિવર્ષ (બાનગઢ)
૨૬.	કૈકય (અર્ધ દેશ)	શ્વેતાંબિકા (બકોદિલા)

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ઉક્ત આર્યદેશોમાં વિહાર કરી ધર્મોપદેશ આપ્યો, તેમાં પણ નીચેનો પ્રદેશ જૈનધર્મનો પ્રધાન ભૂમિ-પ્રદેશ લેખાતો હતો.

પૂર્વમાં અંગ અને મગધ, દક્ષિણે કૌશાંબી, પશ્ચિમે કુરુક્ષેત્રનો થૂણા વિભાગ અને ઉત્તરે કુણાલનો સીમાડો. આની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે

ભારતવર્ષનો મધ્યમ ખંડ તત્કાલીન ધર્મપ્રધાન ભૂમિ હતી, જેમાં તે સમયે સામાન્ય રીતે ૧. કાશી, ૨. કોશલ, ૩. અંગ, ૪. મગધ, ૫. વજ્જી, ૬. મલ્લ, ૭. ચેદી, ૮. વત્સ, ૯. કુરુ, ૧૦. પાંચાલ, ૧૧. મત્સ્ય, ૧૨. શૂરસેન, ૧૩. અશ્મક, ૧૪. અવન્તી, ૧૫. ગંધાર અને ૧૬ કંબોજ; એ ૧૬ મહારાજ્યો હતાં. તેમાં લિચ્છવી, વિદેહી અને મલ્લ એ ગણતંત્ર રાજ્યો હતાં. લિચ્છવીના જુદા જુદા ૯ સંઘોનું એક સંઘરાજ્ય હતું, જેની રાજધાની વિશાલા હતી અને તેનો મુખ્ય ગણનાયક મહારાજા **ચેટક** હતો. આ મહારાજા ચેટક ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથના સંતાનીય શ્રમણોનો પરમ ઉપાસક હતો અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનો મામો થતો હતો. એકંદરે મહારાજા ચેટક અને લિચ્છવીઓ પરમ જૈન હતા. વિદેહીઓના સંઘોનું પણ ઘણું કરીને કરાલ રાજાના મરણ પછી સંઘરાજ્ય બન્યું હતું. તેની રાજધાની મિથિલા હતી. આ લિચ્છવી અને વિદેહીઓના સંઘોના જોડાણરૂપે એક 'વૃજ્જી'' સંઘ સ્થાપિત થયો હતો. તેની રાજધાની પણ **વિશાલા** હતી અને તેનો ગણનાયક પણ મહારાજા 'ચેટક' જ હતો; એટલું જ નહીં પણ તે સમયે વિદેહની રાજધાની મિથિલાને બદલે વિશાલા બની હતી. ભગવાને વિશાલામાં ૧૨ ચોમાસા અને મિથિલામાં ૬ ચોમાસા કર્યાં હતાં. ભગવાન મહાવીરસ્વામી વિશાલાના ભાણેજ હતા અને વિશાલામાં અવારનવાર વિચરતા હતા તેથી જ તેઓ વિદેહદિન્ન અને વૈશાલિક પણ કહેવાય છે.

મલ્લના જુદા જુદા ૯ સંઘોનું પણ ગણરાજ્ય હતું, જેનું સ્થાન સંભવતઃ મલય પાસેનો પ્રદેશ (માનભોમ અને હજારીબાગ જિલ્લો) હતો. આ સંઘોના ગણનાયકો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ઉપાસકો હતા. તે સમયે મધ્ય ભારતમાં એકંદરે ૭૭૦૭ ગણરાજાઓ હતા. વૃજ્જી (વજ્જી)અને મલ્લ સિવાયના બીજા ચૌદ એકતંત્ર રાજ્યો હતાં. તે પૈકીના કાશીરાજ વગેરે ઘણા રાજાઓ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અનુયાયીઓ હતા. તેની નોંધ નામવાર આગળ (પૃ. ૭માં) આપી દીધી છે.

આ રીતે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ૩૦ વર્ષ સુધી જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો અને વિ. સ. પૂર્વે ૪૭૦માં ભગવાન પાવાપુરીમાં હસ્તિપાલ રાજાની લેખનશાળામાં આવી ચોમાસું રહ્યા અને ત્યાં જ ઉપદેશ આપતાં આપતાં દીવાળીની રાતે છેલ્લા પહોરે સર્વાર્થસિદ્ધ મુહૂર્તમાં નિર્વાણ પામ્યા. આ સમયે કોઈ ખાસ રાષ્ટ્રકાર્ય માટે આવેલા ૯ લિચ્છવી અને ૯ મલ્લકી– એ ૧૮ ગણનાયકો ત્યાં હાજર હતા. તેઓએ ભગવાનનું નિર્વાણ થતાં ભાવ ઉદ્યોત જવાથી દ્રવ્ય ઉદ્યોત કર્યો – દીવા પ્રગટાવ્યા અને ત્યારથી

ભારતવર્ષમાં **'દિવાળી પર્વ'**ની સ્થાપના થઈ. બીજે દિવસે કાર્તિક સુદ ૧ના સૂર્યોદય સમયે ગણધર ગૌતમસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું અને ભગવાનની પાટે ગણધર **સુધર્માસ્વામી** આવ્યા, તેઓ સંઘના નાયક બન્યા.

તત્કાલીન અન્ય ધર્માચાર્યો :

તે સમયે ભારતવર્ષના મધ્યખંડમાં ૧. ગૌતમબુદ્ધ, ૨. પૂરણકાશ્યપ, ૩. ગોશાલ, ૪. સંજયી વૈરટ્ટીપુત્ર, ૫. અજિત કેશકમ્બલ અને ૬. ૬કુદ કાત્યાયન એમ બીજા છ મોટા ધર્મસંસ્થાપકો થયા હતા, જે પૈકી શાક્યસિંહ ગૌતમબુદ્ધે બૌદ્ધ ધર્મને જન્મ આપ્યો. તેમણે **ત્રિપિટકોમાં** સ્થાને સ્થાને ભગવાન શ્રીમહાવીરનો નિર્ગ્રન્થ જ્ઞાતપુત્ર એવા નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પૂરણકાશ્યપ વગેરે સ્વતંત્ર ધર્મસંસ્થાપકો હતા, કિન્તુ તેમનો વિશેષ ઇતિહાસ મળતો નથી. મંખલીપુત્ર ગોશાલ તે આજીવકધર્મનો સ્થાપક હતો. 'ભગવતીસૂત્ર' અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકોમાં તેનો ઇતિહાસ મળે છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે છે.★

રાજગૃહીમાં મંખલી નામે મંખપુત્ર હતો. તેની પત્ની સુભદ્રાએ બહુલ ભટ્ટની ગોશાળામાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો. સમય જતાં ગોશાળામાં જન્મ્યો હોવાથી તે 'ગોશાળો' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ભગવાન મહાવીરસ્વામી દીક્ષાના બીજા વર્ષે રાજગૃહીમાં ચોમાસું આવ્યા ત્યારે તે ભગવાનનો સેવક બન્યો. ચોમાસા પછી સ્વયં નગ્ન થઈ, લોચ કરી ભગવાનનો શિષ્ય બન્યો અને લગભગ આઠ વર્ષ સુધી ભગવાનની સાથે રહી તેજોલેશ્યાની વિદ્યા મેળવી ભગવાનથી જુદો પડ્યો. તેણે તેજોલેશ્યા સાધી તથા ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના પતિત થયેલા સાધુઓ પાસે અષ્ટાંગ નિમિત્ત ભણી ૧ શાન, ૨ કલંદ, ૩ કાર્ણકાર, ૪ અછિદ્ર, ૫ અગ્નિવૈશ્યાયન અને ૬ ગોમાયુપુત્ર અર્જુન – એ ૬ દિશાચર શિષ્યો મેળવી પોતાને સર્વજ્ઞ જાહેર કરી **'આજીવક'** નામનો નવો મત ચલાવ્યો. આ મતમાં શીતોદક ગ્રહણ, બીજકાય ભક્ષણ, આધાકર્મિક આહાર, સ્ત્રીસેવન, હસ્તાવલેપન, દિગંબરતા, ઉદ્યમનો અપલાપ અને

★ तद्यथा–पूरणः काश्यपो मश्करी गोशालिपुत्रः,
संजयी वैरट्टीपुत्रोऽजितः केशकम्बलः, ककुदः कात्यायनो, निर्गन्थो ज्ञातपुत्रः ॥
(બૌદ્ધ–દિવ્યાદાન ૧૨/૧૪૩-૧૪૪)

मश्करी संजयी वैरेरजितः ककुदस्तधा ।
पूरणज्ञातिपुत्राद्या मूर्खाः क्षपणकाः परे ॥ (અવદાન–કલ્પલતા પલ્લવ ૧૩/૪૧૧)

નિયતિવાદ વગેરે વિશેષતાઓ હતી. શ્રીમહાવીર તીર્થંકર થયા પછી ચૌદમે વર્ષે શ્રીસંઘ પરિવાર સાથે શ્રાવસ્તિમાં પધાર્યા ત્યારે ગોશાળો તેમની સામે વાદ કરવા આવ્યો. તેણે આવતાંવેંત ''તમારો શિષ્ય ગોશાળો તે હું નથી'' એવો ઇન્કાર કર્યો. ભગવાને તેને સત્યવાદી બનવા માટે સમજાવ્યો પરંતુ તે એકનો બે થયો નહીં. તેણે આવેશમાં આવી ભગવાનનું અપમાન કર્યું. સર્વાનુભૂતિ મુનિ અને સુનક્ષત્ર મુનિએ તેને તેમ કરતો રોક્યો એટલે ગોશાળે તેજોલેશ્યા વડે તે બંનેને બાળી નાખ્યા. છેવટે ભગવાન મહાવીરસ્વામી ઉપર પણ તેણે તેજોલેશ્યા છોડી, પરંતુ તે ઊલટી પડી. એટલે ગોશાળો તે તેજોલેશ્યાથી બળુ બળુ થતો કુંભારને ઘેર જઇ શીતોપચાર કરાવા લાગ્યો અને અંતે તેજોલેશ્યાનું વારણ ન થવાથી સાતમે દિવસે મૃત્યુ પામ્યો. તેને મૃત્યુ પહેલાં શુભ ભાવના આવી અને પોતાની દરેક ભૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ થતાં પોતાના શિષ્યોને એકઠા કરી દરેકને વાસ્તવિક વસ્તુથી વાકેફ કર્યા. તેને સાફ શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, 'મેં તો ભૂલ કરી છે પરંતુ તમે ભૂલ કરશો નહીં. તમે ભગવાનના શરણે જજો' વગેરે વગેરે. તેમના આ વચનથી આજીવકમતના ઘણા શ્રમણો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં આવી ભળ્યા. તેઓએ પૂર્ણતયા જૈનધર્મ જ અપનાવ્યો હતો. માત્ર દિગંબર રહેવા તરફ એમનું વલણ મજબૂત હતું. સંભવતઃ ચરમકેવલી શ્રીજંબૂસ્વામી પછી આ પરંપરામાં ક્રમે ત્રણ આ૦ વિષ્ણુકુમાર, ચાર આ૦ નંદિમિત્ર, પાંચ આ૦ અપરાજિત, છ આ૦ ગોવર્ધન વગેરે આચાર્યો થયેલા છે.

આ તરફ ભગવાનને તેજોલેશ્યા તો લાગી નહીં કિન્તુ તેની હવા લાગી એટલે પિત્તજ્વરની અસર થવા લાગી. છ મહિના તો એમ જ ચાલ્યું. અંતે ભગવાને સિંહ અણગાર પાસે રેવતી શ્રાવિકાને ત્યાંથી નિર્દોષ બિજોરાપાક મંગાવી **અનાસક્તપણે** વાપર્યો અને રોગને શાંત કર્યો.

પહેલો નિહ્નવ જમાલી :

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ચૌદમે વર્ષે જમાલી પહેલો નિહ્નવ થયો. તેણે 'બહુરતમત' સ્થાપ્યો.

કુંડપુરના ક્ષત્રિય, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ભાણેજ અને જમાઇ જમાલીકુમારે ૫૦૦ રાજપુત્રો સાથે ભગવાનની પાસે દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી તેમની પત્ની અર્થાત્ ભગવાનની પુત્રી **પ્રિયદર્શનાએ** પણ ૧૦૦૦ રાજપુત્રીઓ સાથે દીક્ષા સ્વીકારી. જમાલી મુનિએ ૧૧ અંગ ભણ્યા પછી, ભગવાનની સમ્મતિ ન હોવા છતાં, પોતાના શિષ્યો સાથે શ્રાવસ્તિ તરફ

સ્વતંત્ર વિહાર કર્યો. ત્યાં તેમને માટે સંથારો પાથરતા શિષ્યોએ સંથારો કંઈક અધૂરો હોવા છતાંય 'સંથારો પાથર્યો' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો. આ સમયે જમાલીએ નૈગમનયવાળા કડેમાણે કડે એ સિદ્ધાંતને અસત્ય માની તેનો વિરોધ કર્યો. આ સિદ્ધાંતના ઉપદેશક ભગવાનને પણ અસત્યવાદી તરીકે જાહેર કર્યા અને પોતાનો **અવંભૂતનયવાળો** કડેમાણે અકડે એવો નવો પક્ષ સ્થાપ્યો. ઘડાના પૂર્વ સ્વરૂપો તૈયાર થતાં તે તે અંશે ઘડો થયો એમ મનાય છે, એકવીસ વર્ષના પહેલે દિવસે જ મનુષ્ય ૨૧ વર્ષનો ગણાય છે, યાત્રા કરવા જનાર મનુષ્ય ઘર બહાર કે ગામ બહાર ગયો એટલે તે યાત્રા કરવા ગયો એમ કહેવાય છે અને એ જ રીતે ઘણો સંથારો પથરાઇ ગયો તેથી સંથારો થયો એમ મનાય છે. અસત્માંથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, સત્માંથી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, આ હિસાબે સંથારાની શરૂઆત પછી સંથારો થયો એમ જ કહી શકાય. આથી સંથારાની શરૂઆત પછી સંથારો થયો એમ કહેવું ગેરવ્યાજબી નથી, આ સ્થિતિમાં સંથારો થયો એમ મનાય છે; ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટાંતો આપી સ્થવિરોએ તેને સમજાવ્યો પરંતુ જમાલી એકનો બે ન થયો. એટલે શિષ્યો તેને છોડી ભગવાન પાસે ચાલ્યા ગયા. પ્રિયદર્શના સાધ્વીએ પણ પ્રથમ તો તેનો પક્ષ સ્વીકાર્યો કિન્તુ ઢંક નામના કુંભાર શ્રાવકની યુક્તિથી પોતાની ભૂલ સમજી તેના પક્ષનો ત્યાગ કર્યો, ભૂલચૂકનો 'મિચ્છામિ દુક્કડં' આપ્યો અને ભગવાનની આજ્ઞામાં પ્રવેશ કર્યો. જમાલી ચંપાનગર આવ્યો ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ તેને પ્રશ્નોત્તર કરી નિરુત્તર કર્યો. ભગવાને પણ તેને સમજાવ્યો પરંતુ તેણે પોતાની હઠ છોડી નહીં.

ભગવાનના શાસનમાં ૯ નિહ્નવો થયા તેમાં આ પહેલો હતો.

બીજો નિહ્નવ તિષ્યગુપ્ત :

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ૧૬મે વર્ષે તિષ્યગુપ્ત નામે બીજો નિહ્નવ થયો. તેણે 'અંત્યપ્રદેશ મત' સ્થાપ્યો. તે પૂર્વધારી વસુદેવ આચાર્યનો શિષ્ય હતો. તેણે ''જીવમાં એક પણ પ્રદેશ ઓછો હોય ત્યાં સુધી તે જીવ નથી કિન્તુ સંપૂર્ણ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો જીવ તે જ જીવ તરીકે ઓળખાવવા યોગ્ય છે.'' આ સિદ્ધાંતને સામે રાખી, જીવના એક છેલ્લા પ્રદેશમાં જ જીવ છે એવો નિર્ણય કર્યો. ગુરુએ તેને અનેક દૃષ્ટાંતોથી સમજાવ્યો પણ તે માન્યો નહીં એટલે તેને ગચ્છ બહાર કર્યો. ત્યાંથી તે **આમલકપ્પા**માં ગયો. ત્યાં મિતશ્રી શ્રાવકે ''અનાજના એક કણથી ક્ષુધાની

શાંતિ થશે ! પાણીના એક ટીપાથી પિપાસા શાંત થશે ! અને કપડાના એક તાંતણાથી શીતની શાંતિ થશે-તૃપ્તિ થશે !'' એમ બોલતાં તેટલી જ વસ્તુઓ વહોરાવી. આ યુક્તિથી તિષ્યગુપ્તે પોતાની ભૂલ સમજી, ભગવાનની વાણીમાં શ્રદ્ધા રાખી, ગુરુ પાસે આવી પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, ગુરુની આજ્ઞામાં જ પોતાના જીવનને પવિત્ર કર્યું.

ઉપકેશગચ્છ પટ્ટાવલી :

શ્રીકેશી ગણધર ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની આજ્ઞામાં આવી ગયા. તેમણે ઉપકેશગચ્છની સ્થાપના કરી હતી, એ આગળ (પૃ. ૮માં) કહેવાઇ ગયું છે. તેમની આ પટ્ટાવલી–શિષ્યપરંપરા નીચે પ્રમાણે છે.

૧. **શ્રીશુભદત્ત ગણધર** – ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ૧૦ ગણધરોમાંના મુખ્ય ગણધર, જેઓ પોતાની પાટે આ૦ હરિદત્તને સ્થાપીને મોક્ષે પધાર્યા.

૨. **આ૦ હરિદત્તસૂરિ** – જે ૫૦૦ ચોરના નાયક હતા. તેમણે શ્રીશુભદત્ત ગણધરના શિષ્ય મુનિ વરદત્તના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ૫૦૦ ચોરો સાથે જૈન દીક્ષા લીધી અને જ્ઞાન-ચારિત્રનો પૂર્ણ વિકાસ સાધ્યો. ગણધર ભગવાન મોક્ષે જતાં તેઓની પાટે તે સ્થાપિત થયા. તેમણે વેદવિહિત હિંસાવાદી આચાર્ય લોહિત્ય સંઘને રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ કરી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા અને આચાર્યપદ આપી દક્ષિણમાં ધર્મપ્રચાર માટે મોકલ્યા. આ લોહિત્યાચાર્યે પણ પોતાની અમોઘ દેશનાથી અને ચારિત્રના પ્રભાવે દક્ષિણમાં લંકા સુધી જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો. બૌદ્ધ ભિક્ષુ ધેનુસેન વિરચિત 'મહાવંશકાવ્ય'માં ઉલ્લેખ છે કે ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૪૩૭માં સિંહલદ્વીપના રાજા પનુગાનયે અનુરાધપુરમાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી અને ત્યાં નિર્ગ્રન્થ મુનિઓ માટે ગિરિ નામનું સ્થાન બનાવ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે તે સમયે સિંહલદ્વીપમાં આ૦ લોહિત્યના સંતાનીય જૈન નિર્ગ્રન્થો વિચરતા હતા. અને ત્યાંનો રાજા પણ જૈનધર્મી હતો.

૩. **આ૦ સમુદ્રસૂરિ** – આ આચાર્ય પણ ભૂતળ ઉપર ઘણો ઉપકાર કરી અંતે સમ્મેતશિખરગિરિ પર અનશન સ્વીકારી મોક્ષે ગયા.

આ સમયે વૈશાલીના ગણનાયક મહારાજા ચેટક તથા રાજા સિદ્ધાર્થ ઇત્યાદિ અનેક મહારાજા જૈન હતા. શુદ્ધોદન રાજાના પુત્ર શાક્યસિંહ પ્રથમે આ જ નિર્ગ્રન્થ સમૂહના પિહિતાશ્રવ મુનિ પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તપસ્યાથી કંટાળી પોતાનો નવો બૌદ્ધમત ચલાવ્યો હતો.

૪. **આ૦ શ્રીકેશી ગણધર** – ઉજ્જૈનના રાજા જયસેન અને રાણી અનંગસુંદરીના પુત્ર કેશીકુમાર શ્રીવિદેશી મુનિનું વ્યાખ્યાન સાંભળી જૈનધર્મ પામ્યા અને તેમણે તેમના જ મુખેથી પોતાનો પૂર્વ વૃત્તાંત સાંભળી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પામી પોતાનાં માતા-પિતા અને બીજા ૫૦૦ મનુષ્યો સાથે જૈન દીક્ષાનો સ્વીકાર કરી જિનવાણીના પરિશીલનથી યોગ્યતા મેળવી ગણનાયકપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આ આચાર્ય તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાતા, વાસ્તવિક પક્ષના અને સત્યગવેષક હતા. મતિ, શ્રુત અને અવધિ એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હતા. શ્વેતાંબિકાનો રાજા પ્રદેશી મોટો નાસ્તિક હતો. તે ચિત્ર મંત્રીની પ્રેરણાથી આ આચાર્ય પાસે આવ્યો અને અનેક પ્રશ્નો કર્યા પછી આ આચાર્યના ઉત્તરથી નિઃશંક બની પરમ જૈનધર્મી રાજા બન્યો. ગણધર શ્રીકેશીસ્વામી શ્રાવસ્તી નગરીના તંદુકવનમાં હતા ત્યારે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પ્રથમ ગણધર ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામી ત્યાં આવ્યા અને ભગવાન પાર્શ્વનાથ તથા ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં વિભિન્ન દેખાતા (૧) મહાવ્રત,(૨) વસ્ત્રવેષ,(૩) એકનો જય, (૪) સ્નેહપાશમુક્તિ, (૫) તૃષ્ણાલતાછેદ, (૬) કષાયાગ્નિશમન, (૭) મનોવેગદમન, (૮) સન્માર્ગ, (૯) દ્વીપ, (૧૦) દેહનો સાચો નાવિક, (૧૧) સર્વજ્ઞ પ્રકાશ, (૧૨) નિર્વાણસુખ વગેરે વિષયો પર જાહેર વાર્તાલાપ કર્યો. પરિણામે બંને તીર્થંકરોનો માર્ગ એક જ છે એમ નિર્ણય થતાં ગણધર શ્રીકેશીસ્વામી પાંચ મહાવ્રત સ્વીકારી ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં દાખલ થયા અને તેઓનો શ્રમણસંઘ 'પાર્શ્વાપત્ય' તરીકે જાહેર થયો.

આ શ્રમણ સંઘનાં નિર્ગ્રન્થ, ચાતુર્યામી, પાર્શ્વનાથ સંતાનીય, દ્વિવંદનિક, કંવલાગચ્છ વગેરે ઘણાં નામાંતરો છે તથા માથુરગચ્છ, કોરંટાગચ્છ, કુકુદશાખા, ભિન્નમાલશાખા, ચંદ્રાવતીશાખા, મેડતાશાખા, ખટ્ટકૂપશાખા (નંગી પોશાળ), બિકાનેરીશાખા, ખજવાનાશાખા, તપાકોરંટક-શાખા, તપારત્નશાખા વગેરે અનેક તેના પેટા ભેદો છે.

ગણધર કેશીસ્વામી તે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમકાલીન સમર્થ આચાર્ય હતા.

૫. **આ૦ સ્વયંપ્રભસૂરિ** – તેઓ મહાન તપોમૂર્તિ અને પ્રકાંડ વ્યાખ્યાતા હતા.

૬. **આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ** – એક દિવસે આ૦ સ્વયંપ્રભસૂરિ ભિન્ન-માલ (શ્રીમાલનગર)માં વિચરતા હતા ત્યારે વિદ્યાધરોનો રાજા મણિરત્ન

ઉર્ફે રત્નચૂડ ત્યાં આવ્યો અને તેણે સૂરિમહારાજનો ઉપદેશ સાંભળી પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી ૫૦૦ વિદ્યાધરો સાથે જૈન દીક્ષા લઈ વીર સં. ૫૨ માં સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું. જેમનું નામ આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ રાખવામાં આવ્યું. આચાર્યમહારાજ વિહાર કરતા કરતા ઉપકેશનગર પધાર્યા. શ્રીપૂંજરાજાનો પુત્ર સુરસુંદર અભિમાનથી અને ચંદ્ર મંત્રીનો પુત્ર ઉહડ નાનાભાંઈના ટોંણાથી ભિન્નમાલથી આ તરફ નીકળ્યા. બન્નેને નવું નગર વસાવવું હતું, એટલે તેઓએ ૧૨ યોજનપ્રમાણ ઉપકેશનગર (**ઓસિયા**) વસાવ્યું; જેમાં ભિન્નમાલના ૧૮૦૦ વ્યાપારી, ૯૦૦ બ્રાહ્મણ તથા બીજાઓ આવી વસ્યા હતા. સુરસુંદરે ઉહડના પુત્ર સાથે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી.

આ૦ રત્નપ્રભસૂરિને આ ઉપકેશનગરમાં કોઈ જૈન ન હોવાથી ઘણું કષ્ટ પડ્યું. ઉપવાસ ઉપર ઉપવાસો કરવા પડ્યા. છતાંય તેઓએ ૩૫ સાધુઓ સાથે ત્યાં ચોમાસું રહેવાનો નિરધાર કરી બીજા શિષ્યોને કોરટા વગેરે તરફ વિહાર કરાવ્યો.

એક દિવસ મંત્રીપુત્રને સાપ કરડ્યો. તમામ ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા. અંતે તેને સ્મશાનમાં લઈ ગયા, પરંતુ ત્યાં આચાર્યમહારાજનું ચરણોદક છાંટવાથી ઝેર ઊતરી ગયું અને તેને નવો જન્મ મળ્યો. આ ઘટનાથી રાજા, મંત્રી વગેરેએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેઓ ઓસિયા (ઉપકેશનગર)ના હોવાથી 'ઓસવાલ' જૈનો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. રાજ્યાધિષ્ઠાયિકા પાદ્રદેવી 'ચામુંડા' માંસાહારી હતી, તેને પણ સૂરિમહારાજે ઉપદેશ આપી સમકિતી બનાવી અને 'સચ્ચિકા' નામ આપી ઓસવાલોની કુળદેવી તરીકે સ્થાપિત કરી. દેવીએ માંસાહાર છોડ્યો, તે એટલે સુધી કે લાલ ફૂલને પણ પોતાના ભોગમાં પસંદ નહીં કર્યું.

એક શેઠે વિષ્ણુમંદિર બંધાવવાનું શરૂ કર્યું પણ દિવસે ચણે અને રાતે તૂટી પડે. તેણે આચાર્યમહારાજના કહેવાથી ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવવાનું શરૂ કર્યું, જે નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયું. કુદરતનો ખેલ એવો બન્યો કે તેની ગાય લૂણદ્રહીની પહાડી પર હંમેશાં દૂધ ઝરી આવતી હતી, એ વાતની ગુરુમહારાજને ખબર પડી ત્યારે તેમના કથન પ્રમાણે તે જમીનમાંથી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા મળી આવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા માટે વીર સં. ૭૦ મહા સુદ ૫ ને ગુરુવારના બ્રાહ્મ સમયે પ્રતિષ્ઠા લગ્ન નિરધાર્યું. કોરટાના શ્રીસંઘે પણ તે જ લગ્નમાં કોરટામાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિરધાર કર્યો. આથી આચાર્ય મહારાજે

બંને સ્થાને એક જ લગ્નમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી અને આ ચમત્કારિક ઘટનાથી જૈનધર્મની મોટી પ્રભાવના કરી. ત્યાર પછી આચાર્ય મહારાજે કોરટામાં જઈ મુનિ કનકપ્રભને આચાર્યપદવી આપી, તેનાથી **કોરટા(કોરંટક)ગચ્છ** ચાલ્યો. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિએ વીર સં. ૭૭ મહા સુદ ૫ને દિવસે ઓસિયામાં ત્યાંના રાજાએ બનાવેલા મંદિરમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી અને તેની દેવકુલિકામાં સચ્ચિકાદેવીની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી. પરદેશી હુમલાઓ વખતે ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બીજે લઇ જવામાં આવી હતી. એટલે તેને સ્થાને પાછળથી સચ્ચિકાને બેસાડવામાં આવી છે.

વળી, એક દિવસે એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણના પુત્રને સાપ કરડ્યો. તેને પણ આચાર્ય મહારાજના ચરણોદકથી આરામ થયો. આથી બ્રાહ્મણો કે જેઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે સૂગ ચડાવતા હતા; તેઓ પણ નમ્ર બની જઈ જૈનધર્મના પ્રેમી બની ગયા. એકંદરે આચાર્ય મહારાજે આ પ્રમાણે ૧,૮૦,૦૦૦ જૈનો બનાવ્યા. અને તેઓ વીર સં. ૮૪માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

૭. **આ૦ યક્ષદેવસૂરિ** – તેમના એક શિષ્ય કોરટા જતાં રસ્તામાં મણિભદ્રના મંદિરમાં રહ્યા હતા. ત્યાં મણિભદ્ર ઉપર પાતરાનું પાણી છાંટવાથી ગાંડા થઈ ગયા હતા. આચાર્ય મહારાજે સાધુને ઠીક કર્યા અને યક્ષને પણ પ્રતિબોધ કરી પોતાનું 'યક્ષદેવ' નામ સાર્થક કર્યું. સંભવતઃ તેમના ઉપદેશથી બંગાળમાં જૈનો થયા હતા જે આજે 'સરાક' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૮. **આ૦ કક્કસૂરિ.**

૯. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ.**

૧૦. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ.**

૧૧. **આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (બીજા)** – આ આચાર્યે વીર સં. ૨૨૦માં ઘણા ઓસવાલોને જૈનો બનાવ્યા, એવો વહીઓમાં ઉલ્લેખ મળે છે.

૧૨. **આ૦ યક્ષદેવસૂરિ (બીજા).**

૧૩. **આ૦ કક્કસૂરિ (બીજા)** – ઓસિયાના શેઠ લૂણદ્રહીની જમીનમાંથી જે દેવાધિષ્ઠિત પ્રતિમા લઈ આવ્યા હતા તે પ્રતિમાને બતાવેલ મુદત પહેલાં જમીનમાંથી કાઢતાં છાતી ઉપર બે લીંબુ જેવી ગાંઠો રહી ગઈ હતી. વીર સં. ૩૭૩માં ઓસિયાના યુવકોએ તે બંને ગાંઠોને ખોદાવવા માટે સલાટો પાસે ટાંકણું મરાવતાં તેમાંથી એકદમ લોહીની ધાર વહેવા લાગી. આ૦ કક્કસૂરિએ સંઘની વિનંતી થતાં મંડોવરથી અહીં પધારી મૂળ

પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થયો જાણી આશાતના દૂર કરવાનો વિધિ કરાવ્યો, તે આ પ્રમાણે :

અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ ચાલુ કર્યો. આચાર્ય મહારાજે તથા શ્રીસંઘે અઠ્ઠમ કર્યો. ત્રીજે દિવસે પ્રભુની જમણી બાજુએ ૧ તાતેડ, ૨ બાફણા, ૩ કણોવર, ૪ વલહીલ, ૫ શ્રીપાળ, ૬ કુલહટ, ૭ મોરિય, ૮ વીરહટ, ૯ શ્રેષ્ઠી અને ડાબી બાજુએ ૧૦ સંચેતી, ૧૧ આઈચણા, ૧૨ ભૂરા, ૧૩ ભાદ્ર, ૧૪ ચિંચટ, ૧૫ કુંભર, ૧૬ કનોજિયા, ૧૭ રિંડુભ અને ૧૮ લઘુ શ્રેષ્ઠી; એ અઢાર ગોત્રના વડેરાઓએ ઊભા રહી બલિ-બાકુલા કરીને પાણી, દહીં, દૂધ, ઘી, શેરડીનો રસ અને સર્વૌષધિ-જળના કળશો વડે પ્રભુનો મોટો સ્નાત્રાભિષેક કર્યો.

જ્ઞાનીઓ તો જાણી ચૂક્યા હતા કે મૂળ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થયો છે આથી આ નગરમાં હવે ક્લેશ-કંકાસ વધશે, ધન-ધાન્ય ઘટશે અને નગરનો પણ નાશ થશે.

૧૪. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (બીજા)** – તેમણે કનોજના રાજા ચિત્રાંગદને પ્રતિબોધ્યો અને રાજાએ બનાવેલ જિનાલયમાં સોનાની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (બીજા).**

૧૬. **આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (ત્રીજા).**

૧૭. **આ૦ યક્ષદેવસૂરિ (ત્રીજા)** – જેઓ વીર સં. ૫૮૫માં આચાર્યપદે આવ્યા. આ આચાર્ય મહુવામાં બિરાજતા હતા ત્યારે મ્લેચ્છોએ મહુવા લૂંટી જાવડશાહ વગેરેને કેદ કર્યા હતા. સાથોસાથ ૫૦૦ સાધુઓ અને આ આચાર્યને પણ કેદ કર્યા હતા. પરંતુ એક મ્લેચ્છ બની ગયેલ શ્રાવકે આચાર્યમહારાજને છોડાવી પોતાના માણસો સાથે ખટ્ટકૂપ (ખાંટૂ) પહોંચાડી દીધા. શ્રાવકોએ શ્રમણો વિના શાસનનો ઉચ્છેદ થશે એમ જાણી ૧૧ છોકરાઓ વહોરાવ્યા. આચાર્યમહારાજે તે ૧૧ને દીક્ષા આપી અને મ્લેચ્છોના હલ્લા પહેલાં આચાર્યશ્રીએ પોતાના બે શિષ્યોને બહાર રવાના કરી દીધા હતા, તેઓ પણ ગુરુને આવી મળ્યા. એટલે આચાર્યમહારાજ ત્યાંથી વિહાર કરી આહડ પધાર્યા. ત્યાં પણ શ્રાવકોએ પોતાના પુત્રો વહોરાવ્યા. આ ઘટના વિક્રમ સં. ૧૦૦ પછી બની હતી. ત્યાર પછી ગુરુમહારાજે ખંભાતમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

વળી આ આચાર્યમહારાજે આ૦ શ્રીવજ્રસેનસૂરિનું સ્વર્ગગમન થતાં વિદ્યમાન દરેક મુનિઓને એકઠા કર્યા અને નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિર્વૃતિ તથા

વિદ્યાધરના નામથી ચાર ગચ્છો સ્થાપિત કરાવ્યા. આચાર્યશ્રીએ જૈન સંઘનું એકમ રચવા માટે પોતાના સમુદાયને પણ ચંદ્રગચ્છ સાથે જોડી દીધો. ચંદ્રગચ્છનો દિગ્‌બંધ આ પ્રમાણે છે : ''કોટિગણ, વજ્રશાખા, ચંદ્રકુળ અને સંપ્રતિ....ઇત્યાદિ.'' આ મુનિસંમેલનમાં ૪ આચાર્ય, ૭ ઉપાધ્યાય, ૧૨ વાચનાચાર્ય, ૨ પ્રવર્તક, ૨ મહત્તર, ૨ મહત્તરા, ૧૨ પ્રવર્તિની, ૫૦૦ સાધુ અને ૭૦૦ સાધ્વીજી હાજર થયાં હતાં.

૧૮. **આ૦ કક્કસૂરિ (ત્રીજા).**

૧૯. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (ત્રીજા)** – આ સમયે કોરટાગચ્છમાં ઉપા૦ દેવચંદ્રજી થયા. (જુઓ પૃ. ૨૮૭)

૨૦. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (ત્રીજા)** – તેઓએ પોતાના શિષ્યોને માત્ર ''યક્ષમહત્તર'' પદ આપ્યું હતું; કોઈને આચાર્ય બનાવ્યા ન હતા.

૨૧. **આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (ચોથા).**

૨૨. **આ૦ યક્ષદેવસૂરિ (ચોથા)** – તેઓ ખટ્ટકૂપમાં રહેતા હતા અને મહત્તર હોવા છતાં ગચ્છનો ભાર વહન કરતા હતા. તેમણે મથુરાના પંડિત અને આ૦ સમન્તભદ્રના સંતાનીય નાના ઋષિને સૂરિપદ આપી કોરટા ગચ્છના નન્નાચાર્ય બનાવ્યા. નન્નાચાર્ય ઘણાને દીક્ષા આપી તરત કાળ કરી ગયા, તેથી તેમના એક શિષ્ય કૃષ્ણઋષિએ ખટ્ટકૂપમાં યક્ષ મહત્તર પાસે આવી ફરી ઉપસંપદા લીધી અને તે સૂરિજીની પાટે આવ્યા.

('ઉપકેશગચ્છપ્રબંધ' શ્લોક ૨૦૬-૨૧૨.)

૨૩. **આ૦ કક્કસૂરિ (ચોથા)** – કૃષ્ણઋષિ એ જ આ૦ કક્કસૂરિ છે. તેમણે ચક્રેશ્વરી દેવીના વચનથી ચિત્તોડ જઈ એકને દીક્ષા આપી ભણાવ્યા અને આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ નામથી પોતાની પાટે સ્થાપ્યા અને નાગોરમાં તેમનો બહુ સન્માનપૂર્વક પ્રવેશ કરાવી તેમના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પછી ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાંથી મથુરામાં જઈ પારણું કર્યું. તેમણે એકવાર દેવગુપ્તસૂરિને જણાવ્યું કે, આ૦ સિદ્ધસૂરિ પછી ઉપકેશગચ્છ ઘણા વર્ષ સુધી ગુરુશૂન્ય રહ્યો છે, તેથી જ બીજા આચાર્યોની ઇચ્છા પ્રમાણે મેં તમને સૂરિપદે સ્થાપ્યા છે; પરંતુ ખરી રીતે તો એ જરૂરી છે કે ગચ્છ માટે અનુયોગધરસૂરિ નીમવો જોઈએ, તો આપ આ વાતનું ધ્યાન રાખશો.

(ઉપકેશગચ્છપ્રબંધ, શ્લોક ૨૧૨-૨૧૬.)

આ કૃષ્ણઋષિ અને કૃષ્ણર્ષિગચ્છના આદ્યાચાર્ય કૃષ્ણઋષિ એ બંનેના જીવનમાં કેટલેક અંશે સામ્યતા મળે છે. એટલે આ આ૦ કક્કસૂરિ

અને આ૦ કૃષ્ણર્ષિનું ચરિત્ર ભેળસેળ થઈ ગયું છે. તીર્થભૂમિ ગુજરાત અને નાગોરમાં મંદિર કરાવ્યાં વગેરે ઘટનાઓ તપસ્વી કૃષ્ણર્ષિના ઉપદેશથી બની હતી, એ વાત તેમના શિષ્ય આ૦ જયસિંહસૂરિના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૪. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (ચોથા)** – આ આચાર્યે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાની પાટે અનુક્રમે (૨૫) મંત્રધારી જયસિંહને, તેમની પાટે (૨૬) વીરદેવસૂરિને, અને તેમની પાટે (૨૭) વાસુદેવને સ્થાપ્યા. પરંતુ વીરદેવસૂરિ ગુરુઆજ્ઞામાં રહ્યા નહીં, એટલે આચાર્યે તેઓને છોડી દીધા. વળી ચંદ્રાવતીમાં બિમારી પ્રસંગે (૨૮) કક્કસૂરિ સ્થાપ્યા અને તેમને પણ રદ કર્યા. અંતે છેલ્લે સમયે ચંદ્રાવતીમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના મંદિરમાં સંઘ સમક્ષ બીજા (૨૮) કક્કસૂરિને સ્થાપી સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું.

આ૦ દેવગુપ્તસૂરિએ કોરટાગચ્છના આ૦ નન્નસૂરિ કાળ કરી જવાથી તેમના શિષ્યો પોતાની ઉપસંપદા લેતા હોય, તેઓમાંથી યક્ષમહત્તર, તેમની પાટે સર્વદેવ મહત્તર, તેમની પાટે ઉપાધ્યાય, તેમની પાટે મહત્તર અને તેમની પાટે એક ઉપાધ્યાયને નન્નસૂરિ તરીકે સ્થાપ્યા. તેમની પછી સર્વદેવ આચાર્ય થયા. આ ગણનાયકો પૈકીના ઘણા મથુરા તરફના હતા. આ કોરટાગચ્છમાં આચાર્યોને અનુક્રમે નન્નસૂરિ, કક્કસૂરિ અને સર્વદેવસૂરિ એ ત્રણ નામો જ અપાતાં હતાં.

૨૫. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (ચોથા)** (૨૫) **મુનિ જયસિંહ.**

૨૬. **આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (પાંચમા)** (૨૬) **વીરદેવસૂરિ.**

૨૭. **આ૦ યક્ષદેવસૂરિ (પાંચમા)** (૨૭) **મુનિ વાસુદેવજી.**

૨૮. **આ૦ કક્કસૂરિ (પાંચમા)** – તેઓ ચંદ્રાવતીમાં ૧૨ ગામોના સંઘ સમક્ષ કોરટાગચ્છના આ૦ સર્વદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહી ઉત્કર્ષ પામ્યા; આચાર્ય બન્યા. તેમણે વીર સં. ૫૦૦ પછી મરોટની જૂની ખાઈને ખોદતાં તેમાંથી નીકળેલા શ્રીનેમિનાથના બિંબની સંઘે કરાવેલા નવીન પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી તથા પોતાના શિષ્ય શાંતિમુનિના પ્રતિબોધથી જૈન બનેલા ત્રિભુવન દુર્ગપતિએ કરાવેલા જિનાલયમાં પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો વધુ પ્રચાર કર્યો અને તેઓ ત્યાં જ સ્વર્ગસ્થ થયા.

૨૯. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (પાંચમા).**

૩૦. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (પાંચમા).**

૩૧. **આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (છઠ્ઠા)** – આ આચાર્યના બીજા શિષ્ય આ૦ ઉદયવર્ધનથી 'દ્વિવંદનિક ગચ્છ' ને તેમાંથી જ તપગચ્છમાં ભળી 'તપારત્નશાખા' નીકળી છે. (જે પૃ. ૩૦–૩૧ ઉપર આપેલ છે.)

૩૨. **આ૦ યક્ષદેવસૂરિ (છઠ્ઠા).**

૩૩. **આ૦ કક્કસૂરિ (છઠ્ઠા)** – આ આચાર્ય મહાન શક્તિસંપન્ન હતા. તેઓએ શ્રીમાલપુરના જિનાલયમાં ભગવાન શ્રીઋષભદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમને સચ્ચિકાદેવી, ચક્રેશ્વરીદેવી અને સર્વાનુભૂતિ યક્ષ હાજરાહજૂર હતાં. એકવાર મરોટકોટના શ્રાવક શેઠ સોમાશાહને ભરૂચમાં ગુરુ તથા દેવીને બંધ દરવાજે જોઈને કુશંકા ઉત્પન્ન થઈ. દેવીએ તરત તેને લોહી વમતો કરી મૂક્યો; અને ગુરુની આજ્ઞાથી સાજો તો કર્યો પણ ત્યારથી દેવીએ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે ગુરુ પાસે આવવાનું બંધ કર્યું.

ત્યાર પછી આચાર્યશ્રીએ સ્વગચ્છની પુનર્વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે કરીઃ

૧. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ, આ૦ યક્ષદેવસૂરિ જેવા યથાર્થ નામી આચાર્યો હવે થવાના નથી, માટે હવે પછીના આચાર્યોને એ નામ આપવાં નહીં; એટલે કે કક્કસૂરિ, દેવગુપ્તસૂરિ અને સિદ્ધસૂરિ એ ત્રણ નામના આચાર્યો કરવા.

૨. નાગેન્દ્રગચ્છ કે ચંદ્રગચ્છ ઇત્યાદિ દિગ્બંધમાં સુધારો-વધારો કર્યો અને એ જ સમયે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો સમુદાય ચંદ્રગચ્છના દિગ્બંધમાં દાખલ થયો અને આ૦ ઉદયવર્ધનસૂરિજીનો સમુદાય ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી એમ બંને શ્રમણપરંપરાને માનવાથી ''દ્વિવંદનિક'' તરીકે જાહેર થયો, જે ગચ્છ સમય જતાં તપગચ્છમાં મળી ગયો અને **'તપારત્ન'** તરીકે જાહેર થયો.

૩. ઉપકેશગણમાં – ૧ સુંદર, ૨ પ્રભ, ૩ કનક, ૪ મેરુ, ૫ સાર, ૬ ચંદ્ર, ૭ સાગર, ૮ હંસ, ૯ તિલક, ૧૦ કલશ, ૧૧ રત્ન, ૧૨ સમુદ્ર, ૧૩ કલ્લોલ, ૧૪ રંગ, ૧૫ શેખર, ૧૬ વિશાલ, ૧૭ રાજ, ૧૮ કુમાર, ૧૯ દેવ, ૨૦ આનંદ, ૨૧ આદિત્ય અને ૨૨ કુંભ, એમ્ બાવીસ નંદી શાખાઓ સ્થાપી.

૪. ત્યારપછી આ ગચ્છ ક્કુદાચાર્ય-સંતાનીય તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો.

આ ક્કુદાચાર્ય એકવાર જેઠ મહિનામાં સંઘ સાથે આબુ તરફ પધાર્યા ત્યારે તેની તળેટીમાં પાણી ન મળવાથી સંઘમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો.

એ પ્રસંગે તેમણે વડની નીચે દંડપ્રયોગથી જળપ્રાપ્તિ કરાવી સંઘરક્ષા કરી. સંઘે ત્યાં કુંડ બનાવ્યો, જેનું પાણી દુકાળમાં પણ સુકાતું નહોતું. ચંદ્રાવતીના જૈનો તો વિક્રમની ચૌદમી-પંદરમી સદી સુધી દર સાલ અહીં આવી સાધર્મિકવાત્સલ્ય કરતા હતા. ભરૂચના સાધર્મિકવાત્સલ્યમાં ઘી ખૂટી ગયું ત્યારે આચાર્યમહારાજે જેસલમેરથી મંગાવી આપ્યું હતું.

૩૪. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (છઠ્ઠા)** – તેમના સમયે ઉપા. જયતિલકે 'શાંતિનાથચરિત્ર'ની રચના કરી.

૩૫. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (છઠ્ઠા).**

૩૬. **આ૦ કક્કસૂરિ (સાતમા).**

૩૭. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (સાતમા).**

૩૮. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (સાતમા).**

૩૯. **આ૦ કક્કસૂરિ (આઠમા)**

૪૦. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (આઠમા)** – વિ. સં. ૯૯૫. તેઓ જન્મે ક્ષત્રિય હતા. તેમને વીણા વગાડવાનો રસ લાગ્યો, તે કોઈ રીતે છોડી શક્યા નહીં અને ક્રિયાશિથિલ બની ગયા. શ્રીસંઘના દબાણથી બીજા મુનિને પોતાની પાટે સ્થાપી સૂરિપદ છોડી તેઓ લાટ પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યારથી ઉપકેશગચ્છમાં એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હવે પછી શુદ્ધ પિતૃકુળ અને શુદ્ધ માતૃકુળવાળાઓને જ ગણનાયકપદે સ્થાપવા.

૪૧. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (આઠમા).**

૪૨. **આ૦ કક્કસૂરિ (નવમા).**

૪૩. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (નવમા)** – વિ. સં. ૧૦૭૨. તેમનું મુનિપણાનું નામ જિનચંદ્ર ગણિ તથા કુલચંદ્ર ગણિ પણ હતું. તેમણે 'સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિવાળું નવપદ પ્રકરણ, નવતત્ત્વ પ્રકરણ અને પંચ પ્રમાણ' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે.

૪૪. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (નવમા)** – આ સમયે કોરટાગચ્છમાં ૪૫મી પાટે આ૦ **નન્નપ્રભસૂરિ** થયા. તેમણે વિ. સં. ૧૦૧૩માં આબુ પાસેના એક ગામમાં ચૌહાણ ધાંધલ પુત્ર સુરજન, તેના પુત્ર સાંગણ, તેના પુત્ર બોહિત્થને સપરિવાર જૈન બનાવી બોથરા ગોત્ર સ્થાપ્યું, જેની વચ્છરાજ અને ફોફલિયા મુકિમ વગેરે શાખાઓ થઈ. સુસાણી ગામના રાવ ધુવડજીને જૈન બનાવી ઘાડીવાલ ગોત્ર સ્થાપ્યું. રાતડિયા ભેરુના સ્થાને રાતડિયા વંશ

સ્થાપ્યો. રાવ સાંકલાને જૈન બનાવી સખલેચા ગોત્ર સ્થાપ્યું, જેની કાસટિયા, કોઠારી, ખજાનચી વગેરે શાખાઓ બની. (મહાત્માની વહીના આધારે.) તેમની પાટે કોરટાગચ્છમાં ૪૬મા પટ્ટધર આચાર્ય કક્કસૂરિ થયા. તેમણે વિ. સં. ૧૦૧૯માં ખીંવસરાના ચૌહાણોને જૈન બનાવી ખીંવસરા ગોત્ર સ્થાપ્યું. એ જ રીતે મિન્ની ગોત્ર અથવા મનગોત્ર પણ સ્થાપ્યું હતું.

૪૫. **આ૦ કક્કસૂરિ (દસમા)** – આ સમયે સુચન્તી શેઠ કપર્દી શાહ ધનના અભિમાનથી અણહિલપુર પાટણ જઈને વસ્યા.

૪૬. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (દસમા).**

૪૭. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (દસમા)** – તેમણે પાટણમાં શેઠ કપર્દી શાહે કરાવેલા જિનાલયમાં સ્વર્ણમિશ્રિત પિત્તલની શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જે પ્રતિમાનાં નેત્ર લાખ લાખના મૂલ્યવાળા બે નીલમણિથી બનાવેલાં હતાં. વપ્રનાગ કુળના બ્રહ્મદેવે આ કાર્યમાં મોટો સાથ આપ્યો. આ૦ સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય જંબૂનાગે, ગુરુપદે સ્થિર થઈ, વિહાર કરી લોદ્રવાના રાજા તણુને પ્રત્યક્ષ વર્ષફળ કે જેમાં ચાલુ સાલમાં યવનાધિપ મુમુચિ (મહમદ ગિઝની) હલ્લો લાવશે અને હારી જશે વગેરે બતાવી જૈનધર્મપ્રેમી બનાવ્યો હતો. બ્રાહ્મણોને પણ અનુકૂળ કર્યા હતા. લોદ્રવામાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર કરાવ્યું હતું અને જિનશતકની રચના કરી હતી. તેમના શિષ્ય દેવપ્રભ મહત્તર, તેમના શિષ્ય કનકપ્રભ મહત્તર, તેમના શિષ્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહના ભત્રીજા ઉપા૦ પદ્મપ્રભ નામે થયા.

ઉપા૦ પદ્મપ્રભ કુમારપાળના સમયે પાટણ ગયા હતા. પછી તેમણે નાગોર, સિંધમાં ડંભરેલા થઈ સામરોલી જઈ ત્યાં જિનાલય બનાવ્યું અને પંચનદ ઉપર હોમ જાપ કરી ત્રિપુરાદેવીને સાધી વચનસિદ્ધિ મેળવી. તેમને ભીમદેવરાજા (સં.૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮)ની પટરાણી ગુરુ તરીકે માનતી હતી. તેમણે અજમેરમાં સપાદલક્ષ દેશના રાજા વીસલની સભામાં ખરતરાચાર્ય જિનપતિસૂરિ (સં.૧૨૨૩ થી ૧૨૭૭) સાથે 'ગુરુકાવ્યાષ્ટક' પર વાદ કરી જય મેળવ્યો હતો.

આ સમયે કોરટાગચ્છમાં ૪૮મી પાટે આ૦ નન્નસૂરિ થયા. તેમણે ઉપદેશ આપી ૩૯ વંશોને જૈન બનાવ્યા. તે આ પ્રમાણે : સુઘેચા, કોઠમી, કોટડિયા, કપુરિયા, ઘાકડ, ઘુવગોતા, નાગગોલા, નાર, સેઠિયા, ઘરકટ, મથુરા, સોનેચા, મકવાણ, ફિતૂરિયા, ખાબિયા, સુખિયા, ડીગલિયા, પાંડુગોતા, પોસાલેચા, બાકીલિયા, સહાચેતી, નાગણા, ખીમાણદિયા.

વડેરા, જોગણેચા, સોનાણાં, આડેચા, ચીંચડા, નિબાડા વગેરે. (મહાત્માની વહીના આધારે.) હાલ આ ગોત્રો તપગચ્છમાં મળી ગયાં છે.

૪૮. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૧મા).**

૪૯. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (૧૧મા)** – વિ.સં.૧૧૦૮માં ભિન્નમાલમાં સૂરિપદ મેળવ્યું. તે ઉત્સવમાં ભેંસાશાહે ૭ લાખ દ્રમ્મ ખરચ્યા હતા. એમનો પ્રભાવ એવો હતો કે તેમના ચરણોદકથી વિષ ઊતરી જતું હતું.

૫૦. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ (૧૧મા).**

૫૧. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૨મા)** – 'ઉપકેશગચ્છપ્રબંધ'માં સોમાશાહની કુશંકા, દેવ્યાગમનનું રોકાણ, ગચ્છવ્યવસ્થા, કકુદગચ્છનો પ્રારંભ, આબુની તળેટીમાં કુંડોત્પત્તિ અને ચંદ્રાવતીના જૈનોનું સાધર્મિકવાત્સલ્ય એ ઘટનાઓને આ આચાર્ય સાથે જોડે છે.

આ આચાર્ય વિ. સં. ૧૧૫૫માં ગચ્છનાયક બન્યા. તેઓએ જાવજ્જીવ સુધી એકાંતરે ઉપવાસ અને પારણે આયંબિલ એમ તપ કર્યું. ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળની સહાયથી શિથિલાચારી સાધુ, સાધ્વીને છોડી ગચ્છનો ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. ત્યારથી તેમનો ગચ્છ 'કકુદાચાર્યગચ્છ' તરીકે જાહેર થયો. કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ પણ તેઓને બહુ સન્માનતા હતા. તેઓએ સપાદલક્ષથી મરોટકોટ જતાં સાર્થને મ્લેચ્છોના ઉપદ્રવથી બચાવ્યો હતો. તેમણે પોતાની પાટે દેવગુપ્તસૂરિને સ્થાપી પાટણમાં સ્વર્ગગમન કર્યું. તેઓ વિ. સં. ૧૨૧૨ સુધી વિદ્યમાન હતા.

૫૨. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ (૧૨મા)** – પાંચ ભાઈવાળી શ્રી નામની બાળવિધવા આ આચાર્યને ધર્મબંધુ તરીકે માનતી હતી. તેથી ભાઈઓને પોતાના ભાગના સવા લાખ દ્રમ્મ આ ધર્મબંધુને આપવા જણાવ્યું. ગુરુજીએ તે નહીં સ્વીકારતા એમણે તેમાંથી મોટો રંગમંડપ બંધાવ્યો. આ આચાર્યને સં. ૧૧૬૫ પહેલાં આચાર્યપદ મળ્યું હતું. સં. ૧૨૩૨ સુધી તેઓ હયાત હતા. આ રીતે તેમણે લાંબા કાળ સુધી ગચ્છભાર વહન કર્યો હતો.

તેમના શિષ્ય ધનદેવે સં. ૧૧૬૫માં આચાર્ય દેવગુપ્તસૂરિનાં 'નવપદ પ્રકરણની લઘુવૃત્તિ' પર બૃહદ્વૃત્તિ, સં. ૧૧૭૪માં 'નવપદ પ્રકરણ' પર વૃત્તિ અને સં. ૧૧૭૯માં 'ચંદ્રપ્રભચરિત્ર' બનાવેલાં છે.

આચાર્યશ્રી પોતાની પાટે કક્કસૂરિને સ્થાપી દેવલોક પામ્યા હતા.

૫૩. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** - તેઓએ સં. ૧૧૯૨માં 'ક્ષેત્રસમાસ' પર વૃત્તિ બનાવી. તેઓ આ૦ દેવગુપ્તસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ કાળધર્મ પામ્યા હતા.

૫૪. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૩મા)** – તેઓ વિ. સં. ૧૨૩૨માં આ૦ દેવગુપ્તસૂરિના હાથે ગચ્છનાયક બન્યા. પાણીના અભાવે મરોટનો રસ્તો કઠિન થઈ પડ્યો હતો. શ્રાવકો સાથે હોય તો જ વિહાર થાય એવી વિષમ પરિસ્થિતિ હતી. આચાર્ય મહારાજે જેઠ મહિનામાં પક્ષીવાળા વૃક્ષને જોઈ પાસે જળભૂમિ હોવી જોઈએ એમ સમજી ધ્યાન દ્વારા જળસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું અને મરોટકોટનો વિહાર ખુલ્લો કરાવ્યો. મરોટમાં સિંહબળની બહેન રત્નાદેવીએ ગુરુમહારાજને 'યોગશાસ્ત્ર'ની પ્રતિ વહોરાવી. આચાર્ય મહારાજે સં. ૧૨૩૬માં પાલનપુરમાં ભગવાન નેમિનાથના મંદિર ઉપર કળશપ્રતિષ્ઠા કરાવી અને ભાયણા દેશના રાજાને જૈનધર્મી બનાવ્યો.

૫૫. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ.** ૫૬. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ.**

૫૭. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૪મા).** ૫૮. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ.**

૫૯. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – તેઓ સંવત ૧૨૫૨માં ગુજરાતમાં હતા ત્યારે મ્લેચ્છોએ ઓસિયાનગર ભાંગ્યું. તેમના ગુરુભાઈ વીરદેવ ઓસિયામાં જૈન બાળકોને ભણાવતા હતા. તેઓ મંત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતા. તેમણે જૈન બાળકો ઉપર ખીલી (સ્તંભન કરી) દેવાનું કામણ કરનાર ગર્વિષ્ઠ યોગીને પોતાની વિદ્યાનો પરચો બતાવી નમ્ર બનાવ્યો હતો અને સં. ૧૨૫૨માં શહાબુદ્દીન ઘોરીએ ઓસિયા ભાંગ્યું ત્યારે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો ગભારો પથ્થરથી ચણી લઈ પ્રતિમાની રક્ષા કરી હતી.

આચાર્યશ્રીએ સંવત ૧૨૫૫માં પોતાના જાપમાં, વીર સં. ૩૦૦માં નિર્મિત સિદ્ધચક્રના મંત્રવાળો રૂપાનો જીર્ણ પટ હતો તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેઓ કોઈને પણ આચાર્ય બનાવ્યા વિના કાળધર્મ પામ્યા હતા.

૬૦. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૫મા)** – આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૭૪માં પાલનપુરમાં પ્રહ્લાદન રાજાએ બનાવેલા પ્રહ્લાદન વિહારમાં ભગવાન પલ્લવિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૬૧. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – શ્રીસંઘે ઉપા૦ દેવગુપ્તને ઉચ્ચાનગરથી બોલાવી સંવત ૧૨૭૮માં ગચ્છનાયક બનાવી દેવગુપ્તસૂરિ એવું નામ આપ્યું. તેઓ મોટા વિદ્વાન હતા. તેમણે સારા ગચ્છનાયકો મળે તેની તકેદારી રાખી પોતાના મુનિઓને ખૂબ વિદ્વાન બનાવ્યા. તે આ પ્રમાણે :

ઉપા૦ દેવાનંદ – તેમણે વિષમ દેશમાં નઈનગરમાં જઈ ભગવાન નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

પં. વીરચંદ્ર – તેઓ વિદ્વાન હતા; મંત્રવાદી હતા. દોષનિવારણ માટે મરોટકોટમાં ક્ષેત્રપાલનો ઉપદ્રવશમન, સિંધમાં નામના, જાલોરમાં

પોતાની ભવિષ્યવાણી ઇત્યાદિ પરચાઓ બતાવી તેઓ ૨૮ વર્ષની વયમાં જ કાળધર્મ પામ્યા.

પં. દેવચંદ્ર - તેમણે સરસ્વતીને પ્રત્યક્ષ કરી વર મેળવ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં જઈ જાપુલીયકવાદી ધર્મરુચિને હરાવ્યો, તિલંગમાં દિગંબર ધર્મકીર્તિને જીતી વનવાસે મોકલ્યો અને કર્ણાટકમાં ૨૧ સર્ગવાળું સંસ્કૃત 'ચંદ્રપ્રભચરિત્ર' બનાવ્યું. આ વિદ્વાન અભિમાની હોવાથી આચાર્યપદને યોગ્ય નહોતા.

પં. સ્થિરચંદ્ર – તેઓ તાર્કિક અને કવિ હતા.

ઉપા. હરિચંદ્ર – તેમણે કચ્છનરેશને પ્રતિબોધી ત્યાં બાલિકાને ''દૂધ પીતી કરી'' મારી નાખવાની જે પ્રથા હતી તેને અટકાવી.

ઉપા. ચંદ્રપ્રભ – તેઓ નિમિત્તવેદી હતા.

વાચનાચાર્ય પાસમૂર્તિ તેમજ તેમના શિષ્ય હર્ષચંદ્ર હતા.

પં. પદ્મચંદ્ર – તેમણે સં. ૧૩૩૭માં બાવન જિનબિંબ, સચ્ચિકા દેવી અને **ગણપતિ**ની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.★ (લોદ્રવાલેખ)

આ૦ દેવગુપ્તે આ પૈકીના કેટલાકને સૂરિપદ આપ્યું પણ તેમાં સફળતા ન મળતાં તેમને આ વાતનો બહુ અફસોસ રહેતો હતો.

આ આચાર્યે વંથલીમાં સાધુ સમુદ્ધરના વીરમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રદેશમાં ઉપકેશગચ્છના ઉપાસકો બનાવ્યા. ગોધરા નૃપવિજેતા મહારાણા કુમારસિંહે ખંભાતમાં બનાવેલા વીરમંદિરમાં, ઘૃતવટિમાં વીજા અને સપાલાએ બનાવેલા, માળવાના જયસિંહપુરમાં સાધુ આભૂએ બનાવેલા અને પુષ્કરણીમાં સાધુ તોલિયારે બનાવેલા નવાં જિનાલયોમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. શાહ દેશલ પાસે સંઘ કઢાવ્યા. ૮૪ વર્ષની ઉંમર થતાં પાલનપુર આવી સ્થિરવાસ કર્યો અને ત્યાં જ છેલ્લે સચ્ચિકા દેવીની સૂચના પ્રમાણે સં. ૧૩૩૦માં મુનિ બાલચંદ્રને ગચ્છનાયક બનાવી સિદ્ધસૂરિ નામ આપી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી. આ ગચ્છનાયકપદનો ઉત્સવ સં. દેશલ શાહે કર્યો હતો.

૬૨. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ.** ૬૩. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૬મા).**

૬૪. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ.**

★ જૈનાચાર્યો ગણપતિની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવતા હતા; જે બ્રાહ્મણવાડા, કુંભારિયા, ચાણસ્મા વગેરે સ્થાનોમાં મોજૂદ છે. ચાણસ્માના ભટેવા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ગુપ્ત ભોંયરામાં ગણેશની મૂર્તિની ગાદી ઉપર શિલાલેખ છે કે હારિજગચ્છના પં. માનદેવજીએ સં. ૧૨૪૭માં ગણેશ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક : ૧૧૪, ૧૧૭.)

૬૫. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – તેઓએ ત્રણ લાખ દ્રવ્ય અને તેમની સાથે સગપણ કરાયેલી યુવાન કન્યાને છોડી ૨૦ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી. સં.૧૩૩૦માં આચાર્ય દેવગુપ્તસૂરિના હાથે ગચ્છનાયકપદ મેળવ્યું હતું. આ અરસામાં આબુની તળેટીમાં ઉંબરરાયે વસાવેલ ઉંબરણી ગામના ચિંચટ-ગોત્રીય શાહ દેશલે આચાર્ય સિદ્ધસૂરિનો પદમહોત્સવ કર્યો હતો. તે જ શાહે આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ, આ૦ સિદ્ધસૂરિ તથા બીજા સુવિહિત આચાર્યોના હાથે સંઘપતિનું તિલક કરાવી, કરોડો રૂપિયા ખરચી, સાતે મહાતીર્થોના ચૌદ રાજલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા ૧૪ સંઘો કાઢ્યા હતા. વળી આ આચાર્યએ માંડવગઢના હરદેવ, વિજયદેવ, દેશલના ભાઈ આશાધર અને ચિત્તોડના સોમસિંહને ઉપદેશી સંઘ કઢાવ્યા હતા. માંડવગઢમાં હરદેવ અને વિજયદેવના મંદિરમાં ૨૪ બિંબની, દોલતાબાદમાં દેશલના પુત્રના મંદિરમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની, જૂનાગઢમાં રા'માંડલિકના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની, શત્રુંજય પર ત્રિભુવનસિંહના મંદિરમાં વર્તમાન ૨૦ જિનેશ્વરની, શત્રુંજય પર દેશલે કરાવેલ **યુવાગારમાં** ૨ બિંબની, ગિરનાર પર ત્રિભુવનસિંહના પુત્ર સૌરાષ્ટ્રના અધિકારી મુંજાલની દેવકુલિકામાં જિનબિંબની, વંથલીની દેવકુલિકામાં જિનબિંબની અને ખંભાતમાં બાવન જિનાલયવાળા વીરમંદિરમાં કળશદંડની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમજ સં. ૧૩૬૯માં શત્રુંજયના મૂળ મંદિરને મ્લેચ્છોએ તોડી નાખ્યું હતું, તેનો શાહ દેશલના પુત્ર સમરાશાહ પાસે તીર્થોદ્ધાર કરાવી તેમાં સં. ૧૩૭૧ના મહા સુદિ ૧૪ ને સોમવારે ભગવાન આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

તેમની કૃપાથી લખપતિએ તથા તેના ભત્રીજા સ્થિરદેવે મથુરા અને હસ્તિનાપુરની યાત્રા કરી હતી અને ભરતપુરમાં જિનાલય બંધાવ્યું હતું.

આ આચાર્યે જૂનાગઢમાં ત્યાંના સંઘની વિનંતિથી સં. ૧૩૭૧ના ફાગણ સુદ પાંચમના દિવસે મુનિ મેરુગિરિને કક્કસૂરિ નામ દઈ સૂરિપદ આપ્યું અને સં. ૧૩૭૬ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ના દિવસે ઓસિયામાં કક્કસૂરિને ગચ્છનાયકનો ભાર આપી સ્વર્ગગમન કર્યું. શાહ દેશલ પણ તેની પહેલાં બે મહિને સ્વર્ગગામી થયો હતો.

૬૬. **આ૦ કક્કસૂરિ (૧૭મા)** – તેઓ સં. ૧૩૭૧માં સૂરિ અને સં.૧૩૭૬માં ગચ્છનાયક બન્યા. તેમણે સં. ૧૩૯૩માં 'ઉપકેશગચ્છપ્રબંધ' અને 'નાભિનંદનજિનોદ્ધારપ્રબંધ' બનાવ્યા, તે પહેલાં સંઘવી સમરાશાહે તિલંગદેશમાં ૬ લાખ બંદિવાનોને છોડાવ્યા હતા.

૬૭. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – તેઓ સં. ૧૪૦૯માં દિલ્હીમાં આચાર્ય બન્યા. તેઓ કવિ, વિદ્વાન, સિદ્ધાંતવેદી અને સર્વ શાસ્ત્રોના જાણકાર હતા.

૬૮. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – સં. ૧૪૭૫માં પાટણમાં સૂરિપદ પામ્યા.

૬૯. **આ૦ કક્કસૂરિ** – સં. ૧૪૯૮માં ચિત્તોડમાં સૂરિપદ. તેમણે કચ્છના જામ વીરભદ્રને પ્રતિબોધી કચ્છમાં **અમારિ** પ્રવર્તાવી હતી. તેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના સારા વિદ્વાન હતા. સં. ૧૫૧૨માં આ આચાર્ય અને ભાવડગચ્છના આચાર્ય વીરસૂરિએ સાથે રહી ભગવાન શ્રીસુમતિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

૭૦. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – મંત્રી જયસાગરે સં. ૧૫૨૮માં જોધપુરમાં તેમનો પદમહોત્સવ કર્યો. ભગવાન પાર્શ્વનાથનું મંદિર તથા **પોષાલ** બનાવ્યાં. આ૦ દેવગુપ્તસૂરિએ પાંચ ઉપાધ્યાય બનાવ્યા. ઉ. કર્મસાગરના શિષ્ય ઉ. દેવકલ્લોલે સં. ૧૫૬૬માં 'કાલિકકથા' રચી અને તેમના શિષ્ય દેવકલશે 'ઋષિદત્તા ચોપાઈ' રચી હતી.

૭૧. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – સં. ૧૫૦૫માં મેડતામાં પદમહોત્સવ.

૭૨. **આ૦ કક્કસૂરિ** – સં. ૧૫૯૯માં જોધપુરમાં પદપ્રતિષ્ઠા. આ પછી કોરટાગચ્છના આચાર્ય સર્વદેવસૂરિ તપગચ્છમાં ભળી ગયા અને 'કોરટા તપગચ્છ' નીકળ્યો. દ્વિવંદનિક આ૦ કક્કસૂરિ પણ તપા આ૦ શ્રીઆનંદવિમલસૂરિની નિશ્રા સ્વીકારી સં. ૧૫૮૪માં મક્ષીજી તીર્થમાં તપગચ્છમાં દાખલ થયા. તે આ૦ રાજવિજયસૂરિ બન્યા. તેમનાથી સં. ૧૬૧૫માં તપારત્ન શાખા ચાલી.

૭૩. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – સં. ૧૬૩૧માં સૂરિપદ.

૭૪. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – ૧૬૫૫માં ચૈત્ર સુદ ૧૩ના બિકાનેરના મહામંત્રી ઠાકુરસિંહે પદમહોત્સવ કર્યો.

૭૫. **આ૦ કક્કસૂરિ** – સં. ૧૬૮૯ ફાગણ સુદ ૩ના સૂરિપદ, જેનો પદમહોત્સવ મહામંત્રી ઠાકુરસિંહના પુત્ર મં. સાવલ તથા તેની પત્ની સાહિબદેએ કર્યો.

૭૬. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – સં. ૧૭૨૭માં માગસર સુદ ૩ને દિવસે તેમનો પદમહોત્સવ થયો.

૭૭. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – સં. ૧૭૬૭ માગસર સુદ ૧૦ના રોજ તેમનો પટ્ટાભિષેક થયો.

૭૮. **આ૦ કક્કસૂરિ** – સં. ૧૭૮૩માં અષાઢ વદ ૧૩ના તેમનો પદમહોત્સવ થયો.

૭૯. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – સં. ૧૮૦૭માં સૂરિપદ.

૮૦. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – સં.૧૮૪૭માં મહા સુદ ૧૦ને દિવસે પટ્ટાભિષેક.

૮૧. **આ૦ કક્કસૂરિ** – સં. ૧૮૯૧માં ચૈત્ર સુદ ૮ના રોજ બિકાનેરમાં વૈદ મુત્તા સરદારસિંહના ઘરે શ્રીસંઘે પદમહોત્સવ કર્યો.

૮૨. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – સં. ૧૯૦૫ ભાદરવા સુદ ૧૩ સોમવારે ફલોધિમાં વૈદ મુત્તા તથા શ્રીસંઘે પદમહોત્સવ કર્યો.

૮૩. **આ૦ સિદ્ધસૂરિ** – સં. ૧૯૩૫ મહા સુદ ૧૧ને દિવસે બિકાનેરમાં વૈદ મુત્તા હરસિંહજી તથા શ્રીસંઘે પટ્ટાભિષેક કર્યો અને રાજાએ આપેલી છાટણાવાળી પછેડી ઓઢાડી. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી આ પરંપરા અટકી ગઈ છે.*

૮૪. **આ૦ કક્કસૂરિ (૨૩મા).**

૮૫. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** – મારવાડમાં વિસલપુરમાં સં. ૧૯૩૮ આસો સુદ ૧૦ના મુત્તા નવલમલજી પત્ની રૂપાદેવીથી જન્મ, નામ ગયવરચંદ. સં. ૧૯૫૦માં રાજકુમારી સાથે લગ્ન. માંદગીમાં અનાથિ મુનિની સજ્ઝાયથી વૈરાગ્ય. સં. ૧૯૬૩ ફાગણ વદ ૬ સ્થાનકમાર્ગી પૂજ્ય શ્રીલાલજી પાસે સ્થાનક મતની દીક્ષા. સં. ૧૯૭૦માં સંવેગીશ્રદ્ધા. સં. ૧૯૭૨માં શાસ્ત્રવિશારદ આ૦ શ્રીવિજયધર્મસૂરિના શિષ્ય યોગિરાજ શ્રીરત્નવિજયજી મહારાજના હાથે સંવેગી દીક્ષા, નામ મુનિશ્રી જ્ઞાનસુંદરજી, પોષ વદ ૩ વડીદીક્ષા અને પ્રાન્તે ઉપકેશગચ્છે ગચ્છનાયક પદપ્રતિષ્ઠા. તેમણે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેમના દેહમાં, વ્યાખ્યાનમાં અને કલમમાં જોર હતું, ધર્મપ્રચારની ખૂબ ધગશ હતી, ઉપકેશગચ્છ માટેની તીવ્ર લાગણી હતી.

(મુનિશ્રી જ્ઞાનસુંદરજી સંપાદિત 'ભગવાન પાર્શ્વનાથ કી પરંપરા કા ઇતિહાસ' પૂર્વાર્ધ જિલ્દ ૧ના આધારે.)

★ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં.૨ અં.૧, પટ્ટાવલી સમુચ્ચય-પટ્ટાવલી નં.૧૩માં મુદ્રિત 'ઉપકેશગચ્છ પટ્ટાવલી', જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા.૩ ખંડ ૨માં મુદ્રિત ગુર્જર સંશોધન સમ્રાટની પટ્ટાવલીના સાર ભાગો, 'ભગવાન પાર્શ્વનાથકી પરંપરા કા ઇતિહાસ' પૂર્વાર્ધ જિલ્દ ૧-૨માં છપાયેલ મોટી પટ્ટાવલી, 'ગચ્છમત પ્રબંધ' અવતરણો અને પટ્ટાવલીનાં અવતરણો વગેરેના આધારે.

દ્વિવંદનિક ગચ્છ (પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામી બંનેને માનનારો) :

૩૧. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ (છઠ્ઠા) – તેમના મુખ્ય શિષ્ય આ૦ યક્ષદેવસૂરિ થયા પણ તેમના બીજા શિષ્ય આ૦ ઉદયવર્ધનથી 'દ્વિવંદનિક ગચ્છ' નીકળ્યો અને તેમાંથી જ તપગચ્છમાં ભળીને 'તપારત્ન શાખા' નીકળી છે, જેની પરંપરા આ પ્રમાણે છે :

૩૨. શ્રી ઉદયવર્ધનસૂરિ, ૩૩. ગુણવર્ધનસૂરિ, ૩૪. દેવરત્નસૂરિ, ૩૫. આનંદસુંદરસૂરિ, ૩૬. શુભવર્ધનસૂરિ, ૩૭. જયપ્રભસૂરિ, ૩૮. અજિતપ્રભસૂરિ, ૩૯. ચંદ્રગુપ્તસૂરિ, ૪૦. સુગુણરત્નસૂરિ, ૪૧. વિનયવર્ધનસૂરિ, ૪૨. લક્ષ્મીવર્ધનસૂરિ, ૪૩. ગુણસુંદરસૂરિ, ૪૪. વિનયસુંદરસૂરિ, ૪૫. હર્ષપ્રભસૂરિ, ૪૬. સમુદ્રગુપ્તસૂરિ, ૪૭. ભદ્રગુપ્તસૂરિ, ૪૮. ઉદ્યોતરત્નસૂરિ, ૪૯. માણિક્યસુંદરસૂરિ, ૫૦. વિમલપ્રભસૂરિ, ૫૧. આનંદવર્ધનસૂરિ, ૫૨. શિવસુંદરસૂરિ, ૫૩. ધર્મગુપ્તસૂરિ, ૫૪. વિમલરત્નસૂરિ, ૫૫. અમૃતવર્ધનસૂરિ, ૫૬. આનંદરત્નસૂરિ, ૫૭. ઇન્દ્રરત્નસૂરિ, ૫૮. દેવગુપ્તસૂરિ, ૫૯. કક્કસૂરિ, ૬૦. સિદ્ધસૂરિ, ૬૧. દેવગુપ્તસૂરિ, ૬૨. કક્કસૂરિ, ૬૩. સિદ્ધસૂરિ, ૬૪. દેવગુપ્તસૂરિ, ૬૫. કક્કસૂરિ, ૬૬. સિદ્ધસૂરિ, ૬૭. આ૦ ધનવર્ધનસૂરિ – તેઓ વિ. સં. ૧૫૩૫ લગભગમાં થયા. ૬૮. આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ – વિ. સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધી વિદ્યમાન હતા. તેમણે મંત્રના બળે ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહની પાલખી આકાશમાં ચલાવી, બળદ વિના કૂવામાંથી જળ ખેંચાવ્યું, લાકડાની પૂતળી પાસે પંખો ઢોળાવ્યો અને વડને ચલાવ્યો. આથી ચમત્કૃત સુલતાન બહાદુરશાહે ગુરુને ગામ આપ્યાં પણ તેમણે એ ન લેવાથી કંબલરત્ન આપ્યું અને બારેજામાં કૂવા-બાગવાળી મોટી **પોષાલ** બંધાવી આપી. સંભવ છે કે આથી જ ઉપકેશગચ્છ **'કંબલગચ્છ'** (કંવલાગચ્છ) તરીકે જાહેર થયો હશે. આચાર્યશ્રીએ બારેજામાં મણિભદ્ર વીરની સ્થાપના કરી ગામનો ઉપદ્રવ ટાળ્યો હતો. આ સ્થાન આજે પણ ત્યાં જ છે.

૬૯. આ૦ કક્કસૂરિ – કાકર દેશના તીરવાડા ગામમાં સં. ૧૫૬૪માં શ્રીમાળી દેવદત્તની પત્ની દેવલદેની કુક્ષિથી જન્મ. નામ રામકુમાર. સં. ૧૫૭૧માં દીક્ષા, સં. ૧૫૮૪માં સૂરિપદ. તેમણે ચૌદશ પૂનમના શાસ્ત્રાર્થમાં ચૌદશની પાખી સ્થાપી હતી, મહમ્મુદશાહને ચમત્કાર બતાવ્યો હતો અને ''રાજવલ્લભસૂરિ'' બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આથી તેઓ રાજવલ્લભસૂરિ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

તેમણે આનંદવિમલસૂરિના વરદ હસ્તે યોગવહન કરી ક્રિયોદ્ધાર કર્યો અને સં. ૧૫૯૫માં દિગંબર જીવાજીને હરાવ્યો. પણ, સં. ૧૬૧૦માં ગુજરાતમાં વિહાર કર્યો ત્યારે તેઓ શિથિલ બની ગયા હતા. આ જ વર્ષે આચાર્ય વિજયદાનસૂરિએ આ૦ હીરવિજયસૂરિને સિરોહીમાં સૂરિપદ આપ્યું હતું તેથી આ આચાર્યને ખેદ થયો હતો. પછી તેઓ સં. ૧૬૧૩માં શિથિલાચાર અને બારેજાનો પરિગ્રહ છોડી ક્રિયોદ્ધાર કરી સં. ૧૬૧૫માં આ૦ વિજયદાનસૂરિની પાટે યુવરાજ આ૦ **વિજયરાજસૂરિ** તરીકે સ્થાપિત થયા અને સં. ૧૬૨૪માં ઝીંઝુવાડામાં સ્વર્ગે પધાર્યા. તેઓ તપાગચ્છની રત્નશાખાના મૂળ પુરુષ હતા; જેમની પરંપરા નીચે મુજબ છે.

તપારત્ન શાખા

૫૭. વિજયદાનસૂરિ, ૫૮. વિજયરાજસૂરિ, તેમનો પરિચય ઉપર આવી ગયો છે. ૫૯. રત્નવિજયસૂરિ, ૬૦. હીરરત્નસૂરિ, ૬૧. જયરત્નસૂરિ, ૬૨. ભાવરત્નસૂરિ, ૬૩. દાનરત્નસૂરિ, ૬૪. કીર્તિરત્નસૂરિ, ૬૫. મુક્તિરત્નસૂરિ, ૬૬. પુણ્યોદયરત્નસૂરિ, ૬૭. અમૃતરત્નસૂરિ, ૬૮. ચંદ્રોદયરત્નસૂરિ, ૬૯. સુમતિરત્નસૂરિ, ૭૦. ભાગ્યરત્નજી – જે થોડાં વર્ષો પહેલાં કાળધર્મ પામ્યા છે. આ આચાર્યોનો વિશેષ પરિચય હવે પછી આ૦ શ્રીવિજયદાનસૂરિના વર્ણનમાં (ભાગ : ૪, પ્ર. ૫૭માં) આવશે.

('જૈનયુગ' વર્ષ ત્રીજું પૃષ્ઠ : ૩૫૪, ૪૦૧, ૪૦૬; 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ભા. ૩, વિ. ૨, પૃષ્ઠ : ૨૨૮૯; 'પટ્ટાવલી'ના આધારે અને કવિ ઉદયરત્નકૃત સં. ૧૭૭૦માં રચેલ 'પાંચ પાટ વર્ણન રાસ'ની સં. ૧૮૯૪માં લખાયેલ પ્રતિના આધારે.)

ઉપા. ઉદયરત્ન તપારત્નની ઉપાધ્યાય શાખામાં થયેલા છે.

ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી

અંતિમ તીર્થંકર શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાટે પાંચમા ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી બિરાજ્યા. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીને ૧૧ ગણધરો હતા. તે પૈકીના ૯ ગણધરો તો ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ નિર્વાણ પામ્યા હતા, અને બે ગણધરો વિદ્યમાન રહ્યા હતા. તે પૈકીના એક પ્રથમ ગણધર શ્રીઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામીને તો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી અલ્પ સમયમાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછી સંઘનાયક થવા યોગ્ય શ્રીસુધર્માસ્વામી એક જ ગણધર વિદ્યમાન રહ્યા, એટલે

સંઘવ્યવસ્થાનો બધો ભાર શ્રીસુધર્માસ્વામી ઉપર આવ્યો. તેમજ બીજા ગણધરોના શિષ્યો પણ શ્રીસુધર્માસ્વામીની આજ્ઞામાં રહ્યા. આ કારણે આજનો સમસ્ત શ્રમણસમૂહ શ્રીસુધર્માસ્વામીનો અનુયાયી ગણાય છે.

એ પણ એક ખૂબી છે કે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં જે જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરાફાલ્ગુની અને જન્મરાશિ કન્યા હતાં તે જ શ્રીસુધર્માસ્વામીનાં હતાં. કેવો અપૂર્વ યોગ ! માટે જ સુધર્માસ્વામી તીર્થંકર પછી ગચ્છનાયક બન્યા હશે શું ?

શ્રી સુધર્મા ધમ્મિલ બ્રાહ્મણના પુત્ર, વિદ્યાના પરમ ઉપાસક અને ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ-શિષ્યોના ગુરુ હતા. એમના સમયે ભારતવર્ષમાં ખૂબ યજ્ઞો થતા અને એ યજ્ઞોમાં પશુઓનું બલિદાન પણ દેવાતું હતું. એકવાર અપાપાપુરીમાં સોમિલ ભટ્ટે મોટો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. એણે એ યજ્ઞના પુરોહિત-ઋત્વિજ તરીકે આજુબાજુના ગામોમાંથી મગધદેશના પ્રસિદ્ધ અગિયાર પંડિતોને આમંત્રણ આપ્યું હતું. એમાં આ સુધર્મા નામના પંડિત પણ પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સહિત આવ્યા હતા. તેઓ ચારે વેદ, પુરાણ, ઇતિહાસ, આચાર-ક્રિયાકાંડ આદિ ચૌદ વિદ્યાના ભંડાર હતા અને સ્વભાવે સાગર જેવા ગંભીર તેમજ હિમાલય જેવા અડગ ધૈર્યવાન હતા. ત્યાં મળેલા વિદ્વાનોમાં સુધર્મા પાંચમા નંબરના પંડિત ગણાતા હતા.

અપાપાનગરીમાં યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો. ત્યાં શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ કેવલજ્ઞાનના બીજે જ દિવસે લાંબો વિહાર કરી આવી પહોંચ્યા. તેઓ સર્વજ્ઞ થયા હતા. અહીં માનવીઓ વગેરેની સમક્ષ એમની પ્રથમ ધર્મદેશના થઈ. એ દેશનાનો મુખ્ય ધ્વનિ આસ્તિકતા, "अहिंसा परमो धर्मः" અને "मित्ती मे सव्वभूएसु" હતો. યજ્ઞમાં આવેલા પંડિતરત્નોએ આ સાંભળ્યું. ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ તેમજ અગ્નિભૂતિ તો વાદવિવાદ કરી સર્વજ્ઞ પ્રભુ મહાવીરને જીતવાના ઈરાદે આવ્યા; પરંતુ આખરે તેઓ નાસીપાસ થયા અને પોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત શ્રીમહાવીરપ્રભુના શિષ્ય બન્યા. પછી વાયુભૂતિ અને વ્યક્ત પણ આવ્યા અને શિષ્યો બન્યા. ત્યાર પછી સુધર્મા આવ્યા. એમને શંકા હતી, "આ જીવ જેવો આ ભવમાં છે તેવો જ પરભવમાં રહે છે ?"

અર્થાત્ જીવ આજે જે ગતિ અને જેવા શરીરવાળો છે તે મર્યા પછી પણ ફરી તે જ ગતિમાં અને તેવા જ શરીરવાળો બને, કેમકે કારણને મળતું જ કાર્ય ઉપજે છે. જેમ ખેતરમાં ડાંગર વાવવાથી ડાંગર જ થાય,

જવ ન થાય. આ શંકાનો જવાબ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ વેદ-વાક્યોથી આપ્યો. મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય પણ થઈ શકે છે, જો તેનામાં સરળતા, મૃદુતા, સદાચારિતા આદિ સદ્‌ગુણો હોય તો; પરંતુ તેનામાં ઉપર કહેલા સદ્‌ગુણો ન હોય તો મનુષ્ય મરીને પશુ, પક્ષી કે નારકીનો જીવ બને છે; અને ઉપરના ગુણોથી વધુ ગુણોને ખીલવી મરે તો દેવ બને છે. જીવની ગતિ કર્માનુસારી છે. એટલે જે જેવો હોય તે તેવો જ થાય એવો એકાંતિક નિયમ નથી. જેમ છાણ, મૂતર વગેરેમાંથી વીંછી થાય છે, મેલ અને પરસેવાથી જૂ વગેરે થાય છે.

આ પ્રમાણે એમની શંકાનું સમાધાન થવાથી સુધર્મભટ્ટે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું.

દીક્ષા લીધા પછી પ્રભુમુખે તેમણે उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा આ ત્રિપદી સાંભળી દ્વાદશાંગી-બાર આગમ **શાસ્ત્રોની** રચના કરી.

તેમણે પચાસ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધા પછી ભારતવર્ષમાં વિચરી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના દિવ્ય સંદેશનો ઉચ્ચ સ્તરે પ્રચાર કર્યો. પ્રભુ મહાવીરની આજ્ઞાનુસાર જૈન સંઘની ખૂબ સેવા બજાવી. એમણે ત્રીસ વર્ષ સુધી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની એક મહાન સેવકની જેમ સેવા કરી અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી પણ ૧૨ વર્ષ સુધી ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર સંઘની વ્યવસ્થા જાળવી. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતોનો અહિંસા, સંયમ અને તપનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણના ૧૨ વર્ષ પછી એમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેઓ સર્વજ્ઞ થયા અને તેમની પાટ ઉપર શ્રીજંબૂસ્વામી આવ્યા. તેઓ ૮ વર્ષ સર્વજ્ઞપણે વિચરી જગતના અનેક જીવોને કલ્યાણને માર્ગે વાળી ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા.

તેઓ નિર્ગ્રંથગચ્છના આદિ સ્થાપક થયા. નિર્ગ્રંથગચ્છ આજના સમસ્ત શ્રમણ સંઘનો મૂળ ગચ્છ છે.

જિનાગમ

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી જે જે ઉપદેશ આપતા હતા તેને તેના ૧૧ ગણધર શિષ્યોએ અર્ધમાગધી ભાષામાં આગમરૂપે તૈયાર કરેલ છે અને એવાં દરેકનાં ૧૨ આગમો બનેલાં છે, જેનું નામ દ્વાદશાંગી છે. દરેક ગણધરોએ દ્વાદશાંગી રચી. તેમાં રચનાશૈલીનો ભેદ હતો કિન્તુ દરેકની કહેવાની મતલબ તો એક જ હતી. દરેક ગણધરો પોતપોતાના શિષ્યોને

એ દ્વાદશાંગીનું અધ્યયન કરાવતા હતા. દસ ગણધરો પહેલાં મોક્ષે જવાથી તેમના શિષ્યો ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીની આજ્ઞામાં આવી ગયા હતા અને ત્યાં તેમની દ્વાદશાંગીનું અધ્યયન કરતા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં બીજા ૧૦ ગણધરની દ્વાદશાંગીનું પઠનપાઠન બંધ થયું અને ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીની દ્વાદશાંગી અમર બની રહી. આજે એ જ દ્વાદશાંગી જગત ઉપર ઉપકાર કરી રહી છે.

ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીએ રચેલા દ્વાદશાંગીમાંના ૧૨ અંગો અને તેનુ ટૂંકુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. **આચારાંગ** – આ પહેલું અંગ છે. તેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધ, ૨૫ અધ્યયનો, ૮૫ ઉદ્દેશા, ૮૫ સમુદ્દેશા, ૧૮ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર; ગોચરી, વિનય, શિક્ષા, ભાષા, અભાષા, સદ્‌વર્તન, ક્રિયા વગેરેનું સર્વતોમુખી વર્ણન હતું.

૨. **સૂત્રકૃતાંગ** – આ બીજું અંગ છે. તેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધ, ૨૩ અધ્યયનો, ૩૩ ઉદ્દેશા, ૩૩ સમુદ્દેશા, ૩૬ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં, જેમાં અલોક, લોક, લોકાલોક, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, સ્વસમય, પરસમય અને સ્વપરસમયનું નિરૂપણ હતું. ૧૮૦ ક્રિયાવાદી, ૮૪ અક્રિયાવાદી, ૬૭ અજ્ઞાનવાદી અને ૩૨ વિનયવાદી; એ ૩૬૩ પાખંડીઓનું ખંડન કરી જૈનદર્શનનું અનૈકાન્તિક મંતવ્ય રજૂ કર્યું હતું.

૩. **સ્થાનાંગસૂત્ર** – આ ત્રીજું અંગ છે. તેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૦ અધ્યયન, ૨૧ ઉદ્દેશા, ૨૧ સમુદ્દેશા, ૭૨ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, સ્વસમય, પરસમય, સ્વપરસમય, લોક, અલોક, લોકાલોક અને ભૂગોળ વગેરેની સ્થાપના હતી.

૪. **સમવાયાંગસૂત્ર** – આ ચોથું અંગ છે. તેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૦ અધ્યયન, ૨૧ ઉદ્દેશા, ૨૧ સમુદ્દેશા, ૧૪૪ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જીવાદિનો નિર્ણય હતો, ચઢતા ક્રમે એકથી આરંભીને ૧૦૧ સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો નિર્ણય હતો અને દ્વાદશાંગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું.

૫. **વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ** – આ પાંચમું અંગ છે, જેનું બીજું નામ **ભગવતીસૂત્ર** છે. તેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૦૧ અધ્યયનો, ૧૦ હજાર ઉદ્દેશા,

૧૦ હજાર સમુદ્દેશા, ૩૬ હજાર પ્રશ્નોત્તરો, ૨૮૮ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો, નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જીવાદિનું તલસ્પર્શી વ્યાખ્યાન હતું.

૬. **જ્ઞાતાધર્મકથા** – આ છઠ્ઠું અંગ છે, જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૧૯ અધ્યયનો, ૧૯ ઉદ્દેશા, ૧૯ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો, અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં ૧૦ વર્ગો અને સાડાત્રણ કરોડ કથાઓ હતી. દરેકમાં કથાનાયકની જન્મભૂમિથી લઈને મોક્ષ સુધીનાં વર્ણનો હતાં.

૭. **ઉપાસકદશા** – આ સાતમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૦ અધ્યયનો, ૧૦ ઉદ્દેશા, ૧૦ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો, અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં શ્રમણોપાસકનાં જન્મભૂમિથી લઈને મોક્ષ સુધીનાં ચરિત્રો હતાં.

૮. **અંતકૃતદશા** – આ આઠમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૮ વર્ગો, ૮ ઉદ્દેશા, ૮ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો, અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં મોક્ષગામીઓની જન્મભૂમિથી આરંભી મોક્ષ સુધીની ઘટનાઓ વર્ણવી હતી.

૯. **અનુત્તરૌપપાતિકદશા** - આ નવમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૩ વર્ગ, ૩ ઉદ્દેશા, ૩ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો, અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉપજનાર મુનિઓના સંપૂર્ણ પ્રબંધો હતા.

૧૦. **પ્રશ્નવ્યાકરણ** – આ દશમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૪૫ અધ્યયનો, ૪૫ ઉદ્દેશા, ૪૫ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં પુછાતા વિદ્યામંત્રો, અપુછાતા વિદ્યામંત્રો, મિશ્ર વિદ્યામંત્રો, અંગુઠાદિના પ્રશ્નો, વિચિત્ર વિદ્યાતિશયો, દેવો સાથેના દૈવીસંવાદો વગેરે હતા.

૧૧. **વિપાકસૂત્ર** – આ અગિયારમું અંગ છે, જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૨૦ અધ્યયનો, ૨૦ ઉદ્દેશા, ૨૦ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં દુઃખી તથા સુખી મનુષ્યોની મૂળ કારણથી આરંભીને દુઃખપરંપરા કે સુખપરંપરાની અવધિ સુધીની જીવની આલેખાયેલી હતી.

૧૨. **દૃષ્ટિવાદ** - આ બારમું અંગ છે, જેના મુખ્ય પાંચ વિભાગો હતા.

(૧) **પરિકર્મ** – પછીના ચારે વિભાગોને ભણવાની યોગ્યતા સંપાદન કરાવનાર શાસ્ત્ર. તેના મુખ્ય ભેદ ૭ અને પેટા ભેદો ૮૩ હતા, જે પૈકીના ૬ પરિકર્મો જૈનદૃષ્ટિએ અને સાત પરિકર્મો આજીવકમતની દૃષ્ટિએ હતા.

(૨) **સૂત્ર** – જેના મૂળ ભેદ ૨૨ અને પેટાભેદો ૮૮ હતા. એટલે કે છિન્ન છેદનયથી જૈનદૃષ્ટિએ ૨૨, અછિન્ન છેદનયથી આજીવકદૃષ્ટિએ ૨૨, દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક તથા ઉભયાસ્તિક એ ૩ નયથી ત્રૈરાશિક આજીવકની દૃષ્ટિએ ૨૨ અને સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર તથા શબ્દ એ ૪ નયથી જૈનદૃષ્ટિએ ૨૨ એમ ૮૮ ભેદો થાય.

(૩) **પૂર્વ** – જેના મૂળ ભેદ ૧૪ અને વસ્તુઓ ૨૨૫ હતાં. પૂર્વોનાં નામ : ઉત્પાદ, અગ્રાયણી, વીર્ય, અસ્તિનાસ્તિ, જ્ઞાનપ્રવાદ, સત્યપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ, કર્મપ્રવાદ, પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, વિદ્યાનુપ્રવાદ, અવંધ્ય, પ્રાણાયુ, ક્રિયાવિશાલ અને લોકબિંદુસાર; એ ચૌદ પૂર્વો હતાં. ગણધરોએ શરૂમાં દ્વાદશાંગીની પહેલાં આ વિભાગની રચના કરી હતી, તેથી તેની 'પૂર્વ' એવી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હતી. પૂર્વોની ભાષા સંસ્કૃત હતી.

(૪) **ચૂલિકા** – પહેલાં ચાર પૂર્વોને અનુક્રમે ચાર, બાર, આઠ અને દશ – એમ કુલ ૩૪ ચૂલિકાઓ હતી.

(૫) **અનુયોગ** – તીર્થંકરોના બાવન બોલપૂર્ણ ચરિત્રો, ૭ કુલકરો, તીર્થંકરો, ચક્રવર્તી, દશાર્હ, બલદેવ, વાસુદેવ, ગણધરો, ભદ્રબાહુસ્વામી (અંતિમ ૧૪ પૂર્વધરો અગર અંતિમ ૧૦ પૂર્વધરો), તપસ્વીઓ અને હરિવંશ વગેરેની ગંડિકાઓ હતી.

આ પ્રમાણે પાંચ વિભાગમાં ગૂંથાયેલું આ ૧૨મું અંગ હતું, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૪ પૂર્વ, સંખ્યાતી વસ્તુ, સંખ્યાતી ચૂલિકાઓ, સંખ્યાતા પ્રભાતો, સંખ્યાતી પ્રાભૃતિકાઓ, સંખ્યાતી પ્રાભૃતપ્રાભૃતીઓ, સંખ્યાતા પદો વગેરે હતાં.

ગણધર સુધર્માસ્વામીએ દ્વાદશાંગીમાં આ ૧૨ અંગોની રચના કરી હતી, આજે તે જ અંગો વિદ્યમાન છે. દુષમકાળની અસરથી તેમાંનો કોઈ કોઈ ભાગ વિચ્છેદ પામી ગયો છે, જેનો ઇતિહાસ આગળ બતાવવામાં આવ્યો છે, છતાંય જે શેષ છે તેના આધારે જ વર્તમાન જૈનશાસન પ્રવર્તે છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના બીજા ૧૦ ગણધરોએ રચેલી દ્વાદશાંગી તો વીરનિર્વાણની પહેલી સદીમાં નાશ પામી હતી.

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીને બીજા ૧૪૦૦ શિષ્યો હતા, તેઓએ પણ એકેક પ્રકીર્ણક શાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. એમ ૧૪૦૦૦ પઈન્નય આગમો હતાં. કાળક્રમે તેમાંનાં ઘણાંનો વિનાશ થયો.

આ **જિનાગમો** એ જ જૈનધર્મનું મૌલિક અને પ્રધાન સાહિત્ય છે.

આગમ, સૂત્ર, આજ્ઞા, ધારણા, અને જીતાચાર એ પાંચે વ્યવહારો આ આગમને અનુસરતા હોય તો જ પ્રામાણિક મનાય છે.

પરમ જૈનધર્મી રાજાઓ અને મહામંત્રી વગેરે

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમયમાં અનેક જૈનધર્મી રાજાઓ વગેરે થયા છે (જુઓ પૃ. ૭). એ સમયે ભારતવર્ષમાં મગધદેશનું સ્થાન શ્રેષ્ઠ અને મુખ્ય હતું. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના પરમ ઉપાસક શ્રેણિક અને કોણિક તેના રાજા હતા અને અભયકુમાર મહામંત્રી હતા. તેમનો પરિચય નીચેની વિગતે છે.

મગધસમ્રાટ શ્રેણિક

શ્રેણિક મગધના મહારાજા **પ્રસેનજિત**ના પુત્ર હતા. કુમાર શ્રેણિકને બીજા પણ ઘણા ભાઈઓ હતા. રાજા પ્રસેનજિતે દરેક કુમારોની ખૂબ ખૂબ આકરી પરીક્ષા પછી નક્કી કર્યું હતું કે મગધની ગાદીને માટે શ્રેણિક જ યોગ્ય છે. એકવાર દરેક રાજકુમારને આયુધશાળામાંથી વિવિધ શસ્ત્રો લેવાનાં હતાં. આમાં શ્રેણિકની પસંદગી જુદી રીતે તરી આવી. તેણે 'ભંભા' નામનું ઉત્તમ વાદ્ય લીધું. તેથી શ્રેણિકનું બીજું નામ **ભંભાસાર** કે **બિંબિસાર** પણ મળે છે. શ્રેણિક કુમારાવસ્થામાં પિતાજીથી રીસાઈને પરદેશ ગયો હતો, ત્યારે **બેન્નાતટ**માં ત્યાંના શેઠની **નંદા** નામની પુત્રી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. તેનાથી તેને **અભયકુમાર** નામે પુત્ર થયો હતો. રાજા થયા પછી શ્રેણિક ઘણી રાણીઓ પરણ્યો હતો અને એને ઘણા પુત્રો થયા હતા.

રાજા શ્રેણિક પહેલાં તો કોઈ ધર્મને માનતો નહોતો; પરંતુ **અનાથિ મુનિ** નામના જૈન મહાત્માના સંસર્ગથી એને જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી. પાછળથી રાણી ચેલ્લણા કે જે વિશાલાના ગણરાજ્યના પ્રમુખ પરમાર્હત મહારાજા ચેડાની પુત્રી હતી, તેના પરિચયથી અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશ-શ્રવણથી તે ચુસ્ત **જૈનધર્મી** બન્યો હતો. પાછળથી તો તે એટલો બધો ધર્મશ્રદ્ધાળુ જૈન થયો કે આ વિષયમાં આકરી કસોટી થવા છતાંય એની દૃઢતા ડગી નહોતી. એની રાણીઓ અને

રાજપુત્રોએ દીક્ષા લઈ જૈનધર્મનો ખૂબ જ સુંદર રીતે પ્રચાર કર્યો હતો. રાજા શ્રેણિક પણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી જ્યાં હોય તે દિશાના રોજ સમાચાર મેળવતો અને સુવર્ણના જવનો સ્વસ્તિક બનાવી તે દિશા તરફ ધરતો હતો.

મગધમાં જૈનધર્મના પ્રચારની સુંદર અનુકૂળતા સમ્રાટ શ્રેણિકને લીધે હતી. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં ચૌદ ચોમાસા રાજગૃહીના નાલંદા પાડામાં થયાં હતાં. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી મગધ દેશમાં ખૂબ વિચર્યા હતા અને તેઓએ અહિંસા, સંયમ અને તપનો વિજયનાદ ફૂંકી આસ્તિકતાની સ્થાપના કરી હતી.

સમ્રાટ શ્રેણિકને વૃદ્ધાવસ્થામાં એના પુત્ર કોણિકે બહુ દુઃખ આપ્યું હતું. રાજ્યના લોભને વશીભૂત થઈને એણે પિતાને જેલના પાંજરામાં પૂર્યા હતા. આખરે પોતાની માતા ચેલ્લણાના મીઠા ઠપકાની કોણિકને અસર થઈ અને પિતાજીને પાંજરામાંથી તાળું તોડી બહાર કાઢવા તે પોતે જ હાથમાં કુહાડી લઈને ગયો હતો; પરંતુ શ્રેણિક રાજા સમજ્યો કે કોણિક મને મારવા આવે છે એટલે તે હીરો ચૂસી પુત્રને પિતૃહત્યાના પાતકમાંથી બચાવવા સ્વયં મૃત્યુ પામ્યો.

રાજા કોણિક–અજાતશત્રુ

મહારાજા કોણિક મગધસમ્રાટ શ્રેણિકનો પુત્ર હતો. તેની માતાનું નામ **ચેલ્લણાદેવી** હતું. જ્યારે કોણિક એની માતાના ઉદરમાં હતો ત્યારે માતાને એવો દોહદ થયો હતો કે મારે પતિનું માંસ ખાવું છે. અભયકુમારની બુદ્ધિથી આ દોહદ બીજી રીતે પુરાયો હતો. એનો જન્મ થતાં માતા ચેલ્લણા રાણીએ આ નિર્ભાગી પુત્રને ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો હતો, પરંતુ રાજાને ખબર પડતાં જ તેને અંતપુરમાં પાછો મંગાવી રાણીને સમજાવી ઉછેરાવ્યો હતો. જે વખતે તે ઉકરડામાં પડ્યો હતો ત્યારે એક કુકડીનું પીંછું એની આંગળીમાં ઘોંચાવાથી એને ઘણી પીડા થઈ હતી. આંગળીમાં કીડા પડી ગયા હતા. એની રાજા શ્રેણિકે બહુ જ માવજત કરી હતી અને એ જ ઘટનાને અનુલક્ષીને તેનું 'કોણિક' એવું હુલામણું નામ પડ્યું હતું.

પરંતુ રાણી ચેલ્લણાને આ પુત્ર માટે ન તો પ્રેમ હતો, ન માન હતું. એને તો દિવસ ને રાત એમ જ લાગતું કે આ પુત્ર પિતૃવંશ અને માતૃકુળનો વિનાશક થશે. માતાની આ ધારણા તદ્દન ખોટી ન પડી. નીચેની બે ઘટનાઓ પરથી તે જોઈ શકાય છે.

(૧) કોણિકને હલ્લ અને વિહલ્લ નામે બીજા ભાઈઓ હતા અને માતામહ ચેડા રાજાનો તેઓના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. રાજા શ્રેણિકે આ બંને પુત્રોને એક લક્ષણવંતો સેચનક હાથી અને દૈવી કુંડલો વગેરે આપ્યાં હતાં. કોણિકે તેની માગણી કરી પણ બંને ભાઈઓએ તે ન આપ્યાં. આમાં કોણિકની રાણી પદ્માવતીએ જ્યારે એ દૈવી કુંડલ જોયાં અને તેની માંગણી કરી અને એ ન મળ્યાં ત્યારે તેણે પતિને ઉશ્કેર્યો. હલ્લ અને વિહલ્લ ડરના માર્યા માતામહ ચેડા મહારાજા પાસે વિશાલા નગરી જઈ પહોંચ્યા.

કોણિકે સેચનક હાથી માટે માતામહ પાસે માંગણી કરી પરંતુ માતામહે કાંઈ દાદ ન દીધી. કોણિકે માતામહ સામે ઘોર યુદ્ધ માંડ્યું, જેમાં કોણિકના ભાઈઓ અને માતામહ મરાયા, વિશાલાની સેના હારી, વિશાલા નગરી ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ અને કોણિકને હાથે માતૃકુળનો વિનાશ થયો.

(૨) કોણિકે વડીલ બંધુ અભયકુમારે દીક્ષા લીધા પછી ઉચ્છૃંખલતાથી પિતા શ્રેણિકને કેદમાં પૂર્યા અને પોતે રાજા બન્યો. તે માતા ચેલ્લણાને રાજા શ્રેણિકને મળવા પણ નહોતો દેતો. પાછળથી તેણે માતાની વિનવણીથી રજા આપી હતી.

આ બાજુ માતાના કહેવાથી પોતાના જન્મ સમયની સાચી સ્થિતિની તથા પિતાના દિલમાં વસતા પુત્રવાત્સલ્યની ખબર પડતાં તે રાજા શ્રેણિકને પાંજરામાંથી મુક્ત કરવા જાય છે, ત્યારે પિતા ઉલટું સમજે છે અને પિતૃહત્યા ન લાગે માટે પિતા શ્રેણિક હીરો ચૂસી મૃત્યુ પામે છે.

કોણિકને આથી બહુ જ આઘાત લાગે છે. એની માનસિક સ્થિતિમાં ભારે પલટો આવતાં રાજગૃહીની ભૂમિ એને અકારી થઈ પડે છે. એટલે તે મંત્રીઓની સલાહથી અને યુવરાજ ઉદાયીની અધ્યક્ષતામાં રાજધાનીને રાજગૃહીથી ઉઠાવી ચંપાપુરી લઈ જાય છે અને એક વિકસેલા ચંપકના ઝાડને સ્થાને પોતાની ગાદી સ્થાપે છે. મહારાજા કોણિક આજ સુધી બૌદ્ધભક્ત હતો તે હવે ભગવાન શ્રીમહાવીરનો પરમ ભક્ત બને છે અને ચંપાપુરીમાં દેવોને પણ દુર્લભ એવો ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવનો પ્રવેશોત્સવ કરે છે. આ વખતે અંગ દેશમાં પણ જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર થયો છે.

કોણિક બહુ તેજસ્વી, પ્રતાપી અને પ્રભાવશાળી રાજા હતો. તેણે અંગ, બંગ, મગધ, વિદેહ, કાશી, કોશલ, કૌશાંબી, મથુરા સુધી પોતાનો રાજધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. આખરે ત્રણ ખંડથીયે વધુ ભૂમિ જીતવા માટે

જતાં તે તમિસ્રા ગુફાના દ્વારમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ રાજાનાં અશોકચંદ્ર, અજાતશત્રુ, કૂણિક અને કોણિક વગેરે નામો મળે છે.

મહામંત્રી અભયકુમાર

અભયકુમાર રાજા શ્રેણિકનો સૌથી મોટો પુત્ર હતો. શ્રેણિકના રાજકાળમાં તે યુવરાજ હતો. શ્રેણિક કુમારાવસ્થામાં જ્યારે બેન્નાતટ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંના વણિકની ભાગ્યશાળી સુપુત્રી નંદાને પરણ્યો હતો અને પાછળથી ત્યાં જ અભયકુમારનો જન્મ થયો હતો. તે બચપણથી જ બહુ બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. તેણે રાજગૃહીમાં આવી પોતાના પિતાને બુદ્ધિબળથી જ આશ્ચર્યાન્વિત બનાવ્યા પછી જ તેમનો પુત્ર હોવાનો પરિચય પોતે આપ્યો હતો અને પોતાની માતાને પણ રાજગૃહી બોલાવી પટ્ટરાણી તરીકેનું માનવંતુ સ્થાન અપાવ્યું હતું. આગળ જતાં અભયકુમાર રાજા શ્રેણિકનો **મહામંત્રી** બન્યો હતો.

મહામંત્રી અભયકુમારે પોતાના બુદ્ધિબળથી માલવરાજ **ચંડપ્રદ્યોત**ને મહાત કર્યો હતો. વિશાલાના મહારાજા ચેટકની કુંવરી **ચેલ્લણા**ને પોતાના પિતાની રાણી બનાવી હતી અને પોતાની બુદ્ધિથી મગધ સામ્રાજ્યને એકછત્રી મહારાજ્ય બનાવ્યું હતું. ભારતીય ઇતિહાસમાં મગધને **મહારાજ્યનું ગૌરવવંતુ** સ્થાન અપાવવાનું માન **અભયકુમાર**ને જ ઘટે છે.

તેણે અનાર્યદેશના રાજપુત્ર આર્દ્રકુમારને પણ આકર્ષી લઈ જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. આખરે એ રાજકુમારની દીક્ષામાં પણ સહાયક બન્યો હતો.

અભયકુમારને માતા તરફથી જૈનધર્મના દૃઢ સંસ્કાર મળ્યા હતા; અને રાજગૃહીમાં આવ્યા પછી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશથી તેની ધર્મશ્રદ્ધામાં ખૂબ વધારો થયો હતો. મગધમાં જૈનધર્મના થયેલ પ્રચારમાં તેનો ફાળો અપૂર્વ હતો એમ કહીએ તો એમાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી.

અભયકુમારને **પદાનુસારિણી બુદ્ધિ** હતી. આજે પણ દરેક જૈન ગૃહસ્થ દિવાળીના દિવસે ચોપડાપૂજનમાં 'અભયકુમારની બુદ્ધિ હજો' એમ લખીને એમને ભક્તિ અને પ્રેમથી નવાજે છે.

અભયકુમારને દીક્ષા લેવાનુ ઘણું મન હતું પણ પિતા તેમને રજા નહોતા આપતા. છતાં આખરે એકવાર મહારાજા શ્રેણિકે એક આકસ્મિક પ્રસંગને લીધે ગુસ્સામાં કહ્યું કે, ''બસ, તું ચાલ્યો જા.'' અભયકુમારે આ શબ્દોમાં પિતાની આજ્ઞા માની લીધી અને તરત જ બધું મૂકી દઈ

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પાસે આવી આર્હતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. શ્રેણિક રાજાને પોતાની ભૂલ સમજાતાં પાછળથી ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થયો; પરંતુ અભયકુમારે તો દીક્ષા લઈ જ લીધી હતી એટલે હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો ન હતો. અભયકુમારની માતાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી. અભયકુમારે સારી રીતે દીક્ષા પાળી અને અંતે સ્વર્ગે ગયા.

જૈન તીર્થો

तित्थगरगुणा पडिमासु, नत्थि निस्संसयं विजाणंतो ।
तित्थयरत्ते नमंतो, सो पावेइ णिज्जरं विउलं ॥११३०॥
कामं उभयाभावाओ, तहवि फलं अत्थि मणविसुद्धिए ।
तिइ पुण मणविसुद्धिइ, कारणं होंति पडिमाओ ॥११३४॥
दंसणं-नाण-चरित्तेसु, निउत्तं जिणवरेहिं सव्वेहिं ।
तिसु अत्थेसु निउत्तं, तम्हा तं भावओ तित्थं ॥११३९॥

(आवश्यकनिर्युक्ति)

सोऊण तं भगवओ, गच्छइ तहि गोयमो पहिअ कित्ती ।
आरुहइ तं नगवरं, पडिमाओ वंदइ जिणाणं ॥२९१॥

(उत्तराध्ययनसूत्र अ. १० निर्युक्ति)

तित्थगराण भगवओ, पवयणपावयणि अइसईड्ढिणं ।
अभिगमण णमण-दरिसण-कित्तण संपूअणा-थूअणा ॥३३०॥
जम्माभिसेअ-णिक्खमण चरण-नाणुप्पया य निव्वाणे ।
देवलोअभवण-मंदिर-नंदीसर-भोमनगरेसु ॥३३१॥
अट्ठावयमुज्जिते गयग्गपयए अ धम्मचक्के अ ।
पासरहावत्तनगं, चमरुप्पायं च वंदामि ॥३३२॥
उण माहप्पं इसिनाम-कित्तणं सुरनरिंदपूया य ।
पोराणचेइयाणि य, इअ एसा दंसणे होइ ॥३३४॥

(आचारांग स्कं.-२–चू.३ भावनाध्ययन-
निर्युक्ति दर्शनभावना अधिकार)

चक्के थूमे पडिमा, जम्मण-णिक्खमण-नाण-निव्वाणे ।
संखडि विहार आहार, उवहि तह दंसणट्ठाए ॥११९॥

(ओघनिर्युक्ति पत्र ६०) (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૧૦)

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાંના જૈન તીર્થો નીચે પ્રમાણે છે :

તીર્થંકરોની જન્મકલ્યાણક ભૂમિઓ – ૧ વિનીતા, ૨ અયોધ્યા, ૩ શ્રાવસ્તી, ૪ અયોધ્યા, ૫ અયોધ્યા, ૬ કૌશાંબી, ૭ ભદૈની, ૮ ચંદ્રપુરી, ૯ કાકંદી, ૧૦ ભદ્દિલપુર, ૧૧ સિંહપુરી, ૧૨ ચંપાપુરી, ૧૩ કંપિલાજી, ૧૪ અયોધ્યા, ૧૫ રત્નપુરી, ૧૬ હસ્તિનાપુર, ૧૭ હસ્તિનાપુર, ૧૮ હસ્તિનાપુર, ૧૯ મિથિલા, ૨૦ રાજગૃહી, ૨૧ મિથિલા, ૨૨ શૌરિપુર, ૨૩ બનારસ, ૨૪ ક્ષત્રિયકુંડ. એ ઉપરાંત ચોવીસ તીર્થંકરોનાં ચાર ચાર કલ્યાણકની ભૂમિઓ છે.

દ્વારિકા અને ગિરનાર એ ભગવાન શ્રીનેમિનાથની દીક્ષા કલ્યાણક તથા કેવલજ્ઞાન કલ્યાણકની ભૂમિઓ છે. દિગમ્બરો તો ભગવાન શ્રીનેમિનાથનો જન્મ પણ દ્વારિકાના શૌરિપુર પાડામાં માને છે.

ક્ષત્રિયકુંડ, ઋજુવાલુકા અને પાવાપુરી એ ભગવાન શ્રીમહાવીર-સ્વામીની કલ્યાણક ભૂમિઓ છે.

અષ્ટાપદ – ભગવાન શ્રીઋષભદેવની આ નિર્વાણ કલ્યાણક ભૂમિ છે. ભરત ચક્રવર્તીએ ત્યાં ચતુર્મુખ સિંહનિષદ્યા મંદિર બનાવી તેમાં ભગવાન શ્રીઋષભદેવના મુખારવિંદથી સાંભળેલ વર્ણન પ્રમાણે વર્તમાન ચોવીસે તીર્થંકરોની, તેમના દેહમાન અને રંગ પ્રમાણે ૨૪ પ્રતિમાઓ બનાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ભરત મહારાજાએ પોતાની મુદ્રિકાના રત્નમાંથી ભગવાન શ્રીઋષભદેવની એક નાની પ્રતિમા બનાવી આ સિંહનિષદ્યાની બહાર બેસાડી હતી, જે પ્રતિમા આજે કુલ્પાકજીમાં માણેકસ્વામી તરીકે બિરાજમાન છે. (આ. શ્રુ. ૨, નિ. ૩૩૨, ઉત્ત. અ. ૧૦, ૨૯૧)

ભગવાન શ્રીઋષભદેવ અષ્ટાપદગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા છે પરંતુ હિમાલયનું હિમ અને ભૂમિના ફેરફારને કારણે આજે એ સ્થાનનો પત્તો લાગે તેમ નથી. આ અષ્ટાપદને યાદ કરાવે તેવી એક પહાડી-ટેકરી ગંગા નદીના મધ્યભાગમાં છે, જેની ઊંચાઈ લગભગ પાંચ માળ જેટલી છે. જૈનાચાર્યોએ એ પહાડી ઉપર જિનાલય બનાવી તેમાં ભ. ઋષભદેવની પ્રતિમા બેસાડીને **અષ્ટાપદાવતાર** તીર્થની સ્થાપના કરી છે. સંભવ છે કે નંદવંશ અથવા મૌર્યવંશના રાજ્યકાળમાં આ તીર્થ સ્થપાયું હશે. ગંગાનો પટ અહીં પહોળો પથરાયો છે. કિનારેથી વચમાં જેમ જેમ આગળ વધો તેમતેમ ઊંડાઈ પણ વધતી જાય છે. ટેકરીની ચોતરફ પાણી બહુ ઊંડું

રહે છે. પાણી સ્વચ્છ ને નિર્મળ છે. બારે મહિના પાણી સુકાતું નથી એટલે હોડી કે ત્રાફામાં બેસીને જ ટેકરીએ જવાય છે. હોડી ટેકરી પાસે જઈ ઊભી રહે છે. ઉપર ચડવાને ઠેઠ સુધી પગથિયાં છે. એ જિનાલયમાં ભ. ઋષભદેવની રત્નમય પ્રતિમા હતી.

કવિ સૌભાગ્યવિજયજી લખે છે કે, પટણાથી ૫૦ કોશ વૈકુંઠપુરી છે, જ્યાં દેરાસર છે, શ્રાવકોનાં ઘરો છે. ત્યાંથી ૧૦ કોશ દૂર **ચાડ** ગામ છે. અહીં ગંગા નદીની મધ્યમાં ડુંગરી ઉપર ભગવાન ઋષભદેવની દેરી છે, જે અષ્ટાપદનો નમૂનો છે. ચાડ ગામમાં ભગવંતદાસ શ્રીમાળી રહે છે. તે ઘણો ધર્મપ્રેમી છે. પ્રભુની રોજ પૂજા કરે છે. ચાડ ગામથી વૈજનાથ ૩૦ કોશ થાય અને ભાગલપુર ૧૦ કોશ થાય વગેરે. (પૂર્વદેશની તીર્થમાળા.)

આજે આ ચાડ ગામ નથી પણ તેને સ્થાને **સુલતાનગંજ** શહેર વસ્યું છે, તે વિદ્યમાન છે. સામેની બીજી પહાડી ઉપર મુસલમાનોએ મસીદ બનાવી છે, જે આજે મોજૂદ છે. લખીસરાઈથી ભાગલપુર જતી સડક ઉપર સુલતાનગંજ છે. તેમાં મૈથિલી બ્રાહ્મણો અને અગ્રવાલનાં ઘરો છે. શ્રીમાળી ઘર નથી. ધર્મશાળા છે. પાદરમાં ગંગા નદી વહે છે. ગંગામાં વચ્ચે પહાડી છે અને તેની ઉપર દેરીઓ છે પણ તેમાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમા નથી. ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં મુનિ સૌભાગ્યવિજયજીના સમયે એ જિનાલય હતું, તેમાં જિનપ્રતિમા હતી, ગામમાં જૈન ઘરો હતાં. સંભવ છે કે કોઈ આફત આવતાં ત્યાંના જૈનો એ રત્નનાં પ્રતિમાજીને ત્યાંથી લઈ નીકળી ગયા હશે અને પાછળથી ખાલી દેરીમાં કોઈએ શિવલિંગ દાખલ કર્યું હશે. અસ્તુ, પણ એ સ્થાન આજે મોજૂદ છે, જે અષ્ટાપદનો ખ્યાલ કરાવે છે.

જૈનાચાર્યોએ આત્મકલ્યાણ માટેનાં સ્થાનો પસંદ કરવામાં કેવી દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે, તેનું આ ટેકરી ભાન કરાવે છે અને નજરે જોનારને અવનવી પ્રેરણાઓ આપી આનંદિત બનાવે છે.

આ અષ્ટાપદાવતારનું રમ્ય ચિત્ર લખનૌની દાદાવાડીના એક જિનમંદિરમાં છે. તેમાં ગંગા નદી, પહાડી, મંદિર અને વહાણોનું આલેખન છે. 'પ્રવાસી' માસિકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર અને 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'ના સુવર્ણાંકમાં પણ તેનું ચિત્ર છપાયું છે.

સુલતાનગંજથી ૭૦ માઈલ દૂર વિજ્જીઓનું પ્રાચીન સ્થાન **વૈજનાથ** છે. ત્યાં પણ પ્રાચીન જૈનતીર્થ હતું. શંકરાચાર્યના સમયથી તે શૈવતીર્થ બન્યું છે. ત્યાં અભિષેક માટેનું જળ આ અષ્ટાપદાવતાર સ્થાનથી લઈ જવામાં

આવે છે. ભગવાન આદિનાથના ચરણોથી પવિત્ર થયેલું ગંગાજળ કાવડિયાઓ કાવડમાં ઉપાડી વૈજનાથ લઈ જાય છે અને વૈજનાથ મહાદેવનો અભિષેક કરે છે.

તક્ષશિલા – ભગવાન શ્રીઋષભદેવ છદ્મસ્થાવસ્થામાં તક્ષશિલામાં પધાર્યા હતા; અને બીજે દિવસે સવારે જ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા હતા. ભગવાનનો બીજો પુત્ર અતિબલિષ્ઠ બાહુબલિ ત્યાંનો રાજા હતો. તે બીજે દિવસે સવારે ભગવાનને વંદન કરવા આવ્યો, પરંતુ પ્રભુને ત્યાં જોયા નહીં એટલે બહુ જ દુઃખી થયો. આથી તેણે જે સ્થાને ભગવાને ઊભા રહી ધ્યાન ધર્યું હતું અને જ્યાં ભગવાનનાં ચરણોની આકૃતિ પડી હતી ત્યાં ધર્મચક્રની સ્થાપના કરી. આ રીતે ત્યાં ધર્મચક્ર તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. સમ્રાટ સંપ્રતિએ અહીં પોતાના પિતાને ધર્મારાધના કરવા માટે જિનવિહાર બનાવ્યો, જે સ્થાન આજે તક્ષશિલાના ખંડેરોમાં કુણાલ સ્તૂપ તરીકે વિદ્યમાન છે. વિક્રમની આઠમી સદીમાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો. તે પછી કાળના બળે જૈનોનું પરિબળ ઘટવાથી ધર્મચક્ર બૌદ્ધોના હાથમાં ગયું હતું અને બૌદ્ધો તેને ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્ત્વ તરીકે ઓળખતા હતા. પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રી હ્યુએનત્સાંગ તક્ષશિલામાં આવ્યો ત્યારે ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્ત્વ તીર્થરૂપે વિદ્યમાન હતું. ત્યારપછી ફરી તક્ષશિલા ભાંગ્યું.

આજે પાકિસ્તાનમાં રાવલપીંડીની ઉત્તરે લગભગ ૨૨ માઈલ પર તક્ષશિલાના ધ્વંસાવશેષો એ વિશાળ ભૂમિમાં પથરાયેલા વિદ્યમાન છે.

રથાવર્તગિરિ – આ સ્થાન દક્ષિણમાં હતું, જેની નોંધ 'આચારાંગ નિર્યુક્તિ'માં મળે છે. આર્ય વજ્રસ્વામીએ ત્યાં જઈ અનશન કર્યું હતું.

(આચારાંગ નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૩૨; ઓઘ-નિ. ગા. ૧૧૯.)

શત્રુંજય તીર્થ – ભગવાન શ્રીઋષભદેવજી નવ્વાણું પૂર્વ વાર અહીં પધાર્યા. ગણધર પુંડરીકસ્વામી, દ્રાવિડ, વારિખિલ્લજી વગેરે કરોડો મુનિઓ અહીંથી મુક્તિ પામ્યા. શ્રીરામચંદ્રજી, પાંડવો અને શૈલકકુમાર વગેરેએ પણ અહીં તપ કરી મોક્ષ મેળવ્યો. ભગવાન શ્રીઅજિતનાથ તથા ભગવાન શ્રીશાન્તિનાથ અહીં ચોમાસુ રહ્યા અને બીજા પણ અનેક જીવોએ અહીં પોતાનું આત્મકલ્યાણ કર્યું. આ રીતે આ શત્રુંજયગિરિ પ્રાચીન કાળથી (પ્રાયઃ શાશ્વતી) મહાન તીર્થભૂમિ રહી છે.

ગિરનારતીર્થ, તાલધ્વજગિરિ, શિહોર પાસેની મરુદેવા ટૂંક, ગિરનાર પાસેની ચંદ્રગિરિ ગુફા વગેરે પણ શત્રુંજયની ટૂંકો ગણાય છે.

ગિરનાર – ભગવાન શ્રીનેમિનાથની કેવલજ્ઞાનભૂમિ અને નિર્વાણભૂમિ, જે શત્રુંજયની ટૂંક તરીકે પણ પ્રાચીન તીર્થ છે.

ગિરનાર (જૂનાગઢ) પાસેનું કોડીનાર પણ અંબિકાદેવીની ભૂમિ હોઈને તીર્થરૂપ છે.

પ્રભાસપાટણ તીર્થ – ભગવાન નેમિનાથજી મોક્ષે ગયા તે સાંભળીને પાંચ પાંડવોએ પણ શત્રુંજયગિરિ ઉપર અનશન સ્વીકાર્યું અને કેવળી થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું. તે પાંડવોના વંશમાં પાંડુષેણ રાજા થયો. તેને મતિ અને સુમતિ નામના બે પુત્રો હતા. તેઓ વહાણમાં બેસી જળમાર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર તીર્થની યાત્રા માટે આવતા હતા, ત્યારે અકસ્માત સમુદ્રમાં તોફાન ઊઠ્યું. બીજાઓ તો સ્કંદ, રુદ્ર વગેરેને વિનવવા લાગ્યા; પરંતુ આ બંને કુમારોએ તો ધીરજ રાખી સંસારની વિચિત્રતા ભાવતાં ભાવતાં પોતાના આત્માને સંયમભાવમાં સ્થિર કર્યો. થોડીએક ક્ષણમાં વહાણ તૂટ્યું. આ બંને કુમારો શુદ્ધ સંયમભાવમાં હતા તે કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. સમુદ્રે તે બંનેનાં શરીરને ઉછાળી સમુદ્રકાંઠે મૂક્યાં. દેવોએ ત્યાં નિર્વાણઉત્સવનો પ્રકાશ કર્યો અને ત્યાં પ્રભાસતીર્થ સ્થપાયું.

(આ. નિ. ગાથા ૧૩૦૧ની ટીકા)

હસ્તિનાપુર – આ તીર્થ ભગવાન શ્રીશાન્તિનાથ, ભગવાન શ્રીકુંથુનાથ અને ભગવાન શ્રીઅરનાથના ચાર ચાર કલ્યાણકની ભૂમિ તો છે જ ઉપરાંત ભગવાન ઋષભદેવનું વર્ષીતપનું પારણું રાજકુમાર શ્રેયાંસના હાથે અહીં જ થયું હતું. આ રીતે પણ એ પ્રાચીન તીર્થ મનાય છે.

ચંપાપુરી – ભગવાન શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનાં પાંચે કલ્યાણકો અહીં થયાં છે, ભગવાન ચંપાપુરીના મંદારગિરિ પર મોક્ષે ગયા, એવી માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે.

સમ્મેતશિખરગિરિ – અહીં વીસ તીર્થંકરોની નિર્વાણ ભૂમિ છે. પહેલાં અહીં મંદિરો અને જિનપ્રતિમાઓ હતી; પણ શંકરાચાર્યના અત્યાચાર અને મુસલમાનોની ધર્માંધતાના ભોગે તે મંદિરો નાશ પામ્યાં હતાં અને સ્તૂપના નિશાન માત્ર રહ્યાં હતાં. જગતશેઠ મહેતાબરાયે સ્વપ્ન અનુસારે ત્યાં મહિનાઓની સ્થિરતા કરી વીસે સ્તૂપોને વ્યવસ્થિત કરી, જીર્ણોદ્ધાર કરવા માટે કયા કયા તીર્થંકરોના સ્તૂપ છે તેનો નિર્ણય કરી, ચરણપાદુકાઓ સ્થાપિત કરી. તેમણે ૨૪ તીર્થંકરો, ૪ વિહરમાન, ૨ ગણધરો અને ૧

જળમંદિર એમ ૩૧ મંદિરો કરાવ્યાં, જે આજે પણ યાત્રીઓની હૈયાભૂમિને આર્દ્ર બનાવી પલ્લવિત કરી રહ્યાં છે.

મથુરા તીર્થ – ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથના સંતાનીય ધર્મરુચિ અને ધર્મઘોષ નામના મુનિઓ મથુરાના ઉદ્યાનમાં ચોમાસુ રહ્યા હતા. કુબેરાદેવીએ તેઓને દર્શન કરાવવા માટે કારતક સુદ ૮ની રાતે મેરુની પ્રતિકૃતિરૂપ ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથનો સોનાનો સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. અને ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથ અહીં પધાર્યા ત્યારે તેઓના શ્રીમુખેથી પાંચમા આરાનું વિષમસ્વરૂપ સાંભળી આ સ્તૂપ ઉપર ઈંટોનો સ્તૂપ બનાવી તેમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બિરાજમાન કરી હતી. આ રીતે આ તીર્થ પ્રાચીન છે, જેનું વર્ણન નિર્યુક્તિમાં પણ મળે છે.

('ઓઘનિર્યુક્તિ' ગાથા ૧૧૫.)

ત્યાર પછી અંતિમ કેવલી શ્રીજંબૂસ્વામી, તેમનાં માતાપિતા, સ્ત્રીઓ, સાસુ, સસરા, અને પ્રભવ આદિ ૫૦૦ ચોરો (શ્રમણો) વગેરેનું સ્મરણ કરાવતા ૫૨૭ સ્તૂપો અહીં બન્યા એટલે આ સ્થાન પુનઃ જાહોજલાલીમાં આવ્યું. અહીં આર્ય શ્રીસ્કંદિલાચાર્યે આગમની વાચના કરી ૮૪ આગમોને વ્યવસ્થિત કર્યાં હતાં. આ કારણે ચોરાસીના મંદિર તરીકે પણ આ સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે.

ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથના આ સ્તૂપ વગેરેનો આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. પછી સંવત ૧૪૧૨માં પણ તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. તે સમયનો એક સ્તૂપલેખ આજે પણ મળે છે.

જગદ્‌ગુરુ આચાર્ય શ્રીવિજયહીરસૂરિ મથુરાની યાત્રાએ પધાર્યા ત્યારે અહીં ૫૨૭ સ્તૂપો વિદ્યમાન હતા. ('હીરસૌભાગ્યકાવ્ય', સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૫૦.) તેના જ સંતાનીય મહોપાધ્યાય શ્રીવિવેકહર્ષગણિએ સં. ૧૬૬૭માં અહીં જંબૂસ્વામીનાં ચરણોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ સ્થાનોનો બાદશાહ ઔરંગઝેબે વૈષ્ણવાચાર્યના ઝગડામાં મથુરા તોડ્યું ત્યારે નાશ થયો અને એક મોટો ટીલો બની ગયો છે, જેનું નામ 'કંકાલી ટીલો' છે. પાછળથી સરકારે તેને ખોદાવી તેના અવશેષો લખનૌના કેશર બાગના પ્રદર્શન (મ્યુઝિયમ)માં ગોઠવી રાખ્યાં છે, તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીની કનિષ્ક-હવિષ્ક્કાલીન ખંડિત અને અખંડિત અનેક ભવ્ય જૈન શ્વેતાંબર પ્રતિમાઓ, સં. ૧૦૬૩ની સાભરણ મૂર્તિ, ચૌમુખો, ગર્ભાપહારનું

દૃશ્ય, કેશવાળી પ્રતિમા, લંગોટવાળી પ્રતિમાઓ, આયાગપટ્ટો, પાદુકાઓ, સાધ્વી, દેવી, આમલકીક્રીડા, ઉત્તમ વાજિંત્રો અને વિક્રમની ૧૧મી સદીની દિગંબર પ્રતિમાઓ વગેરે વગેરે મોજૂદ છે.

વિનાશ પછી શ્રીસંઘે ૮૪(ચોરાસી)નું મંદિર બનાવી તેમાં મહો. શ્રીવિવેકહર્ષગણિ પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજંબૂસ્વામીની ચરણપાદુકાને બિરાજમાન કરેલી છે, જેનો લેખ પણ સ્પષ્ટ વંચાય છે.

આગરાના શ્રીસંઘે અહીં ઘીયામંડીમાં શ્રીકલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી, તેમાં સં. ૧૯૮૮ વૈશાખ સુદ ૭ને દિવસે અમારા હાથે જ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી છે.

આ ભૂમિ ઐતિહાસિક છે. શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનો જન્મ, આ૦ મંગૂસૂરિનું મંદિર, હુંડિક યક્ષનું મંદિર, આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર, વિશ્વભૂતિ મુનિનું બલનિયાણું, દંડ મુનિને કેવળજ્ઞાન, મુનિ કાલ્વેશી, રાજર્ષિ શંખ, નિવૃત્તિનો સ્વયંવર, અઢાર નાતરાં, ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ઉપસર્ગ, કંબલસંબલ, સાધ્વી પુષ્પચૂલાને કેવળજ્ઞાન, શ્રમણદ્વેષી ઇન્દ્રદત્તનો પગચ્છેદ, ઇન્દ્રે નિગોદનો પ્રશ્ન કર્યો, ત્રણ પુષ્પમિત્રો, આ૦ સ્કંદિલાચાર્યની આગમવાચના, મહાનિશીથ સૂત્રનો જીર્ણોદ્ધાર વગેરે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અહીં બની ગઈ છે.

ભરૂચ – નર્મદા નદીને કાંઠે ભરૂચમાં અશ્વાવબોધ તીર્થ છે. ભરૂચનાં બીજાં નામો શ્રીપુર, ઉદ્યાન, ભૃગુકચ્છ, ભૃગુપુર વગેરે હતાં. ભગવાન અજિતનાથ અહીં પધાર્યા ત્યારે શ્રીપુર અને ભગવાન ચંદ્રપ્રભુના પધારવાથી ઉદ્યાન તીર્થ તરીકે તે પ્રતિષ્ઠિત થયું. પછી ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીએ મહા સુદિ ૧ને દિવસે અહીં પધારી જિતશત્રુ રાજાએ યજ્ઞમાં હોમવા તૈયાર રાખેલ અશ્વને પ્રતિબોધી સમકિતધારી બનાવ્યો અને તેણે પણ અનશન-પૂર્વક મરી દેવ બની ભરૂચમાં આવી મહા સુદિ ૧૫ના ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર બનાવી તીર્થ સ્થાપ્યું ત્યારથી અશ્વાવબોધ નામનું પવિત્ર તીર્થ પ્રવર્ત્યું છે. ત્યાર પછી પદ્મ ચક્રવર્તી, હરિષેણ ચક્રવર્તી, સિંહલની રાજકુમારી સુદર્શના, સમ્રાટ સંપ્રતિ, સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય, આ૦ પાદલિપ્તસૂરિના ઉપદેશથી રાજા સાતવાહન, આ૦ વિજયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રીસંઘે અને મંત્રી આંબડ વગેરેએ આનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

સિંહલની રાજકુમારી સુદર્શનાએ પહેલાના સમડીના ભવમાં આ તીર્થમાં મુનિ શ્રીભાનુ અને મુનિ શ્રીભૂષણના મુખેથી નવકારમંત્ર સાંભળ્યો,

તેના પ્રભાવે સિંહલમાં પોતાને રાજકુમારીનું પદ મળ્યું છે; એમ અવધિજ્ઞાનથી જાણી અહીં આવી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ત્યારથી આ તીર્થનું બીજું નામ સુદર્શના વિહાર, શકુનિકા વિહાર યાને સમળી વિહાર તરીકે જાહેર થયું. આ તીર્થ અનેક તોફાનોમાંથી પસાર થયું ત્યારે જૈનાચાર્યોએ તેની રક્ષા કરી. આ૦ કલહંસસૂરિએ અજૈનોને સંતુષ્ટ કર્યા અને પછી મહારાજા સંપ્રતિએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. વીર સં. ૩૦૦ લગભગમાં વ્યંતરોએ ઉપદ્રવ કર્યો અને શ્રીશ્યામાચાર્યે તેની રક્ષા કરી. વીર સં. ૪૮૪માં બૌદ્ધો અને વ્યંતરોએ ધમાલ કરી ત્યારે આર્ય ખપુટાચાર્યે તેની રક્ષા કરી. વીર સં. ૮૪૫માં શત્રુ રાજાએ ભરૂચ પર હલ્લો કર્યો પણ દેવી સહાયથી બચી ગયું. વીર સં. ૮૮૪માં બૌદ્ધોએ તેનો કબજો કર્યો પણ આ૦ મલ્લવાદીએ આ તીર્થની રક્ષા કરી.

એકવાર અંકલેશ્વર તરફથી પવન ફુંકાયો ત્યારે નગરદાહમાં ભરૂચ ભસ્મીભૂત થયું, જિનમંદિરો પણ બળી ગયાં; માત્ર ભગવાન શ્રીમુનિ-સુવ્રતસ્વામીની પ્રતિમા બચી ગઈ. આ૦ વિજયસિંહસૂરિએ ભરૂચમાંથી જ પાંચ હજારની રકમ એકઠી કરી લાકડાનું મંદિર કરાવ્યું. સં. ૧૨૧૩ પછી વ્યંતરે મંત્રી આમ્રભટના જીર્ણોદ્ધારમાં વિઘ્ન નાખ્યું. કળિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ તે વિઘ્નને હઠાવી તીર્થરક્ષા કરી, અને તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ત્યાર પછી મુસલમાનોના ધર્માંધ હુમલાથી આ તીર્થ નાશ પામ્યું અને નવેસરથી તીર્થની રચના કરવામાં આવી. તીર્થનાયક શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી ભગવાન આજે શ્રીસંઘના મંદિરમાં બિરાજમાન છે. આ તીર્થ પ્રાચીન છે તેથી જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદનમાં આ તીર્થનો भरुअच्छहिं मुणिसुव्वय એવો જયઘોષ આલેખાયો છે. આજે ભરૂચમાં ૯ દેરાસરો છે.

અજારા – સૂર્યવંશી રઘુરાજાના પુત્ર અજયપાળે અસાધ્ય રોગની પીડાથી રાજ્ય છોડી શત્રુંજયની યાત્રા કરી, દીવમાં આવી વસવાટ કર્યો. એ અરસામાં રત્નસાર નામના વ્યાપારીને સમુદ્રમાંથી ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મળતાં તેણે એ પ્રતિમા લાવી અજયપાળને આપી. અજયપાળ પણ એ પ્રતિમાના ન્હવણ જળથી છ મહિનામાં નિરોગી થયો. એટલે તેણે ત્યાં અજયનગર વસાવ્યું અને જિનાલય બંધાવ્યું. તેમાં તે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરના નિર્વાહ માટે ૧૨ ગામ આપ્યાં. ત્યારથી અજારા પાર્શ્વનાથ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

રાજા અજયપાળ પછી અનુક્રમે અનંતરાય, દશરથ અને રામચંદ્રજી વગેરે રાજાઓ થયા.

ત્યાર પછી આ તીર્થના અનેક જીર્ણોદ્ધાર થયા. સં. ૧૩૪૩ મહા વદિ ૨ ને શનિવારે અહીં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા થયાનો લેખ મળે છે. વળી સં. ૧૬૬૭માં વૈશાખ સુદ ૩ ને મંગળવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં તપગચ્છાચાર્ય શ્રીવિજયદેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં ઉનાના વતની શ્રીમાળી કુંઅરજી જીવરાજ દોશીએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ ચૌદમો જીર્ણોદ્ધાર હતો એમ તે લેખ ઉપરથી નક્કી થાય છે. પ્રાચીન જિનમંદિરનો ટીલો અજયપાળના ચોતરા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; જેમાંથી ખોદકામ કરતાં ઘણી જિનપ્રતિમાઓ, શાસનદેવ–દેવીની મૂર્તિઓ મળી આવે છે. તેમાંની કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૩૨૩, સં. ૧૩૪૩ વગેરેના શિલાલેખો મળ્યા છે. અહીં મંદિરમાં જ સં. ૧૦૧૪નો ઘંટ, સં. ૧૩૨૩ના કાઉસગ્ગિયા, સં. ૧૩૪૩ના શ્રીપાર્શ્વનાથ, સં. ૧૬૬૭ની જીર્ણોદ્ધારની તકતી, સં. ૧૬૭૮નું દેવગુરુ પાદુકાચક્ર વગેરે વિદ્યમાન છે. અહીં એક વિચિત્ર જાતની વનસ્પતિ થાય છે, જે અનેક રોગોની શાંતિ કરાવે છે. આ સ્થળ એકાંતમાં છે અને તેનું વાતાવરણ શાન્તિપૂર્ણ છે.

('ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ' ભા. ૧, લેખો ૧૧૧ થી ૧૧૫.)

અહિછત્રા – ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથ છદ્મસ્થાવસ્થામાં ધ્યાન કરી ઊભા હતા ત્યારે ધરણેન્દ્રે ત્યાં આવી ભગવાનની ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી ફણાનું છત્ર બનાવી ભગવાનની ભક્તિ કરી હતી. ત્યાં જનતાએ એક નગર વસાવ્યું અને ભગવાનની પાદુકા અને મૂર્તિનું સ્થાપન કર્યું, જેનું નામ અહિછત્રા તીર્થ પડ્યું. આ સ્થાન અત્યારે નાશ પામ્યું છે પણ તેનો ટીલો મોજૂદ છે. અહીં ઘણાં વર્ષો પહેલાં કનકકેતુ નામે રાજા થયો હતો. પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા ટોલેમી ઈ.સ.ની બીજી શતાબ્દીમાં અહીં આવ્યો હતો. (મેક ક્રીડલ, એશ્યન્ટ ઇન્ડિકા પૃષ્ઠ ૧૩૩-૧૩૪.) તેણે આ સ્થાનનો Adisdra (અડિસડ્રા) નામથી પરિચય કરાવ્યો છે. ત્યાંનો જૂનો કિલ્લો અદિકોટ તરીકે ઓળખાય છે. અહીંથી ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ. છઠ્ઠી સદી સુધીના સિક્કાઓ મળ્યા છે, જેના આધારે અહીં શુંગવંશી અગ્નિમિત્ર, સૂર્યમિત્ર, ભાનુમિત્ર, વિષ્ણુમિત્ર, ભદ્રઘોષ, ધ્રુવમિત્ર, જયમિત્ર, ઇન્દ્રમિત્ર, ફલ્ગુનીમિત્ર અને બૃહસ્પતિમિત્રનું રાજ્ય હતું એમ માની શકાય છે.

ડો. કનિંગહામને અહીંથી પુષ્પ સહિત કળશની નિશાનીવાળો શ્રીમહારાજ હરિગુપ્તસ્ય શબ્દવાળો સિક્કો મળ્યો હતો.

('કનિંગહામ આર્કિ. સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા' વો. ૧)

આ મહારાજા હરિગુપ્ત તે ગુપ્તવંશી જૈન રાજા હતો. તેણે દીક્ષા લીધી હતી. હૂણ સમ્રાટ તોરમાણ તેમને ગુરુ તરીકે માનતો હતો અને માલવપતિ દેવગુપ્તે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એટલે કે તે સમયે પાંચાલના રાજાઓ જૈન હતા અને અહીં જૈન મુનિઓ અધિક સંખ્યામાં વિચરતા હતા.

ડો. ફુહરરને સને ૧૮૯૨ની શોધખોળ પ્રમાણે અહીં અદિકોટમાંથી અને આસપાસના આલમપુર, કટારીક્ષેત્ર, પશ્ચિમી ટીલો અને સ્તૂપ વગેરે પ્રદેશમાંથી કનિષ્કકાલીન તથા ગુપ્તકાલીન જૈન મૂર્તિઓ મળી હતી, જે પરના બ્રાહ્મી લિપિના લેખો નીચે મુજબ વંચાય છે.

મૂર્તિના પરિકરની નીચેનો લેખ –

સં. ૧૨* ના ૪ માસ ૧૧ દિવસે ઇતિશયપૂર્વમ (એતસ્ય પૂર્વાયાં) કોટિગણ (બામ્હાડા સિયાન્તે (બમ્હ લિજ્જિયાન્તે) કુલાત્તે અન (!) ઉચ્ચા । નાગરીશાખાતો જેનિસ્ય આર્ય પુસિલસય.

ચૌમુખજીના પબાસનની નીચે – સં. ૭૪.

કોટની પૂર્વમાં સ્તૂપ પાસેના સ્થંભ પરનો લેખ :

આચાર્ય ઇન્દ્રનન્દિ શિષ્ય મહાહરિ પાર્શ્વ મતિરાય કોટ્ટારિ ॥

આ સ્તૂપ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથના સમયનો હોવાનું મનાય છે.

આ તીર્થસ્થાન આજે બરેલી જિલ્લાના રામનગરની દક્ષિણે ચાર માઈલના ઘેરાવામાં પથરાયેલું નજરે પડે છે.

શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ – સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે પ્રતિવાસુદેવ જરાસંધ અને વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ મહારાજાનું ઘમસાણ યુદ્ધ થયું ત્યારે જરાસંધે યાદવસૈન્ય ઉપર જરા ફેંકી આખા સૈન્યને મૂર્છિત બનાવી મૂક્યું. તેના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન શ્રીનેમિનાથની સૂચના પ્રમાણે ત્રણ ઉપવાસ કરી નાગરાજ ધરણેન્દ્રને પ્રસન્ન કરી તેની પાસેથી ગઇ ચોવીસીમાં આષાઢી શ્રાવકે ભરાવેલ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથનું બિંબ લઈ તેનું ન્હવણજળ સૈન્ય પર છાંટી સૈન્યને જાગ્રત બનાવ્યું. જય પ્રાપ્ત કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં શંખેશ્વર ગામ

* આ સં. ૧૨ તે વિક્રમસંવત અથવા કનિષ્કસંવત સંભવે છે. તિથિ પણ મહા શુદિ ૧૧ અથવા જેઠ વદિ ૧૧ સંભવે છે.

વસાવી તે પ્રતિમાજીની શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તરીકે સ્થાપના કરી. એટલે આ તીર્થ પ્રાચીન છે. તેના નાના મોટા અનેક જીર્ણોદ્ધાર થયા છે. છેલ્લા હજાર વર્ષના ગાળામાં સં. ૧૧૫૫માં કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરીશ્વરના ગુરુ આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી સૌરાષ્ટ્રના દંડનાયક મંત્રી સજ્જને, સં. ૧૨૮૬ લગભગમાં આ૦ શ્રીવિજયસેનસૂરિ તથા આ૦ શ્રીવર્ધમાનસૂરિ વગેરેના ઉપદેશથી મહામંત્રી વસ્તુપાલે, સં. ૧૩૦૨ આસપાસમાં પૂનમગચ્છના આ૦ પરમદેવસૂરિ તથા તેમના શિષ્યના ઉપદેશથી ઝીંઝુવાડાના રાણા દુર્જનશલ્યે, સં.૧૬૬૬માં તપાગચ્છના આ૦ શ્રીવિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી નડિયાદના શ્રીમાળી નાથા વગેરે સંઘે અને સં. ૧૭૬૦માં તપાગચ્છના શ્રીપૂજ વિજયરત્નસૂરિના ઉપદેશથી શ્રીસંઘે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલા છે. આ તીર્થ આજે પણ પ્રાભાવિક મનાય છે.

ચારૂપ – ચારૂપ પાર્શ્વનાથ, સ્તંભન પાર્શ્વનાથ અને પાટણના નેમિનાથ એ ત્રણે પ્રતિમાઓ પણ પ્રાચીન છે.

કંબોઈ – આ તીર્થ પણ શંખેશ્વરજીનું સમકાલીન તીર્થ છે. તેના અનેક જીર્ણોદ્ધારો થયા છે. તપગચ્છના આ૦ શ્રીવિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર તથા અંજનશલાકા ઉત્સવ થયો હતો. સં.... પાટણના શ્રીસંઘે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં.૨૦૦૩ મહા શુદિ પૂનમે શેઠ લાલભાઈ લક્ષા વગેરે સમિતિએ છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. મૂળનાયક તરીકે શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથ બિરાજે છે.

બદરી પાર્શ્વનાથ – અષ્ટાપદ તીર્થ અદૃશ્ય થયા પછી આ તીર્થ હયાતીમાં આવ્યું હોય એવી કલ્પના થાય છે. અહીં વિશાળ જિનાલય પણ હતું, જેમાં ચોવીસે તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ હતી. શંકરાચાર્ય પછી આ તીર્થ નારાયણ તીર્થ બન્યું છે. એક મહંતને એકવાર સ્વપ્નમાં ૨૪ જિન-પ્રતિમાઓનાં દર્શન થયાં અને તે અનુસાર શોધ કરતાં તેને એક પરિકરવાળી પ્રતિમા મળી આવી, જે આજે બદ્રીનારાયણના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે, જેના અસલી સ્વરૂપના ફોટાઓ મળે છે. વળી તેનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં ચાર હાથ પણ બતાવવામાં આવ્યા છે, જે કલ્પિત છે. લોકોને ચતુર્ભુજની ભ્રમણામાં નાખવા માટે એ બતાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ બે હાથ તો ધ્યાન મુદ્રાવાળા જ હોય છે. મંદિરની રચના, શિલ્પ અને દરવાજો જૈનશૈલીનાં છે. ગભારો કોરી નાંખી ગૂઢમંડપને રંગમંડપ બનાવ્યો છે. પ્રતિમા ૨॥ ફૂટ ઊંચી છે. મંદિરમાં ઘંટાકર્ણ મહાવીર ક્ષેત્રપાળ છે. પૂજારીઓ જૈન ભોજકો હતા જે હાલ ગંધર્વ બ્રાહ્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ મંદિરમાં જૈનો પ્રવેશ ન કરે તે માટે સખત તકેદારી રાખવામાં આવે છે. ઋષિકેશના મંદિર સામે વડ નીચે ખંડિત જૈન પ્રતિમાઓ છે. કેદારમાં પણ કેદાર પાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું. હાલ ત્યાં પણ વસ્ત્ર અને હારના ચિહ્નવાળી એક જિનપ્રતિમા છે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક : ૩૭)

કુમારગિરિ – કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ પર કલિંગરાજ સુલોચનરાય અથવા શોભનરાયે પાંચ ગુફાઓ કોતરાવી હતી અને જિનાલય બનાવ્યું હતું. આ બંને તીર્થો ''શત્રુંજયાવતાર'' અને ''ઉજ્જયંતાવતાર'' તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ હતાં, જે આજે ભુવનેશ્વરથી પાંચ માઈલ પશ્ચિમે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની ઉપર ૩૦ જૈન ગુફાઓ છે. તેમાં ૨૪ તીર્થંકરો અને ૨૪ દેવીઓની મૂર્તિઓ છે.

(જુઓ પ્ર. ૨, પૃ. ૭૧-૭૨ તથા પ્ર. ૯)

જગન્નાથપુરી – વિશાલાનો યુવરાજ શોભનરાય કોણિક-ચેટકના યુદ્ધ પછી કલિંગમાં પોતાના સસરાને ત્યાં આવી રહ્યો અને સસરાની પછી તે કલિંગનો રાજા બન્યો. તે પરમ જૈન હતો. તેણે પોતાની રાજધાની પાસે પુરીમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથનું તીર્થ સ્થાપ્યું હતું અને તેમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બિરાજમાન કરી હતી. ''પુરીમાં છૂતાછૂત નહીં'' એ લક્ષણવાળા સાધર્મિક વાત્સલ્યે આ તીર્થને જગપ્રસિદ્ધ બનાવ્યું હતું અને લોકો પણ તેને જગન્નાથજી તરીકે ઓળખતા હતા. આર્ય વજ્રસ્વામી બાર દુકાળીમાં શ્રીસંઘને લઈ અહીં આવ્યા હતા, ત્યારબાદ શંકરાચાર્યના અત્યાચારથી જૈનધર્મ આ પ્રદેશમાંથી હઠી ગયો, એટલે એ તીર્થ શૈવતીર્થ બની ગયું છે. છતાંય એ તીર્થની પ્રાચીન પ્રતિમા આજે પણ ત્યાં તે અસલી સ્વરૂપમાં જ વિદ્યમાન છે. જો કે દર બાર બાર વર્ષે તેની ઉપર લાકડાનું ખોળું ચડાવવામાં આવે છે અને ખભા ઉપરૅ બે હાથ જોડી દેવામાં આવે છે; કિન્તુ તેના નીચેના બે હાથો તો ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં જ રાખવામાં આવે છે. અમદાવાદ વગેરેમાં જગન્નાથજીનો વરઘોડો નીકળે છે તેમાં જગન્નાથજીની ત્રણ મૂર્તિઓની આકૃતિ એવી સંદિગ્ધ બનાવવામાં આવે છે કે ''આ જિન-પ્રતિમાઓ છે'' એમ રખેને કોઈ જાણી જાય. જગન્નાથજી એ પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. આજે જૈનો અને સોનીને તેમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે.

('ઓઘનિર્યુક્તિ' ગાથા ૧૧૯, 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' ક્રમાંક ૭૭)

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી અને ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીના સમયના તીર્થો નીચે પ્રમાણે છે :

ક્ષત્રિયકુંડ – કુંડગ્રામના ક્ષત્રિયકુંડ અને બ્રાહ્મણકુંડ એમ બે વિભાગ હતા. ક્ષત્રિયકુંડ પહાડની ઉપર હતું અને તેની પશ્ચિમે બ્રાહ્મણકુંડ પહાડની નીચે હતું. ક્ષત્રિયકુંડથી નીચે આવવા માટે જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ એમ બે જાતના રસ્તાઓ હતા. આ પહાડ પરનું ક્ષત્રિયકુંડ તે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ત્રણ કલ્યાણકની ભૂમિ છે. રાજકુમાર જમાલી પણ ત્યાં જ થયેલ છે. આ સ્થાન અત્યારે નાશ પામ્યું છે અને ત્યાંથી પશ્ચિમે દોઢેક કોશ દૂર તીર્થમંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે.

જો કે કેટલાક અંગ્રેજ વિદ્વાનો વિશાલાના એક પરાને ક્ષત્રિયકુંડ તરીકે માનવાને લલચાય છે; પરંતુ તે તેઓની માત્ર કલ્પના જ છે કેમ કે ક્ષત્રિયકુંડ એ વિશાલાનું નહીં કિન્તુ કુંડગ્રામનું એક પરું છે, એ વસ્તુ તેના વર્ણન ગ્રંથોથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. અહીંથી પાવાપુરી લગભગ ૨૩ યોજન દૂર છે તેથી જ ભગવાનના નિર્વાણની ખબર અહીં જલદી પહોંચી ગઈ હતી.

ઋજુવાલુકા તીર્થ – સમેતશિખર ઉપર ૨૦ તીર્થંકરો સપરિવાર મોક્ષે ગયા. આવા પવિત્ર ગિરિની તળેટી મધુવનથી લગભગ ૩ કોશ પૂર્વમાં ઋજુવાલુકા નદી છે. તેના કિનારે મનોહર વૃક્ષઘટાઓ છે. શાલિ નામના વૃક્ષો પણ ઘણાં છે. પરમ શાન્તિનું વાતાવરણ જામેલું રહે છે. કુદરતી રીતે જ ધ્યાનથી સિદ્ધિ થાય એવા રમ્ય સંયોગો છે. ત્યાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીને વૈશાખ સુદ ૧૦ના ચોથા પહોરે કેવળજ્ઞાન થયું હતું. ભગવાને ત્યાં પહેલી દેશના આપી તે નિષ્ફળ ગઈ હતી. પછી ત્યાંથી ૧૨ યોજનનો વિહાર કરી ઉત્તરમાં રહેલ પાવાપુરી (મધ્યમ-અપાપા)માં જઈ વૈશાખ સુદ ૧૧ના દિવસે દેશના આપી અને ત્યાં જ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી હતી.

ઋજુવાલુકા એ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની કૈવલ્યભૂમિ છે. આ નદી બ્રાકર ગામ પાસે થઈને વહે છે માટે અંગ્રેજોએ આનું બીજું નામ બ્રાકર નદી રાખેલ છે.

રાજગૃહી – ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના ચાર કલ્યાણકની ભૂમિ. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ અહીં અનેકવાર સમોસર્યા હતા. અહીં જિનાલયો છે. રાજગૃહી પાસે જ વિપુલગિરિ, રત્નગિરિ, સ્વર્ણગિરિ, ઉદયગિરિ અને વૈભારગિરિ એ પાંચ પહાડીઓ છે, જેની ઉપર ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના અનેક શ્રમણોએ ધ્યાન-સાધના કરી હતી. આજે એ પાંચે પહાડો તીર્થરૂપ છે. પાંચે સ્થાનોમાં

દેરીઓ છે. વિપુલાચલમાં અઈમત્તા મુનિ મોક્ષે ગયા હતા. વૈભારગિરિ પર ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી સમોસર્યા હતા. તેમના ૧૧ ગણધરો આ પહાડી પર નિર્વાણ પામ્યા હતા. ધન્ના શાલિભદ્ર વગેરે અનેક મુનિવરોએ પણ અહીં આત્મકલ્યાણ કર્યું. અહીં પાંચ ટૂંકો છે, દરેક ટૂંકમાં જિનાલયો છે. બીજી ટૂંક પર દેરીમાં ધન્ના શાલિભદ્રની પ્રતિમા છે. પાંચમી ટૂંક પર શ્રીગૌતમસ્વામીનું મંદિર છે, જેમાં ગણધરોની પાદુકાઓ છે. એ રીતે આ સિદ્ધક્ષેત્ર ગણાય છે.

નાલંદાપાડો અને ગુણયાજી પણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની ઉપદેશ ભૂમિઓ છે.

ગજપદતીર્થ – આ દશાર્ણ દેશનું તીર્થ છે. તેમાં દશાર્ણપુર નગર હતું, જેનું બીજું નામ એલકચ્છ (એલગચ્છ, એડકાક્ષપુર) હતું. તેની પાસે દશાર્ણકૂટ પર્વત છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામી ત્યાં સમોસર્યા ત્યારે ઇન્દ્રે વંદનઉત્સવ વિકુર્વ્યો, જેને જોઈ રાજા દશાર્ણભદ્રે નિરભિમાન ભાવ ધરી જિનદીક્ષા લીધી. દશાર્ણકૂટ ઉપર ઐરાવત હાથીના પગલાં પડ્યાં હતાં તેથી તે કૂટનું બીજું નામ 'ગજાગ્રપદ' થયું. આર્ય મહાગિરિજી જેઓ આર્ય સુહસ્તિસૂરિના ઉપાધ્યાય હતા તેઓ પાટલીપુત્રમાં વસુભૂતિ શેઠની ભક્તિમાં અનૈષણા દોષ સમજી વિદિશામાં જીવિતસ્વામીની પ્રતિમાને વાંદી ગજાગ્રપદમાં યાત્રા માટે પધાર્યા, અને ત્યાં અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા ને દેવ થયા. (આ. નિ. ગાથા ૧૨૯૩, હારિ. વૃત્તિ પૃ. ૬૭૦)

આ સ્થાન માટે બે કલ્પનાઓ થઈ શકે છે.

૧. દશાર્ણપુર, એલકચ્છપુર, એલઉર, એલ્લુર, ઈલોરા, ગજાગ્રપદ, એડકચ્છ, એલકપુરગિરિ, એલ્લુરગિરિ, ઈલોરગિરિ.

૨. દશાર્ણપુર, એલકચ્છપુર, એલપુર, એલિચપુર : ગજાગ્રપદ, એડકચ્છ, મેદ્રગિરિ, મુગ્ધગિરિ, મુક્તગિરિ, મુક્તાગિરિ.

દશાર્ણદિશનું જુદા જુદા લેખકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે :

ભીમે દશાર્ણ દેશ જીત્યો હતો, જે પૂર્વી દશાર્ણ મનાય છે.
('મહાભારત' સભાપર્વ, અ. ૩૨)

નકુલે વિજયયાત્રામાં પશ્ચિમ તરફના દશાર્ણ દેશને જીત્યો હતો.
('મહાભારત', સભાપર્વ, અ. ૩૦)

કવિ કાલિદાસ પણ દશાર્ણ દેશનું નામ આપે છે.
('મેઘદૂત' પૂર્વખંડ, શ્લોક ૨૫-૨૬)

પ્રો. વિલસન લખે છે કે, સમ્રાટ અશોકના સમયે દશાર્ણ દેશની રાજધાની ચેતિયગિરિમાં હતી. પૂર્વ દશાર્ણને પેરિપ્લસમાં 'ડોસરેન' નામથી ઓળખાવ્યો છે. આ પ્રદેશ 'છત્તીસગઢ' જિલ્લામાં આવ્યો છે.

('વિષ્ણુપુરાણ', હોલની આવૃત્તિ, પુ. ૨, પૃ.૧૬૦ ટિપ્પણી ૩.)

પટ્ટણાનું દેશી રાજ્ય એમાં ગણાતું હતું.

(જ. એ. સો. બં. ૧૯૦૫, પા. ૭, ૧૪.)

ડો. ભાંડારકર લખે છે કે, પશ્ચિમ દશાર્ણમાં ભોપાળના રાજ્ય સહિત પૂર્વ માળવાનો સમાવેશ થાય છે. વિદિશા યાને ભીલ્સા એની રાજધાની હતી. ('દક્ષિણનો ઇતિહાસ' ખંડ ત્રીજો)

દશાર્ણપુર પાસે દશાર્ણ નદી હતી, જેનું બીજું નામ દસાન છે, જે આજે ઘસાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે ભોપાળ પાસેથી નીકળી બેટવા નદીમાં જઈ ભળે છે. બેટવાનું જૂનું નામ વેત્રાવતી નદી છે.

(ડા. પી. કૃત 'ભૌગોલિક કોશ' ખંડ બીજો)

પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓ ભીલ્સાને જ વિદિશા નગરી માને છે. સાંચી એ પણ ભીલ્સાની પાસેની સત્યપુરી નગરી જ છે.

જીવિતસ્વામી – ચંપાનો કુમારનંદી સોની અગ્નિમાં બળી મરી વિદ્યુન્માલી દેવ થયો. તેણે છદ્મસ્થ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી સિન્ધુ સૌવીર દેશના રાજા ઉદાયીની પાસે પહોંચતી કરાવી હતી. રાજા તેની ત્રિકાળ પૂજા કરતો હતો. એક દિવસે માલવરાજ ચંડપ્રદ્યોત તેની અતિશય રૂપાળી સુવર્ણગુલિકા નામની દાસી તથા આ પ્રતિમાને હરીને ઉજ્જૈન લઈ આવ્યો. જો કે ઉદાયી રાજાએ અહીં આવી ચંડપ્રદ્યોતને હરાવી પાંજરામાં પૂરી આ પ્રતિમાને લઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો કિન્તુ અધિષ્ઠાયક દેવે લઈ જવાની મના કરી. આથી ઉદાયીએ તેને ત્યાં વિદિશામાં જ રાખી અને પછી વીતભયનગર ચાલ્યો ગયો. તેણે ચંડપ્રદ્યોતને સાધર્મિક બન્ધુ જાણી માલવાનું રાજ્ય પાછું આપી વચ્ચેથી જ પાછો રવાના કરી દીધો હતો. ચંડપ્રદ્યોતે વિદિશામાં આવી ત્યાં ભ્રાજિલ શ્રાવકના નામથી શહેર વસાવ્યું અને તેની વ્યવસ્થા માટે બાર હજાર ગામ આપ્યાં ત્યારથી આ તીર્થ જીવિતસ્વામી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અહીં યાત્રા માટે અનેકવાર પધાર્યા હતા. આ પ્રતિમાનો વરઘોડો ઉજ્જૈનમાં પણ ફેરવવામાં આવતો હતો. આવાં કારણોથી આ તીર્થ પ્રાચીન ગણાય છે. ('ઓઘનિર્યુક્તિ' ગાથા ૧૧૯)

આ સિવાય નાંદિયા, નાણા, દિયાણા, બામણવાડ, મુંડસ્થલ અને ભિન્નમાલમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પધાર્યાનો અને જીવિતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાનો લોકપ્રવાદ છે. સંભવ છે કે જૈનાચાર્યો શંકરાચાર્યના અત્યાચારથી પૂર્વદેશ છોડીને આ તરફ આવ્યા ત્યારે તેઓએ ત્યાંની અતિ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓને આ સ્થાને લાવી બેસાડી હશે. લોકપ્રવાદમાં કંઈક સાપેક્ષ તથ્ય હશે, જેનો ઐતિહાસિક ઉકેલ મળતો નથી. દિયાણા, નાંદિયાની પ્રતિમાઓ એકદમ પ્રાચીન શિલ્પનો નમૂનો રજૂ કરે છે જ. મુંડસ્થલમાં વીરજન્મથી ૩૭મા વર્ષે ભગવાન અહીં વિચર્યા હતા ત્યારે રાજા પુણ્યપાલે (નૂનપાલે) ગણધર શ્રી કેશીસ્વામીની પાસે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની (પ્રતિમાની) અહીં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો વિ. સં. ૧૪૨૬નો સંસ્કૃતમાં ઉતારેલો લેખ મળી આવે છે. અંચલગચ્છીય આચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિજી પણ આ ઘટનાને સાચી હોવાનું લખે છે. આ સિવાયનાં ઉપરનાં બીજાં તીર્થોમાં વિક્રમની બારમી, તેરમી અને ચૌદમી સદીના શિલાલેખો છે. ગમે તે હોય પણ આ ભૂમિ વિશેષ પ્રાચીન તીર્થભૂમિઓ છે.

પ્રયાગ – મહર્ષિ અર્ણિકાપુત્રના નિર્વાણસ્થાનથી પ્રયાગ તીર્થરૂપ થયું. અહીં ભગવાન શ્રીઋષભદેવને કેવળજ્ઞાન થયું હતું. મુનિવર અર્ણિકા-(અગ્નિકા)પુત્રની ખોપરી નદીમાં તણાતી જ્યાં સ્થિર થઈ ત્યાં જ પાટલનું વૃક્ષ ઉગવાથી પાટલીપુત્ર નામે નગર વસ્યું.

પાવાપુરી – ભગવાન મહાવીરસ્વામીની આ નિર્વાણભૂમિ છે. ત્યાં ભગવાનના ચોમાસાના સ્થાને ગામમાં ભવ્ય જિનાલય છે. સમોસરણના સ્થાને સ્તૂપ છે, અગ્નિસંસ્કારના સ્થાને ચોરાશી વીઘાનું પાણીથી લહેરાતું તળાવ છે અને તેની વચ્ચે જળમંદિર છે. જળમંદિરની પાળ ઉપર પણ સમોસરણનો સ્તૂપ અને જિનમંદિર છે. ભગવાનના અગ્નિસંસ્કારના સ્થાને લોકો રાખ વગેરે લઈ ગયા એટલે મોટો ખાડો પડ્યો અને રાજા નંદિવર્ધને તેને સારી રીતે ખોદાવી જળમંદિર બનાવી તેમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી, ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામી અને ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીની નાની પાદુકાઓ સ્થાપિત કરી.

મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં પાયામાંથી અઢી હજાર વર્ષની પુરાણી મોટી ઈંટો નીકળી હતી.

આ મંદિરમાં જિનપ્રતિમાઓ પણ રાખવામાં આવતી હતી.

આજે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા પર પાંચ લાખ રૂપિયાની રત્નજડિત મનોહર આંગી છે. જળમંદિર એ અપૂર્વ શાન્તિનું ધામ છે. જીવંત તીર્થ છે. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ પ્રથમ સંઘની સ્થાપના પણ આ પાવાપુરીમાં કરી હતી. ગામનું અસલ નામ તો અપાપાપુરી હતું, પરંતુ ભગવાનનું નિર્વાણ થવાથી પાવાપુરી નામ પડેલું છે. આજે તે ગામ પાવા અને પુરી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે.

બિહારના ગુણયાજી તીર્થમાં અને ગુજરાતના પાનસરતીર્થમાં પાવાપુરી જલમંદિરનાં સ્થાપના તીર્થો બન્યાં છે.

પ્રકરણ : ૨

આર્ય શ્રીજંબૂસ્વામી

મહાન યુગપ્રધાન શ્રીસુધર્માસ્વામીના ધર્મોપદેશથી અનેક આત્માર્થી ભવ્ય જીવોએ સત્યધર્મ સ્વીકારી આત્મકલ્યાણ સાધ્યું હતું. તેમાંના કેટલાયે જીવોએ મોક્ષમાર્ગની નિસરણીરૂપ સાધુધર્મ પણ સ્વીકાર્યો હતો. એમાં શ્રી જંબૂસ્વામી મુખ્ય હતા. શ્રીસુધર્માસ્વામીની દેશનામાં એ તાકાત અને શક્તિ હતાં કે ભલભલા નવયુવાનો, રાજા-મહારાજા અને મોટા ધનકુબેરના સુપુત્રો ઘરની અઢળક લક્ષ્મી, માતા-પિતા અને યુવાન સ્ત્રીઓનો મોહ છોડી દઈ સાધુપણું સ્વીકારતા હતા. એ નવયુવાનોમાં **શ્રીજંબૂસ્વામી** શિરોમણિ હતા.

આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેની મગધદેશની રાજધાની **રાજગૃહી** નગર શ્રીજંબૂસ્વામીનું જન્મસ્થળ હતું. રાજગૃહી નગર મગધની રાજધાનીના જ ગૌરવનું નહીં કિન્તુ તે વખતે સમસ્ત ભારતની લક્ષ્મી, વૈભવ, સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાનું મહાન કેન્દ્ર હતું. રાજગૃહીનું સુપ્રસિદ્ધ નાલંદાવિદ્યાલય એક વખતે સમસ્ત ભારતીય વિદ્યાનું પરમ ધામ હતું. જૈનધર્મના મહાન ત્યાગમૂર્તિ શ્રમણો ત્યાં વિચરતા અને ત્યાંના મુમુક્ષુ વિદ્યાર્થીવર્ગને અહિંસા, સંયમ અને તપનો ઉપદેશ આપતા હતા. જગતમાં શાંતિ, ઐક્ય, પ્રેમ અને મૈત્રી ભાવનાનાં આંદોલનો ફેલાય, આર્ય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય અને માનવી સાચો મનુષ્ય બને તેવું શિક્ષણ તેઓ આપતા હતા. ભગવાન **મહાવીરસ્વામી**એ અનેકવાર આ નગરને પાવન કર્યું હતું. રાજગૃહી નગરના નાલંદાપાડામાં તેમણે ચૌદ ચાતુર્માસ ગાળ્યાં હતાં. મગધનો સમ્રાટ શ્રેણિક ભંભાસાર-બિંબિસાર તેમનો ભક્ત બન્યો હતો, એ રીતે જૈનધર્મનો અનન્ય ઉપાસક મનાતો હતો. એની રાજરાણીઓએ અને રાજકુમારોએ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા સ્વીકારી, આત્મકલ્યાણ સાધી, જૈનધર્મના પ્રચારમાં સુંદર ફાળો આપ્યો હતો.

આવી જ રીતે રાજગૃહીનગરમાં શ્રીગૌતમબુદ્ધે પણ ઘણી વાર પધારી બૌદ્ધધર્મનો ઘણો પ્રચાર કર્યો હતો. બૌદ્ધધર્મના વિહારો ત્યાં વિપુલ સંખ્યામાં હતા. મગધરાજ બિંબિસાર એકવાર બૌદ્ધધર્મ તરફ આકર્ષાયો હતો, કિન્તુ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી અને અનાથીમુનિ વગેરે જૈન શ્રમણોના પરિચય પછી તો એ જૈનધર્મનો દૃઢ ઉપાસક-પરમાર્હત થયો હતો.

મગધરાજ શ્રેણિકમાં જૈનધર્મની અનેકાન્તવાદની દૃષ્ટિનો બહુ જ સુંદર વિકાસ થયો હતો. આથી જ એની છત્રછાયામાં જૈનધર્મ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મ કે મત ઉપર કે તેના પ્રચાર ઉપર કોઈ પણ જાતનો અવરોધ કે દબાણ ન હતું. જૈનધર્મ રાજધર્મ થવા છતાંય બૌદ્ધધર્મ અને વૈદિકધર્મના ધર્મગુરુઓ તેમજ અજિતકેશકમ્બલી, ગોશાલો વગેરે નવીન ધર્માચાર્યો સ્વમત-સ્વધર્મનો સ્વતંત્ર રીતે, વિના રોકટોક, પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. રાજગૃહી તે વખતે અનેક ધર્મના ધર્માચાર્યોનું કેન્દ્ર બન્યું હતું. અનેક વિદ્યાઓ, કલા અને વિજ્ઞાનનો આ વિશિષ્ટ ધામમાં શાલિભદ્ર, ધન્નો, કયવન્નો, મમ્મણ શેઠ અને ઋષભદત્ત જેવા ધનકુબેરો પણ વસતા અને પોતાની લક્ષ્મીથી રાજગૃહીને શોભાવી રહ્યા હતા. રાજગૃહી તે વખતે ભારતમાં શ્રી અને ધીનું મહાન ધામ હતું. રાજગૃહીમાં અનેક શાહસોદાગરો દેશપરદેશથી આવતા હતા. તેઓ પોતાનો માલ વેચી, રાજગૃહીમાંથી નવો માલ ખરીદી એ માલ હિંદ અને હિંદની બહાર લઈ જતા. અહીં 'કુત્રિકાપણ' હતી. દુનિયામાં મળતી કોઈ પણ ચીજ એ દુકાનેથી મળી શકતી હતી. દૂરદૂરના પંડિતરત્નો પણ અહીં આવી પોતાની બુદ્ધિ-પ્રતિભાને ચમકાવતા અને પોતાનો જ્ઞાનનિધિ અહીં ખુલ્લો મૂકતા, રાજસભામાં વાદવિવાદ અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ કરતા. મહારાજા શ્રેણિક અને મંત્રીશ્વર અભયકુમાર નિષ્પક્ષપણે ચર્ચાઓ સાંભળી યોગ્ય ન્યાય આપતા હતા. વિજેતાઓને યોગ્ય પારિતોષિક આપતા અને પદવીથી અલંકૃત કરવામાં આવતા. તે વખતના ભારતીય દર્શનના અનેક આચાર્યો પણ એ રાજસભામાં સ્વપક્ષ સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. રાજાને પણ પોતાના પક્ષ તરફ આકર્ષવાના વિવિધ પ્રયત્નો ચાલતા. પરંતુ મહારાજાની અનેકાન્તવાદરૂપી અમૃતાંજનથી પરિશોધિત થયેલી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ સત્ય શોધી કાઢતી; અને એ ધર્માચાર્યને પણ સત્ય સંભળાવતા રાજા અચકાતો નહિ. રાજાનો અંતિમ ચુકાદો સાંભળી વિરોધપક્ષ પણ મોંમાં આંગળા ઘાલી દેતો અને રાજાના ન્યાયની તારીફ કરતો હતો. સમ્રાટ શ્રેણિકની પ્રશંસા વિશાલાના ગણતંત્ર રાજ્યમાં થતી. કાશી, કોશલ, અવન્તી અને સિંધુ-સૌવીરના રાજાઓ પણ રાજગૃહીની રાજલક્ષ્મી તરફ સદાયે લુબ્ધ દૃષ્ટિએ જોતા અને સમ્રાટ બિંબિસાર-શ્રેણિકની પ્રશંસા કરતા.

વીરનિર્વાણ પૂર્વે ૧૬ વર્ષે આવા સુંદર રાજગૃહી નગરમાં જંબૂકુમાર જન્મ્યા હતા. તેમનાં પિતાનું નામ ઋષભદત્ત અને માતાનું નામ ધારિણીદેવી હતું. એમના માતા-પિતાએ એમને વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જ્ઞાન તેમજ

સંસ્કાર પણ બહુ જ સારાં આપ્યાં હતાં. જંબૂકુમાર બીજના ચંદ્રની માફક વિકાસ પામી રહ્યા હતા. એકવાર ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના પાંચમા ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી વિહાર કરતા ત્યાં પધાર્યા અને તેમણે ધર્મોપદેશ આપવા માંડ્યો :

अनित्यानि शरीराणि, विभवो नैव शाश्वतः ।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः, कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥

આ ઉપદેશ સાંભળી જંબૂકુમારને વૈરાગ્ય થયો. તેનો સુષુપ્ત આત્મા આ સુંદર ધર્મદેશના સાંભળી પ્રમુદિત બન્યો. તેણે ઉપદેશને અંતે શ્રીસુધર્માસ્વામીની પાસે જઈ વિનંતી કરી, ''પ્રભુ ! મને દીક્ષા લેવાની ભાવના થઈ છે માટે આપ અહીં રોકાઈ જાઓ.''

સુધર્માસ્વામીએ કહ્યું, ''જંબૂ ! આ શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ ન કરીશ.''

જંબૂકુમાર 'તથાસ્તુ' કહી ઘરે આવવા નીકળ્યો. તેના હૃદયમાં દીક્ષાની ભાવનાનાં પૂર ઊછળી રહ્યાં હતાં. દીક્ષા લીધા પછી આવી રીતે સંયમ પાળી આત્મકલ્યાણ કરીશ એમ તે વિચારી રહ્યો હતો અને ચાલતાં ચાલતાં નગરના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે જંબૂકુમાર જ્યાં દરવાજા નજીક આવ્યો કે તે જ સમયે એક મોટી પથ્થરની શિલા એની નજીકમાં જ આવી પડી અને મોટો અવાજ થયો. જંબૂકુમાર વિચારમાંથી જાગૃત થયો અને જોયું તો પાસે જ એક જબરજસ્ત પથ્થર આવી પડ્યો હતો. આ અકસ્માત ઘટનાથી તેને વિચારો આવ્યા કે, જો આ પથ્થર મારા ઉપર જ પડ્યો હોત તો શું થાત ? મૃત્યુને વાર ન હતી. શું મનુષ્યનું આયુષ્ય આવું ક્ષણિક છે ? અસ્થિર છે ? તો પછી અહીંથી જ પાછા ફરી ગુરુદેવ પાસે જઈ પ્રથમ જાવજ્જીવનું ચતુર્થ વ્રત લઈ આવું તો ઠીક. જંબૂકુમાર દરવાજેથી પાછો વળ્યો અને શ્રીસુધર્માસ્વામી પાસે જઈ બ્રહ્મચર્યવ્રત સ્વીકારી ઘરે આવ્યો.

તેણે ઘરે આવી પોતાની દીક્ષા લેવાની મનોભાવના માતપિતાને જણાવી, અને ''હું તો બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લઈને આવ્યો છું'' એ પણ જણાવ્યું. આ સાંભળી માતપિતાને બહુ જ દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયું. પિતાએ પુત્ર માટે મોટી મોટી આશાઓના મહેલ બાંધી, રાજગૃહીમાં મોટા મોટા ધનકુબેરોની કન્યાઓ સાથે જંબૂકુમારનું સગપણ કર્યું હતું, ત્યાંથી પહેરામણીમાં અઢળક ધન આવશે, કુમાર આવો વ્યાપારી થશે, અમારું

નામ કાઢશે અને પુત્રના પુત્રને હું રમાડીશ. પિતાએ આવી આવી ઘણીએ આશાઓ દિલમાં સંઘરી રાખી હતી; પરંતુ પુત્રની વાતો સાંભળી તેમના ઉપર જાણે દુઃખનું આભ તૂટી પડ્યું હોય એમ લાગ્યું. માતાને પણ અનેક આશાઓ હતી. શ્રીમંતોના ઘરની અપ્સરા જેવી કન્યાઓ ઘરમાં આવશે, હીરા અને મોતીઓના દાગીનાઓથી ઘર અજવાળશે, ઝમઝૂમ પગલે ઘરમાં ફરશે, ઘરમાં આનંદ–કિલ્લોલ થતો રહેશે, તે ઘરની લક્ષ્મીઓ બની રહેશે, એમને પુત્રો થશે, એમને રમાડીશ, અને પુત્રના પુત્રોને પણ પરણાવીશું વગેરે વગેરે. આ કલ્પનાઓ એકદમ ભાંગીને ભુક્કો થઈ જતાં માતાને પારાવાર દુઃખ થયું. માતાપિતાએ પુત્રને રોકી રાખવા ઘણા પ્રયત્નો અને પ્રશ્નો કર્યા પરંતુ જંબૂકુમારે તે દરેકના સચોટ ઉત્તર વાળ્યા.

માતા : ''બેટા ! ઉઘાડે માથે અને ખુલ્લા પગે વિચરવું; ટાઢ, તડકો, ઠંડી, ગરમી વગેરેનાં દુઃખો સહેવાં; ભિક્ષા અટન કરવું, જમીન પર એક આસને સૂવું વગેરે કષ્ટો તારાથી સહન નહીં થાય. સાધુજીવન તારાથી પાળી શકાવું દુર્લભ છે. તું ઘરમાં રહીને સાધુ જેવું જીવન પાળજે, પણ અમને છોડીને ન જઈશ.''

જંબૂકુમાર : ''માતાજી ! આપની વાત વિચારવા જેવી છે પરંતુ આપ જાણો છો કે આવાં દુઃખો તો જંગલનાં પશુઓ પણ સહે છે. આ જીવે અનેક ભવોમાં તમે કહ્યાં તેથીયે વધુ આકરાં દુઃખો સહ્યાં છે, એટલે આત્મકલ્યાણના અર્થીને તો આવાં પૌદ્ગલિક દુઃખોની ગણના જ ન હોય.''

માતા : ''બેટા ! તારા પિતાની સામું તો જો. તારા દીક્ષાના વિચારો સાંભળી તેમનું મુખ કરમાયેલા માલતીના ફૂલ જેવું થઈ ગયું છે. તું એકનો એક પુત્ર છે. તને ભણાવ્યો, ગણાવ્યો, કુશળ બનાવ્યો. હવે તું એમનો ભાર ઓછો કરી વેપાર ચલાવ, દુકાનો સંભાળ અને એમને શાંતિ આપ.''

પુત્ર : ''માતાજી ! મારી તો ઇચ્છા છે કે એમને સાચી શાંતિ આપું અને હુંયે શાંતિ મેળવું. દીક્ષા લેવાથી સદાની સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. આ લક્ષ્મી ક્ષણભંગુર છે, ક્યારે કઈ રીતે જશે તેની કોઈનેય ખબર નથી.''

માતા : ''બેટા ! બોલવામાં તું મને નહિ જીતવા દે. પણ એ તો વિચાર કર, અહીંના આઠ ગૃહસ્થોની આઠ કન્યાઓ સાથે તારું સગપણ થયું છે, એને શું જવાબ આપીશું ? સગપણ તોડાય નહિ અને તું દીક્ષા લે પછી અમે દુનિયાને કઈ રીતે અમારું મોં બતાવીશું ?''

પુત્ર : ''માતાજી ! એ તો બધુંયે થઈ રહેશે. હું બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લઈને આવ્યો છું, એ તો મારે પાળવાની જ છે. હું બીજાના ક્ષણિક આનંદ માટે અને ક્ષણિક સ્વાર્થ માટે આત્મકલ્યાણના માર્ગેથી પાછો વળું, એ તો બને એમ નથી. જો સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં ઊગે તોય મારી પ્રતિજ્ઞામાં ફેરફાર નહિ થાય. બીજું આ જીવે અનંતકાળમાં અનંતા જીવો સાથે અનંતી-વેળા પુત્ર, માતા, પિતા, પત્ની, ભાઈ, બેન વગેરે અનેક સગપણો કર્યાં પણ આ સગપણોથી તેને સાચું સુખ કે શાંતિ મળ્યાં નથી. માતાજી ! ખરેખર, સાચું સુખ આત્મિક શાંતિમાં છે; અને આત્મિક શાંતિમાં શાશ્વત સુખ છે. આ તો બધું ક્ષણિક સુખ છે, માટે મારે ક્ષણિક સુખ માટે નહિ કિન્તુ આત્મિક શાંતિ અને શાશ્વત સુખ માટે જ પ્રયત્ન કરવો છે.''

આ સાંભળીને માતાએ મનમાં વિચાર્યું કે, હવે આ પુત્ર અમારું કહ્યું તો માને તેમ નથી; પરંતુ એને જો પરણાવી દઉં તો, માત્ર સ્ત્રીઓનાં કમળ જેવાં મુખડાં, તેમનું હાસ્ય-પ્રેમ અને આંસુ આને રોકી શકશે. એટલે હવે વધુ કહ્યા સિવાય આને જલદી પરણાવી બંધનમાં બાંધી દેવો જોઈએ. મોટાં બંધનો તૂટી શકે પરંતુ અદૃશ્ય પ્રેમતંતુ તૂટી શકતો નથી. ખરેખર, પ્રેમતંતુ તોડવો કઠિન હોય છે. તો પુત્રને લગ્ન કરવા જ કહું.

માતા : ''બેટા ! જેવી તારી મરજી; પણ જેની સાથે તારું સગપણ કર્યું છે તેમની સાથે તું લગ્ન કરી લે, પછી તારી મરજીમાં આવે તેમ કરજે. પછી વહુઓ જાણે અને તું જાણે.''

જંબૂકુમાર : ''માતાજી ! એમને કહેવરાવી દો, જંબૂ દીક્ષા લેવાનો છે. કાલે દીક્ષા લેશે માટે વિચારીને જે કરવું હોય તે કરે.''

જંબૂકુમારના પિતાજીએ આ સંવાદ સાંભળી, પોતાના વેવાઈઓને જઈને ખબર આપ્યા. એ વેવાઈઓએ પણ પોતાની પુત્રીઓને પૂછી જોયું. ઉત્તરમાં કન્યાઓએ પણ એક જ જવાબ આપ્યો કે, ''અમારા પતિ તો જંબૂકુમાર જ છે. તેઓ જે માર્ગે જશે એ માર્ગે અમે પણ જઈશું. 'સકૃત્ કન્યા પ્રદીયતે' માટે અમારું લગ્ન તો જંબૂકુમાર સાથે જ થાય એ જ અમારી ઇચ્છા છે.'' બસ, પછી તો લગ્નમુહૂર્ત જોવાયું, ઘડિયાં લગ્ન લેવાયાં અને જંબૂકુમારનાં ખૂબ ધામધૂમથી આઠ કન્યાઓ સાથે લગ્ન થયાં. તેમાં સમુદ્રશ્રી, પ્રભશ્રી, પ્રભસેના અને કુબેરસેના એ ચાર કન્યાઓ જંબૂકુમારની દેવભવની સ્ત્રીઓ હતી. જ્યારે નભસેના, કનકશ્રી, કનકવતી અને જયશ્રી નામે બીજી ચાર કન્યાઓ હતી. આ આઠ કન્યાઓ સાથે કન્યાદાનમાં એટલું

બધું ધન આવ્યું કે ધનનો ઢગલો કરે તો સોનાનો ડુંગરો થાય. માતાપિતાએ પણ ખૂબ ધન વાપરી લગ્નોત્સવ ઊજવ્યો હતો. હવે એમને શાંતિ થઈ અને લગ્નના બંધનને પુત્ર જલદી ન તોડી શકે એમ એમણે માન્યું. પરંતુ, એમની આ આશાઓ કેવી ઠગારી નીવડશે એ એમને ખબર ન હતી. રાત્રિ થતાં આઠે સ્ત્રીઓ શયનગૃહમાં પહોંચી ગઈ અને જંબૂકુમાર પણ શયનગૃહમાં ગયા.

વૈરાગ્યમૂર્તિ અને પરમ શાંત સ્વભાવી જંબૂકુમારને જોતાં જ આઠે સ્ત્રીઓ ઠરી ગઈ. જંબૂકુમારની અવિકારી દૃષ્ટિમાં આત્મિક પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળી રહી હતી. જંબૂકુમારના મુખારવિંદ ઉપર ઉજ્જ્વળ ચારિત્ર, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય, સાત્વિક વૃત્તિ અને પરમ શાંતિની રેખાઓ અંકાઈ રહેલી નજરે પડતી હતી.

જંબૂકુમારે ફૂલ વરસાવતી મીઠી વાણીમાં હસતાં હસતાં આઠે સ્ત્રીઓને કહ્યું, ''ભગિનીઓ ! અહીં નજીક આવો. આપણે થોડી અંતરની વાતો કરી લઈએ. એક બીજાના હૃદય વાંચીએ.''

''પહેલી એક વાત એ છે કે, એક વાર તમે બધાં લજ્જા અને શરમના પડદાને દૂર કરો અને આપણું આત્મિક સગપણ સંભાળો. આવો, આપણે જૂનો સંબંધ તાજો કરીએ.''

આ અમૃત જેવાં મીઠાં વચનો સાંભળતાં જ આઠે કુળવધૂઓના અંતરમાં જ્ઞાનના દીવડા પ્રગટ્યા, આત્મજ્યોતિનાં અજવાળાં છવાઈ ગયાં. છતાંયે આઠે પત્નીઓએ બધી હિંમત એકઠી કરી પોતાનો પક્ષ સ્થાપવા વાદ-વિવાદ શરૂ કર્યો.

આઠે સ્ત્રીઓએ પતિનું શરદ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું ઉજ્જ્વળ નિર્મળ મુખડું જોઈ વિચાર્યું **વજ્રાદપિ કઠોરઃ પુષ્પાદપિ સુકુમારઃ** આ શાંત સ્વભાવી જંબૂકુમાર વજ્ર જેવા કઠોર વૃત્તિવાળા છતાંય પુષ્પથી વધુ સુકુમાર છે. માટે જીતશે તો એ જ, છતાંય પ્રયત્ન કરી જોઈએ.

બરાબર આ જ વખતે પ્રભવ નામે પ્રસિદ્ધ ચોર પોતાના ૪૯૯ સાથીદારો સાથે જંબૂકુમારને ત્યાં ચોરી કરવા આવ્યો. તે ઘરના બધા માણસોને અવસ્વાપિની નિદ્રામાં ઊંઘાડી દઈ, તાળાં તોડવાની કળાથી તાળાંઓ ઉઘાડતો ઠેઠ સાતમે માળે જ્યાં જંબૂકુમાર પોતાના વિલાસભવનમાં આઠે સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ ચલાવી રહેલ છે ત્યાં આવ્યો.

એણે ધાર્યું હતું તે કરતાં અહીં જુદું જ નિહાળ્યું. શાંતિથી પોતે ઊભો રહ્યો અને વાર્તાલાપ-કથાવિનોદ સાંભળવા લાગ્યો.

અહીં આઠે સ્ત્રીઓએ કહેલ કથાઓ રસિક, મોહક અને આકર્ષક છે તેમજ રહસ્યપૂર્ણ પણ છે. જ્યારે જંબૂકુમારે આઠે સ્ત્રીઓની કથાઓના જવાબમાં કહેલી કથાઓ પણ બોધપ્રદ, વૈરાગ્યપોષક અને શાંત ધર્મોપદેશ-રૂપ છે. લંબાણના ભયથી તે કથાઓ અહીં આપી નથી. ખેડૂત, કાગડો, વાંદરાનું યુગલ, કોલસા પાડનાર, નૂપુરપંડિતા, વિદ્યુન્માલી વિદ્યાધર, શંખધમક, ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ, ઉન્માર્ગે ન જનાર જાતવાન ઘોડો, માસા, હંસ, ગ્રામકૂટક અને ત્રણ મિત્રો વગેરેની કથાઓ વાંચી સાર ગ્રહણ કરી જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે.

આ કથાઓ સાંભળી પ્રભવ ચોર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી બોધ પામે છે. આઠે સ્ત્રીઓ પણ પ્રતિબોધ પામી પતિની અનુગામિની બનવા–તેમની સાથે સંયમમાર્ગે સંચરવા–તૈયાર થાય છે.

સવારમાં જંબૂકુમારનાં માતાપિતા જાગે છે ત્યારે બધી વાતુઓ સાંભળી તેઓ પણ જંબૂકુમારના માર્ગે પ્રયાણ કરવાની તત્પરતા દાખવે છે. ત્યાં તે આઠે સ્ત્રીઓનાં માતાપિતાને આ વાતો પહોંચે છે, તેઓ પણ ઋષભદત્ત શેઠને ત્યાં આવે છે. બધા સમાચાર સાંભળી આઠે કન્યાઓનાં માબાપ પણ દીક્ષા માટે તૈયારી બતાવે છે.* લગ્નોત્સવ બાદ બીજા જ દિવસે દીક્ષાનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. આખી રાજગૃહીમાં આ વાત પવનવેગે ફેલાય છે. કુળ-પરિવારની સાથે જંબૂકુમાર શ્રીસુધર્માસ્વામી પાસે ૧૬ વર્ષની ભરયુવાનીમાં વીર સં. ૧માં દીક્ષા સ્વીકારે છે. જંબૂકુમારનાં માતાપિતા આ દીક્ષા ઉત્સવમાં નવાણું ક્રોડ સોનામહોરો ખર્ચે છે અને તેઓ પણ પુત્રના માર્ગે-સંયમમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે.

દીક્ષિત બન્યા પછી શ્રીજંબૂસ્વામી ટૂંક મુદતમાં જ ખૂબ સુંદર શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવે છે, યાવત્ સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીના ધારક શ્રુતકેવલી બને છે. ભૂતલમાં વિચરી અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરે છે. ઉજ્જ્વલ ચારિત્ર, અખંડ બ્રહ્મચર્ય, ઉગ્ર તપ, અને અપૂર્વ જ્ઞાનથી જંબૂ મુનીશ્વર વધુ ઉજ્જ્વળ બની પોતાનું જીવન અમર બનાવી જાય છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે, આ કાળમાં અંતિમ કેવળી અને અંતિમ

---

* "जनितज़नकजाया चौरबोधोऽथ जम्बूः" ('પટ્ટાવલી સમુચ્ચય' પૃ. ૨૫)

નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરનાર આ જ મહાપુરુષ છે. તેમની પછી આ ભરતખંડમાં નથી કોઈ જીવ કેવળી બન્યો કે નથી કોઈ મોક્ષે ગયો.

તેમણે જે મહાન મુક્તિસુખના આદર્શ માટે સાંસારિક સમસ્ત સુખોને તિલાંજલિ આપી હતી, જે સિદ્ધિવધૂના અનુપમ અદ્‌ભુત દૃઢ પ્રેમને લીધે આઠ આઠ અપ્સરા સરખી સ્ત્રીઓનો અને ધનનો ત્યાગ કર્યો હતો તે મુક્તિ સુખ-શિવવધૂ તેમને મળ્યાં અને શિવવધૂએ પણ જાણે જંબૂ ઉપરના સાચા અને દૃઢ અનુરાગથી જ હોય તેમ જંબૂસ્વામીને વિજયમાળા આરોપ્યા પછી અદ્યાપિ બીજા કોઈ પુરુષને વિજયમાળા આરોપી નથી, અને એટલા માટે જ કવિવરે ગાયું છે કે,

मत्कृते जम्बूना त्यक्ताः, नवोढा नवकन्यकाः ।
तन्मन्ये मुक्तिवध्वाऽन्यो, न वृतो भारतो नरः ॥

चित्तं न नीतं वनितावविकारैर्वित्तं न नीतं चतुरैश्च चौरैः ।
यद्देहगेहे द्वितयं निशीथे, जम्बूकुमाराय नमोऽस्तु तस्मै ॥

('પટ્ટાવલી સમુચ્ચય' પૃ. ૪૨)

મારે ખાતર જ જંબૂકુમારે તરતની જ પરણેલી મનોહર એવી (આઠ) કન્યાઓનો ત્યાગ કર્યો છે; એમ વિચારીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીએ ત્યાર પછી ભરતક્ષેત્રનો કોઈ બીજો પુરુષ પસંદ કર્યો નથી. અર્થાત્ જંબૂસ્વામી પછી આ અવસર્પિણીકાળમાં બીજો કોઈ જીવ મોક્ષે ગયો નથી, તેમ જ આ અવસર્પિણીકાળમાં બીજો કોઈ જીવ મોક્ષે જશે નહિ.

સ્ત્રીઓના હાવભાવથી જેનું ચિત્ત ચલાયમાન ન થયું અને ચતુર ચોરોએ પણ જેનું ધન ન ચોર્યું, એમ અંધારી રાતે પણ જેનાં મન અને ઘર સલામત રહ્યાં તે જંબૂકુમારને અમારા નમસ્કાર થાઓ.

જંબૂસ્વામીના નિર્વાણ પછી નીચેની દશ વસ્તુનો વિચ્છેદ થયો છે.

मण परमोहि पुलाए, आहार खवग उवसमे कप्पे ।
संजमतिग केवल सिज्झणा य जंबूम्मि वुच्छिण्णा ॥

'મનઃપર્યવજ્ઞાન, પરમાવધિજ્ઞાન, પુલાકલબ્ધિ, આહારક શરીરની લબ્ધિ, ક્ષપકશ્રેણિ, ઉપશમશ્રેણિ, જિનકલ્પ, ત્રણ ચારિત્ર (પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાતચારિત્ર), કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધિપદ' આમ આ દશ વસ્તુઓનો વિચ્છેદ થયો છે.

તેમની વીર સંવત ૧માં ૧૬ વર્ષની વયે દીક્ષા થઈ. તેમનું વીર સં. ૨૦માં કેવળજ્ઞાન થયું અને વીર સં. ૬૪માં મથુરામાં ૮૦ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ થયું. એમની પાટે શ્રીપ્રભવસ્વામી આવ્યા.

આ સમયમાં રાજર્ષિ અવન્તીવર્ધન, મગધરાજ ઉદાયી અને નંદ વગેરે રાજા થયા છે. ભદ્રેશ્વર વગેરે તીર્થો સ્થપાયાં છે.

રાજર્ષિ અવન્તીવર્ધન

ઉજ્જૈનના રાજા પ્રદ્યોતને પાલક અને ગોપાલ નામે બે પુત્રો હતા અને વાસવદત્તા નામે એક પુત્રી હતી. ભ. મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ સમયે પ્રદ્યોત રાજા પણ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેની ગાદીએ પાલક બેઠો અને **ગોપાલે** ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીના હાથે **જિનદીક્ષા** સ્વીકારી.

પાલકને ૧. અવન્તીવર્ધન અને ૨. રાષ્ટ્રવર્ધન એમ બે પુત્રો હતા. પાલક વીર સં. ૨૦માં મૃત્યુ પામ્યો. તેની ગાદીએ અવન્તીવર્ધન બેઠો. અવન્તીવર્ધને રાષ્ટ્રવર્ધનની પત્ની ધારિણીને પોતાની બનાવવા માટે રાષ્ટ્રવર્ધનને મરાવી નાખ્યો. પરંતુ ધારિણીએ પરિસ્થિતિને સમજી લઈ કૌશામ્બીમાં જઈ **દીક્ષા** લીધી. પણ ધારિણી ગર્ભવતી હતી, તેણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને કૌશામ્બીના અપુત્રિયા રાજા અજિતસેને તે બાળક પટરાણીને આપી તેનું નામ મણિપ્રભ રાખ્યું. આ તરફ અવન્તીવર્ધને ભાઈને માર્યાનું પાપ કર્યું અને ધારિણી પણ મળી નહીં એટલે વૈરાગ્ય પામી આર્ય જંબૂસ્વામીના હાથે વીર સં. ૨૪ લગભગમાં દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. તેની પછી રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર **અવન્તીષેણ** ઉજ્જૈનની ગાદીએ આવ્યો અને રાજા અજિતસેનના મરણ પછી **મણિપ્રભ** કૌશામ્બીની ગાદીએ બેઠો. જો કે આ બંને ભાઈઓ એકબીજાને ઓળખતા ન હતા તેથી તેમાં યુદ્ધ જાહેર થયું અને અવન્તીષેણે સૈન્ય સાથે આવી કૌશામ્બીને ઘેરો ઘાલ્યો. બરાબર આ જ પ્રસંગે **સાધ્વી ધારિણી**એ ત્યાં આવી પોતાની અને બંને ભાઈઓની પરસ્પર ઓળખાણ કરાવી યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું, તેમજ એ બંનેમાં ગાઢ ભાતૃસ્નેહ કરાવ્યો. કૌશામ્બી અને ઉજ્જૈનના રાજવંશમાં ઘણાં વર્ષોથી વેર ચાલ્યું આવતું હતું તે આજથી ભૂંસાઈ ગયું અને બંને રાજ્યો એકગોત્રિક બન્યાં. આ બંને રાજાઓએ સાથે મળી કૌશામ્બી અને ઉજ્જૈનની વચ્ચે **વત્સિકા નદી**ને કાંઠે પહાડની ગુફામાં અનશન કરી રહેલા મુનિ **ધર્મઘોષ**નો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ કર્યો. (આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગા. ૧૨૮૭ ટીકા)

મુનિ ધર્મઘોષ જ્યાં ધ્યાન કરી ઊભા હતા ત્યાં રાજા અવન્તીષેણે મોટો સ્તૂપ બનાવ્યો, જે સ્થાન આજે ભીલ્સાથી નૈઋત્યમાં ૬ માઈલ દૂર **સાંચી સ્તૂપ** તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વત્સિકા નદી આજે વેસ અને વેસાલી નામથી પ્રસિદ્ધ છે, જે બેટવામાં જઈ ભળે છે.

મગધરાજ ઉદાયી

મગધસમ્રાટ કોણિક અને રાણી પદ્માવતીનો પુત્ર ઉદાયી મહાભાગ્યશાળી અને પરમ જૈનધર્મી રાજા થયો છે. કોણિકના મૃત્યુ પછી પિતાના શોકથી દુઃખી થયેલા ઉદાયીએ મંત્રીઓના કહેવાથી ચંપાનગરીને છોડી નવું પાટલીપુત્ર નગર યાને પટણા વસાવી તેને રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું. એ નગરમાં તેણે પહેલું જ સુંદર જૈન મંદિર બનાવ્યું. તેમજ રાજમહેલ વગેરે બનાવ્યા અને શુભ મુહૂર્તે પાટલીપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. નગરમાં પછી અનેક પૌષધશાળાઓ અને બીજા જિનાલયો પણ બંધાયાં હતાં. રાજા ઉદાયી પરમ જૈન હતો, તે ચાર મોટી પર્વતિથિઓએ ઉપવાસ કરીને પૌષધમાં રહેતો હતો.

રાજા ઉદાયીએ એક સામંત રાજાને મારી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું હતું. તેનો પુત્ર અવન્તી ગયો અને અવન્તીપતિની ઇચ્છા તેમજ સહાયતાથી ઉદાયી રાજાને મારવા પાટલીપુત્ર આવ્યો. રાજા ઉદાયી પરમ જૈન હતો એટલે સામંતપુત્રે જૈનાચાર્ય પાસે જઈને જૈનદીક્ષા લીધી. 'વિનયરત્નમુનિ'એ ગુરુની બહુ સેવા કરીને વિશ્વાસ કેળવ્યો.

એકવાર રાજાએ પોતાના રાજમહેલમાં પર્વતિથિનો પૌષધ કર્યો હતો. આચાર્યમહારાજ આ વિનયરત્નમુનિને સાથે લઈ રાજમહેલની પૌષધશાળામાં પધાર્યા. દિનભર રાજાએ ધર્મારાધન કર્યું અને એક પહોર રાત ગયા પછી તે સંથારાપોરસી ભણાવીને સૂતો. પછી તો મધ્ય રાતે વિનયરત્નમુનિએ ઊઠી, પોતે છુપાવી રાખેલી છરી લઈ સૂતેલા ઉદાયી રાજાની છાતીમાં ભોંકી દીધી. રાજા તરત જ સાવધ થઈ ''અરિહંત, અરિહંત'' ઉચ્ચારતો સમાધિપૂર્વક મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો. રાજાના શરીરનું લોહી સૂરિજીના આસન સુધી પહોંચ્યું ત્યારે સૂરિજીએ જાગીને જોયું તો શિષ્ય ન મળે. ઊઠીને તપાસ કરતાં એમને જણાયું કે મુનિએ રાજાનો ઘાત કર્યો છે. આચાર્યશ્રીએ પરિસ્થિતિને સમજી જઈ, શાસન અવહેલનાનું નિમિત્ત જોઈ, એ જ છરીથી પોતે પણ આત્મહત્યા કરી લીધી.

મહારાજા ઉદાયીનું મૃત્યુ વીર સં. ૬૦ લગભગમાં થયું. એને કોઈ પુત્ર નહોતો, એટલે મંત્રીઓએ એની ગાદીએ બેસાડવા માટે ''હાથણી જેના ઉપર કળશ ઢોળે તે રાજા બને'' એ રીતે નિર્ણય લેતાં ઉદાયી રાજા પછી મગધની ગાદીએ નંદવંશ સ્થાપિત થયો હતો.

ઉદાયી મહાન ધર્માત્મા, પ્રતાપી અને પ્રભાવી રાજા હતો. જૈનધર્મના પ્રચાર માટે એણે સારો એવો ફાળો આપ્યો હતો.

નંદવંશ

મગધની ગાદીએ આવેલ નંદવંશ પણ પ્રસિદ્ધ રાજવંશ છે.

પ્રથમ નંદ રાજા તે એક હજામનો પુત્ર હતો. એને એકવાર એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, ''પાટલીપુત્રને પોતે પોતાના આંતરડાથી વીંટી લીધું.'' આ સ્વપ્નનું ફળ એક બ્રાહ્મણ પંડિતને પૂછ્યું. તે બ્રાહ્મણ પંડિતે કહ્યું કે, ''તું મારી પુત્રી સાથે પરણે તો હું એનું ફળ કહું.''

હજામપુત્રે તે કબૂલ રાખ્યું. પંડિતની પુત્રીને તે પરણ્યો. પછી પેલા જ્યોતિષીએ કહ્યું કે, ''તને રાજ્ય મળશે'' અને ઉદાયી રાજા મૃત્યુ પામતાં એના મંત્રીઓએ નક્કી કર્યું તેમ હાથણીએ આ હજામપુત્ર ઉપર કળશ ઢોળ્યો અને ચામર ધર્યાં એટલે મંત્રીઓએ તેને રાજા બનાવ્યો, જે પહેલો નંદ કહેવાયો.

શરૂઆતમાં આ હલકા શૂદ્રકુળના રાજાની આજ્ઞા કોઈ માનતું નહોતું પણ એના પુણ્યથી આકર્ષાઈ દેવે સહાય કરી અને પથ્થરના ચોપદારોએ જીવંત સૈનિકો બની વિરોધીઓને ડાર્યા, દબાવ્યા અને માર્યા ત્યારથી નંદ રાજાની ધાક બેસી ગઈ.

આ નંદવંશમાં એક પછી એક નવ નંદ રાજાઓ થયા છે. વિદ્વાનો કહે છે કે તેઓ જૈનધર્મી હતા.

આ નંદવંશના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈન મંત્રીવંશ થયો છે, જેમાં કલ્પક આદિ મંત્રીઓ થયા છે. તેમાંનો અન્તિમ મંત્રી **શકટાલ** અને તેનો પુત્ર **સિરિયક** (શ્રીયક) થયા છે.

નંદ રાજાઓ અતિશય લોભી હતા. એમનું રાજ્ય ધીમે ધીમે બહુ વિસ્તાર પામ્યું હતું. કુશલ મંત્રીઓએ રાજ્યની સરહદ, શોભા, યશ અને કીર્તિ વધાર્યાં હતાં અને રાજ્યને પ્રબળ બનાવ્યું હતું.

નંદવંશ લગભગ ૯૫ વર્ષ મગધની ગાદી પર રહેલ છે. છેલ્લા નંદ રાજાને જીતી મંત્રીશ્વર ચાણક્યે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તને પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેસાડ્યો ને નંદવંશનો નાશ કર્યો.

આર્ય જંબૂસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાં નંદવંશ સ્થપાયો અને ભદ્રબાહુ-સ્વામીના સ્વર્ગવાસ પહેલાં જ નંદવંશનો નાશ થયો.

ભદ્રેશ્વર તીર્થ :

આર્ય જંબૂસ્વામીના સમયમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થ બન્યું છે. કચ્છ-ભદ્રેશ્વરમાં આજે બાવન જિનાલયનું ભવ્ય અને વિશાળ મંદિર છે. સં. ૧૯૩૯માં જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે ત્યાંથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું, જે કચ્છરાજ્ય દ્વારા ડો. એ. ડબ્લ્યુ. રૂડોલ્ફ હોર્નલે પર મોકલાવ્યું હતું, અને પછી ભૂજપુરના યતિને સોંપ્યું હતું. ડો. હોર્નલેના કહેવા પ્રમાણે એ તામ્રપત્રમાં બ્રાહ્મી લિપિમાં આ પ્રમાણે લખાણ હતું :

१. ठ. देवचंद्रीयश्रीपार्श्वनाथदेवस्येतो.... ।२३।*

આ૦ **શ્રીવિજયાનંદસૂરિ** મહારાજ આ તીર્થ માટે લખે છે કે, મંદિરની જૂની નોંધમાં અને કચ્છની ભૂગોળમાં પણ **'वीरात् २३ वर्षे इदं चैत्यं संजातमिति'** એવું લખાણ છે. આ ઉપરથી નક્કી છે કે વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં **દેવચંદ્ર** નામના શ્રાવકે **ભદ્રેશ્વર**માં ભગવાન **શ્રીપાર્શ્વનાથ**નું મંદિર બનાવ્યું. તેમાંની મૂર્તિનો વાસક્ષેપ ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી કે તેમના શિષ્યના હાથે થયો હશે. ભારતવર્ષમાં આ લેખ સૌથી પ્રાચીન છે.

આવો જ એક પ્રાચીન શિલાલેખ રા. બ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાને બડલીના એક બાવાજીને ત્યાંથી મળ્યો છે, જે તેમણે અજમેર મ્યુઝિયમમાં રખાવ્યો છે. એ તીર્થંકર ભગવાનની નીચેની ગાદીનો ભાગ છે. તેમાં ખરોષ્ટ્રી ભાષામાં " **वीराय भगवते..... य चतुर. सितिय... काये सालिमालिनि.... रं निविट्ठ मज्झिमिके** ।" એ પ્રમાણે લખેલું છે. એટલે વીર ભગવાન પછી ૮૪ વર્ષે લખાયેલો આ શિલાલેખ છે. સંભવ છે કે ત્યાંનો આ શિલાલેખ મજ્ઝિમિકા એટલે હર્ષપુરથી આવ્યો હોય. વિદ્વાનો માને છે કે ઉપલબ્ધ શિલાલેખોમાં આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન છે.

★ વંચાતા અક્ષરોના આધારે આનો અર્થ એમ કરવામાં આવે છે કે, "વણિક દેવચંદે બનાવેલ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું મંદિર, જે પહેલાં ૨૩ વર્ષે ભગવાન મહાવીરસ્વામી હતા."

ગૂર્જરેશ્વર પરમાર્હતોપાસક મહારાજા **કુમારપાળ** અને દાનવીર **જગડુશાહે** પણ ભદ્રેશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ છે. મંદિરના થાંભલા ઉપર સંવત **૧૧૩૪ વૈ. સુ. ૧૫ શ્રીમાળી**ના જીર્ણોદ્ધારનો લેખ છે. આ સિવાય અહીં તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધના અને ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધના લેખો છે. ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા કોઈ આસમાની સુલતાનીના કારણે એક બાવાના હાથમાં ચાલી ગઈ હતી. સંઘે સં. ૧૬૬૨માં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી બાવાજી પાસેથી એ પ્રતિમાની માગણી કરી; પરંતુ બાવાએ તે પ્રતિમાજી આપ્યાં નહિ એટલે સંઘે અહીં મૂળનાયક તરીકે ભગવાન **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ની પ્રાચીન મૂર્તિને બિરાજમાન કરી છે. પછી તો બાવાએ પણ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સંઘને આપી એટલે સંઘે પાછળની દેરીમાં તેને પણ બિરાજમાન કરેલ છે, જે અદ્યાવધિ ત્યાં જ વિદ્યમાન છે.

આ મંદિરનો વિ. સં. ૧૯૨૦માં જીર્ણોદ્ધાર થયો છે અને વિ. સં. ૧૯૩૯માં પણ સમારકામ થયેલું છે.

વિદિશા અને સાંચીના સ્તૂપો :

માલવપતિ અવંતીષેણ કૌશામ્બીના રાજા મણિપ્રભ ઉપર ચઢી આવ્યો અને તેને સહોદર જાણી મિત્ર બની રાજા મણિપ્રભને સાથે લઈ ઉજ્જૈન આવ્યો ત્યારે સાંચી તીર્થ બન્યું છે.

આર્ય જંબૂસ્વામીના બે શ્રમણોએ અનશન કરવાનો વિચાર કર્યો. એક મુનિએ માનસન્માનની ભાવનાથી કૌશાંબીમાં જનતાની નજર પડે તે સ્થાનમાં અનશન કર્યું; પરંતુ તે દિવસોમાં જ અવંતીષેણે કૌશાંબીને ઘેરો ઘાલ્યો એટલે તેમને મનની મનમાં રહી ગઈ. માન-સન્માન તો ઠીક કાળ કરી ગયા પછી તેમના શરીરને પણ પ્રજાએ દૂરથી કિલ્લા બહાર ફેંકી દીધું; અને એ સત્કાર-સન્માનની ભાવનાનો આવો કરુણ અંત આવ્યો.

બીજા શ્રમણે માળવાની સરહદ પર આવેલી વત્સિકા નદીને કાંઠે પહાડીની તળેટીમાં કોઈ ન જાણી શકે તેવા અજ્ઞાત સ્થાનમાં અનશન કર્યું. રાજા અવંતીષેણ, રાજા મણિપ્રભ અને તેની માતા સાધ્વી ધારિણી ઉજ્જૈન જતાં અહીં આવ્યાં ત્યારે તેઓ આ તપસ્વી મુનિવરને જોઈ એમની ભક્તિ માટે અહીં રોકાઈ ગયાં. તેમણે એ મુનિવરનાં માન-સન્માન કર્યાં. એ ધર્મઘોષ મુનિવર કાળધર્મ પામ્યા એટલે તેમનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ કર્યો

અને પછી તે સ્થાને મોટા વિસ્તારવાળો વિશાળ સમાધિસ્તૂપ બનાવ્યો હતો.
('આવશ્યક નિયુક્તિ' ગાથા ૧૨૮૭ની ટીકા)

આ સાંચીનો સ્તૂપ ભીલ્સા(વિદિશા)ની નૈઋત્યે ૬ માઈલ પર જીર્ણશીર્ણ દશામાં વિદ્યમાન છે.

દશાર્ણ દેશમાં વિદિશા નગરી હતી, જે પશ્ચિમ દશાર્ણ દેશની રાજધાની હતી. તેનાં તથા તેના પરાનાં વિદિશા, ચેતિયગિરિ અને ભદ્દલપુર એમ અનેક નામો મળે છે. માલવરાજ ચંડપ્રદ્યોતે વિદિશાની વાયવ્યમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર બનાવી તેમાં જીવિતસ્વામીની પ્રતિમા સ્થાપી હતી અને ભાઇલ્લ વગેરે વ્યાપારીઓને બોલાવી મોટું પરું વસાવ્યું હતું, જેનાં પાછળથી વેસવાડી (વૈશ્યપાટી), વેસનગર, ભાઇલ્લ, ભદ્દલપુર, ભાદ્રપદ, ચેઈયગિરિ (ચૈત્યનગર) અને ભીલ્સા ઇત્યાદિ નામો મળે છે. (જુઓ પૃ. ૫૪-૫૫.)

સમ્રાટ અશોકના સમયે દશાર્ણ દેશની રાજધાની ચેતિયગિરિમાં હતી. ચૌદ પૂર્વધારી આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી ભદ્દલપુર યાને ભાદ્રપદની બહાર વડ નીચે સમાધી લઈ સ્વર્ગે ગયા હતા. આ૦ જસભદ્રના શિષ્યો ભદ્દલપુરની આસપાસ વિચરતા હતા. તેમનાં ભદ્દિજિયા શાખા અને ભદ્રગુપ્ત કુલ જાહેર થયાં છે. સંભવ છે કે વેસવાડિય ગણનું ઉત્પત્તિ સ્થાન વેસનગર હોય. વિદિશાથી લગભગ ૪ માઈલ પર ઉદયગિરિ નામની પહાડી છે. તેમાં ૨૦ જૈન ગુફાઓ છે અને ૨૦મી ગુફામાં એક જૈન લેખ (વીર સં. ૮૯૧નો શિલાલેખ) છે તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) नमः सिद्धेभ्यः ॥

श्री संयुतानां गुणतोयधीनां, गुप्तान्वयानां नृपसत्तमानाम् ।
(२) राज्ये कुलस्याधिविवर्द्धमाने, षड्भिर्युतैर्वर्षशतेथ मासे ॥

सुकार्तिके बहुलदिनेथ पंचमे, (३) गुहामुखे स्फुटविकटोत्कटामिमां ।
जितद्विषो जिनवरपार्श्वसंज्ञिकां, जिनाकृतिं समदमवान (४) चीकरत् ॥

आचार्यभद्रान्वयभूषणस्य, शिष्यो ह्यसावार्यकुलोद्भवस्य ।
आचार्य गोश (५) र्म्ममुनेस्सुतोस्तु, पद्मावताऽश्वपतेर्भटस्य ॥

परैरजेयस्य रिपुघ्नमानिनस्-ससंघिल (६) स्येत्यभिविश्रुतो भुवि ।
स्वसंज्ञया शंकरनामशब्दितो, विधानयुक्तं यतिमार्गमास्थितः ॥

(૭) **स उत्तराणां सदृशे कुरूणां, उदग्दिशादेशवरे प्रसूतः ।**

(૮) **क्षयाय कर्मारिगणस्य धीमान्, यदत्र पुण्यं तदपाससर्ज्ज ॥**

ભદ્રાર્યશાખા અને ભદ્રાર્યકુલમાં આ૦ ગોશર્મ થયા, જે પદ્માવત અશ્વસૈન્યના માલિક, મહાસુભટ, યુદ્ધવીર, શત્રુને હંફાવનાર, ટેકીલા અને જનસમૂહમાં માન્ય હતા. તેમના પુત્ર તેમજ શિષ્ય મુનિ શંકરે આ ગુફામાં ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

(ફ્લીટ-'ગુપ્ત-અભિલેખ' પૃ.૨૫૮; 'અનેકાંત' વ.૧૦, કિ.૩, પૃ.૧૦૬)

ઉદયગિરિની આ પહાડી, જે વાયવ્યથી અગ્નિખૂણામાં ૧॥ માઇલ લાંબી પડી છે. તેનો અગ્નિ તરફનો છેડો ૩૫૦ ફૂટ ઊંચો છે. અગ્નિ તરફના વિભાગમાં ઘણી નાની-મોટી ગુફાઓ છે.

તેમાં ત્રીજી ગુફામાં ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત રાજવી સંબંધે શિલાલેખ છે. દશમી ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં સામે જ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે. એ જૈન ગુફા છે, જે ૫૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૬ ફૂટ પહોળી છે. તેમાં ૫ ઓરડાઓ છે. ઉત્તર તરફના ઓરડાની દીવાલમાં બ્રાહ્મીલિપિનો શિલાલેખ છે. ગુફાની બહાર ૬ ફૂટ ૨ ઇંચ લાંબુ–પહોળું ચોરસ તળાવ છે.

ઉદયગિરિના ઉક્ત જૈન શિલાલેખની પાંચમી લીટીમાં **गोसूर** (ગોશર્મ)નું નામ છે તે જૈન આચાર્ય છે.

સાંચીના સ્તૂપોમાં એક સ્તૂપ **गोसूर** પીલર નામથી ઓળખાય છે. તેમાં આ પ્રકારે શિલાલેખ મળે છે કે–

"सुनाक (?) विहारस्वामि गोसुर सिंहाबलिपुत्र रुद्ध"

માનવું પડે કે, આ બન્ને શિલાલેખોમાં આવેલ ગોસૂર તે એક જ વ્યક્તિ છે અને આ બન્ને શિલાલેખો ઈ. સ. ૨૮૦ના છે. એટલે કે આ બંને સ્પૂતો જૈન સ્તૂપો છે. (કનિંગહામ-આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, વો. ૧૦, પૃ. ૫૩ થી ૫૫, પૃ. ૬૩.)

આ રીતે વિદિશાની આસપાસ અનેક પ્રાચીન સ્થાનો છે, પહાડીઓ છે, જૈન ગુફાઓ છે અને ૬૦ જેટલા સ્તૂપો છે. એકંદરે આ સ્થળ પ્રાચીન જૈન તીર્થભૂમિ છે.

જૈનોએ ભારતમાં વિક્રમની દસમી સદી સુધી મોટા સ્તૂપો તથા સ્તંભો બનાવ્યા છે, ત્યાર પછી એ કળા લુપ્ત થઈ છે.

પાટલીપુત્ર :

મહારાજા કોણિકના પુત્ર મગધરાજ ઉદાયીના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના થઈ છે. એની સમૃદ્ધિમાં એ જૈન રાજવીએ જે સંસ્કારોનું બીજારોપણ કર્યું તેને પ્રજાવર્ગે વિકસાવી ભારતમાં અજોડ બનાવ્યું છે. એનો ઈતિહાસ જાણવા જેવો હોવાથી અહીં આપ્યો છે.

ઉત્તર મથુરા અને દક્ષિણ મથુરા (મદુરા) નામની બે નગરીઓ છે. ઉત્તર મથુરાનો વણિકપુત્ર દેવદત્ત મુસાફરી કરતો કરતો દક્ષિણ મથુરામાં ગયો અને ત્યાં જયસિંહ નામના વણિકની બહેન અન્નિકા સાથે પરણ્યો અને ત્યાં જ રહ્યો. લાંબા સમય પછી અન્નિકાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ અન્નિકાપુત્ર પ્રસિદ્ધ થયું. દેવદત્તનાં માતાપિતાએ પુત્રનું નામ સંઘીરણ પાડ્યું, છતાંયે તેના જૂના નામ અન્નિકાપુત્રથી તે વધારે ખ્યાત થયો. આ અન્નિકાપુત્રે યુવાવયમાં જ સંસાર છોડી દીક્ષા લીધી અને પછી આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર તરીકે વિખ્યાત થયા. તેઓ વિહાર કરતાં કરતાં પુષ્પભદ્ર નગરમાં પધાર્યા.

આ સમયે પુષ્પભદ્ર નગરમાં પુષ્પકેતુ રાજા અને પુષ્પાવતી રાણીનો પુત્ર પુષ્પચૂલ રાજા હતો. પુષ્પાવતી રાણીએ યુગલ બાલકોને જન્મ આપ્યો હતો, જેનાં નામ પુષ્પચૂલ અને પુષ્પચૂલા હતાં. પિતાએ મોહને વશીભૂત થઈને, બંનેનો વિયોગ ન થાય માટે (માતા પુષ્પાવતીની અનિચ્છા અને વિરોધ છતાં), બંનેને એકબીજા સાથે પરણાવ્યાં. રાજાના મૃત્યુ બાદ પુષ્પચૂલ રાજા બન્યો. એની માતા પુષ્પાવતીએ દીક્ષા લીધી ને એ મૃત્યુ પામીને સ્વર્ગે ગઈ. તેણે દેવ થયા પછી અવધિજ્ઞાનથી પોતાનાં બે સંતાનો કે જે ભાઈ-બહેનરૂપે હતાં તેને પતિ-પત્ની તરીકે જોઈ, તેમને ઉપદેશ આપવા પુષ્પચૂલા રાણીને નરકનાં અને સ્વર્ગનાં દૃશ્યો બતાવ્યાં. પુષ્પચૂલાએ આ વિષે પૂછતાં કોઈ ધર્માચાર્યોએ આ દૃશ્યોનું યથાર્થ વર્ણન ન આપ્યું. આખરે જૈનાચાર્ય શ્રીઅન્નિકાપુત્રને પૂછતાં તેમણે શાસ્ત્રાધારે નરક અને સ્વર્ગનું હૂબહૂ વર્ણન કહી બતાવ્યું. પુષ્પચૂલા આ સાંભળી પ્રતિબોધ પામી અને તેણે નરકથી ભય પામી પતિને સમજાવી દીક્ષા લીધી. પરંતુ દીક્ષાની રજા આપતાં રાજાએ શરત કરી હતી કે, ''તારે અહીં જ રહેવું અને ભિક્ષા પણ રાજમહેલમાંથી જ લેવી.'' પુષ્પચૂલા સાધ્વી એ શરત પ્રમાણે જ વર્તતી હતી.

આ બાજુ આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર વૃદ્ધ થવાથી પુષ્પભદ્ર નગરમાં જ સ્થિરવાસ રહ્યા. પછી આ દેશમાં બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનો છે, એમ જાણી આચાર્યશ્રીએ શિષ્યોને દેશાંતરમાં વિહાર કરાવ્યો. સાધ્વીજી પુષ્પચૂલા આચાર્યમહારાજની ભક્તિ કરવા લાગ્યાં. એમાં એમને કેવળજ્ઞાન થયું. આચાર્ય મહારાજને આ વસ્તુની ખબર પડતાં પોતાને કેવળજ્ઞાન થતું નથી એ અંગે શોક કરવા લાગ્યા, ત્યારે પુષ્પચૂલાએ કહ્યું કે, ''આપ ખેદ ન કરશો. ગંગા નદી ઊતરતાં આપને ઉપદ્રવ થશે અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આપ મોક્ષે જશો.''

આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર એક દિવસે ગંગા નદી પાર કરવા હોડીમાં બેઠા. થોડે દૂર ગયા પછી પૂર્વભવના વૈરી દેવે તેમને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. હોડી ડૂબવા લાગી એટલે બીજા લોકોએ સૂરિજીને નદીમાં ફેંકી દીધા. વૈરી દેવે નદીમાં જ તેને શૂળી ઉપર પરોવી લીધા. આચાર્યશ્રી જીવદયા ચિંતવતાં શુકલધ્યાનમાં રહીને કેવળી થઈ મોક્ષે પધાર્યા અને દેવતાઓએ તેમનો નિર્વાણમહોત્સવ કર્યો. તે સ્થાન **પ્રયાગ તીર્થ**ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનરૂપે પ્રયાગતીર્થ પ્રસિદ્ધ જ હતું, તેમાં શ્રીઅન્નિકાપુત્રના નિર્વાણ થવાથી એ તીર્થનો મહિમા વધી ગયો.

આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર ઉપર જોયું તેમ કાળ કરી ગયા પછી તેમના મસ્તકની ખોપરી તણાતી તણાતી આગળ વધી અને નદીમાં ક્યાંક અટકી ગઈ. કોઈ દૈવી કારણથી ખોપરી ભેદીને એમાં પાટલનું વૃક્ષ ઊગ્યું. તે વૃક્ષ ખૂબ ફાલ્યુફૂલ્યું હતું. પાસે જ પાટલી ગ્રામ વસ્યું હતું. રાજા ઉદાયીના નોકરો નવું નગર વસાવવા માટે સ્થાનની તપાસ કરતાં કરતાં અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે પાટલ વૃક્ષ પર બેઠેલું **ચાસ** પક્ષી મોઢું ઉઘાડે છે કે તરત જ એના મુખમાં નાનાં નાનાં જીવડાં ઊડી ઊડીને ભક્ષ્યરૂપે આવી પડે છે. આ જોતાં તેમના મનમાં વસી ગયું કે આ સ્થાનનું જ કંઈ મહત્ત્વ છે; પ્રભાવ છે. આની જેમ અહીં વસેલા નવા નગરની પણ ઉન્નતિ થશે. તેમણે ઉદાયી રાજાને આ વાત જણાવી અને મગધેશ ઉદાયીરાજે પાટલીગામના સ્થાને શુભ મુહૂર્તે નગર વસાવ્યું. એનું નામ **પાટલીપુત્ર** પાડ્યું. તેમણે પાટલીપુત્રમાં સુંદર વિશાલ જિનમંદિર બનાવ્યું હતું.

(આ. નિ. હારી. ટીકા પૃ. ૬૮૮)

રાજા ઉદાયી પછી નંદવંશ, મૌર્યવંશ અને છેક અવન્તી રાજધાની બની તે પહેલાંના કાળ સુધી પાટલીપુત્ર રાજધાની રહી છે. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત,

અશોક અને સંપ્રતિના સમયે તો પાટલીપુત્રનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. જૈનવિહારો, બૌદ્ધવિહારો, વિદ્યાપીઠો, સંસ્કૃતિ અને કળાનાં કેન્દ્રધામો અહીં હતાં. આ નગરનાં પુષ્પભદ્ર, પાટલીપુર, પાટલીપુત્ર, કુસુમપુર અને પટણા એમ અનેક નામો મળે છે.

પાટલીપુત્રમાં મહાન શિયળશાલી ધર્માત્મા સુદર્શન શેઠ કે જેમને શૂળીનું સિંહાસન થયું હતું તે થયા છે. યુગપ્રધાન આચાર્ય સ્થૂલિભદ્રજી પણ અહીં જ થયા છે. તેમનાં સ્મારકસ્તૂપો આજે વિદ્યમાન છે. વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજે અહીં-જ 'તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર' રચ્યું છે. જગદ્‌ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિજીનો સ્તૂપ પણ અહીં બન્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

અહીં અત્યારે જૈનોનાં ઘર ઓછાં છે; પરંતુ સુંદર જિનમંદિર છે, જેમાં પ્રાચીન કળામય સુંદર જિનમૂર્તિ વિરાજે છે અને નગર બહાર સ્તૂપો પણ છે.

પ્રકરણ : 3

આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામી

આપણે આર્ય જંબૂસ્વામીના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે પ્રભવ નામક ચોર અને તેના ૪૯૯ સાથીદારો પણ જંબૂસ્વામીથી પ્રતિબોધ પામ્યા હતા. આ એ જ પ્રભવસ્વામી છે જે ભારતીય ઈતિહાસમાં વિરલ ગણાતા મનુષ્યોમાંના એક છે. તેઓ પતિત જીવનમાંથી એકાએક પતિતોદ્ધારક બને છે ને 'કમ્મે સૂરા સો ધમ્મે સૂરા'ની કહેવત ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે. આ મહાત્માનું જીવન રામાયણના કર્તા શ્રીવાલ્મીકિના જીવનને ઘણે અંશે મળતું આવે છે.

વિંધ્યાચલની પહાડીની નજીકમાં જ **જયપુર** નામે નગર હતું. ત્યાં વિંધ્યરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પ્રભવકુમાર અને પ્રભુકુમાર (વિનયંધરકુમાર) નામે બે પુત્રો હતા. તેમનું ગોત્ર કાત્યાયની હતું. પ્રભવકુમારનો જન્મ વીર સંવત પૂર્વે ૩૦માં થયો હતો. તે બચપણથી જ મહા તેજસ્વી અને પ્રતાપી હતો. તેનો રાજ્યગાદીનો હક્ક હોવા છતાંયે પિતાએ નાના કુમાર ઉપરના પ્રેમથી પ્રભવનો યુવરાજપણાનો હક્ક ડુબાડીને નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું. આથી પ્રભવને પારાવાર દુઃખ થયું, તેમ ગુસ્સો પણ ચઢ્યો અને તે રાજ્ય છોડી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને બીજા ૪૯૯ સાથીદારો મળ્યા. કુલ ૫૦૦ની એ ટોળીએ લૂંટનો ધંધો શરૂ કર્યો. તે મગધમાં આવી લૂંટ કરવા લાગ્યો. એવામાં તેને અવસ્વાપિની અને તાલોદ્‌ઘાટિની એ બે વિદ્યાઓ મળી. અવસ્વાપિની વિદ્યાથી જ્યાં ચોરી કરવા જાય ત્યાંના માણસોને ઊંઘમાં સુવાડી દે; અને તાલોદ્‌ઘાટિની વિદ્યાથી મકાનનાં, તિજોરીનાં અને કબાટનાં મજબૂત-તાળાં પણ ક્ષણવારમાં તોડી નાખે. એટલે મનમાન્યું ધન લઈ લેવાતું. એને સમાચાર મળ્યા કે રાજગૃહીમાં ઋષભદત્ત મોટો કરોડપતિ શેઠ છે. તેને એકનો એક જંબૂ નામનો પુત્ર છે. પુત્રનું અમુક દિવસે રાજગૃહીના આઠ શ્રીમંતોની આઠ કન્યાઓ સાથે લગ્ન થવાનું છે. કન્યાદાનમાં પણ એને ખૂબ ધન મળશે; માટે તે દિવસે જો એને ઘેર ધાડ પાડીએ તો પૂરો લાભ મળે અને જિંદગીનું દળદર ફીટી જાય.

જંબૂકુમારનાં લગ્ન થઈ ગયા પછી રાતે જ્યારે ઘરનાં બધાં માણસો શાંતિથી નિદ્રાદેવીને ખોળે આળોટતાં હતાં ત્યારે પ્રભવ પોતાની ૫૦૦ની

ટોળી સાથે બરાબર લાગ જોઈ ઋષભદત્તના મહેલમાં આવી પહોંચ્યો. નિદ્રાધીન થયેલા દરેકને અવસ્વાપિની વિદ્યાથી પૂરા ઉંઘાડી દઈ તે ઉપરના માળે આવ્યો. ત્યાં તેને એમ થયું કે, જંબૂકુમાર અહીં પોતાની નવોઢા વધૂઓ સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ-વાર્તાલાપ કરતો હશે; પરંતુ અહીં આવતાં જ એણે વૈરાગ્યની અને દીક્ષાની વાતો સાંભળી આશ્ચર્ય થયું. વાર્તાલાપ પૂર્ણ થયા પછી એને પોતાની અવસ્વાપિની વિદ્યાથી આઠે સ્ત્રીઓને તો નિદ્રાધીન કરી દીધી, કિન્તુ જંબૂકુમારને એ વિદ્યાની અસર થઈ ન હતી. પ્રભવના સાથીદારોએ તાલોદ્‌ઘાટિની વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી તાળાં તોડી કિંમતી ઝવેરાત, દાગીના અને ધનની ગાંસડીઓ બાંધી લીધી.

જંબૂકુમારે આ બધું જોયું. તેણે ખૂબ શાંતિથી સ્વસ્થ ચિત્તે નવકાર મંત્રનો જાપ શરૂ કર્યો એટલે ક્ષેત્રદેવે જંબૂના પુણ્યપ્રભાવથી આકર્ષાઈ બધાય ચોરોને સ્થિર કરી દીધા. આમ એકાએક જકડાઈ પડેલા ચોરો ચોંકી ઊઠ્યા. ત્યાં તો જંબૂકુમારે ધીર અને ગંભીર વાણીથી કહ્યું, ''મહાનુભાવો ! હું જાગુ છું. આ સૂતેલાઓમાંથી કોઈને તમે હાથ ન અડાડશો.'' આ સાંભળી પ્રભવ ચમક્યો કે શું મારી વિદ્યાની અસર આ જંબૂકુમારને નથી થઈ ? બીજી બાજુ મારા સાથીદારોની આ દુર્દશા ! આ બધાનાં શરીર થાંભલાની જેમ અકડાઈ ગયાં છે, એ બધા સ્થિર થઈ ગયા છે. પ્રભવ આ વિચિત્રતાને સમજી જઈને કહેવા લાગ્યો, ''હું વિંધ્યરાજનો પુત્ર પ્રભવ છું, આજથી તમારી અને મારી મૈત્રી સમજજો. હું બધું ધન મુકાવી દઉં છું. વળી તમો તમારી 'સ્તંભિની' અને 'મોક્ષણી' વિદ્યા મને આપો અને હું મારી અવસ્વાપિની અને તાલોદ્‌ઘાટિની વિદ્યા તમને આપું.''

પછી તે બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે રસિક વાર્તાલાપ ચાલ્યો.

જંબૂકુમાર : ''મહાનુભાવ ! મારી પાસે કોઈ વિદ્યા નથી અને મારે કોઈ વિદ્યા જોઈતી પણ નથી. હું તો આવતી કાલે સવારમાં જ સંસાર છોડી સાધુજીવન સ્વીકારવાનો છું. હમણાં પણ હું 'ભાવસાધુ' થયેલો છું. મને આજે શરીર ઉપર મમત્વ રહ્યું નથી પછી આ સંપત્તિ અને વૈભવની મારે શી જરૂર હોય ? હું તો આત્મ-સંપત્તિનો અર્થી છું.''

પ્રભવ : ''હું બધા ઉપરથી અવસ્વાપિની વિદ્યા ઉઠાવી લઉં છું. પરંતુ હું તમને વિનવું છું કે તમારાં માતાપિતા અને નવી પરણેલી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરી એકદમ દીક્ષા ન લો; તેમના ઉપર દયા રાખો. તમે તો વિવેકી

છો, પછી કેમ લાંબો વિચાર નથી કરતા ? તમે સંસાર ભોગવ્યા પછી જ દીક્ષા લેજો; હમણા ઉતાવળ ન કરશો.''

જંબૂકુમાર : ''મહાનુભાવ ! વિષય સુખ-દુઃખથી જ ભરેલું છે. એવો દુઃખમય સંસાર ભોગવવાથીયે શું લાભ છે ? સંસારમાં તો મધુબિન્દુના દૃષ્ટાંત જેવી દશા છે. તદ્દન અલ્પ સુખ છે અને પારાવાર દુઃખ છે. છતાંય આશા છૂટે નહીં અને સુખની આશાએ જીવ દુઃખી થયા જ કરે. આ માટે મધુબિન્દુનું દૃષ્ટાંત સાંભળ :

''એકવાર એક મુસાફર પરદેશ જતો હતો. વચમાં મોટુ જંગલ આવ્યું અને એક હાથી તેને મારવા પાછળ દોડ્યો. મુસાફર આગળ દોડે છે અને પાછળ હાથી દોડી રહ્યો છે. આખરે મુસાફરે બચવા માટે એક કૂવામાં પડતું મૂક્યું. કૂવા ઉપર એક વડનું ઝાડ હતું, તેની ડાળ કૂવામાં લટકતી હતી. એ તેણે પકડી લીધી. પછી તેણે અંદર નજર નાખી તો વચમાં એક મોટો અજગર મોં ફાડીને બેઠો હતો. ચારે બાજુ ચાર મોટા સાપ તેની સામે તાકી રહ્યા હતા. તેઓ પણ ફણાનો આટોપ સજી જીભના લબકારા મારી રહ્યા હતા. એક કાળો અને એક ધોળો એમ બે ઉંદરડા તેણે પકડેલ ડાળની ઉપર બેઠા બેઠા તે ડાળને કાપી રહ્યા હતા. હાથી આ માણસને ન પકડી શકવાથી ગુસ્સામાં આવી વડના ઝાડને કંપાવી રહ્યો હતો. વડની ઠેઠ ઉપરની શાખા પર એક મધપૂડો હતો. હાથીએ ઝાડને હલાવતાં તે મધપૂડાની માખીઓ ઊડીને એ મનુષ્યને ડસી રહી હતી. એ માણસના માથા ઉપર મધપૂડામાંથી મધનાં ટીપાં પડતાં હતાં, જે ભાલ સ્થલ ઉપર થઈ મોમાં જવા માંડ્યાં. પેલા માણસને આ ટીપાંનો રસ લાગ્યો. નીચે રહેલા અજગર અને સાપ ભક્ષણ શોધી રહ્યા છે, ઉપર ઉંદરડા ડાળને કાપી રહ્યા છે, હાથી ઝાડ ઉખેડવા પ્રયત્ન કરે છે અને માખીઓ કરડી રહી છે; એ બધાને ભૂલી જઈ એને મધના ટીપામાં રસ લાગ્યો છે. એને બીજુ સૂઝતું જ નથી. મુસાફરને આમાં ક્યાંય સુખ છે ખરું ! આનો ઉપનય હવે સાંભળ :

''આ જંગલ તે સંસાર છે, મનુષ્યજન્મ તે કૂવો છે, હાથી તે મૃત્યુ છે, અજગર તે નરક છે, ચાર સાપ એ ચાર કષાયો છે, વડનું વૃક્ષ તે આયુષ્ય છે, ધોળા અને કાળા ઉંદર તે શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ છે અથવા રાત્રિ-દિવસ છે, મધમાખીઓ તે ઉપાધિઓ છે. હવે કદાચ કોઈ દૈવી પુરુષ કે વિદ્યાધર એને બચાવવા આવે તો તે છૂટવા પ્રયત્ન કરે કે ન કરે ?''

પ્રભવ : ''આવી આપત્તિમાંથી છૂટવા કોણ પ્રયત્ન ન કરે ?''

જંબૂકુમાર : ''ત્યારે ભાઈ ! સુધર્માસ્વામી ગણધર મને તારનાર મળ્યા છે, પછી હું આ વિપત્તિમાંથી બચવા કેમ ન ઈચ્છું ?''

પ્રભવ : ''પણ ભાઈ ! તમારાં માતાપિતા અને આ સ્ત્રીઓ તમારી ઉપર અત્યંત સ્નેહવાળાં છે, તો તમે આવા કઠોર કેમ થાવ છો ? આવા સ્નેહી અને સગાંઓનો સ્નેહ તરછોડો એ ઠીક નથી.''

જંબૂકુમાર : ''આ સગાં અને સ્નેહીઓ તો સંસારમાં ડુબાડનારાં છે. એમના ઉપર પ્રેમ શો ? સંસારમાંથી બહાર કાઢે તે જ ખરા સગાં-સ્નેહીઓ કહેવાય. સંસારમાં ડુબાડે એ તો સગાં નહિ, શત્રુ કહેવાય. વળી કુબેરદત્તનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. એને એક ભવમાં કેટલા સંબંધો કરવા પડ્યા છે ! માટે જ્યાં મમતા છે ત્યાં જ કર્મબંધ છે.''

આ અતિ અદ્‌ભુત વાર્તાલાપ સાંભળી પ્રભવને પણ વૈરાગ્યનો રંગ લાગ્યો અને જંબૂકુમારના માર્ગે ચાલવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. જકડાયેલા સાથીદારો છૂટા થયા. તેઓને પણ આ પ્રસંગ જોઈ વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો; અને પ્રભવ વગેરે ૫૦૦ જણાએ ચોરીનો ધંધો છોડી તેમની સાથે જ દીક્ષા લેવાનો નિર્ણય કર્યો. દીક્ષા લઈ પ્રભવમુનિ આગળ જતાં, જંબૂસ્વામીના નિર્વાણ પછી પ્રભવસ્વામી નામે જૈન જગતના સમર્થ આચાર્ય થયા. આ શ્રીપ્રભવસ્વામીની દીક્ષા ક્યારે થઈ ? તેની સાલવારી માટે મતભેદ જોવા મળે છે.

એક મત એવો છે કે, જંબૂકુમારે વીર નિ. સં. ૧માં દીક્ષા લીધી તે જ સમયે તેમની સાથે તેમનાં માતાપિતા, ૮ પત્નીઓ, ૮ સસરા, ૮ સાસુઓ અને પ્રભવ વગેરે ૫૦૦ ચોરો – એમ ૫૨૭ની દીક્ષા થઈ છે. દીક્ષા સમયે પ્રભવસ્વામીની ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. ત્યારપછી તેમણે ૬૪ વર્ષ શ્રમણપર્યાય પાળી, ૧૧ વર્ષ યુગપ્રધાનપણે રહી, ૧૦૫ વર્ષની ઉંમરે વીર સં. ૭૫માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

બીજો મત એવો છે કે, પ્રભવસ્વામીએ જંબૂસ્વામીની દીક્ષા પછી ૨૦ વર્ષ જતાં ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ૪૯૯ ચોરો સાથે વીર સં. ૨૧માં દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી તેમણે ૪૪ વર્ષ શ્રમણપર્યાય પાળી, ૧૧ વર્ષ યુગપ્રધાનપણે રહી, ૮૫ વર્ષની ઉંમરે વીર સં. ૭૫માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

યુગપ્રધાનયંત્રમાં આ બીજા મત પ્રમાણે સાલવારી મળે છે.

પ્રભવ દશ વર્ષની ઉંમરે ચોરી કરવા આવે, ૪૯૯નો અધિપતિ બને અને ટોળી જમાવે એ વસ્તુ બરાબર બંધબેસતી લાગતી નથી, ત્યારે ચોરી કરવા આવ્યો તે સમયે તેની ઉંમર ૩૦ વર્ષની ઠીક લાગે છે અને તે સમયે તેમણે દીક્ષા લીધી હોય એ બનવાજોગ છે. એ રીતે તેમની ઉંમર ૧૦૫ વર્ષની બંધબેસતી થાય છે. અર્થાત્ પ્રભવ વગેરે ૫૦૦ ચોરોએ દીક્ષા જંબૂકુમાર સાથે જ લીધી, એ માન્યતાનુસાર પ્રભવસ્વામીની ઉંમર ૧૦૫ વર્ષની છે. વીર સં. ૧માં દીક્ષા, વીર સં. ૬૪માં યુગપ્રધાનપદ અને વીર સં. ૭૫માં સ્વર્ગવાસ – એમ કુલ ૧૦૫ વર્ષનું આયુષ્ય થયું.

આવી રીતે પ્રભવ ચોરી કરવા ગયો હતો, તે જડ લક્ષ્મીના બદલામાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની અપૂર્વ ચૈતન્યલક્ષ્મીનો ધણી થયો. ખરેખર, જંબૂસ્વામી જેવા કોટવાળ પણ નથી થયા કે જેમણે પકડેલા ચોરોને આઝાદી આપી, જેલને બદલે સ્વર્ગનો માર્ગ બતાવ્યો અને એ ચોરોના રાજાને પોતાનો પટ્ટધર તેમજ શાસનનો પ્રવર્તક બનાવ્યો. પ્રભવસ્વામી સમર્થ શ્રુતકેવલી હતા, ચૌદ પૂર્વધર હતા, મહાન યુગપ્રધાન હતા અને ત્યાગ, તપ તથા સંયમના ધોરી હતા.

આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામીએ પોતાની પાટને યોગ્ય પટ્ટધર માટે શોધ કરી હતી. જૈનશાસનમાં એવો યોગ્ય પુરુષ ન મળવાથી, પરદર્શનમાં ઉપયોગ મૂકી, પરદર્શનમાંથી ભટ્ટ શય્યંભવને પ્રતિબોધ પમાડી જૈનશાસનની દીક્ષા આપી હતી અને યોગ્ય સમયે તેમને શાસનભાર સોંપી પોતે વીર સં. ૭૫માં સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી હતી.

આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામીને દિગંબર ગ્રંથોમાં ભવ અને વિદ્યુચ્ચર નામથી ઓળખાવ્યા છે. ('ઉત્તર પુરાણ' પર્વ ૭૬, શ્લોક ૧૧૭થી ૧૨૦)

જૈન તીર્થો

આ અરસામાં નીચેનાં જૈન તીર્થો સ્થપાયાં છે.

શ્રીમાલનગર – આ પણ પ્રાચીન જૈન ભૂમિ છે. 'મન્હ જિણાણં'ની ટીકા 'ઉપદેશકલ્પવલ્લી'માં આ નગરના ૧ શ્રીમાલ, ૨ રત્નમાલ, ૩ પુષ્પમાલ અને ૪ ભિન્નમાલ – એમ ચાર નામો મળે છે. આજ સુધીના શિલાલેખો, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ તથા પુષ્પિકાઓમાં શ્રીમાલ અને ભિન્નમાલ એ બંને નામો બરાબર મળ્યા કરે છે. 'પ્રબંધચિંતામણિ'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિક્રમની સાતમી સદીમાં માળવામાં વૃદ્ધભોજ રાજા થયો ત્યારે શ્રીમાલ નગરનું **ભિન્નમાલ** એવું નામ પડ્યું.

પ્રસિદ્ધ ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગ પોતાના અહેવાલમાં 'કિઉ-ચે-લો-ની (ગૂર્જરોની) રાજધાની પિ-લો-મો-લો(ભિલ્લમાલ)માં છે' એમ લખે છે. ભિલ્લો અને માલોની વસતી હોવાથી તેમજ કવિ માઘની કદર ન થવાથી આ પ્રદેશનું 'ભિલ્લમાલ' નામ પડ્યું છે. સાતમા સૈકાનો જ્યોતિષાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્ત અહીં થયો છે. સજા શ્રીપૂંજ કે કાશ્મીરના રાજા કનકસેને ઈ. સ. ૬૮૦માં અહીં મંદિર બનાવ્યું છે; તે કોનું છે એ જાણી શકાતું નથી, કિન્તુ લોકો આજે તેને સૂર્યમંદિરનાં ખંડેરો તરીકે ઓળખે છે.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દી સુધી આ સમૃદ્ધ નગર હતું, તે સમયે એ ગુજરાતનું પાટનગર હતું. અહીં બ્રાહ્મણ, વ્યાપારી, વસવાયા વગેરેની મોટી વસ્તી હતી. શિવાલય અને જિનાલયો અનેક હતાં. લક્ષ્મીજીનું મોટું મંદિર હતું. શ્રીમાલ અને પોરવાડ ગોત્રોની ઉત્પત્તિ આ સ્થાનથી જ થયેલ છે. વલભી ભાંગ્યું ત્યારે આ શહેર ચડતીને મોખરે હતું. અહીંના રાજકુમારે ઓસિયા નગર વસાવ્યું. અહીંનો પોરવાડ નિન્નાશાહ લક્ષ્મીદેવીની પ્રેરણાથી ગાંભૂમાં જઈ ધનાઢ્ય બન્યો અને પાટણ જઈ વનરાજ ચાવડાનો મંત્રી બન્યો. આ૦ દુર્ગસ્વામી અહીં જ સ્વર્ગે ગયા. આ૦ સિદ્ધર્ષિની જન્મભૂમિ અને 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા'ની રચનાભૂમિ પણ ભિન્નમાલ જ છે. અહીંના વતની જજ્જુકના પુત્ર રાજમાન્ય ગુણાઢ્ય આમે કાયંદ્રામાં આવી સં. ૧૦૯૧માં દેરાસર બંધાવ્યું. ગુજરાતનો મહામાત્ય શાન્તૂ પણ ભિન્નમાલ કુલનો જ નબીરો હતો. અહીંના પ્રતિહારવંશી રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે પ્રેમભાવવાળા હતા. ભિન્નમાલના રાજા ચાચિગે વિ. સં. ૧૩૩૩માં જિનમંદિરને દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. કવિ આસડ પણ આ જ નગરની પોરવાડ જ્ઞાતિનો જૈન હતો, જે સમર્થ કવિ લેખાય છે. અહીં પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર હતું, જેમાં મૂળનાયક તરીકે ભગવાન પાર્શ્વનાથની ધાતુની મૂર્તિ હતી, જે બહુ ચમત્કારિક અને મોટી હતી. મુસલમાનોનો હુમલો થયો ત્યારે સંઘે તેને આભૂષણ પહેરાવીને ભોંયરામાં ભંડારી દીધી હતી. વિ. સં. ૧૬૫૧માં દેરાસરની ઈંટો ખોદતાં તે પ્રતિમાજી, એક સમોસરણ, ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું બિંબ, સરસ્વતીની મૂર્તિ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ મળી હતી. મહેતા લક્ષ્મણદાસ તથા ભાવડારગચ્છના પંન્યાસજીએ ત્યાં જઈ તે પ્રતિમાજી વગેરેને લઈ, ભગવાન શાંતિનાથના દેરાસરમાં પધરાવ્યાં. જાલોરનો મુસલમાન સૂબો ગજનીખાન તે પ્રતિમાજીને જાલોર લઈ ગયો અને ''એક લાખ પીરોજી દ્રવ્ય આપશો તો પ્રતિમાજી મળશે'' એમ તેણે

શરત મૂકી. આ વખતે નીરતિ ગામના સંઘવી વજરંગે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ''પ્રતિમાજી મળે તો જ અન્નજળ લેવાં.'' આથી ધરણેન્દ્રે આવી પ્રથમ સંઘવીની દૃઢતાની પરીક્ષા કરી અને પછી સૂબાના મહેલમાં ઉપદ્રવ મચાવ્યો. પરિણામે સૂબાએ પ્રતિમાજીને સિંહાસને બેસાડી સલામ કરી સંઘને સુપ્રત કર્યાં અને સંઘ તેને ભિન્નમાલ લઈ આવ્યો. સં. વજરંગે તેર મહિને પારણું કર્યું, મોટો ઉત્સવ કર્યો અને સંઘે નવું દેરાસર બનાવી તેમાં પ્રતિમાજીને પૂર્વાભિમુખ સ્થાપિત કર્યાં. ('જૈન સત્ય પ્રકાશ' ક્રમાંક ૧૪૭)

નિકોલસ યુફલેટ નામના અંગ્રેજી વેપારીએ ઈ. સ. ૧૬૧૧માં જાલોરથી અમદાવાદ સુધીનું પ્રવાસવર્ણન આપ્યું છે. તેમાં જણાવે છે કે, ભિલ્લમાલના કોટનો વિસ્તાર ૩૬ માઈલનો છે. અહીં અક્ષયકૂપ, જગત્સ્વામીનું મંદિર અને બીજાં જિનાલયો એમ અનેક પ્રાચીન સ્થળો છે.

આ સ્થાન નકશામાં અક્ષાંશ ૨૪-૪૨ અને રેખાંશ ૭૨-૪ ઉપર વસેલું છે, જે આબુથી ૫૦ માઈલ દૂર પશ્ચિમ દિશામાં છે.

('બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ. ૯૭, અં. ૭)

ભિન્નમાલના ગૂર્જરવંશે ગૂર્જરરાજ્ય સ્થાપ્યું છે, તે સમયે ભિન્નમાલથી પંચાસર સુધીનો પ્રદેશ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો હતો; પણ વનરાજ ચાવડાએ પાટણમાં રાજધાની સ્થાપી ત્યારે ગુજરાતનો સીમાડો બદલાયો. આજે ભિન્નમાલનો પ્રદેશ મારવાડમાં મનાય છે.

એમ આ સ્થાન અનેક પ્રાચીન ઇતિહાસ, સ્થાપત્યો અને વિવિધતાથી ભરેલું અને ગૌરવપ્રદ છે.

ઓસિયા તીર્થ – શ્રીમાલનગરના રાજકુમાર સુરસુંદર અને મંત્રીપુત્ર ઉહડે ઉપકેશ (ઓસિયા) નગર વસાવ્યું. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિએ અહીં વીર સં. ૭૦માં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારથી આ તીર્થ બનેલું છે. (પૃ. ૧૬-૧૭ જુઓ.)

કોરટાજી તીર્થ – આ૦ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ વીર સં. ૭૦ મહા સુદિ ૫ ને ગુરુવારે જે મુહૂર્તે ઓસિયામાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી, તે જ દિવસે તે જ મુહૂર્તે કોરટામાં પણ શ્રીમહાવીર-સ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, ત્યારથી આ સ્થાન પણ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. (પૃ. ૧૬-૧૭ જુઓ.)

આ સિવાય **ઘાંઘાણી** તીર્થ પણ ઉપકેશગચ્છીય આચાર્યથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલું પ્રાભાવિક તીર્થ છે.

જૈન મંત્રીવંશ

રાજા શ્રેણિકને મહાબુદ્ધિનિધાન મંત્રીશ્વર અભયકુમાર હતો. ત્યાર પછીના નંદવંશના નવે નંદ રાજાઓના રાજકાળમાં એક મહાપ્રતાપી, શક્તિશાળી અને દુર્દાંત જૈન મંત્રીવંશ થયો છે, જેની ખ્યાતિ આજ સુધી ગવાય છે. એનો આદિપુરુષ છે **મંત્રીશ્વર કલ્પક.**

નંદવંશની શરૂઆત શ્રી જંબૂસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાં થઈ છે, જ્યારે કલ્પક મંત્રી તો ત્યારપછી ઘણે વર્ષે નંદનો મંત્રી બન્યો છે. એટલે આપણે આ મંત્રીવંશને શ્રીપ્રભવસ્વામીના શાસનકાળમાં મૂકીએ એ ઉચિત છે.

કલ્પક મંત્રીના પિતાનું નામ કપિલ હતું. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. કપિલ પરમ વેદાન્તી, બ્રહ્મતત્ત્વનો જાણકાર અને ઉપાસક હતો. યજ્ઞ-યાગ, હોમ-હવન એને ઘેર નિરંતર થયા કરતા. પાટલીપુત્ર નગરના દરવાજા બહાર અને ગંગાનદીની પાસે જ એનું નાનકડું સાદું મકાન હતું. એકવાર એક સમર્થ જૈનાચાર્ય વિહાર કરતાં કરતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા, સંધ્યાનો સમય થવાની તૈયારી હતી. સૂરિજીએ અવસર જોઈ કપિલ બ્રાહ્મણનું મકાન યાચી, રાત્રિ ત્યાં જ પસાર કરી.

કપિલ વેદવિશારદ અને વિદ્વાન હતો. તેણે રાતે સૂરિજી પાસે આવી પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી, પરંતુ સૂરિપુંગવ કંઈ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. તેઓ કુશળ શાસ્ત્રવેત્તા અને સ્યાદ્વાદ જ્ઞાનથી પરિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન હતા. તેમણે કપિલના પ્રશ્નોનો જવાબ આપ્યો, તેની શંકાઓ ટાળી અને વીતરાગદેવની વાણીનું અમૃતપાન કરાવ્યું. ઉપદેશ સાંભળી કપિલ પ્રસન્ન થયો. એને મનમાં થયું કે આત્માનો સાચો અવાજ સંભળાય છે. માયાને ભેદી સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ યાને સંપૂર્ણ આત્મતત્ત્વનાં દર્શન સૂરિજીની વાણીમાં નિહાળાય છે. એ ધર્મોપદેશથી એને જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી; એટલું જ નહિ પણ કપિલ બ્રાહ્મણે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

અત્યાર સુધી એ જૈન ભિક્ષુકોને-નિર્ગ્રન્થ ક્ષમાશ્રમણોને ઉપેક્ષાની નજરે જોતો હતો, એમાં એકાએક પરિવર્તન થયું. એને આવી ઉપેક્ષા માટે દુઃખ થયું, પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને રસ્તે જતા મુનિપુંગવોને તે પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપી આદર-સત્કાર કરવા લાગ્યો. નિમંત્રિત શ્રમણો સાથે

તે ધર્મચર્ચા કરતો. એમાં વેદાંત અને સ્યાદ્વાદની વિચારણા થતી અને ધર્મોપદેશ ચાલતો. કપિલને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતમાંથી પરમ સત્ય લાધ્યું અને એણે 'સમભાવ, મૈત્રી, ક્ષમાભાવ અને સ્યાદ્વાદ જ્ઞાન' આ ચતુઃસૂત્રી જીવનમાં ઉતારી. મુનિવરો અને સૂરિપુંગવો આ જ્ઞાનની જ્યોતિથી આકર્ષાઈ એના સ્થાનમાં અવારનવાર આવતા હતા. એકવાર પંડિતવર કપિલે સૂરીશ્વરને ચોમાસા માટે વિનંતી કરી અને જૈનાચાર્યજી એની વિનંતીથી ત્યાં ચોમાસું પણ રહ્યા.

કપિલને ત્યાં થોડા સમય પહેલાં જ એક રૂપસંપન્ન બાળકનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ તે કોઈક દૈવી પ્રકોપથી પીડાતો હતો. બાળકને કોઈક રોજ રાતના લઈ જતું. એકવાર એક મહા ત્યાગી, તપસ્વી અને સિદ્ધ-પુરુષ આચાર્યે આ બાળકને ખાલી પાત્રમાં સંતાડી દીધો, એટલે દૈવી ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. અને પછી મંત્રિત જળ છાંટ્યું એટલે બાળક તદ્દન ઉપદ્રવ રહિત થયો. આ કારણે કપિલે પુત્રનું નામ 'કલ્પક' પાડ્યું. મંત્રીવંશમાં પ્રથમ મંત્રી થનાર આ જ બ્રાહ્મણપુંગવ છે. એને ગળથૂથીમાં જ જૈનધર્મના સંસ્કાર મળ્યા, ત્યાં આવતા-જતા મુનિવરોના સંસર્ગથી પિતાની જેમ એ પણ જૈનધર્મનો પરમ અનુરાગી થયો. તે પિતા પાસેથી વેદધર્મ અને જૈનધર્મ પામ્યો અને ક્ષમાશ્રમણો પાસેથી જૈનધર્મનો મર્મ જાણી અનેક વિદ્યાઓનો નિધાન બન્યો. એ જન્મજાત વૈરાગી થયો. સમભાવ, મૈત્રીભાવ, ક્ષમાભાવ અને સ્યાદ્વાદની ચતુઃસૂત્રીનો પરમજ્ઞાતા, આરાધક અને નિરૂપક બન્યો.

કલ્પકને આવો તેજસ્વી પંડિત જોઈ કપિલ પ્રસન્ન થયો અને સદાચાર, ન્યાય, નીતિ, ત્યાગ, તપ તથા શ્રદ્ધાની જીવંત મૂર્તિ સમા પુત્રને મૂકી જિનધર્મનું આરાધન કરી સ્વર્ગે સંચર્યો.

મંત્રીશ્વર કલ્પક

કલ્પકને ત્યાં ક્ષમાશ્રમણો વિશ્રાંતિ લેતા, રાત્રિવાસો ગાળતા અને ક્વચિત્ ચાતુર્માસ પણ રહેતા; એ આપણે જોયું. હવે કલ્પક પચીશ વર્ષનો નવયુવાન થયો છે. તેના ભવ્ય લલાટપટમાં કેસરનું મનોરમ તિલક શોભે છે. તે હાથમાં પોથી રાખે છે, મુનિવરોની સાથે ફરે છે, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે અને અનેક વિદ્યાઓ મેળવે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ એનો પરમ વ્યવસાય બન્યો છે. પાટલીપુત્રમાં એની વિદ્યાની તારીફ થાય છે; અને એના કરતાંયે વધુ એના સદાચારની, એના વિનયની, એની નમ્રતાની અને એની સાધુચરિત સજ્જનતાની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા થઈ રહી છે.

એક વાર એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે એને શબ્દજાળથી બાંધી પોતાની કન્યા સાથે સગાઈ કરી દીધી. કન્યા જલોદરવાળી હતી, પરંતુ વચનબદ્ધ થઈ ગયેલા કલ્પકે કન્યાને નીરોગી બનાવી એની સાથે લગ્ન કર્યું.

નંદ રાજાએ કલ્પકની ખ્યાતિ સાંભળી હતી. રાજાએ 'એના જેવો વિદ્વાન, ત્યાગી, સદાચારી અને પ્રજાપ્રિય રાજ્યનો મંત્રી બને તો સારું.' એમ વિચારી એને મંત્રીપદનું નિમંત્રણ આપ્યું.

કલ્પકે કહ્યું કે, ''એ રાજખટપટ મારા જેવા બ્રાહ્મણને ન શોભે, તેમજ મારે લક્ષ્મી કે સત્તાની પણ બહુ જરૂર નથી, હું તો તત્ત્વચિંતક થવા ઈચ્છું છું. હું આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં જ જીવન વ્યતીત કરવા ધારું છું.''

રાજાને લાગ્યું કે, આ બ્રાહ્મણ એમ નહિ માને. એને તો કોઈ યુક્તિથી બાંધવો પડશે. અને રાજાએ કર્યું પણ એમ જ. એક ધોબીને ત્યાં એ કપડાં ધોવા આપતો હતો. રાજાએ એ ધોબીને કહ્યું કે, ''હવે કલ્પક કપડાં ધોવા આપે ત્યારે પાછાં ન આપીશ, વાયદા બતાવ્યા કરજે.'' ધોબીએ પણ એમ જ કર્યું. કલ્પક જ્યારે જ્યારે કપડાં માગવા જાય ત્યારે તે કહે, ''કાલે આવજો; પંડિતજી ! કાલે ધોઈ આપીશ.'' આમ ને આમ ઘણો સમય ગયો. એક દિવસ કલ્પકને ગુસ્સો ચડ્યો, અને તે એક ધારદાર છરી લઈને ધોબીને ત્યાં જઈને બોલ્યો : ''કપડાં આપ.''

ધોબીએ કહ્યું : ''ધોઈ રંગીને આપીશ.''

કલ્પકે કહ્યું : ''આજે તો તારા લોહીથી જ કપડાં રંગી લઈશ.''

બ્રાહ્મણ આજે તેના અસલ સ્વરૂપમાં આવી ગયો હતો. એણે ફરી ગર્જના કરી કહ્યું : ''તારા લોહીમાં કપડાં ન રંગું તો હું બ્રાહ્મણ નહીં.''

ધોબીએ ધોબણને કહ્યું : ''કપડાં આપી દે.'' ધોબણ કપડાં લાવી પરંતુ કલ્પકે એકદમ હલ્લો કરી ધોબીને છરી મારી લોહી કાઢ્યું.

ધોબણે રડતાં રડતાં કહ્યું : ''અમે તો રાજાના કહેવાથી તમને કપડાં નહોતાં આપ્યાં, તમે આ શું કર્યું ? રાજા હમણાં તમને પકડશે.''

કલ્પક સમજી ગયો કે, રાજાનું જ આ કાવત્રું છે. પછી પોતે રાજા પાસે પહોંચ્યો. એમણે વાતચીતમાં રાજાને રીઝવ્યો. એને કહ્યું : ''આપ મગધ સામ્રાજ્યને શા માટે બળવાન, અજેય અને ભારતનાં એક મહાસામ્રાજ્ય સમાન નથી બનાવતા ?''

પછી કલ્પકે એક અને અવિભાજ્ય મહારાજ્ય બને, એવું ભવ્ય મનોહર ચિત્ર આંકી બતાવ્યું. રાજાને તે ગમ્યું એટલે કલ્પકને કહ્યું : ''તું મહામાત્ય બની જા. પછી તું જ આખા સામ્રાજ્યને વિસ્તૃત બનાવજે.'' હવે કલ્પકે કહ્યું : ''પણ હું તો ગુનો કરીને આવ્યો છું.'' એ જ સમયે ધોબીઓ પણ ત્યાં ફરિયાદ લઈ આવ્યા; પરંતુ નંદ રાજા પાસે વાતો કરતા કલ્પકને જોઈ ડરીને પાછા ચાલ્યા ગયા. આખરે કલ્પકે રાજાના દબાણથી **મહામંત્રીપદ** સ્વીકાર્યું અને જૂના મહામાત્યને રજા મળી.

કલ્પકે સહુ પ્રથમ મગધની ચારે તરફ નજર નાખી. નાના નાના ખંડિયા રાજાઓને વશ કર્યા; કાશી, કૌશલ, અંગ બંગ, વિશાલા, કૌશાંબી અને લિચ્છવીઓને પણ વશ કર્યા. એ રીતે મગધ એક બળવાન રાજ્ય બન્યું. હવે એની નજર અવન્તી અને મથુરા તરફ હતી પરંતુ ભવિતવ્યતા કંઈક જુદી જ હતી.

મંત્રી કલ્પકને ત્યાં પુત્રલગ્નનો પ્રસંગ હતો. તેને એ ઉત્સવમાં રાજાને આમંત્રી મુગટ, ચામર, છત્ર અને વિવિધ શસ્ત્રો ભેટ આપવાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ પૂર્વેના મંત્રીશ્વરે ઈર્ષાભાવે વેર લેવાની તક સાધી આ તૈયારીનો તેની વિરૂદ્ધમાં ઉપયોગ કર્યો અને રાજાને ભંભેર્યો : ''પૃથ્વીનાથ ! આ કલ્પક પોતે જ રાજા થવા ધારે છે. અત્યારે લગ્નના બહાના હેઠળ મુગુટ, કુંડળ, છત્ર, ચામર અને શસ્ત્ર વગેરે બનાવે છે અને આપને નિમંત્રીને પકડી લેવાની તૈયારી કરે છે. પછી તો પોતે જ રાજા બનશે.'' આ સાંભળી કાચા કાનનો રાજા મૂંઝાયો. તેણે ગુપ્તચરો દ્વારા તપાસ કરાવી, જૂના મંત્રીને સાચો માની, મહામાત્ય કલ્પકને કુટુંબ સહિત પકડી લઈ પ્રથમ જેલમાં પૂર્યો અને પછી વધુ ત્રાસ ગુજારવા તેના આખા કુટુંબને અંધારા કૂવામાં ઉતારી પૂરી રાખ્યું. રાજા તેને રોજ થોડું થોડું ખાવાનું મોકલતો હતો. મહામાત્ય તો ત્યાંય ખૂબ શાંતિ અને સમભાવથી રહી આત્મચિંતવન કરતો હતો અને પોતાના કોઈક પૂર્વ ભવનાં પાપકર્મ ઉદયમાં આવ્યાં છે એમ સમજી શાંતિથી આત્મદ્રવ્યની વિચારણા કરતો હતો. ભૂખે મરતા કુટુંબીઓને અનશન કરાવતો, નવકાર મંત્ર સંભળાવતો. ધીર, વીર અને દૃઢ બની **चत्तारि मंगलं चत्तारी लोगुत्तमा,** અને **चत्तारि सरणं** સંભળાવતો. પોતે પણ **चत्तारि सरणं पवज्जामि, अरिहंते सरणं पवज्जामि, सिद्धे सरणं पवज्जामि, साहू सरणं पवज्जामि, केवली पन्नत्तं धम्मं सरणं पवज्जामि** વિચારતો હતો. તેણે એક વીરને છાજે તેમ મૃત્યુની તૈયારી કરી રાખી હતી. એને એ પણ ખાતરી

હતી કે એક દિવસે રાજાને સત્ય સમજાશે. સદા સત્યનો જ જય છે. મોટા રાજ્યોને ધ્રુજાવનાર વીર મહામંત્રી ક્ષમા, શાંતિ, અહિંસા અને સત્યનાં અમોઘ શસ્ત્રો સજી વીરતાથી પરલોકની તૈયારી કરતો હતો.

શત્રુ રાજાઓએ જાણ્યું કે કલ્પક મંત્રી રહ્યો નથી, તો નંદ રાજાને હરાવી નસાડી પદભ્રષ્ટ કરી નાખીશું, એટલે તેઓ મગધ પર ચઢી આવ્યા. ત્યાં જંગ ખેલાયો. તેમાં મગધની સેના હારી એટલે લોકો પાટલીપુત્રના કિલ્લામાં ભરાયા. નગરના દરવાજા બંધ હતા. આખરે રાજાને કલ્પક મંત્રી યાદ આવ્યો, અને તેને કૂવામાંથી જીવતો બહાર કાઢ્યો. ક્ષમા અને દયાની મૂર્તિ સમો મંત્રી પ્રસન્નવદને બહાર આવ્યો. એણે રાજાની વાતથી ક્ષણવારમાં પરિસ્થિતિ જાણી લીધી. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના દુર્બલ દેખાતો એ મહાન વિજયી વીરની માફક કિલ્લા ઉપર આવ્યો. બહાર રહેલા શત્રુઓએ એને જોયો અને ઓળખ્યો. પરંતુ કેટલાકને આવો દુર્બલ કલ્પક હોય એ વિશ્વાસ ન બેઠો. પછી તેણે નંદ રાજાને કહ્યું : ''મહારાજા ! પાટલીપુત્રના દરવાજા ઉઘડાવો. શત્રુઓને કહેવરાવો કે કલ્પક મંત્રી સમાધાન માટે આવે છે. તમારે જે કહેવું હોય તે કલ્પકને કહો.'' નંદરાજે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, એટલે કલ્પકે પ્રથમ કિલ્લા ઉપર સેના ગોઠવી દીધી. પછી પોતે એકાકી **नमो अरिहंताणं** બોલતો બોલતો રાજમહેલમાંથી નીકળ્યો અને ગંગાની નહેર વાટે હોડીમાં બેસી ગંગામાં આવ્યો. શત્રુઓનો સાંઘિવિગ્રહિક પણ સામે આવ્યો. કલ્પકની મુત્સદ્દીગીરી અને દૃઢતાથી બધા કાંપતા હતા. વિરોધીઓ પણ કલ્પકની ન્યાયનીતિ, સદાચારિતા અને સ્પષ્ટવાદિતાથી પરિચિત હતા. મંત્રીએ સાંઘિવિગ્રહિકને પ્રથમ મૂળ અને છેડાના ભાગ વિનાની એક શેરડી બતાવી; પણ સાંઘિવિગ્રહિક કંઈ જ સમજ્યો નહિ. કલ્પકે સમજાવ્યું કે, ''મૂળ અને છેડાના ભાગ વિનાની શેરડી પીલાઈ જ જાય છે, એમ તમે પણ મગધરૂપ મૂળ વિના અને એની વિજિત સરહદોના પ્રાંતભાગ વિના બીજા રાજાઓથી પીસાઈ જશો, માટે સમજો. મગધ સાથે બાથ ભીડવામાં માલ નથી; મગધ જીવતું છે, ઊભું છે, તો જ તમારી રક્ષા છે.'' પછી કલ્પકે એક થાળીમાં રહેલા દહીંને લાકડી મારી ફોદા ફોદા રૂપે જુદું કર્યું. પેલો સાંઘિવિગ્રહિક આમાં પણ કંઈ જ ન સમજ્યો. તેથી કલ્પકે સમજાવ્યું કે, ''તમારો પક્ષ મારી પાસે, મારા ભુજાબલ પાસે અને મારા સૈન્યબળ પાસે આમ વેરવિખેર થઈ જશે.'' કલ્પકે પોતાની હોડી સાંઘિવિગ્રહિકની હોડીને ફરતી ત્રણવાર ફેરવી. પેલો મંત્રી આમાંય ન સમજ્યો, ત્યારે કલ્પકે કહ્યું : ''હું તમને ક્ષણવારમાં આમ

ફરી વળીશ.'' બસ, કલ્પક મહામંત્રી શત્રુમંત્રી સાથે આટલી વાતચીત કરી દમામભેર મહેલમાં પાછો આવ્યો.

શત્રુ રાજાઓએ પોતાના સાંધિવિગ્રહિકને પૂછ્યું : ''બોલ, તું શું કરી આવ્યો ?'' પણ સ્પષ્ટ ઉત્તર ન મળવાથી શત્રુઓ સમજ્યા કે આ સાંધિવિગ્રહિક ફૂટ્યો છે. કલ્પક મંત્રી ક્યાંક આપણને ઘેરી લેશે. શત્રુઓ એમ અવિશ્વાસના માર્યા ત્યાંથી ભાગ્યા. કલ્પકે તરત જ કિલ્લા પરથી સેના નીચે ઉતારી શત્રુઓનો પીછો પકડ્યો, એટલે શત્રુસેના બધું મૂકી પોતાનો જીવ બચાવવા ઊભી પૂંછડીએ નાઠી, અને મગધ સામ્રાજ્ય બચી ગયું.

એક વિદ્વાન જૈનબ્રાહ્મણે પડતા મગધ રાજ્યને પોતાનાં ડહાપણ, ધીરતા, વીરતા અને દૃઢતાથી આ રીતે ઉગારી લીધું.

બીજે દિવસે રાજા અને પ્રજાએ મહામાત્ય કલ્પકને સાચા મોતીએ વધાવ્યો. એને મગધનો તારણહાર માન્યો અને લખી આપ્યું કે, ''નંદવંશમાં સદાયે કલ્પક વંશનો જ મંત્રી રહે ને રાજ્યતિલક પણ સૌ પહેલાં કલ્પક વંશનો બાળક જ કરે.''

કલ્પકે વિરોધી મંત્રીને પણ ક્ષમા અપાવી અને અહિંસા તથા સત્યનો વિજયડંકો વગડાવ્યો. રાજાએ અને પ્રજાએ એણે અપનાવેલા જૈનધર્મને સ્વીકાર્યો, આથી નંદરાજ્યમાં જૈનાચાર્યોનાં-જૈનશ્રમણોનાં સત્કાર અને સન્માન વધ્યાં.

કલ્પકે ફરી વાર સરહદી રાજાઓને તાબે કર્યા, સામંતોને જીત્યા અને મગધની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. પરંતુ અવન્તી અને મથુરા જીતવાનું એમનું એ સ્વપ્ન રહી ગયું તે રહી જ ગયું. એક અને અખંડ હિંદમહારાજ્યની કલ્પના મનમાં જ રહી ગઈ.

મહામાત્ય કલ્પકને પુનઃ સંતતિસુખ મળ્યું છે, કુટુંબ વધ્યું છે અને એના જ વંશજો નંદરાજ્યમાં મંત્રી થયા છે.

નવમા નંદના સમયે આ કલ્પકના વંશજો શકટાલ અને શ્રીયક મગધના મહામંત્રીઓ થયા છે, જેઓનું ચરિત્ર આ૦ શ્રીસ્થૂલિભદ્રજીના જીવનચરિત્રમાં આપીશું.

પ્રકરણ : ૪

આચાર્ય શ્રીશય્યંભવસૂરિ

આ૦ શય્યંભવસૂરિ મગધની પ્રાચીન રાજધાની રાજગૃહી નગરીના વત્સગોત્રીય ક્રિયાચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ ગૃહસ્થ જીવનમાં જ વિદ્વાન હતા. તેમને હઠાગ્રહ કે વિતંડાવાદમાં રસ નહોતો. બ્રાહ્મણ હતા, છતાંયે વર્ણદ્વિષી નહોતા. ધર્મનો મર્મ સમજવા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા અને સત્યના અર્થી હતા. જ્યાં વિતંડાવાદ, દ્વેષ કે કલહ જેવું હોય ત્યાં શય્યંભવ ભટ્ટની ગેરહાજરી જ હોય. સદાયે ગુરુચરણે બેસી શાસ્ત્રઅભ્યાસ અને ક્રિયાકાંડમાં એ તત્પર જ રહેતા. એમને જૈનધર્મના શ્રમણો ઉપર ભક્તિ અને પ્રેમ હતાં, તેઓનો સત્સંગ શય્યંભવ ભટ્ટને ગમતો. એ શ્રમણોના ત્યાગ, તપ, ઉત્તમચારિત્ર, સર્વજીવો સાથેની મૈત્રી, પ્રેમભર્યું જીવન, દયાળુવૃત્તિ, કરુણાભાવના; આ બધા ગુણોની શય્યંભવ ઉપર સારી છાપ પડી હતી.

એકવાર આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામીએ પોતાની પાછળ ભવિષ્યમાં આચાર્યપદને લાયક કોણ છે એ માટે પોતાના શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો. એમણે જોયું કે, અત્યારે જૈન સંઘમાં એવા કોઈ પુણ્યાત્મા નથી કે જૈનશાસનની પાટની ધુરાનો ભાર ઉઠાવી શકે. પછી તેમણે જૈનેતર દર્શનમાં ઉપયોગ મૂક્યો, ત્યારે તેમને જણાયું કે રાજગૃહીના શય્યંભવ ભટ્ટ પાટને લાયક છે. આથી તેમણે પ્રાતઃકાળમાં સ્થવિર, દક્ષ, ઉપદેશકુશલ, ગંભીર અને તપસ્વી એવા બે સાધુઓને શય્યંભવ ભટ્ટ જ્યાં ગુરુ સાથે યજ્ઞક્રિયા કરાવતો હતો, ત્યાં મોકલ્યા. બંને મુનિપુંગવો યજ્ઞમંડપ પાસે જઈ 'ધર્મલાભ' શબ્દ બોલી ઊભા રહ્યા. તેમને જોતાં કેટલાક બ્રાહ્મણોએ મોં મચકોડ્યું, કેટલાકે ચાલ્યા જવા કહ્યું અને કેટલાકે આ 'ક્યાં આવ્યા ?' એમ કહ્યું; પરંતુ શય્યંભવ ભટ્ટે વિનયથી હાથ જોડ્યા અને પૂછ્યું : ''હે શ્રમણ મહાત્મન્ ! આપ કેમ પધાર્યા છો ?'' મુનિપુંગવોએ મધુર ભાષામાં કહ્યું : ''અહો, બહુ ખેદની વાત છે કે આટઆટલું કષ્ટ સહન કરવા છતાંયે તત્ત્વ તો કાંઈ જ જણાતું નથી. કંઈક તત્ત્વ સમજવા પ્રયત્ન કરોને ! વાસ્તવિક તત્ત્વ શું છે તે સમજો, એ માટે જ અમે આવ્યા છીએ.'' મુનિઓની આ મધુરી વાણીથી શય્યંભવ આકર્ષાયા. એના દિલની જિજ્ઞાસાએ સાચા ધર્મના અજવાળાંની ઝાંખી કરી. સાચું તત્ત્વ શું છે એ સમજવા તેઓ પોતાના ઉપાધ્યાય ગુરુને નમી બોલ્યા : ''ગુરુદેવ ! ધર્મતત્ત્વ

શું છે તે સમજાવો. આ ક્ષમામૂર્તિ સંયમી શ્રમણો કહે છે તે સાચું કે આપણો હિંસાપ્રધાન યજ્ઞક્રિયાધર્મ સાચો ?'' ગુરુએ એમને સરલ ઉત્તર આપવાને બદલે ટાલંટુલ કરવા માંડી : ''મહાનુભાવ ! આપણા વેદો, આપણી વૈદક્રિયાઓ અને આપણો બ્રાહ્મણ ધર્મ સાચો.'' આવા અધૂરા–અસ્પષ્ટ જવાબથી શય્યંભવ ભટ્ટને સંતોષ ન થયો; એટલું જ નહિ, એને આવા જવાબથી તિરસ્કાર આવ્યો. ગુરુજી સાચી હકીકત છુપાવતા હોય એમ પણ તેમને લાગ્યું. તેથી તેમણે ક્રોધે ભરાઈને બકરાના વધ માટે રાખેલી ચળકતી તલવાર ઉપાડી ગુરુને રોકડું પરખાવ્યું : ''ગુરુદેવ ! સાચું કહી દો, ધર્મતત્ત્વ શું છે ? યાદ રાખજો, હવે માયા, કપટ કે મિથ્યાત્વની જાળ મને નહિ ફસાવી શકે. ધર્મની સાચી દિશા એ જ જીવનનું સારસર્વસ્વ છે. એ વિના જીવવું નિરર્થક છે. મારી આજની સ્થિતિએ અત્યાર સુધી આચરણ કરાતા ધર્મનો પડદો ચીરી નાખ્યો છે. મને સાચું કહો, નહિતર જે દશા બકરાની થાય છે તે દશા તમારી કરતાં મને વાર નહિ લાગે.''

ગુરુએ ભય પામી જવાબ વાળ્યો : ''વત્સ ! તું આકરો ન થા, ધીરો પડ. ધર્મતત્ત્વ તો **अहिंसा संजमो तवो** જ છે. તે મુનિમહાત્માઓ જે કહી ગયા એ જ સાચું છે. પણ આપણાથી જન્મસંસ્કાર કેમ છોડાય ! તું તલવાર નીચે મૂકી દે. તારે સત્ય જ જાણવું છે તો ચાલ બતાવું.'' એમ કહી ઉપાધ્યાયે એક ખૂણામાં યજ્ઞસ્તંભ નીચે સંતાડી રાખેલ વૈરાગ્યની અમીથી ઓપતી શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ કાઢી શય્યંભવને તેનાં દર્શન કરાવ્યાં, અને સાથોસાથ જણાવ્યું કે, ''આ સત્ય ધર્મ છે, સમજ્યો ! વીતરાગ ભગવંતોએ કહેલો ધર્મ પરમ સત્ય ધર્મ છે. આ યુગની આદિમાં આદિનાથ વીતરાગ તીર્થંકર થયા તે વખતે આપણા વૈદિક ધર્મનો જન્મ પણ નહોતો થયો. જૈન આગમો, જૈન શાસ્ત્રો અને એ જિનેશ્વરની વાણી એ જ વેદ હતા. જૈનધર્મના નવમા તીર્થંકર પછી નૂતન વેદધર્મ સ્થપાયો, પરંતુ તે વખતેય વેદધર્મ **अहिंसा परमो धर्मः** માનતો હતો. ત્યાર પછી ઘણાંયે પરિવર્તનો થયાં, સત્યધર્મના ઉપદેશકોના અભાવે આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણો ગુરુ બની બેઠા. છેલ્લે જૈનધર્મના સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથજી કે જેમની આ મૂર્તિ છે, તેમની પછી આપણા વેદોમાં હિંસાખોરી, પશુબલિ યાને ધર્મને નામે નિર્દોષ જીવોની હિંસા એ ધર્મ મનાવા લાગ્યો. એમાંય વીસમા તીર્થંકર શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના સમયે બ્રાહ્મણોમાં પશુહિંસાવાળા યજ્ઞ વધ્યા, જેમાં ગોમેધ, અશ્વમેધ અને નરમેધ યજ્ઞો પણ પ્રચલિત થયા. એ તીર્થંકરોએ અહિંસાનો ડિંડિમ નાદ તો જોરથી વગાડ્યો હતો, પરંતુ આપણા પંડિતંમન્ય

બ્રાહ્મણોએ પોતાની જિદ્દ ન છોડી. સમય જતાં ભગવાન શ્રીનેમિનાથજીના સમયે એ હિંસા એથીયે આગળ વધી અને તે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી; પરંતુ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે દૃઢતા, હિંમત અને સાહસથી આ ઘોર હિંસાની સામે જબ્બર અવાજ ઉઠાવ્યો, એનો પડઘો ઝીલવા હિંસાથી કંટાળી ગયેલો જનમત અને રાજમત તેમના પક્ષમાં ભળ્યો, અને બુદ્ધદેવે પણ એમાં સૂર પુરાવ્યો. એટલે બ્રાહ્મણોનું પરિબળ તૂટવા માંડ્યું. ભગવાન મહાવીરદેવે એકીસાથે પહેલે જ ઘડાકે ૪૪૦૦ પંડિત બ્રાહ્મણોને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હિંસાપ્રધાન યજ્ઞધર્મ ઉપર જબરજસ્ત ફટકો માર્યો. ભાઈ ! એ યજ્ઞનો જમાનો ગયો ને લીસોટા રહ્યા જેવી આજની આપણી ધર્મક્રિયા છે. આજે રાજા શ્રેણિક, કોણિક, ચંડપ્રદ્યોત, ઉદાયી, ચેડા મહારાજા, દધિવાહન વગેરે રાજાઓ જૈનધર્મના ઉપાસક બન્યા છે. એમણે હિંસાપ્રધાન વેદધર્મ છોડ્યો, જનમત પણ એમને અનુસર્યો; માટે હવે તો યજ્ઞમાં દેવાતાં બલિદાનો થોડાં જ દેખાય છે. હે શિષ્યરત્ન! આ શ્રમણોની ગૂઢવાણીમાં ધર્મતત્ત્વ સમજવાનો સાચો રહસ્યઉકેલ આ છે. હવે તને ઠીક લાગે તે કર.''

શય્યંભવ ભટ્ટને આ વાણીપ્રવાહ સાંભળવો ગમ્યો. ગુરુએ ધર્મનો મર્મ સમજાવ્યો તેથી એના દિલના દરવાજા ઉઘડી ગયા. ગુરુની સત્યપ્રિયતા ઉપર તે મુગ્ધ થયો પણ એને લાગી આવ્યું કે આવું જાણવા છતાં ગુરુમાં એ હિંમત, એ સાહસ અને એ બળ નથી કે હિંસાપ્રધાન યજ્ઞધર્મ છોડી વૈરાગ્યપ્રધાન આત્મકલ્યાણદાયક શ્રમણધર્મને માર્ગે ચાલે.

શય્યંભવને ગૌતમસ્વામી યાદ આવ્યા અને તેમને સ્ફુરણા થવા લાગી કે, અહો ! એ તેજસ્વી બ્રાહ્મણપુત્ર અભિમાનમાં મહાવીર ભગવાનને જીતવા જતાં પોતે જિતાઈ ગયા ને તેમણે શ્રમણધર્મ સ્વીકારી મોટી ક્રાંતિ કરી. હું પણ એ જ માર્ગે ચાલી ક્રાંતિનો શંખનાદ કેમ ન ફૂંકું ? હિંસાપ્રધાન યજ્ઞના કિલ્લામાં સુરંગ કેમ ન ચાંપું અને સત્યધર્મનો વિજયનાદ શા માટે ન ગજાવું !

બસ, શય્યંભવ પંડિત ગુરુદેવને પગે લાગી આશીર્વાદ લઈ ક્રાંતિની ધૂનમાં રસ્તે પડ્યા. તેઓ જ્યાં શ્રમણસંઘ ઊતર્યો હતો તે ઉદ્યાનમાં પહોંચી ગયા. અહીં આવીને જોયું તો શ્રમણો ઘટાદાર વૃક્ષોની શીતલ છાયામાં જાગરૂકપણે બેઠા હતા. શ્રમણ સમુદાયે આખાયે વાતાવરણને ચેતનવંતુ કરી મૂક્યું હતું. તેઓ શાસ્ત્રઅભ્યાસ અને ધર્મચર્ચા કરી રહ્યા હતા ને

એ દ્વારા જગતના જીવોની દ્રવ્યશાંતિ અને ભાવશાંતિના પડછંદા ગજાવી રહ્યા હતા. મધુર ધ્વનિએ સ્વાધ્યાય ચાલુ હતો. ઉદ્યાનના પુષ્પોની મીઠી ફોરમ મગજને તર બનાવી રહી હતી. શ્રમણવર્ગ આત્મકલ્યાણમાં તલ્લીન હતો. એવા ભર્યા વાતાવરણમાં આવતાં શય્યંભવ ભટ્ટને એકવાર તો મનમાં થઈ આવ્યું કે, ધન્ય છે આ શ્રમણોને ! સાચી શાંતિના ભોગી તો આ શ્રમણો જ છે. અમે શાંતિ શાંતિ ગોખીએ છીએ પરંતુ સાચી શાંતિ અમારાથી તો ઘણી દૂર છે. અમે તો યજ્ઞમાં નિર્દોષ પશુઓના બલિથી હાથ રંગી એ જીવોને અને અમારા આત્માને હૃદયવિહોણાં, ક્રૂર-ઘાતકી અને અશાંતિમય જ બનાવીએ છીએ. ખરેખર, આત્મકલ્યાણનો સાફ-સુથરો અને ધોરી માર્ગ તો આ છે. શય્યંભવ ભટ્ટ આ વિચારતરંગમાં ચડી ગયા ને આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામી સમક્ષ આવી પહોંચ્યા.

શ્રીપ્રભવસ્વામીએ સ્મિતવદને તેમની સામે જોયું અને કહેવા માંડ્યું: ''મહાનુભાવ ! આવી પહોંચ્યો ? આવ, વત્સ ! આવ. તું જે શાંતિની ચાહનાથી અહીં આવ્યો છે તે શાંતિ તને અહીં મળી રહેશે. તારા દિલની જિજ્ઞાસા પૂરી થશે.''

શય્યંભવ ભટ્ટ આ અમૃતથીયે મીઠી અને વાત્સલ્યભરી વાણી સાંભળી પ્રમુદિત થયા. તેમણે શ્રીપ્રભવસ્વામીની પાસેથી ધર્મતત્ત્વ સમજી લઈ તરત જ શિષ્યપણું સ્વીકાર્યું, ને જૈન દીક્ષા લઈ શય્યંભવ મુનિ થયા.

તેઓ વિદ્વાન તો હતા જ એટલે એમની તીક્ષ્ણ મેધાએ ટૂંક સમયમાં જ જિનાગમવાણીનું અમૃતપાન કરી લીધું. તેઓ ચૌદ પૂર્વ ભણી શ્રુતકેવલી બન્યા અને ગુરુજીએ તેમને વીરનિર્વાણ સંવત ૭૫માં આચાર્ય પદથી અલંકૃત કર્યા. આ શ્રુતકેવલીએ જિનાગમરૂપ અમૃતપાનના ઓડકારરૂપ જ હોય તેમ **'શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર'**ની રચના કરી છે તે રચનાનો પ્રસંગ જે રીતે બન્યો છે તે જાણવા જેવો છે.

શય્યંભવ પંડિતે જ્યારે દીક્ષા લીધી તે વખતે એમની પત્ની ગર્ભવતી હતી. શય્યંભવની જૈની દીક્ષાએ બ્રાહ્મણ સમાજમાં ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. તેઓ દીક્ષાની શરૂઆતથી જ નિર્ભયપણે બ્રાહ્મણ સમાજમાં પોષાતી યજ્ઞહિંસાની દાંભિકતા વિશે બોલતા હતા. એમાં એમનાં પત્નીને કોઈકે પૂછ્યું : ''તને કાંઈ છે ?'' તેણીએ કહ્યું : ''**मणयम् (मनाक्)** કંઈક થોડુંક છે.'' જ્યારે કોઈ પૂછે ત્યારે પંડિતાણી **'मणयम्'** જ બોલતી હતી. આખરે પંડિતાણીએ પૂર્ણ માસે તેજસ્વી પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. તે અવારનવાર

मणयम् मणयम् કહેતી એટલે આ પુત્રનું નામ પણ મનકકુમાર પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. પુત્રજન્મ સમયે વધામણી આપવા આવનાર દરેકે એ જ કહ્યું કે, 'પુત્ર કેવો અભાગિયો છે કે માના ઉદરમાં આવતાં જ પિતા સાધુ થઈ ગયો.' બાળક તો કાંઈ જ સમજતો નહિ પરંતુ એની માતાને તો આ સાંભળી પતિનું સ્મરણ થઈ આવતું. અનુક્રમે પુત્ર આઠ વર્ષનો થયો. એકવાર એક અજાણ્યા વિદ્યાર્થીએ મનકકુમારને 'નબાપો' કહી મેણું માર્યું એટલે પુત્રે આવી માતાને પૂછ્યું : ''મારા પિતાજી ક્યાં છે ? ને તું મારા પિતાજી નથી છતાં સૌભાગ્યનાં ચિહ્નો કેમ રાખે છે ?'' માતાએ પુત્રને હસતે વદને કહ્યું : ''બેટા ! તારા પિતાજી સાધુ થયા છે અને જીવિત છે. તું એમને શોધી લાવ.'' આ સાંભળી બાળ મનક પિતાને શોધવા નીકળ્યો અને તે ફરતો ફરતો ચંપાપુરી જઈ પહોંચ્યો.★

બાળ મનકકુમાર ચંપાપુરીમાં ક્યાં જવું એનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો તેણે સામેથી પાંચ-સાત શાંત મુદ્રાધારી, પવિત્રતાની મૂર્તિ સરખા જૈન શ્રમણોને આવતા જોયા. મનકને ખ્યાલ હતો કે, મારા પિતા જૈનશ્રમણ થયા છે. સૂરિ અને બાળકની દૃષ્ટિ મળી, તારામૈત્રક જોડાયું. આચાર્યના દિલમાં વાત્સલ્યનો સાગર ખળભળાટ કરવા માંડ્યો અને તેમની વચ્ચે વાર્તાલાપ શરૂ થયો.

★ 'પરિશિષ્ટ પર્વ'માં જણાવ્યું છે કે પુત્ર પિતાને શોધવા માતાને કહ્યા સિવાય છેતરીને જ નીકળી ગયો હતો.

ચંપાપુરી પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે. બારમા તીર્થંકર શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ (નિર્વાણ ચંપાપુરીથી ૧૨ ગાઉ દૂર મંદાર પહાડી પર થયું છે, પણ તે વખતે ચંપાપુરીનો વિસ્તાર ત્યાં સુધી હશે.) એમ પાંચ કલ્યાણકો અહીં થયા છે. રોહિણી તપ કરનાર રોહિણી રાણી પણ અહીં થઈ છે. દધિવાહન રાજા અને પ્રભાવતીની પુત્રી ચંદનબાળાની આ જન્મભૂમિ છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ચંપા અને પૃષ્ઠચંપામાં ત્રણ ચોમાસાં કર્યાં છે. મગધરાજ કોણિકે અહીં જ નવી ચંપાનગરી વસાવી હતી. સુદર્શન શેઠને શૂળીનું સિંહાસન અહીં થયું હતું. (પટણામાં થયાનું પણ કહેવાય છે.) ભગવાન મહાવીરદેવે અષ્ટાપદની યાત્રા કરનાર તે જ ભવમાં મોક્ષગામી થાય છે તેનો ઉપદેશ અહીંના પૂર્ણભદ્ર ચૈત્યમાં કર્યો હતો. ભગવાન મહાવીરનો શ્રાવક કામદેવ અહીંનો રહેવાસી હતો. મહાસતી સુભદ્રા અહીં જ થઈ છે, જેણે કાચા સૂતરના તાંતણે કૂવામાંથી પાણી કાઢી ચંપાના બંધ થયેલા ચારમાંથી ત્રણ દરવાજા ઉઘાડ્યા હતા. શય્યંભવસૂરિજીએ મનક મુનિને દીક્ષા આપી અહીં 'દશવૈકાલિક સૂત્ર'ની રચના કરી હતી. આ ચંપાપુરી અત્યારે ભાગલપુરથી બે માઈલ દૂર 'ચંપાનાલા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં શ્વેતાંબર જૈન મંદિર, ધર્મશાળા વગેરે છે. (વિશેષ માટે જુઓ અમારો 'જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ')

આચાર્ય : 'વત્સ ! તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવે છે ?'

મનક : 'પૂજ્ય ! હું રાજગૃહીના મહાન વેદપાઠી અને ચૌદ વિદ્યાના પારગામી શય્યંભવ ભટ્ટનો પુત્ર છું. મારા પિતા આપના જેવા જૈનશ્રમણ થયા છે. મેં મારા પિતાનું મુખ જોયું જ નથી. તેથી હું તેમને-એ શ્રમણને શોધવા નીકળ્યો છું.'

સૂરિજી : 'વત્સ ! જો તારા પિતાજી મળે તો તું શું કરે ?'

મનક : 'પૂજ્ય ! હું પણ પિતાજીના માર્ગને અનુસરું એવી મારી ભાવના છે. યદિ આપ મારા પિતાજીને જાણતા હો તો બતાવો.'

આ સૂરિજી તે આ૦ શય્યંભવસૂરિ પોતે જ હતા. તેઓ સમજી ગયા કે આ મારો જ પુત્ર છે, **पिता वै जायते पुत्रः** એ જ લક્ષણો આ પુત્રમાં છે.

સૂરિજી : 'વત્સ ! હું તારા પિતાજીને ખૂબ સારી રીતે ઓળખું છું. તું મારામાં ને એમનામાં કાંઈ જ ભેદ ન માનીશ, અમે બંને સર્વથા એક જ છીએ, માટે તું ચાલ ! દીક્ષા લઈ લે, તને તારા પિતાનો મેળાપ થયો જ સમજી લે.'

મનકે રાજી રાજી થઈ દીક્ષા લીધી, શ્રમણધર્મ સ્વીકાર્યો. એને એમ પણ થયું કે, પિતાજીને લઈ હું રાજગૃહીમાં જઈશ અને મારી માને પણ શ્રમણધર્મની ભેટ કરીશ.

જ્ઞાની સૂરિજીએ જ્ઞાનથી મનકમુનિના આયુષ્ય વિશે વિચાર્યું એટલે એમને જણાયું કે, આ બાળ મુનિવરનું આયુષ્ય માત્ર છ મહિનાનું છે. આથી તેમને તરત જ વિચાર થયો કે, પુત્રનું હિત કેમ સધાય ? આ બાળમુનિ કઈ રીતે આત્મજ્ઞાની થાય ? કઈ રીતે સાધુધર્મથી પરિચિત થઈ પૂર્ણ સાધુજીવન પાળે ? અને એને માટે શું કરવું ઉચિત છે વગેરે. આચાર્યશ્રીએ આ બધાનો વિચાર કરી 'શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર'ની રચના કરી. આ સૂત્ર ઉપર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચી છે, જેમાં લખ્યું છે કે આ 'દશવૈકાલિકસૂત્ર'નું ચતુર્થ અધ્યયન 'આત્મપ્રવાદ પૂર્વ'માંથી, પંચમ અધ્યયન 'કર્મપ્રવાદ પૂર્વ'માંથી, સપ્તમ 'સત્યપ્રવાદ પૂર્વ'માંથી અને બીજા અધ્યયનો 'પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વ'ની ત્રીજી વસ્તુમાંથી ઉદ્‌ધૃત કરેલાં છે.

બાર અંગો વગેરે વિકાળવેળાએ ભણાતાં નથી, જ્યારે આ 'દશવૈકાલિકસૂત્ર'માં દશ અધ્યયનો છે અને તે વિકાળ સમયે પણ ભણી

શકાય છે. માટે આ સૂત્રનું નામ **'દશવૈકાલિક'** રાખવામાં આવેલું છે. આ સૂત્રના દશે અધ્યયનોનાં નામ અને તેનો ટૂંક પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

૧. દ્રુમપુષ્પિક અધ્યયન – આમાં ૫ ગાથા છે. આ અધ્યયનની પહેલી જ ગાથામાં ધર્મનું સ્વરૂપ અને ધર્મનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. **'अहिंसा संजमो तवो'**નું પ્રતિપાદન કરી આખી પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનું મૂળ એક જ ગાથામાં દર્શાવી દીધું છે અને શ્રમણજીવનનો પરિચય આપ્યો છે.

૨. શ્રમણપૂર્વિક અધ્યયન – આમાં ૧૧ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનમાં પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપરનો મોહત્યાગ અને ધર્મકાર્યમાં ધૈર્યથી અપ્રમત્ત રહેવા જણાવ્યું છે.

૩. ક્ષુલ્લકાચાર અધ્યયન – આ અધ્યયનમાં ૧૫ ગાથાઓ છે. આમાં સંયમના આરાધન માટે જોર આપવા સાથે સંયમનું ફળ બતાવ્યું છે.

૪. છ જીવનિકાય અધ્યયન – આ અધ્યયન ગદ્ય-પદ્યમય છે. આ અધ્યયનમાં ૬ (છ) કાયોના જીવોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આપી જયણાપૂર્વક સાધુજીવન પાળવાનું વર્ણન છે.

૫. પિંડૈષણા અધ્યયન – આ અધ્યયનમાં ૨ ઉદ્દેશા છે. પ્રથમ ઉદ્દેશામાં ૧૦૦ ગાથાઓ અને બીજા ઉદ્દેશામાં ૫૦ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનમાં સાધુની આહારવિધિ–નિર્દોષ અને સદોષ આહાર-પાણીનું વિવેચન કરી માધુકરી વૃત્તિનું વિશદ વર્ણન કર્યું છે.

૬. મહાચાર કથા અધ્યયન – આ અધ્યયનમાં ૬૯ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનનું બીજું નામ 'ધર્મ-અર્થ-કામઆખ્યાન' પણ છે. આમાં ત્રણ પુરુષાર્થો બતાવી ધર્મનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. આમાં ઘણી ઉપદેશપૂર્ણ સુંદર ગાથાઓ છે.

૭. વચનશુદ્ધિ અધ્યયન – ૫૭ ગાથાઓના આ અધ્યયનમાં ભાષાના ભેદો અને કઈ વાણી શુદ્ધ સત્ય કહેવાય તેનું વિશદ વર્ણન છે.

૮. આચારપ્રણિધાન અધ્યયન – આ અધ્યયનમાં ૬૪ ગાથાઓ છે, જેમાં સાધુજીવનના આચારોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

૯. વિનયસમાધિ અધ્યયન – આ અધ્યયનમાં ૪ ઉદ્દેશા છે અને તે દરેકમાં અનુક્રમે ૧૭, ૨૩, ૧૫ અને ૭ ગાથાઓ છે. ચોથો ઉદ્દેશો

ગદ્ય-પદ્યમય છે. આમાં વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપસમાધિ અને આચારસમાધિનું સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું છે. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે તેનું સુંદર સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

૧૦. સભિક્ષુ અધ્યયન – ૨૧ ગાથાઓના આ અધ્યયનમાં સાધુજીવન કઈ રીતે સાધી શકાય, કોણ સાધી શકે અને તેનાં ઉત્તમ સાધનો કયાં હોઈ શકે ? તેનો કાવ્યમય હૂબહૂ ચિતાર આપ્યો છે.

આમ આ 'દશવૈકાલિક સૂત્ર'નાં દશે અધ્યયનોમાં આદર્શ સાધુજીવન કેવી ઉચ્ચ કોટિનું હોય છે અને તે અજરામર પદદાયક કેવી રીતે થાય છે તેનું સુંદર સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું છે.

આ સૂત્ર ઉપર આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચી છે. આ૦ હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી તિલકાચાર્ય અને દિગંબર આચાર્ય અપરાજિતસૂરિ વગેરે પ્રાચીન તથા અર્વાચીન આચાર્યોએ ટીકાઓ રચેલી છે. તેમજ આ સૂત્રના ટબ્બા અને પ્રચલિત ભાષાઓમાં અનેક ભાષાંતરો પણ થયાં છે.

શ્રીશય્યંભવસૂરિએ 'દશવૈકાલિકસૂત્ર'માં અહિંસા, સંયમ અને તપ ઉપર જોર આપી આત્મધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાથે જ તે વખતના બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હિંસા, અસંયમ, ઇન્દ્રિયોની સ્વચ્છંદતા અને સ્વેચ્છાવર્તન ઉપર ખૂબ 'જોરશોરથી' ફટકા લગાવ્યા છે.

મનક મુનિવર આ સૂત્ર અનુસાર સાધુજીવન આરાધી દેવલોકમાં ગયા છે. પાછળથી સૂરિજીને આ બાલમુનિના સ્વર્ગથી દુઃખ પણ થયું છે. શિષ્યોએ દુઃખનું કારણ પૂછવાથી પોતે જણાવ્યું કે, 'આ બાલમુનિ મારો પુત્ર હતો.' ત્યારે શિષ્યોએ લજ્જાશીલ બનીને કહ્યું : 'અમને એ ખબર હોત તો અમે એની પણ સેવા કરત, પણ સેવા તો ન જ કરાવત.' સૂરિજીએ તેમનું સમાધાન કરતાં કહ્યું : ''તો પછી એ બાલમુનિનું કલ્યાણ કેમ થાત ? વળી જે ઉદ્દેશથી આ 'દશવૈકાલિકસૂત્ર' બનાવ્યું તે ઉદ્દેશ પણ સફળ થયો છે તે કેમ થાત ? માટે વત્સો ! હવે તો જે થયું તે ખરું. એનો શોક કરવો શા કામનો ?'' શિષ્યો બોલ્યા : ''પ્રભો ! આ 'દશવૈકાલિક-સૂત્ર' અમને પણ ભણાવો.'' સૂરિજીએ ખુલાસો કર્યો કે, ''આ બાળમુનિનું આયુષ્ય માત્ર ૬ માસનું જ હતું એટલે એને માટે એ જરૂરી હતું. હવે એને રાખવાની જરૂર નથી.'' શિષ્યોએ તેનું પઠન-પાઠન બંધ કરવાની ના પાડી. વળી શ્રીસંઘે પણ આ વાત જાણી સૂરિજી મહારાજને વિનંતિ

કરી કે, ''આ સૂત્ર ભવિષ્યમાં સાધુજીવન પાળવા માટે ઉપયોગી છે, માટે તેને સ્વાધ્યાયમાં રાખો.'' આ રીતે સંઘનો આગ્રહ થવાથી સૂરિજી મહારાજે તે સૂત્રને રાખ્યું અને સંઘે પણ ત્યારથી દરેક દીક્ષા લેનાર મુમુક્ષુ શરૂઆતમાં આ સૂત્રને ભણે એવી મર્યાદા બાંધી છે. આજે પણ દરેક સાધુ પ્રથમ આ સૂત્રનો જ અભ્યાસ કરે છે. આ સૂત્રની રચના વીર સં. ૮૨ લગભગમાં થઈ છે. શ્વેતાંબર-દિગંબર અને સ્થાનકપંથી; એ દરેકમાં આ અતિમાન્ય સૂત્ર છે. આચાર્યશ્રી પોતાની પાટે શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીને સ્થાપી વીર સં. ૯૮માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમણે ૨૮ વર્ષ ગૃહસ્થજીવનમાં ગાળ્યાં, ૩૪ વર્ષનો ચારિત્રપર્યાય પાળ્યો. એમાં ૧૧ વર્ષ સામાન્ય ચારિત્રપર્યાયનાં અને ૨૩ વર્ષ યુગપ્રધાનપદનાં : એમ કુલ ૬૨ વર્ષનું આયુષ્ય પાળી તેઓ વીર સં. ૯૮માં સ્વર્ગે પધાર્યા.

卐

પ્રકરણ : ૫

આચાર્ય શ્રીયશોભદ્રસૂરિ

આ આચાર્યશ્રીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર ઉપલબ્ધ થતું નથી; તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવન આ પ્રમાણે મળે છે : શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીના જન્મ પહેલાં પાટલીપુત્ર મગધની રાજધાની બની ચૂક્યું હતું. પાટલીપુત્રનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. ઉગતા સૂર્યનું તેજ અને ઓજસ્ તેને જાણે વર્યું હોય તેમ 'શ્રી' અને 'ધી'થી પાટલીપુત્ર શોભી રહ્યું હતું. યશોભદ્રસૂરિ પણ આ નગરનું પ્રેરણાજળ પીને તૃપ્ત બન્યા હતા. તેમણે એકવાર આ૦ શય્યંભવ-સૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી સાચા બ્રાહ્મણ થવા માટે જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી.

શ્રીશય્યંભવસૂરિએ 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ'નો વિજયનાદ ગજાવી યજ્ઞમાં થતો નિર્દોષ પશુઓનો બલિવધ બંધ કરાવ્યો અને દુનિયાને સાચી શાંતિ માટે અહિંસા, સંયમ અને તપનાં અમી પાયાં. આ૦ યશોભદ્રસૂરિ પણ એ જ શ્રમણપરંપરાના ધોરી માર્ગે ચાલ્યા. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો ઉપર એમનું અસાધારણ વર્ચસ્વ હતું. તેઓ તુંગીયાન ગોત્રના ક્રિયાકાંડી બ્રાહ્મણ હતા. સાથે જ વિદ્વત્તા અને શાંતિના ભંડાર હતા. જૈનધર્મની દીક્ષા સ્વીકારી **'શ્રમણ-બ્રાહ્મણયોરૈક્યમ્'**નો પાઠ ભજવી બતાવ્યો હતો. પોતાના વર્ચસ્વના પ્રતાપે સારા સારા ક્રિયાકાંડી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને હિંસાના માર્ગેથી પાછા વાળી અહિંસા અને સત્યના માર્ગે વાળ્યા હતા. તે વખતના નંદ રાંજાઓને અને મંત્રીવંશને પણ અહિંસાના માર્ગે વાળી આખા મગધમાંથી હિંસાનો બહિષ્કાર કરાવ્યો હતો અને વિદેહ તથા અંગદેશમાં પણ અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાવ્યું હતું.

તેમની સુંદર ઉપદેશશૈલી, અસાધારણ વિદ્વત્તા, ઉત્તમ ચારિત્ર અને પરમ શાંત મુદ્રાથી તેમણે શય્યંભવસૂરિજીની પાટ દીપાવી હતી અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનને શોભાવ્યું હતું. તેઓ શ્રુતકેવલી અને યુગપ્રધાન હતા. તેમની પાટે બે મહાપ્રભાવક આચાર્યો પટ્ટધર થયા હતા.

તેમણે ૨૨ વર્ષ ગૃહસ્થદશામાં અને ૬૪ વર્ષ સંયમમાં ગાળ્યાં, એમાં ૧૪ વર્ષ સામાન્ય વ્રતપર્યાયનાં અને ૫૦ વર્ષ યુગપ્રધાનપદનાં : કુલ ૮૬ વર્ષનું આયુષ્ય પાળી વીર સં. ૧૪૮માં તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા.

卐

પ્રકરણ : ૬

આચાર્ય શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિ

આચાર્ય શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી. તેઓ માઢર ગોત્રના પ્રખર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી યથાર્થ બ્રાહ્મણ બનવા જૈનધર્મનું સાધુપદ સ્વીકાર્યું. તેમની ઉપદેશશૈલી બહુ જ જોરદાર, તેજસ્વી અને અસરકારક હતી. તેમને ઘણા શિષ્યો હતા. તેમાંના ૧૨ મુખ્ય શિષ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે મળે છે.

૧. નંદનભદ્ર, ૨. ઉપનંદભદ્ર, ૩. તિષ્યભદ્ર, ૪. યશોભદ્ર, ૫. સ્વપ્નભદ્ર, ૬. મણિભદ્ર, ૭. પૂર્ણભદ્ર, ૮. સ્થૂલિભદ્ર, ૯. ઋજુમતિ, ૧૦. જંબૂ, ૧૧. દીર્ઘભદ્ર અને ૧૨. પાંડુભદ્ર.

તેમનાં ૪૨ વર્ષ ગૃહસ્થજીવનમાં અને ૪૮ વર્ષ સાધુજીવનમાં ગયાં. તેમાં પણ ૪૦ વર્ષ સામાન્ય મુનિરૂપે અને ૮ વર્ષ યુગપ્રધાનપણે વ્યતીત થયાં છે. તેમનું વીર સં. ૧૫૬માં ૯૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયું.

તેમના લઘુ ગુરુભાઈ આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી હતા. તેઓ જૈનસંઘના સમર્થ જ્યોતિર્ધર હતા.

૬. આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી

ભિન્ન ભિન્ન મતિધરોએ તેમને નીચે મુજબ સ્તવ્યા છે :

वंदामि भद्दबाहुं, पाईणं चरिमसयलसुयनाणीं ।
सुत्तस्स कारगमिसिं, दसासुय-कप्पे य ववहारो ॥

—સંપૂર્ણ શ્રુતના છેલ્લા જાણકાર, દશાશ્રુતકલ્પ, કલ્પશ્રુત અને વ્યવહારશ્રુતના બનાવનાર એવા પ્રાચીન ગોત્રવાળા મહર્ષિ ભદ્રબાહુ-સ્વામીને હું વંદું છું. ('દશાશ્રુતસ્કંધ—ચૂર્ણિ')

श्रीभद्रबाहुर्वः प्रीत्यै, सूरिः शौरिरिवास्तु सः ।
यस्माद् दशानां जन्मासीत्, निर्युक्तीनामृचामिव ॥

—જેમ શૌરિએ દશાર્હોને જન્મ આપ્યો છે તેમ જેમણે ઋચાઓ સમી દશ નિર્યુક્તિઓને જન્મ આપ્યો છે તે આ૦ ભદ્રબાહુસૂરિ તમારી પ્રીતિ માટે થાઓ. (આ૦ મુનિરત્નસૂરિકૃત 'અમમચરિત્ર')

श्रीकल्पसूत्रममृतं विबुधोपयोग–योग्यं जरामरणदारुणदुःखहारि ।
येनोद्धृतं मतिमता मथितात् श्रुताब्धेः, श्रीभद्रबाहुगुरवे प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥

–જે મતિધરે શ્રુતસાગરનું મંથન કરી જન્મ અને મરણ જેવાં દારુણ દુઃખોને હરણ કરનારું અને પંડિતો તેમજ દેવતાઓને કામનું એવું 'કલ્પસૂત્ર' નામનું અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું છે તે શ્રીભદ્રબાહુગુરુને હું વિશેષ નમેલો છું.
(આ૦ મલયગિરિસૂરિની 'પિંડનિર્યુક્તિ–ટીકા')

अपश्चिमः पूर्वभृतां द्वितीयः, श्रीभद्रबाहुश्च गुरुः शिवाय ।
कृत्वोपसर्गादिहरस्तवं यो, ररक्ष संघं धरणार्चितांघ्रिः ॥१३॥
निर्यूढसिद्धान्तपयोधिराप, स्वर्यश्च वीरात् खनगेन्दुवर्षे ॥

–આ૦ યશોભદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર, છેલ્લા પૂર્વધર, ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર રચીને સંઘરક્ષા કરનાર, ધરણેંદ્રથી પૂજિત, સિદ્ધાંતસાગરને વહન કરનાર અને વી. સં. ૧૭૦માં દેવ થયા છે એવા શ્રીભદ્રબાહુગુરુ કલ્યાણને માટે થાઓ. (આ૦ મુનિસુંદરસૂરિની 'ગુર્વાવલી')

આવા મહાન આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી થયા છે. તેમનું જન્મસ્થાન દક્ષિણમાં આવેલું પ્રતિષ્ઠાનપુર છે. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું પ્રાચીન ગોત્ર હતું. ભદ્રબાહુને વરાહમિહિર નામે એક ભાઈ હતો. બંને ભાઈઓ સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન અને વેદનિષ્ણાત હતા, સાથે જ જ્યોતિષવિદ્યાના પારગામી હતા. બંને બંધુઓ વિદ્યાદેવીના ઉપાસક અને પ્રીતિપાત્ર હતા, કિન્તુ લક્ષ્મીદેવી તો એમનાથી રીસાયેલાં જ હતાં. ઘણીવાર તો તેઓ તાંબડી ફેરવીને પણ ઉદરનિર્વાહ કરી લેતા. એમાં એકવાર જૈનધર્મના પ્રતિભાસંપન્ન મહાજ્ઞાની આ૦ યશોભદ્રસૂરિજીનો તેમને પરિચય થયો. તેમના ઉપદેશથી બંને બંધુઓને ખૂબ શાંતિ મળી અને તેમાંથી તેમને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ દેખાયો. તેઓ યજ્ઞધર્મ, ક્રિયાકાંડો અને એમાંય થતી નિર્દોષ પશુઓની સંહારલીલાથી પણ કંટાળ્યા હતા, એટલે હવે તેઓ હિંસાધર્મથી વિમુખ બન્યા હતા, આથી આત્મશાંતિનો ધર્મ, સર્વ જીવો પ્રતિ મૈત્રી, પ્રેમ અને કરુણાનો ધર્મ તેમને ગમી ગયો. બંને બંધુઓએ સૂરિજીને ચરણે બેસી શાશ્વત સુખદાયક દીક્ષાધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

બંને મુનિબંધુઓએ અલ્પ સમયમાં જ શાસ્ત્રઅભ્યાસ અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં બહુ જ કુશલતા મેળવી, પરંતુ બંને મુનિઓમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી બહુ જ ધીર, ગંભીર, દૃઢ નિશ્ચયી અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના અપૂર્વ ખજાનારૂપ

બન્યા. તે ધીમે ધીમે ગુરુચરણે બેસી ચૌદપૂર્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, ચૌદ પૂર્વધર બન્યા. ગુરુએ યોગ્યતા જોઈ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા. શ્રીયશોભદ્રસૂરિએ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને સાથોસાથ એ પણ ભલામણ કરી કે, 'વરાહમિહિર આચાર્યપદ જેવા મહાન અને ગંભીરપદને યોગ્ય નથી. વરાહમિહિરમાં એ પદની મહાન જવાબદારી ઉઠાવવાની શક્તિ પણ નથી, માટે એમને આચાર્યપદ ન જ આપવું.' વગેરે.

શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીની પ્રથમ પાટે શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિજી આવ્યા હતા, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. તેમની પાટે તેમના શિષ્ય શ્રી સ્થૂલિભદ્રજી આવત, પરંતુ આ૦ સંભૂતિવિજયસૂરિ આચાર્યપદ પર માત્ર આઠ જ વર્ષ રહ્યા હતા અને એમના સ્વર્ગવાસ સમયે શ્રીસ્થૂલિભદ્રજી નવા જેવા જ હતા આથી શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીની પાટે તેમના જ બીજા શિષ્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી પણ પટ્ટધર બન્યા. એ જ કારણે પટ્ટાવલીકારોએ શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીની પાટે બે શિષ્યો પટ્ટધર બન્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણે પણ એ જ માર્ગને અનુસર્યા છીએ.

ગ્રંથ સર્જન :

આ૦ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ પોતાની અગાધ વિદ્વત્તાનો લાભ આપણને બહુ જ સુંદર રીતે આપ્યો છે. તે આગમ જ્ઞાનના તો ખજાના હતા એ તો આપણે એમની સ્તુતિઓમાં જોઈ ગયા છીએ. એમણે જિનાગમરૂપી ગૂઢ મંદિરના દરવાજા ખોલવા માટે ચાવીરૂપ ૧૦ નિર્યુક્તિઓ રચી છે, તેમજ ૪ છેદસૂત્રો, બીજી નિર્યુક્તિઓ અને સ્તોત્ર વગેરે પણ બનાવ્યાં છે, જેની તાલિકા નીચે પ્રમાણે છે :

નામ	ગાથા
આવશ્યક નિર્યુક્તિ...	૨૫૫૦
દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ...	૪૪૫
ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ...	૬૦૭
આચારાંગ નિર્યુક્તિ...	૩૬૨ (૩૬૮)
સૂત્રકૃતાંગ નિર્યુક્તિ...	૨૦૮
દશાશ્રુતસ્કંધ નિર્યુક્તિ...	૧૪૪
બૃહદ્ કલ્પસૂત્ર નિર્યુક્તિ... ...	૬૨૫
વ્યવહારસૂત્ર નિર્યુક્તિ...	(અપ્રાપ્ય)

સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ નિર્યુક્તિ...	(અપ્રાપ્ય)	
ઋષિભાષિત નિર્યુક્તિ... ...	(અપ્રાપ્ય)	
વ્યવહાર સૂત્ર મૂળ...	૩૭૩	(૬૦૦)
દશાશ્રુતસ્કંધ મૂળ...	૧૮૩૦	
પંચકલ્પ મૂળ...	૧૧૩૩	
બૃહદ્કલ્પ મૂળ....	૪૭૩	
પિંડનિર્યુક્તિ...	૭૦૮	
ઓઘનિર્યુક્તિ...	૧૧૬૪	(૧૧૭૦)
પર્યુષણાકલ્પ નિર્યુક્તિ.....	૬૮	
સંસક્ત નિર્યુક્તિ...	૬૪	(પ્રાપ્ય)
ઉવસર્ગહર સ્તોત્ર...	૫	
વસુદેવચરિયં...	૧૨૫૦૦૦	
ભદ્રબાહુસંહિતા		

આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીએ ઉપર પ્રમાણે શાસ્ત્રસર્જન કર્યું છે. 'સંસક્ત નિર્યુક્તિ' આજે ઉપલબ્ધ છે પણ તે કોની રચના છે તેના નિર્ણય માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. આજે હિંદભરના જૈનસંઘોમાં પર્યુષણા પર્વમાં પરમ પવિત્ર 'શ્રીકલ્પસૂત્ર' વંચાય છે તેને પણ આ આચાર્યદેવે જ પોતે બનાવેલ 'દશાશ્રુતસ્કંધ'ના આઠમા અધ્યયનનો વિસ્તાર કરીને રચેલ છે. એકંદરે આ આચાર્ય એ યુગના મહાન નવસર્જનકાર છે.

આ સર્જનથી તેમનાં અદ્ભુત જ્ઞાનપ્રભા, તત્કાલીન સર્વદર્શનોનું પરિશીલન, ગણધરવાદની નિપુણતા, દેશ-વિદેશનું જ્ઞાન, ઇતિહાસપટુતા, વીતરાગવાણીને સરલ રીતે રજૂ કરવાની કલા, સ્યાદ્વાદને વ્યાપક બનાવવાની ધગશ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું યુક્તિસંગત વિશ્લેષણ કરવાની વ્યવસ્થાશક્તિ અને કાવ્યપ્રતિભા વગેરેનો આપણને સંપૂર્ણ પરિચય મળી જાય છે અને સહજ રીતે જ આપણું મસ્તક એ જ્ઞાનપુંજના ચરણમાં નમી જાય છે.

'આવશ્યક નિર્યુક્તિ' તો જૈન શાસનનો સર્વતોમુખી સીમાગ્રંથ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. વર્તમાન અવસર્પિણી કાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું આદિથી અંત સુધીનું શૃંખલાબદ્ધ વર્ણન ક્યાંય હોય તો સૌપ્રથમ આ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચોવીશ તીર્થંકર ભગવંતો,

એમનાં માતાપિતા, પૂર્વ ભવો, પાંચે કલ્યાણક ક્યાં ક્યારે થયાં વગેરે વગેરેનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં દેખાય છે. તેમજ ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ એ ૬૩ મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રના ઇતિહાસનું આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુચારુરૂપે દર્શન થાય છે.

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું વાસ્તવિક અને સર્વદેશીય જીવનચરિત્ર પણ આપણને અહીં જ પ્રાપ્ત થાય છે. અમે તો સચોટ માનીએ છીએ કે, 'એક **આવશ્યક નિર્યુક્તિ** જ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને **નવસર્જક**નું બહુમાન અપાવવા પૂર્ણરીતે સમર્થ છે.' આ ગ્રંથમાં ૬ આવશ્યકોનો અરસપરસનો સંબંધ, તેના અર્થો વગેરે નિક્ષેપાપૂર્વક સુંદર રીતે સમજાવ્યા છે. એકેક શબ્દની ઉપર ગંભીર વિચારણા સર્જી પૂર્વાપર સંબંધ યોજી નિર્યુક્તિના નામને સાર્થક કર્યું છે.

આવી જ રીતે 'દશવૈકાલિક' વગેરેની નિર્યુક્તિઓ પણ ખૂબ જ રહસ્યમય, ગંભીર અને વિશદ વ્યાખ્યાનપાંડિત્યથી પૂર્ણ છે. તેમાં પ્રથમ મૂળ સૂત્રની અને પછી જુદા જુદા અધ્યયનની વિવેચના કરી અરસપરસ અધ્યયનોનો સંબંધ યોજ્યો છે અને નિક્ષેપાપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ કરી વિશદ વસ્તુદર્શન આપણી સામે રજૂ કર્યું છે.

આ સૂરિજીનું સાહિત્ય નવસર્જનની દિશામાં નવી ભાત પાડવા સાથે જ આપણા બધાને એક વસ્તુ ખૂબ જ સમજાવે છે કે, 'મૌલિકતા અને નવસર્જનને નામે મૂળ સિદ્ધાંતની વફાદારી કદીયે ન ચૂકશો.'

છેદસૂત્રોનું એમનું સંકલન એમના અદ્‌ભુત પાંડિત્ય, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સ્યાદ્વાદના રહસ્યવેત્તા તરીકેના ગૌરવમાં ઊમેરો કરે છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગનું સુંદર સમીકરણ તો વાંચીને ખરેખર પચાવવા જેવું છે.

સૂરિજી મહારાજે **'ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર'** બનાવ્યું છે. કયા સંજોગોમાં બનાવ્યું, તે માટે એક મોટી દંતકથા પરંપરાથી ચાલે છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે :

આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી અને વરાહમિહિર બંને ભાંઈ હતા. ભદ્રબાહુસ્વામી ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન મેળવી શ્રુતકેવળી થયા. ગુરુજીએ તેમને જૈનશાસનના દીપક ધારી, આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા, જ્યારે વરાહમિહિર ન તો જ્ઞાનમાં આગળ વધ્યો, ન તો સંયમમાર્ગે આગળ વધ્યો. એટલે ગુરુજીએ યોગ્યતા ન જોવાથી તેને આચાર્યપદથી અલંકૃત ન કર્યો.

વરાહમિહિરને આથી ઘણો જ ગુસ્સો ચઢ્યો; એટલું જ નહિ કિન્તુ એને એમ લાગ્યું કે ગુરુજીએ પક્ષપાત કર્યો છે. ત્યાર પછી વરાહમિહિર મૌન રહ્યો. તેણે મનમાં જ માની લીધું કે ગુરુજીએ ભલે આચાર્યપદવી ન આપી પરંતુ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી તો મારા ભાઈ જ છે ને ! તે તો ગુરુજીના સ્વર્ગ પછી મને આચાર્યપદવી જરૂર આપશે. સ્વર્ગવાસ પછી વરાહમિહિરે પોતાના ભાઈ આ૦ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પોતાને આચાર્યપદ આપવાની માગણી કરી, પરંતુ આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીએ એને ચોકૂખી ના પાડી અને જણાવ્યું કે, ''આચાર્યપદનો ભાર યોગ્ય પુરુષને જ અપાય છે. જે પદ ગુરુજીએ તને અયોગ્ય ધારીને ન આપ્યું તે પદ હું તને કેમ આપી શકું ? આ આચાર્યપદ તો આત્મકલ્યાણની-જીવનવિશુદ્ધિની ઉચ્ચ પારાશીશી છે. તે પદ યોગ્ય પાત્રને જ અપાય છે.'' વરાહમિહિર આ મહાન પદને માત્ર યશ, કીર્તિ અને વાહવાહનું જ સાધન બનાવવા માગતો હતો. એનામાં આચાર્યપદની તો શું કિન્તુ સાધુપદની પણ યથાર્થ યોગ્યતા ન હતી.

વરાહમિહિરે જોયું કે હવે આચાર્યપદ મળે તેમ નથી, તેથી તે ગુસ્સામાં સાધુવેશને તિલાંજલી દઈ રાજાનો માન્ય* પુરોહિત બન્યો. વરાહમિહિરે સાધુ અવસ્થામાં જ્યોતિષવિદ્યાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલે એ વિદ્યાથી રાજાને અને પ્રજાને રંજિત કરી શકતો, પછી તો પોતાની કીર્તિ વધારવા એણે એક ગપ્પ પણ ચલાવી કે, 'હું નાનો હતો ત્યારથી મને જ્યોતિષવિદ્યાનો બહુ જ શોખ હતો. હું એકવાર જંગલમાં ઢોર ચારવા ગયો હતો, ત્યાં રમતાં રમતાં મેં એક શિલા ઉપર સિંહ લગ્નની કુંડલી બનાવી હતી. સાંજે વખત થઈ જવાથી હું ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં એ કુંડલી ભૂંસ્યા વિના ઘેર ગયો પણ રાત્રે યાદ આવતાં વિચાર આવ્યો કે મેં બનાવેલી લગ્નકુંડલી ભૂંસી નથી, માટે અત્યારે જઈને ભૂંસી નાખું. તરત જ હું કોઈ જાતનો ડર રાખ્યા સિવાય એકલો જંગલમાં ગયો ને જોયું તો એ કુંડલી ઉપર એક સિંહ બેઠો હતો. સિંહનો પણ ડર રાખ્યા વગર મેં એની નીચે હાથ નાખી એ કુંડલી ભૂંસી નાખી. સિંહ તો મારું આ પરાક્રમ જોઈ પ્રસન્ન થયો અને સૂર્યરૂપે પ્રત્યક્ષ થઈને બોલ્યો :

---

* 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'માં વરાહમિહિરે પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા શત્રુજિતને પોતાની કલા વડે રાજી કર્યો. આથી રાજાએ વરાહમિહિરને પોતાનો પુરોહિત બનાવ્યો, એમ જણાવ્યું છે. 'અંચલગચ્છ પટ્ટાવલી'માં તે પ્રતિષ્ઠાનપુરના શત્રુજિત રાજાનો પુરોહિત થયો એવો ઉલ્લેખ છે પરંતુ 'પ્રબંધ ચિંતામણિ'માં તે નંદરાજા આગળ માન પામ્યો એમ ઉલ્લેખ છે. તેમજ 'પ્રબંધ ચિંતામણિ'માં વરાહમિહિરને પાટલીપુત્ર (પટણા)નો રહેવાસી જણાવ્યો છે.

હે વત્સ ! હું તારી આ લગ્ન ઉપરની ભક્તિ અને તારું પરાક્રમ જોઈ પ્રસન્ન થયો છું. તું વરદાન માગ ! મેં કહ્યું કે : હે સૂર્યદેવતા ! યદિ આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન જ થયા હો તો મને જ્યોતિષચક્રના દરેક ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાના વિમાનો, એની ચાલ તથા સંપૂર્ણ જ્યોતિષમંડળ બતાવો. સૂર્યદેવે મારી વિનંતી સ્વીકારી, મને આખું જ્યોતિષમંડળ બતાવ્યું અને મને ઘણો કાળ સુધી ત્યાં રાખ્યો.

'આ રીતે મિહિરના પ્રસાદથી મને આ જ્ઞાન મળ્યું છે અને તેથી જ મારું 'વરાહમિહિર' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. વગેરે વગેરે.'

આ વાતથી વરાહમિહિરની ખ્યાતિ વધી પડી. તેણે 'વારાહીસંહિતા' નામે ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

પરંતુ વહારમિહિરને આટલાથી સંતોષ ન થયો. એણે પોતાને આચાર્યપદ ન આપનાર જૈન સાધુઓની અને જૈન સંઘની નિંદા કરવા માંડી. એકવાર એણે રાજા સમક્ષ એક મહાન ભવિષ્યવેત્તા તરીકે ભવિષ્યવાણી કહી : 'હે રાજન્ ! હું એક મોટું કુંડાળું બનાવું છું. આ ચોમાસામાં અમુક દિવસે ઘોર વૃષ્ટિ થતી હશે તે વખતે એક મોટું ૫૨ (બાવન) પળનું માછલું આ કુંડાળાની વચમાં આવીને પડશે.' એમ જણાવી તેણે મોટું કુંડાળું બનાવ્યું. આ સમાચાર આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીને મળ્યા. તેમણે રાજાને કહેવરાવ્યું કે માછલું કુંડાળાની વચ્ચે નહિ કિન્તુ કુંડાળાની એકાદ કિનારી દબાય તેમ પડશે અને તે માછલું ૫૨ (બાવન) પળનું નહિ કિન્તુ ૫૧॥ (સાડી એકાવન) પળનું હશે. વરાહમિહિરને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એણે વધુ જીદ પકડી કે મારી વાત જ સાચી ઠરવાની છે. આખરે નિયત દિવસે અને સમયે માછલું પડ્યું અને આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીએ જે કહ્યું હતું તેવા માપ, સ્થાન અને પ્રમાણનું જ પડ્યું. આ જોઈ રાજાને સૂરિજી ઉપર ભક્તિ ઉપજી, પ્રજામાં પણ સૂરિજી પ્રત્યે માન-ભક્તિ વધ્યાં અને વરાહમિહિરની કીર્તિને જબરો ફટકો લાગ્યો.

હવે વળી બીજો એક ગંભીર પ્રસંગ બન્યો : રાજાને ત્યાં ઘણે દિવસે પુત્રનો જન્મ થયો. વરાહમિહિરે એ રાજપુત્રની જન્મકુંડળી કરી ભવિષ્ય ભાખ્યું કે, 'આ રાજપુત્ર ૧૦૦ વર્ષ જીવશે.' રાજા અને પ્રજામાં ભાવિ રાજાના જન્મથી અને તે પણ દીર્ઘાયુષી હોવાથી ખૂબ જ આનંદ પ્રસર્યો. સમસ્ત પ્રજાએ અને જુદા જુદા ધર્માચાર્યોએ રાજાને વધામણી અને આશીર્વાદ પાઠવ્યા. માત્ર આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીએ ન તો રાજાને

આશીર્વાદ પાઠવ્યા કે ન રાજાને વધામણી મોકલી. વરાહમિહિરે આ પ્રસંગને હાથમાં લઈ જૈનાચાર્યની ખૂબ જ નિંદા કરાવી. જૈનાચાર્ય અવ્યવહારજ્ઞ છે, વેદિયા છે વગેરે વગેરે વાતો ચલાવી. સૂરિજી મહારાજે તો આ સમાચાર મળતાં જ જાહેર કર્યું કે, બે વાર રાજસભામાં શા માટે જવું ? એક વાર જઈશું. આ સાંભળી ભક્તોએ પૂછ્યું, 'ભગવાન ! કેમ આમ કહો છો ?' સૂરિજીએ કહ્યું : 'ભાઈઓ ! આ રાજપુત્ર માત્ર સાત દિવસનો જ મહેમાન છે અને એનું મૃત્યુ બિલાડીથી થશે.' વરાહમિહિરને આ સમાચાર મળ્યા તેવું જ તેણે કહ્યું : 'સૂરિજી ભૂલ્યા છે. મારું ભાખેલું ભવિષ્ય કદાપિ ન ફરે.' એને મનમાં નક્કી હતું કે આ વખતે તો સૂરિજીને પરાજિત કરી જ શકીશ. એણે રાજાને ખબર આપ્યા. રાજાએ શહેરમાંની દરેક બિલાડીઓને પકડી પકંડીને દૂર કાઢી મૂકી અને રાજપુત્રને ભોંયરામાં સંતાડી દીધો. બરાબર સાતમે દિવસે જ ધાવમાતા રાજપુત્રને ભોંયરામાં સ્તનપાન કરાવી રહી હતી તે વખતે દરવાજાની ભોગળ અકસ્માત રાજપુત્રના માથા ઉપર પડી અને તરત જ રાજપુત્રનું મૃત્યુ થયું.. રાજાને, વરાહમિહિરને અને પ્રજાને ખબર પડી કે વરાહમિહિરનું ભવિષ્ય જૂઠું ઠર્યું છે અને જૈનાચાર્યનું ભવિષ્યજ્ઞાન સત્ય થયું છે. વરાહમિહિરે તપાસ કરીને જાહેર કર્યું કે ભોગળ પડવાથી મૃત્યુ થયું છે, બિલાડીથી મૃત્યુ નથી થયું. જૈનાચાર્યના કથન મુજબ રાજપુત્રનું મૃત્યુ બિલાડીથી નથી જ થયું. સૂરિજી મહારાજે પૂછાવ્યું કે, ભોગળના માથે શાનો આકાર છે તે તપાસ કરો. તપાસ કરાવતાં માલૂમ પડ્યું કે ભોગળને માથે બિલાડીનું જ મોં છે. બસ, શહેરમાં આ સમાચાર ફેલાઈ ગયા. સૂરિજીએ રાજસભામાં જઈ રાજાને આશ્વાસન આપ્યું, ધર્મોપદેશ આપ્યો અને સંસારની ક્ષણભંગુરતા સમજાવી. રાજાએ આ ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. હવે વરાહમિહિરને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે તે પોતાના ગ્રંથો જ બાળવા તૈયાર થયો. આ જાણી સૂરિજીએ વરાહને ઘેર જઈ આશ્વાસન દઈ કહ્યું : 'ભાઈ ! આ તારા પ્રમાદનું જ પરિણામ છે, શાસ્ત્રો તો સાચાં છે. માટે હવે પ્રમાદ ન કરીશ. તારી ભૂલથી તું શાસ્ત્રને ખોટાં માને છે, તે પણ તારી ગંભીર ભૂલ છે.' આ સાંભળી વળી રાજાએ અને પ્રજાએ પણ એને સમજાવ્યો. પરિણામે વરાહમિહિરનો ગુસ્સો શાંત પડ્યો. કિન્તુ વરાહમિહિરને જૈનાચાર્ય અને જૈન સંઘ ઉપર તો દ્વેષ રહી જ ગયો. આખરે તેણે શોકમાં ને શોકમાં જ મૃત્યુ પામી, વ્યંતર દેવ થઈ, જૈન સંઘમાં મરકીનો ઉપદ્રવ ફેલાવ્યો. આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીને આ વસ્તુની જાણ થતાં શ્રીસંઘના ઉપદ્રવ-નિવારણ

માટે 'ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર' બનાવ્યું અને આ સ્તોત્ર ગણીને તેનું મંત્રેલું પાણી છાંટવાથી રોગની શાંતિ થશે એમ જણાવ્યું. સૂરિમહારાજના કહેવા મુજબ ફળ મળ્યું, એટલે કે ઉપદ્રવ શાંત થયો. આટલા જ માટે કહેવાયું છે કે :

"उवसग्गहरं थुत्तं, काऊणं जेण संघकल्लाणं ।
करुणापरेण विहियं, सो भद्दबाहुगुरू जयइ ॥"

– જેણે સંઘના કલ્યાણ માટે ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર બનાવ્યું, તે દયાળુ પરમ કૃપાળુ ગુરુ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જય પામો. (વિજયપ્રશસ્તિ-ટીકા)

સમર્થ કાવ્યકાર પં. દેવવિમલ ગણી આ સ્તોત્રનું મહત્ત્વ આલેખતાં કહે છે કે–

उपप्लवो मन्त्रमयोपसर्गहरस्तवेनाऽवधि येन संघात् ।
जनुष्मतो जाङ्गुलिकेन जाग्रद्गरस्य वेगः किल जाङ्गुलिभिः ॥२९॥

('હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય' સર્ગ ૪, શ્લોક ૨૯.)

'ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર'ની મૂળ ૫ ગાથાઓ છે. ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર ઉપર અત્યારે લગભગ ૯ ટીકાઓ મળે છે, જે પૈકીની એક ટીકામાં આ સ્તોત્રની ૬ ગાથાઓ, બીજી એક ટીકામાં ૭ ગાથાઓ અને બાકીની સાત ટીકાઓમાં આ સ્તોત્રની ૫ ગાથાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. 'અંચલગચ્છની પટ્ટાવલી'માં પાંચ ગાથાનું 'ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર' બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

'ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર' ઉપરની ટીકાઓ :

૧. બૃહદ્વૃત્તિ – જેના કર્તાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, તેમ એ વૃત્તિ પણ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર આ૦ ચંદ્રસૂરિ પોતાની લઘુવૃત્તિમાં આ બૃહદ્વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. આ૦ ચંદ્રસૂરિકૃત લઘુવૃત્તિ – આ ટીકા બારમી સદીમાં બની છે.

૩. પાર્શ્વદેવગણિકૃત લઘુવૃત્તિ – આ ટીકા તેરમી સદીની શરૂઆતમાં બની છે.

૪. આ૦ જિનપ્રભસૂરિકૃત વ્યાખ્યા–આ ટીકા ચૌદમી સદીમાં બની છે.

૫. જયસાગરકૃત વૃત્તિ – આ ટીકા પંદરમી સદીમાં બની છે.

૬. હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ – આ ટીકા સત્તરમી સદીમાં બનેલી છે.

૭. ઉ. સિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત વ્યાખ્યા–આ ટીકા અઢારમી સદીમાં બની છે.

૮. જૈન ગ્રંથાવલીમાં દર્શાવેલ લઘુવૃત્તિમાં શ્લોક ૮૫૦ છે.

૯. એક અજ્ઞાતકૃત અવચૂરિ પૂના ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિજી પોતાની ટીકામાં એક વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે કે તેમણે ઉવસગ્ગહરની પહેલી ગાથાના **उव** શબ્દથી **ઉપાધ્યાય**ની, બીજી ગાથાના **विस** શબ્દથી **સાધુ**ની, ત્રીજી ગાથાના **चिट्ठ** શબ્દથી **આચાર્ય**ની, ચોથી ગાથાના **तुह** શબ્દથી અરિહંતની તથા પાંચમી ગાથાના **इअ** શબ્દથી **सिद्ध** ભગવાનની સંઘટના કરેલી છે. આમાં વ્યતિક્રમ કેમ છે ? એનો ખુલાસો ત્યાં આપ્યો છે.

આમાંની ઘણી ટીકાઓ પ્રકાશિત થઈ ગઈ છે. 'ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર'ની અત્યારે ૫, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૭ અને ૨૧ ગાથાઓ પણ મળે છે. આમાંનાં કેટલાંક સ્તોત્રો છપાઈ ગયેલાં પણ છે.

આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીએ 'વસુદેવચરિયં' પ્રાકૃતમાં રચ્યું હતું. આ ગ્રંથ આજે મળતો નથી. પૂર્ણતલગચ્છના આચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિ કે જેઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના ગુરુદેવ છે, તેઓ પોતાના પ્રાકૃતમાં રચેલા 'સંતિનાહચરિયં'માં આ ગ્રંથનો પરિચય નીચે મુજબ આપે છે :

'वंदामि भद्दबाहुं, जेण य अईरसियं बहुकलाकलियं ।
रइयं सपाय-लक्खं, चरियं वसुदेवरायस्य ॥'

– જેમણે અતિરસિક અને કલાપૂર્ણ એવું ૧૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ 'વસુદેવચરિત્ર' રચ્યું છે તે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને હું વાંદુ છું.

આ સિવાય આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીએ પ્રાકૃતમાં 'ભદ્રબાહુ સંહિતા' નામનો જ્યોતિષ ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. આ ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. એના થોડા છૂટા છૂટા ખંડો અમોએ એક બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે જોયા હતા, જેમાં વ્યવસ્થિત જન્મકુંડલીઓ, તેનો ફલાદેશ, તે કુંડલીમાં જન્મેલાની વિશિષ્ટ જીવનીઓ, દુઃખ અને રોગોના ઉપાયો, અંતરાય દૂર કરવાની આરાધનાવિધિ, તીર્થંકરોની પૂજા, અધિષ્ઠાયક દેવોના જાપો, ઉપયોગી મંત્રો વગેરેનું વર્ણન હતું. કોઈ કહે છે કે, પ્રાકૃત 'ભદ્રબાહુ સંહિતા' કચ્છમાં કોડાય ગામના જૈન ગ્રંથભંડારમાં છે પણ તે બહાર આવે ત્યારે જ ખરી. પણ આ પ્રાકૃત ગ્રંથના આધારે સંસ્કૃત 'ભદ્રબાહુ સંહિતા' બનેલી છે જે છપાઈ ગઈ છે અને તેનું ભાષાંતર પણ પ્રકાશિત થઈ ગયું છે.

પાટલીપુત્રમાં પહેલી આગમવાચના :

આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં મોટી શ્રમણસંઘ-પરિષદ્ મળી હતી અને તેમાં પહેલી જિનાગમવાચના થયેલી છે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ 'ઉપદેશપદ'માં આ આગમવાચનાનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

जाओ अ तम्मि समए, दुक्कालो बार दोय दस य वरिसाणि ।
सव्वो साहुसमुहो, गओ तओ जलहितीरेसु ॥

तदुवरमे सो पुणरवि, पाडलिपुत्ते, समागओ विहिया ।
संघेण सुयविसया, चिंता किं कस्स अत्थेति ॥

जं जस्स आसी पासे, उद्देसज्झायणमाइ संघडिउं ।
तं सव्वं एक्कारस-अंगाइं तहेव ठवियाइं ॥

આ વખતે બાર વર્ષ સુધીનો દુકાળ પડ્યો તેથી સાધુસમૂહ સમુદ્રને તીરે ચાલ્યો ગયો. દુકાળ મટ્યા પછી સાધુઓ વિચરતા વિચરતા પાટલીપુત્રમાં પધાર્યા. હવે શ્રીસંઘને શ્રુત વિષે ચિંતા થઈ કે કોને કેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન યાદ છે ? પછી જેની પાસે ઉદ્દેશા, અધ્યયન આદિ જે જે કાંઈ યાદ હતાં તે સર્વ એકઠાં કરી અગિયાર અંગ સ્થાપિત કર્યાં.

ઇતિહાસના પરિશીલનથી અને અનુભવથી એમ સમજાય છે કે, મોટી રાજ્યક્રાંતિ, સૈનિકોની આપખુદી, જળાશયોનો વિનાશ, ખેતીનો અભાવ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, મહામારી, કોલેરા, અનાજની તંગી અને પાણીની ખેંચ ઇત્યાદિ નિમિત્તો એકઠાં થવાથી લગાતાર દસ-બાર વર્ષ નબળાં પસાર થાય છે ત્યારે લોકો તે કાળને ''બાર દુકાળી'' તરીકે ઓળખાવે છે. જેમાં જનતા મહારોગ, કષ્ટ અને ભૂખમરાના સંક્રાંતિ કાળમાંથી પસાર થાય છે. વીર નિર્વાણ સંવત ૧૫૫ની આસપાસમાં નંદના સામ્રાજ્યનો પલટો થવાથી ભયંકર બાર દુકાળી પડી હતી. પટણા અને પંજાબની વચ્ચેના પ્રદેશમાં તો ભયંકર આફતના ઓળા ઊતર્યા હતા. આ સમયે જૈન શ્રમણો ભારતના પૂર્વ અને ઈશાન ખૂણા તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં રાજ્યક્રાંતિની અસર થોડી હતી, મોટી નદીઓને લીધે દુષ્કાળની અસર પણ ત્યાં નહીં જેવી હતી. પરંતુ મુનિઓના આમ વિખરાઈ જવાથી પઠનપાઠન તો તદ્દન બંધ જ થઈ ગયાં હતાં. બાર બાર વર્ષનો ગાળો,

જેમાં ઘણા જ્ઞાનીઓ તો સ્વર્ગે પધારી ગયા હતા, અને જેઓ વિદ્યમાન હતા તેમનું જ્ઞાન પણ શીર્ણ-વિશીર્ણ થઈ ગયું હતું. પરિણામે કંઠસ્થ જિનાગમના જ્ઞાનને મોટો ધક્કો લાગ્યો. ૧૨ વર્ષો ગયા પછી આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે વીર સં. ૧૬૦ લગભગમાં શ્રીશ્રમણસંઘે આચાર્ય **શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ**ની અધ્યક્ષતામાં પાટલીપુત્રમાં એકત્ર થઈ, જેને જે યાદ હતું તેનું સંકલન કરી ૧૧ અંગોને સ્થાપિત કર્યાં. ૧૨મા અંગને વ્યવસ્થિત કરવા માટે વિચાર ચાલ્યો, કિન્તુ અહીં આવેલા મુનિઓમાં ૧૨મા અંગના પૂર્ણ અભ્યાસી કોઈ ન હતા. આ સમયે ૧૨મા અંગના સંપૂર્ણ જાણકાર માત્ર આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, પણ તેઓ દૂર હોવાથી આ પરિષદ્‌માં આવી શક્યા નહોતા. એટલે બારમા અંગ માટે દરેક મુનિઓની દૃષ્ટિ આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી ઉપર પડી.

શ્રીસંઘે તેમને બોલાવવા બે મુનિઓને નેપાળમાં મોકલ્યા. બંને મુનિવરોએ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પહોંચી શ્રીશ્રમણસંઘની ભાવના જણાવી અને પાટલીપુત્ર પધારવા વિનંતી કરી. સૂરિજીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે, ''હમણાં મેં મહાપ્રાણ ધ્યાન આરંભ્યું છે, જે બાર વર્ષે પૂરું થશે. માટે હું આવી શકીશ નહિ. મહાપ્રાણ ધ્યાનની સિદ્ધિ થતાં સર્વ પૂર્વોની સૂત્ર અને અર્થથી એક મુહૂર્ત માત્રમાં આવૃત્તિ થઈ શકે છે વગેરે.'' સાધુઓ જવાબ લઈ પાટલીપુત્ર પાછા આવ્યા. શ્રીસંઘે તેનો ઉત્તર સાંભળીને બીજા બે સાધુઓને જણાવ્યું કે, તમારે ત્યાં જઈને આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને વિનયથી પૂછવું કે ''જે શ્રીસંઘની આજ્ઞા ન માને તેને શી શિક્ષા અપાય તે કહો.'' તેઓ ઉત્તર ફરમાવે કે તેને સંઘની બહાર કરવો એટલે તમારે આચાર્યને કહેવું કે, ''તમો તે શિક્ષાને પાત્ર છો.'' એ મુનિઓએ ત્યાં જઈને સંઘના કહેવા પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યું એટલે તેમણે કહ્યું કે, ''શ્રીસંઘે મારી ઉપર કૃપા લાવીને એમ ન કરવું કિન્તુ બુદ્ધિવાળા મુનિઓને અહીં મોકલવા એટલે હું તેમને પ્રતિદિન સાત સાત વાચના આપીશ. તેમાં એક વાચના ગોચરીથી આવ્યા પછી આપીશ, ત્રણ વાચના ત્રણ કાળવેળાએ આપીશ અને પછી બીજી ત્રણ વાચના સાંજના પ્રતિક્રમણ પછી આપીશ. આ પ્રમાણે મારા ધ્યાનને બાધા ન આવતાં શ્રીસંઘનું કામ સિદ્ધ થશે.'' તે મુનિઓએ પાટલીપુત્ર આવીને સંઘને તે પ્રમાણે કહ્યું. એટલે શ્રીસંઘે પણ પ્રસન્ન થઈને સ્થૂલિભદ્ર વગેરે ૫૦૦ સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા. આચાર્ય ભદ્રબાહુ તેઓને વાચના આપવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ 'વાચના બહુ ઓછી

મળે છે' એમ વિચારી કંટાળીને ચાલ્યા ગયા, માત્ર એક **શ્રીસ્થૂલિભદ્રજી** ત્યાં રહ્યા અને તેમણે આઠ વર્ષમાં આઠ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એકદા આચાર્યે તેમને પૂછ્યું કે, ''વત્સ ! તું મંદ ઉત્સાહવાળો કેમ થઈ ગયો છે ?'' સ્થૂલિભદ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે,* ''ભગવંત ! હું હતોત્સાહ થયો નથી, પણ મને વાચના ઓછી મળે છે એ લાગી આવે છે.'' આચાર્યે ખુલાસો કર્યો કે, ''મારું ધ્યાન હવે લગભગ પૂર્ણ થવા આવ્યું છે. એ પછીથી તને યથેચ્છ વાચના આપીશ.'' એટલે સ્થૂલિભદ્રજીએ કહ્યું કે, ''પ્રભો ! હજુ મારે કેટલું ભણવાનું બાકી રહ્યું છે ?'' ગુરુ બોલ્યા કે, ''તું હજુ માત્ર બિન્દુ જેટલું ભણ્યો છે અને સમુદ્ર જેટલું તારે ભણવાનું બાકી છે.'' પછી મહાપ્રાણ ધ્યાન પૂર્ણ થતાં વધારે વાચના મળવા લાગી; અને મહામુનિ સ્થૂલિભદ્ર બે વસ્તુ ઓછી એવા દશ પૂર્વ સુધી અર્થ સહિત ભણી ગયા અને પછી બાકીનાં ચાર પૂર્વ માત્ર જ ભણ્યા. બીજા કોઈને ૧૪ પૂર્વનું જ્ઞાન થયું જ નહીં એટલે આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી અર્થ સહિત ચૌદે પૂર્વના જાણનારા **છેલ્લા શ્રુતકેવલી** મનાય છે.

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી વિહાર કરતાં કરતાં પાટલીપુત્ર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા, અને પાટલીપુત્રના સંઘે આ મહાજ્ઞાની, ધ્યાની, તપસ્વી, આત્માર્થી સૂરિપુંગવનું અભૂતપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. આ સમયે પાટલીપુત્રમાં મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. હવે દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને આનંદ હતાં એટલે રાજા, મંત્રી અને પ્રજાએ સૂરિજીના ઉપદેશામૃતનું પાન બહુ જ પ્રેમથી કર્યું.

ચાર ધ્યાની શ્રમણો :

રાજગૃહીના ચાર શ્રીમંત વણિક ગૃહસ્થોએ સૂરિજીના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી જૈન દીક્ષા લીધી. તેઓ ગુરુ પાસે રહી, જ્ઞાન મેળવી, અહિંસા, તપ અને સંયમમાં ઉત્કૃષ્ટ બની ગુરુઆજ્ઞાથી એકાકી વિચરવા લાગ્યા. હવે તેમણે અભિગ્રહ લીધો કે જંગલમાં રહેવું. જ્યારે ભિક્ષા માટે જવું હોય ત્યારે જ નગરમાં ત્રીજા પહોરે એક જ વાર જવું અને બાકીના સમયે આત્મચિંતવન કરવું. તેઓ આ પ્રમાણે નક્કી કરી રાજગૃહીની પહાડીઓની ગુફાઓમાં સતત આત્મચિંતવનમાં જ સમય ગાળવા લાગ્યા. આ ચારે મુનિપુંગવો એકવાર ત્રીજે પહોરે શહેરમાં ગોચરી માટે ગયા છે.

★ કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ પણ 'પરિશિષ્ટ પર્વ' સર્ગ ૯, શ્લોક ૫૫થી ૭૬માં આ ઇતિહાસ વિસ્તારથી આપ્યો છે.

શિયાળાની ઋતુ છે અને આહાર લઈ પાછા ફરતાં કંઈક મોડું થયું છે, એટલે એમાંના એક મુનિવર તો ઉતાવળે ચાલતા ગુફાના દરવાજા પાસે પહોંચ્યા અને ચોથો પહોર શરૂ થઈ જવાથી ગુફાની બહાર જ ધ્યાનમાં ઊભા રહ્યા. બીજા મુનિવર નગરના ઉદ્યાનમાં જ કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા. ત્રીજા મુનિવર ઉદ્યાનની નજીકમાં પહોંચ્યા અને ચોથો પહોર શરૂ થવાથી ત્યાં જ કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા અને ચોથા મુનિવર નગરની બહાર નીકળતાં જ ચોથો પહોર શરૂ થવાથી ત્યાં જ કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા. શિયાળાનો કડકડતો હિમાળો વરસી રહ્યો હતો, ઠંડી એવી પડતી હતી કે કોઈને ઘર બહાર નીકળવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. ત્યાં તો રાત્રિ પડી, નગરજનો સૂઈ ગયા. આ ચારે મુનિઓ માત્ર **या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी** સૂત્ર અનુસાર જિનેશ્વરદેવના નામના જાપ સાથે આત્મચિંતવન કરી રહ્યા હતા. એમનામાં નહોતી લગારે દીનતા, ઉદાસીનતા કે શોક, પણ તેમનામાં આત્મગૌરવ, અદીનતા ને આત્માનંદ જળહળી રહ્યાં હતાં. તેઓ આજની ઠંડીનું પરિણામ કલ્પીને જ જાણે ઊભા હોય તેમ સંયમની જીવંત પ્રતિમારૂપ, શાંત, દૃઢ અને ધ્યાનમગ્ન હતા. તેઓમાંના ગુફાદ્વારે ઊભેલા મુનિપુંગવ રાતના પહેલે પહોરે, ઉદ્યાનવાસી મુનિવરેન્દ્ર બીજા પહોરે, ઉદ્યાન નજીક ઊભેલા મુનિવર ત્રીજા પહોરે અને નગર નજીકના મુનિપ્રવર ચોથે પહોરે ધ્યાનમાં જ સ્વર્ગે પધાર્યા.

આનું જ નામ સફળ આત્મસમર્પણ, આનું જ નામ સંયમની સિદ્ધિ, આનું જ નામ આત્મવિકાસ અને આનું જ નામ **मृत्युरपि महोत्सवायते** । હસતે મોઢે મૃત્યુની ભેટ. સાચી અહિંસા, તપ અને સંયમની આ જ કસોટી હતી.

જે સમયમાં જૈનશાસનમાં આવી ત્યાગમૂર્તિઓ, આવા આત્મજ્ઞાનીઓ અને આવા શ્રેષ્ઠ સાધુપુરુષો વિદ્યમાન હોય એ સમય જૈનશાસન માટે તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે કેવો ગૌરવવંતો હશે તે વિચારવાનું કામ સુજ્ઞ પાઠકોને સોંપું છું.

આ૰ ભદ્રબાહુસ્વામીને સ્થ. ગોદાસ, સ્થ. અગ્નિદત્ત, સ્થ. યજ્ઞદત્ત અને સ્થ. સોમદત્ત એ મુખ્ય શિષ્યો હતા. તે પૈકીના સ્થ. ગોદાસથી **ગોદાસ** નામનો ગણ નીકળ્યો; જેની તામલિત્તિયા, કોડિવરિસિયા, પુંડ્રવદ્ધણિયા અને દાસીખબ્બડિયા એ ચાર શાખાઓ હતી. એટલે કે આ શ્રમણો તામલુક, કોટિવર્ષ અને પૌંડ્રવર્ધન એટલે પહાડપુરના પ્રદેશોમાં વધુ વિચરતા હતા.

પહાડપુરથી મળેલ તામ્રપત્ર પણ આ પ્રદેશના જિનવિહારો ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડે છે.

આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીની ૪૫મા વર્ષે દીક્ષા, ૬૨મા વર્ષે યુગપ્રધાનપદ અને ૭૬મા વર્ષે વીર સંવત ૧૭૦મા તેમનું સ્વર્ગગમન થયું છે.

આચાર્યશ્રીનો વિહારપ્રદેશ :

આધુનિક દિગંબર વિદ્વાનો માને છે કે, આ શ્રુતકેવલી આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા હતા. ત્યાં જ અનશનપૂર્વક સ્વર્ગે ગયા છે અને ત્યાર પછી શ્વેતાંબર-દિગંબરોના ભેદો પડ્યા છે.

પરંતુ દિગંબરોની આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, કેમ કે દિગંબર ગ્રંથોના આધારે જ એ હકીકત પુરવાર થતી નથી. આપણે તે તપાસી લઈએ.

(૧) દિ. આ૦ હરિષેણસૂરિજી જણાવે છે કે, આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા નથી; (અને ત્યાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા નથી) કિન્તુ ઉજ્જૈન પાસેના પ્રદેશમાં અનશન લઈ સ્વર્ગગામી બન્યા છે.

अहमत्रैव तिष्ठामि, [illegible]ऽधुना ॥३७॥
प्राप्य भाद्रपदं देशं, [illegible]सम्भवम् ॥४३॥
समाधिमरणं प्राप्य, [illegible] दिवं ययौ ॥४४॥

(વિ. સં. ૯૯૯ના 'બૃહત્કથાકોષ'માં કથા ૧૩૧)

અર્થાત્ – ચૌદ પૂર્વધારી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા જ નથી. કિન્તુ વિદિશાની વાયવ્યમાં રહેલા વેત્રનગરમાં સ્વર્ગે ગયા છે જે સ્થાનનાં બીજાં નામો ચૈત્યગિરિ અને ભદ્રાપુર મળે છે.

(૨) દિગમ્બર બ્રહ્મચારી નેમિદત્તજી પણ શ્રુતકેવલી શ્રીભદ્રબાહુનું સ્વર્ગગમન ઉજ્જૈન પાસે જ બતાવે છે.

उज्जयिन्यां सुपूर्णज्ञः, [illegible] ।
क्षुत्पिपासादिकं [illegible] समन्वितः ॥२६॥
स्वामी समाधिना [illegible] स्वर्गमुत्तमम् ॥२७॥

('આરાધના કથાકોષ' કથા ૬૧)

उज्जैनीपुरके उद्यान, बटके वृक्षनिकटथित ठान ।
क्षुधातृषादिपरिषह जोर, जाती तनकी ममता छोर ॥२८॥
('आराधना कथाकोष–भाषा छंद' पृ. ३३४)

સાફ વાત છે કે આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા જ નથી.

(૩) ચંદ્રગિરિ પહાડ પર પાર્શ્વનાથ વસ્તીના કાનડી શિલાલેખમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પ્રથમ ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા નથી કિન્તુ દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં પધાર્યા છે અને ત્યાં જ ૭૦૦ મુનિઓ સાથે સ્વર્ગગામી બન્યા છે. ('જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર' કિ. ૧, પૃ. ૨૫)

આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે નક્કી છે કે, શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા નથી તો પછી શ્વેતાંબર-દિગંબરના ભેદ એ સમયે પડ્યાની તો વાત જ શી કરવી ?

(૪) દિ૦ આ૦ દેવસેનજી વીર સં. ૬૦૬માં શ્વેતાંબર–દિગંબરનો ભેદ પડ્યો એમ બતાવે છે અને શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વીર સં. ૬૦૯માં ભેદ પડ્યાનું વર્ણન કરે છે. એટલે આર્ય વજ્રસ્વામી પછી કે બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી પછી શ્વેતાંબર–દિગંબરોના ભેદ પડ્યા એ માન્યતા જ પ્રમાણયુક્ત છે.

આથી નક્કી છે કે દિગંબર વિદ્વાનો શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુસ્વામીનું દક્ષિણમાં ગમન અને ત્યાર પછી શ્વેતાંબર-દિગંબરોના ભેદ પડ્યાનું માને છે તે વાસ્તવિક નથી.

卐

પ્રકરણ : ૭

આચાર્ય શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિ

આ૦ સંભૂતિવિજયસૂરિજી અને આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની પાટ ઉપર મહાપ્રતાપી અને કામવિજેતા શ્રીસ્થૂલિભદ્રજી આચાર્ય થયા.

તેમનું જન્મસ્થાન મગધની રાજધાની પાટલીપુત્ર-પટણા હતું. તે ગૌતમગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા. તેમનાં પિતાનું નામ મંત્રીશ્વર **શકટાલ** અને માતાનું નામ લક્ષ્મીદેવી (લાછલદે) હતું. ભારતમાં નવમા નંદનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને એની સત્તાનાં સૂત્રો શકટાલ મંત્રીશ્વરના હાથમાં હતાં. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મહાકુશળ અને ચતુર મુત્સદ્દી હતો. નંદરાજ્યની શરૂઆતથી રાજ્યની લગામ શકટાલના પૂર્વજોના હાથમાં આવી હતી. એ જ અનુભવનો વારસો શકટાલને પણ સાંપડ્યો હતો. તેની હિંદ બહારના શકો પર પણ એવી ધાક હતી કે તેનું શકટાલ એવું સાર્થક નામ બની ગયું હતું. મગધની કીર્તિ અને સત્તા એણે દિગંતવ્યાપિની બનાવી હતી. કાશી, કોશલ, અવન્તી, વત્સ, અને અંગ તથા લિચ્છવી વગેરે વગેરે રાજ્યો મગધની આણ હેઠળ હતાં. બધાં રાજ્યો રાજા કરતાં મંત્રીશ્વરથી વધુ ડરતાં અને સાવધ રહેતાં હતાં. નંદ રાજાઓને લક્ષ્મીનો સંચય કરવો બહુ ગમતો. આથી નંદોએ સોનાની ડુંગરિયો થાય એટલું સોનું એકત્ર કરી રાજગૃહીની બહાર સોનાના નવ પહાડો બનાવ્યા હતા. શકટાલ અને એના પૂર્વજો રાજાઓને સમજાવતા, પરંતુ ધનભૂખ્યા રાજવીઓ આ વિષયમાં કોઈનુંયે સાંભળતા ન હતા. શકટાલ આ વિષયમાં વધુ દૃઢ હતો. ન તો એ વધુ ખરચ કરવા દેતો કે ન તો વધુ ધન સંચિત કરવા દેતો. ધનનો સંચય કરવાનું એને પસંદ ન હતું અને પ્રજાને શકટાલની એ નીતિ પણ પસંદ નહોતી કે રાજા દ્વારા પંડિતો-કવિઓ અને ભાટ-ચારણોમાં વાહવાહને ખાતર ઉડાવાતું લખલૂટ ધન તે નહોતો ઉડાવવા દેતો. શકટાલ આવા વિષમપદે ઊભો રહીને રાજ્યતંત્ર ચલાવતો હતો.

શકટાલના સમયમાં એનો જ પ્રતિસ્પર્ધી મનાતો **વરરુચિ** નામનો બ્રાહ્મણપંડિત રાજસભામાં આવી નિત્ય રાજસ્તુતિના નવા નવા શ્લોકો બનાવી લાવતો, છતાંયે શકટાલ મંત્રીએ એને ઈનામ ન અપાવ્યું તે ન જ અપાવ્યું. આથી એ પંડિત શકટાલને વેર ગયો અને મંત્રીપત્નીને સમજાવી એટલે સરલ, દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ લક્ષ્મીએ કહ્યું કે ''જાઓ, આવતીકાલથી

ઇનામ મળશે.'' મંત્રીપત્નીએ મંત્રીશ્વરને સમજાવ્યા કે, ''એ બિચારા ગરીબ બ્રાહ્મણને રાજભંડારમાંથી ઇનામ કેમ નથી અપાવતા ?'' મંત્રીશ્વરે કહ્યું કે, ''તું કહે તો હું આપણી પાસેથી આપું, પણ રાજાને કહી રાજ-ભંડારમાંથી નહીં અપાવું.'' મંત્રીપત્નીએ કહ્યું : ''તમને એમાં શું થાય છે ? રાજા ઇનામ આપે તો તેમાં ના ન પાડશો.'' આખરે મંત્રીશ્વરે એ વાત કબૂલી.

બીજે દિવસે વરરુચિ રાજસભામાં ગયો. મંત્રીશ્વર મૌન રહ્યા અને રાજાએ વરરુચિને ૧૦૦ સોનામહોરો ઇનામમાં આપી. આ ઇનામનો ક્રમ ઘણા સમય સુધી ચાલ્યો. રાજા રોજ વરરુચિને ૧૦૦ સોનામહોરો આપતો. મંત્રીશ્વરે વિચાર્યું કે આ રોજની ૧૦૦ સોનામહોરો વ્યર્થ જાય છે એ ઠીક નથી. મંત્રીશ્વરને યક્ષા, યક્ષદિન્ના, ભૂતા, ભૂતદિન્ના, સેણા, વેણા અને રેણા એમ ૭ પુત્રીઓ હતી. સાતેય બાલબ્રહ્મચારિણી અને પરમ વિદુષી હતી. સાક્ષાત સરસ્વતી જેવી હતી. દરેકને એવી સ્મરણશક્તિ હતી કે પહેલી કન્યા એકવાર સાંભળે ને એને યાદ રહી જાય, બીજીને બે વાર, ત્રીજીને ત્રણ વાર, એમ સાતમીને સાત વાર સાંભળે તે યાદ રહી જતું હતું. મંત્રીશ્વર પોતાની કન્યાઓને સાથે લઈ રાજસભામાં ગયો અને વરરુચિએ જેવા સ્તુતિશ્લોક ઉચ્ચાર્યા કે તરત મંત્રીશ્વરે રાજાને કહ્યું : ''નામવર ! આ શ્લોકો મારી સાતે કન્યાઓને પણ આવડે છે. પ્રતીતિ કરવી હોય તો સાભળો !'' મંત્રીના કહેવાથી એક પછી એક સાતે કન્યાઓ એ શ્લોકોને બોલી ગઈ અને વરરુચિને મળતું ઇનામ બંધ થયું.

એણે રાજાને, મંત્રીને અને પાટલીપુત્રની પ્રજાને પોતાની તરફ ખેંચવાની નવી તરકીબ રચી. એણે ગંગા નદીના પ્રવાહમાં એક છૂપો સંચ ગોઠવ્યો, જેના બીજા છેડે ગુપ્ત રીતે તે ૧૦૦ સોનામહોરોથી ભરેલી એક કોથળી મૂકી રાખતો હતો. પછી તે સવારે આવી ઉપર ઊભો રહી ભગવતી ગંગા નદીનું સ્તોત્ર ભણે ને સંચને દબાવે ત્યારે કોથળી ઊંચી થાય. એટલે વરરુચિ જનતાને કહે : ''જુઓ ! રાજાએ સોનામહોરો આપવાની બંધ કરી પરંતુ મૈયા ભગવતી-ભાગીરથી મને સેવામેવારૂપે સોનામહોરો આપે છે.'' આમ લોકોને જણાવી પછી પોતે કોથળી કાઢી લઈ ચાલવા માંડે. આ ચમત્કાર નગરમાં ફેલાયો. રાજા અને મંત્રી પાસે આ સમાચાર પહોંચ્યા. પ્રજામાં વરરુચિ પ્રત્યે પ્રેમ અને ભક્તિ વધી પડ્યાં. લોકો વરરુચિને દેવી પ્રસન્ન થયાં છે એમ માની તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. ફળ-ફૂલ અને નૈવેદ્યથી એની ભક્તિ થવા માંડી. રાજા અને મંત્રીને ફિટકાર મળવા માંડ્યો. આખરે

નંદરાજની સભામાં આ વસ્તુ ચર્ચાતાં આખી સભાએ બીજે દિવસે આ ચમત્કાર જોવા જવું, એમ નક્કી થયું. વરરુચિને ખબર પડી કે આવતી કાલે આખી રાજસભા નદીકાંઠે મારો ચમત્કાર જોવા આવશે. એ મનમાં રાજી થયો. એણે પૂરી તૈયારીમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહીં મંત્રીશ્વર શકટાલે વિચાર કર્યો કે જરૂર આમાં વરરુચિનો દંભ છે, અંદર કૈંક ગડબડ છે. એમણે પોતાના હોંશિયાર જાસૂસને આ વાતની બાતમી મેળવવા ગોઠવ્યો.

વરરુચિ મધ્ય રાતે નદીમાં ગયો. એણે સોનામહોરોની કોથળી રાખી સંચ બરાબર ગોઠવ્યો. એણે સરસ વ્યવસ્થા કરી કે સંચ દબાતાં જ પાણીનો મારો વાગતાં કોથળી ઊંચી ઊછળે અને પોતે નદીનો પ્રસાદ ઝીલી લે. પછી વરરુચિ રાજી થતો ઘેર ગયો. તેના ચાલ્યા ગયા પછી મંત્રીશ્વરના જાસૂસે કે જેણે આ લીલા સંતાઈને જોઈ હતી, તેણે ધીમેથી સંચ ઊંચો કરી કોથળી કાઢી લીધી.

જાસૂસ આ કોથળી લઈ મંત્રીશ્વર પાસે પહોંચ્યો અને પોતે નજરે નિહાળેલી બધી હકીકત મંત્રીશ્વરને કહી સંભળાવી. મંત્રીશ્વરે આ વાત ખાનગી રાખવાનું, સવારે કોથળી સાથે નદી કિનારે હાજર રહેવાનું અને ઇશારો થતાં કોથળી રજૂ કરવાનું સમજાવી તેને રજા આપી.

નાગરિકો બીજે દિવસે સવારમાં ગંગાકિનારે જઈ ઊભા. રાજવર્ગ આવી ગયો. પંડિતરાજ વરરુચિ પણ પોતાના ભક્તો સહિત આવી પહોંચ્યો. હવે વરરુચિએ ગંગાસ્તોત્ર શરૂ કર્યું અને બધાયને ગવરાવ્યું. પછી પોતે નદી વચ્ચે જઈ પોતાના અભીષ્ટ સ્થાને પહોંચી ગંગાની સ્તુતિ કરી અને પગથી સંચ દબાવ્યો પરંતુ કોથળી તો નીકળી જ નહીં. તેણે વધુ દાબ મૂક્યો એટલે પાણીના જોસથી રેતીનો ઢગ ઊપસ્યો અને પાણી ઊછળ્યું, પરંતુ સોનામહોરોની કોથળી ન નીકળી તે ન જ નીકળી. વરરુચિને દગાનો વહેમ ગયો. એ વિહ્વલ બન્યો. જનતા આતુરતાથી જોઈ રહી હતી. ગંગામૈયા પંડિતરાજને સોનામહોરોની થેલી આપશે, હમણાં આપશે, હમણાં આપશે એમ થતું હતું. ત્યાં તો મંત્રીશ્વર શકટાલે બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે જાસૂસ પાસેથી થેલી મંગાવી અને વરરુચિને જણાવ્યું કે, ''પંડિતજી ! હવે નદીમાં થેલી શોધશો નહીં. આ લ્યો, તમારી સોનામહોરોની થેલી તો અહીં છે.'

બસ, વરરુચિનું મોં ઊતરી ગયું. એ એવો ખસિયાણો પડી ગયો કે ગંગામૈયા પાણીમાં સમાવી દે તો ઠીક એવું એને થયું. મંત્રીશ્વરે પંડિતજીનું

પાખંડ જનતાને અને રાજાને સમજાવ્યું. રાજા અને પ્રજાની આંખો રાતીપીળી થઇ. ધર્મના નામે ચાલતા આવા પાખંડ ઉપર પ્રજાને ક્રોધ આવ્યો. આવા ઢોંગીને યોગ્ય સજા કરવા જનતા ઉશ્કેરાઈ ગઈ; પરંતુ અવસરજ્ઞ ચતુર મંત્રીશ્વરે પંડિતજીને સહીસલામત ઘર ભેગા કર્યા.

વરરુચિને આમાંથી દ્વેષ જાગ્યો. તેને મનમાં થયું કે નંદવંશનો નાશ કરાવું. અરે ! મંત્રીકુટુંબનો નાશ કરાવું, વેરનો બદલો લઉં. બસ; વેર, વેર અને વેરનો ધ્વનિ વરરુચિના કલેજામાં ખળભળવા લાગ્યો. એણે થોડોક સમય જનતા અને રાજાને ભુલાવામાં નાખવા યુક્તિ આદરી. એના વિચારમાં એ પરદેશ ચાલ્યો ગયો.

મંત્રીશ્વર શકટાલને સ્થૂલિભદ્ર અને શ્રીયક નામે બે પુત્રરત્નો હતાં. સ્થૂલિભદ્રકુમાર ભણીગણી વિદ્વાન બન્યો કિન્તુ મંત્રીશ્વર જેવો વ્યવહારદક્ષ, રાજપટુ અને ચતુર ન હતો. પિતાએ તેને આ શિક્ષણ માટે પાટલીપુત્રની બહુ જ રૂપસંપન્ન અને કલાદક્ષ ગણાતી **કોશા ગણિકા**ને ત્યાં મૂક્યો. યુવાન સ્થૂલિભદ્ર અને કોશા પ્રેમથી મળ્યાં, જાણે પૂર્વભવના સ્નેહ-સાગર માટે ચંદ્રિકાનો વિકાસ થતો હોય એમ મળ્યાં, અને એક બીજાનાં આત્મીય બની ગયાં. કોશાએ ગણિકાનો ધંધો છોડી દઈ કુલવધૂપણું સ્વીકાર્યું; અને સ્થૂલિભદ્રે ઘેર જવાનું માંડી વાળી કોશાને ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. પિતાજી પુત્રના શિક્ષણ માટે અને કાલે સન્માર્ગે આવશે એમ સમજી ખર્ચ ત્યાં મોકલતા હતા. આમ ને આમ બાર બાર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં. દિવસ ને રાત સુખ, ભોગવિલાસ, રંગરાગ, સંગીત, નૃત્ય, એશ અને આરામમાં જવા લાગ્યાં. સ્થૂલિભદ્ર અને કોશાને સૂર્ય ક્યાં ને ક્યારે ઊગે છે અને ક્યારે આથમે છે, એનીયે પડી નહોતી.

અહીં પાછળ શ્રીયકના લગ્ન દિવસો નજીક આવ્યા. મંત્રીશ્વરે પોતાના નાના પુત્રને પરણાવવામાં પૂરો લહાવો લેવાનું વિચાર્યું. સાતે પુત્રીઓએ તો ભગવતી સરસ્વતીની માફક આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો જ નિયમ રાખ્યો હતો. સ્થૂલિભદ્રનો લગ્નોત્સવ નહોતો થઈ શક્યો એટલે માતા-પિતાએ શ્રીયકના લગ્નમહોત્સવને જીવનમાં પહેલો કે છેલ્લો જ ઉત્સવ માની ખૂબ તૈયારી કરી હતી. એમને ઇચ્છા હતી કે ખુદ નંદરાજાને પોતાને ત્યાં બોલાવી રાજસત્કાર કરીશું; અને એ માટે તે પોતાના મહેલમાં આભૂષણો, શસ્ત્રો વગેરે તૈયાર કરાવતો હતો. આ સમાચાર વરરુચિને ગુપ્તભેદ દ્વારા મળ્યા અને વેરનો બદલો લેવાની તક સાંપડી. મંત્રીશ્વરે

ગંગાના કિનારે કરેલા ભયંકર અપમાનનો બદલો લેવાનું એને એ દ્વારા સૂઝી આવ્યું. એણે ભયંકર કલ્પનાના ઘોડાં દોડાવ્યા ને પ્રજામાં એવા સમાચાર વહેતા મૂક્યા કે, 'મંત્રીશ્વર શસ્ત્રો તૈયાર કરાવી રાજાને મારી નાખી સ્વયં રાજા બનવાની કોશીશ કરે છે.' એણે બાળકોનું જૂથ ઊભું કરી ઇનામ વહેંચી ગામમાં સરઘસ કઢાવ્યું અને એ બાળકો પાસે ગવરાવ્યું કે–

"न वेत्ति राजा यदसौ, शकटालः करिष्यति ।
व्यापाद्य नन्दं तद्राज्ये, श्रीयकं स्थापयिष्यति ॥"

આ સમાચાર નંદરાજને કાને અથડાયા. એણે પોતાનો અંગત ગુપ્તચર મોકલી તપાસ કરાવી અને શકટાલ મંત્રીશ્વરને ત્યાં આભૂષણો અને શસ્ત્રો બને છે એ જાણી એ વહેમાઈ ગયો. તે વહેમમાં ને વહેમમાં આગળ પાછળનાનો વિવેક-વિચાર ભૂલ્યો ને એ જ ધૂનનો કીડો એના મગજને કોરી ખાવા લાગ્યો. એ સાચું જ છે કે વહેમનું કોઈ ઔષધ હોતું નથી.

બીજે દિવસે શકટાલે રાજસભામાં આવી નિયમ પ્રમાણે રાજાને પ્રણામ કર્યા પણ નંદરાજે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં શકટાલની સલામ ન ઝીલી. શકટાલ બહુ જ કુશલ અને દક્ષ હતો. એને પણ બાળકોના સરઘસના સમાચાર મળ્યા જ હતા, એ તરત સમજી ગયો કે નંદરાજા મારી ઉપર ગુસ્સે થયો છે. એને પોતાના જ પૂર્વજ કલ્પક મંત્રી ઉપર પ્રથમ નંદરાજે કરેલા જુલમની યાદ આવી, તેમજ રાજાને પાછળથી થયેલો પશ્ચાત્તાપ પણ યાદ આવ્યો. બુદ્ધિશાળી મંત્રીશ્વર તરત ઘેર ગયો અને નિર્ણય કરી લીધો કે કુટુંબને બચાવવા પોતે જ પોતાનું સમર્પણ કરવું. એણે શ્રીયકને સમજાવ્યું કે કાલે તું રાજસભામાં તલવારથી મારું માથું ઉડાવી દેજે ! પુત્રે ઘણી આનાકાની કરી પરંતુ આખરે કુલની રક્ષા માટે, પિતાના આદેશ પાસે એનું કાંઈ જ ન ચાલ્યું. મંત્રીશ્વરે પણ પોતાના મોંમાં કાલપુટ ઝેરની ગુટિકા રાખી લીધી. કાળના ભયંકર ઓળાઓ હવે છતા થવા લાગ્યા.

એ કાળમુખો દિવસ ઊગી ચૂક્યો. આજે રાજસભાનું વાતાવરણ સંક્ષુબ્ધ હતું. આખી સભા ચીકાર ભરાઈ હતી. આ પ્રસંગનાયક વરરુચિ પણ આવ્યો હતો. આજે એને રાજસભાને ભૂરકી નાખવી હતી; મંત્રીશ્વરને દંડ કરાવવો હતો; અને છેવટે એને કંઈક ગંભીર નવાજૂની કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

શ્રીયકે આજની રાજસભાનું વાતાવરણ આવતાંવેંત માપી લીધું. એનું મન વિચારોના ઝોળે ચડ્યું. એક તરફ પિતાજીને કમોતે મારવા માટે પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો ને બીજી તરફ એને પિતાજીની ભવ્ય ત્યાગવૃત્તિ, અવૈરભાવ અને કુળરક્ષાની અગમચેત દક્ષતા ઉપર માન ઉપજ્યું. મંત્રીશ્વર હંમેશની માફક એ જ છટાથી રાજસભામાં આવ્યો અને નમ્યો. કિન્તુ રાજાએ સામું જોયું ના જોયું ત્યાં તો શ્રીયકે લાગ જોઈ પોતાની તલવારથી પિતાનું માથું ઉડાવી દીધું. મંત્રીશ્વરનું અરિહંત, નમો અરિહંતાણં બોલતું માથું ઊડ્યું ને ધરણી ઉપર પછડાયું. ચોગરદમ લોહીનો ફૂવારો છૂટ્યો. રાજા અને પ્રજા ચકિત થઈ આ ભયંકર દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં.

રાજાએ શ્રીયકને પૂછ્યું : 'અરે ! આ તેં શું કર્યું ?'

શ્રીયકે કહ્યું : 'રાજાજીને એમ લાગે છે કે મંત્રીશ્વર રાજદ્રોહી બન્યો છે, તો મારા જીવતાં નંદરાજનો દ્રોહી જીવતો કેમ રહી શકે ?'

રાજાએ એની રાજભક્તિ ઉપર પ્રસન્ન થઈ પૂછ્યું : 'સાચું શું છે ? તે કહે.'

મંત્રીપુત્રે ધીરજથી યથાર્થ વાત કહી સંભળાવી. રાજા આ સાંભળી ચમક્યો અને બોલ્યો : 'હવે તું જ મંત્રીશ્વરની જગા ઉપર બેસી જા.' શ્રીયકે કહ્યું : 'મારા વડીલ બંધુ સ્થૂલિભદ્ર કોશા ગણિકાને ત્યાં છે. એમને બોલાવી એ પદ તેમને આપો.'

રાજાએ કોશાને ત્યાંથી સ્થૂલિભદ્રને બોલાવ્યા અને પિતાના મૃત્યુના સમાચાર કહી રાજમંત્રીપદ માટેનું નિમંત્રણ આપ્યું.

સ્થૂલિભદ્રએ કહ્યું : 'મને વિચાર કરવા દો.'

રાજાએ કહ્યું : 'હમણાં જ રાજઉદ્યાનમાં જઈ વિચારીને મને જવાબ આપો.'

સ્થૂલિભદ્ર રાજસભામાંથી ઊઠી ઉદ્યાનમાં ગયા અને વિચારના ચકડોળે ચડ્યા. એમણે પહેલાં તો પિતાનું મૃત્યુ કરાવનાર ઉપર વેરનો બદલો લેવાનું ચિંતવ્યું ને સાથે વિચારો આવ્યા કે હું સત્તાધીશ બની હુકમ ચલાવીશ, રાજ્ય સુધારીશ, રાજસત્તા વધારીશ વગેરે વગેરે મનમાં આવ્યું ને ગયું. પરંતુ ક્ષણવારમાં બીજી બાજુના વિચારે એમનો સુપ્ત સંસ્કાર સંકોરાયો ને એ વિચારજાળમાં તણખો ચંપાયો. એ સંસારદૃષ્ટાની વિચારધારા પલટાઈ ગઈ. એમને પિતાજીનું કમોત થવાનું કારણ અને

રાજપ્રપંચ નજર સામે તરવરવા લાગ્યાં. એમને રાજસત્તા નકામી લાગી. એમની એ કામધેનુ આજે વાંઝણી દેખાવા લાગી. આખરે આત્મદશાનો અંકુર જાગૃત થતાં એમનો વિરક્ત ભાવ એટલો બધો વધી ગયો કે ત્યાં જ એ પોતાના હાથે પંચમુષ્ટિ લોચ કરી, રત્નકંબલના તાંતણામાંથી રજોહરણ બનાવી સાધુ થઈ ગયા ને એમણે ત્યાંથી રાજસભામાં જઈ 'ધર્મલાભ' શબ્દનો પ્રઘોષ કર્યો. એ શબ્દોએ વાતાવરણને ગૂંજવી દીધું.

મંત્રમુગ્ધ બનેલી રાજસભામાં રાજવીને રોકડું પરખાવ્યું : 'રાજન! તું તો એક જ મંત્રીમુદ્રા આપત પરંતુ મેં તો પાંચ મહાવ્રતની પાંચ મુદ્રાઓ લીધી છે. બસ, હું તો ગુરુચરણે જાઉં છું પણ તું સત્ય વસ્તુ સમજજે અને ધર્મનો ઉપાસક બનજે.' આટલું બોલી છેવટે **कल्याणमस्तु** એમ ઉચ્ચારી રાજસભામાંથી એ ધીર ગંભીર પગલે ચાલી નીકળ્યા.

રાજા આ અદ્‌ભુત સાધુની વાણીથી હેરત પામ્યો. એને એમ પણ થયું કે સ્થૂલિભદ્ર આમ આપણને છેતરી કોશા ગણિકાને ત્યાં જતો લાગે છે. રાજાએ એ જ વહેમથી રાજમહેલની અટારીએથી જોયું તો મુનિરાજ સ્થૂલિભદ્રજી ઈર્યાસમિતિ પાળતા **'दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं'** એ રીતે નગર બહાર દૂર સુદૂર જવા પગલાં ઉપાડતા હતા. આ ત્યાગવીર, કર્મવીર અને ધર્મવીર સાધુને જોઈ રાજાની આંખમાંથી અશ્રુબિન્દુ ટપક્યાં. એના હૃદયમાંથી ઉદ્‌ગારો નીકળ્યા : 'ધન્ય છે આવી સાધુતાને !'

નંદવંશના રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે અનુરાગી હતા.તેઓ ક્ષમાશ્રમણોને બહુમાન અને બહુ આદર આપતા હતા. એમના મંત્રીશ્વરો જૈન ધર્મોપાસક જ હતા. એમના રાજકાળમાં ક્ષમાશ્રમણોનું બહુમાન વધ્યું હતું ને જિનમંદિરો પણ વધ્યાં હતાં.

આ નવમો નંદરાજા પણ ધર્મપ્રેમી અને વિવેકી હતો. જૈનધર્મનો ઉપાસક હોવા છતાંયે તે બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધ સાધુઓ અને અન્ય સંપ્રદાયના ધર્માનુયાયીઓ પ્રતિ ઉદાર હતો, બધાને દાન આપી સત્કારતો અને સન્માનતો હતો.

સ્થૂલિભદ્રજીના ગયા પછી શ્રીયક મંત્રી બન્યો. એ વ્યાપારપ્રધાન મંત્રી હતો અને બાહોશ રાજમંત્રી પણ હતો. હવે વરરુચિ રોજ રાજસભામાં આવતો થયો. એને એમ લાગ્યું કે મેં પ્રતિસ્પર્ધીનો કાંટો કાઢ્યો છે, મને રાજસભ્યો આદરમાન આપે છે, એટલે મહામંત્રીપદ હવે મને જ મળશે. પરંતુ નંદરાજે યુવાન અને ઉત્સાહી, બુદ્ધિમાન અને ધીર, મુત્સદ્દી અને

વિવેકી શ્રીયકને જ મહામંત્રી બનાવી, વરરુચિની આશા ઉપર ઠંડું પાણી રેડી દીધું હતું. છતાંયે વરરુચિને બહુશ્રુત અને મહામુત્સદ્દીપણાનું ઘમંડ હતું એટલે એની આશા અમર હતી. એણે ધીમે ધીમે કોશા ગણિકાની બહેન ઉપકોશા વેશ્યાને ત્યાં જવા-આવવાનું ચાલુ કર્યું, ઉપકોશા અને વરરુચિ વચ્ચે પ્રેમના તાણાવાણા વણાવા લાગ્યા.

કોશા ગણિકા એકવાર કારણ પ્રસંગે શ્રીયકને મળવા આવી. એ તદ્દન દુબળી-પતળી અને સુક્કી થઈ ગઇ હતી, સ્થૂલિભદ્રના વિયોગથી સંતપ્ત કરમાયેલી કમલિની જેવી નિસ્તેજ બની ગઈ હતી. શ્રીયક એને જોઈને સફાળો ઊભો થયો. કોશાએ રડતાં રડતાં સ્થૂલિભદ્રજીના સમાચાર પૂછ્યા અને શ્રીયકે તેમના સાધુ થયાના અને વિહારના સમાચાર આપ્યા, સાથે જ એણે કહ્યું કે આ બંધી ઘટનાનું મૂળ પેલો વરરુચિ છે.

કોશા : 'હેં ! એ પાપીયો તો રોજ મારી બહેન ઉપકોશાને ત્યાં જાય છે, મોજ-મજા કરે છે, ઊંચુ મદ્યપાન કરે છે અને ઉપકોશાને ત્યાં જ જીવન ગુજારે છે.'

શ્રીયક : 'ખરે જ, એ દુષ્ટ દુર્જન પુરુષે પિતાજીનું મૃત્યુ કરાવ્યું અને ભાઈનો પણ વિયોગ કરાવ્યો.'

કોશા : 'મને વિયોગ કરાવનાર વરરુચિ કદાપિ સુખી નહિ થાય. મારી દુભાતી લાગણીઓ કહે છે કે છેવટે એ કૂતરાના મોતે જ મરશે.'

એકવાર રાજાએ પણ શ્રીયકને કહ્યું : 'ભાઈ ! તારા પિતાજી ગયા. આજે હું જોઈ રહ્યો છું કે નંદવંશનો અંતકાળ નજીકમાં હોય એવા ઓળા ઊતરી પડ્યા છે; અને એવા ગેબી અવાજો પણ મને સંભળાય છે કે જાણે નંદરાજ્યના પતનની ઘડી-બેઘડી ગણાય રહી છે. આજે એ સમર્થ મંત્રીરાજ હોત તો મને કોઈ ચિંતા નહોત; તું યુવાન છે, હજી અનુભવ નથી. તારામાં હજુ તારા પિતાની મુત્સદ્દીગીરી, ડહાપણ, ગંભીરતા, ઉદારતા અને ધીરજ આવતાં વાર લાગે, એ તો કસાયેલા રાજપુરુષ હતા.

શ્રીયક બોલ્યો : 'રાજન ! વાત તો સાચી છે. મને પણ દિવસ ને રાત ચેન નથી પડતું, મને લાગે છે કે વરરુચિએ આખા રાષ્ટ્રનો અને રાજ્યનો દ્રોહ કર્યો છે. પોતાના નજીવા સ્વાર્થ ખાતર એણે આપને ભરમાવ્યા અને આપ પણ વહેમી બની ગયા. અમારી બ્રાહ્મણની નાતમાં આ જ અવગુણ છે કે, **ब्रामणो ब्रामणं दृष्टवा, श्वानवत् घुर्घुरायते** । જ્યારે એણે તો વેર પણ વાળ્યું છે. હવે તો તે મદ્યપાન કરે છે અને વેશ્યાને ત્યાં મોજ-મજા ઉડાવે છે.'

આ સાંભળી રાજા આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે પૂછ્યું : 'શું વરરુચિ મદ્યપાન કરે છે ? પંડિતરાજ થઈને આવું અધમ જીવન ગાળે છે !'

શ્રીયક : 'હા જી ! આપને કાલે જ નજરે બતાવું.'

બીજે દિવસે રાજસભા ચિક્કાર ભરાઈ હતી અને વરરુચિ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી ઝૂલતા હાથીની જેમ ત્યાં આવી રહ્યો હતો. આજે તેણે ચંદ્રહાસ મદ્ય ખૂબ ઢીંચ્યો હતો. શ્રીયકે રાજસભ્યોને કમળનું ફૂલ સૂંઘવા આપ્યું અને વરરુચિને મીંઢોળના રસથી ભરેલું કમળનું ફૂલ આપ્યું. વરરુચિએ ચંદ્રહાસ પીધેલો હોવાથી તે સૂંઘતાં જ તેને જોરથી ઉલ્ટી થઈ ને તેમાંથી દારૂની દુર્ગંધ છૂટવા લાગી. રાજા અને રાજસભ્યોએ આ જોઈ એને તિરસ્કારથી કાઢી મૂક્યો. બીજા પંડિતોએ જાહેર કર્યું કે આવા વિદ્વાન અને કર્મકાંડી ભૂદેવે તો આના પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગરમાગરમ સીસાથી ભરેલું મૂષાપાત્ર પીવું જોઈએ. વરરુચિને તે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો ન હતો. એને હવે એમ થયું કે, શકટાલ એ દાનો દુશ્મન હતો. તે બહાદુરીથી મર્યો છે. મારે તો આજે કૂતરાને મોતે મરવું પડે છે. આખરે એને ગરમાગરમ સીસું પીવડાવ્યું અને એ મૃત્યુને શરણ થયો. ખરેખર, કર્મની ગતિ કેવી ન્યારી છે ! 'જેવી કરણી તેવી પાર ઊતરણી.'

ચોમાસાના દિવસો નજીક આવ્યા છે. સ્થૂલિભદ્ર મુનિ ગુરુચરણે બેસી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. આદર્શ સાધુજીવન ગાળી રહ્યા છે. તેમણે ત્યાગ, તપ અને સંયમનું અભેદ બખ્તર ધારણ કર્યું છે. અહિંસા, સત્ય, ક્ષમા અને મૈત્રી-ભાવનાં અમોઘ શાસ્ત્રો તેમના હાથમાં છે અને જ્ઞાનનો ઝળહળતો સૂર્ય તેમના હૃદયમાં પ્રકાશી રહ્યો છે.

એક દિવસે એક મુનિવરે ગુરુ શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિ પાસે આજ્ઞા માગી કે, 'ગુરુદેવ ! આપ રજા આપો તો હું ચાર માસના ઉપવાસ કરી સિંહની બોડના દરવાજા પાસે કાયોત્સર્ગમાં રહીશ.' બીજા શિષ્યે વિનંતી કરી કે, 'પ્રભો! હું મહાવિષધર સાપના રાફડા ઉપર બેસી ઉપવાસથી ચારે મહિના કાયોત્સર્ગમાં રહીશ.' ત્રીજા મુનિવર બોલ્યા : 'હું કૂવાના કાંઠા ઉપર ચાર મહિના ઉપવાસી રહી ધ્યાનમગ્ન બની રહીશ.' બીજા બધા મુનિવરોએ પણ યોગ્ય સ્થાને ચોમાસું જવાની આજ્ઞા માગી. હવે નૂતન મુનિ શ્રીસ્થૂલિભદ્રજીનો વારો આવ્યો. મગધના મંત્રીશ્વરનો આ પુત્ર કેળના ગર્ભ જેવો સુકોમળ, કમળ જેવો મુલાયમ અને ચંપાના ફૂલ જેવો સોનેરી કાયાવાળો હતો. તેમાં હવે વૈરાગ્યનો રંગ ભળ્યો એટલે તે મુનિ ઝળહળતા તેજપુંજ સમો ભાસતો હતો.

શ્રીસ્થૂલિભદ્રજીએ બહુ જ આત્મમંથન કર્યું. ચતુર્માસ ક્યાં જઈને કરવું એ અંગે ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો. તેમને અંદરથી અવાજ આવ્યો કે તારામાં ધીરતા, દૃઢતા અને નિશ્ચલતા હોય, સંયમનો પાકો રંગ હોય, જ્ઞાનજ્યોતિ સદા ચમકતી રહી શંકે તેમ હોય અને તને શિયલનું બખ્તર અભેદ્ય રહેવાની ખાતરી હોય તો પાટલીપુરની લક્ષ્મી જેવી અને પૂર્ણ અનુરાગિણી કોશા ગણિકાને ત્યાં ચોમાસું રહેવા જા.

સૂરિજીએ સ્થૂલિભદ્રજીને પૂછ્યું : 'વત્સ ! તમે ચતુર્માસ ક્યાં ગાળશો ?'

સ્થૂલિભદ્રજી વિચારે છે અને આખરે કહે છે, 'પ્રભો ! યદિ આપની આજ્ઞા હોય અને આશીર્વાદ હોય તો હું પાટલીપુરની લક્ષ્મી જેવી અને પહેલાંની અનુરાગિણી કોશા ગણિકાને ત્યાં ચાતુર્માસ માટે જવાને ઇચ્છું છું.'

શ્રુતકેવલી સૂરિપુંગવે જ્ઞાનથી જોઈ તેમને ત્યાં જવાની રજા આપી ને આશિષ દેતાં કહ્યું : 'વત્સ ! તારું આ મહાભિનિષ્ક્રમણ જગતના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. ઘર છોડી જંગલમાં જઈ કામવિજેતા થનાર તો નીકળ્યા છે, પરંતુ ઝગમગતા કામદેવના ઘરમાં જઈ કામદેવનો વિજય કરનાર કોઈ નથી પાક્યો. જા, વત્સ ! જા; વિજયી થઈને આવજે, વીરશાસનને દીપાવજે. તારા જેવા આદર્શ સાધુથી વીરશાસન જયવંતું છે. જા, મારા આશીર્વાદ છે.'

સ્થૂલિભદ્રજીએ ગુરુકૃપાને શિરસાવંદ્ય કરી **मत्थएण वंदामि** કહીને પ્રયાણ કર્યું. અને બીજા મુનિવરો પણ પોતપોતાના સ્થાને ગયા.

સ્થૂલિભદ્રજી કોશાને ત્યાં ચોમાસું આવ્યા એટલે કોશાએ હાવભાવ અને પ્રેમથી એમને જીતવા બધા પ્રયત્નો કર્યા. કામદેવે પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો અજમાવ્યાં; ચોમાસાની ઋતુ, બત્રીસ જાતનું ભોજન, ચિત્રશાળા જેવું મકાન, એકાંત સ્થાન, ભર્યું જોબન અને અતૂટ પ્રેમરસથી છલોછલ મદઘેલી અને કામકલામાં પ્રવીણ કોશા—આ સર્વ અનુકૂલ સામગ્રી હતી, છતાંયે કમળથીયે કોમળ અને વજ્રથીયે કઠિન આ સાધુપુરુષ જરાયે ડગ્યા નહિ. આખરે એ જીત્યા. કોશાના બધાંય શસ્ત્રો નિષ્ફળ ગયાં; નૃત્ય, હાવભાવ અને સંગીતની રેલમછેલ બધું નકામું થયું. આખરે નાસીપાસ થયેલી તે સ્થૂલિભદ્રજીને પગે લાગીને બોલી : 'આપ જીત્યા, હું હારી, ગુરુદેવ ! મને હવે ધર્મનો પંથ બતાવો. આટલા દિવસ તો મેં આપનો ઉપદેશ ન

સાંભળ્યો એ મોટી ભૂલ કરી છે. હવે મને મારી ભૂલ સમજાઈ છે તો કૃપા કરીને મને ધર્મોપદેશ આપો.' આ સાંભળી મુનિ સ્થૂલિભદ્રજીએ તેને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ બતાવ્યો. કોશા ગણિકાએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. શ્રાવિકાનાં ૧૨ વ્રત લીધાં અને એ દૃઢ શ્રમણોપાસિકા બની.

ત્યાર પછી સ્થૂલિભદ્રજીની બહેનો અને ભાઈ પણ ધર્મરંગે રંગાયાં. નંદરાજા ઉપર પણ મુનિપ્રવર સ્થૂલિભદ્રજીની અનુપમ નિર્લેપ દશા અને સાચા સાધુજીવનની છાપ પડી. પાટલીપુત્રમાં મૂર્તિમંત ધર્મરાજનો જય થયો અને ચતુર્માસ પૂર્ણ થતાં સ્થૂલિભદ્રજી ગુરુદેવને ચરણે આવ્યા.

ગુરુદેવે સિંહગુફાવાસી વગેરે મુનિવરોને 'દુષ્કરકારક' કહી સંબોધ્યા હતા, જ્યારે સ્થૂલિભદ્રજીને ''દુષ્કર, દુષ્કરકારક''ના બહુમાનથી સત્કાર્યા; જે સાંભળી સિંહગુફાવાસી મુનિવર ઈર્ષ્યાથી પ્રજ્વલિત બન્યા. એને મત્સર જાગ્યો. એને એમ થયું કે 'આ મંત્રીપુત્ર છે' માટે ગુરુજી એને લાગણીથી જુએ છે. મેં સિંહગુફાના દરવાજે કેટકેટલી યાતનાઓ સહી છે તેનો ગુરુજીને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે ? મંત્રીપુત્ર તો રાજમહેલ જેવા મહેલમાં રહ્યો, મનભાવતાં આહારપાણી કર્યાં અને વેશ્યાનાં નાચ-નખરાં જોયા. છતાં એનું આટલું બધું માનપાન અને અમે કંઈ વિસાતમાં નહિ ! ઠીક છે, જોઈ લઈશ. આવતે વર્ષે હું કોશાને ત્યાં જ ચતુર્માસ કરીશ.

બીજું ચોમાસું આવ્યું કે સિંહગુફાવાસી મુનિવરે કોશાને ત્યાં ચતુર્માસ રહેવા જવાની રજા માગી. ગુરુદેવે કહ્યું : 'વત્સ ! તું રહેવા દે, ત્યાં તારું કામ નથી. આ સ્થૂલિભદ્રનું નામ તો ચોરાશી ચોવીસી સુધી અમર રહેવાનું છે. એના જેવા કામવિજેતા આજે ક્યાંય નથી. વત્સ ! તું એના પગલે ન જઈશ.' સિંહગુફાવાસી મુનિવર ગુરુજીની મના હોવા છતાં કોશાને ત્યાં ગયા. કોશાને ખબર પડી કે સ્થૂલિભદ્રજીના પગલે ચાલવા આ મહાત્મા પધાર્યા છે. તેણે પહેલે જ દિવસે સુંદર અને ગરિષ્ઠ આહાર વહોરાવ્યો, બપોરે સુંદર શણગાર સજી મુનિવર પાસે આવી નૃત્ય કર્યું. મુનિવર તો એના હાવભાવ, નેત્રકટાક્ષ અને મોહનમૂર્તિ જોતાં જ ઢીલા પડ્યા; માયામાં ફસાયા, તણાયા ને બોલ્યા કે, 'તું મારી થા.'

કોશા : 'મુનિવર ! એ માટે ધન જોઈએ. અમારે તો ધન એ જ સાચી વસ્તુ છે.'

મુનિવર : 'રતિમાં તેલ હોય તો જ અમારી પાસે ધન હોય.'

વેશ્યા : 'મહારાજ ! સાંભળો, નેપાલના મહારાજા સાધુઓને

રત્નકંબલનું દાન આપે છે, જેનું મૂલ્ય લાખ સોનામહોરો થાય છે; તમે તે લઈ આવો, પછી બીજી વાત.'

સિંહગુફાવાસી મુનિ તો આ સાંભળી ભરચોમાસામાં નેપાલ દેશમાં પહોંચ્યા અને રત્નકંબલ લઈ, ચોરોથી બચાવી, મહામુશ્કેલીએ પાટલીપુત્ર આવ્યા. તેણે રત્નકંબલ કોશા ગણિકાને આપ્યું; અને કોશાએ તેને ફાડી, ટુકડા કરી, પગ લૂંછી ફેંકી દીધું.

મુનિવર આશ્ચર્ય સાથે બોલ્યા : 'હેં હેં હેં ! તેં આ શું કર્યું ! કેટલી મહેનત, કેટલું કષ્ટ અને કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી મેં આ રત્નકંબલ મેળવ્યું છે તે શું આમ ફેંકી દેવા ?'

કોશા : 'મુનિવર ! માફ કરજો. તમે મારી માગણીથીયે સમજ્યા નહિ. આ રત્નકંબલ કરતાંયે ચારિત્રરત્ન-શીલરત્ન અને સમ્યક્ત્વરત્ન વધુ કિંમતી છે. આપને મહાકષ્ટે મળેલાં આવાં માનવજીવન અને ચારિત્ર્યરૂપ અપૂર્વ રત્નોને આમ ક્ષણિક સુખના કાદવમાં કાં ફેંકી રહ્યા છો ?' આ સાંભળી મુનિવરની આંખ ખુલી ગઈ. તેમણે કોશાનો ઉપકાર માન્યો. ચતુર્માસ પછી ગુરુચરણે આવી પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને મુક્તકંઠે કહ્યું કે, સ્થૂલિભદ્ર એ સ્થૂલિભદ્ર જ છે. સાચા કામવિજેતા છે, તેઓ જ 'દુષ્કર, દુષ્કરકારક'ના ધન્યવાદને પાત્ર છે.

શ્રીસ્થૂલિભદ્રજીની ૭ બહેનો યક્ષા, યક્ષદિન્ના, ભૂતા, ભૂતદિન્ના, સેણા, વેણા અને રેણાએ તેમજ મગધના મંત્રી શ્રીયકે પણ દીક્ષા લીધી હતી. મહામંત્રી શકટાલ અને મંત્રી શ્રીયકના જવા પછી મગધરાજ નંદ પાસે કોઈ કુશલ મંત્રી રહ્યો નહિ, તેની લોભદશા વધી ગઈ, સામંતો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, અધિકારીઓ સ્વછંદી બન્યા. આ અંધાધૂંધીનો લાભ લઈ મહામુત્સદ્દી ચાણક્ય અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તે યુદ્ધ જાહેર કરી નંદવંશ રાજ્યનો નાશ કર્યો અને મૌર્ય રાજ્યની સ્થાપના કરી.

ચાર ચૂલિકા–આગમની રચના :

આ૦ સ્થૂલિભદ્રસૂરિએ વીર સં. ૧૬૦ લગભગમાં પાટલીપુત્રમાં શ્રમણસંઘ ભેગો કરી પહેલી આગમવાચના કરી, ૧૧ અંગોને સુરક્ષિત કર્યાં અને પછી નેપાળદેશમાં જઈ આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી પાસે બે વસ્તુન્યૂન ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન સંપાદિત કર્યું. આ બંને આચાર્યો વિહાર કરી પુનઃ પાટલીપુત્ર પધાર્યા એ અરસામાં એટલે વીર સં. ૧૬૮ લગભગમાં શ્રીસંઘને ૪ ચૂલિકા આગમની પ્રાપ્તિ થઈ છે. જેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે.

એકવાર આ૦ સ્થૂલિભદ્રજીની બહેનો સાધ્વી યક્ષા મહત્તરા વગેરે મુનિવરોને વંદન કરવા આવી. તેમણે આ૦ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને વાંદીને પૂછ્યું કે 'અમારા વડીલબંધુ ક્યાં છે ?' આચાર્યમહારાજ બોલ્યા કે 'પાસેના જીર્ણ દેવાલયમાં સ્વાધ્યાય કરતા હશે.' આ સાંભળી તે સાધ્વીઓ પાસેના દેવકુલમાં ગયાં, પણ ત્યાં તો આ૦ સ્થૂલિભદ્રજીને બદલે સિંહ બેઠો હતો. આ દૃશ્ય જોઈ તેઓ પાછાં વળી આચાર્યશ્રીને કહેવા લાગ્યાં કે 'ત્યાં તો સિંહ બેઠો છે. શું વડીલબંધુને તે ખાઈ ગયો નહિ હોય ને ?'

સૂરિજીએ જ્ઞાનોપયોગ દઈ યથાર્થ વસ્તુ જાણીને કહ્યું કે, 'જુઓ, હવે એ ત્યાં જ બેઠા છે. એ સિંહ નથી કિન્તુ તમારા વડીલબંધુ જ છે.' બહેનોએ આવી વંદના કરીને પૂછ્યું : 'અહીં તો સિંહ હતોને !' સ્થૂલિભદ્રજી હસીને બોલ્યા : 'એ તો મેં મારી વિદ્યાનો અખતરો કરી જોયો હતો.' બહેનો ભાઈને આવી અપૂર્વ વિદ્યાનો ભંડાર જાણી રાજી થઈ ગઈ.

પછી બેનમહારાજ યક્ષાએ જણાવ્યું કે ''બંધુવર ! અમે સાતેય બહેનોની સાથે જ લઘુબન્ધુ શ્રીયકે પણ દીક્ષા લીધી હતી. એ નવકારશી પચ્ચક્ખાણથી વધુ પચ્ચક્ખાણ માટે અશક્ત હતા ને તેમણે એકવાર સંવત્સરીના દિવસે મારા કહેવાથી પોરસી, સાઢપોરસી, પુરિમઢ્ઢ અને છેવટે ઉપવાસનું તપ કર્યું, પણ રાતે ભૂખને લીધે કે ગમે તે કારણે તેઓ દેવગુરુનું સ્મરણ કરતાં સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા છે. આથી મને પારાવાર દુઃખ થયું છે. મેં શ્રીશ્રમણસંઘને આ વસ્તુ જણાવી પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું; શ્રીસંઘે કહ્યું કે, તમે નિર્દોષ છો. તમે માત્ર હિતબુદ્ધિથી જ આ કાર્ય કર્યું છે; માટે તમે દોષિત નથી.' આથી મને સમાધાન ન થયું ત્યારે મેં કહ્યું : 'યદિ આ વાત સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવંત કહે તો મારું હૃદય શાંત થાય.' આથી શ્રીસંઘે શાસનદેવીને આરાધવા કાઉસગ્ગ કર્યો. શાસનદેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ પૂછ્યું : 'શ્રીસંઘનું શું કાર્ય છે તે ફરમાવો.'

''શ્રીસંઘે કહ્યું કે : 'આ સાધ્વીને **શ્રીસીમંધરસ્વામી** પાસે લઈ જાઓ.' શાસનદેવીએ કહ્યું : 'તથાસ્તુ ! પરંતુ હું સાધ્વીજીને ત્યાં લઈ જઈને પુનઃ અહીં આવું ત્યાં સુધી શ્રીસંઘે કાઉસગ્ગમાં રહેવું જેથી હું નિર્વિઘ્ને જઈ આવી શકું.' શ્રીસંઘ એ રીતે ધ્યાનમાં રહ્યો. શાસનદેવી મને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રીસીમંધરસ્વામી પાસે લઈ ગયાં. સીમંધરસ્વામીજીએ પણ ફરમાવ્યું કે 'સાધ્વીજી નિર્દોષ છે.' પછી ભગવાને મારી દ્વારા ૪ અધ્યયન મોકલ્યાં, જેનાં નામ ૧. ભાવના, ૨. વિમુક્તિ, ૩. રતિકલ્પ અને ૪. વિવિક્તચર્યા

છે. આ ચારે અધ્યયન મેં કંઠસ્થ રાખ્યાં અને ત્યાંથી આવી શ્રીશ્રમણસંઘને સંભાળાવ્યાં.'' શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિને આ વૃત્તાંત જણાવી યક્ષા આદિ સાધ્વીઓ પોતાના સ્થાને ગયાં. શ્રીસંઘે આમાંનાં ૨ અધ્યયનો 'આચારાંગસૂત્ર'ની ચૂલિકારૂપે અને ૨ અધ્યયનો 'દશવૈકાલિકસૂત્ર'ની ચૂલિકારૂપે ગોઠવ્યાં છે, જે અદ્યાવધિ વિદ્યમાન છે.

આ બાજુ સાધ્વીઓ ગયા પછી સ્થૂલિભદ્રજી આચાર્ય ભદ્રબાહુ-સ્વામી પાસે વાચના લેવા ગયા. સૂરિજીએ કહ્યું : 'તમે વાચનાને અયોગ્ય છો. હજી તો પૂર્વનું જ્ઞાન બાકી છે, ત્યાં જ તમે મદમાં આવી સિંહવિદ્યાનો ચમત્કાર બતાવ્યો; માટે હવે વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું રહેવા દો.'

સ્થૂલિભદ્રજી બોલ્યા : 'ગુરુદેવ ! હવે હું ફરીવાર કદીય આવો અપરાધ નહિ કરું; મારી આ ભૂલ માફ કરો.'

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી બોલ્યા : 'મહાનુભાવ ! હવે આથી વધુ વિદ્યાને પાત્ર તમે નથી.'

સ્થૂલિભદ્રજીની વિનંતીથી શ્રીસંઘે સૂરિજીને પ્રાર્થના કરી. આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ શ્રીસંઘની દાક્ષિણ્યતાથી અને પોતાનાથી જ પૂર્વનું જ્ઞાન વિચ્છેદ થવાનું નથી એમ જાણી સ્થૂલિભદ્રજીને બાકીનાં ૪ પૂર્વ મૂળ માત્રથી ભણાવ્યાં, પણ અર્થજ્ઞાનથી વંચિત રાખ્યા. આ રીતે અહીંથી આગમવિચ્છેદનો પ્રારંભ થયો.

(ક. સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિકૃત 'પરિશિષ્ટપર્વ' સર્ગ ૯, શ્લોક ૭૭ થી ૧૧૦)

આ૦ સ્થૂલિભદ્રજીએ શ્રાવસ્તિના શેઠ ધનદેવ કે જે તેમના ગૃહસ્થ-પણાના મિત્ર હતા, તેને લાભનું કારણ જાણી સંકેતથી ઘરનું નિધાન બતાવ્યું હતું અને પછી તેના કુટુંબને આત્માનું સાચુ નિધાન બતાવી, કુટુંબ આખાને જૈનધર્મી બનાવ્યું હતું.

સ્થૂલિભદ્રજી દીર્ઘાયુષી છે. એમનો વીર સં. ૧૧૬માં જન્મ, વીર સં. ૧૪૬માં ૩૦ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા, વીર સં. ૧૭૦માં સૂરિપદ અને વીર સં. ૨૧૫માં એમનું સ્વર્ગગમન થયેલું છે. તેઓ શાસનની મહાન સેવા બજાવી, વૈભારગિરિ ઉપર પંદર દિવસનું અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

એમનો યુગ ત્યાગ, તપ અને જ્ઞાનપ્રધાન છે. પ્રથમ આગમવાચના એમના સમયે થઈ; તેમજ મગધની મોટી રાજક્રાંતિ પણ આ યુગમાં જ થઈ છે. છતાં એ પડતો કાળ હતો એ વાત ચોક્કસ છે. એમના સ્વર્ગ સાથે જ છેલ્લા ચાર પૂર્વોનું જ્ઞાન, મહાપ્રાણધ્યાન, સમચતુરસ્રસંસ્થાન અને વજ્રઋષભનારાચ–સંહનનનો પણ વિચ્છેદ થયો.

જૈન રાજાઓ વગેરે

આ સમયે નવમો નંદ રાજા તથા મંત્રી શકટાલ અને મંત્રી શ્રીયક જૈન મંત્રીઓ થયા છે, તેમજ યક્ષા વગેરે સાત બહેનો પ્રાભાવિક સાધ્વીઓ થઈ છે, તે દરેકનું ચારિત્ર આગળ આવી ગયું છે. જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક, બલભદ્ર વગેરે રાજાઓ અને મંત્રી ચાણક્ય થયા છે; તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :

મૌર્યવંશ – સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત

ભારતના ઇતિહાસમાં મૌર્યવંશનું રાજ્ય સ્થાપનાર મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત થયો છે. ક. સ. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી પોતાના 'પરિશિષ્ટપર્વ'માં ચંદ્રગુપ્તની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આ રીતે આપે છે.

નંદ રાજાના મયૂર રક્ષકોના મુખીને ત્યાં ચંદ્રગુપ્તનો જન્મ થયો હતો. મયૂર પોષક કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો હોવાથી એ મૌર્યવંશી કહેવાય છે.[ફ] આ મુખીની પત્નીને ગર્ભાવસ્થામાં એવો દોહદ થયો હતો કે ચંદ્રમાને પી જાઉં. આ દોહદ કોઈ રીતે પૂર્ણ થતો નહોતો. એકવાર ચાણક્ય ભિક્ષુક-વેશે અહીં આવ્યો ત્યારે તેને આ સમાચાર મળ્યા. એ મહાબુદ્ધિમાન પંડિતે ચતુરાઈથી રસ્તો કાઢ્યો. એક ઘાસની ઝૂંપડીમાં છિદ્ર કરાવ્યું, નીચે દૂધની ભરેલી થાળી રાખવામાં આવી. ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ દૂધમાં પડે અને ગર્ભવતી સ્ત્રી જેમ જેમ દૂધ પીતી જાય તેમ તેમ ઉપર રહેલો ગુપ્ત આદમી છિદ્રને ઢાંકતો જાય એટલે દૂધ પીનારી સમજે કે હું ચંદ્રને પી જાઉં છું. બસ, આ રીતે સંપૂર્ણ ચંદ્રપાન થયું. માતાને સંતોષ થયો. તેણે ચાણક્યને કહ્યું કે હું આ સંતાન તમને આપીશ. પછી સમય પર પુત્ર થતાં તેનું નામ ચંદ્રગુપ્ત રાખવામાં આવ્યું.

બાળક ચંદ્ર બહુ જ તેજસ્વી અને ચંદ્રમા જેવો સૌમ્ય હતો. એનામાં બચપણથી ભાવિ રાજાનાં લક્ષણો મૂર્તિમંત દેખાતાં હતાં. તે બાળકો સાથે

ફ મૌર્યવંશના નામ માટે ભિન્ન ભિન્ન મત મળે છે.

ગૌતમબુદ્ધના શાક્ય કુટુંબના કેટલાક માણસો નંદરાજાના આક્રમણથી પોતાનું સ્થાન છોડી હિમાલયના પ્રદેશમાં મયૂરનગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એ લોકો પાછળથી મૌર્ય કહેવાયા. ચંદ્રગુપ્તનો જન્મ આ વંશમાં થયો છે માટે તે મૌર્યવંશી છે.

('અવંતીકી ટીકા' 'મૌર્ય રાજ્યકા ઇતિહાસ' પૃ. ૧૦૭)

પુરાણકારોએ એને મૂરા નામની દાસીનો પુત્ર લખેલ છે, પરંતુ આ વસ્તુ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી. ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ બૌદ્ધધર્મી અને પાછળથી જૈનધર્મી થયો હોવાથી પુરાણકારોએ ચંદ્રગુપ્તનું ઘસાતું લખ્યું હોય એ બનવાજોગ છે.

રમતાં રાજા બનતો, ન્યાયધીશ બનતો, બાળકોને વિવિધ હુકમો આપતો અને એના કહેવા પ્રમાણે જ બધું થતું હતું. ચાણક્ય એકવાર ફરતો ફરતો અહીં આવ્યો. એણે ચંદ્રગુપ્તને રાજા તરીકે રમતો જોયો અને તેની પાસે માગ્યું કે મને પણ કંઈક દાન આપો ! ચંદ્રગુપ્તે હુકમ કર્યો : 'આ ગાયો લઈ જાઓ.' ચાણક્ય બોલ્યો : 'એનો માલિક મારી પાસેથી તે ગાયો લઈ જશે, મને એનો ડર લાગે છે.' ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું : 'અરે ! એમાં ડર શાનો ? હું રાજા છું, તમને આપું છું ને ! તમને ખબર છે, વીરભોગ્યા વસુંધરા છે ?' ચાણક્ય આ સાંભળી પ્રસન્ન થયો. તેનાં લક્ષણો જોયાં, આકૃતિ જોઈ, એને લાગ્યું કે આ બાળક રાજા થવાને યોગ્ય છે. ચાણક્યે બાળક ચંદ્રગુપ્તને કહ્યું : 'તું મારી સાથે ચાલ; તને રાજ્ય અપાવું. તારા માબાપે તને જેને સોંપ્યો છે તે હું જ છું.' બાળક ચંદ્રગુપ્ત માતાપિતાને કહ્યા સિવાય જ ચાણક્ય સાથે ચાલી નીકળ્યો.

ચાણક્યનું એકવાર નંદરાજની સભામાં અપમાન થયેલું હોવાથી ચાણક્યે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'હું નંદવંશનો મૂળથી જ નાશ કરીશ.' ચાણક્યે નંદરાજાથી અસંતુષ્ટ થયેલા પહાડી રાજાઓને મેળવ્યા, ધાતુવાદથી ધન મેળવ્યું અને એકદમ પાટલીપુત્ર ઉપર હુમલો કર્યો; જેમાં નંદરાજના સૈનિકોએ ચાણક્યને જબ્બર હાર આપી, ચાણક્યનું સૈન્ય વેરવિખેર કરી નાંખ્યું.[ક]

પરંતુ ચાણક્ય એમ કાચી માટીનો માનવી નહોતો. એણે પુનરુત્થાન માટે પુનઃ ભારી પ્રયત્ન આદર્યો. આ માટે એણે બહુ જ સામાન્ય પ્રસંગમાંથી બોધ મેળવ્યો હતો. એકવાર એ અને ચંદ્રગુપ્ત એક ડોશીને ત્યાં ગુપ્ત રીતે આશ્રય લઈને રહેતા હતા; ત્યાં ડોશીનો છોકરો ગરમાગરમ ઘેંસ વચમાંથી ખાવા લાગ્યો, આથી એનું મોં બળ્યું અને તે રડી ઊઠ્યો. આ જોઈ ડોશીએ કહ્યું : 'બેટા, તું પેલા ચાણક્ય જેવું કરે છે. પહેલાં ચારે બાજુ ફુંકીને પછી ખવાય.' ચાણક્યે ડોશીમાને પૂછ્યું : 'માજી ! ચાણક્યે એવું શું કર્યું ?' ડોશી બોલ્યાં : 'ચાણક્યે નંદરાજ સામે પાટલીપુત્ર ઉપર હલ્લો કર્યો અને એ હાર્યો; પરંતુ પહેલાં સામંતોને વશમાં કરી પછી તે અહીં

ક યુદ્ધમાં હાર્યા પછી ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્તને ગુપ્ત રીતે ભાગવું પડ્યું હતું. ચાણક્યે બહુ જ યુક્તિથી ચંદ્રગુપ્તને પકડાતો બચાવી એનું રક્ષણ કર્યું હતું. આમાં ત્રણ-ચાર તો જીવસટોસટના પ્રસંગો હતા, પણ ચાણક્યની બુદ્ધિથી જ ચંદ્રગુપ્ત બચી શક્યો હતો અને રાજા બન્યો હતો. (જુઓ 'પરિશિષ્ટપર્વ' સર્ગ ૮, શ્લોક ૨૫૬થી ૩૧૨)

આવત, તો જરૂર જય પામત.' ચતુર ચાણક્યે આથી સમજી જઈ વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો કર્યા. તેણે પ્રથમ નંદના સામંતોને વશ કર્યા. પહાડી રાજાઓમાં પર્વતક વગેરેને સાથે લીધા અને પુનઃ યુદ્ધ કર્યું. આ યુદ્ધમાં ચાણક્ય જીત્યો. નંદરાજને એણે સહકુટુંબ જીવતો જવા દીધો. આમાં નંદરાજની કન્યા ચંદ્રગુપ્તને સ્વયં પરણી. એક રૂપસંપન્ન વિષકન્યા રાજમહેલમાં હતી. પહાડી રાજા પર્વતક તેને પરણ્યો અને તે રાતે જ એ મૃત્યુ પામ્યો. આ રીતે જોગાનુજોગ ચંદ્રગુપ્તનો ભાગીદાર દૂર થયો, એટલે મગધનું આખું રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તને મળ્યું. આમ, મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત વીર સં. ૧૫૫માં પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યો અને મગધનરેશ બન્યો. મંત્રીશ્વર ચાણક્યે સામંતોને વશ કર્યા અને પાટલીપુત્રના શ્રીમંતો પાસેથી યુક્તિથી વિપુલ ધનસંપત્તિ પણ મેળવી.

હવે ચંદ્રગુપ્ત સાર્વભૌમ રાજા બન્યો. ભારત પર એણે એકછત્ર રાજ્ય કર્યું. આ વખતે હિંદ બહારથી પરદેશી રાજા સેલ્યુકસ હિંદની લક્ષ્મી અને વૈભવ લૂંટવા માટે હિંદ પર ચઢી આવ્યો હતો. એ પંજાબમાં જીત્યો, પરંતુ આગળ જતાં મગધરાજની સેનાએ તેને હરાવ્યો. સેલ્યુકસ ચંદ્રગુપ્તની સેનાથી હારીને હિંદ છોડીને જતો રહ્યો.

ચંદ્રગુપ્ત શરૂઆતમાં બાસ કોઈ ધર્મને માનતો નહોતો. કેટલાક ગ્રંથકારો કહે છે કે એના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની છાપ હતી અને પુરાણકારો વૈદિક ધર્મની છાપ હોવાનું જણાવે છે; કિન્તુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો એને કોઈ ધર્મ ઉપર રુચિ કે અભાવ નહોતો.

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળમાં બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતે જૈનધર્મના એક સમર્થ આચાર્ય (સુસ્થિતસૂરિ) પાટલીપુત્ર હતા. તેમણે પોતાની સાથેના દરેક સાધુઓને મગધ બહાર મોકલ્યા, કિન્તુ બે સાધુઓ ગુરુભક્તિના પ્રેમથી આકર્ષાઈ પાછા ત્યાં જ આવ્યા. તેઓ ગુરુની મના છતાં ત્યાં જ રહી પોતાની વિદ્યાથી અદૃશ્યકારક અંજન બનાવી, તે આંજીને રાજમહેલમાં અદૃશ્ય રીતે જઈ રાજભોજનમાંથી પાત્રાં ભરી લાવતા અને ગુરુભક્તિ કરતા હતા. આ બાજુ ચંદ્રગુપ્ત ભૂખ્યો રહેવાથી દૂબળો થવા માંડ્યો. ચાણક્યે આમ થવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એણે કહ્યું કે 'મારું ભોજન કોઈક લઈ જાય છે.' ચાણક્યે તપાસ કરી તો તેને ખાત્રી થઈ કે કોઈ દિવ્યપુરુષ દિવ્યશક્તિથી થાળમાં જેટલું પીરસવામાં આવે છે તે બધું જ લઈ જાય છે. તેણે ચોરને પકડવા વિવિધ ઉપાયો કર્યા, પણ કાંઈ ન વળ્યું.

પછી એણે મરચાંની ધુમાડી કરાવી. જેથી દિવ્ય મુનિઓની આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં અંજન ધોવાઈ ગયું અને તે દેખાઈ આવ્યા. ચાણક્યે જોયું કે તે જૈનસાધુઓ છે, એટલે એણે સુસ્થિતાચાર્યજી પાસે જઈ ફરિયાદ કરી કે, 'આપના કોઈક સાધુ રાજપિંડ લઈ જાય છે.' સૂરિજીએ તપાસ કરીને શિષ્યોને ઉપાલંભ આપ્યો. પછી શિષ્યોએ કહ્યું : 'હવે આવું કદી નહિ કરીએ, કિન્તુ શુદ્ધ આહાર પણ અમને ક્યાંયથી મળતો નથી.'

પછી સૂરિજીએ ચાણક્યને કહ્યું કે, ''હે ભદ્ર ! સંઘમાં રહેલા તમારા જેવા પુરુષો પણ જ્યાં માત્ર કુક્ષિંભર જ બની રહે, ત્યાં આ બાળક સાધુ શું કરે ?'' ચાણક્યને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. તેણે કહ્યું કે, 'પ્રભો ! આપને હવે કોઈ જાતની તકલીફ નહિ પડે. સાધુમહાત્માઓને જે કાંઈ જોઈએ તે મારે ત્યાંથી વિના સંકોચે લઈ જાય, હું મુનિ-મહાત્માઓની અચૂક ભક્તિ કરીશ.'

મંત્રીશ્વર ચાણક્ય જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો, છતાં ધર્મે ચુસ્ત જૈન હતો. એણે રાજાને જૈન બનાવવા માટે પણ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. એણે રાજાને કહ્યું કે, **'સાચો ત્યાગી સાધુ એ જ છે કે જે કંચન અને કામિનીનો સર્વથા ત્યાગી હોય.'** ચંદ્રગુપ્તે આની પરીક્ષા કરી, જેમાં આખરે જૈન સાધુઓ સફળ નીવડ્યા. ચંદ્રગુપ્તે ચાણક્યના પ્રયત્નથી અને સાધુઓના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એ ધીમે ધીમે જૈનધર્મનો પરમ અનુરાગી થયો અને એણે જૈનધર્મના પ્રચાર માટે પણ સક્રિય પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ચાણક્ય ભવિષ્યનો ખ્યાલ રાખી ચંદ્રગુપ્તને ઝેરનો વિકાર જીતવા, ધીમે ધીમે રસાયન તુલ્ય વિષાહાર આપવા લાગ્યો. ચંદ્રગુપ્તને તો તે વિષ પચવા માંડ્યું, પરંતુ પટ્ટરાણી દુર્ધરા કે જે ગર્ભવતી હતી, તેણે એકવાર રાજાની સાથે ભેગા બેસીને રાજાનો જ આહાર ખાવાની હઠ લીધી અને માત્ર એક જ કોળિયો તેના પેટમાં જતાં, રાજાના વિષાહારે તેની ઉપર ભયંકર અસર કરી. રાણી તો મૃત્યુ પામી, પરંતુ ચાણક્યની દક્ષતાથી એનો ગર્ભ બચી ગયો. એ બાળકના માથા ઉપર એક વિષનું બિન્દુ પડ્યું હતું માટે બાળકનું નામ **બિન્દુસાર** પાડવામાં આવ્યું.

ભારતના ઇતિહાસમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પ્રથમ જ એવો ભારતીય રાજા થયો છે કે જેણે પરદેશી વિજેતા સેલ્યુકસને જબ્બર હાર આપી, તેની પાસેથી દંડના બદલામાં અફઘાનિસ્તાન, કાબુલ, હિરાત તથા કંદહારની આસપાસ રહેલ પરોપનિસદૈ, એરિયાઅન, અરયોજિયા પ્રાંત મેળવ્યા હતા. તેમજ

તેની કન્યા એથીનાને પોતાની રાણી બનાવી હતી. સેલ્યુકસના રાજદૂત મેગેસ્થિનિસે પોતાના 'પ્રવાસ પુસ્તક'માં ચંદ્રગુપ્તના સમયના હિંદનું જે વર્ણન લખ્યું છે તે વાંચતાં એમ લાગે છે કે તે વખતે હિંદમાં મહાન પ્રતાપી રાજા ચંદ્રગુપ્ત જ હતો અને ત્યારે ભારત ઉન્નતિના શિખરે હતું. આ મહાન રાજા જૈનધર્મ[ફ] પાળી સ્વર્ગવાસ પામ્યો.

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે જૈન મંદિરો બંધાવ્યાનો અને જૈન મૂર્તિઓ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયની એક પ્રાચીન મૂર્તિ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં **ઘાંઘાણી તીર્થ**માં બિરાજમાન હતી, એવો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ મળે છે.

મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત જૈનધર્મી હતો; એમ તો દરેક વિદ્વાન સ્વીકારે છે. કિન્તુ દિગંબર વિદ્વાનો ઊમેરે છે કે, 'મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તે શ્રુતકેવળી આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી.' તે વાત કલ્પનારૂપ જ છે.

વિક્રમની બીજી સદી સુધી શ્વેતાંબર કે દિગંબરના ભેદો પડ્યા નહોતા; એટલે તે સમય પહેલાં જે જે જૈનમુનિઓ થયા તે દરેક માટે શ્વેતાંબર કે દિગંબર એકસરખું અભિમાન લે છે. ચંદ્રગુપ્ત જેવો સમ્રાટ દીક્ષા લે એ ખરેખર જૈનધર્મની ગૌરવભરી બીના છે; પરંતુ જે ઘટના બની જ ન હોય, તેને કેવળ ધર્મની મહત્તા વધારવા ખાતર ઊભી કરવી, એ તો ન્યાયસંગત નથી જ. દિગંબર ગ્રંથોમાં પણ આવું જ બન્યું છે.

જૈન ઇતિહાસમાં મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનું જૈનત્વ, મંત્રી ચાણક્યની જૈન દીક્ષા અને તત્કાલીન બીજી દીક્ષાઓ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. યદિ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હોત તો તેનો ઉલ્લેખ ત્યાં જરૂર કરવામાં આવત પણ જૈન ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પુરાણો, બૌદ્ધગ્રંથો કે કથાસરિત્સાગરમાં પણ તેવું કંઈ સૂચન મળતું નથી; એટલે ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાની વાત પાયા વગરની ઠરે છે.

દિગંબર ગ્રંથોમાં શ્રુતકેવળી આ૦ શ્રીભદ્રબાહુનો આચાર્યપદકાળ વીર સં. ૧૩૩થી ૧૬૨ બતાવ્યો છે અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો રાજકાળ વીર સં. ૨૧૫થી શરૂ થતો બતાવ્યો છે. વચમાં ૫૩ વર્ષનું આંતરું પડે છે.

ફ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો તેના પ્રમાણો માટે જુઓ : 'મૌર્ય સામ્રાજ્ય કા ઇતિહાસ'ની કે.પી. જાયસ્વાલે લખેલી ભૂમિકા; મિશ્રબંધુ લિખિત 'ભારતવર્ષ કા ઇતિહાસ' ખંડ ૨, પૃ. ૧૨૧; તથા જનાર્દન ભટ્ટે લખેલ 'અશોક કે ધર્મલેખ' પૃ. ૧૪ વગેરે.

એટલે જ્યાં એ બંને મળ્યા જ નથી, ત્યાં ગુરુ-શિષ્ય હોવાની કે દીક્ષાની વાત જ શી કરવી ?

શ્વેતાંબરોની પ્રાચીન માન્યતાઓ પ્રમાણે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો સમય વીર સં. ૧૫૫ છે. એ સમયે બારવર્ષી દુકાળ ચાલતો હતો અને આચાર્યશ્રી મહાપ્રાણ ધ્યાન કરતા હોવાથી બીજાના સંસર્ગમાં આવતા જ નહોતા, તેમજ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પણ નવો નવો રાજા થવાથી દેશને વ્યવસ્થિત કરવામાં વ્યસ્ત હતો. આ પરિસ્થિતિમાં સમ્રાટ આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવાની ફુરસદ મેળવે એટલું જ શક્ય છે. ચંદ્રગુપ્તનો રાજકાળ ૨૫ થી ૨૮ વર્ષનો લેખાય છે. એ રીતે પણ મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષા તો કલ્પનારૂપ જ બની રહે છે.

દિગંબરો શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુસ્વામીનું દક્ષિણમાં સ્વર્ગગમન માને છે પરંતુ શ્રવણબેલગોલનો કન્નડી શિલાલેખ, આ૦ હરિષેણસૂરિનો કથાકોષ અને બ્ર. નેમિદત્તનો આરાધના-કથાકોષ આ માન્યતાની વિરુદ્ધમાં જાય છે. એટલે આચાર્યશ્રી દક્ષિણમાં ગયા અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે જૈન દીક્ષા લીધી, એ વાતોનો અવકાશ જ રહેતો નથી; એટલે દિગંબરો મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષા માને છે તે વાત તદ્દન ખોટી જ છે.[ક]

સાચી વાત એ છે કે ચંદ્ર પહાડી પરના લેખ પ્રમાણે ચંદ્ર નામના પુરુષે બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી જે થયા તેના શિષ્ય પાસે દીક્ષા લીધી છે; જેનાથી મુનિઓનો ચંદ્રવંશ ચાલ્યો છે. દિગંબર લેખકોએ આ ચંદ્રસૂરિને અનુક્રમે વિશાખદત્ત, પ્રભાચંદ્ર, ચંદ્રગુપ્ત, ગુપ્તગુપ્તિ અને રાજર્ષિ ચંદ્રગુપ્ત બનાવી દીધા છે.

શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં પણ દક્ષિણમાં જઈ સમાધિ લેનાર આર્ય વજ્રસ્વામીના પ્રશિષ્ય આ૦ ચંદ્રસૂરિની દીક્ષાનો ઇતિહાસ મળે છે, જે ચંદ્રકુળના આદિ આચાર્ય છે. એમ બંને ઇતિહાસોમાં આ૦ ચંદ્રસૂરિનો સંબંધ મળે છે, તેઓ જૈનધર્મના સમર્થ આચાર્ય છે પણ તે રાજર્ષિ ચંદ્રગુપ્ત નથી જ.

સમ્રાટ બિન્દુસાર

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનો આ પુત્ર હતો. તેનું બિન્દુસાર નામ કેમ પડ્યું તે આપણે આગળ (પૃ. ૧૩૨માં) જોયું.

ક આ સંબંધી વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે અમારું 'શ્વેતાંબર-દિગંબર સમન્વય' નામનું પુસ્તક જોવું. અથવા 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' ક્રમાંક ૩૭માં છપાયેલ 'જૈન રાજાઓ' શીર્ષક લેખ વાંચી લેવો. (પ્રસ્તુત ગ્રંથ જુઓ પૃ. ૧૧૩-૧૧૪.)

બિન્દુસાર પિતાના મૃત્યુ પછી યુવાન વયમાં જ રાજા બન્યો હતો. ચાણક્યે એના પિતાના સમયથી રાજસેવા બજાવી છે. તેમજ પોતે પણ એની સહાયથી રાજા બનેલ છે, માટે બિન્દુસાર ચાણક્યનું બહુમાન રાખે એમાં નવાઈ નથી.

સોળમી સદીના પ્રસિદ્ધ તિબેટી લેખક તારાનાથ લખે છે કે, ચાણક્યની મદદથી બિન્દુસારે ૧૬ રાજ્યો પર વિજય મેળવ્યો હતો.

જૈનાગમ 'બૃહત્કલ્પભાષ્ય' ગા. ૧૧૨૭માં લખ્યું છે કે 'બિન્દુસારે ચંદ્રગુપ્ત કરતાં પણ મોટું રાજ્ય મેળવ્યું હતું.'

બિન્દુસારનાં જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જુદાં જુદાં નામો મળે છે. 'દીપવંશ' તથા 'મહાવંશ'માં **બિન્દુસાર**, 'કલિયુગ રાજવૃત્તાંત'માં તથા બીજા પુરાણોમાં **વારિસાર**, 'વાયુપુરાણ'માં **ભદ્રસાર**, ગ્રીકગ્રંથોમાં અમિત્રોચેટસ એટલે કે **અમિત્રઘાત** વગેરે નામો મળે છે. તેના રાજદરબારમાં 'ડેઈમેક્સ' નામનો યુનાની એલચી આવ્યો હતો. તેણે તે સમયનો ઈતિહાસ લખ્યો છે પણ આજે આ ગ્રંથ થોડો જ મળે છે.

બિન્દુસાર જૈનધર્મી હતો. યદ્યપિ આ સંબંધી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળતા નથી પરંતુ એનો પિતા જૈનધર્મી હતો, ચાણક્ય મંત્રી જૈનધર્મી હતો અને અશોક પણ શરૂઆતમાં જૈનધર્મી હતો, આ જોતાં બિન્દુસાર જૈનધર્મી હોય એમ લાગે છે. સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર 'મૌર્ય સામ્રાજ્ય કા ઈતિહાસ'માં લખે છે કે ''મૌર્ય રાજાઓ બૌદ્ધ કે જૈન હતા. તેમના ધર્મવિજયથી ઈર્ષાળુ બની બ્રાહ્મણોએ મૌર્ય સામ્રાજ્ય પ્રત્યે વિદ્રોહ ફેલાવી તે શાસનનો અંત આણ્યો.''

મૌર્યસમ્રાટ બિન્દુસાર ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરી મૃત્યુ પામ્યો.

સમ્રાટ અશોક

સમ્રાટ બિન્દુસારનો પુત્ર અશોક શરૂઆતમાં જૈન હતો. રાજા થયા પછી એનો રાજલોભ વધ્યો અને બૌદ્ધ સાધુઓના પરિચયથી તેમજ બૌદ્ધધર્મી રાણી તિષ્યરક્ષિતાના સહવાસથી તે બૌદ્ધધર્મી બન્યો. પરંતુ રાણી તિષ્યરક્ષિતાએ યુવરાજ કુણાલને અંધ બનાવ્યો આ ઘટનાથી અને કલિંગના યુદ્ધમાં અસંખ્ય માનવીઓના સંહારથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘૃણાથી, તે બૌદ્ધ ધર્મની કટ્ટરતા તજી દરેક ધર્મો પ્રત્યે સમભાવી બન્યો હતો. 'રાજતરંગિણી'માં

લખ્યું છે કે 'સમ્રાટ અશોક તેની પાછળની જિંદગીનાં છેલ્લાં ૪ વર્ષ જૈન બન્યો હતો.'

ભારતીય ઇતિહાસમાં અશોક મહાન પ્રતાપી રાજા ગણાયો છે. એણે ફરમાનો કાઢીને અહિંસા ધર્મનો સુંદર પ્રચાર કરાવ્યો હતો.

યુવરાજ કુણાલ

અશોકનો પુત્ર કુણાલ હતો. તે કુમાર હતો ત્યારે અવન્તીમાં અશોકે તેને ભણવા યોગ્ય જાણી તેના રાજશાસન પત્રમાં લખ્યું કે **'कुमारो अधीयउ'** – હવે કુમારે ભણવું જોઈએ; પરંતુ તેની બૌદ્ધધર્મી વિમાતાએ આ પત્રમાં છૂપી રીતે પોતાની આંખના આંજણની કાળાશથી એવો સુધારો કર્યો કે **'कुमारो अंधीयउ'** અર્થાત્ 'હવે કુમારે આંધળા થવું.' બસ, કુમારે આ જાણ્યું અને તે પિતાની આજ્ઞા માની પોતાની જાતે જ આંધળો થયો.

અશોકને આ કરુણ સમાચાર મળ્યા; આથી તેને બહુ દુઃખ થયું. તેણે કુણાલને નિભાવ માટે એક મોટી ઉપજવાળું ગામ ભેટ આપ્યું અને આગળ જતાં એના પુત્રને અવન્તીનો પ્રદેશ સોંપ્યો.

કુણાલને શરતશ્રી નામે પત્ની હતી, જેણે રાજલક્ષણવાળા એક રૂપવાન પુત્રને જન્મ આપ્યો. કુણાલ પોતાના પુત્રનો જન્મ સાંભળી એનો જન્મોત્સવ ઊજવી ગુપ્ત વેશે પાટલીપુત્ર આવ્યો. તેણે પ્રથમ પોતાના મધુર કંઠથી વિવિધ રાગો ગાઈ સમ્રાટ અશોકને રીઝવ્યો. અશોકે પૂછ્યું : 'તું કોણ છે ?' કુણાલ પોતાનો પરિચય આપતા બોલ્યો : 'હું આપનો અંધ થયેલો પુત્ર કુણાલ છું.' રાજાને એની આ હાલત ઉપર કરુણા ઉપજી અને પછી તે બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરો થયા.

રાજા : 'વત્સ ! માગ.'

કુણાલ : 'પિતાજી ! આપ પ્રસન્ન થયા હોય તો કાંકણી આપો.'

રાજા : 'કુમાર ! એમાં તેં શું માગ્યું ?'

મંત્રીશ્વર : 'મહારાજા ! કાંકણીનો રાજવી અર્થ અર્ધરાજ્ય થાય છે, એટલે કે કુમાર રાજ્ય માંગે છે.'

અશોક : 'વત્સ ! તું આંધળો છે. તું રાજ્યને શું કરીશ ?'

કુણાલ : 'આપના પૌત્ર માટે હું રાજ્ય માંગુ છું.'

રાજા : 'પુત્ર ક્યારે થયો ?'

કુણાલ : 'સંપ્રતિ' (અર્થાત્ હમણાં જ).

આ સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થાય છે. બાળકનું નામ **'સંપ્રતિ'** જ રહે છે. રાજા એને યુવરાજપદે સ્થાપે છે, જે ઇતિહાસમાં સમ્રાટ સંપ્રતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ સંપ્રતિ રાજાનો પરિચય આર્ય સુહસ્તિસૂરિજીના ચરિત્રમાં હવે પછીના પ્રકરણ ૮માં આપેલ છે.

મૌર્ય રાજા બલભદ્ર

વીર સં. ૨૧૪માં રાજગૃહીમાં મૌર્યવંશી બલભદ્ર રાજા હતો. મૌર્ય વંશ વીર સં. ૧૫૫માં પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યો છે. ત્યારથી મગધનો પ્રદેશ તેને આધીન હતો. એટલે વીર સં. ૨૧૪માં મૌર્ય રાજાનો સૂબો કે મૌર્યવંશી સ્વતંત્ર રાજા મગધનું શાસન કરતો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ બલભદ્ર રાજા **જૈનધર્મી** હતો. તેણે જૈનધર્મમાંથી નીકળેલ આષાઢાચાર્યના શિષ્યોના નવા અવ્યક્ત મતને દાબી દીધો હતો. આ રાજા જૈન હોવાથી કંઈક એવું પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે પ્રાયઃ મૌર્ય રાજાઓ અને મૌર્યો જૈનધર્મી હતા.

મંત્રી ચાણક્ય

ભારતીય ઇતિહાસમાં ભારતને એક મહાન સામ્રાજ્યરૂપે સ્થાપનાર, મૌર્યવંશને રાજગાદી અપાવનાર, એક મહાન મુત્સદ્દી વિજેતા અને પંડિત તરીકે ચાણક્યનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

તેનો જન્મ ગોલ્લ (ગોંડ) દેશના **ચણક** ગામમાં થયો હતો. પિતાનું નામ **ચણી** ને માતાનું નામ ચણેશ્વરી હતું. તેઓ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ પણ જૈનધર્મના પરમ ઉપાસક હતા. અવારનવાર જૈન સાધુઓ ત્યાં આવીને ઊતરતા અને ચણી બ્રાહ્મણ તેઓની ઉત્તમ રીતે ભક્તિ અને સેવા કરતો હતો.

એકવાર બ્રાહ્મણ પત્ની ચણેશ્વરીએ દાંત સહિત પુત્રને જન્મ આપ્યો. પિતાએ તરત જન્મેલા આ બાળકને જૈન સાધુઓ પાસે લઈ જઈ નમસ્કાર કરાવ્યા અને પૂછ્યું કે, 'આ પુત્ર દાંત સહિત જન્મ્યો છે તેનું શું ફળ છે ?' જ્ઞાની મુનિઓએ કહ્યું કે, 'આ બાળક રાજા થશે.' પિતાએ મારો બાળક રાજા થશે તો મરીને દુર્ગતિએ જશે એમ વિચારી દાંત ઘસાવી નાખ્યા. આ સમાચાર પણ તેણે મુનિને આપ્યા. મુનિઓએ કહ્યું કે, 'એના દાંત રહ્યા હોત તો રાજા થાત પરંતુ હવે તે રાજા નહિ પણ રાજા જેવો પ્રતાપી તો થશે જ થશે.'

ચણી બ્રાહ્મણે બાળકનું નામ 'ચાણક્ય' રાખ્યું. માતાપિતાએ એને સારી રીતે ભણાવ્યો. તે સર્વ વિદ્યાનો પારંગત અને શ્રાવક થયો. તે એક બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે પરણ્યો અને શાંતિમાં જીવન પસાર કરવા લાગ્યો.

એકવાર ચાણક્યની પત્ની લગ્ન પ્રસંગે પોતાને પિયર ગઈ. ત્યાં એની બીજી બહેનો શ્રીમંતોને ઘેર પરણાવેલી હતી તે સારાં સારાં કપડાં અને આભૂષણોથી સુશોભિત થઈને આવી હતી, જ્યારે ચાણક્યની પત્ની તદ્દન સાદા જ વેશમાં જ હતી. આથી એની બહેનો અને બહેનપણીઓએ એની ખૂબ જ હાંસી-મશ્કરી કરી અને તે શરમની મારી ઘરના ખૂણામાં બેસી રહી. બીજે દિવસે ચાણક્ય ત્યાં આવ્યો. પત્નીને ઉદાસ જોઈને પૂછ્યું : 'શું કોઈએ તારું અપમાન કર્યું છે કે જેથી તું આટલી બધી ઉદાસ છે ?' ચાણક્યની પત્નીએ બધી યથાર્થ બીના જણાવી. હવે ચાણક્યને એમ થયુ કે થોડું ધન કમાઈ લઈએ તો ઠીક, એટલે તે પાટલીપુરમાં નંદરાજની સભામાં ગયો. અહીં નંદરાજાના નોકરોએ તેનું ભયંકર અપમાન કરી બોચી ઝાલી રાજસભામાંથી તેને કાઢી મૂક્યો. ચાણક્યે જતાં જતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, જો હું નંદવંશનું જડમૂળથી નિકંદન ન કાઢું તો હું બ્રાહ્મણ નહીં.

બસ, પછી ચાણક્ય પંડિતે ચંદ્રગુપ્તને મેળવ્યો, બીજા રાજાઓને સાધ્યા. એકવાર પરાજય પામીને નાસભાગ પણ કરી, પ્રાણાંત દુઃખો અને કષ્ટો સહ્યાં છતાં બધાને તરી ગયો અને આખરે વિજય મેળવ્યો. તેણે નંદવંશને સ્થાને મૌર્યવંશ સ્થાપ્યો, ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે ચંદ્રગુપ્તનો મહામંત્રી બન્યો. તેણે અનેક યુદ્ધો લડી સામંતોને જીત્યા, સિકંદર અને સેલ્યુકસ જેવા પરદેશી વિજેતાઓને હરાવી સિંધુની પેલી મેર ભગાડ્યા અને કાબુલ તથા કંદહાર વગેરેને હિંદ સાથે જોડી દીધા. ભારતવર્ષનું સહુ પહેલું સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાજ્યતંત્ર ઊભું કરનાર આ **મહામાત્ય ચાણક્ય** હતો.

ચાણક્ય જૈનધર્મી હતો. એણે ચંદ્રગુપ્તના સમય પહેલાં અને તે સમયે પડેલા બાર વર્ષી દુકાળમાં શ્રમણ સંઘની સુંદર સેવા કરી હતી. તેમજ ચંદ્રગુપ્તને પણ અનેક યુક્તિઓથી બતાવી આપ્યું કે જૈન સાધુઓ સાચા ત્યાગી, સંયમી અને અકિંચન છે. તેઓ જ સત્ય ધર્મના ઉપદેષ્ટા છે. આખરે રાજા ચંદ્રગુપ્તને જૈનધર્મી બનાવ્યો. તેણે રાણીનો ગર્ભ બચાવી લીધો, જે પાછળથી **બિન્દુસાર** નામે ઓળખાયો છે. ચંદ્રગુપ્તના મૃત્યુ પછી

તે રાજા થયો. રાજા બિન્દુસારને **સુબન્ધુ** નામે બીજો મંત્રી હતો. એણે ઈર્ષ્યાથી રાજાને ભરાવ્યું કે, તમારી માતાને ચાણક્યે મારી નાખી હતી. આની તપાસ કર્યા વિના બિન્દુસારે ચાણક્યનું અપમાન કર્યું. આથી ચાણક્યે સંસારની આવી દશા જોઈ મુનિપણું સ્વીકારી નગર બહાર જઈ અણસણ કર્યું. રાજાને થોડા સમય પછી સત્ય વસ્તુનું ભાન થયું. તેણે ચાણક્ય પાસે જઈને ક્ષમા યાચી પુનઃ મંત્રીપદ ગ્રહણ કરવા આગ્રહ કર્યો. સુબન્ધુ આ સમાચાર જાણી, રાજા પાસે ગયો ને પોતાની ભૂલની ક્ષમા માગી. તે ચાણક્ય મુનિની પૂજા કરવા ગયો. તેણે ધૂપ અને દીપથી પૂજા કરી પણ તે સળગતો ધૂપ મૂકીને જ ચાલ્યો ગયો. આથી પાસે રહેલાં છાણાં બળવા માંડ્યાં. ચાણક્ય મુનિ સ્થિર થઈ **अरिहंते सरणं पवज्जामि** વગેરે બોલતાં ધ્યાનમાં મૃત્યુ પામી દેવલોક ગયા.

પછી તો રાજા બિન્દુસારે સુબન્ધુ મંત્રીને દેશવટો આપ્યો, જે ત્યાં કમોતે મરણ પામ્યો.

(જુઓ : પરિશિષ્ટ પર્વ, સંથારાપયન્નો, મરણસમાધિ, આવશ્યક નિર્યુક્તિ વગેરે તથા અનેકાન્ત, વર્ષ ૨જું, અંક ૧)

કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી 'અભિધાન ચિંતામણિ'માં ચાણક્યનાં આ પ્રમાણે ૮ નામ આપે છે : વાત્સ્યાયન, મલ્લિનાગ, કુટિલ, ચાણક્ય (પાલી ભાષામાં ચણક્ક અને પ્રાકૃત ભાષામાં ચાણક્ક થાય છે), દ્રામિલ, પક્ષિલસ્વામી, વિષ્ણુગુપ્ત અને અંગુલ. ચાણક્યના ગ્રંથોમાં 'ચાણક્ય નીતિ, કૌટિલેય અર્થશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર' વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીજા નિહ્નવ આ૦ આષાઢાભૂતિના શિષ્યો

વીર સં. ૨૧૪માં આ૦ આષાઢાભૂતિના શિષ્યો અવ્યક્તવાદી ત્રીજા નિહ્નવ થયા.

આ૦ આષાઢભૂતિ પોતાના શિષ્યોને વાચના દેતા હતા અને એક રાત્રે ઓચિંતા કાળધર્મ પામી દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. આ ઘટનાની કોઈને ખબર પડી નહીં. આચાર્યે પણ દેવલોકમાં જતાં જ પોતાના શિષ્યોનો વાચનાનો ક્રમ ચાલુ રાખવા માટે દયા લાવી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ને વાચના ચાલુ રાખી. જ્યારે વાચના સમાપ્ત થઈ ત્યારે આચાર્યે શિષ્યોને સાચી વાત જણાવી, પુનઃ શરીર છોડી દેવલોકમાં પ્રયાણ કર્યું.

શિષ્યો તો આ વાત સાંભળીને આભા જ બની ગયા. સાથોસાથ એવા વહેમી બની ગયા કે ગુરુમહારાજે તો દેવ હોવા છતાં દેહધારી બની આપણને વંદન કરાવ્યું. ન માલૂમ સાથેના સાધુઓ પણ એવા જ દેહધારી નહીં હોય ? દેવ તો અવિરતિ હોય, અપચ્ચક્ખાણી હોય, તેને વંદન થાય જ કેમ ? માટે સાથેના સાધુઓને વંદન કરવું ઉચિત નથી. એક નહીં, બે નહીં કિન્તુ તે દરેક સાધુ શંકાના ચક્રાવામાં ફસાયા, અંદરોઅંદરનો વંદનવ્યવહાર બંધ કરી બેઠા અને અવ્યક્તવાદી સ્વછંદી બની ગયા. તેઓ વિહાર કરતાં કરતાં રાજગૃહીમાં આવ્યા. ત્યાંનો રાજા મૌર્ય બલભદ્ર હતો. તેણે આ સ્થિતિ જોઈને તેનો ઉપાય કર્યો. તેણે પ્રથમ તો આ સાધુઓને પકડાવી માર મરાવ્યો. જ્યારે સાધુઓએ પૂછ્યું કે, 'તું શ્રાવક થઈને ગુરુઓને કેમ મારે છે ?' ત્યારે તેને ઠાવકું મુખ કરી જણાવ્યું કે 'ન માલૂમ, આપ સાધુ છો કે આપના શરીરમાં કોઈ ચોર ઘૂસી ગયો છે; વળી, ન માલૂમ હું શ્રાવક છું કે મારા શરીરમાં કોઈ દેવ ઊતરી આવ્યો છે !' બસ ! આ યુક્તિથી સાધુઓનો ભ્રમ ભાંગી ગયો, સંશય નીકળી ગયો. તેઓ ''મિચ્છામિ દુક્કડં'' દઈ સન્માર્ગમાં આવી ગયા અને અંદરોઅંદર વંદન કરવા લાગ્યા.

ભગવાનના શાસનમાં થયેલ ૯ નિહ્નવોમાં આ ત્રીજા છે.

પ્રકરણ : ૮

આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ

આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ એ મહાપ્રતાપી શ્રીસ્થૂલિભદ્ર-સૂરિજીના શિષ્યરત્નો અને પટ્ટધરો છે. એક પછી એક એમ બંને બાલ્યાવસ્થામાં યક્ષા સાધ્વીજીના આશ્રયે પળ્યા છે, માટે 'પટ્ટાવલી'માં આ બંને આચાર્યવર્યોની આગળ આર્ય શબ્દ યોજવામાં આવેલ છે. આ બંને આચાર્યોની ઉંમરમાં લગભગ ૪૫ વર્ષનો તફાવત હતો. બંને આચાર્યો બહુ જ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હતા, તેમજ પરમ ત્યાગી અને સંયમધર્મના ઉપાસક હતા. આ બંને આચાર્યોના સમયમાં જૈનધર્મનો ઘણો જ પ્રચાર થયો છે. જૈનધર્મના પ્રચારનું કેન્દ્ર મગધ હતું; જેમાં આ આચાર્યવર્યોના સમયમાં અવન્તીનો ઉમેરો થાય છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં જૈનધર્મી ચંડપ્રદ્યોત અવન્તીનો રાજા હતો. એ જ અવન્તી વીર સં. ૬૦માં પાલકવંશના વિનાશ પછી અને મગધરાજ નંદોના હાથમાં ગયા પછી ગૌણ બને છે. પણ સમ્રાટ સંપ્રતિના સમયે (વીર સં. ૨૭૫માં) અવન્તી પોતાનું ભૂતપૂર્વ ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે; એટલું જ નહિ કિન્તુ ભારતમાં જૈનધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવવાનું તે મહાન કેન્દ્ર પણ બને છે.

આ બંને આચાર્યોએ બહુ જ પરિશ્રમપૂર્વક ૧૧ અંગો અને ૧૦ પૂર્વો કંઠસ્થ કર્યાં હતાં અને ઉગ્ર વિહાર કરી ઘણા ઘણા ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ્યા હતા.

આર્ય મહાગિરિજીએ વિચ્છેદ થયેલ જિનકલ્પની તુલના કરી આત્મધ્યાન દશામાં ઘણો સમય ગાળ્યો હતો. આ સમય દરમ્યાન ગચ્છનાયક તરીકે આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી રહ્યા છે. તેઓ સ્થવિરકલ્પી હતા, તેમજ આર્ય મહાગિરિજીને ગુરુ તુલ્ય માનતા હતા. બંને આચાર્યો પ્રાયઃ સાથે વિચરતા હતા. આર્ય મહાગિરિજી મોટે ભાગે નગર બહાર ઉદ્યાનમાં જ રહેતા અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી વિશેષતઃ વસતીમાં રહેતા હતા.

એકવાર આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી વિહાર કરતાં કરતાં પાટલીપુત્રમાં પધાર્યા છે અને તેમણે વસુભૂતિ નામના ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીને પ્રતિબોધી જૈનધર્મનો અભ્યાસી અને ઉપાસક બનાવ્યો છે. એ શ્રાવક ગુરુજીની ખૂબ જ ઉપાસના કરતો હતો અને ધર્મતત્ત્વ પણ ભણતો હતો. વસુભૂતિએ સૂરિજીને વિનંતી કરી પોતાને ઘેર પધરાવ્યા અને સૂરિજીના ઉપદેશથી

વસુભૂતિના આખા કુટુંબે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. એકવાર આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી ઉપદેશ માટે એને ઘેર આવ્યા હતા ત્યારે આર્ય મહાગિરિજી પણ ત્યાં પધાર્યા. આથી આર્ય સુહસ્તિસૂરિજીએ ઊભા થઈ તેમનો વંદનાદિથી સત્કાર અને આદર કર્યો; એટલે વસુભૂતિએ પૂછ્યું : 'આ કોણ પધાર્યા છે કે આપ આટલી ભક્તિ કરો છો ?' આર્ય સુહસ્તિસૂરિ બોલ્યા : **'હે શ્રેષ્ઠી ! એ મારા ગુરુ છે.** તેઓ સદાયે ત્યાગ કરવાલાયક તુચ્છ આહારાદિની ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને તેવી ભિક્ષા ન મળે તો ઉપવાસી રહે છે.'

બીજે દિવસે આર્ય મહાગિરિજીને ગોચરી જતાં સારો મિષ્ટ આહાર મળવા લાગ્યો, આથી પોતે આહાર લીધા સિવાય જ પાછા આવ્યા અને સુહસ્તિસૂરિને કહ્યું : 'વત્સ ! તમે કાલે જાહેરમાં મારો વિનય કર્યો તેથી આજે મને અનેષણીય આહાર મળ્યો, માટે ફરીવાર આવું કરશો નહીં.' આર્ય સુહસ્તિસૂરિએ વિનયથી જણાવ્યું : 'તથાસ્તુ.'

એકવાર આ બંને સૂરિપુંગવો વિહાર કરતાં કરતાં જીવિતસ્વામીની યાત્રાએ જતાં વચમાં અવન્તી નગરીમાં પધાર્યા છે અને જુદી જુદી વસતીમાં ઊતર્યા છે. આ વખતે અહીં રથયાત્રાનો મહોત્સવ શરૂ થતાં જિનેશ્વરનો રથ અસ્ખલિત ગતિથી નગરમાં ફરવા લાગ્યો છે. નગરજનો સાથે છે. બંને આચાર્યવર્યો પણ પોતાના વિશાળ શિષ્યસમૂહ સહિત સાથે છે. એ રીતે ફરતો ફરતો રથ મંદિરના દ્વાર પર આવ્યો. યુવરાજ સંપ્રતિએ રથયાત્રામાં આવતા આચાર્ય શ્રીસુહસ્તિસૂરિજીને જોયા અને તેને વિચાર થયો કે, મેં આમને ક્યાંક જોયા છે. વિશેષ ઉહાપોહ કરતાં એને **જાતિસ્મરણ** જ્ઞાન થયું ને તેણે સૂરિજીને ઓળખ્યા : અહો ! આ તો મારા પૂર્વ ભવના ગુરુજી છે. પછી પોતે નીચે આવી ગુરુજીને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને વિનયથી પૂછ્યું : 'હે પ્રભુ ! જૈનધર્મની આરાધનાનું ફળ શું છે ?' સૂરિજી બોલ્યા : 'અવ્યક્ત સામાયિકનું ફળ રાજ્યાદિક છે અને વ્યક્ત સામાયિકનું ફળ મોક્ષ પણ છે.' રાજા સૂરિજીનો આ ઉત્તર સાંભળી પ્રસન્ન થયો; એને વિશ્વાસ પણ બેઠો. પછી સૂરિજીને પૂછ્યું : 'હે ભગવન્ ! આપ મને ઓળખો છો ?' સૂરિજી બોલ્યા : 'રાજન્ ! અવન્તીપતિને કોણ ન ઓળખે !' રાજા બોલ્યો : 'સૂરિજી મહારાજ ! આ સિવાય બીજી રીતે આપ ઓળખો છો ?' સૂરિજી ઉપયોગ મૂકીને બોલ્યા : 'હા, હા, હવે ઓળખ્યો. તારા પૂર્વ ભવની કથા સાંભળ, સમ્રાટ અશોકના રાજ્યકાળની એ વાત છે.

'એકવાર અમે બંને આચાર્યો કૌશામ્બીમાં ગયા હતા. તે વખતે ભીષણ દુકાળ પડ્યો હતો. પરંતુ શ્રાવકસંઘ સાધુઓની પૂર્ણ ભક્તિ કરતો હતો. એકવાર એક દ્રમક રંક કે જેને ભિક્ષા નહોતી મળતી, તેણે સાધુઓને ભિક્ષા મળતી જોઈ કહ્યું : ''મને કંઈક આપો.'' શિષ્યો તેને અમારી પાસે લાવ્યા. અમે ભાવિ લાભનું કારણ જાણી જણાવ્યું : ''તું દીક્ષા લે તો અમે તને આહાર આપીએ.'' પછી એ રંકે દીક્ષા સ્વીકારી. ત્યાર પછી અમે એને સારી રીતે આહાર કરાવ્યો. એણે ઘણા દિવસની ભૂખ હોવાથી ખૂબ દાબીને ખાધું. તેને રાતે પેટમાં વાયુ ભરાઈ જવાથી અસહ્ય દર્દ થયું. રાત્રે શ્રીસંઘે અને સાધુઓએ એની શુશ્રૂષા કરી. તે સાધુધર્મની પ્રશંસા કરતો મૃત્યુ પામી સમ્રાટ અશોકના પુત્ર કુણાલના ઘેર પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. જન્મતાં જ જેને રાજ્ય મળ્યું, **તે તું સંપ્રતિ** રાજા થયો.'

સંપ્રતિ રાજા પોતાના પૂર્વ ભવનું યથાર્થ વૃત્તાંત સાંભળી પ્રસન્ન થયો. તેણે સૂરિજીને કહ્યું : 'પ્રભો ! આપે ચારિત્ર ન આપ્યું હોત તો હું આ દશામાં ક્યાંથી હોત ! માટે આ રાજ્યના માલિક આપ છો.' સૂરિજી બોલ્યા : 'અમે તો ત્યાગી નિઃસ્પૃહી છીએ. જો તને ચારિત્ર-સંયમધર્મ ઉપર પ્રેમ હોય, શ્રદ્ધા હોય તો શ્રીવીતરાગ ભગવંતનો ધર્મ સ્વીકારી આત્મકલ્યાણ સાધી લે અને જિનશાસનની પ્રભાવના કર.' રાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. સમ્યક્ત્વ સહિત શ્રાવકનાં બારવ્રતો પણ સ્વીકાર્યાં. તે મન, વચન, કાયાની દૃઢતાથી જૈનધર્મની ઉપાસના કરવા લાગ્યો ને પરમ અર્હતોપાસક બન્યો.

હવે તે ત્રિકાળ જિનપૂજન કરે છે, સ્વામીભાઈઓની સદાયે ભક્તિ કરે છે અને ખૂબ જ દાન આપે છે. જ્યાં જ્યાં એનું રાજ્ય હતું ત્યાં સર્વત્ર જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં તત્પર બન્યો છે.

વળી, એકવાર અવન્તીમાં રથયાત્રા નીકળે છે. એ સમયે સુહસ્તિ-સૂરિજી પધાર્યા છે. રાજા પણ સપરિવાર રથયાત્રાનો લાભ લે છે. છેલ્લે દિવસે ભવ્ય રથયાત્રા નીકળી છે, ઘોડાઓને બદલે ભક્તિસંપન્ન શ્રાવકો રથને વહી રહ્યા છે. રાજમહેલ પાસે રથ આવે છે તે વખતે રાજાએ ખૂબ જ ભક્તિથી વંદનાસત્કાર કરીને પોતાના સામંતોને જૈનધર્મ સ્વીકારવાનું સમજાવ્યું. આથી સામંતોએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને પોતપોતાના રાજ્યમાં જઈ રથયાત્રા કાઢવાની શરૂઆત કરાવી.

સંપ્રતિ રાજાએ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી સવા કરોડ (સવા લાખ) જિનમૂર્તિઓ ભરાવી, છત્રીસ હજાર પ્રાચીન જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર

કરાવ્યો, સવા લાખ નવાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં અને સાતસો દાનશાળાઓ ખુલ્લી મુકાવી. તેના રાજ્યમાં કદી પણ જનતાને ખાવાપીવાનું દુઃખ નથી પડ્યું. તેણે પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ ભૂખે ન મરે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખ્યો હતો. સંપ્રતિને ઘણીવાર પોતાની પૂર્વની દુઃખદ સ્થિતિનું સ્મરણ થતું અને એથી તે ગરીબોનો બેલી; દીન, દુઃખી અને નિરાધારોનો આધાર બની રહ્યો હતો.

સમ્રાટ સંપ્રતિએ પોતાનાં અસૂર્યપશ્યા રાજરાણીઓ, રાજકુમારીઓ, રાજકુમારો અને સામંતોને પણ સાધુ બનાવી દૂર સુદૂર પ્રદેશોમાં વિહાર કરાવ્યો હતો અને જૈનધર્મનો વાસ્તવિક પ્રચાર કરાવ્યો હતો. ચીન, બર્મા, સિલોન, અફઘાનિસ્તાન, નેપાલ, ભૂતાન વગેરે દૂર દૂર પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો સંદેશ પહોંચાડ્યો હતો અને આંધ્ર, તામિલ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર, ગૂર્જર, માળવા, રાજપૂતાના વગેરે પ્રાંતોમાં પણ જૈનધર્મની જ્યોતિને વધુ ઉજ્જ્વલ, જ્વલંત અને દૃઢ બનાવી હતી.★

(જુઓ 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર' ઉ૦ ૧, સૂ૦ પાંચ; નિર્યુક્તિ ગાથા ૩૨૭૫ થી ૩૨૮૯)

આથી આગળ વધીને સંપ્રતિ રાજાએ પોતાની દાનશાળાઓમાં રસોઈયાઓને સમજાવ્યા હતા કે, મુસાફરોને દાન આપ્યા બાદ પાછળ

★ રા. બ. ગૌ. હી. ઓઝાજી લખે છે કે, ''પુરાણોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં બહુધા સંપ્રતિનું નામ મળતું નથી, તો પણ 'વાયુપુરાણ'ની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં દશરથના પુત્રનું નામ સંપ્રતિ આપ્યું છે. 'મત્સ્યપુરાણ'માં 'સંપતિ' પાઠ મળે છે કે જે સંપ્રતિનું અશુદ્ધ રૂપ છે. × × × મૌર્ય દેશના કુણાલના બે પુત્રો (દશરથ અને સંપ્રતિ)માં વહેંચણી થતાં પૂર્વનો વિભાગ દશરથનો અને પશ્ચિમનો વિભાગ સંપ્રતિના અધિકારમાં રહેલો હોય, સંપ્રતિની રાજધાની ક્યાંક પાટલીપુત્ર અને ક્યાંક ઉજ્જૈન લખેલી મળે છે. રાજપૂતાના, માળવા, ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ એ દેશો પર સંપ્રતિનું રાજ્ય હશે અને કેટલાંયે જૈનમંદિર તેણે પોતાના સમયમાં બંધાવ્યાં હશે.

અજમેર જિલ્લાના બર્લી નામના ગામમાં વીર સંવત ૮૪, વિ. સં. પૂર્વે ૩૮૬, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૩નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, કે જે 'અજમેર'ના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. તે પરથી અનુમાન થાય છે કે અશોકથી પહેલાં પણ રજપૂતાનામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો. જૈન લેખકોનો એ મત છે કે, રાજા સંપ્રતિ કે જે અશોકનો રાજવંશ જ હતો, તેણે જૈનધર્મની ઘણી ઉન્નતિ કરી અને રાજપૂતાના તથા તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પણ તેણે કેટલાંક જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં.

વિ. સં. બીજી શતાબ્દીમાં બનેલા મથુરાના કંકાલીટીલાવાળાં જૈન સ્તૂપ પરથી તથા અહીંના કેટલાક અન્ય સ્થાનોથી મળેલાં પ્રાચીન શિલાલેખો તથા મૂર્તિઓથી માલૂમ પડે છે કે તે સમયે પણ અહીં રાજપૂતાનામાં જૈનધર્મનો સારો પ્રચાર હતો.

('રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ')

વધેલો આહાર શ્રમણ ભિક્ષુકોને આપવો. આ વ્યવસ્થા માટે તેમને પગાર પણ ખૂબ આપતો હતો. રસોઈયાઓ ખૂબ જ ભક્તિ અને પ્રેમથી મુનિવરોને આહારદાન આપતા હતા. કિન્તુ આ સમાચાર જિનકલ્પી આર્ય મહાગિરિને મળતાં તેમણે 'આ રાજપિંડ છે, આપણને ન કલ્પે' વગેરે કહી આર્ય સુહસ્તિને ઉપાલંભ આપી, આ આહાર લેવાનું બંધ કરાવ્યું હતું. કિન્તુ અહીં જે મહાન સત્ય નીકળે છે તે એ જ કે રાજાને જૈનધર્મના પ્રચારની અપૂર્વ ધગશ અને ખરી લાગણી હતી, તેમજ ધર્મપ્રચારક ધર્મગુરુઓને આહારાદિની મુશ્કેલી ન રહે અને તેઓ ખૂબ જ ધર્મપ્રચાર કરે, એ જ એક ભાવના હતી. (વધુ વિગત પૃ. ૧૬૪ – 'સમ્રાટ સંપ્રતિ' જુઓ.)

આર્ય **મહાગિરિજી**નો વીર સં. ૧૪૫માં જન્મ, સં. ૧૭૫માં દીક્ષા, સં. ૨૧૫માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૨૪૫માં ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે દશાર્ણ દેશના ગજેન્દ્ર(ગજ)પદ તીર્થમાં તેમનું સ્વર્ગગમન થયું છે.

તેમની શિષ્યપરંપરા નીચે પ્રમાણે છે :

'શ્રીકલ્પસૂત્ર'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેમને ૧. સ્થવિર ઉત્તર (બહુલ), ૨. સ્થ. બલિસ્સહ, ૩. સ્થ. ધનાઢ્ય, ૪. સ્થ. શ્રીઆઢ્ય, ૫. સ્થ. કોડિન્ય, ૬. સ્થ. **નાગ**, ૭. સ્થ. **નાગમિત્ર** અને ૮. કૌશિક ગોત્રના ષડુલ્લક **રોહગુપ્ત** એ મુખ્ય ૮ શિષ્યો હતા. એક રીતે તો આ આઠેને સાક્ષાત શિષ્યો માનવા કરતાં પરંપરાગત શિષ્યો માનવા, એમ વધારે બંધબેસતી વસ્તુ છે.

સ્થ. ઉત્તર અને બલિસ્સહથી ''ઉત્તર બલિસ્સહ'' નામે ગણ નીકળ્યો હતો, જેની ૧. કોસમ્બીઆ, ૨. સોઈત્તિયા, ૩. કોડંબાણી અને ૪. ચન્દનાગરી – એમ ચાર શાખાઓ હતી. આથી એ નક્કી થાય છે કે આ શ્રમણસંઘ તે તે પ્રદેશોમાં વધુ વિહાર કરતો હતો.

આર્ય **સુહસ્તિસૂરિ**નો વીર સં. ૧૯૧માં જન્મ, સં.૨૧૫માં દીક્ષા, સં. ૨૪૫માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૨૯૧માં ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે ઉજ્જૈનમાં તેમનું સ્વર્ગગમન થયું છે.

તેમને ઘણા શિષ્યો હતા. તે પૈકીના ૧૨ શિષ્યો, ગણો અને કુલોની યાદી નીચે મુજબ છે :

૧. સ્થવિર આર્ય **રોહણ** – તેમનાથી **'ઉદ્દેહ ગણ'** નીકળ્યો છે, જેની ૧. ઉદુંબરિજ્જિયા, ૨. માસપૂરિઆ, ૩. મઈપત્તિઆ અને ૪. પુણ્યપત્તિઆ એ ચાર શાખાઓ તથા ૧. નાગભૂય, ૨. સોમભૂય, ૩. ઉલ્લગચ્છ, ૪. હત્થલિજ્જ, ૫. નન્દિજ્જ અને ૬. પરિહાસય એ છ કુલો હતાં.

ઉદ્દેહ ગણ અને નાગભૂય કુલનો કનિષ્ક સં. ૭નો **પ્રતિમાલેખ** મળ્યો છે. ('પ્રાચીન લિપિમાલા' પૃ. ૫૪)

૨. આ૦ **યશોભદ્રજી** – તેમનાથી **ઉડુવાડિય** ગણ નીકળ્યો છે. જેની ૧. ચંપિજ્જિયા, ૨. ભદ્દિજ્જિયા, ૩. કાકન્દિયા અને ૪. મેહલિજ્જિયા – એ ચાર શાખાઓ તથા ૧. ભદ્દજસ, ૨. ભદ્દગુપ્ત અને ૩. જસભદ્દ – એ ત્રણ કુલો હતાં.

તેમનો એક શિષ્યપરિવાર વિદિશાની આસપાસમાં વિચરતો હતો, જે વિદિશાના ઉપનગર ભદ્દલપુરના નામથી ભદ્દિજ્જિયા શાખા અને ભદ્દગુપ્ત કુલના નામે જાહેર થયો છે. વિદિશાથી ૪ માઈલ પર ઉદયગિરિની પહાડીમાં ૨૦ જૈનગુફાઓ છે, તેમાંથી ૨૦મી ગુફામાં ભદ્રાર્યશાખાના આ૦ શંકરે ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો શિલાલેખ છે. (આ લેખ માટે જુઓ પૃ. ૭૧-૭૨)

૩. **આ૦ મેઘગણી** – આ૦ ઘનસુંદર, આ૦ ગુણસુંદર અને આ૦ ગુણાકર; એમ આ આચાર્યનાં ૪ નામો હોવાનો સંભવ છે. તેઓ એ કાળના યુગપ્રધાન છે. તેમનાથી કોઈ જુદો **ગણ** નીકળ્યો નથી. સંભવ છે કે મેહલિજ્જિયા શાખા અને મેહિય કુલ સાથે તેમની શિષ્યસંતતિનો સંબંધ હશે. આર્ય શ્યામાચાર્ય તેમના શિષ્ય હશે.

૪. **આ૦ કામર્ધિગણી** – તેમનાથી વેસવાડિય ગણ નીકળ્યો છે. જેની ૧. સાવત્થિયા, ૨. રજ્જપાલિયા, ૩. અન્તારિજ્જિયા અને ૪. ખેમિલજ્જિયા એ ચાર શાખાઓ તથા ૧. ગણિય, ૨. મેહિય, ૩. કામદ્ધિય અને ૪. ઇન્દ્રપુરગ એ ચાર કુલો હતાં.

૫. **આ૦ સુસ્થિતસૂરિ** – તેમનાથી કોડિય ગણ નીકળ્યો છે. જેની ૧. ઉચ્ચાનાગરી, ૨. વિજ્જાહરી, ૩. વઈરી અને ૪. મજ્ઝિમિલ્લા એ ચાર શાખાઓ તથા ૧. બંભલિજ્જ, ૨. વત્થલિજ્જ, ૩. વાણિજ્જ અને ૪. પણહવાહણય એ ચાર કુલો હતાં. અહીં જે ચાર શાખાઓ બતાવી છે તે કોડિય ગણની મુખ્ય શાખાઓ છે અને તેનો પ્રારંભ આ૦ સુસ્થિતસૂરિ તથા આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિના સંતાનીય અનુક્રમે ૧. સ્થ. શાંતિ શ્રેણિક, ૨. સ્થ. વિદ્યાધર ગોપાલ, ૩. સ્થ. આર્ય વજ્રસ્વામી અને ૪. સ્થ. પ્રિયગ્રંથસૂરિથી થયેલ છે. આ ઉપરાંત કોડિયગણની ૧. અજ્જ સેણિયા, ૨. અજ્જ તાપસી, ૩. અજ્જ કુબેરા, ૪.અજ્જ ઈસિપાલિયા; ૧. અજ્જ

નાઈલી, ૨. અજ્જ પોમિલા, ૩. અજ્જ જયંતી, ૪. અજ્જ તાપસી; ૧. બંભદીવિયા વગેરે ઉપશાખાઓ હતી અને નાગેન્દ્ર કુલ, ચંદ્રકુલ વગેરે ઉપકુલો હતાં. આજે જે જે શ્રમણસંઘો, ગચ્છો, શ્રમણો વિદ્યમાન છે, તે દરેકે દરેક કોડિય(કોટિક)ગણ, વઈરીશાખા અને ચંદ્રકુલના જ છે.*

૬. **આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ** – આ૦ સુસ્થિતસૂરિ અને આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ એ બંનેનાં ગણ, શાખા અને કુલ સામેલ હતાં.

૭. **આ૦ રક્ષિતસૂરિ.**

૮. **આ૦ રોહગુપ્તસૂરિ.**

૯. **આ૦ ઋષિગુપ્તસૂરિ** – તેમનાથી માનવ ગણ નીકળ્યો છે, જેની ૧. કાસવજ્જિયા, ૨. ગોયમજ્જિયા, ૩. વાસિટ્ઠિયા અને ૪. સોરટ્ઠિયા એમ ચાર શાખાઓ તથા ૧. ઇસિગુત્તિઅ, ૨. ઇસિદત્તિઅ અને ૩. અભિજયન્ત એ ત્રણ કુલો હતાં. સમ્રાટ સંપ્રતિના ધર્મપ્રચાર પછી સૌરાષ્ટ્ર તરફ પહેલ-વહેલા આ ગચ્છના શ્રમણો આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

૧૦. **આ૦ શ્રીગુપ્તસૂરિ** – તેમનાથી ચારણ ગણ નીકળ્યો છે, જેની ૧ હારિયમાલાગારી, ૨ સંકાસીઆ, ૩ ગવેધુયા અને ૪ વજ્જનાગરી એ ચાર શાખાઓ તથા ૧ વત્થલિજ્જ, ૨ પીઈધમ્મિઅ, ૩ હાલિજ્જ, ૪ પૂ. સમિતિજ્જ, ૫ માલિજ્જ, ૬ અજ્જવેડય અને ૭ કણ્હસહ એ સાત કુલો હતાં.

૧૧ **આ૦ બ્રહ્મગણી.**

૧૨ **આ૦ સોમગણી.**

આર્ય સુહસ્તિસૂરિના આ મુખ્ય શિષ્યો છે. તે સિવાય એક આ૦ કલહંસસૂરિનું નામ 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં મળે છે કે જે આર્ય સુહસ્તિસૂરિના શિષ્ય હતા. સિંહલની રાજકુમારી સુદર્શના ભરૂચના અશ્વાવબોધ તીર્થમાં અનશનપૂર્વક મરી દેવી થઈ હતી અને તે પોતાની મિત્રદેવીઓ સાથે દિવ્ય પુષ્પો લાવી જિનેશ્વરની પૂજા કરતી હતી; ઉપરાંત ભરૂચ શહેરના ઉદ્યાનના સમસ્ત ફૂલોને વીણી લેતી એટલે બીજા કોઈને ફૂલ મળે નહિ અને જિનેશ્વર સિવાયના ઈતરદેવોની ફૂલપૂજા થાય નહિ, આ રીતે ગડબડ થવા લાગી.

★ અહિચ્છત્રામાંથી સં. ૧૨નો કોડિયગણ, બંભલિજ્જ કુલ અને ઉચ્ચાનાગરી શાખાના આર્ય પુસિલના સમયનો પ્રતિમાલેખ મળ્યો છે.

આ૦ કુલહંસસૂરિએ સુદર્શનાદેવીને સમજાવી, તેમ કરતાં રોકી રાખી અને ભરૂચના ઈતરદર્શનીઓને પુષ્પપૂજામાં હરકત પડતી હતી તે દૂર કરી.

આર્ય સુહસ્તિસૂરિને આવા તો અનેક શિષ્યો હશે પરંતુ આપણને આજે તેઓનો ઇતિહાસ મળતો નથી.

પ્રસિદ્ધ આર્યાઓ :

આર્ય સુહસ્તિસૂરિનો સાધ્વીસમુદાય પણ વિશાળ હતો પરંતુ તેમાં ૧. યક્ષા, ૨. યક્ષદિન્ના, ૩. ભૂતા, ૪. ભૂતદિન્ના, ૫. સેણા, ૬. વેણા, ૭. રેણા : એ સાત આર્યાઓનો પરિવાર મુખ્ય હતો.

ત્રણ શિષ્યપરંપરાઓ :

આર્ય સુહસ્તિસૂરિથી ત્રણ પ્રકારની શ્રમણપરંપરા ચાલી છે.

૧. **ગણધરવંશ :** તેમના પાંચમા શિષ્ય આ૦ સુસ્થિતસૂરિની શિષ્ય-પરંપરા આજ સુધી ચાલુ છે, જેમાં થયેલ આચાર્યોનો પરિચય અનુક્રમે એકેક પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે.

૨. **વાચકવંશ :** આર્ય સુહસ્તિસૂરિ સુધીના આચાર્યો ગણનાયક હતા અને વાચનાચાર્ય પણ હતા, એટલે કે તેઓ ગણની તથા સંઘની સારસંભાળ કરતા હતા. તેમજ શિષ્યોને પઠનપાઠન પણ કરાવતા હતા, જિનાગમની રક્ષા કરતા હતા. પછીના આચાર્યોમાં એ સામર્થ્ય રહ્યું નહિ, એટલે ચારિત્રરક્ષાનું કાર્ય અને શ્રુતજ્ઞાનરક્ષાનું કાર્ય બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું અને ગણધરવંશ તથા વાચકવંશ-વિદ્યાધરવંશ જુદા પડ્યા. ગણધરવંશમાં તો સળંગ શિષ્યપરંપરા આવે છે, જ્યારે વાચકવંશમાં એક પછી એક થયેલા કોઈપણ ગચ્છના સમર્થ વાચનાચાર્યની કાળના અનુક્રમવાળી નામાવલી આવે છે. આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પછી આર્ય મહાગિરિજીના શિષ્ય આર્ય બલિસ્સહસૂરિ વાચનાચાર્ય બન્યા છે, એમ વાચનાચાર્યની પરંપરા જાણવી. પછીના આચાર્યોમાં આર્ય વજ્રસ્વામી ગણાચાર્ય અને વાચનાચાર્ય એમ બંને પદવીના ધારક હતા.

૩. **યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી :** કોઈ ગણ, શાખા કે કુલનો ગણાચાર્ય હોય કે વાચનાચાર્ય હોય પરંતુ તે ખાસ અમુક વિશેષ લક્ષણસંપન્ન હોય અને તે કાળે સંઘમાં પ્રધાન હોય તે યુગપ્રધાન મનાય છે. યુગપ્રધાન એક પછી એક અવશ્ય થાય છે. એટલે એક યુગપ્રધાનનું સ્વર્ગગમન થતાં બીજા આચાર્યમાં યુગપ્રધાનનાં લક્ષણો પ્રગટે છે અને ત્યારથી તે યુગપ્રધાન

બને છે. આ રીતે યુગપ્રધાનોની સાંકળ જોડાતી રહે છે. પાંચમા આરામાં એક પછી એક ૨૦૦૪ યુગપ્રધાન થવાના છે; જેમાં ૨૩ મહાન યુગપ્રધાન થશે, જેઓ જૈનધર્મને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવી મૂકશે. આ આચાર્યોનો યુગપ્રધાનકાળ ઐતિહાસિક સાલવારીને વ્યવસ્થિત કરવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડે છે. શ્રીસુહસ્તિસૂરિ પછી શ્રીગુણસુંદરસૂરિ યુગપ્રધાન થયા છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ શ્રમણપરંપરાઓ ચાલી છે, જે પૈકીની પહેલી પરંપરાને આગળના પ્રકરણોમાં બતાવીશું અને છેલ્લી બંને પરંપરાને અહીં આપીએ છીએ.

વાચકવંશ પરંપરા (વિદ્યાધરવંશ) :

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પછીની વાચકવંશ પરંપરા નંદીસૂત્ર સ્થવિરાવલી અને હિમવંત સ્થવિરાવલીમાં નીચે મુજબ આપી છે.

૮. **આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી.**

૯. **આર્ય બહુલ અને બલિસ્સહ :** આ બંને આર્ય મહાગિરિજીના શિષ્યો છે. તેઓ શરૂઆતમાં જિનકલ્પીની તુલના કરતા હતા, પછી બલિસ્સહસૂરિ સ્થવિરકલ્પી બન્યા અને બંને ગુરુભાઈઓનો ગણ એક જ હતો તેથી આ આચાર્યની શિષ્યપરંપરા ચાલી. આર્ય બલિસ્સહે અંગવિદ્યા શાસ્ત્રની રચના કરી છે.

૧૦. **આર્ય સ્વાતિસૂરિ :** આ આચાર્યનું જીવનચરિત્ર કંઈ જ મળતું નથી. વાચક ઉમાસ્વાતિજી જેમણે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે, તેઓ આ સ્વાતિસૂરિથી જુદા છે અને ઘણા પછીના સમયમાં થયા છે.

૧૧ **આર્ય શ્યામાચાર્ય :** આ પહેલા કાલિકાચાર્ય છે. 'પ્રભાવક-ચરિત્ર'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેઓ યુગપ્રધાન ગુણાકર (આ૦ મેઘગણી)સૂરિના શિષ્ય હતા. તેમનો વીર સં. ૨૮૦માં જન્મ, વીર સં. ૩૦૦માં દીક્ષા, વીર સં. ૩૩૫માં યુગપ્રધાનપદ અને વીર સં. ૩૭૬માં તેમનું સ્વર્ગગમન થયું છે. તેઓ એ સમયના દ્રવ્યાનુયોગના પ્રકાંડ જ્ઞાતા હતા.

એકવાર ભગવાન સીમંધરસ્વામી નિગોદની વ્યાખ્યા કરતા હતા, તે સાંભળી સૌધર્મેન્દ્રે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'ભગવંત ! આજે ભરતક્ષેત્રમાં નિગોદનું આવું વર્ણન કરી શકે તેવા કોઈ શ્રુતજ્ઞાની વિદ્યમાન છે ?' ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હા, ભરતક્ષેત્રમાં આર્ય શ્યામાચાર્ય છે, જેઓ શ્રુતના બળે નિગોદનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવી શકે છે.' આ સાંભળી

સૌધર્મેન્દ્ર આર્ય શ્યામાચાર્ય પાસે આવ્યો. તેણે નિગોદનું સ્વરૂપ પૂછી એમના શ્રીમુખેથી હૂબહૂ વર્ણન સાંભળ્યું. તે ખૂબ ખુશી થયો અને પોતે આવ્યો હતો તેની એંધાણી તરીકે ઉપાશ્રયનો દરવાજો બદલી દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો. આમ તીર્થંકર ભગવાન પણ સાક્ષી પૂરે અને સૌધર્મપતિ દેવેન્દ્ર પણ જેના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરે, એવા પ્રખર જ્ઞાની તેઓ હતા. તેમણે પોતાના જ્ઞાનના વારસારૂપે 'શ્રીપન્નવણાસૂત્ર' (પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર)ની રચના કરી છે, જે આગમ દ્રવ્યાનુયોગના ખજાનારૂપ વિદ્યમાન છે.

પન્નવણાસૂત્રમાં ૩૬ પદો છે. ૭૭૮૭ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથપૂર છે. મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે અને પ્રતિપાદક વિષયો ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ઉત્તર એવી પ્રશ્નોત્તર શૈલીથી ગૂંથ્યા છે. આજે આ સૂત્ર ચોથા ઉપાંગરૂપે મનાય છે. જેનાં ૩૬ પદો છે. (જુઓ પૃ. ૩૫૧ : પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર.)

આ સૂત્ર ઉપર આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા ૩૭૨૮ શ્લોકપ્રમાણ, આ૦ મલયગિરિકૃત ટીકા ૧૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ અને વિષમપદ વ્યાખ્યા રચાયેલ છે.

સંપ્રતિ રાજાના અશ્વાવબોધ તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર પછી મિથ્યાત્વદૃષ્ટિ દેવોએ ઉપસર્ગ કર્યો ત્યારે શ્રીશ્યામાચાર્યજીએ તેની રક્ષા કરી ત્યાં જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેઓ કલિંગની બીજી આગમવાચનામાં હાજર હતા. આ રીતે તેઓ મહાજ્ઞાની, પરમ સંયમી અને સમર્થ આચાર્ય થયા છે. તેમનાથી કાલિકાચાર્યગચ્છ નીકળ્યો છે અને તે બીજા કાલિકાચાર્યથી વિખ્યાત થયો છે.

૧૨. **આર્ય સ્કંદિલસૂરિ** (ખંડિલસૂરિ) : જેઓ વીર સં. ૩૭૬થી ૪૧૪ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા. તેમનું આયુષ્ય ૧૦૮ વર્ષનું હોવાનું લેખાય છે. તેઓ માટે સ્થવિરાવલીમાં **अज्जजीयधरं** એવું વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી નક્કી છે કે તેઓ આર્યજીત વ્યવહારને સંપૂર્ણ વફાદાર હતા. 'તપગચ્છ પટ્ટાવલી'માં લખ્યું છે કે તેમણે 'જીતમર્યાદા' નામનું શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે. 'હિમવંત સ્થવિરાવલી'માં તેમને આર્યજીત નામના શિષ્ય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. 'પ્રભાવકચરિત્ર'ના ઉલ્લેખ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિ તેમના શિષ્ય હતા.

આર્ય સ્કંદિલ(ખંડિલ)સૂરિથી ષાંડિલગચ્છ નીકળ્યો છે, જે ગચ્છવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે ચંદ્રગચ્છમાં સામેલ થયો હતો.

૧૩. **આર્ય સમુદ્ર** : જેઓ ગંભીર જ્ઞાની અને ભૂગોળ વિદ્યાના નિષ્ણાત હતા.

૧૪. **આર્ય મંગુસૂરિ** : તેઓ વિક્રમની પહેલી સદીના મહાન જ્ઞાની અને પ્રભાવક આચાર્ય છે. તેમનો ઉપદેશ આકર્ષક હતો. તેઓ મથુરામાં પધાર્યા ત્યારે શ્રાવકો 'આચાર્યની ભક્તિ કરવાથી વિશેષ પુણ્ય થશે' એ ભાવનાથી સરસ સ્વાદિષ્ટ આહાર વહોરાવવા લાગ્યા. ગુરુમહારાજ પણ જીભની લાલચથી બીજે વિહાર કરવાનું માંડી વાળી ત્યાં જ સ્થિરતા કરી રહ્યા; અને આલોચના કર્યા-વિના કાળધર્મ પામી મથુરામાં જ યક્ષપણે ઉત્પન્ન થયા. તેમણે પોતાનો પૂર્વભવ જોયો અને પોતાની થયેલી ભૂલ સમજી પોતાના શિષ્યો આવી રસગૃદ્ધિમાં ફસાય નહીં તેનો ઉપાય યોજ્યો. શિષ્યો શહેર બહાર ઠલ્લે જઈ પાછા આવતા ત્યારે યક્ષે પોતાની જીભને લાંબી બહાર કાઢી રાખી. મુનિઓએ આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે યક્ષે પોતાના પૂર્વભવ અને રસની લાલચનું કટુક પરિણામ કહી સંભળાવ્યું. આથી મુનિઓ વિશેષ રસત્યાગી બન્યા. મથુરામાં આ આચાર્યનું મંદિર પણ ત્યારે બનાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૫. **આર્ય નંદિલસૂરિ** : તેઓ વીરની પાંચમી સદી અને વિક્રમની બીજી સદીના પ્રભાવક આચાર્ય છે. તેઓ આર્ય રક્ષિતસૂરિના વંશીય અને સાડાનવ પૂર્વના જ્ઞાતા હતા; એમ 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં ઉલ્લેખ છે. આ સમયે પદ્મિનીખંડમાં પદ્મપ્રભરાજા, પદ્માવતી રાણી, પદ્મદત્ત શેઠ, પદ્મયશા શેઠાણી, પદ્મકુમાર શ્રેષ્ઠીપુત્ર અને વૈરોટ્યા નામની શ્રેષ્ઠીપુત્રની પત્ની રહેતાં હતાં. વૈરોટ્યાને સાસુ તરફથી ઘણું જ દુઃખ હતું. તેને ત્રણ મહિનાનો ગર્ભ થતાં દૂધપાકનો દોહદ ઉત્પન્ન થયો. જ્યાં સાસુની સામી પ્રીતિ હોય ત્યાં બિચારીનો દોહદ પૂરે કોણ ? એવામાં આર્ય નંદિલસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. વૈરોટ્યાએ તેમને પોતાનું દુઃખ કહી સંભળાવ્યું. આચાર્યમહારાજે સમતા રાખવાનું અને ધર્મની આરાધના કરવાનું જણાવ્યું; અને હું જ્ઞાનના બળથી તને દૂધપાકનો દોહદ થયાનું પણ જાણું છું, જે તને પૂરો થશે, એમ પણ સાથોસાથ કહી દીધું. વૈરોટ્યા તે પ્રમાણે વર્તવા લાગી. વૈરોટ્યાને ચૈત્રી પૂનમે પુંડરિકતપનો ઉપવાસ હતો. તેની સાસુએ બીજે દિવસે ઉદ્યાપનમાં સાધર્મિકભક્તિ માટે દૂધપાક કર્યો અને છેલ્લા ઉખેડિયા વધ્યા, તે વૈરોટ્યાને ખાવા આપ્યા. વૈરોટ્યા તેને લઈ બહાર તળાવે જઈ દૂધપાકને કિનારે મૂકી પગ ધોવા ગઈ. બરાબર તે જ સમયે આલિંજર નાગની નાગરાણી ત્યાં

આવી દૂધપાક ખાઈ પુનઃ પાછી પાતાલમાં ચાલી ગઈ. એટલામાં વૈરોટ્યાએ ત્યાં આવી દૂધપાક દેખ્યો નહીં પણ ખુશી થતાં બોલી કે જેણે આ દૂધપાક ખાધો છે, તેના મનોરથ પૂર્ણ થાઓ. આ જાણી નાગરાજ અને નાગરાણી ખૂબ ખુશ થયાં. વૈરોટ્યાની સાસુને સ્વપ્નું આપી વૈરોટ્યાનો દોહદ પૂરવા જણાવ્યું. દોહદ પૂરો થયો અને વૈરોટ્યાએ નાગદત્તકુમારને જન્મ આપ્યો. નાગોએ તેના મોસાળ તરીકેની બધી ફરજો અદા કરી હતી. પછી ગુરુના ઉપદેશથી આ કુટુંબે દીક્ષા લીધી હતી અને તે મરીને સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયું. વૈરોટ્યા ધરણેન્દ્રની રાણી બની અને ભગવાન પાર્શ્વનાથના ભક્તોને સહાય કરવા લાગી. આ૦ નંદિલ શ્રમણે **नमिऊण जिणं पासं** ઇત્યાદિ મંત્રગર્ભિત વૈરોટ્યાનું સ્તવન બનાવ્યું, જે આજે પણ ઝેર ઉતારવાને તેમજ ઉપદ્રવો ટાળવાને ઉત્તમ જાપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ આચાર્યે ૮ નાગકુળોને જૈન બનાવ્યાં હતાં, જે નાગવંશ તરીકે વિખ્યાત હતાં. બંગાળના પ્રસિદ્ધ નાગવંશનો આ કુળો સાથે સંબંધ હોય એ બનવાજોગ છે. જો કે શંકરાચાર્યના અત્યાચાર પછી જૈનો રાજપૂતાનામાં આવ્યા એટલે એ કુટુંબો જૈન રહી શક્યાં નથી; પરંતુ પોતે ભૂતકાળમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના ઉપાસક જૈન હતા એમ માને છે.

૧૬. **આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ** : તેમનો વીર સં. ૫૭૩માં જન્મ, વીર સં. ૫૯૨માં દીક્ષા, સં. ૬૨૦માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૬૮૯માં ૧૧૬ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ થયેલ છે.

આ૦ વજ્રસેનસૂરિજીએ સોપારકનગરમાં આવી શેઠ જિનદત્ત, શેઠાણી ઈશ્વરી, તેમના પુત્રો નાગ, ચંદ્ર, નિર્વૃતિ અને વિદ્યાધર; એ દરેકને દીક્ષા આપી હતી. તે પૈકીના ચારે પુત્રો આગમોનો અભ્યાસ કરી આચાર્ય થયા હતા અને તે દરેકના નામથી જુદો જુદો ગણ નીકળ્યો છે. આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ તે આ૦ નાગિલ, આ૦ નાગેન્દ્ર કે આ૦ નાગસૂરિ; એમ અનેક નામે વિખ્યાત છે. તેમાંથી નાગેંદ્ર કુલ, નાઈલી શાખા અને નાગેંદ્ર ગચ્છ નીકળ્યાં છે. નાગેંદ્રગચ્છમાં મહાપ્રાભાવિક આચાર્યો થયા છે.

આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ એ સમર્થ વાચનાચાર્ય થયા છે. તેઓ વ્યાકરણ, ગણિત, ભાંગા અને કર્મપ્રકૃતિના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા. તેમણે અનેક વાચનાચાર્યો તૈયાર કરી વાચકવંશને સમૃદ્ધ કર્યો હતો.

દિગંબર આચાર્ય ઇન્દ્રનંદિ જણાવે છે કે, તે અરસામાં આ૦ ગુણધરે પાંચમા જ્ઞાનપ્રવાદ પૂર્વની દશમી વસ્તુના ત્રીજા દોષપ્રાભૃતના આધારે

''દોષપ્રાભૃત'' યાને ''કષાયપ્રાભૃત'' શાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. જેમાં અધિકાર ૧૫, મૂળ ગાથા ૧૮૩ અને વિવરણ ગાથા ૫૦૩ પ્રમાણ રચના હતી, તે તેમણે આ૦ નાગહસ્તિને ભણાવ્યું હતું; અને જેના ઉપર આ૦ વીરસેને ૨૦૦૦૦ 'ધવલા' અને આ૦ જયસેને ૪૦૦૦૦ 'જયધવલા' ટીકા તેની અનુપૂર્તિરૂપે કરેલ છે. ('શ્રુતાવતાર' આર્યા ૧૭૭થી ૧૮૭; સંસ્કૃત શ્રુતાવતાર આર્યા ૧૫૦થી ૧૫૪.) આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે તે સમયે પાંચ પૂર્વોથી અધિક જ્ઞાન વિદ્યમાન હતું અને આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ કર્મ વિષયના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા તેમજ સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા.

આર્ય મહાગિરિજીની પરંપરાના આ૦ કોડિન્નના શિષ્ય આ૦ નાગ આ નાગહસ્તિસૂરિથી ભિન્ન આચાર્ય છે.

૧૭. **આ૦ રેવતીનક્ષત્ર** : તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૬૮૯ થી ૭૪૮ સુધી છે. ૧૦૯ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગે ગયા છે. તેઓ જાત્યંજન જેવા પ્રધાન અને બીડેલા કુમુદ જેવા શોભતા હતા. તેમણે પણ વાચકવંશને ખૂબ વિકસાવ્યો હતો.

૧૮. **આ૦ સિંહસૂરિ** : તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૭૪૮થી ૮૨૬ છે. તેઓ અચલપુરાના વતની હતા, બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખામાં દીક્ષિત થયા હતા, કાલિકશ્રુતના પ્રખર વ્યાખ્યાતા હતા, ધીર હતા અને ઉત્તમ વાચનાચાર્યપદે આવ્યા હતા.

૧૯. **આ૦ સ્કંદિલ** : તેમનું નામ સોમરથ હતું. તે મથુરાના રહેવાસી, ધર્મે જૈન, બ્રાહ્મણ **મેઘરથ** અને **રૂપરેખા**ના પુત્ર હતા. તેમણે આર્ય વજસ્વામી અને આર્ય રથસૂરિની પરંપરાના કાશ્યપ ગોત્રવાળા સ્થવિર આર્ય **સિંહ**ના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી આર્ય **ધર્મ** પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખાના આ૦ **સિંહસૂરિ** વાચનાચાર્ય પાસેથી આગમ તથા પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવી **વાચકપદ** મેળવ્યું હતું. યુગપ્રધાનયંત્રના આધારે તેમનો વાચનાચાર્ય-કાળ વીર સં. ૮૨૬નો છે. તેઓ તે સમયના સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા. આ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મમાં સંઘર્ષ ચાલ્યો, મધ્ય ભારતમાં હૂણો અને ગુપ્તોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું અને બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો. એટલે જૈનમુનિઓની વિશેષતઃ શ્રુતધરોમાં સંખ્યા ઘટી ગઈ. પરિણામે આગમોનો વિચ્છેદ થવાની સ્થિતિ આવી પડી. આ કટોકટીમાં વીર સં. ૮૩૦થી ૮૪૦ લગભગમાં આ૦ સ્કંદિલસૂરિએ ઉત્તરાપથના મુનિઓને મથુરામાં અને આ૦ **નાગાર્જુને** દક્ષિણપથના મુનિઓને વલભીમાં એકઠા કરી **ચોથી આગમવાચના** કરી અને જિનાગમોને પુસ્તકરૂપે લખ્યાં.

દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ 'નંદીસૂત્રની પટ્ટાવલી'માં વાચનાચાર્ય સ્કંદિલની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે અને કલ્પસૂત્રની 'સ્થવિરાવલી'માં તેમનું નામ આપી તેમના ગુરુભાઈ **આર્ય જંબૂથી** પોતાની પટ્ટાવલી જોડે છે. આથી એમ માની શકાય છે કે આ૦ સ્કંદિલ સમર્થ ગણાચાર્ય તેમજ અજોડ વાચનાચાર્ય હતા.

આ આચાર્યને કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં 'અજ્જસંડિલ્લ' નામથી અને નંદીસૂત્રની પટ્ટાવલીમાં 'ખંદિલાયરિય' નામથી ઉલ્લેખ્યા છે, તે તેમનાં પર્યાયવાચક નામો જ સંભવે છે. તેમનાં પયાર્યવાચક નામો સંડિલ્લ, ષંડિલ્લ, ખંદિલ, સ્કંદિલ ઇત્યાદિ છે.★ એટલે તે દરેકને એક જ માની અમે અહીં આ૦ સ્કંદિલનું ચરિત્ર આપેલ છે.

આ આચાર્યને અનેક ગુરુભાઈઓ હતા પરંતુ આપણને તેઓમાંથી એકનું જ નામ મળે છે. ગૌતમગોત્રી આર્ય **જંબૂસૂરિ** એ તેમના ગુરુભાઈ હતા, જેઓ સાત્વિક, શક્તિશાલી, જ્ઞાની અને ચારિત્રશીલ હતા. તેમની શિષ્યપરંપરામાં આ૦ દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા છે.

૨૦. **હિમવંત ક્ષમાશ્રમણ** : જેઓ પૂર્વના પણ જ્ઞાતા હતા.

૨૧. **આ૦ નાગાર્જુનસૂરિ** : તેઓ નાગેન્દ્રવંશના અને આ૦ સ્કંદિલસૂરિના સમકાલિન આચાર્ય છે. તેમણે દક્ષિણપથના શ્રમણસંઘને મેળવી વલભીમાં ચોથી આગમવાચના કરી હતી. તેમનો વીર સં. ૭૯૩માં જન્મ, સં. ૮૦૭માં દીક્ષા, સં. ૮૨૮માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૯૦૪માં ૧૧૧ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ થયેલ છે. તેઓ વાચનાચાર્ય હતા.

આ સ્થાને નંદીસૂત્ર પટ્ટાવલીમાં બીજી બે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ મળે છે, જેમાં **આ૦ ગોવિંદ** અને **આ૦ ભૂતદિન્ન**નો નામોલ્લેખ છે. આ૦ ગોવિંદસૂરિ શરૂમાં કટ્ટર મિથ્યાત્વી હતા, પ્રકાંડ વાદી હતા અને જૈનાચાર્યો સાથેના વાદમાં અનેક વાર હાર્યા હતા. પછી તેમણે જૈન શાસ્ત્રો ભણી

★ अज्ज संडिलं थेरे अंतेवासी (-कल्प स्थविरावली)
ते वंदे खंदिलायरिए (-नंदीपट्टावली गा. ३३)
(सामज्जं) संडिल्लं अज्जजीयधरं (-नंदीपट्टावली गा. २६)
सामज्जं खंदिलायरियं (-दुस्सम० समणसंघथयं)
घनसुंदर-श्यामार्यौ स्कंदिलाचार्य इत्यपि ॥१११५॥
(–लोकप्रकाश सर्ग : ३४)

તેનું ખંડન કરવું, એવા દંભથી જૈન મુનિ બની પૂર્વો સુધીનું જૈન શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યું; પણ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ જિનવાણીના પ્રભાવે મિથ્યાત્વી મટી સાચા જૈનાચાર્ય બન્યા; અને વાચકપદે સ્થાપિત થયા. જિનવાણીનો મહિમા અપાર છે. તેઓ વીર સં. ૯૦૦ પછી વિદ્યમાન હતા. (શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ગા. ૯૦, ટીકા પૃ. ૨૪૪)

૨૨. **આ૦ ભૂતદિન્ન** : તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૯૦૪થી ૯૮૩ સુધીનો છે. તેમનું આયુષ્ય ૧૧૯ વર્ષનું હતું. તેઓ આ૦ નાગાર્જુનસૂરિના શિષ્ય હતા; સોનાના જેવી દીપતી કાંતિવાળા હતા, બહુ દયાળુ હતા. તેમણે પઠનપાઠનને ખૂબ જ ઉત્તેજન આપ્યું છે અને નાગેન્દ્રવંશને શોભાવ્યો છે.

૨૩. **આ૦ લોહિત્યસૂરિ** : તેઓ સૂત્ર અને અર્થના યથાર્થ ધારક હતા અને સાત ભંગીમાં નિષ્ણાત હતા.

૨૪. **આ૦ દુષ્યગણિ** : તેઓ મધુર ભાષી હતા, સમર્થ વ્યાખ્યાતા હતા, સામાન્ય અર્થ અને વિશેષ અર્થના ભંડાર હતા. તેમનાં હાથ અને પગનાં તળિયાં કોમળ અને લક્ષણવાળાં હતાં તેમજ તેમના ચરણમાં અનેક જ્ઞાનીપુરુષો ઝૂકી રહેતા હતા.

'નંદીસૂત્ર પટ્ટાવલી'માં આ સ્થાને પણ એક પ્રક્ષિપ્ત ગાથા છે. જેમાં આ૦ દુષ્યગણિના વાસ્તવિક ગુણોની પ્રશંસા છે. કલ્પસૂત્રમાં આ૦ ષંડિલ્લના ગુરુભાઈ (આર્ય જંબૂ)ની પરંપરામાં **દેશીગણિ** ક્ષમાશ્રમણ બતાવ્યા છે, તે અને આ આચાર્ય એક હોય એમ લાગે છે.

૨૫. **દેવવાચક** : આચાર્ય શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ વાચનાચાર્ય દેવવાચક છે. તેઓ આર્ય શ્રીવજ્રસ્વામીની એક શ્રમણપરંપરાના ગણનાયક હતા અને વાચકવંશના વાચનાચાર્ય પણ હતા (વિચારશ્રેણિ). આ૦ સ્કંદિલસૂરિએ કરેલી ચોથી માથુરીવાચનાના આગમોનો વારસો તેમની પાસે હતો. આ સમયે આ૦ નાગાર્જુનસૂરિની પરંપરામાં **આ૦ કાલિકસૂરિ (ચોથા)** વિદ્યમાન હતા. આ૦ નાગાર્જુનની ચોથી વલભીવાચનાનો વારસો તેમની પાસે હતો. આ બંને આચાર્યોએ મળી વલભીમાં પાંચમી આગમવાચના કરી (જુઓ પૃ. ૩૪૧-૩૪૨). એ જ કાલિકસૂરિ પછી આ૦ સત્યમિત્ર યુગપ્રધાન થયા છે; જે છેલ્લા પૂર્વવિદ્ હતા. ત્યાર પછી વાચકવંશ આગળ ચાલ્યો નથી.

અહીં નંદીસૂત્રના આધારે આ વાચકવંશ બતાવ્યો છે. નંદીસૂત્ર પ્રમાણે ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીથી પચીસમા વાચનાચાર્ય આ૦ દેવર્દ્ધિ છે. 'હિમવંત સ્થવિરાવલી' અને 'નંદીસૂત્રની ટીકા'માં પણ આ જ આચાર્યક્રમ મળે છે, વળી કૃષ્ણર્ષિગચ્છના આ૦ જયસિંહસૂરિએ 'ધર્મોપદેશમાળા'ના સ્વોપજ્ઞ વિવરણને અંતે ગણધરો તથા વાચનાચાર્યો બતાવ્યા છે, તેમાં આ૦ દેવર્દ્ધિને આર્ય શ્રીજંબૂસ્વામીથી ચોવીસમા આચાર્ય ઉલ્લેખ્યા છે, એટલે શ્રીસુધર્માસ્વામીથી આ૦ દેવર્દ્ધિગણી પચીસમા વાચનાચાર્ય છે; એ વાત નક્કર છે અને એ રીતે નંદીસૂત્રનો વાચનાચાર્ય ક્રમ બરાબર છે.

કોઈ કોઈ પ્રતિમાં આ૦ **મંગુ** અને આ૦ **નન્દિલ** શ્રમણની વચ્ચે બે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ આપી આ૦ **ધર્મ,** આ૦ **ભદ્રગુપ્ત, આર્ય વજ્રસ્વામી** તથા આર્ય **રક્ષિતશ્રમણને** વાચનાચાર્ય જણાવ્યા છે. ખરેખર, તેઓ વાચનાચાર્ય તો છે જ કિન્તુ તેઓ જુદી શાખાઓના વાચનાચાર્યો છે, માટે તેઓને 'નંદીસૂત્ર'ના પ્રસ્તુત વાચકવંશમાં લીધા નથી.

આ જ રીતે આ૦ નાગાર્જુનસૂરિ પછી પણ બે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ આપી આ૦ **ગોવિંદ,** આ૦ **ભૂતદિન્ન** અને આ૦ **સંયમવિષ્ણુને** વાચનાચાર્ય જણાવ્યા છે; પણ તેઓ આ૦ ભૂતદિન્નના સમકાલીન છે, માટે તેઓને 'નંદીસૂત્ર'ના વાચકવંશમાં લીધા નથી.

પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓમાં બતાવેલા વાચનાચાર્યો પૈકીના કેટલાક તો **યુગપ્રધાનો** છે. તેઓનું વર્ણન આગળ યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીમાં આપેલ છે.

वाई य खमासमणे, दिवायरे वायग त्ति एगट्ठा ।
पुव्वगयम्मि य सुत्ते, एए सद्दा पउंजंति ॥१॥

વાદી, ક્ષમાશ્રમણ, દિવાકર અને વાચક આ શબ્દો પૂર્વધર માટે વપરાય છે – વપરાતા હતા.

હવે તો વાદી શબ્દ વાદી અર્થમાં, ક્ષમાશ્રમણ શબ્દ ક્ષમાધર બહુશ્રુતના અર્થમાં, દિવાકર શબ્દ તેજસ્વી અર્થમાં અને વાચક શબ્દ ઉપાધ્યાય અર્થમાં વપરાય છે.

વાચકવંશ તે જુદા જુદા ગચ્છમાં એક પછી એક થયેલા વિદ્યાધારક વાચનાચાર્યોની શ્રૃંખલારૂપે જોડેલી શ્રમણપરંપરા છે, આથી ઇતિહાસમાં કોઈ કોઈ સ્થાને આ વાચકવંશને જ વિદ્યાધરવંશ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો હોય એમ લાગે છે.

'પ્રભાવકચરિત્ર'માં શ્રીશ્યામાચાર્યને આ૦ ગુણાકરસૂરિ યાને આ૦ ગુણસુંદરસૂરિના શિષ્ય બતાવ્યા છે અને આગળ જતાં તેમને જ વિદ્યાવંશના બતાવ્યા છે. વળી, દરેક આચાર્યો વાચકવંશના પ્રધાન આચાર્યો છે. આ સમન્વય જોતાં પ્રસ્તુત વિદ્યાધરવંશ અને વાચકવંશ એક છે, એમ માનવું એ વ્યાજબી માન્યતા છે. આમ માનવાથી ઘણી ઐતિહાસિક ગૂંચોનો સરળ ઊકેલ થઈ જાય છે.

'દુસ્સમકાલસમણસંઘથયં' અને 'વિચારશ્રેણિ'ના આધારે યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી તથા યુગપ્રધાનોનો કાળ નીચે મુજબ છે :

યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી

૧.	**ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી**	વીર સં. ૧ થી ૨૦
૨.	**આર્ય જંબૂસ્વામી**	વીર સં. ૨૦ થી ૬૪
૩.	**આર્ય પ્રભવસ્વામી**	વીર સં. ૬૪ થી ૭૫
૪.	**આ૦ શય્યંભવસૂરિજી**	વીર સં. ૭૫ થી ૯૮
૫.	**આ૦ યશોભદ્રસૂરિજી**	વીર સં. ૯૮ થી ૧૪૮
૬.	**આ૦ સંભૂતિવિજયસૂરિ**	વીર સં. ૧૪૮ થી ૧૫૬
૭.	**આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી**	વીર સં. ૧૫૬ થી ૧૭૦
૮.	**આ૦ સ્થૂલિભદ્રજી**	વીર સં. ૧૭૦ થી ૨૧૫
૯.	**આર્ય મહાગિરિજી**	વીર સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫
૧૦.	**આર્ય સુહસ્તિસૂરિ**	વીર સં. ૨૪૫ થી ૨૯૧

૧૧. **આ૦ ગુણસુંદરસૂરિ** : તેમનો વીર સં. ૨૩૫માં જન્મ, સં. ૨૫૯માં દીક્ષા, સં. ૨૯૧માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૩૩૫માં ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ.

આ આચાર્યના બીજા નામો આ૦ ઘનસુંદર, આ૦ મેઘગણિ, આ૦ ગુણસુંદર અને આ૦ ગુણાકર મળે છે. આર્ય સુહસ્તિસૂરિના પહેલા ૬ શિષ્યો પૈકીના પહેલા પાંચ શિષ્યોને જુદા જુદા ગણના પ્રર્વતક બતાવ્યા છે, માત્ર ત્રીજા શિષ્ય મેઘગણિને જુદા ગણસ્થાપક તરીકે ઓળખાવ્યા નથી; આથી એમ લાગે છે કે તે આ૦ મેઘગણિ જ યુગપ્રધાન આ૦ ઘનસુંદરસૂરિ યાને યુગપ્રધાન આ૦ ગુણસુંદરસૂરિ હોવા જોઈએ; અને એમ હોય તો આ યુગપ્રધાન આર્ય શ્રીસુહસ્તિસૂરિના જ શિષ્ય છે.

૧૨. **આર્ય શ્યામાચાર્ય** : વીર સં. ૩૩૫ થી ૩૭૬. તેઓ આ૦ ગુણસુંદરસૂરિના શિષ્ય છે; જેમનું જીવનચરિત્ર વાચકવંશ પરંપરામાં આવી ગયું છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૦)

૧૩. **આર્ય સ્કંદિલસૂરિ** : વીર સં. ૩૭૬ થી ૪૧૪, જેમનું ચરિત્ર વાચકવંશમાં આપ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૦)

૧૪. **આ૦ રેવતીમિત્ર** : વીર સં. ૪૧૪થી ૪૫૦.

૧૫. **આ૦ ધર્મસૂરિ** : તેમનો વીર સં. ૩૯૨માં જન્મ, સં. ૪૦૬માં દીક્ષા, સં. ૪૫૦માં યુગપ્રધાનપદ, સં. ૪૯૫માં ૧૦૨ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ થયો છે. દાદા **શ્રીધર્મોઘોષસૂરિજી** લખે છે કે, આ અરસામાં શ્રીખપૂટાચાર્ય, આ૦ વૃદ્ધવાદીજી આદિ થયા, 'જીતકલ્પ' બન્યું, પંચકલ્પનો વિચ્છેદ થયો, પ્રત્યેકબુદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધનો વિચ્છેદ થયો, બુદ્ધબોધિતની સંખ્યા ઘટવા લાગી, આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર આ આચાર્ય ધર્મસૂરિના શિષ્ય હતા વગેરે. 'વિચારશ્રેણી'માં પણ આ૦ સિદ્ધસેનને આ૦ ધર્મસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આથી એમ માનવું પડે છે કે, આર્ય સ્કંદિલસૂરિએ વીર સં. ૪૦૬થી ૪૧૪ના ગાળામાં 'જીતકલ્પ' બનાવ્યો હશે અને આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર આ આચાર્ય પ્રત્યે ખૂબ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હશે.

૧૬. **આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિ** : વીર સં. ૪૯૪થી ૫૩૩.

૧૭. **આ૦ શ્રીગુપ્તસૂરિ** : વીર સં. ૫૩૩થી ૫૪૮. ત્રૈરાશિક મતનો સ્થાપનાર રોહગુપ્ત આ આચાર્યનો વિદ્યાશિષ્ય હતો.

૧૮. **આર્ય વજ્રસ્વામી** : વીર સં. ૫૪૮થી ૫૮૪. આ આચાર્યશ્રીનું ચરિત્ર પટ્ટાનુક્રમમાં હવે પછી આવશે.

૧૯. **આર્ય રક્ષિતસૂરિજી** : વીર સં. ૫૮૪થી ૫૯૭.

૨૦. **આર્ય દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર** : વીર સં. ૫૯૭થી ૬૧૭.

૨૧. **આ૦ વજ્રસેનસૂરિ** : વીર સં. ૬૧૭થી ૬૨૦, જેમનું ચરિત્ર પટ્ટના અનુક્રમે આપીશું.

૨૨. **આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ** : વીર સં. ૬૨૦થી ૬૮૯. તેમનું ચરિત્ર વાચકવંશ પરંપરામાં (પૃ. ૧૫૨-૧૫૩ ઉપર) આવી ગયું છે.

૨૩. **આ૦ રેવતીમિત્ર** : વીર સં. ૬૮૯થી ૭૪૮. (જુઓ પૃ.૧૫૩)

૨૪. **આ૦ સિંહસૂરિ** : વીર સં. ૭૪૮થી ૮૨૬. (જુઓ પૃ. ૧૫૩)

૨૫. **આ૦ નાગાર્જુનસૂરિ** : વીર સં. ૮૨૬ થી ૯૦૪. (જુઓ 'વાચકવંશ પરંપરા' પૃ. ૧૫૪)

૨૬. **આ૦ ભૂતદિન્નસૂરિ** : વીર સં. ૯૦૪ થી ૯૮૩. તેઓ નાગેન્દ્રકુળના સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા. (જુઓ પૃ. ૧૫૫)

૨૭. **આ૦ કાલિકસૂરિ (ચોથા)** : વીર સં. ૯૮૩થી ૯૯૪. તેઓ નાગાર્જુનસૂરિની આગમવાચનાના વાચનાચાર્ય હતા. તેઓએ અને આ૦ દેવર્દ્ધિગણીએ વલભીમાં વીર સં. ૯૮૦માં આગમવાચના કરી હતી. (જુઓ પૃ. ૩૪૧-૩૪૨.) વલભીના રાજા પ્રથમ ધ્રુવસેનનો કુમાર મરી ગયો ત્યારે તે રાજકુટુંબ વડનગર (આણંદપુર)માં રહેતું હતું. શ્રીકાલિકાચાર્યે તે વર્ષે ત્યાં ચોમાસું કરી શોકમગ્ન રાજકુટુંબના દુઃખ નિવારણ માટે શ્રીસંઘ સમક્ષ જાહેર રીતે 'શ્રીકલ્પસૂત્ર'નું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. રાજાએ પણ સહકુટુંબ શોક મૂકી, ઉપાશ્રયમાં આવી 'કલ્પસૂત્ર' સાંભળ્યું હતું. ત્યારથી સંઘ સમક્ષ 'કલ્પસૂત્ર' વાંચવાનો પ્રારંભ થયો છે, જે પ્રવૃત્તિ આજ પણ વિદ્યમાન છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૩) એ આચાર્ય તે યુગના સમર્થ યુગપ્રધાન છે.

૨૮. **આ૦ સત્યમિત્ર** : વીર સં.૯૯૪થી ૧૦૦૦. આ આચાર્ય છેલ્લા **પૂર્વધર** છે. તેમનું સ્વર્ગગમન થતાં પૂર્વજ્ઞાનનો સમૂળ વિચ્છેદ થયો છે.

૨૯. **આ૦ હારિલ** : તેમનો વીર સં. ૯૪૩ અથવા ૯૫૩માં જન્મ, વીર સં. ૯૭૦માં દીક્ષા, વીર સં. ૧૦૦૦માં યુગપ્રધાનપદ અને વીર સં. ૧૦૫૫માં સ્વર્ગવાસ થયેલ છે. આ આચાર્યનાં હારિલસૂરિ, હરિગુપ્તસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિ એમ ત્રણ નામો મળે છે. વિશેષ પરિચય પ્રકરણ ૨૭માં (પૃ. ૩૬૯-૩૭૦ ઉપર) આપેલો છે.

૩૦. **આ૦ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ** : તેમનો વીર સં. ૧૦૧૧માં જન્મ, સં. ૧૦૨૫માં દીક્ષા, સં. ૧૦૫૫માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૧૧૧૫માં ૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ થયેલ છે.★ તેમણે 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-ટીકા અપૂર્ણ ગા. ૪૫૦૦, જીતકલ્પ, સભાષ્ય વિશેષણવતી ગ્રં. ૪૦૦, બૃહદ્‌સંગ્રહણી, ધ્યાનશતક અને નિશીથભાષ્ય' વગેરે ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા છે. તીર્થકલ્પમાં ઉલ્લેખ છે કે, તેમણે મથુરામાં જઈ 'મહાનિશીથ સૂત્ર'નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો, પણ તે આ૦ જિનદાસ ગણીને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોય એમ સંભવે છે. કેમકે 'મહાનિશીથ'ની **ઉદ્ધારપ્રશસ્તિ**ને છેડે આ૦

★ તેમના સત્તાસમય માટે જુઓ : 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ૩, અં.૧, પૃ. ૮૮ માં શ્રીયુત મોહનલાલ ભ. ઝવેરીનો 'જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણનો સમય' શીર્ષક લેખ.

જિનભદ્રનો નહીં કિન્તુ જિનદાસ ગણીના નામનો ઉલ્લેખ છે. જિનભદ્ર તે સમયના પ્રભાવક યુગપ્રધાન છે. તેમણે શક સં. ૫૩૧ (વિ. સં. ૬૬૬, વીર સં. ૧૦૭૬)માં ચૈ. શુ. ૧૫ બુધવારે સ્વાતિનક્ષત્રમાં વલભીમાં પ્રથમ શિલાદિત્યના રાજ્યકાળમાં■ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના જિનાલયમાં ગ્રં. ૪૩૦૦ પ્રમાણ 'વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય'ની રચના કરી છે અને તે વડે જૈન દર્શનની અનેક શ્રદ્ધાગમ્ય વસ્તુઓને તર્કથી પણ સ્વીકારી શકાય તેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી છે. 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' એ જૈન સાહિત્યમાં મુકુટમણિ સમાન શાસ્ત્ર છે. મહાતાત્ત્વિક આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ 'સન્મતિતર્ક'માં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉપયોગની સહસ્થિતિ અને એકતા અનેક દલીલોથી રજૂ કરી છે, જ્યારે આ૦ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે શ્રુતિ અને યુક્તિથી તેનો સચોટ જવાબ આપી 'કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના ઉપયોગો એક કાળે ન હોઈ શકે' એ આગમવાણીને વ્યાજબી ઠરાવી છે. તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાંતવાદી તરીકે ઓળખાય છે, તે આ કારણે જ છે. તેમણે 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય'માં સુબંધુની 'વાસવદત્તા' અને આ૦ પાદલિપ્તસૂરિની 'તરંગવતી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમની વસ્તુનિરૂપણ શૈલી અજોડ છે. તેથી જ કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીએ 'સિદ્ધહેમ-બૃહદ્ વૃત્તિ' (અ. ૨, પા. ૨, સૂ. ૩૯)માં **उपजिनभद्रक्षमाश्रमणं व्याख्यातारः** લખી તેઓને મહાવ્યાખ્યાતા તરીકે નવાજ્યા છે.

તેમના 'જીતકલ્પ ભાષ્ય' ઉપર આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિએ ચૂર્ણી રચી છે, શ્રીતિલકાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૭૪માં ટીકા રચી છે. 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' ઉપર પોતે સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી છે, જે અધૂરી રહી હતી, તેને કોટિ આર્ય મહત્તરે પૂરી કરી છે અને તેના આધારે બીજા શ્રીકોટ્યાચાર્યે તથા મલધારી આ૦ હેમચંદ્રે વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. 'ધ્યાનશતક' ઉપર આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વગેરેએ ટીકા બનાવી છે. તેમજ તેમના 'જિતકલ્પ ભાષ્ય'ના આધારે આ૦ સોમપ્રભસૂરિએ 'યતિજિતકલ્પ' અને આ૦ ધર્મઘોષસૂરિએ 'શ્રાદ્ધજિતકલ્પ' બનાવ્યા છે.

આ૦ સિદ્ધસેન 'જિતકલ્પ'ની ચૂર્ણીમાં ૬ પદ્યોથી તેમની સ્તુતિ કરે છે; જેમાં તેમને આગમોના વાસ્તવિક અર્થના જ્ઞાતા, યુગપ્રધાન, બહુશ્રુતોના

■ શાકે ૫૩૧, વિ. સં. ૬૬૬, ઈ. સ. ૬૦૯, ૬૧૦, વલભી સં. ૨૯૧, વીર સં. ૧૦૭૬–એ બરાબર વર્ષો છે. પહેલા શિલાદિત્યના વલભી સં. ૨૮૫થી ૨૯૦ સુધીનાં તામ્રપત્રો મળે છે એટલે તે રાજા વલભી સં. ૨૯૧માં વિદ્યમાન હતો એ વાત નક્કી છે.

માનનીય, સર્વશુચિશાસ્ત્રકુશલ, દર્શન, જ્ઞાન ઉપયોગના વાસ્તવિક માર્ગમાં સ્થિત, અનેક મુનિવર સેવિત, સ્વસમયવેદી, પરસમયના જાણકાર, સર્વવિદ્યા-વિશારદ, સમર્થ વ્યાખ્યાતા, વિસ્તૃત અનુયોગવાળા, બહુ યશવાળા, મહાજ્ઞાની, ગણધરવાદને વિસ્તારથી સમજાવનાર, અનુપમ 'વિશેષાવશ્યક'ના વિધાતા, 'જિતદાનકલ્પ' સૂત્રના કર્તા, પરશાસ્ત્રનિપુણ, આદર્શ સંયમી અને ક્ષમાશ્રમણોમાં એક નિધાન જેવા વગેરે વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમના પરિચય માટે આ વિશેષણો સાર્થક છે અને ઉચિત પણ છે. એકંદરે વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધના આ સમર્થ યુગપ્રધાન છે.

૩૧. **આ૦ સ્વાતિસૂરિ** : વીર સં. ૧૧૧૫થી ૧૧૯૦. 'દુસ્સમકાલ-સમણસંઘથયં' અને 'લોકપ્રકાશ'માં આ આચાર્યને વાચક ઉમાસ્વાતિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે પરંતુ આ આચાર્ય વાચક ઉમાસ્વાતિથી જુદા ત્રીજા સ્વાતિસૂરિ છે. આ આચાર્યે ચૌદશે પાખી વ્યવસ્થિત કરી હતી. આ માટે નીચે મુજબ બે ગાથાઓ મળે છે :

वारसवाससएसुं, पुण्णिमदिवसाओ पक्खियं जेण ।
चउद्दसी पढमं पव्वं, पकप्पिअं साहिसूरिहिं ॥२८०॥
('પટ્ટાવલી સમુચ્ચય' પૃ. ૧૯૬, 'રત્નસંચય' ગા. ૨૮૦)

वारसवाससएसुं पन्नासहिएसुं वद्धमाणाओ ।
चउद्दसिपढमपवेसो, पकप्पिओ साइसूरिहिं ॥ ('વિચારશ્રેણિ')

આ જ અરસામાં વાચક ઉમાસ્વાતિની ઉપમા આપી શકાય તેવા આ૦ સિદ્ધસેનગણિ થયા છે; જેમને 'મહાનિશીથસૂત્ર'ની ઉદ્ધારપ્રશસ્તિમાં **સિદ્ધસેન દિવાકર** તરીકે નવાજ્યા છે.

૩૨. **આ૦ પુષ્પમિત્ર** : વીર સં. ૧૧૯૦થી ૧૨૫૦.

૩૩. **આ૦ સંભૂતિ** : વીર સં. ૧૨૫૦થી ૧૩૦૦. આ જ અરસામાં મોઢેરગચ્છના આ૦ ભદ્રકીર્તિ યાને આ૦ બપ્પભટ્ટિ થયા છે, જે તે યુગના યુગપ્રધાન છે.

૩૪. **આ૦ માઢરસંભૂતિ** : વીર સં. ૧૩૦૦થી ૧૩૬૦.

૩૫. **આ૦ ધર્મઋષિ** : સ્વર્ગવાસ વીર સં. ૧૪૦૦. આ અરસામાં રાજગચ્છના આ૦ **ધનેશ્વર** મહાન પ્રભાવક થયા છે.

૩૬. **આ૦ જ્યેષ્ટાંગગણિ** : વીર સં. ૧૪૦૦થી ૧૪૭૧. આ૦ વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય **વીરગણિજી** તે યુગના યુગપ્રધાન છે. સંભવે છે

કે તેઓ અંગવિદ્યાના જ્ઞાતા હતા અને ગણિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા એટલે તેઓ જ જ્યેષ્ટાંગ ગણિ હોય.

૩૭. **આ૦ ફલ્ગુમિત્ર** : વીર સં. ૧૪૭૧થી ૧૫૨૦.

૩૮. **આ૦ ધર્મઘોષ** : વીર સં. ૧૫૨૦થી ૧૫૯૮. તેઓ રાજગચ્છના આચાર્ય શીલભદ્રસૂરિના ચોથા પટ્ટધર છે. નાગોરના રાજા આલ્હણ અને શાકંભરીના રાજાઓ અજયરાજ, અર્ણોરાજ તથા વિગ્રહરાજ વગેરે તેમને ગુરુ તરીકે માનતા હતા; જે રાજાઓનો સત્તાસમય વીર સં. ૧૨૦૦ લગભગનો છે.

નિહ્નવો :

રાજા જે ધર્મ અપનાવે તે રાજધર્મ કહેવાય છે. રાજધર્મની અસર જનતા અને સમકાલીન ધર્મો ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેમજ તત્કાલીન વિભિન્ન ધર્મોમાં રાજધર્મની અસર નીચે આંતરિક **સંઘર્ષણ** ઉત્પન્ન થાય એ પણ સહજ છે. સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી બન્યો એટલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યો. એ બૌદ્ધધર્મના ક્ષણિકવાદ, શૂન્યવાદ[ક] કે ક્રિયાક્ષણવાદ વગેરેની અસર બીજા દર્શનો ઉપર શું થઈ તેનો આપણને ઇતિહાસ મળતો નથી, કિન્તુ જૈનદર્શન ઉપર તેની કંઈક અંશે અસર થઈ હોય એવું તત્કાલીન નિહ્નવોના ઇતિહાસમાંથી મળી શકે છે.

આ અરસામાં જૈનધર્મના આષાઢાચાર્યના શિષ્યો, અશ્વમિત્ર અને ગંગ નિહ્નવ થયા છે, તે પૈકીના આષાઢાચાર્યના શિષ્યોનો પ્રસંગ (પૃ. ૧૩૯-૧૪૦)માં બતાવી ગયા છીએ જ્યારે અશ્વમિત્ર તથા ગંગનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

ચોથો નિહ્નવ અશ્વમિત્ર :

વીર સં. ૨૨૦માં ક્ષણિકવાદી અશ્વમિત્ર ચોથો નિહ્નવ થયો છે. તે આર્ય મહાગિરિજીના શિષ્ય કોડિનનો શિષ્ય હતો. તેણે પર્યાયો પ્રત્યેક સમયે

ક ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણનાં ૧૦૦ વર્ષ ગયા બાદ વૈશાલીમાં બૌદ્ધ સંગતિ (પરિષદ) મળી, જેમાં તેના બે વિભાગો પડ્યા. ૧ ધર્મસ્થવિરવાદ અને ૨ મહાસાંઘિક. વળી, બીજાં થોડાં વર્ષો વીત્યા બાદ બૌદ્ધધર્મમાં ૧૮ નિકાય (સંપ્રદાય) થયા. ત્યાર પછી સમ્રાટ અશોક થયો છે. મહાસાંઘિકમાં એક **ચૈત્યવાદી** નામે સંપ્રદાય હતો; તેમજ મહાસાંઘિકની આંધ્રશાખામાં વૈપુલ્યવાદ નામનો સંપ્રદાય જન્મ્યો હતો, જે **મહાશૂન્યવાદી** સંપ્રદાય હતો, જે મંત્રયાન, વજ્રયાન અને ૮૪ સિદ્ધમાર્ગ (૮૪ નાથ) તરીકે પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. બૌદ્ધ વિદ્વાનો લખે છે કે મંત્રયાન સૂત્રો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનાં મળે છે.

પલટાય છે, એ સિદ્ધાંતને સામે રાખી '' દરેક પદાર્થો ક્ષણિક છે. કર્મકર્તા જીવ બીજી ક્ષણે રહેતો નથી અને તેનાં કર્મ એટલે પાપ, પુણ્ય પણ નાશ પામે છે'' એવો વિચિત્ર નિર્ણય કર્યો. આમાં તે કાળે રાજ્યાશ્રય પામી ફેલાતા જતા બૌદ્ધદર્શનના ક્ષણિકવાદનો **વ્યામોહ** જ હતો; એમ કહીએ તો ચાલે. તેણે પોતાનો નવો સામુચ્છેદિક યાને શૂન્યવાદી મત ચલાવ્યો.

આ મતના મુનિઓ એક વાર રાજગૃહીમાં આવ્યા. ત્યાંના દાણી શ્રાવકે તેઓને સમજાવવા માટે પકડી પીટાવ્યા. આથી સાધુઓએ ''તું શ્રાવક થઈ સાધુઓને કેમ પીટાવે છે ?'' એમ પૂછ્યું, ત્યારે દાણીએ પરખાવી દીધું કે, ''તમારા મત પ્રમાણે તો ક્ષણે ક્ષણે પર્યાય પલટાતો જાય છે. એ હિસાબે નથી તમે સાધુ કે નથી હું શ્રાવક, નથી રહેતો માર ખાનારો જીવ કે નથી ટકી રહેતું મારવાનું પાપ.'' બસ, તરત મુનિઓ સમજી ગયા અને સાચે રસ્તે આવી ગયા.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં આ ચોથો નિહ્નવ છે.

પાંચમો નિહ્નવ ગંગદેવ :

વીર સં. ૨૨૮માં ગંગદેવ પાંચમો નિહ્નવ થયો.

તે આર્ય મહાગિરિજીના શિષ્ય ધનગુપ્તનો શિષ્ય હતો. તેણે એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય, એક સમયે બે ક્રિયા ન થાય – આ સિદ્ધાંત સામે રાખી '' જે ક્ષણે એક અનુભવ થાય ત્યારે લગાતાર એક જ અનુભવ રહે, પણ તે ક્ષણે બીજો અનુભવ ન જ થાય.'' એવો નિર્ણય કર્યો હતો; પણ એક વાર **ઉલ્લગાતીર** નદી ઊતરતાં તેને ઉપરથી ગરમી અને નીચેથી ઠંડી એમ એક ક્ષણે એક સાથે બે ક્રિયાનો અનુભવ થયો. આથી તેને વિચાર આવ્યો કે શાસ્ત્રમાં એક સમયે બે ક્રિયાની મના કરી છે, જ્યારે મને એક સમયે બે ક્રિયાઓનું વેદન પ્રત્યક્ષ છે, તો સાચું શું ? તેણે ગુરુ પાસે આવી પોતાની શંકા ધરી દીધી. ગુરુમહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, 'મહાનુભાવ ! એક સમયે બે ક્રિયાઓ થતી નથી. પણ ક્ષણમાં અસંખ્ય સમયો વહી જાય છે તેથી એક ક્ષણમાં અનેક ક્રિયાઓના અનુભવ થાય છે; તે સ્વાભાવિક છે. તને નદીમાં ગરમી અને શરદીનો જે અનુભવ થયો છે, તે એક સમયમાં નહીં કિન્તુ અસંખ્ય સમયોમાં થયેલ અનુભવ છે. આ અસંખ્ય સમયોવાળા ક્ષણમાં થયેલ અનુભવને એક સમયનો અનુભવ છે એમ કહેવું તે મોટી ભૂલ છે. વળી, છદ્મસ્થને અનુભવનો ઉપયોગ થતાં થતાં અસંખ્ય સમયો ચાલ્યા જાય છે. એ રીતે પણ આ તારો અનુભવ એક સમયનો નથી.

એટલે એક સમયે બે ક્રિયા થાય નહીં, એ શાસ્ત્રવચન સાચું છે. આટલું સમાધાન થવા છતાં ગંગદેવે તેને સ્વીકાર્યું નહીં અને પોતાનો નવો **દ્વિક્રિય મત** ચલાવ્યો. આ મત પણ વધુ કાળ ચાલ્યો નથી.

ભગવાનના શાસનમાં ૯ નિહ્નવોમાં આ પાંચમો નિહ્નવ છે.

સમ્રાટ સંપ્રતિ

આ અરસામાં રાજકુમાર કુણાલ અને સમ્રાટ સંપ્રતિ એ જૈન રાજાઓ થયા છે. કુણાલ તે સમ્રાટ અશોકનો યુવરાજ હતો, કિન્તુ તેની વિમાતાના કપટભર્યા પ્રયોગથી તે આંધળો બન્યો (જુઓ પૃ. ૧૩૬), આથી સમ્રાટ અશોકે પોતાના બીજા પુત્રને યુવરાજપદ આપ્યું. સમય જતાં કુણાલની પત્નીએ સંપ્રતિકુમારને જન્મ આપ્યો. સમ્રાટ અશોકના રાજ્યનો સાચો વારસદાર તો એ હતો જ, એટલે સમ્રાટે તેને પણ યુવરાજપદે સ્થાપી કુમારભુક્તિમાં ઉજ્જૈનનો પ્રદેશ આપ્યો. આમ બે યુવરાજો બન્યા. એ જ કારણે અશોકના મૃત્યુ પછી તેના સામ્રાજ્યના બે ભાગ પડ્યા છે.■ અશોક આ સંપ્રતિકુમારને રાજખટપટનો ભોગ ન થાય તે માટે ઉજ્જૈનમાં જ રાખતો હતો. સંપ્રતિએ પણ યુવરાજકાળમાં જ આર્ય સુહસ્તિસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેનો પિતા કુણાલ શાંતજીવન વીતાવવા માટે તક્ષશિલામાં રહેતો હતો. ત્યાં તેને ધર્મારાધના કરવા માટે તક્ષશિલામાં મોટો જિનવિહાર બંધાવી આપ્યો હતો, જે **તક્ષશિલા**ના ખંડેરોમાં આજે પણ **સિરકાપ** વિભાગમાં કુણાલના **સ્તૂપ** તરીકે વિખ્યાત છે. સમ્રાટ સંપ્રતિએ યુવરાજકાળમાં અને રાજા થયા પછી અનેક જિનાલયો બંધાવ્યા, જિનબિંબો સ્થાપ્યા卐 જૈનધર્મનો પ્રચાર કરાવ્યો; અને જૈનધર્મની પ્રભાવના કરી. વળી, તેણે યુવરાજકાળમાં જ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યો જીતી, પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો હતો.

'હિમવંત સ્થવિરાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે – ''સમ્રાટ અશોક વીર સં. ૨૪૦માં મરણ પામ્યો.'' એટલે તે જ સમયે સંપ્રતિ ઉજ્જૈનની ગાદીએ બેઠો અને રાજા બન્યો. તેણે પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેસવું જોઈએ; અને

■ આજે પણ એમ બને છે, કેમ કે – મહાસભા અને મુસ્લિમ લીગના કારણે હિન્દુસ્તાનના હિન્દુસ્તાન (ભારત) અને પાકિસ્તાન એમ બે ભાગ પડ્યા છે.

卐 'વીર વંશાવળી'માં ઉલ્લેખ છે કે સંપ્રતિએ ઉત્તરમાં ઘાંઘાણી, પૂર્વમાં રોહિંસગિરિ, દક્ષિણમાં ઈલોરગિરિ અને પશ્ચિમમાં દેવપત્તન નગરે જિનપ્રાસાદ બનાવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી તેના રાજ્યારંભકાળની રાજ્યની સરહદ મળી શકે છે.

એ જરૂરી હતું. પરંતુ ત્યાં તેનું પરિચિત કોઈ ન હતું, જ્યારે વિરોધીઓ ઘણા હતા. પરિણામે કુટુંબકલેશ થાય અને મૌર્યવંશ નબળો પડે એ પણ પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું. આથી સંપ્રતિએ પાટલીપુત્ર જઈ ત્યાંની ગાદીએ બેસવું ઉચિત માન્યું નહીં.

તેણે બીજી તરફ પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં પોતાના બળથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું હતું, જેમાં તેને સ્વોપાર્જિત મિલકત તરીકે સંતોષ હતો. એટલે તે ઉજ્જૈનની ગાદીએ બેઠો અને સમ્રાટ બન્યો. હવે પાટલીપુત્રની ગાદીએ સંપ્રતિ આવ્યો નહીં એટલે રાજા કોણ બને તે અંગે કુટુંબકલેશ થયો. અંતે ૩ વર્ષ પછી વીર સં. ૨૪૩માં પુષ્યરથ પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યો, જેનું બીજું નામ દશરથ હશે. તેના મૃત્યુ પછી સં. ૨૮૦માં તેનો પુત્ર બૃહદરથ રાજા થયો અને સં. ૩૦૪માં તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાજાને મારી પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યો.

બૌદ્ધધર્મ બતાવે છે કે, અશોકે મરણ સમયે પોતાનું રાજ્ય બૌદ્ધ સંઘને દાનમાં આપી દીધું. અશોકનો યુવરાજ સંપદી હતો. તેને ચાર કરોડ સોનામહોરો વડે આ રાજ્ય ખરીદી લીધું અને પછી તે સંપદી પૃથ્વીનો રાજા બન્યો.★

('દિવ્યાદાન અવદાન' ૨૯ તથા 'બોધિસત્ત્વાવદાન કલ્પલતા')

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સંપ્રતિનું નામ સંપદી લખ્યું છે, જ્યારે પુરાણોમાં બંધુપાલિત, સંગત, સપ્તતિ અને સંપ્રતિ નામો આપ્યાં છે.

★ તારાનાથજી લખે છે કે, કુણાલને વિગતાશોક નામનો પુત્ર હતો.

તિબેટના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, બાદશાહ સંપ્રતિ મ. સં. ૨૩૫માં ગાદીએ આવ્યો. ('ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી' પુ. ૩૨, પૃ. ૨૩૦)

પ્રો. રા. ગો. ભાંડારકર લખે છે કે, સંપ્રતિને માત્ર ૧૦ દિવસનો હતો ત્યારે ગાદીએ બેસાડ્યો. ('ભાંડારકર રિપોર્ટ' ઈ. સ. ૧૯૮૩, પૃ. ૧૩૫)

પ્રો. પિશલ સાહેબ માને છે કે, રૂપનાથ, સાસરામ અને વૈરાટના શિલાલેખો સંપ્રતિએ ખોદાવ્યા છે. (પ્રો. રોજડેવિસ સાહેબ પણ એને સહમત છે.) ('ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી' પુ. ૬, પૃ. ૧૪૯)

સ્મીથ સાહેબ જણાવે છે કે – Almost all ancient Jain temples or monuments of unknown origin are ascribed by the voice to Samprate, who is in fact regarded as a Jain Ashoka. (Smith, 'Early History of India,' P.P.202) ('વિશાળ ભારત' ક. ૨૭૫)

સંપ્રતિના સિક્કામાં એક બાજુ ઉપર-નીચે **सम्प्र** અને **दी** શબ્દો લખેલા છે, બીજી બાજુ ઉપર-નીચે ☸ અને ∴ ચિહ્નો છે. કોઈ કોઈ સિક્કામાં ∴ ની નીચે 卐 (સ્વસ્તિક) પણ મળે છે. આ સિક્કો તેના રાજ્યશાસન ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે.

સામાન્ય રીતે મૌર્ય સિક્કાઓમાં એક બાજુ ઉપર નીચે **मौ** અને **र्यौ** શબ્દો છે, બીજી બાજુ ઉપર નીચે ᛉ ∴ અને 卐 ચિહ્નો છે. જૈનો હંમેશાં દેરાસરમાં પ્રભુની સામે ચોખાની આવી નિશાનીઓ કરે છે.

('મોર્ડન રીવ્યુ' સને ૧૯૩૪ જુનનો અંક, પૃ. ૬૪૭)

'હિમવંત સ્થવિરાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે સમ્રાટ સંપ્રતિ વીર સં. ૨૯૩માં જૈનધર્મનું આરાધન કરી સ્વર્ગે ગયેલ છે. તેને કોઈ સંતાન ન હતું. (પૃ. ૧૪૨ થી ૧૪૫માં પણ તેમનું વૃત્તાંત આપેલ છે.)

અવન્તિપાર્શ્વનાથ તીર્થ :

આર્ય સુહસ્તિસૂરિના હાથે ઉજ્જૈનમાં અવન્તિપાર્શ્વનાથની સ્થાપના થઈ છે, જેનો ઇતિહાસ નીચે મુજબ છે :

આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી વિહાર કરતાં કરતાં વિદિશામાં જીવિતસ્વામીનાં દર્શન કરી ઉજ્જૈન પધાર્યા છે અને ભદ્રા શેઠાણીની વસતીમાં ઊતર્યા છે. આચાર્યશ્રી એકવાર સંધ્યા સમયે નલિનીગુલ્મ વિમાનના વર્ણનવાળા અધ્યયનનું પરાવર્તન કરવા લાગ્યા, આ વખતે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવન્તિસુકુમારે પોતાના મહેલના સાતમા માળે બેઠા બેઠા આ અધ્યયન સાંભળ્યું અને એને મનોમંથન કરતાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. તરત જ તેણે નીચે ઊતરી સૂરિજી પાસે આવી કહ્યું : 'ભગવાન ! હું ભદ્રા શેઠાણીનો પુત્ર છું. આપ જેનું વર્ણન કરો છો તે નલિનીગુલ્મ વિમાનથી હું આવ્યો છું અને ફરી ત્યાં જવા ઇચ્છું છું માટે મને દીક્ષા આપો.'

સૂરિજી બોલ્યા : 'વત્સ ! સંયમપંથ સુલભ કે સરળ નથી. અહીં તો મીણના દાંતે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે. વત્સ ! અગ્નિનો સ્પર્શ કરવો સુલભ છે, પરંતુ જિનપ્રણીત અતિચાર રહિત વ્રતો પાળવાં દુષ્કર છે.'

અવન્તિસુકુમાર બોલ્યો : 'ગુરુજી ! આ વાત સત્ય છે અને મને ખબર છે કે હું સાધુસમાચારીને ચિરકાળ પાળવા અસમર્થ છું તો પણ હું દીક્ષા લેવાને અત્યંત ઉત્કંઠિત છું. તેથી હિમ્મત ધરીને પ્રથમથી જ

અનશન સહિત દીક્ષા લઈશ. હું ધારું છું કે એમાં કષ્ટ અલ્પ રહેશે. તો પ્રભો ! આપ મને જલ્દીથી દીક્ષા આપો.'

સૂરિજી બોલ્યા : 'વત્સ ! દીક્ષા લેવામાં ઢીલ ન કરીશ કિન્તુ તારા કુટુંબવર્ગની અનુજ્ઞા મેળવ.' અવન્તિસુકુમારે કુટુંબીજનો પાસે જઈ રજા માગી પરંતુ બંધુઓએ, માતાએ તેને રજા ન આપી, એટલે અવન્તિસુકુમારે સ્વહસ્તે જ લોચ કરી દીક્ષાનો વેષ પહેર્યો અને પછી ગુરુ પાસે આવી વિધિપૂર્વક દીક્ષા સ્વીકારી.

પછી તે ગુરુની આજ્ઞા લઈ સ્મશાન ભૂમિમાં ગયા. રસ્તામાં તીક્ષ્ણ કાંટા, કાંકરા અને પથ્થર લાગવાથી તેમના પગમાંથી લોહીનાં બિંદુઓ નીકળ્યાં. તેમણે ધીમે ધીમે ચાલતાં 'કંથારિકા કુંડગ' ઝાડની નીચે જઈ અનશન સ્વીકાર્યું. આ વખતે એક શિયાળણ પોતાનાં બચ્ચાં સહિત આહાર શોધવા નીકળી હતી. તે લોહીની ગંધથી ચાલતી ચાલતી જ્યાં અવન્તિસુકુમાર હતા ત્યાં આવી. એણે અને એનાં બચ્ચાંઓએ અવન્તિસુકુમારના પહેલા પહોરમાં બંને પગ, બીજા પહોરમાં બંને સાથળ, ત્રીજા પહોરે પેટ તથા ચોથા પહોરે ઉપરનો ભાગ ખાધો અને અવન્તિસુકુમાર મુનિ મૃત્યુ પામી નલિનીગુલ્મ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

સવારે ભદ્રા માતા અવન્તિસુકુમારની બત્રીસ વધૂઓ સાથે ગુરુ પાસે આવી. ગુરુવંદન કરીને ગુરુજીને પૂછ્યું કે, 'અવન્તિમુનિ ક્યાં છે ?' સૂરિજીએ કહ્યું : 'એ જ્યાંથી આવ્યો હતો અને એને જ્યાં જવું હતું ત્યાં તે ગયો છે.' ભદ્રા માતા અને પુત્રવધૂઓ આ વૃતાંત સાંભળી સ્મશાન ભૂમિમાં ગયાં અને ત્યાં મુનિનું કલેવર જોઈ તેમણે કારમું ભયંકર રુદન કર્યું. આખરે બધાને વૈરાગ્યનો રંગ લાગે છે; અને એક સગર્ભા પુત્રવધૂને બાકી રાખી અન્ય બધી પુત્રવધૂઓ સાથે ભદ્રા માતા પોતે પણ દીક્ષા અંગીકાર કરે છે.

અવન્તિસુકુમારની તે ગર્ભવતી સ્ત્રીએ **મહાકાળ** નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. મહાકાલે વીર સં. ૨૫૦ લગભગમાં ક્ષિપ્રાના કાંઠે પિતાના સ્મારકરૂપે **શ્રીઅવન્તિપાર્શ્વનાથજી**નું ગગનચુંબી ભવ્ય મંદિર સ્થાપ્યું. જેનું બીજું નામ મહાકાળનું મંદિર હતું, જે રાજા પુષ્યમિત્રના કાળમાં મહાકાળ મહાદેવના મંદિર તરીકે બની ગયું હતું. સમય જતાં મહારાજા વિક્રમાદિત્યના ધર્મગુરુ આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરે ત્યાં પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ પ્રગટ કરી છે

અને તેમના ઉપદેશથી અવન્તિપાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે, આજે તે સ્થાન અવન્તિપાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન ગુફાઓ :

સમ્રાટ સંપ્રતિ ઉજ્જૈનમાં યુવરાજપદે હતો ત્યારે જ તેણે દક્ષિણપથમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની આણ ફેલાવી દીધી હતી. આથી આંધ્ર, દ્રવિડ વગેરે દક્ષિણમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યારથી આરંભીને આઠેય સૈકા દરમ્યાન મૌર્યકાળ, ક્ષત્રપકાળ અને ગુપ્તકાળમાં અનેક જૈન ગુફાઓ બની છે, અનેક જૈન તીર્થો વધ્યા છે.

દક્ષિણમાં કૃષ્ણાનદીના કિનારે અયવલ્લીની ગુફા, અઈહોલ ગુફા, ખાનદેશની ભામેર ગુફા, યેવલા પાસેની અણકીટણકીની ગુફાઓ, જેનું વર્ણન ઉપા. મેઘવિજયજીએ 'મેઘદૂતસમસ્યાલેખ' શ્લોક ૪૭માં કરેલ છે. કારૂસાની ગુફા, ઔરંગાબાદની ગુફા, મોમીનાબાદની ગુફા, ચમારલેની જૈન ગુફા, જેમાં વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન **આર્ય કાલકસૂરિ**ના નામવાળો શિલાલેખ છે અને ઈલોરાની ગુફા જ્યાં સમ્રાટ સંપ્રતિએ ભગવાન નેમિનાથનો પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, વગેરે વગેરે.

સૌરાષ્ટ્રમાં તાલધ્વજગિરિ, ઓસમગિરિ, ઢંકગિરિ વગેરે જૈન ગુફાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

પહાડપુર – બંગાળમાં (બોગરા જિલ્લામાં E.B.R.ના જમાલગંજ સ્ટેશનથી ૩ માઈલ દૂર) પહાડપુર ગામ છે, જેનું પ્રાચીન નામ **પૌંડ્રવર્ધન** છે. ઈતિહાસ કહે છે કે, અંતિમ શ્રુતકેવળી આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીના શિષ્ય ગોદાસનો મુનિગણ અહીં વિચરતો હતો. તેની ત્રીજી શાખા પણ પૌંડ્રવર્ધનિકા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પહાડપુરનો પ્રાચીન ટીલો ખોદતાં તેમાંથી એક **તામ્રપત્ર** પ્રાપ્ત થયું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ગુપ્ત સંવત ૧૫૯માં વટગોહલી ગામના એક બ્રાહ્મણદંપતીએ **નિર્ગ્રન્થ વિહાર**ની પૂજા માટે ભૂમિદાન કર્યું. ('મોર્ડન રીવ્યુ' ઓગષ્ટ સને ૧૯૩૧, પૃ. ૧૫૦.) આ ગુપ્ત સંવત તે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો લાગે છે, જેનું બીજું નામ મૌર્ય સંવત છે. સાંચી સ્તૂપ, ભુવનેશ્વર સ્તૂપ અને પહાડપુર સ્તૂપમાં ઘણી સામ્યતા છે, કેમકે એ ત્રણે જૈન સ્તૂપો છે.

માળવાની ગુફાઓ :

ઉદયગિરિ – વિદિશાથી ૪ માઈલ પર ઉદયગિરિમાં ૨૦ ગુફાઓ

બની હતી. જે પૈકીની પહેલી અને છેલ્લી ગુફાઓ તો આજે પણ જૈનગુફા તરીકે ઓળખાય છે. વીસમી ગુફામાં આર્યભદ્ર શાખાના મુનિ શંકરભદ્રે ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો શિલાલેખ આજે પણ મળે છે. (શિલાલેખ માટે જુઓ : પૃ. ૭૧-૭૨)

ધુમનાર – બુંદીથી કોટા જતાં વચમાં વારોલી, ધુમનારની પહાડી, ચંબલ નદી અને ઝાલરાપટ્ટન-ચંદ્રાવતી વગેરે સ્થાનો આવે છે.

ધુમનારની પહાડીનો વ્યાસ દોઢેક કોશનો છે. ઊંચાઈ ૧૪૦ ફીટની છે. ઉપર સપાટ ભાગ છે. ચારે બાજુ કુદરતી કોટ બનેલો છે, જે કોટમાં લગભગ ૧૭૦ ગુફાઓ છે. જો કે તેમાં આજકાલ બાવાઓ રહે છે, નાનાં મોટાં મંદિરો અને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ છે. કોઈ કોઈ ગુફાઓમાં તો ઊભી અને બેઠી **જૈન મૂર્તિઓ** તથા બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પણ છે. **ચંબલ** નદી તરફની ગુફા તો જૈન ગુફા છે. તેના સ્તંભોમાં જૈન કારીગરી વિદ્યમાન છે. અહીં ભગવાન **ઋષભદેવ**, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિઓ છે, જેને લોકો પાંડવ તરીકે પૂજે છે. એક ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિમા પણ વિદ્યમાન છે. આ દરેક મૂર્તિઓ દશ-અગિયાર ફીટ ઊંચી છે. બીજી એક ૧૦૦ ફીટ લાંબી, ૮૦ ફીટ પહોળી **જૈન ગુફા** છે, જેને લોકો 'ભીમ બજાર' તરીકે ઓળખાવે છે. આ ગુફામાં **શસ્ત્રભંડાર** અને **રાજલોક** નામના બે ઓરડાઓ છે. રાજલોકમાં ભગવાન આદિનાથની બે પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

ધુમનારની ગુફાઓ દર્શનીય છે; જો કે ઈલોરા, કાર્લે સાલ્સેટ વગેરે પ્રાચીન ગુફાઓ જેટલી વિશાળ નથી પરંતુ એ સૌથી વધુ પ્રાચીન છે. આ ગુફામાં અનેક અદ્‌ભુત પદાર્થો ભરેલા છે. (અ. ૧૨)

ચંદ્રાવતી – ધુમનારની પહાડીથી આગળ ઝાલરાપટ્ટન છે, જેનું પ્રાચીન નામ ચંદ્રાવતી છે. ચંદ્રાવતીમાં પ્રાચીન કાળમાં ૧૦૮ જૈન દેરાસર હતાં, જેમાં એકી સાથે ઘંટનાદ થતો હતો. એ જ કારણે આ શહેરના **ઝાલરાપટ્ટન** અને **ઘંટનું શહેર** એવાં બીજાં નામો પડેલાં છે. આજે મંદિરો વિદ્યમાન નથી, પણ તેનાં ખંડેરો નજરે પડે છે. માત્ર બે-ત્રણ મંદિરો સારી સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે, તે પ્રાચીન કાલના સૌંદર્યની પરાકાષ્ટા બતાવી રહ્યાં છે કેમકે આ મંદિરોનું શિલ્પકામ અત્યંત સુંદર છે. ઉત્તર ભાગમાં ભગવાન શાંતિનાથનું મંદિર છે, જે તેમાંનું એક છે. તળાવના બંધ પાસે જૈનોના નસિયાજી છે, જેમાં પુષ્કળ સમાધિમંદિરો છે. કોટાના મુખ્ય મંત્રી

જાલમસિંહે ધનવાનોને વસાવી રક્ષા કરવા માટે ચંદ્રાવતીના સ્થાને આ નવું ઝાલરાપટ્ટન વસાવ્યું છે, અહીં જૈન ઓસવાલો અને વૈષ્ણવોની મોટી વસતી છે. જૈન મંદિરમાં સં. ૧૧૦૩નો શિલાલેખ છે. અહીંથી એક સં. ૭૪૮નો શિલાલેખ મળ્યો છે, તે પરથી સમજાય છે કે તે સમયે અહીં **દુર્ગાચલ** નામનો પરાક્રમી જૈન **રાજા** થયો હતો. (અ. ૧૩)

('ટોડ રાજસ્થાન' ભા. ૨, અ. ૧૨–૧૩)

ઘાસોઈ – માળવામાં બી. બી. એન્ડ સી.આઈ. રેલ્વેના રતલામ, નાગદા અને કોટાની વચ્ચે અક્ષાંશ ૨૪-૧૫, રેખાંશ ૭૫॥ પર સુવાસરા Suvasra છે, ત્યાંથી સાતેક માઈલ દૂર ઘાસોઈ Ghasoi ગામ છે. તેની પાસે એક ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળું સૂકું તળાવ છે. તેના કિનારે કેટલાંયે દટાયેલ જૈન દેરાસર અને સમાધિસ્થાનનાં અવશેશો ઊભાં છે. તે તળાવમાં તથા તેના કિનારે બે હજાર વર્ષ પહેલાનાં હજારો પ્રાચીન અવશેષો પથરાયેલાં છે, જેમાં કલાપૂર્ણ પ્રતિમાઓ, વિવિધ કોરણીવાળા થાંભલા, પથ્થરના ટુકડા, સોનાના ગધૈયા-સિક્કા વગેરે અનેક વસ્તુઓ છે. આ સંશોધનથી મધ્ય ભારતમાં ચંબલ નદીને કાંઠે અને બીજી રીતે કહીએ તો પ્રાચીન દશાર્ણ દેશમાં આ પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યનો વધારો થયો છે.★

ગજપદતીર્થ (પૃ. ૫૪), જીવિતસ્વામી (પૃ. ૫૫), વિદિશા-ભીલ્સા, સાંચી (પૃ. ૭૦), ઉદયગિરિ (પૃ. ૭૧), ઘુમનારની ગુફાઓ, ચંદ્રાવતી, ઘાસોઈ અને ઢીંપુરીતીર્થ એ દશાર્ણ દેશના પ્રાચીન જૈન સ્થાનો છે.

ઢીંપુરી તીર્થ :

વિમલયશા રાજાને સુમંગલા રાણીથી પુષ્પચૂલ અને પુષ્પચૂલા નામે પુત્ર-પુત્રી હતાં. લોકો પુષ્પચૂલને ખરાબ વર્તનના કારણે **વંકચૂલ** કહીને બોલાવતા. પિતાએ દેશવટો આપ્યાથી વંકચૂલ, તેની બહેન અને તેનો પરિવાર પહાડી ભીલોમાં જઈ વસ્યો. વંકચૂલે ત્યાં લૂંટફાટનો ધંધો શરૂ કર્યો અને **સિંહગુહાપલ્લી**નું રાજ્ય જમાવ્યું.

એકવાર આ૦ સુસ્થિતસૂરિએ આબુથી વિહાર કરી અષ્ટાપદજી જતાં વચમાં અહીં ચોમાસું કર્યું. વંકચૂલે પણ પોતાના ગામમાં કોઈએ દારૂ-માંસ

★ Remnants of a ruined Jain temple and of Samadhi may still be seen there as evidence of Culture and great artistic excellence of people of those days.

(BHARAT D. 31-7-50, જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક : ૧૭૯)

વાપરવાં નહીં એવો મનાઈહુકમ કરી મુનિઓને શુદ્ધ અન્નજળ મળે તેની પૂરી વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ તેણે આચાર્યમહારાજનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું નહીં. ચોમાસા બાદ તેણે આચાર્યશ્રી પાસેથી ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી.

વળી, કોઈ પ્રસંગે તેણે આ૦ સુસ્થિતસૂરિના શિષ્યો **ધર્મઋષિ** અને ધર્મદત્તને ચોમાસું રાખ્યા અને તેઓના ઉપદેશથી **ચંબલ**ને કાંઠે શરાવિકા પહાડીની પાસે પલ્લીમાં મોટું દેરાસર બંધાવી તેમાં ભગવાન **મહાવીર** પ્રભુની પ્રતિમા પધરાવી હતી. ત્યારથી આ સ્થાન તીર્થ બન્યું અને સંઘો યાત્રા કરવા આવવા લાગ્યા.

પ્રાચીન કાળમાં એક નગરનો રાજા શત્રુ સામે યુદ્ધ કરવા ગયો એટલે તેની રાણીએ સોનાના રથમાં બે જિનપ્રતિમાઓ લાવી રંતીનદીને કાંઠે ગુપ્ત નિવાસ કર્યો હતો; અને રાજા યુદ્ધમાં મર્યો છે એવા જૂઠા સમાચાર સાંભળી રથ સહિત પ્રતિમાઓને નદીમાં પધરાવી પોતે પણ જળપ્રપાત કર્યો હતો. રાજાએ અહીં આવતાં આ વૃત્તાંત જાણી દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. એ પ્રતિમાઓ જે નદીમાં હતી તે નદીમાં એક દિવસે એક શેઠ-શેઠાણી વહાણ દ્વારા સિંહગુહાની યાત્રાએ આવતા હતા, શેઠાણીએ દૂરથી દેરાસરને વધાવવા માટે સોનાની કંકાવટીમાં કેશર-ચંદન અને કપૂર ઘોળી તૈયાર કર્યાં, પરંતુ કંઈક ભૂલ થવાથી તે કંકાવટી હાથમાંથી છૂટી નદીમાં પડી અને સોનાના રથમાં વિરાજમાન જીવંતસ્વામી ભગવાન પાર્શ્વનાથના હૃદય ઉપર જઈ પડી. વંકચૂલ રાજાએ શેઠની વિનંતીથી ધીવરને પાણીમાં ઉતાર્યો. ધીવર પણ પહેલીવાર નદીને તળિયે જઈ કંકાવટી લઈ આવ્યો, બીજીવાર તળિયે જઈ ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને લઈ આવ્યો ને ત્રીજીવાર પાણીમાં ઊતર્યો પણ બીજી પ્રતિમા તથા રથને લાવી શક્યો નહીં. એટલે તે રથ અને તે પ્રતિમા પાણીમાં જ રહ્યાં. વંકચૂલે ભગવાન પાર્શ્વનાથના બિંબને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ગભારામાં સ્થાપ્યું પણ તે પ્રતિમા મૂળનાયકથી નાની હતી, નાનું બાળક હોય તેવી લાગતી હતી. આથી ભીલો તેને **ચેલ્લણ દેવ** તરીકે ઓળખવા લાગ્યા; અને સિંહગુફાપલ્લી પણ **ઢીંપુરી** તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ.

વંકચૂલે લીધેલ ચારે પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન કર્યું હતું અને તેથી તેને પોતાને અનુક્રમે ૧. જીવ બચ્યો, ૨. પુષ્પચૂલાનો જીવ બચાવ્યો, ૩. ઉજ્જૈનમાં રાજસન્માન મલ્યું અને ૪. બારમો દેવલોક મળ્યો, એમ લાભ પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ રીતે વંકચૂલે આ તીર્થની સ્થાપના કરી છે.

આ૦ જિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, ઢીંપુરી તીર્થ આજે વિદ્યમાન છે અને ત્યાં એ બંને પ્રતિમાઓની યાત્રાનો મેળો ભરાય છે. તે સોનાનો રથ અને તે પ્રતિમાજી પણ નદીમાં ગુપ્ત છે. એ માટે લોકવાયકા સંભળાય છે કે – એક બુઢ્ઢા ધીવરને વહાણ થંભી જવાથી તપાસ કરતાં તે **રથની ખીલી** મળી હતી, જે પોતાના ઘરે લઈ આવ્યો અને સોનાના રથને ઉઠાવી લાવવા મનસૂબો કરવા લાગ્યો, પરંતુ રાત્રે તેને ઊંઘ ન આવી, ડર લાગ્યો, અને મારી નાખવાના ભણકારા સંભળાયા એટલે સવારે વહેલો ઊઠી ખીલી જ્યાંથી લાવ્યો હતો ત્યાં મૂકી આવ્યો, અંતે સુખી થયો. વળી, કોઈ મુસલમાન, ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને તોડવા આવ્યો હતો તેનો હાથ જ ત્યાં થંભાઈ ગયો. આ પ્રમાણે ત્યાં ઘણા ચમત્કારો થાય છે.

(વિવિધ તીર્થકલ્પ)

મલધારી આ૦ રાજશેખરસૂરિ લખે છે કે, આજે પણ સકલ સંઘ તે જ ઢીંપુરીમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી તથા ચેલ્લણા પાર્શ્વનાથની યાત્રા, પૂજા અને ઉત્સવો કરે છે. (વિ. સં. ૧૪૦૫ 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ')

આ રીતે ઢીંપુરી એ પ્રાચીન તીર્થ છે, જે આજે સંભવતઃ માળવામાં ચંબલ નદીના કાંઠે ધુમ્નારની ગુફા પાસે ચંદ્રાવતીના ખંડેરો તરીકે વિદ્યમાન છે.

બીજાં તીર્થો :

સંપ્રતિ રાજાએ શકુનિકાવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, મારવાડમાં **ઘાંઘાણી**માં ભગવાન પદ્મસ્વામી (પદ્મપ્રભ)નું, પાવાગઢમાં ભ૦ સંભવનાથનું, હમીરગઢમાં ભ૦ પાર્શ્વનાથનું, ઈલોરગિરિમાં ભ૦ નેમનાથનું, પૂર્વદિશામાં રોહિંશગિરિમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું, પશ્ચિમમાં દેવપત્તનમાં ચંદ્રપ્રભુનું, ઈડરગઢમાં શાંતિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. સિદ્ધાચલ, સિવંતગિરિ, ગિરનાર, શંખેશ્વર, નાંદિયા, બ્રાહ્મણવાડા વગેરેના સંઘો કાઢી યાત્રા કરી અને ત્યાં રથયાત્રાઓ પણ કાઢી હતી. કમળનેર પર સંપ્રતિએ બંધાવેલ જિનમંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે, એમ 'ટોડ રાજસ્થાન'માં ઉલ્લેખ છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૩૭)

卐

પ્રકરણ : ૯

આ૦ સુસ્થિતસૂરિ અને આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ

આર્ય સુહસ્તિસૂરિની પાટે ૧૨ પટ્ટધરો થયા છે, તેમાં પાંચમા આ૦ સુસ્થિતસૂરિ અને છઠ્ઠા આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ છે.

આ બન્ને આચાર્યો કાકંદી નગરીના વતની હતા. રાજકુળમાં જન્મેલા સગાભાઈ હતા, વ્યાઘ્રાપત્ય ગોત્રના હતા અને ચાર જ્ઞાનવાળા હતા. તેઓ તીર્થંકરદૃષ્ટ દ્રવ્યોના કરોડમાં અંશને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા હતા.

આ બન્ને આચાર્યોએ કુમારગિરિ પર્વત ઉપર કે જ્યાં રાજા સુલોચનરાયે ગુફાઓ બંધાવી હતી, અને ભ૦ આદિનાથ પ્રભુજીની સુવર્ણ પ્રતિમાની શ્રીસુઘર્માસ્વામીના હાથે પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, તે જ સ્થાનમાં કઠિન તપસ્યા કરીને ક્રોડવાર સૂરિમંત્રનો જાપ કર્યો હતો.

શ્રીસુઘર્માસ્વામીના આઠે પટ્ટધરો સામાન્ય રીતે નિર્ગ્રંથગચ્છના કહેવાતા. જ્યારે આ બન્ને આચાર્યો અને પછીના આચાર્યો કોટિકગચ્છના ગૌરવવંતા બિરુદથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. અર્થાત્ આ સમયે નિર્ગ્રંથગચ્છનું બીજું નામ કોટિકગચ્છ પડ્યું.

બન્ને આચાર્યોમાં આ૦ સુસ્થિતસૂરિ ગચ્છનાયક હતા, જ્યારે આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ વાચનાદાન કરતા હતા. આ૦ સુસ્થિતસૂરિની ૩૧ વર્ષની ગૃહસ્થાવસ્થા, ૧૭ વર્ષનો સામાન્ય વ્રતપર્યાય, ૪૮ વર્ષ સુધી સૂરિપદ, ૯૬ વર્ષનું સર્વાયુ અને વીર સં. ૩૩૯માં કુમારગિરિ ઉપર સ્વર્ગગમન.

આ આચાર્યના સમયમાં જૈન શ્રમણસંઘનું મોટું સંમેલન થયું હતું અને બીજી આગમવાચના થઈ હતી.

કુમારગિરિ પર બીજી આગમવાચના :

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે વીર સં. ૧૬૦ લગભગમાં પટણામાં આ૦ શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિની અધ્યક્ષતામાં પહેલી આગમવાચના થઈ હતી અને આગમો સુરક્ષિત જળવાઈ રહે તે માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ મુનિઓનું અસંગ જીવન એટલે કાયમ સમૂહરૂપે રહી શકાય નહીં અને એકધારું પઠનપાઠન ચાલી શકે નહીં ઇત્યાદિ કારણે કંઠસ્થ જિનવાણીની રક્ષામાં અનેક અંતરાયો આવી ઊભા રહેતા, પરિણામે જિનવાણીને મુખપાઠ રાખનારા મુનિવરોની સંખ્યા ઓછી થતી જતી હતી. આથી સમ્રાટ સંપ્રતિએ

ઉજ્જૈનમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં એક શ્રમણ સંમેલન મેળવી, નાનકડી આગમવાચના કરાવી હતી; અને મુનિવરો દૂર દૂરના ક્ષેત્રમાં વિચરે અને ત્યાં પણ આગમાભ્યાસ ચાલુ રહે એવી વ્યવસ્થા કરાવી હતી. એટલે ત્યાં સુધી પઠન-પાઠન બરાબર રીતે ચાલતાં હતાં, પરંતુ ત્યાર પછી થોડાંએક વર્ષો જતાં એકાએક મોટો રાજક્રાંતિનો આંચકો લાગ્યો અને જિનાગમની રક્ષાનું કામ કપરું થઈ પડ્યું.

સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાજદ્રોહ કરી પટણાની ગાદીએ ચડી બેઠો હતો. તેણે ગાદી પર આવતાં જ ધર્માંધ બની જૈન શ્રમણો અને બૌદ્ધ શ્રમણો વગેરેનો શિરચ્છેદ કરાવી, કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો. આથી જૈન શ્રમણો એકદમ કલિંગ તરફ ચાલ્યા ગયા, તેઓનું પઠન-પાઠન બંધ થયું અને જિનાલયોને મોટો ધક્કો લાગ્યો. આ સમયે કલિંગરાજ ભિક્ષુરાય ખારવેલ પરમ જૈન હતો. તેણે પ્રથમ પુષ્યમિત્રને હરાવી પંજાબમાં નસાડી મૂક્યો, પછી કલિંગમાં આવી આ૦ સુસ્થિતસૂરિ અને આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિની અધ્યક્ષતામાં કુમારગિરિ પર મોટું શ્રમણ સંમેલન મેળવી બીજી આગમવાચના કરાવી હતી.

'હિમવંત સ્થવિરાવલી'માં લખ્યું છે કે, મુનિસંમેલનમાં જિનકલ્પીની તુલના કરનાર આર્ય મહાગિરિના શિષ્યો–પ્રશિષ્યો આ૦ બલિસ્સહસૂરિ, દેવાચાર્ય, આ૦ ધર્મસેન વગેરે ૨૦૦ શ્રમણો, આ૦ સુસ્થિતસૂરિ વગેરે ૩૦૦ સ્થવિરકલ્પી શ્રમણો, આર્યા પોઈણી વગેરે ૩૦૦ શ્રમણીઓ, રાજા ભિક્ષુરાય, સીવંદ, ચૂર્ણક, સેલક વગેરે ૭૦૦ શ્રાવકો અને પૂર્ણમિત્રા વગેરે ૭૦૦ શ્રાવિકાઓ એકઠાં થયાં હતાં. વાચનામાં ૧૧ અંગો અને ૧૦ પૂર્વોના પાઠોને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા. આ૦ બલિસ્સહસૂરિએ આ વાચનાના પ્રસંગે વિદ્યાપ્રવાદ પૂર્વમાંથી અંગવિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રોની રચના કરી હતી.

આ૦ સુસ્થિતસૂરિને મુખ્ય પાંચ શિષ્યો હતા, જેમનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે :

૧. સ્થવિર આ૦ ઇન્દ્રદિન્નસૂરિજી, જે મુખ્ય પટ્ટધર હતા.

૨. આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિજી, જેમનાથી કોટિકગણની પ્રધાન ગણાતી **મજ્ઝિમા** શાખા નીકળી છે. આ આચાર્યે હર્ષપુરમાં અહિંસાધર્મનો પ્રચાર કરી જૈનશાસન દીપાવ્યું હતું.

૩. આ૦ વિદ્યાધર ગોપાલ, જેમનાથી કોટિકગણની પ્રધાન ગણાતી **વિદ્યાધરી** શાખા નીકળી છે. (વીર સં. ૩૫૦)

૪. આ૦ ઋષિદત્ત.
૫. આ૦ અરિહદત્ત (અર્હદત્ત)

આ૦ ગુણસુંદરસૂરિ :

આ અરસામાં આ૦ ગુણસુંદરસૂરિ તથા શ્યામાચાર્ય થયા છે. તેમનો પરિચય 'યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી' તેમજ વાચકવંશમાં આપેલ છે. (જુઓ : પૃ. ૧૪૯–૧૫૦ અને ૧૫૭)

રાજા મહામેઘવાહન ખારવેલ

આ આચાર્યના સમયમાં પૂર્વ ભારતમાં મહામેઘવાહન નામનો મહાપ્રતાપી અને જૈનધર્મનો મહાપ્રભાવક રાજા થયો છે. તેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે :

મહામેઘવાહન રાજા ખારવેલ તે 'હિમવંત સ્થવિરાવલી'ના કથન મુજબ વિશાલા નગરીના ગણસત્તાક રાજ્યતંત્રના પ્રમુખ, પરમાર્હતોપાસક મહારાજા ચેડા (ચેટક)નો વંશજ છે. મહારાજા ચેડા અને મગધસમ્રાટ કોણિક વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થતાં આખરે મહારાજા ચેડા અનશન કરી મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયા છે. આ વખતે મહારાજા ચેડાનો પુત્ર શોભનરાય ત્યાંથી નાસીને કલિંગ દેશમાં તે વખતના રાજા સુલોચનના આશ્રયે ગયો. કલિંગ રાજાઓ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથના ઉપાસક જૈન હતા. કલિંગનરેશ સુલોચનરાય પણ જૈન હતો. તેને સંતાનમાં પુત્ર ન હતો, માત્ર એક પુત્રી હતી. સુલોચનરાયે પોતાની કન્યા અને રાજ્ય બન્ને શોભનરાયને આપ્યાં. તેના મૃત્યુ પછી શોભનરાય કલિંગાધિપતિ બન્યો; અને તેનો વીર સં. ૧૮માં કનકપુરમાં રાજ્યાભિષેક થયો. શોભનરાય પણ પિતાની જેમ પરમ જૈનધર્મી હતો, તે કલિંગદેશમાં આવેલ શત્રુંજયાવતાર રૂપ કુમારગિરિ અને ઉજ્જયંતાવતાર રૂપ કુમારીગિરિ તીર્થ ઉપર યાત્રા કરવા ગયો. અહીં રાજા શ્રેણિકના સમકાલીન રાજા સુલોચનરાયે શ્રમણોને ધ્યાનાદિ કરવા માટે પાંચ ગુફાઓ બનાવી હતી, તેમજ શ્રીસુધર્માસ્વામીના હાથે સુવર્ણની શ્રીઋષભદેવ પ્રભુજીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એટલે આ સ્થાન તીર્થરૂપ તો હતું જ, તેમાં શોભનરાયે આ તીર્થનો મહિમા વધારી ખૂબ પ્રચાર કર્યો.

આ શોભનરાયની પાંચમી પેઢીએ વીર સં. ૧૪૯માં કલિંગની ગાદીએ ચંડરાય આવ્યો. તેના સમયમાં મગધના નંદવંશના આઠમા રાજા મહાનંદે અહીં કલિંગ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, જે યુદ્ધમાં કલિંગની ખૂબ જ ખુવારી થઈ, દેશ પાયમાલ થયો. કિન્તુ એની આઝાદીની તમન્ના ઊભી

રહી. નંદરાજા ગુસ્સામાં કુમારગિરિ ઉપરના મંદિરને તોડીને ઋષભદેવની સુવર્ણમૂર્તિને પટણા (પાટલીપુત્ર) લઈ ગયો.

આ પછી વીર સં. ૨૨૭માં શોભનરાયની આઠમી પેઢીએ ક્ષેમરાજ કલિંગનો રાજા બન્યો. આ ક્ષેમરાજ પટણાની સત્તાને ફગાવી સ્વતંત્ર થયો હતો એટલે મગધસમ્રાટ અશોકે કલિંગ ઉપર પુનઃ ચઢાઈ કરી. કલિંગની સેનાએ પણ ખૂબ જોરથી તેનો સામનો કર્યો અને તેને પરાજયની સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યો. પછી તો અશોકે પણ ઝનૂનમાં આવી મગધની આખી સેના કલિંગમાં ઉતારી, ખૂબ જુલ્મ ગુજારી, કલિંગરાજને હરાવ્યો અને કલિંગની સંપત્તિ લૂંટી લીધી. આ ઘટના વીર સં. ૨૩૯માં બની છે. અશોકે કલિંગરાજને હરાવ્યા પછી અહીં મૌર્ય સંવત ચલાવ્યો.

ભારતીય ઇતિહાસકારો અને બૌદ્ધ ગ્રંથો સુધ્ધાં લખે છે કે અશોકના હાથે આ છેલ્લો જ મહાભયંકર માનવસંહાર થયો હતો. અહીંના વીરતાભર્યા બલિદાનો અને કરુણ દૃશ્યો જોઈને આખરે અશોકનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. એટલે તેણે બહાદુર કલિંગને સ્વતંત્રતા આપી અને પોતે રાજ્ય-લોલુપતાથી થતાં આવાં યુદ્ધો પણ બંધ કર્યાં.

ક્ષેમરાજાનો પુત્ર વુડ્ઢરાજ વીર સં. ૨૭૫માં કલિંગની ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે કલિંગમાં શાંતિ હતી. કલિંગના તીર્થરૂપ કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ ઉપર જૈન શ્રમણ-નિર્ગ્રન્થો અને શ્રમણીઓને ચોમાસુ રહેવા માટે ૧૧ ગુફાઓ તૈયાર કરાવી તે તીર્થોને પુનઃ સતેજ કર્યાં. વીર સં. ૩૦૦માં તેનો પુત્ર 'ભિક્ખુરાય' કલિંગનો રાજા બન્યો. તે પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ પરમ જૈનધર્મી અને મહાપ્રતાપી થયો છે. એનાં ત્રણ નામો પ્રસિદ્ધ છે.

૧. **ભિક્ખુરાય** : જૈન નિર્ગ્રન્થ ભિક્ષુઓ-શ્રમણોનો પરમ ભક્ત હોવાથી તે ભિક્ખુરાજ કહેવાતો હતો.

૨. **મહામેઘવાહન** : એને એના પૂર્વજોથી ચાલ્યા આવતા મહામેઘ જેવા હાથીનું વાહન હોવાથી તે મેઘવાહન કહેવાતો. તેણે કુમારગિરિની એક ગુફામાં હાથી કોતરાવેલ, તે ગુફા આજે **હાથીગુફા** તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૩. **ખારવેલાધિપતિ** : એની રાજધાની સમુદ્રને કિનારે હોવાથી તેમજ એની રાજ્યની મર્યાદા-સીમા સમુદ્ર સુધી હોવાથી તે ખારવેલાધિપતિ કહેવાતો હતો.

આ ભિક્ખુરાયે મગધના રાજા પુષ્યમિત્રને હરાવ્યો હતો, પાટલીપુત્રની પાસે ગંગામાં પોતાના હાથીઓને સ્નાન કરાવ્યું હતું, મગધના

રાજાઓ અવારનવાર કલિંગને લૂંટીને જે સંપત્તિ લઈ ગયા હતા, તે પાછી વાળી હતી. તેમજ આઠમો નંદરાજા સુવર્ણની શ્રીઋષભદેવની જે મૂર્તિને લઈ ગયો હતો, તે મૂર્તિને પાટલીપુત્રમાંથી કલિંગ લઈ જઈ કુમારગિરિ પર્વત ઉપર શ્રેણિક રાજાએ બંધાવેલા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી, તેમાં તેના અસલ સ્થાને ભારે મહોત્સવપૂર્વક સ્થાપી હતી. આ ઉત્સવમાં આ૦ સુસ્થિતસૂરિ અને આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિની અધ્યક્ષતા હતી, અને તેઓના હાથે જ પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

વળી, ભિક્ખુરાયે કુમારગિરિ પર નવી ગુફાઓ બનાવી, તેમાં મોટી જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, શ્રીશ્રમણસંઘને આમંત્રી મોટું શ્રમણ-સંમેલન કરાવ્યું, જેમાં બીજી આગમવાચના કરાવી જિનાગમોને વ્યવસ્થિત કરાવ્યાં. આ ઘટનાઓથી આ વખતે કુમારગિરિ મહાન તીર્થરૂપ બન્યું હતું. ભિક્ખુરાય જૈન શાસનની મહાન પ્રભાવના કરી વીર સં. ૩૩૦માં સ્વર્ગવાસ પામ્યો. એનો પુત્ર વક્રરાય કલિંગનો રાજા બન્યો. તે જૈનધર્મની પ્રભાવના કરી વીર સં. ૩૬૨માં સ્વર્ગે ગયો. તેના પછી વિદુહરાય કલિંગનો રાજા થયો. તે પણ જૈનધર્મનો મહાન ઉપાસક થયો છે. એનું વીર સં. ૩૯૫માં સ્વર્ગગમન થયું.

('હિમવંત સ્થવિરાવલી' પૃ. ૫ થી ૮)

આ મહામેઘવાહન રાજા ખારવેલનો એક લેખ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાનો ઓરિસામાં ખંડગિરિ પરની હાથીગુફામાં ચોડેલો વિદ્યમાન છે, જે ભારતીય પુરાતત્ત્વ વિભાગમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને જીવનચરિત્રનું વર્ણન આપનાર સૌથી વધારે પ્રાચીન અને મોટો શિલાલેખ છે.

આ લેખ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મહામેઘવાહન રાજા ખારવેલ 'કલિંગ ચક્રવર્તી' તરીકે મનાયો છે. આ રાજાએ આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ દેશને કલિંગની છત્રછાયામાં આણ્યા હતા.

આ રાજાનો પ્રતાપ તેના રાજ્યકાળના બીજા વર્ષમાં જ મહી નદીથી કૃષ્ણા સુધી પ્રસર્યો હતો. પછી તો એની વિજયપતાકા ભારતવર્ષમાં ઉત્તરાપથથી માંડીને પાંડ્ય દેશ સુધી ફરકતી થઈ હતી. ખારવેલે મગધ ઉપર ચઢાઈ કરી ભ૦ શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા કે જે 'કલિંગજિન' તરીકે વિખ્યાત હતી, તેને પાછી કલિંગમાં લાવી કુમારગિરિ પર મંદિરમાં પધરાવી હતી. કલિંગની રાણીએ જૈન સાધુઓ માટે વિહાર બંધાવ્યા હતા, શ્રમણોને વસ્ત્રો વહોરાવ્યાં હતાં. રાજાએ આગમોનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો વગેરે.

(જૈન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ, ભા. ૧; જૈન સાહિત્ય સંશોધક, વર્ષ ૩, અં. ૪)

શ્રીયુત જાયસ્વાલ મહોદય આ લેખની સમીક્ષા કરતાં ઊમેરે છે કે, ''આ પરથી જણાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૮, વિ. સં. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષે ઉડીસામાં જૈનધર્મનો એટલો પ્રચાર હતો કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૭૫ વર્ષમાં જ ત્યાં મૂર્તિઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી.'' જૈનસૂત્રોમાં લખ્યું છે કે, ભગવાન શ્રીમહાવીર પોતે ઉડીસામાં ગયા હતા અને ત્યાં તેમના પિતાના એક મિત્ર રાજ્ય કરતા હતા. આ ખંડગિરિના લેખમાં લખ્યું છે કે કુમારી પર્વત અર્થાત્ ખંડગિરિ ઉપર જ્યાં આ લેખ છે ત્યાં ધર્મવિજયચક્ર પ્રવર્ત્યું હતું, અર્થાત્ ભગવાન મહાવીરે પોતે જ અહીં જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો અથવા તેઓના પૂર્વવર્તી કોઈ જિન–તીર્થંકરે ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં પર્વત ઉપર એક કાયનિષદી અર્થાત્ જૈનસ્તૂપ હતો, જેમાં કોઈ અરિહંતનું અસ્થિ દાટવામાં આવેલું હતું. ખારવેલની યા એના પહેલાના વખતની એવી અનેક ગુફાઓ અને મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે, કે જેના ઉપર પાર્શ્વનાથના ચિહ્નો તેમજ પાદુકાઓ છે, જે કોરી કાઢેલાં છે, અને બ્રાહ્મી લિપિના લેખવાળાં છે. તેમાં 'જૈન સાધુઓ રહેતા હતા' એ વાતનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ સ્થાન એક જૈનતીર્થ છે તેમજ ઘણું જૂનું છે.

('જૈન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ત્રીજો, અંક ચોથો, પૃ. ૯૬)

આથી સ્પષ્ટ છે કે કલિંગદેશ જૈનધર્મની પ્રાચીન કેન્દ્રભૂમિ છે.*

★ શ્રીનિર્મળકુમાર બસુ લખે છે કે, ભુવનેશ્વરનું સ્થાપત્ય એક અને અજોડ છે. આપણે અહીંના પ્રાચીન ઈતિહાસ માટે ઘણા અજ્ઞાન છીએ. ભુવનેશ્વરના લિંગરાજ મંદિરથી અગ્નિખૂણે પાંચ માઈલ પર ધવલી પહાડ છે, ત્યાં અશોકનો શિલાલેખ છે. બીજી દિશામાં પાંચેક માઈલ પર ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ છે, ત્યાં સમ્રાટ ખારવેલના શિલાલેખો છે. આમ હોવા છતાં ખાસ ભુવનેશ્વરમાં કંઈ પુરાતન વસ્તુઓ મળતી નથી; જે સંબંધે શોધખોળની આવશ્યકતા છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાસ્કરેશ્વરનું મંદિર વધારે કીમતી છે. તેનું સ્થાપત્ય વિચારીએ તો રેખમંદિર કે ભદ્રમંદિરની કક્ષાનું આ મંદિર નથી. વિશેષ રીતે જોઈએ તો નક્કી છે કે, શિવલિંગ મોટું છે, તેને ઢાંકવા માટે શિલ્પમર્યાદાને તોડી પ્રસ્તુત મંદિર ઊભું કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. શિવલિંગ ૪ ફુટ પહોળું અને ૯ ફુટ ઊંચું છે, પણ ગૌરીપટ્ટની લંબાઈ સાથે તેનો મેળ ખાતો નથી. શિવલિંગ અને ગૌરીપટ્ટના પથ્થરો પણ જુદી જુદી જાતના છે. આથી રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે, પ્રથમ અહીં અશોકનો સ્તૂપ હતો, તેને હઠાવી પ્રસ્તુત લિંગ સ્થપાયેલ છે અને તેની ઉપર મંદિર ઊભું કરવામાં આવેલું છે. રામેશ્વરના મંદિર પાસે અશોક કુંડ ઉપર સ્તંભનો ઉપલો ભાગ છે. અમને એક કૂવો ખોદતાં એક બુદ્ધદેવની અને બીજી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ મળી હતી. ભાસ્કરેશ્વરનું લિંગ પ્રાચીન કાળે અશોકનો

આવી રીતે આ પ્રતાપી અને મહાન શાસનપ્રભાવક જૈનધર્મી મહારાજા ખારવેલ ઈ. સ. પૂર્વે બસોમાં કલિંગ દેશમાં થઈ ગયો છે. આ સમય સુધી કલિંગમાં જૈનધર્મનું પ્રાબલ્ય હતું. નવો આવનાર વેદધર્મી પણ જૈનત્વથી રંગાઈ જતો હતો. માટે જ વેદધર્મના આચાર્યોએ એક નિયમ બનાવી રાખ્યો હતો કે—

सिन्धु-सौवीर-सौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्ग-बङ्ग-कलिङ्गांश्च, गत्वा संस्कारमर्हति ॥

સ્તૂપ હશે એમ નક્કી મનાય છે. ત્યાંથી મળેલ મૂર્તિઓનું શિલ્પ બરાબર ઉદયગિરિની રાણીગુફાને મળતું આવે છે. મંદિરની ઉત્તરમાં ગિરિગુફાઓ છે. ત્યાં બે જૈનમૂર્તિઓ જોવામાં આવી. અહીં ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ ભૂગર્ભમાં ધૂળમાં દટાયેલ છે. વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અહીંથી ઘણાં સત્યો પ્રકટ થશે. ભુવનેશ્વરનું સ્થાપત્ય નવમીથી બીજી સદીના મધ્યનું છે. પરંતુ આવું શિલ્પ ક્યા ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે તે શોધવાની જરૂર છે. મહાનંદના બન્ને કાંઠે સૌનપુર, બૌદ, નરસિંહપુર વગેરે રાજ્યોના પ્રાચીન મંદિરોની રચના ભુવનેશ્વરને મળતી આવે છે. ('પ્રવાસી' બં. સં. ૧૩૪૧ વૈશાખનો અંક પૃ. ૩૫ થી ૪૦; 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' ક્રમાંક ૧૪૩)

આ લેખ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, ભુવનેશ્વરનું તીર્થ એ અસલી શૈવતીર્થ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે સમ્રાટ ખારવેલે અહીં જૈન મંદિરો વગેરે બનાવ્યાં હતાં. શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ ધર્મ આક્રમણ કર્યું ત્યારે જગન્નાથપુરી વગેરે જૈનતીર્થો જ શૈવતીર્થો બન્યાં છે, તેવું જ અહીં પણ બન્યું છે. એટલે કે ભાસ્કરેશ્વર એ પ્રાચીન જૈનમંદિર છે. જો કે લેખક અહીં બૌદ્ધ વસ્તુ હોવાનું જણાવે છે તે માત્ર જૈન સ્થાપત્ય અને જૈન ઈતિહાસનું જ્ઞાન ન હોવાના કારણે હોય એમ લાગે છે. આ સ્થાનમાં બૌદ્ધો કરતાં જૈનોને વધારે લાગેવળગે છે; એ વાત તો ત્યાંની હાથીગુફાના લેખો જ પુરવાર કરી આપે છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે, ભુવનેશ્વર, ઉદયગિરિ વગેરે વગેરે જૈનધર્મના પ્રાચીન કેન્દ્રો છે.

એક વિદ્વાન લખે છે કે, ઓરિસાના ભુવનેશ્વરની પૂર્વે ૨ માઈલ દૂર પુરાતત્ત્વ ખાતાએ બી. બી. લાલની દેખરેખ નીચે ખોદકામ કર્યું છે, તેમાં લગભગ એક માઈલ લાંબો, એક માઈલ પહોળો, ૮ દરવાજાવાળો સમચોરસ શિશુપાલગઢ નીકળ્યો છે; જેનો પાયો આશરે ૧૦૦ ફૂટ પહોળો છે, ચારે બાજુ ખાઈ છે તેમાં આજે પણ પાણી ભરેલું છે. સમ્રાટ ખારવેલે કલિંગ નગરનો ગઢ સમરાવ્યો હતો તેમ શિલાલેખમાં સૂચન છે તો તે કલિંગનગર તે આ શિશુપાલગઢ જ હોવો જોઈએ. એટલે આ ભારતવર્ષનો ૨૧૦૦ વર્ષ જૂનો કિલ્લો છે.

('પ્રજાબંધુ', તા.૧૫-૮-૧૯૪૮; 'જૈન સત્ય પ્રકાશ', ક્રમાંક ૧૭૩)

પ્રકરણ : ૧૦

આચાર્ય શ્રીઇન્દ્રદિન્નસૂરિ

આ આચાર્યનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. સં. ૧૮૮૯ની 'પં. ખુશાલ પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે તેઓ વિહાર કરી મોઢેરા પધાર્યા હતા.

આ અરસામાં તેમના ગુરુભાઈ આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિ અને આ૦ નાગસૂરિ એ પ્રભાવક આચાર્યો થયા છે.

આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિ :

આ૦ સુસ્થિતસૂરિ અને આ૦ સુપ્રતિબદ્ધસૂરિના બીજા પટ્ટધર આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિ મહાપ્રભાવક મંત્રીવાદી થયા છે.

અજમેર પાસેના હર્ષપુર (મજ્ઝિમ) નગરમાં ૩૦૦ જિનમંદિરો હતાં, ૪૦૦ અજૈન મંદિરો હતાં, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર હતાં, ૩૬૦૦ વણિકોનાં ઘર હતાં, ૯૦૦ બગીચા હતા, ૭૦૦ વાવો હતી, ૨૦૦ કૂવા હતા, અને ૭૦૦ દાનશાળાઓ હતી. આવા સમૃદ્ધિ–સંપન્ન હર્ષપુર નગરમાં આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિ વિહાર કરતાં પધાર્યા. અહીં તે વખતે બ્રાહ્મણોએ એક મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો, એમાં બોકડાનું બલિદાન દેવાનું હતું. બ્રાહ્મણો બકરાને શણગારીને વેદી પાસે લઈ ગયા, આ સમાચાર શ્રાવકો દ્વારા સૂરિજીને મળ્યા. સૂરિજીએ મંત્રેલો વાસક્ષેપ આપી, શ્રાવકોને કહ્યું કે, આ વાસક્ષેપ બોકડા ઉપર નાખજો, એટલે બધું ઠીક થઈ રહેશે. શ્રાવકોએ તે વાસક્ષેપ લઈ બોકડા ઉપર નાખ્યો, બસ ! બોકડો થોડીવારમાં વાસક્ષેપના પ્રભાવે અંબિકાદેવીથી અધિષ્ઠિત થયો, અને તે માનવીભાષામાં બોલ્યો : ''તમે મને અગ્નિમાં બલિદાન આપવા લઈ જાઓ છો, પરંતુ જો હું તમારી જેવો નિર્દય થાઉં તો તમને ક્ષણવારમાં મારી નાખું એમ છું. યદિ મારા હૃદયમાં દયા ન હોત તો ક્રોધિત થયેલા હનુમાનજીએ રાવણની લંકાનગરીની જે દશા કરી હતી, તે દશા તમારા નગરની કરતાં વાર ન લાગત.'' આ સાંભળી બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું, ''તું કોણ છે ? તારું શું સ્વરૂપ છે ? તે કહે.''

બોકડો બોલ્યો : ''હું અગ્નિ છું. બોકડો મારું વાહન છે, તમો તેને શા માટે હણો છો ? બીજું તમે યજ્ઞમાં જે પશુબલિદાન આપો છો, એમાં ધર્મ નથી જ. જો સાચો ધર્મ તમારે સમજવો હોય તો અહીં પધારેલા

જૈન આચાર્ય પ્રિયગ્રંથસૂરિને પૂછો, તેમની પાસેથી સત્ય ધર્મ સાંભળી તમે તે સત્ય ધર્મને આચરણમાં મૂકો. તેઓ સત્યવાદીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.'' બ્રાહ્મણોનું ટોળું આ સાંભળી ચમક્યું અને તેણે આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિજી પાસે જઈ સત્યધર્મ સમજી સ્વીકારીને યજ્ઞમાં થતી નિર્દોષ જીવોની હિંસા બંધ કરી દીધી. આવી રીતે આ સૂરિજીએ હિંસામય યજ્ઞ બંધ કરાવી અહિંસા ધર્મનો મહાન પ્રચાર કર્યો હતો.

હર્ષપુરનું અસલી નામ-મધ્યમિકા નગરી હતું. ચિત્તોડના રાજા અલ્લટની રાણી હર્ષદેવીએ ત્યાં જ હર્ષપુર વસાવ્યું છે, જે આજે **હાંસોટ** એવા નામથી પ્રસિદ્ધ ગામડું છે.

સ્થવિર નાગસૂરિજી :

તેઓ આર્ય મહાગિરિસૂરિની પરંપરામાં થયેલ સ્થવિર કોડિન્નના શિષ્ય હતા, અને વાચક પરંપરાના **વાચનાચાર્ય** હતા.

કુશાનવંશ :

ચીનની વાયવ્ય સરહદ પર વસેલી ઇયુચિ બર્બર જાતિએ વાલ્હીક પર પોતાની સત્તા જમાવી, તે જાતિની કુઇશુયાંગ વંશના **કિઉચિઉકિઉ**-એ હિન્દુકુશ પર્વત પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો, તેના જ પુત્ર **યેનકાઉ ચિંગતાઈ**એ શુંગોના પડતા કાળમાં ભારતના ઉત્તર વિભાગમાં પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને મથુરા વગેરેમાં રાજધાની સ્થાપી. તેનો વંશ તે **કુશાનવંશ** તરીકે જાહેર છે. તેમાં કડફ્સીઝ, કનિષ્ક, વસિષ્ક, હવિષ્ક, વસુદેવ, વાઝષ્પ, ગુશન, ખુશન વગેરે રાજાઓ થયા છે. કુશાનવંશના રાજાઓ જૈનધર્મના પ્રેમી હતા. તેમના શાસનકાળમાં **મથુરા** વગેરે સ્થાનોમાં અનેક **જિનમંદિરો** બન્યાં છે, **જિનબિંબો** બન્યાં છે. જે પૈકીની ઘણી જિનપ્રતિમાઓ, ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ગર્ભાપહારની ખોદેલી શિલા વગેરે—આજે લખનૌમાં કેશરબાગના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. તે સમયના શિલાલેખ-પ્રતિમાલેખનો નમૂનો નીચે આપું છું :

महाराजस्य राजातिराजस्य देवपुत्रस्य पाहिकनिष्कस्य सं.७ हे.१ दि.१०-५, एतस्य पूर्वायां अर्य(उ)देहिकियातो गणातो, आर्यनागभूतिकियातो कुलातो, गणिअ आर्यबुद्धिसिरिस्स शिष्यो वाचको आर्यसेनिकस्य भगिनी. (प्राचीन लिपिमाला, पृ.५४)

અર્થાત્ કનિષ્ક સં. ૭ ચૈત્ર શુદિ ૧૫ દિને ઉદ્દેહગણ નાગભૂય કુલના આચાર્ય આર્ય બુદ્ધિશ્રીના શિષ્ય વાચક આર્ય શ્રેણિકની બેન...
(ગણ અને કુલ માટે જૂઓ પૃ. ૧૪૫.)

આ પ્રમાણે તે સમયના શિલાલેખોવાળી ઘણી જિનપ્રતિમાઓ મથુરામાં વિદ્યમાન હતી. જિનપ્રતિમાઓની પ્રાચીનતા સાબિત કરવામાં આ શિલાલેખો પણ મોટો ફાળો આપે છે, સાથોસાથ ''શ્વેતાંબર જૈનધર્મ જ અસલી જૈનધર્મ છે.'' એ વાતને પણ આ શિલાલેખો બહુ જ સ્પષ્ટ કરી દે છે.

ફ્લીટ સાહેબ તો આ કુશાન રાજા કનિષ્કથી જ વિક્રમ સંવતનો પ્રારંભ માને છે, એટલે કે કનિષ્ક સંવત એ જ પાછળથી વિક્રમ સંવત જાહેર થયો છે. કોઈ વિદ્વાન કનિષ્ક રાજાને વિક્રમની પૂર્વ સદીમાં મૂકે છે, જ્યારે કોઈ વિદ્વાન તેને ઈસ્વીસનની પહેલી સદીમાં મૂકે છે.

પ્રકરણ : ૧૧

આચાર્ય શ્રીઆર્યદિન્નસૂરિ

આ આચાર્યશ્રીનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. તેમને મુખ્ય બે શિષ્યો હતા.

૧. આર્ય શાંતિશ્રેણિક.

૨. આર્ય સિંહગિરિસૂરિ (જુઓ પ્ર. ૧૨).

આર્ય શાંતિશ્રેણિક :

આ આચાર્યશ્રીનો શિષ્યપરિવાર **ઉચ્ચાનગર**ની આજુબાજુ વિહાર કરતો હતો, જેથી એમનાથી **ઉચ્ચાનાગર** શાખા નીકળી છે. 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ના રચનાર વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ આ શાખાના છે.

આર્ય શાંતિશ્રેણિકને મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા, તે આ પ્રમાણે :

૧. સ્થ. આર્યશ્રેણિક – જેનાથી અજ્જ **સેણિયા** શાખા નીકળી છે. ૨. સ્થ. આર્યતાપસ – જેનાથી અજ્જ **તાપસી** શાખા નીકળી છે. ૩. સ્થ. આર્યકુબેર – જેનાથી અજ્જ **કુબેરી** (કુબેરા) શાખા નીકળી છે. ૪. સ્થ. આર્યઋષિપાલિત – જેનાથી અજ્જ **ઇસિપાલિયા** શાખા નીકળી છે.

સં. ૧૮૮૯ની 'પં. ખુશાલ પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે, આ૦ આર્યદિન્નસૂરિએ દક્ષિણમાં કર્ણાટક સુધી વિહાર કર્યો હતો. તેઓ રોજ નીવીનું પચ્ચક્ખાણ કરતા હતા અને ઉપધિમાં ચૌદ ઉપકરણ રાખતા હતા. અત્યાર સુધી કોઈ મુનિ કાળધર્મ પામે તો બીજા મુનિઓ તેના શરીરને નિર્જન સ્થાનમાં લઈ જઈને પરઠવી દેતા હતા, પરિણામે તે શરીર જનાવરોના કામમાં આવતું હતું, એવી પ્રવૃત્તિ હતી. આ આચાર્યના સમયમાં ચંદેરી નગરીમાં એક સાધુ કાળધર્મ પામ્યા એટલે તેના દેહને સાધુઓએ વોસરાવ્યો અને પછી ગૃહસ્થોએ તેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, એ રીતે આ આચાર્યશ્રીના સમયમાં અગ્નિદાહની પ્રથા ચાલુ થઈ છે, જે આજે પણ તે રૂપે જ ચાલુ છે.

આ અરસામાં જૈનશાસનમાં ઘણા પ્રભાવક પુરુષો થયા છે, જેમાંના મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

આર્ય શ્યામાચાર્ય, આર્ય ષાંડિલ્યસૂરિ, આર્ય કાલકસૂરિ, આર્ય ખપુટાચાર્ય, આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ, આ૦ રુદ્રદેવસૂરિ, આ૦ શ્રમણસિંહસૂરિ, આ૦ ધર્મસૂરિ, આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિ અને આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર તથા સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય અને રાજા સાતવાહન વગેરે.

આર્ય શ્યામાચાર્ય અને તેના શિષ્ય આર્ય ષાંડિલ્યસૂરિનો પરિચય 'વાચકવંશ'માં (પૃ. ૧૪૯ થી ૧૫૦માં) આવી ગયો છે.

બીજા કાલકાચાર્ય (કાલકસૂરિ) :

तह गद्दभिल्लरज्जस्स, छेयगो कालिगायरिआ होही ।
तेवण्णचउसएहिं, गुणसयकलिओ सुअपउत्तो ॥
छत्तीस गुणोववेओ, गुणसयकलिओ पहाजुत्तो ॥

(અપાપાબૃહદ્કલ્પ, દુસ્સમકાલસમણસંઘથયં અવચૂરિ)

આ નામના ચાર આચાર્યો થયા છે, જેમાંના એક આર્ય શ્યામાચાર્ય (પ્રથમ કાલકાચાર્ય)નો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે.

બીજા કાલકાચાર્યનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :

ધારાવાસ નગરના રાજા વીરસિંહ અને રાણી સુરસુંદરીના તેઓ પુત્ર હતા. તેમનું નામ 'કાલક' કુમાર હતું, તેમને સરસ્વતી નામે એક બહેન હતી. બહેન રૂપરૂપનો અંબાર હતી, તેમજ તેના નામ પ્રમાણે ગુણ હતા. જાણે સાક્ષાત સરસ્વતી જ હોય એવી આ સરસ્વતી હતી.

ભાઈ અને બહેનને અતિશય સ્નેહ હતો. તેઓ દરેક કાર્યમાં પ્રાયઃ સાથે જ રહેતા. એક વખત તે ભાઈ-બહેન સામંતો અને મંત્રીઓ સાથે ઘોડા ઉપર બેસી નગર બહાર જતાં હતાં, ત્યાં તેમણે એક શ્રમણ ભગવંતને ધર્મોપદેશ આપતા જોયા. તેઓએ તપાસ કરાવતાં જાણ્યું કે, આ૦ **ગુણાકરસૂરિ** નામના મહાન જૈનાચાર્ય અહીં ધર્મદેશના આપી રહ્યા છે. કાલક બોલ્યો : 'ચાલો, આપણે પણ સાંભળવા જઈએ.' – એટલે ભાઈ-બહેન, સામંતો અને મંત્રીઓ ત્યાં ઉપદેશ સાંભળવા ગયાં. કાલકકુમાર અને સરસ્વતીને સૂરિજીનો ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને તે બંનેએ દીક્ષા સ્વીકારી.

કાલકમુનિ શાસ્ત્રો ભણી **આચાર્ય** બની મોટા શિષ્યપરિવાર સહિત એક દિવસ ઉજ્જયિની પધાર્યા. તેઓ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં રહ્યા છે, ધર્મદેશના આપી રહ્યા છે. તેમનાં બહેન **સરસ્વતી** સાધ્વીજી પણ તેમને વંદના કરવા ઉજ્જયિની આવ્યાં છે, જેના રૂપ, ગુણ અને જ્ઞાનની ખ્યાતિ રાજા પાસે પહોંચી.

આ સમયે ઉજ્જયિનીમાં ગર્દભિલ્લ રાજા રાજ્ય કરતો હતો; તે કામાંધ રાજા હતો. એક વાર તે સંધ્યા સમયે ફરવા જતો હતો, અને સાધ્વીજી સરસ્વતી સામેથી ઠલ્લે જઈને આવતાં હતાં. રાજાએ તેમને જોતાં જ કામાંધ બની પોતાના નોકરો દ્વારા તેમનું અપહરણ કરાવ્યું. સાધ્વીજીએ ઘણી બૂમો પાડી, પરંતુ બાજપક્ષીના મોંમાં સપડાયેલા શિકારની માફક તેમને કોઈ બચાવી શક્યું નહિ. આ સમાચાર ત્યાં રહેલા શ્રીકાલકાચાર્યને પણ મળ્યા. સૂરિજીએ મહાજન મોકલી રાજાને સમજાવ્યો, પરંતુ રાજા કોઈ રીતે સમજ્યો નહીં, આચાર્ય જઈને એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ કામાંધ રાજા કોઈ રીતે ન માન્યો; ત્યાંના બુદ્ધિવાનો તેમજ પાડોશના બીજા રાજાઓ પણ ગર્દભિલ્લને ન સમજાવી શક્યા, કે ન તો એને પાપ-કર્મથી પાછો વાળી શક્યા. આખરે કાલિકાચાર્યજી પંજાબ થઈને સિંદ બહાર ઈરાન ગયા અને ઈરાનના ક્ષત્રપ શહેનશાહના નાના નાના શાહી રાજાઓને પોતાના ભક્ત બનાવ્યા. એકવાર ઈરાનના શહેનશાહે ગુસ્સામાં આવીને પોતાના તાબાના ૯૬ શાહીઓનાં માથાં મંગાવ્યાં; સૂરિજીને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેમણે એ દરેકને બચવું હોય તો પોતાની સાથે હિન્દુસ્તાન આવવા જણાવ્યું, તેઓ પોતપોતાનો કાફલો લઈને સમુદ્રમાર્ગે વહાણો દ્વારા રવાના થઈ સૌરાષ્ટ્રના કિનારે આવી ઊતર્યા. તેઓએ પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર જીત્યું અને પછી ચોથા વર્ષે ભરૂચના રાજાનો સહકાર સાધી લાટના રસ્તે થઈ ઉજ્જૈન પર હલ્લો કર્યો.

ગર્દભિલ્લ રાજા ગર્દભીવિદ્યાના અભિમાનથી નચિંત હતો. એને એમ હતું કે મારી ગર્દભીવિદ્યાથી એનો અવાજ જ્યાં જ્યાં સંભળાશે, ત્યાં ત્યાં બધાય મૃત્યુ પામશે. કાલિકાચાર્યજીને આ વિદ્યાની ખબર હતી તેથી તેમણે જ્યારે રાજા વિદ્યા સાધીને કિલ્લા ઉપર ઊભો રહી જેવો અવાજ કરવા તૈયાર થાય છે કે તરત જ લક્ષ્યવેધી બાણ ફેંકનાર ૧૦૮ ધનુર્ધારીઓના ૧૦૮ બાણોથી રાજાનું મોં પુરાવી દીધું. આથી રાજાની વિદ્યા ચાલી ગઈ. આખરે ઘોર યુદ્ધ થયું, રાજા હાર્યો, મરાયો અને શાહી રાજાઓ ઉજ્જૈનીના માલિક બન્યા. પછી તો ટૂંક મુદતમાં જ આર્ય શ્રીકાલિકાચાર્યના ભાણેજો રાજા બલમિત્ર અને ભાનુમિત્ર એ શાહીઓને હરાવી અવન્તિપતિ બન્યા છે. આ બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર એ જ પ્રસિદ્ધ વિક્રમસંવત પ્રવર્તક રાજા **વિક્રમાદિત્ય.**

આર્ય કાલિકાચાર્યે પોતાની બહેન સાધ્વીજીને છોડાવ્યાં. અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કર્યાં.

ચોથનું સંવત્સરી મહાપર્વ :

આ૦ કાલકસૂરિ એકવાર ઉજ્જૈની કે ભરૂચમાં ચોમાસુ હતા. તેમણે રાજા બલમિત્રની બહેન ભાનુશ્રીના પુત્ર **બલભાનુ**ને દીક્ષા આપી હતી. આથી રાજાને આચાર્યદેવ ઉપર કંઈક અપ્રીતિ થઈ. બીજી તરફ રાજપુરોહિત ધર્મદ્વેષી હતો, તે આચાર્યશ્રીના તેજને સહી શક્યો નહીં, આથી આચાર્યશ્રીનો તેજોદ્વેષ કરવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ તો એવી વ્યવસ્થા કરી કે જૈનમુનિઓને નિર્દોષ આહારપાણી મળી શકે નહીં, પછી રાજાને ભંભેર્યો કે આચાર્યમહારાજ ધર્મના રાજા છે, તમે દેશના રાજા છો, જ્યાં જ્યાં સૂરિજીના પુનિત ચરણો પડે ત્યાં રાજાથી ચાલી શકાય નહીં વગેરે વગેરે. આ૦ કાલકસૂરિ આ વાત જાણી ત્યાંથી વિહાર કરી દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠાનપુર પધાર્યા. આ અરસામાં પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં **સાતવાહન** રાજા હતો, જે જૈનધર્મનો પરમ ઉપાસક હતો. તેની રાણીઓ પરમજૈન હતી. તેઓની વિનતિથી આચાર્યમહારાજ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. રાજા અને તેની રાણીઓ પણ અમાસના પૌષધ આદિ ધર્મારાધના કરતાં હતાં. ત્યાં પર્યુષણાપર્વના દિવસો નજીક આવ્યા. ભાદરવા શુદ પાંચમને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વ ઉજવવાનું હતું, પરંતુ તે વખતે તે પ્રદેશમાં ભાદરવા સુદ ૫ નો દિવસ લૌકિક ઇન્દ્રપર્વ તરીકે ઉજવાતો હતો અને તેના મહોત્સવમાં રાજા-પ્રજા એકસરખી રીતે ભાગ લેતા હતા. આથી રાજાએ સૂરિજીને વિનતિ કરી કે, ભાદરવા શુદ ૫ લૌકિક પર્વમહોત્સવ હોવાથી મારે ત્યાં જવું પડશે, તો આપ સંવત્સરીપર્વ ભાદરવા શુદ ૫ને બદલે ભાદરવા શુદ ૬ને દિવસે કરો, જેથી હું તેની બરાબર આરાધના કરી શકું. આચાર્યમહારાજે જણાવ્યું કે, તે દિવસનું ઉલ્લંઘન કરાય નહીં. આથી રાજાએ ફરી વિનંતી કરી કે તો **અણાગતચોથે** સંવત્સરી કરો. આચાર્યમહારાજે જણાવ્યું કે, 'ભલે તેમ કરીશું.' એટલે આચાર્યમહારાજ, રાજા અને શ્રીસંઘે તે વર્ષે ભા. શુ. ૫ને આગલે દિવસે– ભાદરવા શુદ ૪ને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વની આરાધના કરી. બીજા વર્ષથી સમસ્ત સંઘે ઠરાવ્યું કે હવેથી દરવર્ષે ભા. શુદ ૪ને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વ ઉજવવું, ત્યારથી લગભગ ૧૧૦૦ વર્ષ સુધી હિંદના સમસ્ત સંઘે અવિભક્તપણે **ભા. શુદ ૪ને** દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વ ઊજવ્યું છે અને આજે પણ એ જ અણંતર ચોથે સંવત્સરી ઉજવાય છે.★

★ **महाविभूइए पविट्ठो कालगज्जो । पविट्ठेहिं य भणियं, भद्दवयसुदपंचमीए पज्जोसविज्जति । समणसंघेण य पडियन्नं ॥ ताहे रन्ना भणियं-तद्दिवसं मम लोगाणुवित्तीए इंदो (इंद-महो) अणुजाणेयव्वो होहिति । साहू चेइएण पज्जुवासेस्सं, तो छट्ठीए पज्जोसवणा किज्जउ ।**

એકવાર આ૦ કાલકસૂરિ પોતાની સાથેના અવિનયી શિષ્યોને સમજાવવા માટે ઉજ્જૈનથી એકલા જ વિહાર કરી સ્વર્ણભૂમિ પધાર્યા હતા. ત્યાં તેમના પ્રશિષ્ય આ૦ સાગરચંદ્ર બિરાજતા હતા. તેમણે પણ ગુરુજીને ઓળખ્યા નહીં અને અષ્ટપુષ્પીનું સ્વરૂપ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ તેને વિશદ રીતે વર્ણવ્યું. પછી તો બીજા શિષ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને આ૦ સાગરચંદ્રે ગુરુજીને ઓળખીને ખમાવ્યા. આ આ૦ કાલકસૂરિ માટે પણ પ્રથમ કાલકાચાર્યજી જેવો જ ઈન્દ્ર સમક્ષ નિગોદના આખ્યાનનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમણે પ્રથમાનુયોગ, ગંડિકાનુયોગ, કાલકસંહિતા વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

શ્રીકાલિકાચાર્યે રાજા બલમિત્ર, ભાનુમિત્ર-સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય, રાજા સાતવાહન, ઈરાનના શાહી સરદારો વગેરેને પ્રતિબોધ્યા છે. તેમણે મહાન રાજ્યક્રાંતિ અને મહાન ધર્મક્રાંતિ કરી છે. એમનો પ્રતાપ અને પ્રભાવ એવો છે કે ભારતનો સંઘ તેમની આજ્ઞાઓ માન્ય રાખે છે. તેઓ વીર સં. ૪૬૫માં સ્વર્ગે ગયા, એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

કાલકાચાર્યની સંતતિ ખંડિલગચ્છ-કાલિકાચાર્યગચ્છ, ભાવાચાર્યગચ્છ અને ભાવડગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તેઓ દિગ્બંધમાં ચંદ્રકુલનું નામ આપતા હતા.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિજી મુનિવંશની પરંપરા જોડનારા અંકોડા આપે છે કે, આ૦ ગુણાકરસૂરિના શિષ્ય પ્રથમ કાલકાચાર્ય થયા. (કાલિકાચાર્ય પ્રબંધ.) વિદ્યાધરવંશમાં **શ્રુતસાગરના પારગામી** આ૦ કાલિકની પરંપરામાં આ૦ નાગહસ્તિ, આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ થયા. (પાદલિપ્તસૂરિ પ્રબંધ.) વિદ્યાધરઆમ્નાયમાં આ૦ પાદલિપ્તસૂરિના વંશમાં આ૦ ષાંડિલ્લ, આ૦ વૃદ્ધવાદિજી થયા.(વૃદ્ધવાદી પ્રબંધ.) અને ષાંડિલ્યગચ્છમાં આ૦ ભાવદેવસૂરિ થયા. (વીરસૂરિ પ્રબંધ.) આનો અર્થ એ જ થાય છે કે વાચકવંશના વાચનાચાર્ય ગુણસુંદરસૂરિના શિષ્ય ચૌદપૂર્વી આર્ય શ્યામાચાર્ય થયા. તેની

आयरिएण भणियं - ण वट्टइ अइक्कमेउं ।

ताहे (रन्ना) भणियं-तो अणागयाए चउत्थीए पज्जोसविज्जउ ?। आयरिएण भणियं - एवं भवउ। ताहे चउत्थीए पज्जोसवितं ।

एवं जुगप्पहाणेहिं कारणिआ चउत्थी पवत्तिआ, सा चेव अणुमया सव्वसाहूणं ।

(श्रीनिशीथसूत्रचूर्णि, उ. १० । पर्युषणादशशतकं)

रन्ना भणितं - तो चउत्थीए भवतु ।

आयरिएण भणियं - एवं होउ त्ति, चउत्थीए कता पज्जोसवणा ।

एवं चउत्थी वि जाया कारणिया । (पर्युषणाचूर्णि)

વાચકપરંપરામાં સ્થ. કોડિન્નના શિષ્ય સ્થ. નાગસૂરિ, આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ, આ૦ સ્કંદિલાચાર્ય, આ૦ વૃદ્ધવાદિજી થયા છે. અને આ૦ સ્કંદિલની પરંપરામાં આ૦ **ભાવદેવસૂરિ** થયા છે. આ ભાવદેવસૂરિની **નવમી** પાટે થયેલ ત્રીજા ભાવદેવસૂરિ સં.૧૩૧૨ના 'શ્રીપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર'માં તેમજ 'કાલિકકહા'માં ''કાલિકાચાર્યના વંશમાં **ખંડિલ્લગચ્છ** ઉત્પન્ન થયો છે અને પોતે આ૦ કાલિકના સંતાનીય છે'' એમ સ્પષ્ટ કરે છે. એટલે એ નક્કી થાય છે કે આ૦ કાલકસૂરિ પછી આ૦ ષાંડિલ્લથી ખંડિલ્લગચ્છ નીકળ્યો છે અને તેમાં આ૦ ભાવદેવસૂરિ થયા છે.

ઇતિહાસના આધારે કાલિકાચાર્ય ચાર થયા છે. તેમાંના ત્રીજા કાલિકાચાર્ય વજ્જશાખામાં અને ચોથા પ્રાયઃ નાઈલકુલમાં થયા છે. જ્યારે પહેલા અને બીજા કાલિકાચાર્ય આ૦ ગુણાકરસૂરિ અને આ૦ સ્કંદિલસૂરિના વચલા ગાળામાં વિદ્યાધરવંશમાં થયા હોય એમ ઉપરના લખાણ-સંકેતો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે.

ષંડિલ્લગચ્છ એ આ૦ કાલકની સંતતિનો સ્વતંત્ર ગચ્છ છે, કિન્તુ આ૦ વજ્જસેનસૂરિના સમયમાં શ્રમણસંઘે મળી ચાર કુલોની વ્યવસ્થા કરી. ત્યારે આ ગચ્છ ચંદ્રકુળમાં સામેલ થયો હશે. તેથી જ આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ ષંડિલ્લગચ્છને **ચંદ્રગચ્છ** તરીકે જ ઓળખાવે છે. આથી એ પણ અનુમાન થાય છે કે તે કુળવ્યવસ્થામાં સ્કંદિલાચાર્યની સંતતિ ચંદ્રકુળમાં ભળી ગઈ હશે. ગમે તે હો પણ કાલિકાચાર્યની પરંપરામાંથી ષંડિલ્લગચ્છ નીકળ્યો છે. (વીર સં. ૪૧૪ લગભગ.)

ઇતિહાસ કહે છે કે, ષંડિલ્લગચ્છ આ૦ ભાવદેવસૂરિ પછી ભાવડાર-ગચ્છ અને ભાવડગચ્છ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. પંજાબના જૈનો પણ આ ભાવડારગચ્છના શ્રાવકો છે જે આજે પણ ભાવડા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.★ ભાવડારગચ્છના આચાર્યની 'પટ્ટાવલી' પ્ર.૩૪માં આપીશું.

★ આ૦ કાલકસૂરિ પંજાબમાં ચોમાસું કરી ઈરાન તરફ પધાર્યા હતા ત્યારે પંજાબના જૈનો કાલકાચાર્યના ઉપાસક બન્યા હતા. તેથી જ તેઓ ભાવડારગચ્છના શ્રાવકો છે. પંજાબમાં જૈન ધર્મનાં ઘણાં શુભ કાર્યો થયાં છે. જેમ કે રાજા બાહુબલીએ ભગવાન ઋષભદેવનું ધ્યાનચક્ર સ્થાપ્યું. ભગવાન પાર્શ્વનાથને ઉપસર્ગ થયો, જ્યાં અહિછત્રાનગર વસ્યું. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ વીતભયનગર (મોહન જો ડેરો)ના રાજા ઉદાયીને દીક્ષા આપી. સમ્રાટ સંપ્રતિએ પોતાના પિતા કુણાલ માટે જિનાલય બંધાવ્યું જે આજે 'કુણાલસ્તૂપ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શુંગરાજ પુષ્યમિત્ર આવ્યો ત્યારે સાકલ આદિમાં જિનાલયો અને મુનિઓ હતા. બીજા કાલકાચાર્યજીએ ઈરાન જવા પહેલાં આ પ્રદેશમાં

આર્ય ખપુટાચાર્ય :

આ એક મહાન મંત્રવાદી અને પ્રાભાવિક આચાર્ય થયા છે. એમણે ભરૂચ, ગુડશસ્ત્ર અને પાટલીપુત્રમાં બૌદ્ધોને અને બ્રાહ્મણોને હરાવી ચમત્કાર બતાવી જૈનશાસનની મહાન પ્રભાવના કરી હતી.

વિહાર કર્યો. આ૦ શાંતિશ્રેણિકના શિષ્યો ઉચ્ચાનગરની આસપાસ વિહાર કરતા હતા તે **ઉચ્ચાનાગર** શાખાના કહેવાયા. જાવડશાહે તક્ષશિલાથી ભ૦ ઋષભદેવની મૂર્તિ મેળવી શત્રુંજયતીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ૦ સમિતસૂરિએ આભીર દેશમાં (મેરઠ જિલ્લામાં) બ્રહ્મદ્વીપ (બરનાવા)ના ૫૦૦ તપસ્વીઓને જૈન દીક્ષા આપી. આ૦ માનદેવસૂરિએ 'લઘુશાંતિસ્તવ' પાઠ મોકલી તક્ષશિલામાં મહામારી શાંત કરાવી. **જોન માર્શલ** કહે છે કે, તે અરસાના જિનમંદિરના ભગ્નાવશેષો તક્ષશિલાના ટીલામાં સિરકાપના F અને G બ્લોકમાં છે.

હ્યુ-એન-ચ્વાંગના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિક્રમની સાતમી સદીમાં 'કટાક્ષ તીર્થ' પાસેનું સિંહપુરી તે જૈન વિહારો અને શ્વેતાંબર શ્રમણોનું કેન્દ્ર સ્થાન હતું. આ૦ હરિગુપ્તસૂરિએ પલ્વઈયા (હરપ્પા) નગરીમાં હૂણપતિ તોરમાણને ઉપદેશ આપી જૈન ધર્મપ્રેમી બનાવ્યો હતો. આ૦ અભયચંદ્રસૂરિ, આ૦ અમલચંદ્રસૂરિના હાથે શ્રાવક સિદ્ધરાજે ભ૦ આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ખરતરગચ્છના આ૦ જિનદત્તસૂરિએ પંજાબમાં વિહાર કર્યો, પણ તેમને ફાવ્યું નહિ. સિંધની પ્રતિષ્ઠા અને ભટનેરાની મણિભદ્ર વીરની પ્રતિમા વગેરેમાં મોટી ગરબડ થવાથી તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉચ્ચાનગર, મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી અને અજમેરમાં ચોમાસું કરવાની મનાઈ કરી. ખરતરગચ્છીય ઉ. જયસાગરજી સંઘ લઈ પંજાબના વિવિધ સ્થાનોની યાત્રાએ પધાર્યા. જગદ્‌ગુરુ આ૦ શ્રીવિજયહીરસૂરિના આદેશથી તેમના શિષ્યો, પ્રશિષ્યો પંજાબમાં પધાર્યા છે. ઉ. શાંતિચંદ્રજીના ઉપદેશથી લાહોરમાં સમ્રાટ અકબરે ઈદને દિવસે હિંસા કરવાની મનાઈ કરી હતી. મંત્રી કર્મચંદની વિનંતિથી ખરતરગચ્છના આ૦ જિનચંદ્રસૂરિ લાહોર પધાર્યા, જેમણે બાદશાહ અકબર પાસેથી ખંભાતના અખાતની જીવરક્ષા માટે એક વર્ષનું ફરમાન મેળવ્યું, વા. માનસિંહ-ગણિને સૂરિપદ આપ્યું અને જિનસિંહસૂરિનું નામ આપી અષાડ ચોમાસાના સપ્તાહની અમારિનું ફરમાન મેળવ્યું. પં. જયસોમે લાહોરમાં 'કર્મચંદ્ર પ્રબંધ' બનાવ્યો. ઉ. સમયસુંદરજીએ લાહોરમાં 'અષ્ટલક્ષી' પૂરી કરી. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રજીએ લાહોરમાં સમ્રાટ અકબર પાસેથી ઉપાશ્રય તથા દેરાસર માટે જમીન અપાવી, સમ્રાટ જહાંગીરની કન્યાની શાંતિ નિમિત્તે શાંતિસ્નાત્ર ભણાવ્યું, શત્રુંજયનો કર છોડાવ્યો, ઉનામાં આ૦ હીરવિજયસૂરિના સમાધિસ્થાને જમીન અપાવી, શેઠ દુર્જનશલ્ય પાસે લાહોરમાં ભ૦ શાંતિનાથનું દેરાસર કરાવ્યું. આ ઉપાધ્યાયજીએ પંજાબમાં લાહોર, કાશ્મીર, રત્નપંજાલ, પીરપંજાલ સુધી વિહાર લંબાવ્યો હતો.

સમ્રાટ અકબરની વિનંતિથી આ૦ વિજયસેનસૂરિ લાહોર પધાર્યા, અને તેમણે શ્રી ભાનુચંદ્રજી ગણિને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. ત્યાર પછી લોંકામતના યતિ, સ્થાનકમાર્ગી સાધુ, પંજાબ સંપ્રદાય અને અજીવમતે પંજાબમાં સ્વધર્મ પ્રચાર કરેલ છે. ગ્વાલિયરનરેશ આમરાજાના ગુરુ આ૦ બપ્પભટ્ટિની જન્મભૂમિ પંજાબનું દુવાંતધી ગામ છે. એ જ

ગુડશસ્ત્ર નગરમાં બહુકર નામે બૌદ્ધવાદીને વાદમાં પરાજિત કરવાથી તે મૃત્યુ પામી **યક્ષ** થયો અને જૈનસંઘને સતાવવા લાગ્યો, જૈનોએ સૂરિજીને બોલાવ્યા અને સૂરિજીએ ત્યાં પધારી મંદિરની **યક્ષમૂર્તિ**ને અને એ મંદિરમાં રહેલી બીજી બૌદ્ધમૂર્તિઓને પોતાના પગે નમસ્કાર કરાવ્યા હતા, એટલું જ નહીં કિન્તુ યક્ષમૂર્તિને અને એક હજાર પુરુષો ખેંચી શકે એવી પથ્થરની બે કુંડીઓ પડી હતી તે બધાને પોતાની પાછળ આવતી કરી હતી. આ જોઈ રાજા વેણી-વત્સરાજ અને પ્રજાને પ્રમોદ થયો. રાજા અને પ્રજાએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

આ૦ સોમપ્રભસૂરિ લખે છે કે, તે રાજાએ બૌદ્ધધર્મી હતો ત્યારે ત્યાં તારાદેવીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું તેથી તે નગર 'તારાપુર' કહેવાય છે. રાજાએ જૈન થયા પછી ત્યાં સિદ્ધશિલા, કોટિશિલા વગેરે દેરાસરો કરાવ્યાં હતાં, પરંતુ કાળના બળથી તેને દિગંબરો દબાવી બેઠા હતા. વળી, એ જ **તારંગા** તીર્થ ઉપર ગુર્જરેશ્વર રાજા કુમારપાલની આજ્ઞાથી યશોદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયકુમારે ભગવાન શ્રીઅજિતનાથનું ઘણું ઊંચું (બત્રીસમાળનું) દેરાસર કરાવેલ છે. (કુમારપાલ પ્રતિબોધ, પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૮મું)

રાજગચ્છીય આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, ત્યાં આજે પણ એ અર્ધી નમેલી યક્ષમૂર્તિ છે, જે ''નિર્ગ્રન્થનમિત'' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. (પ્રભાવકચરિત્ર)

આવી જ રીતે પાટલીપુત્રમાં શુંગવંશી **દાહડ** દેવભૂતિ નામે એક પ્રબલ રાજા હતો. તે બ્રાહ્મણોનો પરમ ભક્ત હતો. બૌદ્ધો, જૈનો અને

રીતે ધર્મવીર દાદાગુરુ શ્રીબુટેરાયજી મહારાજ દુલવામાં, તપાગચ્છાધિરાજ મુનિ શ્રીમૂલચંદ્રજી ગણી શિયાલકોટમાં, શાંતમૂર્તિ મુ. શ્રીવૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ રામનગરમાં અને પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજી મહારાજ લહેરા ગામમાં જન્મ્યા છે. ધર્મવીર દાદા બુટેરાયજી મહારાજે પંજાબમાં પધારી પુનઃ જૈનધર્મની સ્થાપના કરી છે. ગુજરાનવાલા, શિયાલકોટ, પતિયાલા, પપનાખા, રામનગર, હુશિયારપુર અને પસરૂરમાં ઉપદેશ આપી જૈનો બનાવ્યા, ૭ દેરાસરોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, પૂ. આત્મારામજી મહારાજ, આ૦ વિજયકમલસૂરિજી, મુનિ શ્રીચંદનવિજયજી મહારાજ અને આ૦ વિજયવલ્લભસૂરિજીએ તો પંજાબમાં ઘણા જૈનો વધાર્યા; જિનાલયો વધાર્યાં, અને જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો. વળી, મેરઠ જિલ્લો, મુજફરનગરમાં સં. ૧૯૮૯ વૈશાખ સુદ ૧૧થી ગુરુકૃપાથી લગભગ અઢી હજાર નવા જૈનો (સ્વયં ત્રિપુટીમહારાજ દ્વારા) થયા છે. ત્યાં મુક્તિવિજયજી પાઠશાળા, પુસ્તકાલય અને નવાં જિનાલયો બન્યાં છે.

આમ હોવા છતાં આજે પંજાબના જૈનો ''ભાવડા'' નામથી જ વિખ્યાત છે; અને એ આ૦ કાલકસૂરિની અસીમ કૃપાનું જ મીઠું ફળ છે.

બીજા ધર્મવાળાઓની ભારે કદર્થના કરતો હતો. એણે જૈનસાધુઓ માટે હુકમ કાઢ્યો કે, ''તમારે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરવા.'' પાટલીપુત્રમાં જૈનસંઘે આ સમાચાર ભરૂચમાં આર્ય ખપુટાચાર્યને મોકલ્યા. તેમણે પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય ઉપાધ્યાય (આચાર્ય) **મહેન્દ્રસૂરિ**ને પોતાની વિદ્યાઓ તથા કણેરની બે સોટી આપી પાટલીપુત્ર મોકલ્યા.

આ૦ મહેન્દ્રસૂરિજી પાટલીપુત્ર આવ્યા અને ત્યાં તેમણે **દાહડરાજ**ને કહેવરાવ્યું કે, ''શુભ મુહૂર્તે બધા બ્રાહ્મણોને રાજસભામાં એકઠા કરો, હું તમારા હુકમનું પાલન કરવા આવ્યો છું.'' રાજાએ પ્રસન્ન થઈ મોટા મોટા વેદવાદીઓ, કર્મકાંડીઓ અને પંડિત બ્રાહ્મણોને એકઠા કર્યા. સૂરિજી પણ યથા સમયે રાજસભામાં પધાર્યા. ચારે દિશામાં બ્રાહ્મણ પંડિતો બેઠા હતા અને વચમાં રાજા બેઠો હતો.

સૂરિજી બોલ્યા – રાજન્ ! પહેલાં કઇ દિશાના બ્રાહ્મણોને પગે લાગું એ તો કહો ?

રાજા બોલ્યો – પૂર્વ દિશાના બ્રાહ્મણોને.

સૂરિજીએ કણેરની સોટી ફેરવી કે પૂર્વ દિશાના બ્રાહ્મણો લાંબા થઈને સૂઈ ગયા. પછી તો બીજી બધી દિશાઓનો વારો આવ્યો અને લગભગ ૫૦૦ બ્રાહ્મણો બેહોશ બની લાંબા થઈને સૂઈ ગયા.

રાજા આ જોઈ સૂરિજીને પગે પડી વિનંતિ કરવા લાગ્યો : મહારાજ! મારો અપરાધ માફ કરો, માફ કરો.

સૂરિજી બોલ્યા – રાજન્ ! આજે તારા પાપનો ઘડો ભરાયો છે, તું પણ ઈષ્ટદેવને સંભારી લે, તેં જૈન સાધુઓને ખૂબ સતાવ્યા છે.

રાજા બોલ્યો – પૂજ્ય ! આપ ક્ષમાશ્રમણ છો માટે ક્ષમા કરો.

સૂરિજી બોલ્યા – રાજા ! અમે તો ક્ષમાશીલ જ છીએ, કિન્તુ તારા અપરાધોથી શાસનદેવ કુપિત થયા છે, તેમણે આ સજા કરી છે.

એવામાં અદૃશ્ય આકાશવાણી થઈ કે, ''આ બધા બ્રાહ્મણો જૈનધર્મની દીક્ષા સ્વીકારે તો જ તેઓને જીવતદાન આપું.'' થોડી વારમાં દરેક બ્રાહ્મણોને ચેતન આવ્યું અને તેઓ બોલ્યા, ''તમે જેમ કહેશો એમ કરીશું, અમને જીવતા છોડો.''

રાજા પણ સૂરિજીના પગે પડી બોલ્યો, ''હવેથી કદી આવું નહિ કરું. આજે તમે મારી આંખો ઉઘાડી છે, મને જ્ઞાન આપી મારાં હૃદયચક્ષુ ઉઘાડ્યાં છે.''

આ૦ મહેન્દ્રસૂરિજી એ બધાય બ્રાહ્મણોને લઈને ભરૂચ આવ્યા અને આર્ય ખપુટાચાર્ય પાસે દીક્ષા અપાવી.

આ જોઈ ભરૂચના બ્રાહ્મણો ભડક્યા ખરા, પણ તેઓએ સૂરિજીના પ્રભાવથી મૌન રહેવું ઉચિત ધાર્યું.

આર્ય ખપુટાચાર્યજીએ બૌદ્ધાચાર્યોએ દબાવેલું 'અશ્વાવબોધ તીર્થ' મુક્ત કરાવી જીર્ણોદ્ધાર કરાવી શ્રીજૈનસંઘને સોંપાવ્યું હતું.

સૂરિજી મહારાજ જ્યારે ગુડશસ્ત્ર નગરમાં ગયા ત્યારે પાછળથી તેમનો ભાણેજ અને શિષ્ય **ભુવનમુનિ** મંત્રબળથી રાજાને ત્યાંથી અને શ્રીમંતોને ત્યાંથી આહાર મંગાવી આહાર કરવા લાગ્યો. શ્રીસંઘે ના પાડી એટલે તેણે ત્યાંથી રીંસમાં ને રીંસમાં ચાલી નીકળી બૌદ્ધ મઠમાં આશ્રય કર્યો અને બૌદ્ધ સાધુઓ માટે જૈન ગૃહસ્થોને ત્યાંની આહારથી ભરેલી થાળીઓ મંગાવવા માંડી. શ્રાવકોએ આ ફરિયાદ આર્ય ખપુટાચાર્યને પહોંચાડી. સૂરિજી ભરૂચમાં આવ્યા. તેમણે આકાશમાં જ એક શિલા વિકુર્વી રાખી. આકાશ માર્ગે જતાં વાસણો તેની સાથે અથડાયાં અને ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયાં. ભુવનમુનિ તો 'ગુરુજી આવ્યા છે' એમ જાણી, ત્યાંથી અન્યત્ર પલાયન કરી ગયો.

આર્ય ખપુટાચાર્ય પાસે આ૦ પાદલિપ્તસૂરિજીએ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પાદલિપ્તસૂરિજીએ પણ ભવિષ્યમાં ભરૂચના જે બ્રાહ્મણો જૈન સંઘને ઉપદ્રવ કરતા હતા તેઓને વશ કર્યા હતા.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આજે પણ આર્ય ખપુટાચાર્યના સંતાનીય આચાર્યો અશ્વાવબોધ તીર્થમાં મહાપ્રભાવક આચાર્ય તરીકે વિદ્યમાન છે.

આર્ય ખપુટાચાર્યનાં 'શ્રીનિશીથચૂર્ણિ'માં વિદ્યાસિદ્ધ તરીકે બે વાર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. તેઓ 'પ્રભાવક ચરિત્ર'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૪૮૪માં અને 'તપગચ્છ પટ્ટાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૪૫૩માં થયા છે. એટલે આર્ય ખપુટાચાર્ય અને આ૦ મહેન્દ્રસૂરિ વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયા એમ બરાબર બંધબેસે છે.★

★ આ આચાર્યશ્રીના સમયે તારંગાનું તારાદેવીનું બૌદ્ધમંદિર અને પાછળથી સિદ્ધાયિકા જૈનમંદિર બન્યું હતું. તેમજ તેમણે ગુડશસ્ત્ર-ગુડસત્થના રાજા વેણી-વચ્છરાજને પ્રતિબોધી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. તેમના સમયમાં ભૃગુકચ્છમાં બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર રાજા હતા.
(જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦૦)

આ૦ રુદ્રદેવસૂરિ : એકવાર શ્રીપાદલિપ્તસૂરિજી જ્યારે **માનખેટપુર** પધાર્યા હતા ત્યારે આચાર્ય રુદ્રદેવસૂરિજી પ્રાંશુપુરથી માનખેટપુર પધાર્યા. માનખેટપુરનો કૃષ્ણ રાજા શ્રીપાદલિપ્તસૂરિનો પરમ ભક્ત હતો. આ૦ રુદ્રદેવસૂરિજી 'યોનિપ્રાભૃતશ્રુત' તત્ત્વના જ્ઞાતા હતા. તેમણે એકવાર પોતાના શિષ્યોને શાસ્ત્રના આધારે માછલાં ઉપજાવવાની વિદ્યા કહી સંભળાવી. એક ધીવરે ગુપ્ત રીતે ભીંતની આટમાં રહીને આ રીત સાંભળી લીધી અને ભયંકર દુકાળમાં આ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી કુટુંબનિર્વાહ કર્યો. પછી તેણે સૂરિજીને ભક્તિથી નમી આ વાત કહી, સૂરિજી આ સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા. પછી તો આચાર્યશ્રીએ તેને રત્નોત્પત્તિનો પ્રયોગ શીખવી આખા કુટુંબને માંસાહારમાંથી મુક્ત કરાવ્યું.★

આર્ય શ્રમણસિંહસૂરિ : આ આચાર્ય મહાન જ્યોતિષજ્ઞ હતા. તેઓ એકવાર વિલાસનગરના રાજા પ્રજાપતિની રાજસભામાં પધાર્યા, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે કંઈક આશ્ચર્ય બતાવો ! આચાર્યે મુહૂર્ત જોઈ એક પથ્થરના નાકામાં સોય પરોવી એક જ્યોતિષી પંડિતને કહ્યું કે આ સોય અમુક સંક્રાતિમાં અમુક સમયે ખેંચી કાઢજે, એટલે વરસાદ પડશે અને બધું જળબંબાકાર પાણી પાણી થઈ જશે. પછી એ પ્રમાણે થયું, એટલે રાજા તે આચાર્યને વારંવાર વૃષ્ટિનું પૂછવા લાગ્યો. આચાર્યે આ રાજલપમાંથી મુક્ત થવા પોતાના શિષ્ય પાસે ઉલટસુલટ જવાબ અપાવ્યો, અને પોતે ત્યાંથી વિહાર કરી માનખેટપુર ચાલ્યા ગયા. તેઓ મહાપ્રભાવિક જ્યોતિષી થયા છે. તેમણે જ્યોતિષનો એક ગ્રંથ બનાવ્યો હતો, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી; કિન્તુ વિ. સં. ૫૪૭માં થયેલ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહિર બીજાએ પોતાના ગ્રંથો લાટાચાર્ય, **સિંહાચાર્ય**, યવનાચાર્ય, આર્ય ભટ્ટ, પ્રદ્યુમ્ન અને વિજયનંદિના ગ્રંથોના આધારે બનાવ્યા હોવાનું જણાવે છે. (ભારતીય જ્યોતિષ પૃ. ૨૧૦ થી ૨૧૬)卐 (જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્ર. ૧૦૦)

લાટાચાર્ય : જૈન મુનિઓ પોતાને રહેવા માટે મકાન આપનાર ગૃહસ્થને **શય્યાતર** તરીકે સંબોધે છે, અને તેના ઘરનાં આહારપાણી લેતા નથી.

★ આ સંબંધમાં કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે એને સિંહનો પ્રયોગ શીખવ્યો જેને ધીવરે અજમાવ્યો, અને એ સિંહ એ ધીવરને ખાઈ ગયો. કારણ કે એમાં દોષ અલ્પ છે અને લાભ વધુ છે.

卐 આ આચાર્યનો સમયકાળ વિક્રમની ચોથી સદી હોય તો બ્રહ્મદ્વિપીકા શાખાના આચાર્ય યુગપ્રધાન સિંહસૂરિ તે જ આ શ્રમણસિંહસૂરિ છે.

એક જ ગુરુના શિષ્યો જગ્યાની સંકડાશને લીધે જુદા જુદા ગૃહસ્થીઓના મકાનોમાં રહે ત્યારે શય્યાતર કોને માનવો ? તેનો ખુલાસો એવો મળે છે કે, અમુક સંજોગોમાં દરેક મકાનોના માલિક શય્યાતર મનાય અને અમુક સંજોગોમાં મૂળ ઉપાશ્રયનો માલિક જ શય્યાતર મનાય. આ બાબતમાં લાટાચાર્યનો એવો મત છે કે, જે મકાનમાં આચાર્ય રહે તેનો માલિક શય્યાતર મનાય. બીજા મકાનોના માલિકને શય્યાતર માનવા નહીં.(બૃહતકલ્પ ભાષ્ય ગા. ૩૫૩૧, ટીકા ભા. ૪, પૃ. ૯૮૩; નિશીથ ભાષ્ય ગા. ૧૧૩૯, ચૂર્ણિ ભા. ૨, પૃ. ૨૫૫; 'જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત' પૃ. ૧૬૨.)

આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે– લાટાચાર્ય તે સમયના, જેમનાં વચનને સૌ કોઈ આચાર્ય માને એવા સમર્થ જૈનાચાર્ય છે. તેમનો સમયનિર્દેષ મળતો નથી.

પરંતુ વિ. સં. ૫૪૭ના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી **વરાહમિહિરે** પોતાના ગ્રંથો **લાટાચાર્ય, સિંહાચાર્ય**, યવનાચાર્ય, આર્ય ભટ્ટ, પ્રદ્યુમ્ન અને વિજયનંદિના ગ્રંથોના આધારે બનાવ્યાનું જે જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ તારવી શકાય છે કે – લાટાચાર્યજી સિંહાચાર્યની પહેલાં થયા છે.

આ ઉપરથી લાટાચાર્યનો સમય વિક્રમની પહેલી કે ચોથી સદીમાં સંભવે છે, અને તેથી જ આ આચાર્યને અમે આર્ય શ્રમણસિંહસૂરિની સાથે મૂક્યા છે. તેમણે જ્યોતિષનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો જે આજે મળતો નથી.

આ૦ વજ્રભૂતિ : તેઓ કદરૂપા હતા અને દૂબળા હતા. તેમની સાથે શિષ્યો પણ ન હતા, પરંતુ તે મોટા કવિ હતા. તેમનાં કાવ્યો ગુજરાતભરમાં પંકાતાં હતાં. રાજાના અંતઃપુરમાં પણ એ કાવ્યો ગવાતાં હતાં. ભરૂચના રાજા **નભોવાહનની** રાણી પદ્માવતીને એમ થયું કે આ આચાર્યનાં દર્શન જરૂર કરવાં જોઈએ. એક દિવસે આચાર્યમહારાજ ભરૂચમાં વિરાજમાન હતા ત્યારે રાણી રાજાની આજ્ઞા લઈ, ભેટણું લઈ, પોતાના પરિવાર સાથે ઉપાશ્રય જઈ પહોંચી. આચાર્ય પોતે આસન લઈ બહાર પધાર્યા, રાણીએ તેમને પૂછ્યું કે, આ૦ વજ્રભૂતિજી ક્યાં છે ? આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે બહાર ગયા છે; પરંતુ દાસીના કહેવાથી રાણીએ જાણ્યું કે, આ પોતે જ આ૦ વજ્રભૂતિ છે ત્યારે નિરુત્સાહ થતાં બોલી કે, ''હે કસેરૂપતિ નદી ! તને જોઈ અને તારું પાણી પીધું, ખરેખર ! તારું નામ સારું છે પણ તારું દર્શન સારું નથી.'' રાણી પોતે ઓળખતી નથી એવો દેખાવ ચાલુ રાખી આચાર્યશ્રીની સામે તેણે ભેટણું મૂક્યું

અને આ આચાર્યશ્રીને આપજો એમ કહી તે પાછી ચાલી ગઈ. (વ્યવહાર ભાષ્ય ગા. ૫૮, ૫૯ની વૃત્તિ; 'જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત' પૃ. ૧૬૫.)

આ આચાર્યનો સમયનિર્ણય નક્કી કરી શકાય તેમ નથી. આ સમયે ભરૂચનો રાજા નભોવાહન છે. વિદ્વાનો નભોવાહન, નરવાહન અને નહપાનને એક માની તેનો સમય ઈસ્વીસનની બીજી સદી આપે છે પરંતુ પટ્ટાવલી વગેરેમાં એ ત્રણે રાજાઓ અને તેઓનો સમય જુદો જુદો હોવાનું મળે છે.

દિગમ્બર આચાર્ય જિનસેને 'હરિવંશ પુરાણ' (સર્ગ ૧, શ્લો. ૩૩)માં વજ્રર્ષિની મહાકવિ તરીકે પ્રશંસા કરી છે. સંભવ છે કે એ પ્રશંસા કદાચ આ૦ વજ્રભૂતિને ઉદ્દેશીને હશે. આજે આ૦ વજ્રભૂતિનાં કાવ્યો વિદ્યમાન નથી અને તેનાં નામો પણ મળતાં નથી.

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિજી

पालित्तसूरिः स श्रीमानपूर्वः श्रुतसागरः ।
यस्मात्तरङ्गवत्याख्यं कथास्रोतो विनिर्ययौ ॥

આ૦ શ્રીપાદલિપ્તસૂરિજી 'તરંગવતી' નામક અદ્‌ભુત પ્રાકૃત કથાના રચયિતા અને અનેક વિદ્યામંત્રના જાણકાર તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

તેમનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા હતું. પિતાનું નામ ફુલ્લ શ્રેષ્ઠી અને માતાનું નામ પ્રતિમા હતું. ઘણા દેવદેવીઓની આરાધના કરવાથી પ્રતિમાને પુત્ર થયો. આથી તેનું નામ નાગેંદ્ર પડ્યું. આ વખતે અયોધ્યામાં વિજયબ્રહ્મ રાજા હતો.

માતાએ વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્ય નાગહસ્તિને બાલપણમાં જ તે બાળક સોંપ્યો હતો અને આચાર્યશ્રીના કહેવાથી માતાએ સાત વર્ષની ઉંમર સુધી એનું પાલન કર્યું હતું. **નાગેન્દ્ર**ને ૮ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા આપવામાં આવી, બાલમુનિ નાગહસ્તિસૂરિના ગુરુભાઈ **સંગમસિંહસૂરિ**ની પાસે રહેતા હતા અને મંડનગણિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા.

એમનું દીક્ષા વખતનું નામ શું હશે ? તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, કદાચ નાગેન્દ્રમુનિ હશે પરંતુ તેમના બીજા પાદલિપ્ત નામ પાછળ તો સુંદર કથા રહેલી છે.

તે બાળ મુનિવરે એકવાર ગોચરીમાં કાંજી વહોરી લાવી, વિધિપૂર્વક આલોચના કરી, ગુરુને બતાવી. ગુરુએ પૂછ્યું : આ ક્યાંથી લાવ્યો ?

ઉત્તરમાં આ વિદ્વાન બાલમુનિએ શ્લોક કહ્યો :

अंबं तंबच्छीए (तंबवत्थाए), अपुष्फियं पुष्फदंतपंतीए ।
नवसालिकंजियं नववहुए कडुएण मे दिन्नं ॥३८॥

તાંબા જેવી ઘૂમ આંખવાલી (તાંબા જેવા લાલ વસ્ત્રવાલી) અને ફૂલ જેવા દાંતવાળી, એવી નવવધૂએ મને કડછી ભરીને નવી ડાંગરની બનાવેલી કોહેલી નહીં અને ખટુંબર એવી આ કાંજી આપી છે.

ગુરુમહારાજે આ સાંભળીને કહ્યું કે, **पलित्तोसि.** અર્થાત્ તું ગોચરીના અગ્નિદોષથી લેપાયો છે. બાલમુનિએ તરત જ વિનંતી કરી કે, ગુરુદેવ! તેમાં એક **કાનો** વધારી આપો કે હું આપના આશીર્વાદથી **पअलित्त** એટલે કે અગ્નિદોષથી રહિત અને પાદલેપથી આકાશમાં ઉડનારો બનું.

ગુરુએ બાલમુનિની હાજરજવાબીથી પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે, વત્સ! **पालित्तो होही.** બસ ! ત્યારથી આ બાલમુનિનું **પાદલિપ્ત** નામ જાહેર થયું.

ગુરુમહારાજે પાદલિપ્ત મુનિની તેજસ્વી બુદ્ધિ જોઈ એને દશ વર્ષની ઉંમરમાં આચાર્ય બનાવી પોતાની પાટે સ્થાપ્યા, અને મથુરા મોકલ્યા.

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિજી ત્યાંથી પાટલીપુત્ર ગયા. આ વખતે અહીં 'મુરુંડ' રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પાદલિપ્તસૂરિજીએ પોતાની અદ્‌ભુત પ્રતિભાશાળી વિદ્યા અને કાવ્યથી તેને પ્રસન્ન કર્યો. એકવાર સૂરિજીએ પોતાની તર્જની આંગળી ઢીંચણ ઉપર ફેરવી મુરુંડ રાજાના માથાનો દુઃખાવો મટાડી દીધો હતો. આ પ્રસંગની સૂચક ગાથા 'નિશીથ-ભાષ્ય'માં આ પ્રમાણે મળે છે.

जह जह पएसिणिं जागुअंमि पालित्तओ भमाडेइ ।
तह तह से सिरवेययणा पणस्सइ मुरंडरायस्स ॥

સૂરિજીના લોકોત્તર પ્રભાવથી રાજાની શિરોવેદના મટી ગઈ અને તે ઘોડા ઉપર બેસી ઉપાશ્રયે જઈ સૂરિજીને વંદના કરી ધર્મગોષ્ઠી કરવા બેઠો.

એકવાર રાજાએ પૂછ્યું કે, અમારા નોકરો પગાર આપવા છતાંયે દિલ દઈને કામ કરતા નથી, જ્યારે આપના **શિષ્યો** વગર પગારે કઈ રીતે કાર્ય કરે છે ? સૂરિજી બોલ્યા : શિષ્યો તો આ લોક અને પરલોકના હિતને ખાતર ગુરુઓની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે.

રાજાએ કહ્યું : આ વાત માનવામાં નથી આવતી. લોકોમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધન માટે હોય છે, જ્યારે તમારે ત્યાં તો તે વસ્તુ જ નથી. માટે

જરૂર પરીક્ષા કરવી જોઈએ. હવે રાજાએ આચાર્યના કહેવાથી પોતાના પ્રધાનને તપાસ કરવા મોકલ્યો કે ગંગાનું વહેણ કઈ દિશામાં જાય છે ? પ્રધાન તો 'જેવી આજ્ઞા' કહીને ગયો. અને થોડી પૂછપરછ કરી મોડો આવીને રાજાને કહેવા લાગ્યો કે, ગંગાનું પાણી પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં જાય છે. પછી આચાર્યશ્રીએ શિષ્યને પૂછ્યું. તેણે ગંગાકાંઠે જઈ બધાને પૂછ્યું, જાતે ખાતરી કરી જોઈ અને પછી આવીને કહ્યું, ગંગા પૂર્વમુખી વહે છે. આ પ્રસંગને સૂચવનારી ગાથા **'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય'**માં નીચે પ્રમાણે મળે છે.

निवपुच्छीएण भणिओ, गुरुणा गंगा कुओमुही वहइ ।
संपाइयव्वं सीसो जह तह सव्वत्थ कायव्वं ॥

મુરુંડ રાજાએ તે સૂરિની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિની ચમત્કારિતાની ઘણી વાર પરીક્ષા કરી હતી.

૧. રાજાએ એકવાર તાંતણાઓથી બારીક રીતે ગૂંથેલો એક સૂતરનો દડો સૂરિજી પાસે મોકલ્યો, અને કહેવરાવ્યું કે આનો છેડો શોધી આપો. સૂરિજીએ દડો જોઈ, આને મીણથી જોડી દીધેલ છે, એટલે છેડો એમ નહિ મળે, એમ સમજી તે દડાને ગરમાગરમ પાણીમાં નંખાવ્યો. થોડી જ વારમાં મીણ ઓગળ્યું, છેડો જુદો પડી ગયો. રાજા આ જોઈ પ્રસન્ન થયો.

૨. રાજાએ એક ઝાડની લાકડી લઈ તેને બરાબર સરખી કરીને મોકલી, અને પુછાવ્યું કે આનું મૂળ કઈ બાજુ છે ? સૂરિજીએ જોયું કે લાકડી બંને બાજુથી એક સરખી અને ગોળ છે. તેમણે એને પાણીમાં મૂકાવી, તેનો મૂળનો ભાગ ભારે હોવાથી ડૂબવા લાગ્યો, એટલે સૂરિજીએ કહ્યું કે આ બાજુ મૂળ છે.

૩. એક ચારે બાજુએ સરખી એવી ડબ્બી મોકલી અને પૂછ્યું કે આનું ઢાંકણ કઈ તરફથી છે ? સૂરિજીએ જોયું કે ડબ્બીનો આકાર ચારે બાજુથી સરખો છે એટલે એને ગરમાગરમ પાણીમાં નાખી કે એનો લેપ ઉખડ્યો અને મોઢું ખુલી ગયું.

બાળ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી સૂરિપુંગવે એક વાર એક દોરીનો ગૂંથેલો દડો બનાવી રાજસભામાં મોકલ્યો કે આનો છેડો કઈ તરફ છે તે બતાવો. રાજસભાના પંડિત સભ્યોએ ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ એ બધા પ્રયત્નો અફળ ગયા, પછી દક્ષ અને ચતુર બાળ સૂરિવરે ત્યાં પધારી એક પળવારમાં જ છેડો શોધી આપ્યો. આથી રાજા અને રાજસભા ખુશ થઈ ગયાં.

માનખેટપુરનો **કૃષ્ણરાજ** સૂરિજીનો પરમ ભક્ત બન્યો હતો. અહીં પણ એકવાર એક પંડિતે તો ઘીથી ભરેલું કચોળું મોકલ્યું હતું. સૂરિજીએ તરત જ એક શૂળ લઈ કચોળાની વચ્ચે રોપી દીધી. આ જોઈ પંડિત તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો.

પાદલિપ્તસૂરિનો વિહારપ્રદેશ મુખ્યતયા માનખેટપુર જ રહેલ છે. તેમણે અહીંના રાજાને પ્રતિબોધી જૈનધર્મનો અનુરાગી બનાવ્યો હતો.

લાટદેશના ઓંકારપુરનો રાજા **ભીમરાજ** પણ સૂરિજીનો ભક્ત હતો. સૂરિજી નિરંતર શત્રુંજય, ગિરનાર, અષ્ટાપદ, સમ્મેતશિખર અને મથુરાના શ્રીસુપાર્શ્વનાથજીના સ્તૂપને વંદના કરતા હતા અને ત્યાર પછી જ મોંમાં અન્ન-પાણી નાખતા હતા.

સૂરિજીએ ભરૂચના બ્રાહ્મણોમાં જૈનધર્મ અને જૈન સાધુઓ પ્રત્યે જે દ્વેષ, અનાદર અને અભાવ હતો તે મટાડ્યો હતો. ભરૂચના રાજાને પ્રતિબોધી જૈનધર્મમાં સ્થિર થવા સમજાવ્યો હતો.

એમનો એક ગૃહસ્થ શિષ્ય **નાગાર્જુન** છે, જે મહાન રસસિદ્ધ અને મંત્ર-સાધક હતો.

નાગાર્જુન ક્ષત્રિય પુત્ર હતો. તેનું જન્મસ્થાન ઢંકનગર. તેનાં પિતાનું નામ સંગ્રામસિંહ અને માતાનું નામ સુવ્રતા. એને ઉદરમાં આવતાં જ માતાએ હજાર ફણાવાળો **નાગ** જોયો હતો. માટે જ એનું નામ નાગાર્જુન રાખવામાં આવ્યું. બચપણમાં જ બાળક નાગાર્જુને સિંહને માર્યો હતો. તે મોટો થતાં જંગલો, પહાડો અને ગુફાઓમાં જઈ અનેક મહાત્માઓના સંગથી વનસ્પતિઓ, જડીબુટ્ટીઓ, રસાયણો અને રસસિદ્ધિ બનાવવાનું શીખ્યો હતો. એના કાને પાદલિપ્તસૂરિજીના અદ્‌ભુત ચમત્કારો સંભળાયા, અને એણે એક શિષ્ય દ્વારા આચાર્યશ્રીને રસકુપિકા મોકલાવી. સૂરિજીએ તો તે કુપિકા પછાડીને ફોડી નાખી અને બીજી એક કુપિકામાં પોતાનો પેશાબ મોકલી આ રસકુપિકા છે એમ કહેવરાવ્યું. નાગાર્જુને એને પથ્થર ઉપર પછાડી અને પથ્થરને અગ્નિ લાગતાં જ પથ્થર સુવર્ણમય બની ગયો. આ જોઈ નાગાર્જુન દંગ રહી ગયો. તે પાદલિપ્તસૂરિજી પાસે આવી પગે પડ્યો; અને ભક્ત બની તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો. તે સૂરિજીના પગ ધોઈ, સૂંઘી લેપની ઔષધીઓ જાણી લઈ **લેપ** બનાવી પગે ચોપડી પોતે ઊડવા લાગ્યો; પ્રથમ થોડું ઊડ્યો કે તરત નીચે પડી ગયો, એમ બે-ચારવાર પડવાથી એને ખૂબ વાગ્યું. સૂરિજીને આની ખબર પડી. સૂરિજીએ કહ્યું

કે, વત્સ ! ગભરાતો નહીં, હું તારા ચાતુર્ય અને બુદ્ધિબળથી પ્રસન્ન થયો છું. આમાં ગુરુગમની જ થોડી ખામી રહી છે. ચોખાનું નિર્મળ ધોવણ અને કાંજીમાં આ લેપ ઘસવાથી તારી ઈચ્છા પૂરી થશે. નાગાર્જુને તે પ્રમાણે કર્યું અને તે આકાશમાં ઊડવા લાગ્યો. તેણે સૂરિજીને વિનંતી કરી કહ્યું કે મને સેવા ફરમાવો. સૂરિજી બોલ્યા : 'તું જીવનભર જિનધર્મ પાળી આત્મકલ્યાણ સાધ.' નાગાર્જુને તે કબૂલ કર્યું અને જીવનભર જૈનધર્મનું રૂડીરીતે પાલન કર્યું.

તેણે સૂરિજીના નામસ્મરણ માટે સિદ્ધગિરિની તળેટીમાં **પાદલિપ્તપુર** વસાવ્યું છે, જે આજે **પાલીતાણા**ના નામથી ઓળખાય છે. નાગાર્જુને એ ગિરિરાજ ઉપર શ્રીવીરપ્રભુનું મંદિર બનાવી તેમાં સૂરિજીના હાથે શ્રીવીરપ્રભુ વગેરેનાં અનેક જિનબિંબો સ્થાપ્યાં અને આચાર્યવર્યની મૂર્તિ પણ સ્થાપી. સૂરિજીએ આ સમયે સ્વર્ણસિદ્ધિ અને આકાશગામિની વિદ્યાવાળી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ બનાવી છે, આજે આ સ્તુતિનો ગુરુગમ રહ્યો નથી.

સૂરિજીના ઉપદેશથી નાગાર્જુને ગિરનારની નીચે કિલ્લા પાસે દ્વારકાના રાજમહેલો વગેરે બંધાવી તેમાં દશાર્હમંડપ, ઉગ્રસેનનો મહેલ, વિવાહવેદિકા, ભગવાન નેમિનાથનું પાછા વળવું વગેરે બતાવ્યું છે. આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ મહેલો આજે પણ યાત્રિકોની નજરે પડે છે. આ નાગાર્જુને રાજા સાતવાહનને ભરૂચ જીતવામાં ભાગવતનો વેષ લઈ મદદ કરી હતી.

શ્રીકાંતા નગરના ધનપતિ શ્રાવકે સમુદ્રમાંથી મળેલ ભ. પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને સમુદ્ર કિનારે સ્થાપી હતી.* નાગાર્જુને તે પ્રતિમાની સમક્ષ રસસિદ્ધિની સાધના કરી હતી. તે સિદ્ધ થતાં તે સ્થાને થાંભણા ગામ વસાવ્યું. પાછળથી આ૦ અભયદેવસૂરિએ આ પ્રતિમાને પ્રગટ કરી થાંભણા (ખંભાત)માં સ્થાપી હતી.

એકવાર ચાર પંડિતોએ રાજા સાતવાહનની સૂચના પ્રમાણે પ્રાચીન ઋષિઓના શાસ્ત્રોનો સાર માત્ર એકેક ચરણમાં બનાવી પ્રતિષ્ઠાનપુરની રાજસભામાં જઈ આ પ્રમાણે રજૂ કર્યો.

जीर्णे भोजनमात्रेयः, कपिलः प्राणीनां दया ।
बृहस्पतिरविश्वासः, पाञ्चालः स्त्रीषु मार्दवम् ॥१॥

★ આ શેઠને સમુદ્રમાંથી ૩ ભવ્ય જિનપ્રતિમાઓ મળી હતી. તે પૈકીની એક ભ. પાર્શ્વનાથની ચારૂપતીર્થમાં, બીજી ભ૦ અરિષ્ટનેમિની ગુજરાત પાટણમાં, અને ત્રીજી ભ. પાર્શ્વનાથની ખંભાતમાં આજે વિદ્યમાન છે.

આત્રેય મુનિ કહે છે કે, પહેલાં ખાધેલું પચે પછી બીજું ભોજન કરો. કપિલ ઋષિ કહે છે કે, પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખો. બૃહસ્પતિ કહે છે કે, કોઈનો વિશ્વાસ ન કરો. અને પંજાબી પંડિત કહે છે કે, સ્ત્રી પ્રત્યે મૃદુ વર્તન રાખો.

આ સાંભળી રાજાએ તે પંડિતોને મોટું ઈનામ આપ્યું; પરંતુ તેઓએ જણાવ્યું કે, હે રાજન્ ! તારી રાજસભા અમારી પ્રશંસા કરે તો જ ઠીક કહેવાય.

રાજાએ પોતાની ભોગવતી વારાંગનાને કહ્યું કે, તું આ કવિઓના વખાણ કર.

ભોગવતીએ ઉત્તર આપ્યો કે, રાજન્ ! હું તો મહાગુણવાન સમર્થ ક્રિયાપાત્ર મહાકવિ આકાશગામી અને મહાવિદ્યાસિદ્ધ આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ સિવાય બીજાની સ્તુતિ કરતી જ નથી.

મંત્રી શંકર આ સાંભળી ઈર્ષ્યાળુ બની બોલ્યો કે, તેઓ મહાગુણી તો જ કહેવાય કે મરીને જીવતા થાય.

ભોગવતીએ વિનય કર્યો કે, એ યોગીશ્વરમાં એ પણ સંભવે છે.

આચાર્યશ્રીનો નગરપ્રવેશ હતો ત્યારે પંડિત બૃહસ્પતિએ પ્રથમ વિરોધ કર્યો અને પછી ખુશી બતાવી.

કવિ પાંચાલે પણ સૂર કાઢ્યો કે, આચાર્યશ્રીએ 'તરંગવતી' બનાવી છે જે માત્ર સ્ત્રીઓ, બાલકો અને મૂર્ખાને ભણવાલાયક છે.

સૂરિજીએ આ વાતો સાંભળી, તેમણે એક દિવસે કપટમૃત્યુ બતાવ્યું. એમની પાલખી કવિ પાંચાલના મહેલ પાસે આવી કે, કવિએ દોડતા આવી શોકપૂર્વક કહ્યું કે, જે આચાર્યના મુખરૂપી ઝરામાંથી તરંગવતી નદી નીકળી છે તે આચાર્યને લઈ જનાર યમરાજનું માથું કેમ ફૂટી ન ગયું ?

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ આ સ્તુતિ સાંભળીને જીવતા થયા અને રાજા, પ્રજા તથા કવિઓ ખુશ થયા.

આચાર્યશ્રીએ નિર્વાણકલિકા, પ્રશ્નપ્રકાશ, કાલજ્ઞાન, જ્યોતિષ-કરંડકની ટીકા, તરંગલોલા કથા અને વીરસ્તુતિ વગેરે ગ્રંથો બનાવેલ છે, જે પૈકીના ઘણા ગ્રંથો આજે વિદ્યમાન છે. 'તરંગલોલા' આજે ઉપલબ્ધ નથી કિન્તુ આ૦ વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રે તેના આધારે 'તરંગવતીસાર' રચ્યો છે જે આજે મળે છે.

વિદ્વાન નાગાર્જુને યોગરત્નાવલી, યોગરત્નમાલા, અનેકાક્ષરી વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યાનું કહેવાય છે.

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિએ શત્રુંજય તીર્થ ઉપર ૩૨ દિવસનું અનશન કર્યું અને તેઓ કાળધર્મ પામી બીજા દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ મહાન શાસનપ્રભાવક આચાર્યના સમયમાં 'યોનિપ્રાભૃત'માં પ્રવીણ શ્રીરુદ્રદેવસૂરિજી, નિમિત્ત-વિદ્યામાં પ્રવીણ શ્રીશ્રમણસિંહસૂરિજી, વિદ્યાસિદ્ધ શ્રીખપુટાચાર્ય, અતિશય પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધોપાધ્યાય શ્રીમહેન્દ્રસૂરિજી થયા છે.

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિએ શ્રીખપુટાચાર્યજી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો.

આ આચાર્યશ્રીના સમકાલીન રાજાઓ ભરૂચનો બલમિત્ર, ઓંકારપુરનો ભીમરાજ, માનખેટપુરનો કૃષ્ણરાજ, પાટલીપુત્રનો મુરુંડરાજ અને પ્રતિષ્ઠાનપુરનો **સાતવાહન** વગેરે છે.

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિના સમયનિર્ણય માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે.

આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ વિદ્યાધરવંશના છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે વાચકવંશમાં થયા છે. તેમના ગુરુ વિદ્યાધરવંશના આ૦ નાગસૂરિ હતા; એમ વર્ણન મળે છે. 'કલ્પસૂત્રની ચૂર્ણિ'માં તેમને ''વાચક'' તરીકે સંબોધ્યા છે.

ઇતિહાસમાં આપણને બે નાગહસ્તિસૂરિજીનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૧. આર્ય મહાગિરિની પરંપરાના સ્થ. કોડિન્નસૂરિના શિષ્ય સ્થ. નાગસૂરિ, જેઓ વીરનિર્વાણની ચોથી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. જો આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ તેમના શિષ્ય હોય તો તેમનો સત્તાસમય વિક્રમપૂર્વે આવે છે.

૨. વાચકવંશમાં આ૦ નંદિલસૂરિ પછી વાચક આ૦ નાગહસ્તિસૂરિ થયા છે, જે આ૦ વજ્રસેનસૂરિના પટ્ટધર હતા, વીરનિર્વાણ સં. ૬૨૦થી ૬૮૯ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા. યદિ આ૦ પાદલિપ્તસૂરિજી તેમના શિષ્ય હોય તો તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ત્રીજી સદીનું ચોથું પાદ આવે.

'પ્રભાવકચરિત્ર' તથા પટ્ટાવલીઓ વગેરેમાં આ૦ પાદલિપ્તસૂરિને વિક્રમ પહેલાના આચાર્ય માન્યા છે. સમકાલીન રાજાઓના નામોને આધારે વિચાર કરીએ તો આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી સદીના આચાર્ય હોય એમ મનાય છે.

એકંદરે બીજા પ્રમાણો તપાસી આ સમયનિર્ણય કરવો જરૂરી છે. આ૦ રુદ્રદેવસૂરિ વગેરે આ૦ પાદલિપ્તસૂરિના સમકાલીન આચાર્યો છે, એ તો સહેજે માની શકાય તેમ છે.

વિદ્યાધરવંશ તે વાચકવંશ (વીર સં. ૧૭૦), વિદ્યાધરશાખા (વીર સં. ૩૫૦) અને વિદ્યાધરકુલ (વીર સં. ૬૫૦)નો પરિચાયક શબ્દ છે. આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ વિદ્યાધરવંશના એટલે વાચકવંશના આચાર્ય છે એમ માનવું એ જ યુક્તિસંગત છે.

યુગપ્રધાન આ૦ રેવતીમિત્ર, આ૦ ધર્મસૂરિજી :

તેઓનો પરિચય 'યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી'માં આવી ગયો છે. તેમના સમયે પંચકલ્પનો વિચ્છેદ થયો. વીર સં. ૪૧૪ની આસપાસમાં 'જીતકલ્પ' બન્યો જે અત્યારે મળતો નથી. આજે જે જીતકલ્પ મળે છે તે આ૦ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો રચેલો છે.

આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિ, આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર :

सुअकेवलिणा जओ भणियं-
आयरियसिद्धसेणेण, सम्मइए पइट्ठिअजसेण ।
दूसम-णिसा-दिवायर कप्पत्तणओ तदुक्खेणं ॥

દુઃષમકાળરૂપી રાત્રિમાં દિવાકર જેવા હોવાથી દિવાકર નામવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત યશવાળા **શ્રુતકેવલી** આ૦ સિદ્ધસેને કહ્યું છે કે.....
(આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃત 'પંચવત્થુગ' ગા. ૧૦૪૮)

આ૦ સિદ્ધસેન જૈન ન્યાય-પ્રમાણશાસ્ત્રના આદ્ય પ્રતિષ્ઠાપક, રાજા વિક્રમાદિત્યની રાજસભાના સમર્થ વિદ્વાન અને રાજમાન્ય ગુરુ હતા. આ આચાર્યવર્યે શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિવર પાસે દીક્ષા લીધી હતી.★

શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિજીનો જન્મ ગૌડદેશના **કોશલા** ગામમાં બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. તેમનાં માતા-પિતાનું નામ મળતું નથી. તેમનું નામ **'મુકુન્દ'** હતું. તેમણે જે વંશમાં આચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિજી થયા છે, તે જ વિદ્યાધરવંશના **સ્કંદિલસૂરિજી** પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી.

આ મુકુન્દે વૃદ્ધાવસ્થામાં દીક્ષા લીધેલી હોવાથી અને જ્ઞાન મેળવવાની વધુ જિજ્ઞાસા હોવાથી દિવસ ને રાત જોરશોરથી ભણતા હતા.

★ धन्वतरिः क्षपणकोऽमरसिंहशंकुर्वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ (ज्योतिर्विदाभरण)

એમને ના પાડવામાં આવી કે બહુ જ જલદી ઊઠી બહુ ઊંચેથી ભણવું નહીં, પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની તાલાવેલીને લીધે તેઓ બધું ભૂલી જતા. એક વાર એક સાધુજીએ કહ્યું કે, આપ આટલું જોરથી ભણીને શું સાંબેલું ફુલાવવાના છો ?

પછી તો મુકુન્દ સાધુજીએ ગુરુકૃપાથી સરસ્વતી મંત્ર મેળવી ભરૂચના નાળિયેરી પાડાના જિનાયલમાં મંત્રસાધના કરી સાંબેલું પણ ફુલાવ્યું હતું અને શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરી વાદીઓને હરાવી પૂરી યોગ્યતા મેળવી હતી. ગુરુજીએ તેમને યોગ્ય જોઈ આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા અને તેઓ **શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિ** તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. સૂરિજી વિહાર કરતા ઉજ્જૈન તરફ પધાર્યા. સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય ત્યારે અવન્તિ (ઉજ્જૈન)માં રાજ્ય કરતો હતો.

શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિજી વિહાર કરીને જતા હતા ત્યાં તેમને નગર બહાર 'સિદ્ધસેન' નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળ્યો. આ પંડિત વૈદિક સાહિત્યનો પારદૃષ્ટા હતો, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રકાંડ જ્ઞાતા હતો, તેણે અનેક બૌદ્ધો અને બીજા પંડિતોને વાદવિવાદ કરી જીત્યા હતા.

સિદ્ધસેનના પિતાનું નામ દેવર્ષિ, માતાનું નામ દેવશ્રી અને જાતે કાત્યાયનગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા. તે બાલ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન મેળવી મહાપંડિત થયો હતો, તે પાંડિત્યના અભિમાનમાં પેટે લોઢાનો પાટો, હાથમાં એક નિસરણી અને બીજા હાથમાં કુહાડી રાખતો હતો. આવા વિચિત્ર વેશધારી પંડિતે વૃદ્ધવાદિસૂરિજીને કહ્યું કે મારી સાથે વાદ કરો. સૂરિજી બોલ્યા, કોઈ રાજસભામાં જઈએ. સિદ્ધસેને કહ્યું, ના, અહીં જ ઠીક છે. પછી તો ગામ બહાર મેદાનમાં જ ભરવાડોની હાજરીમાં શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો.

સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં જ અસ્ખલિત ભાષાપ્રવાહ વહેતો મૂક્યો, ભરવાડો એમનો આ ભાષાપ્રવાહ સમજી ન શક્યા. પછી આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિજીએ લોકભાષામાં **નવિ મારઇ, નવિ ચોરઇ** વગેરે દોહરા બનાવીને ભરવાડોને બોધ આપ્યો કે કોઈ જીવને મારવો નહિ, ચોરી કરવી નહિ, સ્વદારાસંતોષ રાખવો વગેરે વગેરે. ભરવાડો આ ઉપદેશ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યાઃ આ બુઢ્ઢા સાધુ-મહારાજ જીત્યા.

સિદ્ધસેને ત્યાં જ આ૦ વૃદ્ધવાદિજીનું શિષ્યપણું સ્વીકાર્યું. પછી તો સિદ્ધસેને રાજસભામાં પણ વાદમાં હાર ખાધી છે અને વૃદ્ધવાદિસૂરિજી પાસે જૈનધર્મની દીક્ષા સ્વીકારી છે. તે વખતે તેનું નામ 'કુમુદચંદ્ર' રાખ્યું હતું. મુનિ કુમુદચંદ્ર ટૂંક સમયમાં જ જૈનાગમના અભ્યાસી થયા. સૂરિજીએ તેમની

યોગ્યતા જોઈ તેમને આચાર્ય પદવી આપી અને અસલનું 'સિદ્ધસેનસૂરિ' એવું નામ આપ્યું. એટલે મુનિ કુમુદચંદ્રજી આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિજી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. એમણે પોતાની કાવ્યશક્તિથી રાજા વિક્રમાદિત્યને પ્રસન્ન કર્યો. રાજાએ તેમની અજોડ વિદ્વત્તા અને કાવ્યશક્તિથી પ્રસન્ન થઈને **એક કરોડ સોનામહોર** આપવા માંડી. સૂરિજીએ કહ્યું કે અમે તો અકિંચન સાધુ છીએ. પછી રાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, નવાં જિનમંદિરો કરાવ્યાં અને સિદાતા શ્રાવકોને પણ સહાયતા કરી.

એકવાર સૂરિજી ચિત્તોડગઢ પધાર્યા હતા. ત્યાં એક વિચિત્ર થાંભલો તેમની નજરે પડ્યો. આ થાંભલો પથ્થર, માટી, ઈંટ કે લાકડાનો ન હતો કિન્તુ લોપ્યમય હતો. તેમણે આને યુક્તિથી ઉઘાડ્યો અને તાડપત્રની એક પોથી કાઢી તેમાંથી સુવર્ણસિદ્ધિની વિદ્યા અને સરસવમાંથી સુભટ બનાવવાની વિદ્યા વાંચી. ત્યાં તો શાસનદેવે તે પુસ્તક ખેંચી લીધું પરંતુ સૂરિજીને આ બન્ને વિદ્યાઓ યાદ રહી ગઈ.

એકવાર સૂરિજી વિહાર કરતા કર્મારગામ તરફ આવ્યા છે. ત્યાંનો **રાજા દેવપાલ** સૂરિજીના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી જૈનધર્મી થયો, રાજાએ સૂરિજીને પોતાની પાસે રાખ્યા. એકવાર કામરુ દેશના રાજા વિજયવર્માએ એના ઉપર હુમલો કર્યો. સૂરિજીએ રાજા દેવપાલને વિદ્યા દ્વારા સોનાની અને સુભટોની મદદ આપી, આથી એ જીત્યો. રાજાએ અને પ્રજાએ સૂરિજીનાં ભૂરિભૂરિ યશગાન ગાયાં અને અંધારામાં પ્રકાશ ફેલાવનારું **દિવાકર**નું માનવંતુ **બિરુદ** આપ્યું. રાજા આટલેથી જ નથી અટક્યો; તે સૂરિજીને આગ્રહ કરી હાથી અને પાલખી ઉપર પણ બેસાડી દેતો હતો. આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિજીને આ સમાચાર મળતાં તેઓ અહીં આવ્યા. સાધુજીવનનું મહત્ત્વ સમજાવી, પ્રતિબોધી સિદ્ધસેન દિવાકરને ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરાવ્યો.

આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિજીને એકવાર વિચાર આવ્યો કે પ્રાકૃતમાં રહેલા જૈન સાહિત્યને સંસ્કૃતમાં બનાવીએ તો સારું. આ વિચાર તેમણે ગુરુ સમક્ષ મૂક્યો અને તેમાંથી નીચે મુજબ વાર્તાલાપ થયો :

ગુરુજી : વત્સ ! આ તારો વિચાર ઉચિત નથી. શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ ખાસ કરીને બાલજીવો, સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય બુદ્ધિના જીવોના બોધને માટે માગધી–પ્રાકૃતમાં શાસ્ત્રોની ગૂંથણી કરી છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર : પ્રભો ! પૂર્વની ભાષા તો સંસ્કૃત છે ને ?

ગુરુજી : વત્સ ! હા, એ વાત સાચી છે. એટલે જ સ્ત્રીઓ, બાલજીવો અને સામાન્ય માણસો માટે તે અગમ્ય અને દુર્બોધ છે અને એટલા માટે તેઓને એ પૂર્વ શાસ્ત્રો ભણવાની ના પાડી છે. તારો વિચાર ઉચિત નથી.

દિવાકરજી : પ્રભો ! મારું એક સંસ્કૃત પદ તો સાંભળો ?

'नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्यः'

આમાં પાંચે ય પદોનો મંત્ર સમાઈ જાય છે.

ગુરુજી : આ તારું કથન શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, તારે એ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડશે.

દિવાકરજી : પ્રભો ! મારું વર્તન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તો મને પ્રાયશ્ચિત્ત આપો. આપ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપશો, તે હું સ્વીકારીશ.

ગુરુજી : તમને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. તમારે ૧૨ વર્ષ સુધી ગુપ્તવેષે રહેવું અને મહાન રાજાને પ્રતિબોધી જૈન બનાવવો.

સિદ્ધસેન દિવાકર આ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. તેમણે સાતેક વર્ષો બાદ એક દિવસ ઉજ્જૈન(અવંતી)માં આવી રાજા વિક્રમાદિત્યને એક શ્લોક લખી જણાવ્યું કે પોતે રાજસભામાં આવવા ઈચ્છે છે. વિક્રમે એ શ્લોકરચનાથી પ્રસન્ન થઈ તરત જ ઉત્તર વાળ્યો કે આપને જોઈએ તો લાખ સોનામહોરો લઈ જાઓ અથવા રાજસભામાં પધારો.

આચાર્યશ્રીએ રાજા પાસે જઈ એક પછી એક શ્લોકો કહી સંભળાવ્યા, તે આ પ્રમાણે –

अपूर्वेयं धनुर्विद्या, भवता शिक्षिता कुतः ? ।
मार्गणौघः समभ्येति, गुणो याति दिगन्तरम् ॥१॥

હે રાજન્ ! તું આ વિચિત્ર ધનુર્વિદ્યા ક્યાં ભણ્યો ? કેમકે માર્ગણો (બાણો-યાચકો) તારી પાસે આવે છે, જ્યારે તારા ગુણો (ધનુષ્યની દોરી-યશ) દૂર દૂર સુધી ફેલાતા જાય છે.

अमी पानकुरङ्गाभाः, सप्तापि जलराशयः ।
त्वद्यशोराजहंसस्य, पञ्जरं भुवनत्रयम् ॥२॥

હે રાજન્ ! તારા યશરૂપી રાજહંસે આ ત્રણે ભુવનને પોતાનું પાંજરું બનાવી રાખ્યું છે, જેને આ સાતે સમુદ્રો તો પાણીનાં કુંડાં જેવા લાગે છે.

सर्वदा सर्वदोऽसीति, मिथ्या संस्तूयसे बुधैः ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं, न वक्षः परयोषितः ॥३॥

હે રાજન્ ! 'તું હંમેશાં સર્વ ઇચ્છિતને આપનાર છે' એમ વિદ્વાનો તારી પ્રશંસા કરે છે તે મિથ્યા છે, કેમકે તું શત્રુઓને પીઠ આપતો નથી અને પારકી સ્ત્રીઓને છાતી દેતો નથી.

भयमेकमनेकेभ्यः, शत्रुभ्यो विधिवत् सदा ।
ददासि तच्च ते नास्ति, राजंश्चित्रमिदं महत् ॥४॥

હે રાજન્ ! ભય એક જ છે છતાં તું અનેક શત્રુઓને નિયમિત રીતે ભય આપે છે, વળી તે તારી પાસે તો રહેતો જ નથી. આ દરેક અજબ ઘટનાઓ છે.

રાજાએ આચાર્યશ્રીને આ શ્લોકોના બદલામાં અનુક્રમે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ ચાર દિશાનું રાજ્ય સમર્પિત કર્યું. અંતે રાજાએ રાજસિંહાસનનો ત્યાગ કરી ગુરુને નમીને કહ્યું કે, પ્રભો ! આ રાજ્ય આપનું છે.

સૂરિજી બોલ્યા : અમે તો અકિંચન સાધુ છીએ.

રાજા સૂરિજીને અપૂર્વ ભક્તિથી રાજસભામાં બહુમાન આપે છે, અને નિરંતર રાજસભામાં આવવાનું કહે છે; પરંતુ સૂરિજી મહારાજ તો ત્યાંથી વિહાર કરી જાય છે.

થોડા સમય પછી સિદ્ધસેનસૂરિજી અવધૂતવેશે પુનઃ અવન્તિમાં પધાર્યા અને મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં મહાદેવજી તરફ પગ લાંબા કરી સૂતા. પૂજારી તેમને પ્રાતઃકાળે મંદિરમાં સૂતેલા જોઈ ઉઠાડવા વિવિધ પ્રયત્નો કરે છે, પરંતુ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાથી તે રાજાને ફરિયાદ કરે છે.

રાજા વિક્રમાદિત્યે પોતાના સિપાહીઓને હુકમ કર્યો કે, "જાઓ, જલદી જાઓ, એ જોગીને કોરડા મારી, ઉઠાડીને ભગાડી મૂકો." સિપાહીઓએ ત્યાં જઈ સૂરિજીને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા અને છેવટે કોરડાનો માર શરૂ કર્યો. પરંતુ બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે એક પણ કોરડો સૂરિજીને વાગતો નથી; રાજાના અંતપુરમાં રાણીઓને એ કોરડા વાગે છે, ત્યાં રડારોળ અને ચીસાચીસ શરૂ થઈ. આ સમાચાર મળતાં રાજાએ કોરડાનો માર બંધ કરાવ્યો અને પોતે મહાકાળેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યા.

રાજા : પ્રભો ! આપના જેવા મહાત્માને આ ન શોભે. આપે તો આ વિશ્વવંદ્ય મહાદેવજીને નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

દિવાકરજી : (બેઠા થઈને) રાજન્ ! તું જેમને વિશ્વવંદ્ય કહે છે, જેમને મહાદેવ કહે છે, તે વાસ્તવિક રીતે એ પદને યોગ્ય નથી.

રાજા : કેમ ?

સૂરિજી : આ મહાદેવના લિંગમાં મારા નમસ્કારને સહન કરવાની શક્તિ જ નથી.

રાજા : મહાત્માજી ! ના, ના, એમ તો ન હોય. મને એમાં એ શક્તિ છે કે નથી તે સાક્ષાત્ બતાવો.

આચાર્યશ્રીએ તરત જ સાચા મહાદેવની સ્તુતિ શરૂ કરી, છેવટે ''કલ્યાણમંદિર'' સ્તોત્ર નવું બનાવતાં બનાવતાં ગાવા લાગ્યા. તે સ્તોત્રના અગિયારમા શ્લોકે શિવલિંગમાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંડ્યો, પછી તેજ પ્રગટ્યું, સોળમા શ્લોકે શિવલિંગ ફાટ્યું. અંદરથી મહાચમત્કારી પાર્શ્વ-જિનેશ્વરનાં પ્રતિમાજી નીકળ્યાં. આ જોઈ રાજા અને પ્રજા ઠરી ગયાં, બત્રીશમા શ્લોકે પ્રતિમાજી સ્થિર થયાં. આ 'કલ્યાણમંદિર'ના શ્લોકો ૪૪ છે. અત્યારે પણ આ સ્તોત્ર વિદ્યમાન છે.

આ જોઈ રાજા પ્રતિબોધ પામ્યો, પછી આચાર્યમહારાજે આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધી ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો : ''આર્ય સુહસ્તિસૂરિના સમયે અવન્તિસુકુમારના પુત્ર મહાકાળે પિતાના સ્મારકરૂપે અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથજીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોના હાથમાં આ સ્થાન આવતાં તેઓએ અહીં શિવલિંગ પધરાવ્યું હતું. (જુઓ પૃ. ૧૬૬) આજે ધરણેન્દ્રે આ સ્તુતિથી અહીં આવી ફણાસહિત શ્રીપાર્શ્વનું તે જ બિંબ પ્રગટ કર્યું છે.''

રાજા વિક્રમાદિત્ય સૂરિજીના ઉપદેશથી પરમ જૈનધર્મી થયો, તેણે નવું મંદિર બનાવી તેમાં 'અવન્તિપાર્શ્વનાથજી'ની સ્થાપના કરી ત્યારથી **અવન્તિપાર્શ્વનાથ** તીર્થ વિદ્યમાન છે. પછી તો તેમના હાથ નીચેના બીજા મોટા ૧૮ રાજાઓએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. પ્રાયશ્ચિત્તનાં બાર વર્ષમાં પાંચ વર્ષ બાકી હતાં, કિન્તુ શ્રીસંઘે તે વર્ષો માફ કર્યાં છે.

રાજાઓ આ મહાન સૂરિપુંગવને બહુ જ માન અને ભક્તિથી જોતા અને ભક્તિના આવેશમાં સૂરિજીને રાજસિંહાસને પણ બેસાડતા હતા. સૂરિજી પણ રાજપાલખીમાં બેસીને રોજ રાજસભામાં જતા; વિદ્યાવિનોદ,

ધર્મગોષ્ઠિ અને ધર્મોપદેશ પણ ચાલતો હતો અને જૈનધર્મનો પ્રચાર વધતો જતો હતો.

એમના ગુરુ શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિજીને આ સમાચાર મળ્યા, સૂરિજીને શાસનપ્રભાવના સાંભળી હર્ષ થયો, તેમજ પાલખીમાં બેસવું વગેરે સાંભળીને દુઃખ પણ થયું. પછી તો વયોવૃદ્ધ સૂરિપુંગવ વૃદ્ધવાદિસૂરિજી ઉજ્જૈન આવ્યા. તેમણે યુક્તિ કરીને શિષ્યની પાલખી ઉપાડી, કિન્તુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પાલખી બરાબર ઉપડતી ન હતી, તેમ ચલાતું પણ ન હતું. અંદર બેઠેલા સિદ્ધસેન દિવાકરે પાલખીને ડોલતી જોઈને પૂછ્યું કે–

भूरिभारभराक्रान्तः स्कन्धः, किं तव बाधति ?।

ગુરુજીએ તરત જ મીઠો ઉત્તર વાળ્યો કે –

न तथा बाधते स्कन्धः यथा बाधति बाधते ॥

સિદ્ધસેનજી આ સાંભળી ચમક્યા, તેમને પોતાના બોલવામાં થયેલી ભૂલ ખ્યાલમાં આવી, અને સાથોસાથ એમ પણ થયું કે 'મારી આવી ભૂલ કાઢનાર મારા ગુરુજી જ હોય.' તરત જ તેમણે પાલખી રોકી નીચે ઊતરી જોયું. ચોથા ભોઈના સ્થાને સાક્ષાત્ ગુરુજી જ હતા. હવે તે તરત ગુરુજીને ચરણે નમી પડ્યા, પાલખી મૂકી દઈ પગપાળે ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શરમના માર્યા કંઈ બોલ્યા-ચાલ્યા વિના બે હાથ જોડી ગુરુજીની સામે ઊભા રહ્યા. ગુરુજીએ પણ ઉદારતા દાખવી તેમને વાત્સલભાવે ઉપદેશ આપ્યો અને આદર્શ સાધુજીવન ગાળવા પ્રેર્યા. બસ ! સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ થઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

પં. શુભશીલગણી મહારાજ લખે છે કે, એકવાર **ઉંકારપુર**ના જૈનસંઘે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીને ફરિયાદ પહોંચાડી કે, અહીંના બ્રાહ્મણો અમને જિનમંદિર બાંધવા દેતા નથી.

સૂરિજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે, સમયે બધું ઠીક થઈ જશે.

પછી સિદ્ધસેનસૂરિજી ઉજ્જૈન પધાર્યા હતા ત્યારે તેમના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્યે ઉંકારપુરમાં જિનાલય બંધાવી તેમાં **ઉંકાર પાર્શ્વનાથ**ની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને તેના રક્ષણ માટે ૧૨ ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં. (વિક્રમચરિત્ર)

આ સ્થાન આજે **એકલિંગ** તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં જિનાલયને બદલે શિવાલય મોજૂદ છે પરંતુ તેને ફરતી દેરીઓમાં જૈન ચિહ્નો વિદ્યમાન છે,

તેથી નિઃસંદેહ માનવું પડે છે કે તે એક સમયે જૈનમંદિર જ હશે અને સમય જતાં બ્રાહ્મણોએ તેને શિવમંદિર બનાવ્યું હશે. તેની પાસે **નાગદા** છે તે પણ પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. ત્યાં આજે ૧ જિનમંદિર તથા જૂના દેરાસરનાં ખંડેરો વિદ્યમાન છે.

આ પછી સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યે શત્રુંજય તીર્થનો મોટો યાત્રાસંઘ કાઢ્યો હતો, જેમાં લાખો મનુષ્યો સાથે હતા, રાજાએ ત્યાં મોટો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.*

સૂરિજીના ઉપદેશની આ અજોડ સિદ્ધિ છે કે તે સમયે ભારતમાં અહિંસાનો વિજયધ્વજ ફરક્યો.

સાહિત્યરચના : આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીએ અનેક મૌલિક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેઓ જૈન ન્યાયસાહિત્યના આદિ પુરસ્કર્તા છે. તેમની પહેલાંનો યુગ **આગમપ્રધાન** હતો. ગૌતમ ઋષિનું 'ન્યાયસૂત્ર' બન્યા પછી ન્યાયશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા વધી, આથી જૈન દર્શનનાં તત્ત્વોને તર્કણાની કસોટીમાં કસીને સંસ્કૃતમાં રજૂ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય આ આચાર્યશ્રીને પ્રાપ્ત થયું છે. પરપક્ષને વાસ્તવિક રીતે બતાવી તેનું શ્રુતિ અને તર્કથી ખંડન અને સમર્થન; આ પદ્ધતિએ તેઓએ ન્યાયશાસ્ત્રને અદ્‌ભુત બનાવ્યું છે. તેમના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. **ન્યાયાવતાર** : શ્લોક ૩૨, તેની ઉપર આ૦ સિદ્ધર્ષિએ ૨૦૭૩ શ્લોકની ટીકા, આ૦ ભદ્રસૂરિએ ૧૦૫૩ શ્લોકનું ટિપ્પણ રચ્યાં છે. આ સિવાય તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર, નોટ્સ અને સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર પણ થયાં છે. જૈનન્યાયનો આ આદિ ગ્રંથ છે. તેમાં વસ્તુપ્રવાહ ભાગીરથીની જેવો મન્દ મન્દ ધીર અને ગંભીર વહ્યો જાય છે, તેની સંસ્કૃત ભાષા સુલલિત છે.

૨. **સમ્મતિતર્ક** : આચાર્યશ્રીનો આ અદ્‌ભુત અને મહાન ગ્રંથ છે. તેમાં જૈન દર્શનના તત્ત્વોની ન્યાયપૂર્ણ છણાવટ છે. આ ગ્રંથમાં ૩

★ સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના સંઘમાં ૧૪ મુકુટબંધી રાજાઓ, ૭૦ લાખ શ્રાવક કુટુંબો, આ૦ સિદ્ધસેન વગેરે ૫૦૦ શ્રમણભગવંતો, ૧૬૯ સોનાનાં દેરાસરો, ૩૦૦ ચાંદીનાં દેરાસરો, ૫૦૦ હાથીદાંતનાં જિનાલયો, ૧૮૦૦ ચંદનનાં દેરાસરો, ૧ કરોડ રથ, ૬ હજાર હાથી, ૧૮ લાખ ઘોડા અને બીજા વ્યવસ્થાપકો, રક્ષકો, માણસો વગેરે વગેરે હતા.

આ સંઘ શત્રુંજય તથા ગિરનારની પગપાળા યાત્રા કરી પાછો ઉજ્જૈન ગયો હતો. સંઘમાં માનવોનો મહાસાગર ઉલટ્યો હતો.

કાંડો અને ૧૬૭ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે. પહેલા કાંડમાં ૫૪ ગાથાઓ છે, જેમાં નયવાદનું વિશદ વર્ણન છે. નયવાદનું ગંભીર અને તલસ્પર્શી પર્યાલોચન કરવા ઈચ્છનારે આ કાંડનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. બીજા કાંડમાં ૪૩ ગાથાઓ છે, જેમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની સુંદર છણાવટ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાનની વાસ્તવિકતા સમજાવી એની વિશદ ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા કાંડમાં ૭૦ ગાથાઓ છે, જેમાં જ્ઞેય તત્ત્વની ચર્ચા કરી અનેકાન્તવાદ યાને સ્યાદ્વાદની સુંદર વિચારણા આપી છે. એમાં સ્યાદ્વાદના અપૂર્વ રહસ્યનો ખજાનો ભર્યો છે.

આ ગ્રંથ ઉપર શ્વેતાંબર અને દિગંબર આચાર્યોએ ટીકાઓ રચી છે. એમાં શ્વેતાંબર નૈયાયિક આ૦ મલ્લવાદિસૂરિજીકૃત ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા અને દિગંબર આ૦ સુમતિની ટીકા ઉપલબ્ધ નથી; રાજગચ્છીય શ્વેતાંબરાચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિશિષ્યકૃત તર્કપંચાનન,* શ્રીઅભયદેવસૂરિજીકૃત **તત્ત્વબોધવિધાયિની** ટીકા વિદ્યમાન છે, જે પચીશ હજાર શ્લોકમાં છે. આ ટીકા ભારતીય સાહિત્યનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે, એમ કહીએ તો ચાલે, જેનું બીજું નામ વાદમહાર્ણવ છે.ક

૩. **દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા** : આમાં સૂરિજીની બત્રીશ બત્રીશીઓનો સમાવેશ થાય છે. અત્યારે આમાંની ન્યાયાવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ ઉપલબ્ધ છે, જે જૈનધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર તરફથી છપાઈ ગયેલ છે. આની રચના જ એવી અપૂર્વ ગૂઢ અને ગંભીરાર્થ ભરેલી છે કે આ બત્રીશ બત્રીશીઓ ઉપર કોઈ પણ સમર્થ વિદ્વાને ટીકા નથી રચી. આમાં જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યનાં તત્ત્વોની ગૂંથણી છે, જે બત્રીશીમાં જે વિષય લીધો તેને એટલી ગહન ભાષામાં અને એવી ઝીણવટભરી રીતે સંગ્રહીત કરેલ છે કે તે વિષયથી અજાણ મનુષ્ય તો આ બત્રીશીને સમજી શકે જ નહિં. આ બત્રીશીઓ પદ્યમાં છે અને તેની અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ, વૈતાલીય, પૃથ્વી, આર્યા પુષ્પિતા, વસંતતિલકા, શિખરિણી, મન્દાક્રાંતા,

---

★ મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે પણ આ ગ્રંથ ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરેલ હતું.

ક સન્મતિતર્ક સટીક ભા.૧ થી ૫, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર-અમદાવાદ તરફથી પ્રકાસ્તિ થયો છે. ભા.૧લો શ્રીયશોવિજયજી ગ્રંથમાલા-કાશી અને જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા-અમદાવાદે પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેસલમેર ભંડારોમાં આ ગ્રંથની એક તાડપત્રીય પ્રત છે જે પ્રકાશિત ગ્રંથો કરતાં ઘણે સ્થાને જુદી પડે છે અને પ્રાચીન છે.

શાલિની વગેરે વગેરે જુદા જુદા છન્દોમાં રચના કરેલી છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીનો ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, આ૦ હેમચંદ્રસૂરિની અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા, અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા તથા પ્રમાણમીમાંસા અને મધ્વાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહ વગેરેનું મૂળ આ બત્રીશીઓમાં છે.

મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના ન્યાયગ્રંથોમાં ખાસ સન્મતિતર્ક અને દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકાઓની છાયા ઝળહળે છે.

આ બત્રીશીઓમાં વાદબત્રીશી, વેદબત્રીશી, બૌદ્ધ સંતાનબત્રીશી, સાંખ્યપ્રબોધબત્રીશી વગેરે તો તે દર્શનગ્રંથોના સંદોહરૂપ છે. આમાંની ઘણી બત્રીશીઓમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિઓ છે. ક. સ. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ જેને માટે કહે છે કે—

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था, अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

૪. **કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર** : અવન્તિ પાર્શ્વનાથના પ્રાગટ્ય માટે આ સ્તોત્ર બનેલ છે, જેમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ છે. વસન્ततિલકાના ૪૪ સંસ્કૃત શ્લોકો છે. ભાષા મંજુલ, સુલલિત, હૃદયંગમ, ભાવવાહી અને ભક્તિપોષક છે.

૫. **નયાવતાર** : આ૦ સિંહસૂરિ ક્ષમાશ્રમણે દ્વાદશારનયચક્રની ન્યાયાગમાનુસારિણી ટીકામાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત એ જ ટીકામાં આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિના ગ્રંથોમાંથી (૧) **यत्र हार्थो वाच्यं व्यभिचरति नामाभिधानं तत् ।** (૨) **कुतो ज्ञायते इति चेत् ? सत्तार्था इत्यविशेषेणोक्तत्वात् 'अस्ति-भवति-विद्यति-पद्यति-वर्ततयः सत्तार्थाः' इत्यविशेषेणोक्तत्वात् सिद्धसूरिणा ।** (વિ. ૧૬૬) ઇત્યાદિ ઉદ્ધરણો મળે છે જે દિવાકરજીના કોઈ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોનાં હોવાનું મનાય છે.

૬. **ગંધહસ્તિ-વિવરણ** : આ૦ શીલાંકસૂરિજીના એક ઉલ્લેખ મુજબ આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિએ 'આચારાંગસૂત્ર'ના પહેલા અધ્યયન ઉપર ગંધહસ્તિ-વિવરણ રચ્યું છે. જેમકે—

शस्त्रपरिज्ञा-विवरणमतिबहुगहनं च गन्धहस्ति-कृतम् ।
तस्मात् सुखबोधार्थं, गृह्णाम्यमञ्जसा सारम् ॥१॥

(आयरंगसुत्त—टीका)

આ ઉપરથી જણાય છે કે આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિએ ગંધહસ્તિ વિવરણ બનાવ્યું હતું. એવી પણ એક માન્યતા છે કે, 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર ગંધહસ્તિ

મહાભાષ્ય બન્યું હતું, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. સંભવ છે કે શ્રીસિદ્ધસેન-ગણીની 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર-ભાષ્યની ટીકાને અનુલક્ષીને આ માન્યતા પ્રચલિત થઈ હોય.

એક નવો દૃષ્ટિકોણ : આ૦ શ્રીસિદ્ધસેને 'સન્મતિતર્ક'માં કેવલી ભગવાનને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન રૂપ ઉપયોગ એક જ હોય એવું વિધાન કર્યું છે અને તેના સમર્થનમાં દલીલો અને તર્કનો ખૂબ જ ઉપયોગ કર્યો છે. **શ્રીજિનભદ્ર** ક્ષમાશ્રમણે આગમના પ્રમાણો ટાંકી એ માન્યતાનો જોરદાર વિરોધ કર્યો છે. આ૦ **મલ્લવાદીજી**એ એક સમયમાં કેવલજ્ઞાન તથા કેવલદર્શન બન્નેનો સહયોગ માન્યો છે અને મહોપાધ્યાય **યશોવિજયજી**એ 'જ્ઞાનબિંદુ'ના વિવરણમાં આ ત્રણે આચાર્યોની માન્યતાને જુદા જુદા નયોથી વાસ્તવિક ઠરાવી સ્યાદ્વાદની વિશાળતા વ્યક્ત કરી છે.

આ આચાર્ય વિક્રમની પહેલી સદીના શાસનપ્રભાવક મહાન આચાર્ય છે. તેઓ વિહાર કરી દક્ષિણમાં પધાર્યા અને ત્યાં પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

દિવાકરજીની દીક્ષા પછી એમની બહેને પણ દીક્ષા લીધી હતી, જેનું નામ **સિદ્ધશ્રી** રાખવામાં આવ્યું હતું. દિવાકરજીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર તેમને આવી રીતે અપાયા હતા :

स्फुरन्ति वादिन्नद्योताः, सम्प्रति दक्षिणापथे ॥

સાધ્વીજીએ આ સાંભળી તરત જ નિર્ણય આપ્યો કે–

नूनमस्तंगतः वादी, सिद्धसेनो दिवाकरः ॥

અનેક વિદ્વાનોએ આ આચાર્યનું જીવનચરિત્ર અને નિબંધો લખ્યા છે, જે ખાસ વાંચવાયોગ્ય છે.

શું શ્વેતાંબર કે શું દિગંબર એ બન્ને સંપ્રદાયના જૈન આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરજીને બહુ ગૌરવ અને ભક્તિભાવથી યાદ કરી અંજલિ આપી છે. જેમકે આ૦ હરિભદ્રસૂરિજીએ 'પંચવસ્તુ'ની ટીકામાં **શ્રુતકેવલી** તરીકે, વાદી દેવસૂરિજીએ 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'માં અદ્વિતીય ગ્રંથકાર તરીકે, કલિ. સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિજીએ પોતાની બત્રીશીમાં મહાસ્તુતિકાર તરીકે અને 'સિદ્ધહેમવ્યાકરણ'માં "**उत्कृष्टेनूपेन**" સૂત્રના ઉદાહરણમાં "**अनुसिद्धसेनं कवयः**" સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે, મુનિરત્નસૂરિજીએ 'અમમચરિત્ર'માં તેજસ્વી સૂર્યરૂપે, પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીએ 'સમરાદિત્યસંક્ષેપ'માં

મહાવાદીરૂપે, પ્રભાચંદ્રસૂરિજીએ 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં સમર્થ પ્રભાવક તરીકે, વાચક યશોવિજયજીએ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં અને આઠ પ્રભાવકની સજ્ઝાયમાં આઠમા **કવિ પ્રભાવક** તરીકે સંબોધ્યા છે.

સત્તાસમય વિચારણા :

આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરના સત્તાસમય માટે વિદ્વાનોમાં વિચારભેદ પ્રવર્તે છે. પ્રસ્તુત વર્ણન પ્રમાણે તો આ આચાર્ય વિક્રમની પહેલી સદીના પ્રારંભના આચાર્ય છે, જ્યારે કેટલાએક વિદ્વાનો આ આચાર્યશ્રીને વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીમાં સ્થાપે છે.

ડો. હર્મન યાકોબી આચાર્યશ્રીના 'ન્યાયાવતાર'માં આવેલ **ભ્રાન્ત, અભ્રાન્ત, સ્વાર્થ** અને **પરાર્થ** શબ્દોની ભ્રમણામાં પડી આચાર્યવરને વિક્રમની સાતમી સદીના માનવા લલચાય છે, પરંતુ એ શબ્દો બૌદ્ધયોગાચાર્ય ભૂમિશાસ્ત્ર, પ્રકરણાચાર્ય વાચા, વૈશેષિક ન્યાયદર્શન, બૌદ્ધ ન્યાયમુખ અને ન્યાયપ્રદેશ વગેરેમાં પણ મળે છે. એ જ રીતે કટ્ટર દિગંબર પં. જુગલકિશોર મુખ્તારજી પણ અમુક શ્લોકસામ્ય, શલીસામ્ય અને વસ્તુસામ્યથી આ આચાર્યશ્રીને આ૦ શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિ પછીના માનવા પ્રેરાય છે. પરંતુ આ બન્નેમાં પહેલા કોણ ? અને પછી કોણ ? એટલે કોણે કોનું અનુકરણ કર્યું ? એ જ જટિલ સમસ્યા છે. આવી આવી શંકિત કલ્પનાઓથી આચાર્યશ્રીનો સમયનિર્ણય કરી શકાય જ નહીં. સાહિત્યનો આધાર લઈએ તો દિ૦ આ૦ પૂજ્યપાદકૃત 'જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ', આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણકૃત 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય', આ૦ જિનદાસ મહત્તરકૃત ચૂર્ણિઓ અને આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃત 'પંચવસ્તુ' વગેરેમાં આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરજી અને તેમના 'સન્મતિતર્ક'ના ઉલ્લેખો છે. તેમજ તેઓશ્રીના સન્મતિતર્ક પર વિક્રમની ચોથી સદીમાં તો ટીકા પણ બની ચૂકી છે. એટલે એ ચોક્કસ છે કે આચાર્યનો સત્તાકાળ વિક્રમની ચોથી સદી પછી તો નથી જ, તો પછી તેઓ ક્યારે થયા ? પહેલી સદીમાં કે ચોથી સદીમાં એ જ પ્રશ્ન વિચારણા માગે છે.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરજી ૧. વિદ્યાધર આમ્નાયના, ૨. પાદલિપ્તસૂરિવાળા વંશના અને ૩. આ૦ સ્કંદિલસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા. (પ્રભાવક ચરિત્ર)

આ લખાણમાં તેમને વિદ્યાધર આમ્નાયના બતાવ્યા છે. ઇતિહાસમાં ૩ વિદ્યાધર પરંપરાઓ મળે છે. જેમ કે–

(૧) **વિદ્યાધર વંશ** : શ્રુતજ્ઞાનની રક્ષાના કારણે વાચકવંશ વિદ્યાધરવંશ તરીકે પણ ઓળખાય છે, જે વીર સં. ૧ થી ૧૦૦૦ સુધી વિદ્યમાન હતો.

(૨) **વિદ્યાધરી શાખા** : આ૦ સુસ્થિતસૂરિના શિષ્ય વિદ્યાધર ગોપાલથી વીર સં. ૩૫૦ લગભગમાં વિદ્યાધરી શાખા નીકળી.

(૩) **વિદ્યાધરકુલ** : આ૦ વજ્રસેનસૂરિના ચોથા પટ્ટધર આ૦ વિદ્યાધરથી વીર સં. ૬૦૬, વિ. સં. ૧૯૬માં વિદ્યાધર કુલ નીકળ્યું.

આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિ વિદ્યાધર આમ્નાયમાં એટલે એક વાચકવંશમાં થયા છે પરંતુ એથી આચાર્યશ્રીના સત્તાસમય ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. યદિ આચાર્ય વિદ્યાધરકુલમાં થયા હોત તો તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ચોથી સદીમાં આવત પરંતુ તેઓ વિદ્યાધરકુલના નહીં કિન્તુ ચંદ્રકુલ કે નાગેન્દ્રકુલના હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ 'વીરસૂરિચરિત્ર'માં આ૦ સ્કંદિલસૂરિના ષાંડિલ્યગચ્છને ચંદ્રગચ્છ તરીકે જ ઓળખાવે છે. એટલે શ્રમણસંઘે વીર સં. ૬૦૬માં ચાર કુલોની વ્યવસ્થા કરી ત્યારે આ૦ સ્કંદિલસૂરિની એક શિષ્યપરંપરા ચંદ્રકુલમાં દાખલ થઈ હશે. એટલે સંભવ છે, આ૦ સિદ્ધસેનની પરંપરા પણ ચંદ્રકુલમાં સામેલ થઈ હોય.

જેસલમેરના ભગવાન ચંદ્રપ્રભુના દેરાસરમાં એક પરિકરવાળી પ્રભુની પંચતીર્થી ઉપર લેખ છે કે–

श्रीनागेन्द्रकुले श्रीसिद्धसेनदिवाकरगच्छे अम्माच्छुप्ताभ्यां कारिता संवत् १०८६★

આ શિલાલેખ પ્રમાણે આ૦ સિદ્ધસેનજી નાગેન્દ્રકુલમાં થયા હશે અથવા તેની શિષ્યપરંપરા નાગેન્દ્રકુલમાં સામેલ થઈ હશે એમ માનવું પડે છે.

આથી એ નક્કી છે કે, આ૦ સિદ્ધસેનજી વિદ્યાધરકુલના નહીં કિન્તુ વાચકવંશના આચાર્ય છે; અને તેથી તેઓ વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીમાં જ થયા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિની બીજી વાત એ છે કે, આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિ તથા આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્યો છે અને તેઓ વિક્રમની

★ વિશેષ માટે જૂઓ 'જૈન સત્ય પ્રકાશ', ક્રમાંક ૮૦.

પહેલી સદીના આચાર્ય છે. આ વાત તેમના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે :

"જાકુટિ (જાવડ) શ્રાવકે વિ. સં. ૧૫૦માં ગિરનાર તીર્થ પર શ્રીનેમિનાથના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેની પ્રશસ્તિ કોતરાવી હતી, જેમાં આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ તથા આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિને વિદ્યાધરગચ્છના બતાવ્યા છે. આ પ્રશસ્તિ કાળક્રમે એક મઠમાં રાખવામાં આવી હશે. તે મઠ ઘોઘમાર વરસાદથી તૂટી પડ્યો અને એ પ્રશસ્તિ મળી આવી છે અને એના આધારે અમે પણ ઉક્ત આચાર્યોને વિદ્યાધરગચ્છના લખ્યા છે."

(પ્રભાવકચરિત્ર, વૃદ્ધવાદિસૂરિપ્રબંધ, શ્લોક ૧૭૬થી ૧૭૮)

આ શબ્દો ઉપરથી એટલું તારવી શકાય છે કે, આ૦ પાદલિપ્ત અને આ૦ વૃદ્ધવાદિજી વિક્રમની પહેલી સદીમાં વિદ્યાધરગચ્છમાં થયા છે. વળી, આ૦ વૃદ્ધવાદિજી, આ૦ પાદલિપ્તના વંશના છે એનો અર્થ એટલો જ થાય કે, જે વિદ્યાધરવંશના આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ છે, તે જ વંશના આ૦ સ્કંદિલસૂરિ અને તેમના શિષ્ય વૃદ્ધવાદિજી વગેરે છે.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ ઇતિહાસની ત્રીજી કડી જોડે છે કે–

આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર આ૦ સ્કંદિલના પ્રશિષ્ય છે.

વિદ્યાધર વાચકવંશમાં બે સ્કંદિલસૂરિ થયા છે, તે આ પ્રમાણે–

(૧) ૧૨. **આ૦ સ્કંદિલસૂરિ** : જેમનું બીજું નામ આ૦ ખંડિલ પણ છે, તેમનાથી ખાંડિલ્યગચ્છ, કાલિકાચાર્યગચ્છ, ભાવડારગચ્છ નીકળ્યો છે, જે પાછળથી ચંદ્રકુલના દિગ્‌બંધમાં દાખલ થઈ ગયા છે. વીર સં. ૪૧૪, વિ. સં. ૪માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

(૨) ૧૯. **આ૦ સ્કંદિલસૂરિ** : તેઓ આર્યજયંતી શાખાના અને સંભવતઃ ચંદ્રકુલના આચાર્ય છે. વીર સં. ૮૪૦, વિ. સં. ૪૩૦ લગભગમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

યદિ આ૦ સિદ્ધસેનજી પ્રથમ સ્કંદિલસૂરિના પ્રશિષ્ય હોય તો વિક્રમની પહેલી સદી અને બીજા સ્કંદિલસૂરિના પ્રશિષ્ય હોય તો વિક્રમની ચોથી સદીમાં તેમનો સત્તાસમય આવે.

ભૂલવું ન જોઈએ કે આ બન્ને સદીઓમાં એકેક વિક્રમ રાજા પણ થયા છે. તે આ પ્રમાણે–

૧. સંવત્સર પ્રવર્તક રાજા **વિક્રમાદિત્ય**, વિ. સં. ૧.

૨. ગુપ્તસંવત પ્રવર્તક રાજા **ચંદ્રગુપ્ત** વિક્રમાદિત્ય, વિ. સં. ૪૪૦ લગભગ.

હવે આપણે એક નવો ઉલ્લેખ તપાસીએ. દાદા **શ્રીધર્મઘોષસૂરિ** લખે છે કે – **धर्माचार्यशिष्य-श्रीसिद्धसेनप्रभावकः** । (સમણસંઘથયં–અવસૂરિ)

એટલે કે આ૦ દિવાકરજી **આ૦ ધર્મસૂરિ**ને પણ પૂજ્ય માનતા હતા. આ ધર્મસૂરિનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૪૫૦થી ૪૯૫ છે.

આ દરેક પ્રમાણોથી વિચારીએ તો આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરનો વિદ્યમાનકાળ વિક્રમની પહેલી કે ચોથી શતાબ્દી આવે છે પરંતુ **પ્રાચીન** ગ્રંથોમાં તેમને વિક્રમની પહેલી સદીના બતાવ્યા છે, એટલે અમે પણ આચાર્યશ્રીને અહીં એ રીતે જ વર્ણવ્યા છે.

જૈન રાજાઓ

આ અરસામાં ભરૂચના બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર રાજાઓ, પટણાનો મુરુંડરાજ, માનખેડાનો કૃષ્ણરાજ, ઓંકારપુરનો ભીમરાજ, કર્મારગામનો દેવપાલ, ઉજ્જૈનનો વિક્રમાદિત્ય, ભરૂચનો યુવરાજ ધનંજય અને પ્રતિષ્ઠાનપુરનો શાલિવાહન (સાતવાહન) વગેરે જૈનધર્મી તથા જૈનધર્મના પ્રેમી રાજાઓ થયા છે. તેઓનો ટૂંકો પરિચય તેઓના સમકાલીન આચાર્યોના ચરિત્રમાં દર્શાવેલ છે.

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય તે અવન્તિપતિ, શકવિજેતા અને સંવત્સર પ્રવર્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે આ૦ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના સચોટ ઉપદેશથી જૈન બન્યો હતો. તેણે જિનાલયો બનાવ્યાં, જિનબિંબો ભરાવ્યાં, શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને સંઘ પણ કાઢ્યો હતો. તેણે પૃથ્વીને ઋણમુક્ત કરી શકોના બંધનમાંથી છોડાવી પોતાનો સંવત પ્રવર્તાવ્યો હતો. આ વાતો આપણે આ૦ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના ચરિત્રમાં વાંચી ચૂક્યા છીએ. જૈનાચાર્યોએ વિક્રમચરિત્ર પર ઘણું સાહિત્ય સર્જ્યું છે. એ જ રીતે અજૈન વિદ્વાનોએ પણ આ સમ્રાટ માટે કંઈ ને કંઈ નિર્દેશ કર્યો જ છે.

ભારતવર્ષમાં આજસુધી ઘણા રાજાઓ થયા અને ગયા, જે પૈકીના કેટલાએક રાજાઓનું તો આજે નામોનિશાન પણ મળતું નથી, જ્યારે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય કે જેને થયાને બબ્બે હજાર વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાંય તે પોતાની નામના વડે ભારતમાં અચળપણે ઊભો છે. વિક્રમસંવત્ એ જ એનું મોટું ભારતીય **સ્મારક** છે.

સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય થયો છે તે અંગે પુરાતત્ત્વવિદોમાં શું વિક્રમ થયો છે ? સાચો વિક્રમાદિત્ય કયો ? શું તેણે જ સંવત્સર ચલાવ્યો છે ? અને વીરનિર્વાણ પછી વિક્રમ ક્યારે થયો ? ઇત્યાદિ બાબતોમાં તીવ્ર વિસંવાદ છે. એટલે એ સંબંધી પણ આપણે અહીં થોડી વિચારણા કરી લઈએ.

વિ. સં. ૧માં વિક્રમ રાજા થયો છે, કિન્તુ જેના નામની સાથે વિક્રમ શબ્દ જોડાય છે, એવા બીજા અનેક રાજાઓ થયા છે અને તેઓની કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ભેળસેળ થઈ ગઈ છે. સ્વનરેશપ્રેમી લેખકોએ પણ એકની ઘટના બીજાના નામે ચડાવી દીધી છે. આમ હોવાથી વિક્રમનું વાસ્તવિક જીવન નિર્ભેળ મેળવી શકાય એવી સ્થિતિ રહી નથી. પણ એટલા પરથી વિ. સં. ૧માં વિક્રમ થયો જ નથી એવું કહી શકાય તેમ નથી. ''વિક્રમ સંવત્'' એ પણ વિ. સં. ૧માં કોઈ પણ વિક્રમ થયાનો સબળ પુરાવો છે.★

વિક્રમનું બિરુદ ધરાવનાર કે વિક્રમની ખ્યાતિ મેળવનારા અનેક રાજાઓ થયા છે. જેમકે – પાર્થિયન રાજા અઝીઝ, શાતકર્ણી શાલિવાહન, શુંગવંશી અગ્નિમિત્ર, વસુમિત્ર, કુશાનવંશી કનિષ્ક, ગર્દભિલ્લનો વારસદાર, ભરૂચનો રાજા બલમિત્ર, ગૌતમીપુત્ર શાલિવાહન, શકારિ ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્ત, ગુપ્તવંશી બીજો ચંદ્રગુપ્ત, સ્કંદગુપ્ત, માળવાનો યશોધર્મ, સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક, કનોજનો હર્ષવર્ધન, પુલકેશિવલ્લભનો પુત્ર વિક્રમ, માળવાનો વૃદ્ધ ભોજ, ચૌલુક્ય વિક્રમ કાળ, કલ્યાણપુરનો સોલંકી વિક્રમાદિત્ય અને મોગલરાજ હુમાયુનો વિજેતા હેમુ વગેરે વગેરે.■

આ રાજાઓમાં કોઈ રાજા વિક્રમ પહેલાં થયા છે, કોઈ પછી થયા છે; કોઈ અવન્તિ બહારના છે, કોઈ શક છે, અને કોઈ પોતાના જુદા જુદા સંવત્સરના પ્રવર્તક છે. આ રાજાઓમાં માત્ર ૧. તત્કાલીન આંધ્રપતિ, ૨. ગર્દભિલ્લનો વારસદાર અને ૩. બલમિત્ર; એ ત્રણ રાજાઓ

★ આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી, આ૦ કાલિકાચાર્ય, આ૦ કક્કસૂરિ, આ૦ સિદ્ધસૂરિ, આ૦ ચંદ્રસૂરિ, આ૦ સ્વાતિસૂરિ, આ૦ શીલસૂરિ, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ, આ૦ વિજયસિંહસૂરિ, આ૦ અભયદેવસૂરિ, આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ, આ૦ ધર્મઘોષસૂરિ, આ૦ મલ્લવાદિજી, રાજા વિક્રમ, રાજા શિલાદિત્ય, રાજા શાલિવાહન, રાજા ખુમાણ, રાજા ભર્તૃભટ્ટ; આ નામવાળા એકથી વધુ ઐતિહાસિક પુરુષો થયા છે અને તેઓની જીવનઘટનાઓમાં ઓછાવત્તા અંશે ભેળસેળ પણ થયેલ છે.

■ વિક્રમાદિત્ય સંબંધી વિશેષ જાણવા ઈચ્છનારે ''જૈન સત્ય પ્રકાશ''નો ક્રમાંક ૧૦૦ 'વિક્રમ વિશેષાંક' અને તેમાં આવેલ અમારા ''સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય'' અને ''મહારાજા વિક્રમાદિત્ય'' લેખો વાંચી લેવા.

એવા છે કે જે વિ. સં. ૧ના શકવિજેતા હોઈ શકે.

પરંતુ તે સમયનો આંધ્રપતિ તે આંધ્રપતિ છે અવન્તિપતિ નથી, અને વિક્રમ સંવતનો પ્રારંભ આંધ્રપ્રદેશમાં થયો જ નથી. માટે આંધ્રપતિ તે ''સંવત્સરપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય'' નથી. સંભવ છે કે તે કદાચ શકવિજયમાં વિક્રમને મદદગાર હશે.

માળવાનો દર્પણ રાજા તે અસલમાં ભરૂચથી આવી અહીં રાજા બન્યો હતો, તેને ગર્દભીવિદ્યા સિદ્ધ હતી, એટલે લોકો ગર્દભસેન, ગંધર્વસેન કે ગર્દભિલ્લના નામથી ઓળખતા હતા. એ સમયે ભરૂચ એ અવન્તિના તાબાનું કુમારભુક્તિનું શહેર હતું અને ત્યાં અવન્તિનો સૂબો રહેતો હતો. ગર્દભિલ્લના સમયે બલમિત્ર અને ભાનુમિત્ર ભરૂચના રાજા હતા, એમ કાલિકાચાર્યની કથાઓમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આનો અર્થ એ જ થાય છે કે બલમિત્ર અને ભાનુમિત્ર ગર્દભિલ્લ રાજાના ઉત્તરાધિકારીઓ, વિશ્વાસુ કુટુંબીઓ કે સૂબાઓ હશે. ગમે તે હો, પણ તે દર્પણ રાજાની નિકટના સગા હતા. એટલે જ ભરૂચના સૂબા હતા અને આ૦ કાલિકસૂરિના ભાણેજ પણ હતા. પારસકુલનો શાહેનશાહી પ્રથમ ભરૂચના રાજા બલમિત્ર ભાનુમિત્રને પોતાના આજ્ઞાધારી બનાવે છે, અને પછી જ ઉજ્જૈન પર ચઢાઈ કરી ગર્દભિલ્લને મારી અવન્તિનો રાજા બને છે અને ત્યાર પછી આ બલમિત્ર અવન્તિપતિ બને છે. તેનો સત્તાસમય બરાબર વિક્રમ સંવત્ ૧ માં આવે છે. એટલે કે રાજા ગર્દભિલ્લનો વારસદાર કહો કે ભરૂચનો બલમિત્ર કહો, તે એક જ વ્યક્તિ છે. તે આચાર્ય કાલિકસૂરિની કૃપાથી અવન્તિપતિ બને છે, અને વિક્રમાદિત્ય તરીકે ખ્યાતિ પામે છે. સંસ્કૃતભાષામાં તો બલમિત્ર, ભાનુમિત્ર, બલભાનુ અને વિક્રમાદિત્ય એ પર્યાયવાચક નામો જ છે અને એ રીતે પણ ભરૂચપતિ બલમિત્ર એ જ અવન્તિપતિ વિક્રમાદિત્ય છે.

ભારતવર્ષમાં આજ સુધી સો સો વર્ષના શતાબ્દી સંવત ચાલ્યા હતા અથવા છૂટાછવાયા સંવતો શરૂ થયા હતા અને નાશ પામી ગયા હતા, કિન્તુ કોઈ સર્વમાન્ય સંવત ચાલ્યો ન હતો. જો કે કલિયુગસંવત, બુદ્ધનિર્વાણ અને મહાવીરનિર્વાણ• ચિરંજીવ સંવત્સરો બન્યા છે પરંતુ તે સાંપ્રદાયિક હતા તેથી તેનો ઉપયોગ દરેક કરતા ન હતા.

• વીરનિર્વાણ સંવતના શિલાલેખો અને શાસ્ત્રોલ્લેખો મળે છે. જેમ કે, ૧. વીરજન્મ સં. ૩૭નો શિલાલેખ-મુંડસ્થલ, ૨. વીરનિર્વાણ સંવત ૨૩નો શિલાલેખ-ભદ્રેશ્વર, ૩. વીર નિ. સં. ૮૪નો પ્રતિમા–આસન લેખ (પં. ગૌ. હી. ઓઝાકૃત પ્રાચીન લિપિમાલા,

વીરનિર્વાણ સંવત કાર્તિક શુદ ૧ થી પ્રવર્ત્યો છે, એ જ રીતે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યે પણ પોતાનો સંવત વિ. સં.૧ના કાર્તિક શુદિ ૧ થી પ્રવર્તાવ્યો છે. કૃતસંવત અને માલવસંવત એ વિક્રમ સંવતનાં જ બીજાં સાપેક્ષ નામો છે. આ વિક્રમસંવત આજસુધી ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તે છે.

સંવત-વિચારણા :

વિક્રમ સંવત્ વીરનિર્વાણ પછી કેટલા વર્ષે શરૂ થયો ? તેને માટે વિદ્વાનોમાં બેમત છે.

[૧] કેટલાએક જૈનાચાર્યો કહે છે કે, વીરનિર્વાણ સંવત ૪૧૧થી વિક્રમ-સંવત શરૂ થયો છે. તેના આધારપાઠો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) **एवं च महावीरमुत्तिसमयाओ पंचावन्ने वरिससए ।**
वुच्छिन्ने नंदवंसे, चंदगुत्तो राया जाओ त्ति ॥५२६॥

અર્થાત્—વીર સં. ૧૫૫માં નંદવંશ નાશ પામ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો. **(આ૦ શ્રીભદ્રેશ્વરસૂરિકૃત-કથાવલી)**

(૨) **अनन्तरं वर्धमानस्वामिनिर्वाणवासरात् ।**
गतायां षष्टिवत्सर्यामेष नन्दोऽभवन्नृपः ॥६-२४३॥
एवं च श्रीमहावीरमुक्तेर्वर्षशते गते ।
पञ्चपञ्चाशदधिके, चंद्रगुप्तोऽभवन् नृपः ॥८-३३९॥

વીરનિર્વાણ સં. ૬૦માં નંદ રાજા થયો અને વીર સં. ૧૫૫માં **ચંદ્રગુપ્ત** રાજા થયો. (કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત પરિશિષ્ટપર્વ)

(૩) પાટલીપુત્રમાં વીર સં. ૩૧માં ઉદાયી, ૬૦માં નંદ, ૧૫૪માં ચંદ્રગુપ્ત, સં. ૧૮૪માં બિંદુસાર, ૨૦૯માં અશોક, ૨૪૦માં મંત્રીઓ, ૨૪૩માં પૂર્ણરથ, ૨૮૦માં વૃદ્ધરથ, ૩૦૪માં પુષ્યમિત્ર રાજા થયા છે. તેમ જ **અવન્તિમાં** વીર સં. ૨૪૦માં **સંપ્રતિ,** ૨૯૪માં બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર, ૩૫૪માં નરવાહન, ૩૯૪માં ગર્દભિલ્લ અને વીરનિર્વાણ સંવત ૪૧૦માં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયા છે. (હિમવંત સ્થવિરાવલી—રાજવંશ)

આ ગણતરી પ્રમાણે વીર સં. ૧૫૫માં ચંદ્રગુપ્તનો **રાજ્યાભિષેક** થયો છે અને ત્યાર પછી ૨૫૫ વર્ષ જતાં એટલે સં. ૪૧૧માં વિક્રમ સંવત્ શરૂ થયો છે.

પૃ. ૬૩), ૪. વીરનિર્વાણ સં. ૨૧૪ વગેરે; નિહ્નવકાળ (આવશ્યકસૂત્ર), ૫. વીર નિ. સં. ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં આગમવાચના (કલ્પસૂત્ર), વીર સં. ૪૭૦માં વિક્રમ-સંવત્સરનો પ્રારંભ (વિચારશ્રેણિ) વગેરે વગેરે. વિશેષ માટે જૂઓ, 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' ક્રમાંક ૧૦૦ વિક્રમ વિશેષાંકમાં અમારો ''ભારતવર્ષના ભિન્ન સંવતો'' નામનો લેખ.

આ રાજાવલીના આધારે આ૦ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી અને મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત, શૂન્યવાદી નિહ્નવ અશ્વમિત્ર અને રાજા અશોક, આર્ય મહાગિરિજી અને સમ્રાટ સંપ્રતિ, તથા આ૦ કાલકસૂરિ (ચોથા કાલિકાચાર્ય) અને વલભીપતિ ધ્રુવસેનની સમકાલીનતા બરાબર સાધી શકાય છે. વળી, યુગપ્રધાનોની ઘટનાઓમાં ૪૧૦ વર્ષનું આંતરું જ વધુ મેળ આપે છે. એટલે કે વિક્રમની પહેલી સહસ્ત્રાબ્દી સુધીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં આ ગણતરી વધારે ઉપકારક નીવડે તેમ છે. અહીં નંદવંશમાં ૧૫૫ને બદલે માત્ર ૯૫ વર્ષ બતાવ્યાં છે એ ૬૦ વર્ષનો ફરક પડવાથી વિક્રમ સંવતનો પ્રારંભ વીર સં. ૪૧૧માં આવે છે.★

[૨] કેટલાએક આચાર્યો માને છે કે, વીરનિર્વાણ સંવત ૪૭૧થી વિક્રમ- સંવત શરૂ થયો છે. તેના આધારપાઠો નીચે પ્રમાણે છે :

★ નંદવંશના વર્ષ ૯૫ અને વીર સં. ૧૫૫માં રાજ્યાભિષેક. આ વાતને પુરાણો, બૌદ્ધગ્રંથો અને અંગ્રેજ વિદ્વાનો પણ વધુ ટેકો આપે છે; જેના થોડાક નમૂનાઓ :

૧. **भुक्त्वा महीं वर्षशतं, ततो मौर्यान् गमिष्यति** ॥૨૨॥
નંદો ૧૦૦ વર્ષો સુધી પૃથ્વી ભોગવશે અને પછી **મૌર્ય** રાજાઓ થશે.
(મત્સ્યપુરાણ, અધ્યાય ૨૭૧, શ્લોક ૨૨)

૨. **भुक्त्वा महीं वर्षशतं, नन्देन्द्रः स गमिष्यति** ॥૩૩૦॥
चन्द्रगुप्तं नृपं राज्ये, कौटिल्यः स्थापयिष्यति ॥૩૩૧॥
નંદો પૃથ્વીને ૧૦૦વર્ષ પર્યન્ત ભોગવી નાશ પામશે અને પછી ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યગાદીએ બેસાડશે. (વાયુપુરાણ અધ્યાય ૯૯, શ્લોક ૩૩૦-૩૩૧)

૩. રાજગૃહીનો રાજવંશ – **અજાતશત્રુ** વર્ષ ૩૨, ઉદાયી વર્ષ ૧૬, અનુરુદ્ધ મુંડ વર્ષ ૮, નાગદાસ વર્ષ ૨૪, સુસુનાગ વર્ષ ૧૮, કાલાશોક વર્ષ ૨૮, તેના પુત્રો વર્ષ ૨૨, નવનંદ વર્ષ ૨૨, **ચંદ્રગુપ્ત** વર્ષ ૨૪, બિંદુસાર વર્ષ ૨૮, અનભિષિક્ત **અશોક** વર્ષ ૪. આ પ્રમાણે અનુક્રમે રાજાઓ થયા છે. આ હિસાબે બુદ્ધ કે શ્રેણિક પછી ૧૭૦ વર્ષો જતાં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક આવે છે. (બૌદ્ધ મહાવંશ કાવ્ય પરિચ્છદ ૪, શ્લોક ૧ થી ૮; પરિચ્છેદ પાંચમો, શ્લોક ૧૪ થી ૨૨.)

૪. પ્રો. હર્મન જેકોબી તથા જાર્લ શોર્પેટિયર વગેરે માને છે કે વીર સં. ૧૫૫માં ચંદ્રગુપ્તનો **રાજ્યાભિષેક** અને ત્યાર પછી ૨૫૫ વર્ષે **વિક્રમ** એમ વીરસંવત અને વિક્રમસંવતની વચ્ચે ૪૭૦ ને બદલે (પાલકના ૬૦ વર્ષ ન લેતાં) ૪૧૦ વર્ષનું આંતરું માનવું જોઈએ. (ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી જુન, જુલાઈ, ઓગષ્ટ સને ૧૯૧૪)

૫. ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૫માં સિકંદરે ભારત પર આક્રમણ કર્યું અને ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૨માં ચંદ્રગુપ્ત મગધના સિંહાસને આવ્યો.

ई. पूर्व ३२५ में सिकंदर ने भारत पर आक्रमण किया और ईस्वी. पूर्व ३२२ में चंद्रगुप्त मगध के सिंहासन पर बैठा । ये दो तिथियां भारत के प्राचीन इतिहास में निश्चित समज ली गई । (મૌર્ય સામ્રાજ્ય કા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬)

जं रयणिं कालगओ, अरिहा तित्थंकरो महावीरो ।
तं रयणां अवन्तीवई, अहिसित्तो पालगो राया ॥१॥
सट्ठी पालगरन्नो, पण्णवन्नसयं तु होई नंदाणं ।
अट्ठसयं मुरियाणं, तीस च्चिय पुस्समित्तस्स ॥२॥
बलमित्तभाणुमित्ताणं, सट्ठिवरिसाणि चत्त नरवहणे ।
तह गद्दभिल्लरज्जं, तेरसवासे सगस्स चऊ ॥३॥
विक्कमरज्जाणंतर, सत्तरसवासेहिं वच्छरपवित्ती ।
सेसं पणतीससय,- विक्कमकालम्मि य पविट्ठं ॥४॥
विक्कमरज्जारंभा, परओ सिरिवीरनिव्वुई भणिया ।
सुन्न-मुणि-वेयजुत्तो, विक्कमकालाओ जिणकालो ॥५॥
श्रीवीरनिर्वृतेर्वर्षैः षड्भिः पञ्चोत्तरैः शतैः ।
शाकसंवत्सरस्यैषा, प्रवृतिर्भरतेऽभवत् ॥६॥

ભ. શ્રીમહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા તે જ રાત્રે **પાલક** અવન્તિનો રાજા બન્યો. પાલકવર્ષ ૬૦, નંદવર્ષ ૧૫૫, મૌર્યવર્ષ ૧૦૮, પુષ્યમિત્ર વર્ષ ૩૦, બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર વર્ષ ૬૦, નભસેન વર્ષ ૪૦, ગર્દભિલ્લ વર્ષ ૧૩ અને શક વર્ષ ૪, એમ કુલ ૪૭૦ વર્ષો જતાં **વિક્રમ** રાજા થયો. ગર્દભિલ્લનાં ૧૭ વર્ષ જતાં **વિક્રમ સંવત** પ્રવર્ત્યો. વિક્રમ વંશનાં ૧૩૫ વર્ષ ઊમેરીએ એટલે ગર્દભિલ્લ વંશનાં ૧૫૨ વર્ષ થાય છે. વીર સં. ૬૦૫ પછી ભારતમાં **શક સંવત** પ્રવર્ત્યો છે.

અસલમાં આ ગાથાઓ ક્યાંની છે ? તે કોઈ જાણતું નથી. કિન્તુ આ૦ મેરુતુંગસૂરિકૃત 'વિચારશ્રેણિ' અને મહો૦ ધર્મસાગરની 'તપગચ્છ પટ્ટાવલી' વગેરેમાં અવતરણરૂપે આ ગાથાઓ મળે છે. 'શ્રીદુસ્સમકાલસમણ સંઘથયં' અને 'તીર્થકલ્પ' વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં ઉપર પ્રમાણે જ રાજાવલી આપી છે.• દિગંબર વિદ્વાનો વીર સં. ૪૭૧માં જ વિક્રમ સંવત ૧ માને છે, અને કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ હેમચંદ્રસૂરિજી પણ ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળનાં

• 'તિત્થોગાલીપયન્ના'માં વીર સંવત ૬૦૫ સુધી ગાથાબદ્ધ **રાજાવલી** આપી છે, જેમાં રાજાઓ અને સાલવારીમાં ફેરફાર છે. વિક્રમ સંવત માટે તેમાં કંઈ પણ સૂચન નથી. પૂ. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજ તેના આધારે જણાવે છે કે – પાલકનાં ૬૦, નંદોનાં ૧૫૦, મૌર્યોનાં ૧૬૦, પુષ્યમિત્રનાં ૩૫, બલમિત્ર-ભાનુમિત્રનાં ૬૦ એ ૪૬૫ વર્ષો થયાં. નભસેનનાં પાંચ વર્ષ જતાં વિક્રમ સંવત પ્રવર્ત્યો અને નભસેનમાં ૪૦, ગર્દભનાં ૧૦૦; એમ કુલ ૬૦૫ વર્ષો જતાં શક સંવત પ્રવર્ત્યો.
(વીરનિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાળગણના, પૃષ્ઠ ૩૦થી ૬૦)

રાજ્યારોહણની સાલ બતાવતાં વીર સં. ૪૭૧માં જ વિક્રમ સંવત શરૂ થયાનું બતાવે છે. ત્યાર પછીના દરેક ગ્રંથો, શિલાલેખો અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં વીર સંવત અને વિક્રમ સંવતની વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું આંતરું માનીને જ સંવત લખાયેલ છે. એટલે વિક્રમની બીજી સહસ્ત્રાબ્દીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં તો વીર સંવત ૪૭૧માં વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ, આ ગણતરી જ વધારે ઉપકારક નીવડે તેમ છે.

અમે પણ આ ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક સંકલનામાં ગડબડ ન થાય એટલા ખાતર પાછલી ઘટનાઓમાં વીર સં. ૪૭૧થી શરૂ થતા વિક્રમસંવતનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

બલમિત્ર વિક્રમાદિત્ય થયો છે તે જ શકો પછી અવન્તિપતિ બન્યો. તેણે જ વીરનિર્વાણ સં. ૪૧૧ (અથવા ૪૭૧)થી વિક્રમ સંવત પ્રવર્તાવ્યો છે, એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે.

સમ્રાટ શાલિવાહન (સાતવાહન)

પટણામાં **શુંગવંશી** રાજાઓ નબળા બન્યા, **કુશાનો** મથુરાને મજબૂત બનાવવા મંડી પડ્યા હતા. કલિંગમાં પણ ભીક્ખુરાય પછીના કલિંગરાજો વધુ તેજદાર ન હતા. **આંધ્રો** કૂચકદમ કરતા આગળ વધતા હતા. એવા

આ ગણતરી પ્રમાણે આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી, આર્ય મહાગિરિજી અને આ૦ કાલિકાસૂરિના સમકાલીન રાજા ચંદ્રગુપ્ત વગેરેનો સત્તાસમય જુદો પડી જાય છે. જો કે પંન્યાસજી મહારાજે આર્ય મહાગિરિજીના સ્વર્ગગમન વર્ષમાં સંસ્કાર આપ્યો છે (પૃ. ૬૪) પણ તે સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. અંતે તેમણે એ જાહેર કર્યું છે કે, આર્ય મહાગિરિજી અને સમ્રાટ સંપ્રતિ એકકાલીન નથી. (પૃ. ૮૯.) આ જાહેરાત નિશીથચૂર્ણી વગેરેના ઐતિહાસિક નિરૂપણની વિરૂદ્ધમાં જાય છે.

પૂ. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજે 'દુષ્યમગંડિકા' અને 'યુગપ્રધાન ગંડિકા'ના સારમાંથી બીજી એક રાજાવલી આપી છે. પાલકનાં ૨૦, નંદોનાં ૧૫૮, મૌર્યોનાં ૧૦૮, પુષ્યમિત્રનાં ૩૦, બલમિત્ર-ભાનુમિત્રનાં ૬૦, દધિવાહનનાં ૪૦, ગર્દભિલ્લોનાં ૪૪, શકોનાં ૫૦, વિક્રમનાં ૯૭, શૂન્યવંશનાં ૩૮; એમ ૬૦૫ વર્ષમાં **શકસંવત** પ્રવર્ત્યો. આ ગણતરી બીજી ગણતરીઓથી તદ્દન જુદી જ છે.

(વીરનિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાળગણના, પૃષ્ઠ ૩૧)

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેદી સંશોધક ડો. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ રાજાવલીને વ્યવસ્થિત કરતાં જણાવે છે કે પાલકનાં વર્ષ ૬૦, નંદોનાં વર્ષ ૯૫ (અથવા ૧૦૦), **મૌર્યોનાં વર્ષ ૧૩૮** (ચં. ૨૩॥ + બિં. ૨૭॥ + અ. ૪૧॥ + સં. ૫૩॥ + **અન્ય** ૩૨), **પુષ્યમિત્રનાં વર્ષ** ૩૮, શુંગોનાં વર્ષ ૯૦, ગંધર્વસેનનાં **વર્ષ** ૧૦; એમ **કુલ** ૪૭૦ **વર્ષે વિક્રમાદિત્ય** થયો છે. (પ્રાચીન ભારતવંશ, ભા. ૧ થી ૪)

વાતાવરણમાં માળવામાં મોટો ઝંઝાવાત આવી ગયો. ઈરાનના શાહીઓ દલબલ સાથે ગર્દભિલ્લ ઉપર ત્રાટક્યા અને તેઓએ ઉજ્જૈન પોતાને હસ્તગત કર્યું. એક દશકો જતાં જ ત્યાં સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યનો ઉદય થયો અને માળવાએ સ્વતંત્રતાનો વાવટો ફરકાવ્યો.

આ તરફ આંધ્ર રાજાઓ પણ દક્ષિણમાં પોતાની સત્તાને મજબૂત બનાવી ઉત્તર તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. આંધ્રપતિ શાલિવાહન પણ તે સમયે સમર્થ રાજા હતો, જેના પાછળના વંશજોએ માળવાની સરહદ સુધીનો પ્રદેશ જીતી માલવરાજ સાથે સંધિ કરી મૈત્રી સ્થાપી હતી.

ભાદરવા શુદ ૪ની સંવત્સરી થવાનાં કારણે આ૦ કાલિકસૂરિ અને સમ્રાટ શાલિવાહન અમર થઈ ગયા છે.

''સમ્રાટ શાલિવાહન જૈન હતો. તેણે જ આચાર્ય મહારાજને વિનંતિ કરી પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં ચોમાસુ રાખ્યા હતા. તે, તેની રાણીઓ અને ઉપાસકો અમાસે પૌષધ કરતા હતા. બીજ, ત્રીજ તથા ચોથનો અક્રમ કરતા હતા અને સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરતા હતા.'' ઇત્યાદિ બીનાઓ ચૂર્ણિઓમાં સ્પષ્ટપણે લખી છે. (જૂઓ પૃ. ૧૮૬)

આ ઘટના વિક્રમસંવત ૧ પહેલાંની છે.

આ૦ મેરુતુંગસૂરિ લખે છે કે શાલિવાહનને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું અને તે મહાદાનેશ્વરી રાજા હતો.

પ્રકરણ : ૧૨

આચાર્ય સિંહગિરિસૂરિજી

આચાર્ય સિંહગિરિસૂરિનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી. તેમને મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા.

૧. **સ્થ. આર્ય સમિતસૂરિ** – જેનાથી બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખા નીકળી છે.

૨. **સ્થ. આર્ય ધનગિરિ** – જે આર્ય વજ્રસ્વામીના પિતા છે.

૩. **સ્થ. આર્ય વજ્રસ્વામી** – જેઓ પટ્ટધર હતા. તેમનાથી વીર સં. ૫૮૪માં વજ્ર નામની શાખા નીકળી છે. અત્યારે જે જે જૈન સાધુઓ છે તે દરેક આ શાખાના જ શ્રમણ છે.

૪. **સ્થ. આર્ય અર્હદ્દત્ત.**

આ૦ સિંહગિરિસૂરિ **જાતિસ્મરણ** જ્ઞાનવાળા હતા, 'ખુશાલ પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે તેમનું વીર સં. ૫૪૭માં સ્વર્ગગમન થયું.

આ અરસામાં આર્ય મંગુસૂરિ આ૦ તોલષીપુત્ર, યુગપ્રધાન આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિજી, યુ. આ૦ શ્રીગુપ્તસૂરિ, આર્ય સમિતસૂરિ વગેરે પ્રભાવક આચાર્યો થયા છે.

આર્ય મંગુસૂરિ – તેમનો પરિચય પૃ. ૧૫૧ ઉપર આપેલ છે.

આ૦ તોલષીપુત્ર – તેઓ તે સમયના સમર્થ જ્ઞાની હતા. તેમણે વિપ્ર રક્ષિતને દીક્ષા આપી હતી, જે દીક્ષા ભ૦ મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં પ્રથમ શિષ્યનિષ્ફેટિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ પૃ. ૨૫૪)

આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિ – તેઓનો વીર સં. ૪૨૮માં જન્મ, સં. ૪૪૯માં દીક્ષા, સં. ૪૯૪માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૫૩૩માં ૧૦૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ થયો છે. તેઓ આર્ય વજ્રસ્વામીના દૃષ્ટિવાદના વિદ્યાગુરુ છે. આર્ય રક્ષિતસૂરિએ તેમને અંતિમ નિર્યામણા કરાવી હતી, જે વસ્તુ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

આ૦ શ્રીગુપ્તસૂરિ – તેમનો વીર સં. ૪૪૯માં જન્મ, સં. ૪૮૩માં દીક્ષા, સં. ૫૩૩માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૫૪૮માં સ્વર્ગવાસ થયેલ છે. તેમણે રોહગુપ્ત મુનિને શ્રુતજ્ઞાન આપ્યું હતું, મંત્રવિદ્યાઓ પણ આપી હતી

અને અંતરિજિયામાં પરિવ્રાજક સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં જયવાદ પ્રાપ્ત કરાવ્યો હતો; પરંતુ એ જ રોહગુપ્ત અંતે અભિમાનમાં ચકચૂર બની નિહ્નવ બને છે અને 'ત્રૈરાશિકમત' ચલાવે છે.

આર્ય સમિતસૂરિ :

આ આચાર્ય સિંહગિરિસૂરિના શિષ્ય છે, તેમજ આર્ય વજ્રસ્વામીના મામા થાય છે. તેમનું જન્મસ્થાન તુંબવન ગ્રામ, તેમના પિતાનું નામ ધનપાલ હતું. તેઓ ગોત્રે ગૌતમ અને જ્ઞાતિએ વૈશ્ય હતા. તેમને એક સુનંદા નામે બહેન હતી. ધનગિરિને અને આર્ય સમિતને બહુ જ મૈત્રી હતી, ધનપાલે જ આગ્રહ કરીને પોતાની પુત્રી સુનંદાને ધનગિરિની સાથે પરણાવી હતી. આ બાજુ આર્ય સમિતે આ૦ સિંહગિરિસૂરિ પાસે જઈને દીક્ષા લીધી.

આર્ય **સમિતે** દીક્ષા બાદ ગુરુચરણે બેસી સુંદર શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો. તેઓ મંત્રવિદ્યામાં પણ કુશલ હતા. ગુરુએ તેમને આચાર્ય પદવી આપી.

આભીર દેશમાં **અચલપુર** ગામ હતું. અહીં નજીકમાં કન્ના (કૃષ્ણા) અને પૂર્ણા નદીના મધ્ય બેટમાં તપસ્વીઓનો એક આશ્રમ હતો, જેમાં પાંચસો તપસ્વીઓ રહેતા હતા. આમાંથી એક તપસ્વીને, નગરવાસી જનતાને ચમત્કાર બતાવી, પોતાનો મહિમા વધારવાનું મન થયું. તે રોજ પગે લેપ કરી બન્ને નદીઓમાં અદ્ધર ચાલીને અચલપુર આવતો. ભક્તોને ત્યાં ભોજન જમતો અને પૂજાસત્કાર સન્માન લઈ પાછો એવી જ રીતે તરીને આશ્રમમાં પાછો ચાલ્યો જતો. નગરમાં ચારે બાજુ તપસ્વીની પ્રશંસા થવા માંડી; ત્યાં સુધી કે આજે દુનિયાના પટ ઉપર આવો તપસ્વી અને ચમત્કારી બીજો કોઈ મહાત્મા નથી, આમનો જ મત સાચો છે; વગેરે વાતો થવા માંડી. પોચા મનના શ્રાવકો પણ આ ચમત્કાર જોઈ ઢીલા પડવા લાગ્યા.

એવામાં આર્ય સમિતસૂરિજી વિહાર કરતા અચલપુર આવ્યા. જૈનોએ પણ નગરચર્ચા સાંભળી સૂરિજી પાસે જઈ વિનંતી કરી કે, પ્રભો! આપણા શાસનમાં અત્યારે કોઈ આવા ચમત્કારી આચાર્ય છે ખરા ?

સૂરિજી બોલ્યા : મહાનુભાવો ! આમાં તે શો ચમત્કાર છે ? આર્ય ખપુટાચાર્ય જેવા અને મહેન્દ્રસૂરિજી જેવા ઘણાયે સૂરિપુંગવો મહાવિદ્યાના ભંડાર છે. અરે ! અમારા બાલમુનિ વજ્ર પણ વિદ્યાના ભંડાર છે.

શ્રાવકો બોલ્યા : પ્રભો ! આ તાપસના ચમત્કાર સામે કંઈક વિદ્યા બતાવો.

સૂરિજી બોલ્યા : મહાનુભાવો ! આ તો એક વિજ્ઞાનકળા માત્ર જ છે. છતાંયે તમારે કંઈક જોવું જ હોય તો સાંભળો ! તમો આ તપસ્વીને તમારે ત્યાં જમવા બોલાવજો, ગરમ પાણીથી ખૂબ ચોળી ચોળીને એના પગનાં તળીયાં ધોઈ નાખજો. પગે લગાડેલો લેપ ધોવાઈ જાય પછી તેને જમાડીને પાછો મોકલજો, એમ કરતાં તરવાને બદલે ડૂબવા માંડશે, એ પછી આગળનું જોઈ લેવાશે.

બીજે દિવસે શ્રાવકોએ ચમત્કારી તપસ્વીને બહુ જ આગ્રહથી પોતાને ત્યાં જમવા નિમંત્ર્યા, તપસ્વીઓને પણ આશ્ચર્ય થયું કે આ જૈનો આપણા ધર્મને ન માને છતાં જમવાનું નિમંત્રણ આપે છે !

તપસ્વી આવ્યો, આખું ગામ જોવા ઊલટ્યું. જૈનોએ જમતાં પહેલાં જ તપસ્વીના પગ ધોઈ લેપ ઉખાડી નાખ્યો. તપસ્વીજી દુઃખના માર્યા પરાણે જમ્યા અને નદી કાંઠે આવ્યા. તેણે નદીમાં પગ મૂક્યો કે પગ નીચે બેઠો છતાંય તે આગળ વધ્યા અને ડૂબવા લાગ્યા. જનતાએ આ જોઈ તાળીઓ પાડી. આ જ વખતે આર્ય સમિતસૂરિજી ત્યાં હાજર થયા. તેમણે શ્રાવક પાસે નદીમાં વાસક્ષેપ નંખાવ્યો અને કહ્યું કે, કન્ના અને પૂર્ણા ! મને રસ્તો આપો, મારે સામે કાંઠે જવું છે. બસ, તરત જ બંને નદીઓ સંકોચાઈ ગઈ અને રસ્તો થઈ ગયો. સૂરિજી તે તપસ્વીને લઈ તાપસોના આશ્રમમાં ગયા. તપસ્વીઓ પણ સૂરિજીનો અદ્‌ભુત ચમત્કાર જોઈ દિઙ્‌મૂઢ થઈ ગયા.

સૂરિજીએ ઉપદેશ આપી જણાવ્યું, આવા ચમત્કારો તો સામાન્ય છે. આત્માની શક્તિઓ અનંત છે, માટે આવો બધો બાહ્યાડંબર મૂકી દઈ આત્મકલ્યાણના માર્ગે વળો. તપસ્વીઓ આ સાંભળી સત્ય સમજ્યા અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી સૂરિજીના શિષ્ય બન્યા. ત્યારથી તેમની **બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખા** નીકળી છે. (વીર સં. ૫૮૪.)

આ ઘટના મેરઠ જિલ્લામાં કૃષ્ણા અને હિંડૌન નદીની વચ્ચે **બરનાવાના** ટાપૂમાં બની છે. આબુની પાસે વરમાણ ગામથી એક બ્રહ્માણગચ્છ નીકળ્યો છે. તેને બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખા સાથે પૂર્વનો સંબંધ છે કે નહીં તેની કોઈ ઐતિહાસિક કડી મળતી નથી. માત્ર સં. ૧૮૮૯ની 'પં. ખુશાલ પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે આર્ય સમિતસૂરિથી બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખા નીકળી, જે પાછળથી બ્રહ્માણગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

છઠ્ઠો નિહ્નવ રોહગુપ્ત :

વીર સં. ૫૪૪માં રોહગુપ્ત છઠ્ઠો નિહ્નવ થયો.

'શ્રીકલ્પસૂત્ર'માં આ૦ મહાગિરિજીના ૮ શિષ્યો બતાવ્યા છે, જેમાં આઠમો શિષ્ય ષડુલ્લુક રોહગુપ્ત છે. રોહગુપ્તનો સમય જોઈએ તો તે આર્ય મહાગિરિજીની શિષ્યપરંપરામાં આઠમી પેઢીએ થયેલ શિષ્ય હોય, એ વધારે બંધબેસતી વસ્તુ છે અને એ રીતે તે સ્થ. નાગમિત્રનો દીક્ષાશિષ્ય અને વાચનાચાર્ય યુગપ્રધાન શ્રીગુપ્તસૂરિનો જ્ઞાનશિષ્ય હતો.

તેણે અંતરિજિયા નગરીમાં આવતા એક પરિવ્રાજકે કરાવેલ શાસ્ત્રાર્થની ઉદ્‌ઘોષણાનો સ્વીકાર કરી લીધો અને મુકરર દિવસે આ૦ ગુપ્તસૂરિ પાસેથી વિવિધ વિદ્યાઓ તથા મંત્રેલું રજોહરણ લઈ રાજાની રાજસભામાં આવી પરિવ્રાજક સાથે વાદ માંડ્યો. પરિવ્રાજકે પૂર્વ પક્ષ સ્થાપવામાં જ વાદનો માર્ગ બદલી નાખ્યો, અને જૈન દર્શન સમ્મત જીવ, અજીવ; એમ બે રાશીની સ્થાપના કરી. રોહગુપ્ત પણ પરિવ્રાજકની ચાલાકી સમજી ગયો એટલે તેણે તેને હરાવવા ખાતર જ અવળી ચાલે ચાલી, જીવ, અજીવ અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિનો પક્ષ સ્થાપી, પરિવ્રાજકને ભોંઠો પાડ્યો.

હવે પરિવ્રાજકે ૧. વીંછી, ૨. સાપ, ૩. ઉંદર, ૪. હરણી, ૫.ભૂંડ, ૬. કાગડો, ૭. સમળી વગેરેને બનાવી રોહગુપ્ત ઉપર છોડ્યા, મુનિ રોહગુપ્તે પણ ૧. મોર, ૨. નોળિયો, ૩. બિલાડો, ૪. વાઘ, ૫. સિંહ, ૬. ઘુવડ અને ૭. બાજ વગેરે મોકલી વીંછી વગેરેને ભગાડી મૂક્યા. છેલ્લે પરિવ્રાજકે ગર્દભી વિદ્યા છોડી અને રોહગુપ્તે તેને પણ રજોહરણથી વશ કરી લીધી. બસ, પરિવ્રાજક હાર્યો અને રોહગુપ્તે જયપતાકા મેળવી, જૈન દર્શનની પ્રભાવના કરી અને વાજાં-ગાજાના આડંબર સાથે આ૦ ગુપ્તસૂરિ પાસે આવી વંદન કર્યું. આચાર્યશ્રીએ તેને કહ્યું કે, મહાનુભાવ! તમે જૈન શાસનની પ્રભાવના કરી તે સારું કર્યું પરંતુ ત્રણ રાશિની સ્થાપના કરી તે જિનાજ્ઞાની વિરુદ્ધ છે. માટે રાજસભામાં જઈ ''મિચ્છામિ દુક્કડં'' આપી સાચેસાચું જણાવી દો. રોહગુપ્તે અભિમાનમાં આવી ગુરુની વાત માની નહિ અને પોતાનો નવો ત્રૈરાશિક મત ચલાવ્યો. તેના મતમાં દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક અને ઉભયાસ્તિક એમ ત્રણ નય હતા. આ ત્રણ માનવામાં આજીવકો પણ સામેલ હતા. એટલે આજીવકો અને ત્રૈરાશિકો દૃષ્ટિનાં સાતે પરિકર્મોને તથા દૃષ્ટિવાદના અછિન્નછેદ નયથી અને ઉક્ત

ત્રણે નયોથી નિષ્પન્ન થતા ૪૪ સૂત્રભેદને માનતા હતા, એમ **નંદીસૂત્ર**માં ઉલ્લેખ છે. આ મત કંઈક વૈશેષિક મતને અનુકૂળ બની ગયો હતો અને છેવટે દિગંબર મતમાં ભળી ગયો હતો. ભટ્ટારક આચાર્ય અકલંકે દિગંબર સંઘોની વ્યવસ્થા કરી ત્યારથી તે કુંદકુંદાન્વયમાં સામેલ મનાતો હોય એમ લાગે છે. ઘણો સમય ગયા પછી આ પરંપરામાં ત્રૈરાશિક આચાર્ય પદ્મનંદી થયા છે. તે માટે 'પુણ્યાશ્રવકથાકોષ'ની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે–

कुन्दकुन्दान्वये ख्याते, ख्यातो देशिगणाग्रणीः ॥
बभौ संघाधिपः श्रीमान्, पद्मनन्दी त्रिराशिकः ॥४॥

આ પ્રશસ્તિ પ્રમાણે અનુક્રમે કેશવનન્દી (શ્લોક ૧), પદ્મનંદી (૪), માધવનંદી (૫), વસુનન્દી (૬), મૌલિનન્દી (૭) અને નન્દિસૂરિ (શ્લોક ૮) થયા છે. તથા આ૦ કેશવનન્દીશિષ્ય વાદીભસિંહના શિષ્ય મુમુક્ષુ **રામચન્દ્રે** ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ **'પુણ્યાશ્રવ કથાકોષ'** રચ્યો છે.

ત્યાર પછી ત્રૈરાશિકમતની પરંપરાનો કંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

ઈસાઈ મત (ક્રિશ્ચિયનધર્મ) :

આ૦ સિંહગિરિજીના સમયમાં ઈસાઈ મતનો આદિ પ્રવર્તક **ઈસામસીહ** ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મનું અધ્યયન કરી તેની ખૂબીઓ પોતાના નવા મતમાં દાખલ કરી હતી.

'ઈજીલ'માં લખ્યું છે કે, ''તે મુદત દરમિયાન ઈસુનું જ્ઞાન વધવા લાગ્યું તથા તેનો આત્મા બલવંત થવા લાગ્યો.'' એટલે ઈસામસીહે ૧૩ થી ૩૦ વર્ષ સુધી જ્ઞાન મેળવ્યું અને આત્માનો વિકાસ સાધ્યો.

રશિયાનો યાત્રિક મોં૦ નિકોલસ **નોટોવિશે** સંપાદિત 'અન્‌નોન લાઈફ ઓફ જીસીસ ક્રાઈસ્ટ' (જીસીસ ક્રાઈસ્ટનું અજ્ઞાત જીવન)માં લખ્યું છે કે ''ઈસામસીહ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે વિવાહ ન કરતા વેપારીના કાફલા જોડે ગૂપચૂપ સિંધમાં નાસી ગયો, ત્યાંથી તે કાશી ગયો. તેને વૈશ્યો અને શુદ્રોનો સહવાસ બહુ ગમતો હતો. ત્યાં તેણે ૬ વર્ષ સુધી ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યું. પછી કપિલવસ્તુમાં જઈ બૌદ્ધમતનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એમ ૧૨ વર્ષ **હિંદ**માં રહી તે **ઈરાન** ગયો અને ત્યાંથી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો ૩૦ વર્ષની ઉંમરે **જેરૂસલેમ** જઈ પહોંચ્યો.''

આ સમયે જેરૂસલેમમાં એક સમષ્ટિવાદી **ગુપ્તમંડળ** હતું, જેની સ્થાપના ઈસુના જન્મ પહેલાં મેકેબીયાના સમયમાં થઈ હતી. અનેક દેશોના

મુખ્ય શહેરોમાં શાખાઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. આ મંડળના સભાસદો ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત હતા. પહેલી શ્રેણીમાં આજન્મ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેનાર બાળકને જ દાખલ કરવામાં આવતો હતો. આ નવો સભ્ય **ઈસીન** તરીકે ઓળખાતો હતો. તેને ૩ વર્ષની આચારવિચારની તાલીમ આપી, પરીક્ષા લઈને મંડળમાં દાખલ કરાતા હતા. નવા સભ્યને વૈદક આરોગ્યજ્ઞાન અને ખનીજજ્ઞાનનું અધ્યયન અનિવાર્ય મનાતું હતું. યોગ્ય થયા પછી સભાસદને મંડળના ગુપ્તભેદો બતાવવામાં આવતા હતા. ઉચ્ચશ્રેણીનો સભાસદ ઈસીર તરીકે ઓળખાતો હતો. ઈસીસે સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા.

'ધી ક્રૂસી ફીકેશન બાય એન આઈ વિટનેસ'માં લખ્યું છે કે, ઈસુ જેરૂસલેમમાં આવીને આ આદર્શ મંડળનો **સભાસદ** બન્યો હતો.

ગુપ્તમંડળના એક ઈસીરના પત્રથી માલુમ પડે છે કે, રોમનસૂબા **પાઈલેટે** ઈસુને ક્રોસ પર ચડાવ્યો ત્યારે ખરેખર તે મર્યો નહોતો, કિન્તુ મૂર્છિત થઈ ગયો હતો. જોસફ તેના દેહને લઈ ગયો અને **નિકોદમસ** ઈસીરે તેને સાજો કર્યો. પછી ઈસુ ગુપ્ત જ રહ્યો છે. તે ગુપ્ત રીતે ઉપદેશથી ધર્મપ્રચાર કરતો હતો. આ દરમિયાન તે પોતાના શિષ્યોને ૧૦ વાર મળ્યો છે.•

ઈસુએ ઈસાઈમતમાં જૈનધર્મની કેટલીએક પ્રથાઓ સ્વીકારી છે, જે પૈકી થોડીએક નીચે મુજબ છે.

૧. ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ૧૧ ગણધર હતા. ૧ **શિષ્યાભાસ શિષ્ય** હતો. ઈસુને પણ ૧૧ સુશિષ્યો હતા અને ૧ કુશિષ્ય હતો.

૨. ભ૦ મહાવીર **સમોસરણમાં** બેસી ઉપદેશ આપતા હતા. 'બાઈબલ'માં લખ્યું છે કે, ઈસામસીહ પહાડ ઉપર બેસી ઉપદેશ દેતા હતા. તેનું ગિરિપ્રવચન બહુ અસરકારક મનાય છે.

૩. તીર્થંકરો ઉપદેશમાં એવી વાણી બોલે છે કે એને દેવો, મનુષ્યો, પશુ, પક્ષીઓ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે. 'બાઈબલ કરાર બીજો, પૃ.પમું, **પ્રેરિતોનાં કૃત્યો** અધ્યાય બીજા'માં લખ્યું છે કે, તેઓ એક ઘરમાં એકઠા થયા હતા, ત્યારે તેની **જીભ** ઉપર એકેક **દૈવી જીભ** આવી ચોંટી ગઈ. તે સર્વે પવિત્ર આત્માથી ભરપૂર થયા અને એવી ભાષામાં બોલવા

• જુઓ ''ઈસુખ્રિસ્તનું અજ્ઞાત જીવન'' લેખ (શુભસંગ્રહ ભા. ૭, પૃ. ૧૧૬).

લાગ્યા કે, જેને સાંભળીને દરેકે દરેક દેશના મનુષ્યોને એમ લાગ્યું કે, ''આ ગમે તે ભાષામાં બોલતા હશે, કિન્તુ અમે તેમને અમારી **માતૃભાષા**માં બોલતા સાંભળીએ છીએ.'' આમ કહેતાં કહેતાં સૌ કોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. અહીં કોઈએ મશ્કરીમાં કહ્યું કે, 'આ દરેક પીધેલા છે.' તેઓએ જવાબ વાળ્યો કે, 'આ કોઈ પીધેલા નથી, કેમકે દિવસનો પહેલો જ પહોર છે. આ **યોએલ** પ્રબોધકે જે કહ્યું હતું, તે જ છે.' (૧થી ૧૬, પૃ. ૧૧૪.)

૪. જૈનો પચાસમા દિવસને **સંવત્સરી** માને છે. બાઈબલ કરાર બીજો, **પ્રેરિતોનાં કૃત્ય**, અધ્યાય ૨માં પણ પચાસમાં દિવસે જ ૧૧ શિષ્યોનું **પ્રવચન** થયાનું સૂચન છે. (૧, પૃ. ૧૪૪)

૫. જૈનો ૨૪ તીર્થંકરોને માને છે. તેઓ દેવદુષ્ય **વસ્ત્રવાળા** હોય છે અને દેરાસરમાં તેઓને **મુકુટ** પણ અવશ્ય પહેરાવાય છે. 'બાઈબલ કરાર બીજો, પુસ્તક ૨૭મું, **પ્રગટીકરણ** અધ્યાય ૪'માં લખ્યું છે કે–

આકાશમાં રાજસિંહાસન પર એક પુરુષ બેઠો છે. તેની આસપાસ ૨૪ આસનો ઉપર ૨૪ **પવિત્ર પુરુષો** છે, જે ઊજળા **વસ્ત્ર**ના ધારક છે, માથા ઉપર સોનાના **મુગટવાળા** છે. (૧ થી ૮, પૃ. ૨૪૫)

અહીં ૨૪ પવિત્ર **પુરુષો** બતાવ્યા છે, તે ૨૪ તીર્થંકરોના આધારે જ કરેલી કલ્પના છે. જો કે વૈદિક પરંપરાએ પણ ૨૪ **અવતારો** સ્વીકાર્યા છે પણ તે સ્વીકાર ઈસ્વીસનની પછી થયો છે અને તે ૨૪ અવતારો એકલા **મનુષ્યરૂપે નથી**; મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ ઇત્યાદિ રૂપે છે, જ્યારે બાઈબલમાં તો ૨૪ પુરુષોની નોંધ છે; એટલે તે તીર્થંકરોની જ યાદી કરાવે છે.

૬. જૈનો આઠમે, ચૌદશે **પ્રતિક્રમણ** કરે છે. ઈસાઈઓ દર રવિવારે પોતાના **પાપનો એકરાર** કરે છે.

૭. જૈનો સમોસરણમાં જિનપ્રતિમાઓને બેસાડે છે. ઈસાઈ **ચર્ચો** પણ સમોસરણની ઢબનાં જ હોય છે.

૮. જૈન **શ્રમણો** ખંધક, મેતાર્ય વગેરે **પરિષહો** સહેવામાં જ સાચી સાધુતા માને છે. ઈસાઈમતમાં પણ એક ગાલે ઘોલ મારનારની સામે બીજો ગાલ ધરવાનું શીખવાડાય છે.

૯. જૈન મુનિઓના સમાધિસ્થાને સ્તૂપ અને મંદિરો બનતાં હતાં, તેમ ઈસાઈ ધર્મગુરુઓના સમાધિસ્થાને **કબ્ર** અને મંદિરો બનતાં હતાં. રોમીયાજક **કાપુસે** ઈ. સ. ૨૦૦માં પેત્રુસ અને પૌલુસને દફનાવેલ તે

સ્થાનની કબરો બનાવી હતી અને મોટા રાજા **કોસ્ટંટીનુસે** તે બંને કબરો ઉપર બે શોભિતાં **મંદિરો** બનાવ્યાં. આજે તે દુનિયાનાં મોટામાં મોટાં અને સારામાં સારાં મંદિરો છે.* (કેથોલિક શ્રીસભાનો ઈતિહાસ, પૃ. ૧)

૧૦. ઈસામસીહે જૈન સંઘના આચાર્યો, મુનિઓ અને સિદ્ધપુત્રની માફક ધર્માધ્યક્ષ, યાજક અને દીયાકોનુસ (સેવક) એમ ત્રણ વર્ગો સ્થાપ્યા હતા. પછી સમય જતાં **શ્રીસભાએ** દ્વારપાળ, વાંચનાર, ભૂત કાઢનાર અને પાછળ ચાલનાર એ ચાર વર્ગો વધાર્યા છે; જેમાં **વિધવા સ્ત્રીઓને** પણ દેવદાસી પેઠે દાખલ કરવામાં આવી હતી.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઈતિહાસ, પૃ. ૧૧, ૧૨)

૧૧. જૈન મુનિઓ **બ્રહ્મચારી** રહેતા હતા, તેમ ધર્માધ્યક્ષો અને યાજકો **બ્રહ્મચારી** રહેતા હતા. પછી સમય જતાં પૂર્વમાં યાજકોએ સ્ત્રીને રાખવાનું શરૂ કર્યું; છતાંય પૂર્વમાં એ રિવાજ તો આજેય પણ છે કે, પરણેલો પુરુષ યાજક કે ધર્માધ્યક્ષ થઈ શકે નહીં. (પૃ.૧૨.) જો કે ઈ. સ.ની સાતમી સદીમાં થયેલા રાજા **હેનરીએ** ઈંગ્લેન્ડમાં યાજકોને લગ્ન કરવાનું બંધ કર્યું હતું અને ૨ વડાધર્માધ્યક્ષો, ૧૮ ધર્માધ્યક્ષો, ૧૩ મઠાધ્યક્ષો તથા ૫૦૦ મઠવાસી પાદરીઓને મારી નખાવ્યા હતા. આ રાજા ચુસ્ત કેથોલિક મતનો હતો અને તેની પછી ગાદીએ આવેલા છઠ્ઠા **એડવર્ડે** યાજકોને લગ્ન કરવાની રજા આપી હતી.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઈતિહાસ, પૃ. ૫૭, ૧૧૦, ૧૧૧)

૧૨. જૈનો આઠમ, ચૌદશે **ઉપવાસ** કરે છે, તેમ ઈસાઈઓને પણ **રવિવારે ઉપવાસ** કરવાની આજ્ઞા છે. યહૂદી લોકો સબથને પાળતા હતા, પ્રેરિતોએ તે સબથને નાબૂદ કરવાને માટે **રવિવાર** મુકરર કર્યો છે. અસલના ઈસાઈઓ ઉપવાસમાં દિવસે ખાતા ન હતા પણ સૂર્ય આથમ્યા પછી રાત્રે કંઈ ખાતા હતા. આવા ઉપવાસો હાલ મુસલમાનો કરે છે.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઈતિહાસ, પૃ. ૧૧)

★ આ પવિત્ર પેત્રુસ અને પૌલુસને વિધર્મીઓએ ઈ. સ. ૬૭માં ક્રૂસ ઉપર ચઢાવેલ છે, કાપી નાખ્યા છે. (૧) સુવાર્તા લેખક પવિત્ર યોહાન્ન ઈ. સ. ૯૬ પછી મૃત્યુ પામેલ છે. (૫) ઓરિગેનેસે ઈ.સ. ૧૮૫ થી ૨૫૪ના ગાળામાં હેપ્તાપલા કરીને બાઈબલ રચ્યું છે. એટલે તેણે સાત બાઈબલના તરજુમાનાં વચનો મુકાબલો કરવાને વાસ્તે એક પાનામાં સાત હારોમાં મૂક્યાં છે. તે યાજક થઈ ગયો છે પણ પાંચમી કોન્સ્તંતીનોપલની મંત્રીસભાએ તેને પાખંડી તરીકે જાહેર કર્યો હતો. બાઈબલ પ્રથમ ગ્રીક ભાષામાં લખાયેલું હતું પણ પછીના લેખકોએ લેટિન ભાષા વાપરી છે. (કેથોલિક ઈતિહાસ, પૃ. ૮)

૧૩. જૈનો જઘન્ય ચોમાસું સિત્તેર દિવસનું માને છે. જૈન મુનિઓ તે દિવસોમાં ખૂબ તપસ્યા કરતા હતા.

ઈસાઈઓ પણ **પાસ્ખા** પહેલાં સિત્તેર દિવસે ઉપવાસ કરવાનું માનતા હતા. ઈસાઈમતમાં ખાસ **બપ્તિસ્મા** આપવામાં આવે છે. બપ્તિસ્માની તૈયારી કરનાર કાતેખુમની કહેવાય છે. બપ્તિસ્મા પાસ્ખાના આગલા દિવસે કે પેન્તેકોસ્તના આગલા દિવસે મળે છે.

બપ્તિસ્મા લેનાર પાસ્ખા પછીના બીજા રવિવાર સુધી સફેદ વસ્ત્ર પહેરી રાખે છે. આથી પાસ્ખા પછીનો રવિવાર **ધોળા રવિવાર** તરીકે જાહેર થયો છે. રેવેરંડ સી. એન્સીડલર એજ. જે. કેથોલિક પાદરી લખે છે કે, ''કેટલીએક જગ્યાએ પાસ્ખાની આગળના ઉપવાસના દિવસો પાસ્ખાની પહેલાં સિત્તેર દિવસથી શરૂ થયા, તેને વાસ્તે આજ સુધી જે રવિવાર **સેપ્તુ આગે સિમા** એટલે સિત્તેરમો દિવસ કહેવાય છે, તે દિવસે યાજકો મિસમાં જાંબુડી આસ્માની રંગ એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના રંગનું લૂગડું પહેરે છે.''

પાસ્ખાનો તહેવાર પૂર્વમાં યહૂદીઓની સાથે **નિજાન** મહિનાના ચૌદમા દિવસે અને પશ્ચિમમાં વસંતની પૂનમની પાછળના રવિવારે પાળવામાં આવતો હતો, પરંતુ આ તફાવતને લીધે પૂર્વમાં તકરાર ઊઠી હતી અને **અનીજેતુસ** બાપાએ આ ફેરફારનો જવાબ દેવા માટે પવિત્ર **પોલીકાર્પુસ**ને રોમ બોલાવ્યો હતો. આ તકરારમાં વિક્તોર બાપાએ એશિયામાઈનરની સભાઓનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧,૧૨)

૧૪. જૈનો તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને માને છે પણ તેમાં તીર્થંકરો આવી વસે છે એમ માનતા નથી, એટલે મૂર્તિઓને તીર્થંકરોની સ્થાપના માને છે. ઈસાઈઓ પણ ઈસામસીહના **ચિત્ર**ને માને છે. તેની ઓળખાણ માટે ઈસુખ્રિસ્તનું નામ કે રોટલીની ટોપલી સાથે માછલીની નિશાની મૂકે છે. મરિયમના ચિત્રને, યોસેફના ચિત્રને તથા ખ્રુસના ચિત્રને માને છે. અર્થાત્ તેઓ ચિત્ર તથા પૂતળાંને માને છે, પણ તેમાં પરમેશ્વર આવીને વસે છે એવું માનતા નથી. તેઓ ચિત્ર માને છે, પણ ચિત્રમાં કોઈ પરમેશ્વર તરીકે મૂર્તિને માનતા નથી. ઈસ્વીસનના સોળમા સૈકા સુધી ઈસાઈઓમાં આ માન્યતા એકધારી હતી; પછી વિચારભેદ પડ્યો છે.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૮, ૧૯, ૨૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭)

૧૫. જૈનોમાં વિ. સં. ૧૫૨૮માં લોંકાએ સામાયિક પ્રતિક્રમણ, દાન, મૂર્તિ, મૂર્તિપૂજા વગેરેની મનાઈ કરી નવો મત સ્થાપ્યો છે. તેમ ઈસાઈમતમાં ઈસ્વીસન ૧૫૧૭માં લુથરે ૯૫ બાબતોમાં તકરાર ઊભી કરી પોતાનો **પ્રોટેસ્ટંટ** મત ચલાવ્યો છે.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઈતિહાસ, પૃ. ૯૪થી ૧૦૫, ૧૬૫.)

ઈસાઈ મતમાં જૈનધર્મની પ્રાચીન પ્રથાઓ થોડા રૂપાંતર સાથે સ્વીકારાયેલ છે એમ ઉપરના લખાણોથી સમજી શકાય છે. આથી માનવું પડે છે કે ઈસામસીહે હિંદુસ્તાનમાં આવી જૈનધર્મનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને તેના આધારે પોતાના નવા મતને ખીલવ્યો હતો.

પ્રકરણ : ૧૩

આર્ય શ્રીવજ્રસ્વામી

जातिस्मृतिर्जृम्भकदत्तविद्ये, श्रीसंघवात्सल्यमनीहता च ।
यस्मिन्नतुल्यान्यभवंस्ततोऽभूद्, विभुः स वज्री दशपूर्ववेदी ॥८॥
(ગુરુપર્વક્રમ, શ્લોક ૮)

આ૦ સિંહગિરિસૂરિની પાટે મહાન પ્રભાવક, યુગપ્રધાન, અજોડ શાસક આર્ય વજ્રસ્વામી થયા છે.

તેમનાં વીર સં. ૪૯૬માં જન્મ, સં. ૫૦૪માં દીક્ષા, સં. ૫૪૮માં યુગપ્રધાનપદ, સં. ૫૮૪માં સ્વર્ગગમન થયાં છે.

તેમનું જન્મસ્થાન માળવા દેશનું **તુંબવન** ગામ છે. પિતાનું નામ ધનગિરિ, માતાનું નામ સુનંદા. ધનગિરિ મુનિઓના ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાળો થયો હતો અને દીક્ષાની ભાવનાવાળો હતો પરંતુ સુનંદાના પિતા ધનપાલે બહુ આગ્રહ કર્યો અને ધનગિરિ સુનંદાને પરણ્યો. સુનંદાના ભાઈ સમિતે આ૦ સિંહગિરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. સુનંદા ગર્ભવતી બની એટલે ધનગિરિએ પણ પત્નીને સમજાવી સંમતિ મેળવી આ૦ સિંહગિરિ પાસે દીક્ષા લીધી.

પાછળથી સુનંદાએ તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. બાળકને **જાતિસ્મરણ** જ્ઞાન થયું છે, બાલક જ્ઞાનથી પિતાની દીક્ષા જાણી માતાને રડી રડીને હેરાન કરે છે. થોડા સમયમાં જ આ૦ સિંહગિરિજી પોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત તુંબવન ગામમાં આવે છે. આર્ય સમિત અને આર્ય ધનગિરિજી ગુરુ આજ્ઞા લઈ ગામમાં ગોચરી જાય છે. ગુરુ ચેતવે છે કે, ''સચિત્ત અચિત્ત જે મળે તે લેતા આવજો.'' બંને મુનિઓ સુનંદાને ત્યાં ગોચરી જાય છે. સુનંદાએ પુત્રથી કંટાળીને ધનગિરિજીને કહ્યું કે, ''આ તમારો પુત્ર લઈ જાઓ, હું વહોરાવી દઉં છું.'' ધનગિરિજી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી પુત્રને ઉપાશ્રયે લઈ આવે છે. એને વધુ ભાર લાગવાથી ગુરુને કહે છે કે આ બાળક વજ્ર જેવો ભારે છે. એટલે ત્યારથી જ આ બાળકનું નામ **વજ્રકુમાર** પડે છે. બાળક વજ્ર સાધ્વીજીના ઉપાશ્રયે શ્રાવિકાઓ દ્વારા ઊછરે છે. તે ત્રણ વર્ષ ત્યાં રહે છે અને પારણામાં સૂતો સૂતો જ અગિયાર **અંગ** ભણી લે છે. પછી તો સુનંદા તેજસ્વી પુત્રને જોઈ પાછો માગે છે આખરે રાજસભામાં જાય છે, બાળક વજ્ર રાજસભામાં જ માતાની લાલચોને

દૂર મૂકી સાધુજીવન તરફ વળે છે. આઠ વર્ષ સુધી બાળક આમ ઊછરે છે અને પછી દીક્ષા લે છે અને ત્યારબાદ માતા સુનંદા પણ દીક્ષા સ્વીકારે છે.

બાળમુનિ વજ્ર બચપણથી જ સંસ્કારી, જ્ઞાની, વૈરાગી, ત્યાગી, સંયમી અને દક્ષ હતા. એમના બાળસાધુજીવનમાં ય એમની પરીક્ષા થાય છે અને એમાં એ સફળ ઊતરે છે.

એકવાર આ૦ સિંહગિરિજી વિહાર કરતા અવન્તિના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા છે. યક્ષમંડપમાં ઊતર્યા છે. વરસાદ પડે છે. વજ્રસ્વામીના પૂર્વ ભવના મિત્રો જૃંભકદેવો પોતાની શક્તિથી મોટો સાર્થવાહ વિકુર્વે છે. પછી વજ્રસ્વામીના ગુરુજી પાસે આવી વિનવે છે અને કહે છે કે, ''વજ્રસ્વામીને ગોચરી મોકલો.'' વરસાદ રહી ગયો છે. વજ્રમુનિ ગુરુઆજ્ઞાથી જવાની તૈયારી કરે છે પરંતુ ઝીણી ફોરી જોઈને અટકી જાય છે. વળી, સર્વથા મેઘ રહી ગયા પછી વજ્રસ્વામી ઈર્યાસમિતિ જોતા ગોચરી જાય છે. ત્યાં કોળાપાક વગેરે જોઈને વજ્રમુનિ વિચાર કરે છે કે, આ પ્રદેશમાં અત્યારે કોળાપાક ક્યાંથી ? વળી એ આગળ વિચારે છે કે, દાતારો અનિમેષ નેત્રવાળા છે, ભૂમિને પગ અડાડતા નથી, માટે આ દાતારો મનુષ્ય નથી કિન્તુ દેવો છે, અને આ આહાર ખરેખર **દેવપિંડ** છે એમ વિચારીને તે આહારપાણી લીધા વિના જ પાછા વળે છે. આવીને ગુરુજીને યથાસ્થિત બ્યાન આપે છે. દેવો વજ્રમુનિની આ ઉપયોગતીવ્રતા, ત્યાગ અને વૈરાગ્યવૃતિ જોઈ પ્રસન્ન થઈ તેમને **વૈક્રિયલબ્ધિ વિદ્યા** આપે છે.

બીજીવાર જેઠ મહિનામાં પણ દેવ બીજી પરીક્ષા કરવા આવે છે. વજ્રમુનિ તેમને ઓળખી જાય છે અને આહારાદિ લેતા નથી. ''દેવપિંડ ન લેવાય'' કહી પાછા જાય છે. આ વખતે દેવ વજ્રમુનિને પ્રસન્ન થઈ **'આકાશગામિની'** વિદ્યા આપે છે.

વજ્રમુનિને પદાનુસારિણી લબ્ધિથી એકવાર સાંભળેલું યાદ રહી જતું હતું. તેમને એકાદશાંગી કંઠસ્થ હતી. પોતે શાંતિથી રોજ પાઠ પણ કરી લેતા હતા. એકવાર બધા સાધુઓ ઉપાશ્રયની બહાર ગયા હતા, ત્યારે વજ્રમુનિ જાણે આગમવાચના દેતા હોય તેમ મુનિઓનાં આસનો પાથરી વાચના આપવા લાગ્યા. સૂરિજી આ વસ્તુ તપાસી ગયા. એકવાર આચાર્ય મહારાજ કોઈ બહાનું બતાવી બહાર પધાર્યા અને વજ્રમુનિને વાચનાનું કામ સોંપતા ગયા. તેમની વાચનાથી બધા સાધુઓ પ્રસન્ન થયા. સૂરિજી પણ આવ્યા ત્યારે એ વૃત્તાંત સાંભળી પ્રસન્ન થયા.

પછી સૂરિમહારાજ મુનિ વજ્રને વિશેષ અભ્યાસ માટે અવન્તિમાં બિરાજમાન દશપૂર્વધર આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિજી પાસે મોકલે છે. અહીં શ્રીભદ્રગુપ્તસૂરિજીને પણ સ્વપ્ન આવે છે કે કોઈ અતિથિ મારા દૂધથી ભરેલા પાત્રને પી ગયો. સૂરિજી સમજ્યા કે મારા પૂર્વ જ્ઞાન શ્રુતને ભણવા કોઈ મહાત્મા આવે છે. વજ્રમુનિ તે સવારમાં જ આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિજી પાસે પહોંચ્યા અને બોલ્યા કે, હું આપની પાસે દશપૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા આવ્યો છું. વજ્રમુનિ ત્યાં બહુ જ વિનય અને પ્રેમથી સેવાભક્તિ કરી દશપૂર્વનું જ્ઞાન મેળવીને પાછા ગુરુજી પાસે જાય છે. આ૦ સિંહગિરિજી પણ વજ્રમુનિને ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક આચાર્ય પદવીથી અલંકૃત કરે છે. તેમને ગચ્છનો ભાર સોંપે છે અને પોતે અનશન કરી સ્વર્ગે જાય છે. પછી આર્ય વજ્રસ્વામી યુગપ્રધાન બને છે.

આર્ય વજ્રસ્વામીની અદ્‌ભુત ઉપદેશક શૈલી જોઈ જૈન-જૈનેતરો પ્રસન્ન થાય છે. તેમજ તપ, ત્યાગ, સંયમ, જ્ઞાન અને ચારિત્રની ઉજ્જ્વલ પ્રતિમા સરખા સૂરિજી જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં જૈનશાસનની વિજય-પતાકા ફરકે છે અને જનતા પણ તેમનું કુદરતી અદ્‌ભુત રૂપ, લાવણ્ય અને બ્રહ્મચર્યનું ઓજસ્ જોઈ મુગ્ધ બને છે.

પાટલીપુત્રના કરોડપતિ ધનદેવ શેઠની પુત્રી **રુક્ષ્મણી** આર્ય વજ્રસ્વામીના રૂપ અને ગુણ સાંભળી તેના ઉપર મોહિત થાય છે અને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, ''પરણું તો **વજ્રસ્વામી**ને જ, નહીં તો આજીવન બ્રહ્મચર્ય જ પાળું.'' વજ્રસ્વામી પણ વિહાર કરતા પાટલીપુત્ર પધારે છે. ધનદેવ શેઠની દાનશાળામાં જ ઊતરે છે. તેમણે પહેલે દિવસે તો પોતાનું રૂપ પણ બેડોળ બનાવ્યું હતું પરંતુ રુક્ષ્મણીએ સાંભળ્યું કે હૃદયનાથ આવ્યા છે એટલે પિતાને કહ્યું કે, ''મારા પતિ આવ્યા છે.'' બીજે દિવસે ધનદેવ શેઠ, પાટલીપુત્રનો રાજા અને આખું નગર સૂરિજીનો ઉપદેશ સાંભળવા જાય છે. એમનું અદ્‌ભુત રૂપ, બ્રહ્મચર્યથી ચમકતું ભાલસ્થળ, અમોઘ ઉપદેશશક્તિ; આ જોઈ સાંભળી રાજા અને પ્રજાને ખૂબ જ પ્રમોદ થયો. રુક્ષ્મણીના પિતાને પણ થયું કે, ''આ ભવ્ય પુરુષ મારી પુત્રીને યોગ્ય છે.'' એણે મધ્યાહ્ન સમયે ગુરુજી પાસે આવીને પ્રાર્થના કરી કે, તમોને હું મારી નવાણું હજાર સોનામહોરો આપું છું ને આ બાગ, બંગલા અને મારું કન્યારત્ન આપું છું તે સ્વીકારો.

સૂરિજી હસીને બોલ્યા કે, મહાનુભાવ ! હું તો સાધુ છું. નિષ્પરિગ્રહી છું, અકિંચન છું, મારે કશુંય ન જોઈએ. આચાર્યશ્રીએ આમ

કહી રુક્મણીને પણ ધર્મોપદેશ આપી પ્રતિબોધી સાધ્વી બનાવી.

વજસ્વામીએ શ્રી આચારાંગસૂત્રનાં મહાપરિજ્ઞા અધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિદ્યા ઊદ્ધરી હતી; જેમાં જંબૂદ્વીપથી માનુષ્યોત્તર પર્વત સુધી આકાશમાં જવાની શક્તિ હતી. એકવાર સૂરિજી શ્રમણ સંઘ સહિત વિચરતા વિચરતા ઉત્તર પ્રાંતમાં ગયા. ત્યાં ભયંકર દુકાળ હતો. ગૃહસ્થોને પણ ખાનપાનની મુશ્કેલીઓ હતી. આખરે આચાર્યમહારાજ સંઘની વિનંતીથી સંઘવાત્સલ્ય માટે એક મોટો પટ વિકુર્વી એમાં સંઘને બેસાડી જગન્નાથપુરી લઈ ગયા. અહીં સુકાળ હતો. અનાજ-પાણી ખૂબ હતાં, પ્રદેશ હરિયાળો-લીલોછમ હતો. અહીં સંઘની ભક્તિ થવા માંડી. ત્યાં પર્યુષણા મહાપર્વના દિવસો આવ્યા.

પુરીનો રાજા પરમ **બૌદ્ધધર્મી** હતો, તે બૌદ્ધ મંદિરો સિવાયનાં બીજાં મંદિરોમાં તાજાં ફૂલ જવા દેતો નહીં. શ્રીસંઘે સૂરિજીને પર્યુષણામાં પૂજા માટે તાજાં ફૂલ મેળવી આપવા વિનંતિ કરી. આચાર્યશ્રીએ પોતાના પિતાના મિત્ર **દેવ** પાસેથી અને હિમવંતગિરિની **લક્ષ્મીદેવી** પાસેથી ફૂલો લાવી શ્રીસંઘને આપ્યાં, શ્રીસંઘે મંદિરમાં મહોત્સવ કર્યો. રાજાને આ તાજાં ફૂલોની ખબર પડી. કલિંગનો રાજા પણ આ બધી વાત જાણી પ્રતિબોધ પામ્યો અને સૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન બન્યો. રાજા પ્રજામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો. જૈનધર્મની ખૂબ પ્રભાવના થઈ.

આ સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર તીર્થ અને શત્રુંજય તીર્થોના ઉદ્ધારનું ભગીરથ કાર્ય થયેલ છે, તેમાંય શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધારમાં ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડી છે.

શત્રુંજય તીર્થનો અધિષ્ઠાયક **કપર્દી** યક્ષ છેલ્લાં વર્ષોથી મિથ્યાત્વી થઈ ગયો હતો. ચારે બાજુ પચાસ યોજન સુધીનો પ્રદેશ ઉજ્જડ-વેરાન થઈ ગયો હતો, જ્યાં ત્યાં મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષીઓના હાડકાના ઢગલા પડ્યા હતા. ગિરિરાજ ઉપર પણ ઝાડો ઊગી ગયાં હતાં. વળી, અધૂરામાં પૂરું મ્લેચ્છોએ આવી સૌરાષ્ટ્ર લૂટ્યું. અહીંના ઘણા મનુષ્યોને પકડી પોતાના દેશમાં મોકલી દીધા. આ બંદીવાનોમાં શેઠ જાવડશાહ પણ હતો જે અસલમાં કંપીલપુરના વતની અને હાલ મહુવામાં રહેતા શેઠ ભાવડશાહનો પુત્ર હતો. તે અચાનક છૂટી ગયો અને તક્ષશિલામાંથી ભગવાન ઋષભદેવની પ્રતિમા મેળવી મહુવા આવ્યો. તેણે આ૦ વજસ્વામીના ઉપદેશથી શત્રુંજયના ઉદ્ધારનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ જ કપર્દી યક્ષે તેને ઉપદ્રવ કર્યો, નવી

પ્રભુપ્રતિમાને ૨૧ વાર નીચે ઉતારી દીધી. આથી આ૦ વજ્રસ્વામીએ ત્યાં પધારી જૂના યક્ષને હઠાવી શત્રુંજય ઉપર નવા કપર્દી યક્ષની સ્થાપના કરી. બધી અશાતના દૂર કરાવી.

જૂના કપર્દી યક્ષે અહીં પ્રતિષ્ઠાને દિવસે આવી દરેકને ડરાવવા ઘોર અવાજ કર્યો હતો, જેથી ગિરિરાજનાં શિખરો કંપી ઊઠ્યાં અને ગિરિનાં ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે ભાગલાં પડી ગયા.

શેઠ જાવડશાહે શત્રુંજય ઉપર નવો જિનપ્રાસાદ તૈયાર કરી વીર સં. ૫૭૦ વિ. સં. ૧૬૦ (૧૦૮)માં શ્રીસંઘ સમક્ષ બોલીમાં મોટો ચઢાવો કરી સંઘની સમ્મતિ લઈ, આર્ય શ્રીવજ્રસ્વામીના કરકમલથી ભગવાન શ્રીઋષભદેવની નવી પ્રતિમાની અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા કરાવી શિખર ઉપર ચડી ધ્વજાદંડ ચડાવ્યો. 'આવું ભગીરથ કાર્ય પૂરું થયું' એવા હર્ષથી નાચ કર્યો અને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાની વિશુદ્ધિમાં જ સજોડે મૃત્યુ પામી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી.

ત્યારબાદ ઉત્તર ભારતમાં વીર સં. ૫૮૦ થી ભયંકર **બારવર્ષી** દુકાળ પડ્યો. એટલે સૂરિજી શિષ્યપરિવાર સહિત દક્ષિણ તરફ પધાર્યા. દુષ્કાળ એના ભીષણ સ્વરૂપમાં અહીં પણ ફેલાયો હતો. જો કે સૂરિજી વિદ્યાબળથી સાધુઓને આહાર લાવી આપતા પરંતુ સંયમની આરાધના માટે વિદ્યાપિંડનો વધુ ઉપયોગ કરવો ઉચિત ન લાગ્યો, એમાં એકવાર તેઓને સળેખમ થયું હતું. કફનું જોર હતું. એના નિવારણ માટે શિષ્યો સૂંઠ લાવ્યા હતા. વજ્રસ્વામીએ સૂંઠનો ગાંઠિયો કાન ઉપર ભરાવ્યો હતો, તે યાદ ન રહ્યો અને સાંજે પ્રતિક્રમણમાં **'अहोकायं'**નો પાઠ બોલતાં કાને હાથ લાગતાં સૂંઠનો ગાંઠિયો નીચે પડી ગયો. 'ખુશાલ પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે આ ઘટના તુંગીનગરમાં બની હતી. આ ઘટનાથી સૂરિજીએ પોતાનો અંતિમ કાળ નજીકમાં સમજી વજ્રસેનસૂરિને સંઘવ્યવસ્થા ભળાવી અને સાથે એ પણ સૂચવ્યું કે, ''મહાનુભાવ ! તમને જે દિવસે લાખ સોનૈયાની કિંમતવાળા ચોખામાં ઝેર મેળવેલો આહાર મળે, તેને બીજે જ દિવસે સુકાળ થશે, એ યાદ રાખજો.''

આર્ય વજ્રસ્વામી પછી ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા. દુષ્કાળને લીધે ભિક્ષા પ્રાપ્ત ન થતાં તેઓએ સાથેના સર્વ સાધુઓને વિદ્યાપિંડથી આહાર કરાવીને કહ્યું કે, ''આ રીતે બારવર્ષ સુધી નિરંતર વિદ્યાપિંડથી જ આહાર કરવો પડશે, માટે અનશન કરવું યોગ્ય છે.'' આથી શ્રીવજ્રસ્વામીની

સાથે દરેક સાધુઓ અનશન કરવા તૈયાર થયા. એમાં એક બાળમુનિ પણ છે. વજ્રસ્વામી એને અનશન કરવાની ના પાડે છે, છતાંયે તે સાથે જાય છે. એક દિવસ વજ્રસ્વામી તે બાળ મુનિવરને એકલા જ મૂકી આગળ વધી જાય છે. એટલે બાળ મુનિવર ત્યાં જ અનશન કરી સ્વર્ગે સીધાવે છે. વજ્રસ્વામીજીને આ સમાચાર મળ્યા. તેમણે બીજા સાધુઓ સમક્ષ બાળમુનિની દૃઢતા, ધીરતા અને વીરતાની પ્રશંસા કરી. પછી બધાએ જઈ એક પહાડ પર અનશન કર્યું. એક દેવે તેમને ચળાયમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો, આથી સૂરિજી એને અપ્રીતિનું કારણ સમજી બધા સાધુઓ સાથે બીજા પહાડ પર ગયા અને ત્યાં અનશનપૂર્વક બધા સાધુઓ સાથે શ્રીવજ્રસ્વામી પણ સ્વર્ગે પધાર્યા.

આ ઘટના બન્યા પછી સૌધર્મેન્દ્રે અહીં આવી રથવડે આ પહાડને પ્રદક્ષિણા આપી હતી, ત્યારથી આ પહાડ **રથાવર્તગિરિ** નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

પંચમંગળ મહાશ્રુતસ્કંધ આજસુધી જુદા આગમરૂપે હતો, આર્ય વજ્રસ્વામીએ તેને મૂળ સૂત્રો સાથે જોડી દીધો છે.

આર્ય વજ્રસ્વામી સ્વર્ગે જતાં ૧૦મું પૂર્વ, ચોથું સંસ્થાન અને ચોથું સંહનન વિચ્છેદ પામ્યાં છે.

લઘુ ભદ્રબાહુસ્વામી :

દૃષ્ટિવાદ અંગના પાંચમા અનુયોગ વિભાગમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ વગેરેની ગંડિકાઓ સાથે ભદ્રબાહુગંડિકા અને તપસ્વીગંડિકાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આથી નક્કી છે કે તીર્થંકરો વગેરેની જેમ ભદ્રબાહુસ્વામી પણ અનેક થયા છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે **ભદ્રબાહુ** એ ખાસ **વિશેષ નામ** નથી, કિન્તુ છેલ્લા શ્રુતકેવલી યાને અંતિમ ચૌદપૂર્વી એવા લક્ષણને બતાવનારું **સામાન્ય** નામ છે. આથી દરેક તીર્થંકરોના શાસનમાં જુદા જુદા **ભદ્રબાહુ** થયા છે જે દરેક **આપ્તપુરુષો** છે. જેમ ચૌદ પૂર્વધર આચાર્યો આપ્તપુરુષ લેખાય છે તેમ ઊતરતા ક્રમે દશ પૂર્વધર સુધીના આચાર્યો પણ આપ્ત તરીકે મનાય છે. આથી જૈન ઇતિહાસમાં છેલ્લા દશ પૂર્વધારીનું નામ પણ ઉલ્લેખયોગ્ય મનાય છે. વર્તમાન જૈનશાસનમાં છેલ્લા ચૌદ પૂર્વી આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી છે અને છેલ્લા દશ પૂર્વી આર્ય વજ્રસ્વામી છે. આપણે આ વજ્રસ્વામીને લઘુ ભદ્રબાહુ કહીએ તોય ચાલે.

કુળ અને શાખાઓ :

આર્ય વજ્રસ્વામી અને તેના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોથી અનેક મુનિશાખાઓ નીકળી છે, તે આ પ્રમાણે–

૧. આર્ય વજ્રસ્વામીથી વી. સં. ૫૮૪માં **વજ્રીશાખા**.

૨. આ૦ વજ્રસેનસૂરિના શિષ્ય આ૦ નાગહસ્તિસૂરિથી વી. સં. ૬૦૬માં **નાઈલીશાખા** નીકળી હતી, જે પાછળથી નાઈલ, ચંદ, નિવ્વુઈ અને વિજ્જાહર – એમ ચાર કુલોમાં વહેંચાઈ ગઇ છે, જે ચારે ગચ્છ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૩. આ૦ પદ્મસૂરિથી પોમિલાશાખા નીકળી.

૪. આર્ય રથસૂરિ કે જેમનું બીજું નામ જયન્તસૂરિ છે તેમનાથી જયન્તીશાખા નીકળી.

૫. આર્ય તાપસથી તાપસીશાખા નીકળી છે. આ૦ શાંતિશ્રેણિકના શિષ્ય આ૦ તાપસથી પણ એક તાપસીશાખા નીકળી છે.

આ અરસામાં બારવર્ષી દુકાળમાં ઘણા જૈનમુનિઓએ અનશન કર્યું હતું. આથી ઘણા ગણો, કુલો અને શાખાઓનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો હતો. સદ્‌ભાગ્યે વજ્રીશાખા બચી હતી. તેના શ્રમણોએ ફરીવાર ગણો, કુલો વધાર્યાં છે. આજે જે જે જૈનમુનિઓ છે તે દરેક કોટિકગણ, વજ્રીશાખા અને ચંદ્રકુળના છે.

દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી :

દિગંબર ગ્રંથોમાં આ અરસામાં બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેનાં બીજાં નામો વજ્રયશા, મહાયશા, યશોબાહુ, જયબાહુ વગેરે મળે છે.• તેમના માટે લખ્યું છે કે, શ્રુતકેવલી આ૦ ભદ્રબાહુની પરંપરામાં થયેલ નિમિત્તવેદી બીજા ભદ્રબાહુએ ૧૨ વર્ષનો દુકાળ પડતાં દક્ષિણમાં કર્ણાટક સુધી વિહાર લંબાવ્યો અને ત્યાં એક પહાડી પર ૭૦૦ શ્રમણો સાથે અનશન લઈ મરણસમાધિ મેળવી. પોતે સંઘ સાથે વિહાર કરતા કરતા આગળ વધ્યા હતા, ત્યારે તેમણે એક શિષ્યને અનશન કરવાની મના કરી રોકી રાખ્યો હતો... વગેરે વગેરે.

(શ્રવણબેલગોલ–ચંદ્રગિરિનો શિલાલેખ)

આ આચાર્યના શિષ્યનું નામ ''દક્ષિણવિહારી'' છે અને ત્યાર પછી ત્યાં આચાર્ય ચંદ્રસૂરિ પધાર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

• વજ્રયશા (તિલોયપન્નત્તિ), મહાયશા (આદિપુરાણ), યશોબાહુ (ઉત્તરપુરાણ, હરિવંશપુરાણ, સૂયખંધો, તિલોયપન્નત્તિ), જયબાહુ (શ્રુતાવતાર), વજ્રર્ષિ (હરિવંશપુરાણ સ. ૧, શ્લોક ૩૩), મહાયશા (આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર).

આર્ય વજ્રસ્વામી અને બીજા ભદ્રબાહુસ્વામીના ચરિત્રમાં ઘણી સામ્યતા છે, તે બંને આચાર્યોને એક માની લઈએ તો શ્વેતાંબર-દિગંબરના ઇતિહાસ સંબંધી ઘણી ગૂંચોનો સરળ ઉકેલ આવી જાય તેમ છે. આચાર્ય બીજા ભદ્રબાહુ પછી જ જૈનસંઘમાં શ્વેતાંબર-દિગંબરના ભેદો પડ્યા છે.

શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પટ્ટાવલી

૧૩. **આર્ય વજ્રસ્વામી** – શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ સુધીની પટ્ટપરંપરા અહીંથી જુદી પડે છે. ગૌતમ ગોત્રવાળા આર્ય વજ્રસ્વામીને મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા. ૧. આર્ય વજ્રસેન, ૨. આર્ય પદ્મ, ૩. આર્ય રથ અને ૪. આર્ય તાપસ.

૧૪. **આર્ય રથ** – વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા, તેમનું બીજું નામ આર્ય જયંત છે. તેમનાથી જયંતીશાખા નીકળી છે.

૧૫. આર્ય પુષ્પગિરિ કૌશિકગોત્રવાળા.

૧૬. આર્ય ફલ્ગુમિત્ર ગૌતમગોત્રવાળા.

૧૭. આર્ય ધનગિરિ વસિષ્ઠગોત્રવાળા.

૧૮. આર્ય શિવભૂતિ કુચ્છસગોત્રવાળા. સંભવતઃ કૌશિકગોત્રવાળા આર્ય દુજ્જયંત અને આર્ય કૃષ્ણ તેમના ગુરુભાઈ હતા.

૧૯. આર્ય ભદ્ર કાશ્યપગોત્રવાળા.

૨૦. આર્ય નક્ષત્ર કાશ્યપગોત્રવાળા.

૨૧. આર્ય રક્ષ કાશ્યપગોત્રવાળા.

૨૨. **આર્ય નાગ** ગૌતમગોત્રવાળા.

૨૩. આર્ય જેહિલ વસિષ્ઠગોત્રવાળા.

૨૪. આર્ય વિષ્ણુ માઢરગોત્રવાળા.

૨૫. આર્ય **કાલકસૂરિજી** – ગૌતમગોત્રવાળા, આ ત્રીજા કાલિકાચાર્ય છે. તેમનો સત્તાસમય વીર સં. ૭૨૦ મળે છે. (રત્નસંચય ગા. ૨૭૪)

૨૬. આર્ય સંપલિત અને આર્ય ભદ્ર – ગૌતમગોત્રવાળા. આ બન્ને કાલિકાચાર્યજીના બાળબ્રહ્મચારી શિષ્યો છે અને પટ્ટધર થયા છે. તે બંનેની પાટે આર્ય વૃદ્ધ આવ્યા છે.

૨૭. આર્ય વૃદ્ધ ગૌતમગોત્રવાળા.

૨૮. આર્ય સંઘપાલિત – ગૌતમગોત્રવાળા, તેઓ સ્થિર સત્ત્વવાળા તથા ઉત્તમ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી વિભૂષિત હતા.

૨૯. **આર્ય હસ્તિ** - કાશ્યપગોત્રવાળા, તેઓ ક્ષમાના સાગર હતા, ધીર હતા. ચૈત્ર સુદિમાં સ્વર્ગે ગયા.

૩૦. આર્ય ધર્મ – સાવયગોત્રવાળા, તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મહાવ્રતધારી હતા. જેમના વિહાર વખતે દેવો પણ **છત્ર** ધરતા હતા. તેમના ગોત્ર માટે **સાવય** અને **સુવ્વય** એવા બે પાઠો મળે છે. સાવય શબ્દ તો **શ્રાવક** ગોત્ર યાને **ઉપકેશ**વંશનો સૂચક છે, એટલે અહીં **સુવ્વય** શબ્દ વધુ સાચો લાગે છે.

૩૧. આર્ય હસ્તિ – કાશ્યપગોત્રવાળા.

૩૨. આર્ય ધર્મ – તેઓ મોક્ષમાર્ગના પરમ સાધક હતા.

૩૩. આર્ય સિંહ – કાશ્યપગોત્રવાળા. આ જ સમયે બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખાના આ૦ સિંહસૂરિ થયા છે જે પ્રસિદ્ધ વાચનાચાર્ય હતા.

૩૪. આર્ય ધર્મ – કાશ્યપગોત્રવાળા, તેમને અનેક શિષ્યો હતા. તેમના મુખ્ય પટ્ટધર **આ૦ સ્કંદિલ** થયા છે; સ્કંદિલાચાર્યે વીર સં. ૮૩૦થી ૮૪૦ના ગાળામાં મથુરામાં ચોથી **આગમવાચના** કરી છે.

૩૫. આ૦ જંબૂ – જે આર્ય ધર્મસૂરિના બીજા પટ્ટધર છે.

૩૬. આર્ય નંદી – કાશ્યપગોત્રવાળા, તેઓ શાંત અને સરળ હતા, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના ધારક હતા.

૩૭. **દેશીગણી ક્ષમાશ્રમણ** – તેઓ માઢરગોત્રના હતા, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને સ્થિર ચારિત્રવાળા હતા.

૩૮. આ૦ સ્થિરગુપ્ત ક્ષમાશ્રમણ – તેઓ વચ્છસગોત્રના હતા. ધીર, બુદ્ધિમાન, મજબૂત મનવાળા, આગમના જાણકાર અને અનુયોગના ધારક હતા.

૩૯. આર્ય સ્થવિર **કુમાર ધર્મ** ગણિ – તેઓ વચ્છસગોત્રના હતા. તપસ્વી ગુણવાન અને ગુણપરખ હતા.

૪૦. આ૦ **દેવર્ધિગણિ** ક્ષમાશ્રમણ – તેઓ કાશ્યપગોત્રના ક્ષત્રિય હતા, સરળતા વગેરે ગુણોના ધારક હતા, જિનવાણીના સાંગોપાંગ જ્ઞાતા હતા અને વાચકવંશના સમર્થ છેલ્લા **વાચનાચાર્ય** પણ હતા. તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ગર્ભને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાંથી લઈ ત્રિશલા રાણીના ઉદરમાં મૂકનાર સૌધર્મેન્દ્રના પગપાળા સૈન્યનો સેનાધિપતિ **હરિણગમેષી** દેવ હતો, તે સૌધર્મેન્દ્રનો આજ્ઞાપાલક અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો પરમ ભક્ત હતો.

એકવાર ભગવાન મહાવીરસ્વામી રાજગૃહી પધાર્યા, ત્યાં સમોસરણ થયું અને સૌધર્મેન્દ્રે ત્યાં ભગવાનને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે પ્રશ્નોત્તરો આ પ્રમાણે હતા :

'પ્રભુ ! દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગનો ક્યારે વિચ્છેદ થશે ?'

'સૌધર્મેન્દ્ર ! મારા નિર્વાણથી ૧૦૦૦ વર્ષે.'

'પ્રભો ! ત્યારે ભારતમાં કયા આચાર્ય થશે ?'

'દેવેન્દ્ર ! ત્યારે ભારતમાં દેવર્ધિગણિ નામે આચાર્ય થશે.'

'ભગવાન ! આજે તેનો જીવ ક્યાં છે ?'

'દેવરાજ ! તારો સેનાપતિ **હરિણગમેષી,** જેણે મારા ગર્ભનું પરાવર્તન કર્યું છે, તે જ દેવ આવતા ભવમાં **દેવર્ધિગણિ** ક્ષમાશ્રમણ થશે.'

આ સાંભળી સૌધર્મેન્દ્ર હરિણગમેષીને સાથે લઈને દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો. લગભગ ૯૦૦ વર્ષ જતાં હરિણગમેષીને પોતાનું ચ્યવન થવાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. તેની ફૂલમાળા કરમાવા લાગી, કલ્પવૃક્ષો કંપવા લાગ્યાં, અકાળે બગાસાં આવવાં લાગ્યાં, દેવીઓ પ્રત્યે મોહ વધવા લાગ્યો, મિત્રો અને સિંહાસનાદિમાં દુઃખ દેખાવા લાગ્યું, ફૂલની શય્યા કાંટા જેવી વસમી થવા લાગી, દેવવિમાન સ્મશાન જેવું ભાસવા લાગ્યું. તેણે એ ચિહ્નો જોઈ તરત સૌધર્મેન્દ્ર પાસે જઈ વિનતિ કરી કે, ''હે સ્વામીન્ ! મારું હવે થોડા દિવસોમાં ચ્યવન થશે, મારે સ્થાને બીજો હરિણગમેષી આવશે, તો મારી આપને પ્રાર્થના છે કે તે નવો દેવ હું જ્યાં જન્મ લઉં ત્યાં આવીને મને પ્રતિબોધ કરે અને ધર્મ પમાડે, એવો બંદોબસ્ત કરવા કૃપા કરો.'' સૌધર્મેન્દ્રે તરત જ ઘણી ખુશીપૂર્વક જણાવ્યું કે, ''તું તારા દેવભવનની દીવાલ પર આ બાબતની નોંધ કરજે કે જેને વાંચી નવો દેવ તને પ્રતિબોધ કરશે.'' હરિણગમેષીએ તુરત પોતાના વિમાનમાં જઈ ભીંત પર લખ્યું કે, ''આ વિમાનમાં જે નવો હરિણગમેષી ઉત્પન્ન થાય, તેણે હું જ્યાં હોઉં ત્યાં આવીને મને પ્રતિબોધ કરવો, અને જો તેમ ન કરે તો તેને ઇન્દ્રની આજ્ઞા છે.''

ત્યાર પછી હરિણગમેષી ત્યાંથી ચ્યવી સૌરાષ્ટ્રના **વેરાવળ** પાટણમાં અરિદમન રાજાના સેવક કાશ્યપગોત્રવાળા **કામર્ધિ** ક્ષત્રિયની પત્ની **કલાવતી**ની કૂખમાં ગર્ભપણે આવ્યો. તેના પ્રભાવથી માતાએ સ્વપ્નમાં મહર્ધિક દેવને જોયો અને નવ મહિના જતાં **દેવર્ધિ** નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો.

માતાપિતાએ દેવર્ધિને ભણાવ્યો, ગણાવ્યો અને બે કન્યાઓ સાથે પરણાવ્યો; પરંતુ તેને શિકારનો બહુ રસ લાગ્યો હતો, એટલે તે અવારનવાર મિત્રો સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા જતો હતો.

હવે સૌધર્મેન્દ્રે દેવલોકમાં બીજો નવો હરિણગમેષી ઉત્પન્ન થતાં તેને આજ્ઞા કરી કે તારે સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મેલ **દેવર્ધિને** પ્રતિબોધ કરવાનો છે. તેણે પોતાના વિમાનમાં આવી પહેલાંના હરિણગમેષીએ દીવાલ પર લખેલી પ્રાર્થના વાંચી, આનંદિત થઈ તેને પ્રતિબોધવા માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેણે પ્રથમ પત્રમાં એક શ્લોક લખ્યો કે–

स्वभित्तिलिखितं पत्रं, मित्र त्वं सफलीकुरू ।
हरिणगमेषी वक्ति, संसारं विषमं त्यज ॥१॥

તેણે આ શ્લોક એક દેવ મારફત દેવર્ધિને પહોંચાડ્યો તેમજ સ્વપ્નમાં પણ એ જ શ્લોક કહી સંભળાવ્યો; પરંતુ દેવર્ધિ સંસ્કૃત જાણતો ન હતો, એટલે તેને તેની કંઈ અસર થઈ નહીં.

હવે દેવે ત્રીજો ઉપાય એવો રચ્યો કે, દેવર્ધિ જંગલના મધ્ય ભાગમાં શિકાર માટે ગયો હતો, ત્યાં તેણે આગળ સિંહ, પાછળ ઊંડી ખાઈ, બે બાજુ દાંતવાળા અને ઘુરકતા બે ડુક્કર, નીચે ધરતીકંપ અને ઉપર પથ્થરનો વરસાદ ગોઠવ્યો અને દેવર્ધિને ભયભીત જોઈ સાથોસાથ જણાવી દીધું કે, તું શ્લોકને સમજ્યો નથી, પણ હવે સમજી લે કે તારું મૃત્યુ નજીકમાં જ ઊભું છે. દેવર્ધિએ જણાવ્યું કે, ''મને બચાવો, તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશ.'' તરત જ દેવે તેને ત્યાંથી ઉપાડી આ૦ લોહત્યસૂરિ પાસે લઈ જઈ દીક્ષા અપાવી. દેવર્ધિમુનિએ ગુરુ પાસેનું જ્ઞાન મેળવી ગણિપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને ઉપકેશગચ્છીય આ૦ દેવગુપ્ત પાસેથી એક પૂર્વ અર્થ સહિત અને બીજું પૂર્વ મૂળ ભણી ક્ષમાશ્રમણ પદ મેળવ્યું.

તેમણે શત્રુંજય ઉપર કપર્દી યક્ષની આરાધના કરી હતી, તે પ્રત્યક્ષ થયો અને ત્યાર પછી ગોમુખયક્ષ તથા ચક્કેશ્વરી પણ હાજર થયાં. આચાર્યશ્રી તેમની પાસેથી આગમવાચના માટે વચન લઈ **વલભીપુર** પધાર્યા. તેમણે ત્યાં ચતુર્વિધ સંઘની આજ્ઞા લઈ વીર સં. ૯૮૦માં મોટું મુનિસમ્મેલન મેળવ્યું અને **પાંચમી આગમવાચના** કરી, ૮૪ આગમો તથા અનેક ગ્રંથોને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં. તેમણે 'નંદીસૂત્ર' બનાવ્યું, જેમાં પોતાની **વાચક**પરંપરા આપી છે અને કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીની પાછળ પોતાની

ગુરુપરંપરા જોડી દીધી છે. તેઓ વીર સં. ૧૦૦૦માં શત્રુંજયતીર્થ ઉપર અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા અને પછી તરતમાં જ આ૦ સત્યમિત્ર પણ સ્વર્ગે પધાર્યા. હવે ત્રીજા કોઈની પાસે પૂર્વનું જ્ઞાન હતું નહીં, એટલે વીર સં. ૧૦૦૦માં **પૂર્વજ્ઞાન**નો સમૂળ વિચ્છેદ થયો.

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પોતાની ગણધરપરંપરાના ગણનાયક હતા તેમજ આ૦ સ્કંદિલની વાચકપરંપરાના અને મોટી આગમવાચનાના વાચનાચાર્ય પણ હતા. તેથી ઇતિહાસ તેમને દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને દેવવાચકજી; એમ બે નામોથી ઓળખે છે, જેનાં પ્રમાણો આ પ્રમાણે છેઃ

यदाह भगवान् देवर्द्धिक्षमाश्रमणः—नाणं पंचविहं पन्नत्तमित्यादि । यदाह देवर्द्धिवाचकः—से किं तं मइनाणेत्यादि ।

यदाहुर्निर्दलिताऽज्ञानसंभारप्रसरा देवर्द्धिवाचकवराः—तं समासओ चउविहं पन्नत्तमित्यादि ।

यदाह भगवान् देवर्द्धिक्षमाश्रमणः—से किं तं अणाणुगामियमित्यादि ।
(आ. देवेन्द्रसूरिकृत कर्मग्रंथ-स्वोपज्ञवृत्ति)

तथा च भगवतीसूत्रे देवर्द्धिगणिक्षमाश्रमणकृतनन्दीसूत्रस्यानुवादसाङ्गत्यम् ।
(आ. विजयसेनसूरिकृत सेनप्रश्न)

क एवमाह ? दुष्यगणिशिष्यो देववाचक इति गाथार्थः ॥४३॥

देववाचकोऽधिकृताध्ययनविषयभूतस्य ज्ञानस्य प्ररुपणां कुर्वन्निदमाह ।
(आ. हरिभद्रसूरिकृत नंदीसूत्रटीका सूत्र १)

दुस्सगणिसीसो देववायगो साहुजणहितट्ठाए इणमाह (१)
(आ. जिणदासगणिमहत्तरकृता नंदीसूत्रचूर्णि)

आचार्योऽपि देववाचकनामा ज्ञानपञ्चकव्याचिख्यासुः (प्रस्तावना)

पूर्वान्तरगतसूत्रार्थधारको देववाचकः
(आ. मलयगिरिकृत नंदीसूत्रटीका सूत्र १)

એટલે કે આ૦ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ એ જ આ૦ દેવવાચકજી છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૫)

એક કવિ તેઓને આ રીતે અંજલી આપે છે :

श्रीमज्जिनप्रवचनानि सुरक्षितानि, येनात्र भारतमहीतलसंस्थितानि ।
देर्वाद्ध... दसौ जयताद् गणान्द्रा, क्षान्त्यादिसत्त्वकलितो रमणीयवृत्तः ॥१॥

જૈન રાજાઓ

કલિંગનરેશ : આ અરસામાં જગન્નાથપુરીનો રાજા બૌદ્ધધર્મી હતો. પરંતુ, એકવાર ભયંકર દુકાળ પડ્યો અને આર્ય વજ્રસ્વામી શ્રીસંઘને લઈને અત્રે પધારી ચોમાસું રહ્યા ત્યારે એક પ્રસંગોપાત તે આચાર્યમહારાજ પાસે આવી, ઉપદેશ સાંભળી જૈન બન્યો. (જુઓ પૃ. ૨૩૭.) આ રીતે પુરીનો રાજા જૈનધર્મી રાજા હતો. (વીર સં. ૫૭૦ થી ૫૮૪)

રથવીરનરેશ : આ જ આરસામાં રથવીરપુરનો ગામધણી પણ આ૦ કૃષ્ણસૂરિ તથા મુનિ શિવભૂતિજી વગેરેને બહુ માનતો હતો.★
(આવશ્યક નિર્યુક્તિ)

દશપુરનરેશ : દશપુરનો રાજા પણ આર્ય રક્ષિતજીના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો હતો.

જૈન તીર્થો

આ અરસામાં શ્રી શત્રુંજય તીર્થ તથા ગિરનાર તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર થયા હતા અને ભગવાન ઋષભદેવ વગેરેના જિનબિંબ વગેરેની અંજનશલાકા–પ્રતિષ્ઠા અને ધ્વજારોપણ વગેરે થયાં હતાં.

કપર્દી યક્ષ : આ જ સમયે શત્રુંજય તીર્થમાં નવા અધિષ્ઠાયક કપર્દી યક્ષની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તે કપર્દી યક્ષનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે બે રીતે મળે છે :

૧. એક ઉલ્લેખ એવો મળે છે કે, આ૦ વજ્રસેનસૂરિજીએ એક કપર્દી નામક રાજપુત્રને પ્રતિબોધી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો; જે મૃત્યુ પામીને વ્યંતરદેવ બન્યો. પછી તેણે આ૦ વજ્રસેનસૂરિજી પાસે આવીને સૂરિજીને પૂછ્યું : 'કંઈ કામ-સેવા હોય તો ફરમાવો.' આ સાંભળી સૂરિજીએ એને શત્રુંજયોદ્ધારમાં સહાયક થવાનું કહ્યું અને જૂના ઉપદ્રવકારી કપર્દીને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી આ નવીન કપર્દીને શત્રુંજયના અધિષ્ઠાયક દેવ તરીકે

★ આ રથવીરપુર ક્યાં આવ્યું તેનો નિર્ણય થયો નથી. તે મધ્ય હિંદમાં કે દક્ષિણ હિંદમાં હોવું જોઈએ. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના આચાર્ય ચૈતન્યસ્વામી (જન્મ તા. ૭-૩-૧૪૮૬, મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૫૩૪)એ દક્ષિણ ભારતમાં યાત્રા કરી તેમાં અનુક્રમે ગોષ્પદ તીર્થ, યજ્ઞપુર, મંગલગિરિ, શ્રીરંગમ્, ઉરુપી-રજતપીઠપુરમ્, ફલ્ગુતીર્થ, પંપાસર, ગોકર્ણશિવ, સૂર્યપૂર્યક તીર્થ, કોલ્હાપુર અને પંઢરપુર એ નામો દર્શાવ્યાં છે. આ પૈકીનું રજતપીઠપુર તે રથવીરપુર તો નહીં હોય ?

સ્થાપ્યો. આ નવીન કપર્દી યક્ષરાજે શત્રુંજયના ઉદ્ધારમાં બહુ જ સહાયતા કરી હતી.

૨. બીજો મત છે કે, કપર્દી નામે એક વણકર હતો. એને આડી અને કુહાડી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. આ બન્નેના ત્રાસથી કંટાળી કપર્દી ગામ બહાર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં એને વજસેનસૂરિજીએ આશ્વાસન આપી **'नमो अरिहंताणं'** પદનો મંત્ર આપ્યો અને ગંઠસીનો વિધિ બતાવ્યો. હવે તેને તે જ દિવસે ભોજનમાં સર્પનું ઝેર આવવાથી **'नमो अरिहंताणं'** પદ જપતાં જપતાં તે મૃત્યુ પામી વ્યંતરદેવ થયો. બીજે દિવસે વણકરની સ્ત્રીઓએ રાજાને ફરિયાદ કરી કે, ''અમુક સાધુએ અમારા પતિને મારી નાખ્યા છે.'' રાજસૈનિકોએ સૂરિજીને પકડીને બેસાર્યા છે, તે જ સમયે કપર્દી વ્યંતરદેવે જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વભવને જોઈ નીચે આવી પોતાના ઉપકારી આચાર્યશ્રીને છોડાવ્યા અને બે હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે, ભગવન્ ! મારા યોગ્ય સેવા ફરમાવો. પછી કપર્દી યક્ષે સૂરિજીની આજ્ઞા પ્રમાણે શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધારમાં કીમતી સહાય કરી છે. આજે પણ શત્રુંજયગિરિ ઉપર આ નવા કપર્દી યક્ષની દેરીમાં મૂર્તિ બિરાજમાન છે અને તે આરાધકોને સહાય આપે છે.

પ્રકરણ : ૧૪

આચાર્ય શ્રીવજસેનસૂરિ

આર્ય વજ્રસ્વામીની પાટે આ૦ વજ્રસેનસૂરિ આવ્યા છે.

તેમનો વીર સં. ૪૯૨માં જન્મ, સં. ૫૦૧માં દીક્ષા, સં. ૫૮૪માં ગચ્છનાયકપદ, સં. ૬૧૭માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૬૨૦માં ૧૨૯ વર્ષની ઉંમરે તેમનું સ્વર્ગગમન થયું છે. તેઓ ઉંમરમાં અને દીક્ષામાં આર્ય વજ્રસ્વામીથી મોટા હતા, ૧૧૯ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય હોવાથી દીર્ઘ અનુભવી અને દરેક બાબતના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા, દીર્ઘજીવી હતા.

તેમની અધ્યક્ષતામાં વીર સં. ૫૬૦, વિ. સં. ૧૫૦માં ગિરનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર થયો હતો. આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ ઉદ્ધાર જાકુટિ* શ્રાવકે કરાવ્યો હતો અને તેની પ્રશસ્તિમાં આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ તથા આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિને વિદ્યાધરવંશના ઉલ્લેખ્યા છે. આ સમયે અહીં જૈનધર્મપ્રેમી મહાક્ષત્રપોનું રાજ્ય હતું.

ત્યાર પછી વીર સં. ૫૭૦માં શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર થયો; જેમાં આર્ય વજ્રસ્વામી તથા આ૦ વજ્રસેનસૂરિજીએ મોટી જહેમત ઉઠાવી હતી, એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે.

બાર દુકાળી પડતાં આર્ય વજ્રસ્વામીજીએ દક્ષિણમાં જઈ સાથેના મુનિઓ સાથે રથાવર્તગિરિ પર અનશન કર્યું ત્યારે આ૦ વજ્રસેન પણ તેઓની સાથે જ હતા કિન્તુ આર્ય વજ્રસ્વામીએ એમ જાણ્યું કે આ૦ વજ્રસેનસૂરિ બાર દુકાળી પછી ગણધરવંશ અને વાચકવંશની પરંપરાને સજીવન કરી શકશે તેથી તેમને અનશન કરવાની મનાઈ કરી હતી અને આ૦ વજ્રસેનસૂરિજીએ પણ ગુરુઆજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરી ગુરુજીની એ ભાવનાને સર્વાંશે સફળ બનાવી હતી.

જો કે યુગપ્રધાન આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિએ "જે મુનિ આર્ય વજ્રસ્વામીની સાથે એક રાત વસશે તે તેમની સાથે જ અનશન કરશે" આવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે સાચું પડ્યું છે. પરંતુ તેમાં અપવાદરૂપે માત્ર

★ જાકુટિ એ સંસ્કૃત નામ છે, તેનું પ્રાકૃત નામ જાઉડિ અને જાવડ થાય. એટલે પ્રસિદ્ધ જાવડશાહે જ આ ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય તો તે બનવાજોગ છે. જાવડશાહ વી. સં. ૫૭૦માં સ્વર્ગે ગયા છે. 'પ્રભાવકચરિત્ર'ની બીજી પ્રતિમાં જાઉડિ નામ આપેલ છે.

આ૦ વજ્રસેનસૂરિ જ છે, અને એમ થવાનું કારણ એ જ કે તેઓ આર્ય વજ્રસ્વામીની પહેલાં જન્મ્યા હતા તેમજ પહેલાં શ્રમણ બન્યા હતા.

આ૦ વજ્રસેનસૂરિએ આર્ય વજ્રસ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ વિહાર લંબાવ્યો, તેઓ સોપારક નગરમાં પધાર્યા. અહીં અનાજનો સખ્ત દુકાળ હતો, અહીંના શેઠ જિનદત્તે લાખ સોનૈયા ખરચી થોડા ચોખા મેળવ્યા હતા. એટલાથી તેના કુટુંબનો નિર્વાહ થાય તેમ ન હતો અને બીજા દિવસે ચોખા મળવાની આશા જ ન હતી. તેથી તેણે તે ચોખા રંધાવી તેમાં ઝેર ભેળવ્યું હતું અને તેને ખાઈ આખા કુટુંબે મરી જવું એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. સદ્‌ભાગ્યે આ૦ વજ્રસેનસૂરિ તે દિવસે એ જ સમયે ત્યાં ગોચરી માટે પધાર્યા. શેઠે ચોખામાં ઝેર ભેળવ્યું છે એમ જણાવ્યું અને આચાર્યશ્રીએ આર્ય વજ્રસ્વામીએ કહેલ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે દુકાળની અવધિ જાણી લીધી. તરત જ આચાર્યશ્રીએ શેઠને કહ્યું કે, શેઠ ! તમે આ ઝેર ખાશો નહીં. ગુરુજીની ભવિષ્યવાણી છે કે આવતી કાલે અહીં અનાજનો સુકાળ થશે. શેઠે બે હાથ જોડીને કહ્યું કે, પ્રભો ! જો એમ થશે તો અમે સહકુટુંબ આપની પાસે દીક્ષા લેશું. બસ ! બીજો દિવસ થયો, સવારે સમુદ્રકાંઠે અનાજનાં વહાણો આવ્યાં અને સોપારક નગરમાં અનાજ અનાજ થઈ ગયું. પછી શેઠ જિનદત્ત, શેઠાણી ઈશ્વરી, પુત્રો – ૧. નાગેન્દ્ર, ૨. ચંદ્ર, ૩. નિર્વૃતિ અને ૪. વિદ્યાધર એ દરેકે વીર સં. ૫૯૨માં આ૦ વજ્રસેનસૂરિ પાસે દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો.

મંદસોરમાં ત્રીજી આગમવાચના :

આ ભયંકર બાર દુકાલીમાં ઘણા મુનિઓએ જ્યાં ત્યાં અનશન કરી સ્વર્ગગમન કર્યું હતું, જેથી ઘણા ગણો, કુલો અને વાચકવંશોનો વિચ્છેદ થઈ ગયો હતો. મુનિવરોની સંખ્યા પણ બહુ નાની થઈ ગઈ હતી. સુકાળ થતાં જ શ્રીસંઘે આગમરક્ષાનો પ્રશ્ન પહેલાં હાથમાં લીધો. આ સમયે શ્રીસંઘમાં વાચનાચાર્ય નંદિલસૂરિ, યુગપ્રધાન આર્ય રક્ષિતસૂરિ અને ગણાચાર્ય આ૦ વજ્રસેનસૂરિ પ્રધાન પ્રભાવકો હતા.

આર્ય રક્ષિતસૂરિ ૯॥ પૂર્વના જ્ઞાતા હતા, તેથી શરીરવિજ્ઞાન, મતિવિજ્ઞાન અને માનસવિજ્ઞાન વગેરેના ઊંડા જાણકાર હતા. તેમણે વિચાર્યું કે, એક તો પડતો કાળ છે, બાર બાર વર્ષોનો દુકાળ પડવાથી શ્રુતજ્ઞાનમાં મોટો હ્રાસ થયો છે અને હવે કદાચ આવા એક-બે દુકાળો પડે તો શ્રુતજ્ઞાનનો સર્વથા નાશ થશે એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. બીજું, સંહનનબળ

પણ ઘટતું જાય છે. દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર જેવા બુદ્ધિવાન મુનિઓ પૂર્વધર બન્યા પરંતુ દૂબળા દૂબળા જ રહે છે અને આગમોના એકેક અનુયોગ રાખવાની વિનંતિ કરે છે. ત્રીજું, જિનઆગમનું પ્રત્યેક સૂત્ર અનંત અર્થોથી ભરેલું છે, ગંભીર છે, દરેક સૂત્રોમાં ઓછામાં ઓછા ૧ દ્રવ્ય, ૨ ચરણકરણ, ૩ ગણિત અને ૪ ધર્મકથા – એ ચાર અનુયોગો તો છે જ. એ દરેકને ધારણ કરે એવી બુદ્ધિવાળા મુનિઓ થોડા છે. એટલે એ ચારે અનુયોગોની રક્ષા કરવા જતાં સૂત્રોની રક્ષા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. કદાચ વ્યાજના લોભે મૂડી નાશ પામે એવો અંદેશો રહે છે. ચોથું શ્રુતધરો સ્થવિર છે, વૃદ્ધ છે અને નાગેન્દ્ર વગેરે મુનિઓ નવા છે, તેઓને જલદી શ્રુતજ્ઞાન આપી દેવું જોઈએ, તેમાં કાળ થોડો છે, કામ ઘણું છે વગેરે વગેરે.

આર્ય રક્ષિતસૂરિએ ગંભીર વિચાર કર્યો. સમકાલીન પ્રભાવક આચાર્યોની સમ્મતિ લીધી. દરેક સૂત્રપાઠોનો એકેક પ્રધાન અર્થ કાયમ રાખી ગૌણ અર્થોને જતા કર્યા અને એ રીતે દરેક આગમોને ચાર અનુયોગમાં વહેંચી નાખ્યા.• તે આ પ્રમાણે–

૧. **દ્રવ્યાનુયોગ**	–	દૃષ્ટિવાદ.
૨. **ચરણકરણાનુયોગ**	–	૧૧ અંગો, છેદ સૂત્રો, મહાકલ્પ, ઉપાંગો, મૂળસૂત્ર.
૩. **ગણિતાનુયોગ**	–	સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ.
૪. **ધર્મકથાનુયોગ**	–	ઋષિભાષિત, ઉત્તરાધ્યયન.

આર્ય રક્ષિતસૂરિએ વીર સં. ૫૯૨ લગભગમાં આ અનુયોગો જુદા પાડ્યા છે અને આગમોને ચિરંજીવ બનાવ્યા છે. આજે આ અનુયોગ પ્રમાણે જ આગમોનું અધ્યયન, અધ્યાપન થાય છે.

આ૦ નાગેન્દ્ર વગેરે થોડા વર્ષોમાં જ આગમના પારગામી બન્યા.

ચાર કુલોની વાર્તા :

'ઉપકેશગચ્છની પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે, શ્રમણસંઘનું સમ્મેલન કરી ચાર કુલોની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ૦ યક્ષદેવસૂરિએ આ કાર્યને સફળ બનાવવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેઓ પોતે, આ૦ કક્કસૂરિ અને આ૦ ઉદયવર્ધન વગેરે ચંદ્રકુળમાં દાખલ થયા હતા. આ ઉલ્લેખ પરથી

• દિગંબર ઇતિહાસ પણ કહે છે કે, આ૦ અર્હદ્બલીએ આગમોનું ચાર અનુયોગોમાં વિભાજન કર્યું. આ અર્હદ્બલી એ ગુણસૂચક નામ છે. સંભવ છે કે, આર્ય રક્ષિત કે આ૦ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર એનું બીજું નામ હશે.

સમજી શકાય છે કે, બાર દુકાળીમાં ઘણા આચાર્યો કાલધર્મ પામ્યા પછી આ૦ નંદિલસૂરિ તથા આ૦ રક્ષિતસૂરિ પણ સ્વર્ગવાસી બન્યા, એટલે શ્રમણ સંઘને મજબૂત કરવાની અગત્યતા ઊભી થઈ હતી. આ૦ વજ્રસેને દરેક ગચ્છોના મુનિઓને એકત્રિત કરી **નાગેન્દ્ર** વગેરે કુલોની સ્થાપના કરી હતી. આ સમયે બીજા મુનિઓ પણ આ ચારે કુલોમાં જ ભળી ગયા હતા. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, ઉપકેશગચ્છ ચંદ્રકુળમાં સામેલ થયો હતો. આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, ષાંડિલ્યગચ્છ ચંદ્રકુલમાં દાખલ થયો છે; દિગંબર શિલાલેખો કહે છે કે, આ૦ ચંદ્રસૂરિથી શુદ્ધ મુનિવંશ ચાલ્યો છે. એટલે આ૦ કૃષ્ણ અને શિવભૂતિ ચંદ્રગચ્છમાં દાખલ થયા હતા. જેસલમેરમાં પંચતીર્થીનો લેખ છે કે, સિદ્ધસેન દિવાકરગચ્છ નાગેન્દ્રકુલનું અંગ છે. એમ દરેક મુનિઓ ચારે કુળમાં જોડાઈ ગયા હતા. આ ઘટના વીર સં. ૬૦૬ લગભગમાં બનેલ છે. સમય જતાં આ ચાર કુલો ગચ્છરૂપે પણ જાહેર થયા છે. આ ચારે કુલોનો થોડોએક પરિચય નીચે આપીએ છીએ.

૧. **નાગેન્દ્રકુલ** : આ૦ નાગેન્દ્રસૂરિ આ૦ નંદિલસૂરિ પછી વાચનાચાર્ય બન્યા છે. (જૂઓ પૃ. ૧૫૨.) તેમનાથી નાગેન્દ્રકુળ નીકળ્યું. નાઈલીશાખા અને નાગેન્દ્રગચ્છ એ તેનાં બીજાં નામો છે. આ ગચ્છમાં વલભીની વાચના કરનાર આ૦ નાગાર્જુન, આ૦ ભૂતદિન્ન, આ૦ રાહુલ, તેમના શિષ્ય 'પઉમચરિય'કાર આ૦ વિમલ (સં. ૫૩૦), ગૂર્જરેશ્વર વનરાજ ચાવડાના ગુરુ આ૦ શીલગુણસૂરિ, આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિ, શ્રીશીલરુદ્રગણી (શાકે ૯૧૦), પાર્શ્વિલ્લગણિ (શાકે ૯૧૦), મહામાત્ય વસ્તુપાલના ગુરુ આ૦ વિજયસેન, 'સ્યાદ્વાદમંજરી'કાર આ૦ મલ્લિષેણસૂરિ વગેરે અનેક થયા છે.

૨. **ચંદ્રકુલ** : આ૦ ચંદ્રસૂરિથી ચંદ્રકુલ નીકળ્યું, જેમાં વાદિવેતાલ આ૦ શાંતિસૂરિ, નવાંગીવૃત્તિકાર આ૦ અભયદેવસૂરિ, 'વાદમહાર્ણવ'કાર આ૦ અભયદેવસૂરિ વગેરે ઘણા આચાર્યો થયા છે. વિદ્યમાન દરેક ગચ્છો પણ ચંદ્રકુલની જ પરંપરાના છે.

૩. **નિર્વૃતિકુલ** : આ કુળમાં 'પુરિસચરિય'કાર આ૦ વિમલમતિ, આ૦ ગર્ગર્ષિ, સૂરાચાર્ય, આ૦ સિદ્ધર્ષિ, આ૦ શીલાંકસૂરિ અને 'સમરરાસો'કાર આ૦ અંબદેવ વગેરે થયા છે.

૪. **વિદ્યાધર કુલ** : આ૦ વિદ્યાધરથી આ કુળ નીકળ્યું, જેમાં આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ, આ૦ નાગહસ્તિ, આ૦ કાલક, આ૦ વૃદ્ધવાદિજી, આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરે થયા એમ 'પ્રભાવક ચરિત્ર'માં લખ્યું છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પોતાના ગુરુજીને **विद्याधरकुलतिलक** તરીકે ઉલ્લેખે છે. સંગમસૂરિ નામના સિદ્ધ મુનીશ્વરે શત્રુંજય ઉપર વિ. સં. ૧૦૬૪માં એક માસનું અનશન કર્યું હતું.* તેમને માટે પ્રાચીન પુંડરીકના શિલાલેખમાં **विद्याधरकुलनभस्तलमृगांक** વિશેષણ આપ્યું છે.

વનરાજ ચાવડાના મંત્રી **નીના**એ પાટણમાં વિદ્યાધરગચ્છમાં ભ૦ આદીશ્વરનું દેરાસર બનાવ્યું હતું, તેના વંશજ મંત્રી નેઢના પુત્ર પ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વિમલના ભત્રીજા મહામાત્ય પૃથ્વીપાલે તેમાં **મંડપ** કરાવ્યો હતો, તેના પુત્ર ધનપાલની વિનંતિથી નાગેન્દ્રગચ્છના આ૦ હરિભદ્રે સં. ૧૨૫૦ લગભગમાં 'ચંદ્રપ્રભચરિત્ર' વગેરેની રચના કરી.

આ ચારે કુલના આચાર્યો એકરૂપે જ હતા, તેથી શાસનનાં ઘણાં કાર્યોમાં સાથે મળીને વ્યવસ્થા કરતા હતા. મંત્રીશ્વર વિમલે આબુ ઉપર વિમલવસહીમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારે આ૦ ધર્મઘોષ વગેરે ચારે ગચ્છના આચાર્યો ત્યાં હાજર હતા. તે માટે લખ્યું છે કે–

नागेन्द्रचन्द्रप्रमुखैः प्रथितप्रतिष्ठा ।

બીજો ઉલ્લેખ પણ મળે છે કે–

चतुर्गच्छोद्भवैश्चतुर्भिराचार्यैः प्रतिष्ठा कृता ઇત્યાદિ.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ આ૦ નાગેન્દ્રસૂરિ વગેરે માટે લખે છે કે, તે ચારે આચાર્યો ન્યૂન દશપૂર્વી થયા, તેઓના નામથી નીકળેલા ગચ્છો આજે પણ જગતમાં જયવંતા છે. તે ચારે જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર કરવામાં ધુરંધર હતા, તેઓની પ્રતિમાઓ આજે પણ સોપારક તીર્થમાં પૂજાય છે વગેરે.

(પ્રભાવકચરિત્ર)

આ આચાર્યના સમયમાં આર્ય નંદિલ, આ૦ નાગહસ્તિ, આર્ય રક્ષિત, આર્ય દુર્બલિકાપુષ્યમિત્ર વગેરે થયા છે. સાતમા, આઠમા નિહ્નવો નીકળ્યા છે, ઘણાં તીર્થો સ્થપાયાં છે અને ક્ષત્રપવંશી નહપાન રાજાથી વીર સંવત ૫૪૬ – વિ. સં. ૧૩૬માં **શકસંવત** પ્રવર્ત્યો છે.

★ આ૦ સંગમસિંહસૂરિ આ૦ હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથોના પ્રકાંડ અભ્યાસી હતા, આ૦ અભયદેવ તથા આ૦ અકલંકના ન્યાય ગ્રંથોના પ્રકાંડ પંડિત હતા, વ્યાકરણ, કાવ્ય અને અલંકારના ઉદ્‌ભટ વિદ્વાન હતા, વૈશેષિક, મીમાંસા અને ગૌતમ એ ત્રણેના તર્કના અભ્યાસી હતા અને સાંખ્ય તથા ભટ્ટપાદના મતને પણ જાણતા હતા, તેમજ મોટા કવિ હતા. તેમની પાટે મહાન વિદ્વાન આ૦ જયસિંહસૂરિ થયા. તેમના શિષ્ય **યક્ષદેવે** નાગપુર જઈ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો અને આ૦ હરિભદ્રસૂરિના પાંચ શ્લોક બનાવ્યા, જે પ્રસિદ્ધ છે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક-૧૩૯.)

આર્ય નંદિલ ક્ષમણ, આ૦ નાગહસ્તિ : આ બન્ને આચાર્યોનાં ચરિત્રો વાચકવંશમાં આવી ગયાં છે. (જૂઓ પૃ. ૧૪૯-૧૫૦)

આર્ય રક્ષિતસૂરિ, આર્ય દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર :

આર્ય રક્ષિતસૂરિ ૧૯મા યુગપ્રધાન છે, તેમનો વીર સં. ૫૨૨માં જન્મ, સં. ૫૪૪માં દીક્ષા, સં. ૫૮૪માં યુગપ્રધાનપદ અને ૭૫ વર્ષની ઉંમરે વી. સં. ૫૯૭માં સ્વર્ગગમન થયો છે. તેમણે યુ. આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિને વીર સં. ૫૩૩માં નિર્યામણાં કરાવી છે એ હિસાબે જોઈએ તો તેમનો વીર સં. ૫૦૨માં જન્મ, સં. ૫૨૪ લગભગમાં દીક્ષા અને એ રીતે ૯૫ વર્ષની ઉંમર માનવી પડે છે, જે ઠીક લાગે છે.

માલવાના દશપુરમાં એટલે મંદસોરમાં રુદ્રસોમ પુરોહિત અને તેને રુદ્રસોમા પત્ની હતી. રુદ્રસોમ પોતે વિદ્વાન અને કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ હતો, તેને રક્ષિત તથા ફલ્ગુ એમ બે પુત્રો હતા. પુરોહિતે રક્ષિતને પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું અને પછી એની તેજ બુદ્ધિ જોઈને તેને પાટલીપુત્ર ભણવા મોકલ્યો. રક્ષિત ત્યાં બાર વર્ષ રહી વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય, વેદ, પુરાણ અને ઇતિહાસ ભણી આચાર્ય થઈ ઘરે આવ્યો. રાજાએ પુરોહિતના પુત્રનાં ઘણાં સત્કાર-સન્માન કર્યાં, પુત્ર માતા પાસે ગયો પરંતુ માતાએ બહુ હર્ષ બતાવ્યો નહીં. પુત્રે કારણ પૂછ્યું એટલે માતાએ જણાવ્યું કે, બેટા ! તું જે ભણ્યો છે તે માત્ર સંસાર વધારનારી જ વિદ્યા છે, આત્મકલ્યાણ કરનારી જો કોઈ વિદ્યા હોય તો તે માત્ર દૃષ્ટિવાદનું જ્ઞાન જ છે, તેને તું ભણ્યો છે ?

રક્ષિતે કહ્યું : માતાજી ! દૃષ્ટિવાદનું નામ જ મેં આજે સાંભળ્યું છે. હું તે ભણ્યો નથી, હવે હું એ વિદ્યા જરૂર ભણીશ.

માતા બોલી : વત્સ ! અહીં શેરડીના વાઢમાં આ૦ તોષલીપુત્ર વિરાજે છે, તેઓ તને એ વિદ્યા ભણાવશે. તું તેમની પાસે જજે.

પંડિત રક્ષિત બીજે દિવસે સવારે માતાની રજા લઈ આ૦ તોષલીપુત્ર પાસે જવા ચાલ્યો, તે જ વખતે તેનો મામો શેરડીના લા સાંઠા લઈ સામે આવતો મળ્યો. ભાણેજે મામાને પ્રણામ કરીને કહ્યું : પધારો, મારાં માતુશ્રી અંદર છે, હું બહાર જાઉં છું. તેણે આ શુકનથી નક્કી કર્યું કે– મને લા પૂર્વનું જ્ઞાન મળશે. પછી તે ઢઢ્ઢર નામના શ્રાવકની સાથે ઉપાશ્રયમાં ગયો અને તેણે તે શ્રાવકે જેમ કર્યું તેમ બધુંય વિધિવિધાન કર્યું.

આચાર્યશ્રીએ તેને પૂછ્યું કે, વત્સ ! તું કોણ છે ? પંડિત રક્ષિતે પોતાનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો અને સાથોસાથ જણાવ્યું કે, મારી માતાએ મને આપની પાસે પૂર્વની વિદ્યા (દૃષ્ટિવાદ) શીખવા મોકલ્યો છે.

સૂરિજી બોલ્યા : એ માટે તો તારે મુનિ થવું પડશે.

રક્ષિતે ઉત્તર વાળ્યો કે, જેમ થતું હોય એમ કરો, મને દીક્ષા આપો. મારે પૂર્વનું જ્ઞાન ભણવું છે.

આચાર્યશ્રીએ ગામ બહાર જઈ આ રક્ષિત પંડિતને દીક્ષા આપી. ઇતિહાસ કહે છે કે, જૈનશાસનમાં આ સૌથી પહેલી જ **શિષ્યનિષ્ફેટિકા** છે, એટલે કે રજા વિનાની પહેલવહેલી દીક્ષા આ જ થઈ છે.

આ૦ તોષલીપુત્રે મુનિ આર્ય રક્ષિતને શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરાવ્યો અને પછી પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા દૃષ્ટિવાદનો અભ્યાસ કરવા આર્ય વજ્રસ્વામી પાસે જવા આજ્ઞા આપી. આર્ય રક્ષિતજીએ પણ રસ્તામાં અવન્તિમાં આર્ય વજ્રસ્વામીના વિદ્યાગુરુ આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિનાં દર્શન કર્યાં અને તેમની ભાવના મુજબ વીર સં. ૫૩૩માં તેમને અનશન કરાવી અંતિમ આરાધના-પૂર્વક સમાધિમૃત્યુ કરાવ્યું. આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિએ આર્ય રક્ષિતને પહેલેથી જ સૂચના કરી હતી કે, વત્સ ! સોપક્રમી આયુષ્યવાળો મુનિ આર્ય વજ્રસ્વામીની સાથે એક પણ રાત રહેશે તો તેમની સાથે જ મૃત્યુ પામશે, માટે તું આર્ય વજ્ર પાસે વિદ્યા ભણજે પણ તેમની સાથે ઊતરીશ નહીં અને રાતવાસો રહીશ નહીં. આર્ય રક્ષિતે વિનય કર્યો કે, પ્રભો ! જેમ આપ કહો છો, તેમ કરીશ. પછી આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિ સ્વર્ગે ગયા.

આર્ય રક્ષિતજી ત્યાંથી વિહાર કરી જ્યાં આર્ય વજ્રસ્વામી છે ત્યાં પહોંચ્યા અને જુદા ઉપાશ્રયમાં ઊતર્યા. આર્ય વજ્રસ્વામીને તે જ પરોઢિયે સ્વપ્ન આવ્યું કે, ''મારા દૂધથી ભરેલા પાત્રમાંથી કોઈ અતિથિ આવી ઘણું પી ગયો. તેણે થોડું બાકી રાખ્યું.'' સૂરિજી જાગ્યા. તેમણે સ્વપ્નના આધારે નક્કી કર્યું કે, આજે કોઈ મુનિજી આવશે તે મારું પૂર્વશ્રુત ગ્રહણ કરશે. ત્યારબાદ થોડો વખત જતાં આર્ય રક્ષિતજી ત્યાં આવ્યા.

તેમણે આવી વંદન કરીને જણાવ્યું કે, હું આ૦ તોષલીપુત્રની આજ્ઞાથી પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા આપની પાસે આવ્યો છું. મેં રસ્તામાં આ૦ ભદ્રગુપ્તસૂરિને નિર્યામણા કરાવી છે અને તેમના કહેવાથી જ જુદા ઉપાશ્રયમાં ઊતર્યો છું તો મને કૃપા કરીને જ્ઞાનદાન કરો.

આર્ય વજ્રસ્વામીએ ઉપયોગથી જોયું કે, 'આ વાત બરાબર છે, આ સુપાત્ર છે, આને પૂર્વનું જ્ઞાન આપવું સર્વથા ઉચિત છે.' આમ વિચારી તેમને વાંચના આપવી શરૂ કરી અને ૯ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન ભણાવ્યું.

બીજી તરફ તેમનો નાનો ભાઈ ફલ્ગુરક્ષિત માતાપિતાના આગ્રહથી તેમને તેડવા આવ્યો. આર્ય રક્ષિતે તેને પણ દીક્ષા આપી અને આર્ય વજ્રસ્વામીને પૂછ્યું કે, હવે દશમું પૂર્વ કેટલું બાકી છે ? સૂરિજીએ કહ્યું: વત્સ ! હજી તો તું સમુદ્રમાં બિન્દુ જેટલું જ ભણ્યો છે.

આર્ય રક્ષિતને માતાપિતાના આગ્રહથી મંદસોર જવાની ઈચ્છા હતી, તેથી તેમનું મન વ્યગ્ર રહેવા લાગ્યું, આચાર્યશ્રીએ પણ જાણ્યું કે, આ મુનિ ૧૦ પૂર્વ નહીં ભણી શકે. દશમું પૂર્વ મારી સાથે જ વિચ્છેદ પામવાનું છે એમ જાણી તેમને ૯॥ પૂર્વ ભણાવી રજા આપી. મુનિ આર્ય રક્ષિત તથા મુનિ ફલ્ગુરક્ષિત મંદસોર આવ્યા અને પિતા, માતા, મામા, કાકા વગેરે સમસ્ત કુટુંબને ઉપદેશ આપી જૈન મુનિ બનાવ્યા; અને કાલક્રમે તેઓ પણ યુગપ્રધાન બન્યા.

આ આચાર્યને અનેક શિષ્યો હતા, તેમાંના કેટલાક શ્રુતધર હતા, કેટલાએક લબ્ધિસંપન્ન હતા. જેમકે–

આર્ય દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર : તે મંદસોરના વતની હતા, તેમના પિતા બૌદ્ધધર્મી હતા. તેણે આર્ય રક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી જૈન દીક્ષા લીધી, અને પૂર્વશ્રુત સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. તે જ્ઞાનના પઠન-પાઠનમાં એવા ઉદ્યમી રહેતા કે તેને શરીરનું ભાન જ રહેતું ન હતું. તેનું શરીર દૂબળું દેખાતું હતું. એકવાર તેના કુટુંબીએ મુનિજીને આવા દૂબળા-પાતળા જોઈ આચાર્યશ્રીને પૂછ્યું કે, આ બહુ દૂબળા કેમ રહે છે ? આપ તેને સારો સાત્વિક ખોરાક લેવાની મનાઈ કરતા હશો અથવા ખૂબ તપસ્યા કરાવતા હશો, એમ લાગે છે.

ગુરુજીએ કહ્યું કે, મહાનુભાવ ! તેમને પૌષ્ટિક સારો આહાર જ આપીએ છીએ, ઘી પણ આપીએ છીએ પરંતુ રાત-દિવસના સતત અભ્યાસથી તે બધુંય બળી જાય છે.

કુટુંબીઓ આવી વાતથી માને એવા ન હતા. તેઓએ મુનિ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને પોતાને ઘેર લઈ જઈ ખૂબ આહાર કરાવ્યો અને પછી જોયું કે, સતત ભણવાના પરિશ્રમથી તે પચી જાય છે ત્યારે આખરે ભણવાનું બંધ કરાવી તે આહાર ચાલુ રાખ્યો ત્યારે જ તેમનું શરીર ઠીક દેખાવા

લાગ્યું. પછી તે મુનિજી કુટુંબીઓને પ્રતિબોધી ગુરુજી પાસે આવી ગયા.

આચાર્યશ્રીએ તેમને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. પોતાના બીજા શિષ્યોને બોલાવી જણાવ્યું કે, ઘડામાં ઘી નાખી પાછું કાઢીએ તોય તે કંઈક ઘડામાં ચોંટી રહે છે એમ હું ગોષ્ઠામાહિલથી સંલગ્ન છું માટે તેમને મારી પાટ આપતો નથી, ઘડામાં અડદ ભરી તેને ઠાલવીએ તો બધાય અડદ બહાર નીકળી જાય છે, તેમાં ચોંટી રહેતા નથી તેમ હું દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રથી નિર્લેપ છું. અને તે પણ સૂરિપદને યોગ્ય છે માટે હું તેને સૂરિપદ આપું છું. વળી, દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને પણ કહ્યું કે, તમો દરેકની સાથે મારી જેવો વ્યવહાર રાખજો. આ પ્રમાણે કહી તેમને આચાર્ય બનાવ્યા. આ આચાર્ય પૂર્વધર અને તે સમયના યુગપ્રધાન છે.

આર્ય ફલ્ગુરક્ષિત : મહાજ્ઞાની પૂર્વધર હતા.

વિંધ્યમુનિ : તે મહાજ્ઞાની પૂર્વધર હતા.

ગોષ્ઠામાહિલ : તે મહાજ્ઞાની પૂર્વધર હતા. તેણે મથુરામાં નાસ્તિકવાદીને હરાવ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી તે પોતે જ નિહ્નવ થયા છે.

ઘૃતપુષ્પમિત્ર : તેઓ મુનિઓની ભક્તિ માટે લબ્ધિથી ઘી વહોરી લાવતા હતા.

વસ્ત્રપુષ્પમિત્ર : તેઓ લબ્ધિથી વસ્ત્ર વહોરી લાવતા હતા.

ચાર અનુયોગ – આ૦ શ્રીરક્ષિતસૂરિજીએ ચાર અનુયોગ જુદા પાડી આગમોને ચારે અનુયોગોમાં વહેંચી નાખ્યા, જે આજે પણ જુદા જ છે. તેમણે અનુયોગ કર્યા ત્યારે કાલિકશ્રુતમાં પોતાના સમય સુધીની પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને મતમતાંતરોને દાખલ કર્યા છે, પાછળથી તેમના શિષ્યોએ તેમની પ્રશંસાના પાઠો પણ તેમાં જોડી દીધા છે. જેમકે–

"जावंत अज्जवइरा, अपुहुत्तं कालिआणुओगस्स ।
तेणारेण पुहुत्तं, कालिअसूइ दिट्ठिवाए अ ॥७६३॥
देविंदवंदिएहिं, महाणुभावेहिं रक्खिअअज्जेहिं ।"
जुगमासज्ज विहत्तो, अणुओगो ता कओ चउहा ॥७७४॥

(आवस्सय-णिज्जुत्ति)

જેમ શ્યામાચાર્યના ચરિત્રમાં સૌધર્મેન્દ્રે સીમંધરસ્વામીને ભરતક્ષેત્રના નિગોદના વ્યાખ્યાતા માટે પૂછ્યું અને શ્યામાચાર્યનું નામ સાંભળી ત્યાં આવી

તેમની પરીક્ષા કરી વંદન કરી ઉપાશ્રયનો દરવાજો બદલી સ્વર્ગગમન કર્યું ઇત્યાદિ વર્ણન આવે છે એ જ વસ્તુવર્ણન આર્ય રક્ષિતસૂરિજીના ચરિત્રમાં પણ છે. સારાંશ એ છે કે, આ આચાર્ય દ્રવ્યાનુયોગના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા.

તેઓ વી. સં. ૫૯૭માં મંદસોરમાં અનશન કરી સ્વર્ગવાસી થયા.

સાતમો નિહ્નવ ગોષ્ઠામાહિલ :

વીર સં. ૫૮૪માં ગોષ્ઠામાહિલ સાતમો નિહ્નવ થયો.

તે આર્ય રક્ષિતજીનો શિષ્ય હતો. તેણે આઠમા કર્મપ્રવાદ પૂર્વના અધિકારમાં ''કર્મ જીવાત્માની સાથે ક્ષીરનીર અને લોહાગ્નિની જેમ મળી જાય છે'' તેને બદલે ''કર્મ સ્ત્રીની કાંચળી અને બાળકની કાનટોપીની જેમ આત્મપ્રદેશની ઉપર લાગી જાય છે.'' એવું નિરૂપણ કર્યું તથા નવમા પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ પૂર્વના અધિકારમાં સાધુઓ જાવજ્જીવનું સામાયિક ઊચરે છે, તેમાં જીવનની છેલ્લી ઘડીએ ભોગની વાંચ્છા થઈ આવે છે, એમ વાંચ્છા દોષ બતાવી જાવજ્જીવ પચ્ચક્ખાણની મના કરી, નવો અબદ્ધિક મત ચલાવ્યો. આ૦ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રસૂરિએ તેને સમજાવ્યો અને શ્રીસંઘે અક્રમ તપ કરી, શાસનદેવી મોકલી, ભ૦ સીમંધરસ્વામી પાસેથી ખુલાસો મેળવી, ગોષ્ઠામાહિલને પોતાની ભૂલ સુધારવા જણાવ્યું; પરંતુ તે એકનો બે થયો નહીં. દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર કંઈ જાણતા નથી, અને દેવી જૂઠી છે, ભગવાન એવું કહેવરાવે જ નહીં ઇત્યાદિ કહી તેણે પોતાનો કદાગ્રહ છોડ્યો નહીં. શ્રીસંઘે પણ તેને સંઘબહાર કર્યો, અને તેનો મત પણ થોડા વર્ષ સુધી ચાલ્યા પછી અંતે દિગંબર મતમાં ભળી ગયો.

આઠમો નિહ્નવ શિવભૂતિ :

વીર સં. ૬૦૯માં આઠમો નિહ્નવ શિવભૂતિ થયેલ છે. તે આ૦ કૃષ્ણઋષિનો શિષ્ય હતો.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી થયા તે પહેલાં જૈન મુનિઓ વિવિધ રંગના વસ્ત્રો પહેરતા હતા. ભ૦ મહાવીરસ્વામીએ તેમાં મર્યાદા બાંધી કે, 'જૈન મુનિઓએ વિવિધરંગી વસ્ત્ર પહેરવાં નહીં, માત્ર સાદાં અને સફેદ વસ્ત્ર પહેરવાં, અગર નગ્ન રહેવું.' ત્યારથી જિનકલ્પી અને સ્થવિરકલ્પી એ દરેક મુનિઓ વસ્ત્રધારી બની રહેતા અને નગ્ન પણ રહેતા હતા.

બૌદ્ધ 'ત્રિપિટક' શાસ્ત્ર 'મજ્ઝિમનિકાય'માં આજીવક મતની ૬ અભિજાતિઓ નીચે મુજબ ગણાવી છે :

૧. **કૃષ્ણાભિજાતિ** – ક્રૂર મનુષ્ય.
૨. **નીલાભિજાતિ** – ભિક્ષુ, બૌદ્ધ ભિક્ષુ.
૩. **લોહિત્યાભિજાતિ** – જૈનમુનિ, કે જેઓ નિરંતર ચોળપટ્ટો પહેરે છે.
૪. **હરિદ્રાભિજાતિ** – આજીવકનગ્ન ગૃહસ્થી, એલક.
૫. **શુકલાભિજાતિ** – નગ્ન આજીવક સાધુ, સાધ્વી.
૬. **પરમશુકલાભિજાતિ** – આજીવક ધર્માચાર્યો નંદવત્સ, કિસસંકિચ્ચ અને મંખલીગોશાળ વગેરે.

(એન્સાઈક્લોપીડિયા ઑફ રિલિજિયન્સ એન્ડ એથિક્સ, વો.૧, પૃ.૨૫૯ 'આજીવક' લેખ)

તેમાં લોહિત્યાભિજાતિનો પરિચય કરાવ્યો છે કે–

लोहित्याभिजाति नाम "निग्गंथा" "एकसाटिक" इति वदन्ति ।

અર્થાત્ – લોહિત્યાભિજાતિ એટલે વસ્ત્રધારી નિર્ગ્રન્થો.

સાફ વાત એ છે કે જૈન શ્રમણો વસ્ત્રધારી હતા અને ત્યારે જૈનોમાં વસ્ત્રવિષયક કોઈ જાતનો વિચારભેદ ન હતો. જૈન દર્શન અનેકાંત દર્શન છે. એટલે તેમાં વસ્ત્ર હોય કે ન હોય, આવી ક્ષુલ્લક વાતોનો એકાંત આગ્રહ હોય જ શાનો ?

જૈન સાધુ એટલે ચારિત્રની મૂર્તિ યાને સર્વોચ્ચ જીવન. આ વાસ્તવિક સિદ્ધાંતને સામે રાખી બન્ને કોટિના મુનિઓ જૈન ધર્મનો એકધારો પ્રચાર કર્યે જતા હતા. છ સૈકા સુધી તો બરાબર એમ ચાલ્યું. પરંતુ આ ઉત્કર્ષને મોહરાજા કેમ સાંખી શકે ? તેણે એકાએક એક કાળ-ચોઘડિયે જૈનધર્મમાં એક નાનીશી ચિનગારી ચાંપી દીધી એથી જૈનધર્મને એકદમ મોટો આંચકો લાગ્યો, પરિણામે જૈનોના બે ટુકડા પડ્યા જે આજસુધી સંધાયા નથી. આ આખીય પરિસ્થિતિનો આદિ પુરુષ મુનિ શિવભૂતિ યાને ભૂતબલિજી છે.

શિવભૂતિજી, તે રથવીરનગરનો સાહસિક, બળવાન અને રાજમાન્ય પુરુષ હતો, તેણે આ૦ કૃષ્ણઋષિ પાસે દીક્ષા લીધી. એક દિવસે ત્યાંના રાજાએ તેને રત્નકંબલ વહોરાવી. તેણે રત્નકંબલ તો ન વાપરી પણ મોહભાવથી બાંધી રાખી. ગુરુમહારાજે તેને મમતા છોડવા શિખામણ આપી પરંતુ તે વાત તેને ગળે ઊતરી નહિ, એટલે એક દિવસે ગુરુએ તેની ગેરહાજરીમાં તે રત્નકંબલના ટુકડાઓ કરી મુનિઓને વહેંચી દીધા અને શિવભૂતિજી આવતાં તેને પણ જણાવી દીધું કે, મહાનુભાવ ! શરીર, વસ્ત્ર,

મુહપત્તિ, રજોહરણ, પાત્રાં વગેરે જીવરક્ષાનાં અને સંયમનિર્વાહનાં સાધનો છે, તેમાં મમતા હોવી ન જોઈએ; મમતા થવાથી તે પરિગ્રહ બની જાય છે. આ પરિગ્રહના દોષમાંથી બચવા માટે મુનિઓએ સંયમનિર્વાહનાં સાધનોને રાખવા છતાં તેમાં અલિપ્ત બની રહેવું જોઈએ, મુનિઓએ ઉપકરણમાં મૂર્છા કે આસક્તિ રાખવી ન જોઈએ. ભાગ્યશાળી ! તમે ઘર છોડ્યું, બાર છોડ્યું, ઋદ્ધિ છોડી, રાજસન્માન છોડ્યું અને સાધુ બન્યા છો. આવા સમજદાર થઈને એક મામૂલી ચીજમાં આસક્તિ રાખો, એ તમને શોભતું નથી. આવી મમતાને તમારે ફગાવી દેવી જોઈએ. મેં તમને પરિગ્રહના બંધનથી છૂટા રાખવા તમારી રત્નકંબલ ટુકડા કરી મુનિઓને વહેંચી દીધી છે. તમે મુનિભક્તિની અનુમોદના કરજો અને ફરીવાર મમતાનો પ્રસંગ ન આવે તેમ સાવચેત રહેજો.

શિવભૂતિને આ ઉપદેશ રુચ્યો નહીં, તેને પોતાની રત્નકંબલ જવાથી ગુસ્સો આવ્યો, તેણે મોહના આવેશમાં આવી જણાવ્યું કે, તો તો વસ્ત્રપાત્ર રાખવાં એ જ મહાન પાપ છે. મુનિએ નગ્ન જ રહેવું જોઈએ, અને જિનકલ્પી દશામાં જ રહેવું જોઈએ.

ગુરુમહારાજે જણાવ્યું કે, મુનિજી ! જિનકલ્પી બનવા માટે તો નવ પૂર્વથી અધિક જ્ઞાન જોઈએ, જે પૈકીનું અત્યારે આપણામાં કંઈ જ નથી. આજકાલના માનવી માટે તો એ માર્ગ માત્ર એક આદર્શ રૂપ જ છે, કદાચ કોઈ મુનિ નગ્ન રહેવા માત્રથી પોતાને જિનકલ્પી તરીકે જાહેર કરે તો તે જિનકલ્પીનું અપમાન કરે છે, મુનિ નગ્ન થવા માત્રથી જિનકલ્પી બની જતો નથી. વળી, જિનકલ્પી વસ્ત્રવાળા અને પાત્રવાળા પણ હોય છે. સાચી વાત એ છે કે મુનિએ વસ્ત્ર, રજોહરણ, પાત્ર વગેરેમાં આસક્તિ રાખવી ન જોઈએ એટલે નગ્ન રહેવાની કંઈ જરૂર નથી.

આચાર્યની આ વાત શિવભૂતિને ગળે ઊતરી નહીં. તેણે આ નાનકડી વાતને મોટું રૂપ આપ્યું અને વસ્ત્ર, પાત્ર છોડી સમુદાયથી અલગ પડી **બોટિક** નામે પોતાનો નવો મત ચલાવ્યો. તેને બે શિષ્યો થયા : ૧. કોડિન્ય અને ૨. કોટ્ટવીર.

શરૂમાં આ મતમાં માત્ર નગ્ન રહેવા પૂરતો જ મતભેદ હતો, બીજો કોઈ દેખાતો મતભેદ ન હતો.

આ ઘટના દિગંબરાચાર્ય દેવસેનના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૬૦૯ માં અને શ્વેતાંબરીય ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૬૦૯માં બનેલ છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં આ આઠમો નિહ્નવ છે.

દિગમ્બર મતની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ

આજીવક, ત્રૈરાશિક, અબદ્ધિક અને બોટિક મુનિઓએ સ્વતંત્ર એકમ રચી, વીર સં. ૬૦૯ થી દિગંબરમત ચલાવ્યો છે અને ત્યારથી જૈન સંઘ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો છે. જો કે આ વિભાગ ન પડે તે માટે તત્કાલીન આચાર્યોએ ભરચક પ્રયત્ન કર્યો છે, આ૦ **શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિજી**એ તો નગ્નતાના પક્ષમાં વનવાસ સ્વીકાર્યો છે, બીજા પણ પ્રયત્ન થયા છે પરંતુ તેમાં કંઈ જ સફળતા મળી નથી અને એ બે વિભાગો પડ્યા, જે આજ સુધી વિદ્યમાન છે.

દિગંબર મત તે ચાર વર્ગના મુનિઓના જૂથરૂપે છે. તેથી તેમાં ચારેની માન્યતાઓને પણ વિકલ્પે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે–

આજીવક મતનાં ૧. શીતોદકગ્રહણ, ૨. સચિત્ત સ્પર્શવાળું ભોજનગ્રહણ, ૩. નગ્નતા અને ૪. સ્ત્રીનો સ્પર્શ, દિગંબર મુનિઓમાં પણ મળે છે. બીજું, દિગંબરોમાં છ આવશ્યકમાં પચ્ચક્ખાણને સ્થાને કૃતિકર્મ તેમજ સ્વાધ્યાય દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે, તે અબદ્ધિક મતને આભારી છે. એ જ રીતે 'પુણ્યાશ્રાવક કથાકોષ'ના કર્તા પદ્મનંદિ પોતાને ત્રિરાશિક હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. એટલે કે ત્રિરાશિક મત દિગંબર મતમાં ભળી ગયો છે. (પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૪થો)

દિગંબરોએ શરૂમાં ૧૨ અંગો, ૧ થી ૬ આવશ્યક, ૭ દશવૈકાલિક, ૮ ઉત્તરાધ્યયન, ૯ કલ્પવ્યવહાર, ૧૦ કલ્પાકલ્પ, ૧૧ મહાકલ્પ, ૧૨ પુંડરીક, ૧૩ મહાપુંડરીક અને ૧૪ નિશીથસૂત્રને **આગમ** તરીકે અપનાવેલ છે. તેના ઉપર વિવરણગ્રંથો પણ બનાવેલ છે. વિક્રમની નવમી સદીમાં આ૦ અપરાજિતસૂરિએ બનાવેલ **વિજયોદયા**માં સ્વરચિત 'દશવૈકાલિક સૂત્ર'ની **શ્રીવિજયા** ટીકાનો ઉલ્લેખ અને 'આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગભાષ્ય, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન તથા બૃહત્કલ્પસૂત્ર'ના સાક્ષીપાઠો મળે છે. સંભવ છે કે દિગંબર સમાજમાં 'જયધવલા'ના રચનાકાળ સુધી ઉક્ત આગમોનું આપ્તાગમ તરીકે સ્થાન હતું.

મુનિ શિવભૂતિજીનાં શિવગુપ્ત, શિવદત્ત, ભૂતપતિ અને ભૂતબલિ•

• **मुनिश्च ज्ञेयः शिवगुप्तिसंज्ञितः ॥**
(આ૦ જિનસેનનું 'હરિવંશપુરાણ' સ.૬૬, શ્લોક ૨૫, શાકે ૭૦૫)

ભૂતોએ **ભૂતપતિ** નામ આપ્યું, બીજું નામ ભૂતબલિ. ભૂતબલિએ જેઠ શુદ પાંચમે છ ખંડને પુસ્તકરૂપે લખ્યો. (આ૦ ઇન્દ્રનંદિનો શ્રુતાવતાર, શ્લોક ૧૨૮,૧૩૪થી ૧૪૪.)

શિવદત્ત (સૂઅખંધો ગા. ૭૭, બીજો શ્રુતાવતાર, શ્લોક ૮૪, ૧૨૮.)

એ બીજાં નામો છે. તેણે ગિરનારવાસી અગ્રાયણી પૂર્વની પાંચમી વસ્તુના ચોથા **મહાપ્રાભૃતના** જાણકાર આ૦ **ધરસેનસૂરિ** પાસે શ્રુતજ્ઞાન ભણી, મોટો વિહાર કરી દ્રવિડ **મથુરા**માં પહોંચી, જીવસ્થાન, ક્ષુલ્લકબંધ, બંધસ્વામિત્વ, ભાવખંડ, વેદનાખંડ અને મહાબંધ એમ **'છ-ખંડ'** શાસ્ત્ર બનાવ્યું અને શ્રીસંઘ મેળવી જેઠ સુદિ પાંચમના દિવસે પુસ્તકારૂઢ કર્યું. તેની ઉપર નાની-મોટી ઘણી ટીકાઓ બની છે. છેલ્લે આ૦ **વીરસેને** વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ **છ-ખંડ** આગમ ઉપર સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં ૭૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ **ધવલા** તથા પાંચમા પૂર્વના ધારક શ્વેતાંબર આ૦ **ગુણધરસૂરિ**ના 'કષાયપ્રાભૃત, દોષપ્રાભૃત' મૂળગાથા ૧૮૩ના વિવરણ ઉપર ૨૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ **જયધવલા** રચી છે અને તેના જ શિષ્ય આ૦ **જયસેને** જયધવલામાં ૪૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ પૂરવણી વધારી દિગંબર સમાજ માટે મહાન **ધવલશાસ્ત્ર** તૈયાર કરેલ છે.

આ૦ **કોડિન્ન** તે મૂળ કુંડપુરના વતની હતા, તેથી કોડિન્ય કહેવાય છે. તેનું સંસ્કૃત નામ કૌંડકૌંડિન્ય, કૌંડકન્ય અને કુંદકુંદ છે. તેનાં બીજાં નામો પદ્મનંદિ, એલાચાર્ય, વક્રગ્રીવ અને ગૃદ્ધપિચ્છ છે. દિગંબર ઇતિહાસમાં તેમની ગુરુપરંપરા અને શિષ્યપરંપરા માટે કોઈ એકમત નથી. પરંતુ તેણે દિવ્યજ્ઞાનથી **નવો માર્ગ** પ્રકાશ્યો, એ માન્યતામાં દિગંબર ઇતિહાસનો એક મત છે. (દર્શનસાર, ગા. ૪૩)

તેમણે 'સમયસાર, ષટ્પ્રાભૃત' વગેરે ઘણા પ્રાભૃત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. વિક્રમની દશમી સદીમાં તેની ઉપર ટીકાઓ રચાઈ છે.

આ૦ **કોટ્ટવીર**નાં બીજાં નામો કોટિ અને શિવકોટિ વગેરે છે. તેમણે **'ભગવતી આરાધના'** બનાવેલ છે, જેમાં 'આચારાંગ સૂત્ર, જીતકલ્પ, બૃહત્કલ્પભાષ્ય, વ્યવહાર અને નિર્યુક્તિ'ના ઘણા સાક્ષી પાઠો છે. આ૦ શિવકોટિજી ઉપલબ્ધ જિનઆગમોને બહુ જ વફાદાર રહ્યા છે. 'ભગવતી આરાધના' ઉપર આ૦ અપરાજિતસૂરિએ **વિજયોદયા** ટીકા કરેલી છે.

આ ઉપરાંત વનવાસીગચ્છના આદ્યાચાર્ય **શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિ,** ઉચ્ચાનાગર શાખાના વાચક **શ્રીઉમાસ્વાતિ(મી)જી** અને આ૦ **સિદ્ધસેન** દિવાકરજી વગેરેના ગ્રંથોને પણ દિગંબર સંઘે પૂરા પ્રેમથી અપનાવ્યા છે અને વિકસાવ્યા છે.

વિક્રમની નવમી સદી પછી તો દિગંબર સાહિત્ય ખૂબ જ વૃદ્ધિને પામ્યું છે.

શ્વેતાંબર અને દિગંબરના મતભેદનું મૂળ **અંબર** છે, જે તે બન્નેનાં નામોની પાછળ જોડાઈ વધુ **અમર** બન્યું છે. વસ્તુતઃ દિગંબર સંપ્રદાયે શરૂમાં માત્ર 'મુનિ વસ્ત્ર ન ધારે' એટલો જ મતભેદ ઉઠાવ્યો, ત્યાર પછી સ્ત્રી નગ્ન રહી શકે જ નહીં, અને વસ્ત્ર ધારે તો તેણીને મુનિપણું હોય નહિ; આ નિયમે 'સ્ત્રીને ચારિત્ર અને છેવટે મોક્ષ નથી' એમ જાહેર કર્યું, સાથોસાથ વસ્ત્ર વિના પાત્ર રહે નહીં, પાત્ર વિના આહાર લાવી શકાય નહીં અને આહાર લાવ્યા વિના તીર્થંકર ભગવાન આહાર કરી શકે નહીં. આ બધી સમસ્યાનો 'કેવલી ભગવાનને આહાર ન હોય' એવો નિર્ણય જાહેર કરી સરળ ઉકેલ કરી નાંખ્યો.

એટલે મુનિવસ્ત્રની પાછળ સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિભુક્તિનો મતભેદ ઊભો થયો. તેમજ એક ઝઘડો સો ઝઘડાને નોતરે એ કહેવત પ્રમાણે સમય જતાં તેમાંથી ઘણા મતભેદોનો જન્મ થયો છે.

એકંદરે દિગંબર આચાર્યોએ નગ્નતાની રક્ષા માટે વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપકરણ, ઉપધિ, કેવલિઆહાર, તીર્થંકરોનાં દ્રવ્યશરીર, દ્રવ્યવચન, દ્રવ્યમન, સાક્ષરીવાણી, શુદ્રમુક્તિ, ગૃહસ્થમુક્તિ, અન્યલિંગમુક્તિ, સ્ત્રીદીક્ષા, સ્ત્રીમુક્તિ, મલ્લિ તીર્થંકરી, તીર્થંકરની પુત્રી વગેરે વગેરે ઘણી ઘટનાઓનો નિષેધ કર્યો છે અને પોતાના શાસ્ત્રમાં તે જ કિલ્લેબંધીને વધુમાં વધુ મજબૂત કરી છે.

છતાંય ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે દિગંબર વિદ્વાનોએ પોતાની વિરોધી પરંતુ સત્ય વાતોને પણ ક્યાંક ક્યાંક જાહેર કરી દીધી છે. અર્થાત્ દિગંબર મતમાં નિષેધેલ મુનિઓની ઉપાધિ કેવલિભુક્તિ અને સ્ત્રીમુક્તિના પોષક પાઠો પણ દિગંબર શાસ્ત્રોમાં છે, જે પૈકીના થોડાએક નમૂના નીચે મુજબ છે :

મુનિઉપધિ વસ્ત્ર અને પાત્રના પ્રમાણપાઠો :

अप्पडिकुट्ठं उवधिं अपत्थणिज्जं असंजदजणेहिं ।
मुच्छादिजणणरहिदं गेण्हदु समणो यदि वि अप्पं ॥२२॥
आहारे व विहारे, देशं कालं समं खमां उपधिं ।
जाणित्ता ते समणो, वट्टदि जदि अप्पलेवी सो ॥३०॥

(આ૦ કુન્દકુન્દ-પ્રવચનસાર)

सेवहि चउवहलिंगं, अब्भिंतरलिंगसुद्धिमावण्णो ।
बाहिर लिंगमकज्जं, होइ फुडं भावरहियाणं ॥१०९॥

(આ૦ કુન્દકુન્દ-ભાવપ્રાભૃત ગા. ૧૦૯)

ववहारओ पुण णओ, दोण्णि वि लिंगाणि भणदि मोक्खपहे ।
णिच्छयणओ दु णिच्छदि, मोक्खपहे सव्वलिंगाणि ॥
(આ૦ કુન્દકુન્દ-સમયપ્રાભૃત ગા. ૪૪૪)

पिंडं उवधिं सेज्जं; उग्गम उप्पाद णेसणादीहि ।
चरित्तरक्खणट्ठं, सोधिंतो होइ सुचरितो ॥२९३॥
(ભગવતી આરાધના, ગા. ૨૯૩, પૃ. ૧૪૪)

पिंडोवधिसेज्झाओ, अविसोधिय जो य भूंजदे समणो ।
मूलट्ठाणं पत्तो, भुवणेसु हवे समणपोल्लो ॥२५॥
फासुगदाणं फासुगमुवधिं, तह दोवि अत्तसोधीए ।
देदि जो य गिण्हदि, दोण्हंपि महप्फलं होइ ॥४५॥
(આ૦ વટ્ટકેર-મૂલાચાર, પરિચ્છેદ ૧૦.)

"कम्बलदिकं गृहीत्वा न प्रक्षालन्ते"
(તત્ત્વાર્થ-શ્રુતસાગરી ટીકા, અ. ૯, સૂત્ર ૪.)

तपःपर्यायशरीरसहकारि भूतमन्नपानसंयमशौचज्ञानोपकरण-
तृणमयप्रावरणादिकं किमपि गृह्णाति, तथापि ममत्वं न करोति ।
(બ્રહ્મદેવકૃત પરમાત્મ પ્રકાશ, ગા. ૨૧૬, પૃ. ૨૩૨)

'मृदुवस्त्रेण' कदाचित्तथा क्रियते निक्षेपणा नाम्नी पंचमी समितिर्भवति ॥
(ચારિત્રપ્રાભૃત, ગા. ૩૬, શ્રુતસાગરી)

शय्यासनोपधानानि, शास्त्रोपकरणानि च ।
पूर्वं सम्यक् समालोच्य, प्रतिलिख्य पुनः पुनः ॥१२॥
(આ૦ શુભચન્દ્રકૃત જ્ઞાનાર્ણવ, અ. ૮)

शय्योपध्यालोचनान्नवैयावृत्येषु पंचधा ।
शुद्धिः स्यात् दृष्टिधीवृत्तविनयावश्यकेषु वा ॥४२॥
विवेकोऽक्षकषायां-ग-भक्तोपधिषु पंचधा ।
स्यात् शय्योपधिकायान्नवैयावृत्यकरेषु वा ॥२१७॥
(પં. આશાધરકૃત સાગારધર્મામૃત, અ. ૮, સં. ૧૨૯૬)

साक्षान्नग्नः स विज्ञेयो, दश नग्नाः प्रकार्तिताः ॥२३॥
(ભટ્ટારક સોમસેનકૃત ત્રિવર્ણાચાર, અ. ૩, સં. ૧૬૬૫)

ममत्तिं परिवज्जामि, णिम्ममत्तिमुवदिट्ठो ॥५७॥
भावो कारणभूदो सायाराऽणयारभूदाणं ॥६६॥

णग्गो पावई दुक्खं, णग्गो संसारसायरे भमई ।
णग्गो ण लहइ बोहीं जिणभावेण वज्जिओ सुइरं ॥६८॥

भावसहिदो मुणिणो, पावइ आराहणाचउक्कं च ।
भावरहिदो य मुनिवर भमइ चिरं दीहसंसारे ॥९९॥

(આ૦ કુંદકુંદકૃત ભાવપ્રાભૃત)

लिङ्गं देहाश्रितं दृष्टं देह पवात्मनो भवः ।
न मुच्यन्ते भवात् तस्यात् ते ये लिङ्गकृताग्रहाः ॥८७॥
जातिर्देहाश्रिता दृष्टा ॥८८॥
जातिलिंगविकल्पेन, येषां च समयाग्रहः ॥
ते न आप्नुवन्त्येव, परमं पदमात्मनः ॥८९॥

(આ૦ પૂજ્યાપાદકૃત સમાધિશતક)

संघो को वि न तारइ, कट्ठो मूलो तहेव निपिच्छो ।
अप्पा तारइ तम्हा, अप्पा चेव झायव्वो ॥

(આ૦ અમૃતચંદ્રકૃત શ્રાવકાચાર)

જો ઘર ત્યાગી કહાવે જોગી, ઘરવાસી કહૅં કહૈં જૂં ભોગી ।
અંતર ભાવ ન પરખે જોઈ, ગોરખ બોલે મૂરખ સોઈ ।

(બનારસીવિલાસ, પૃ. ૨૯૯)

अयसाण भायणेण य, किं ते णग्गेण पावमलिणेण ।
पेसुण्ण-हास-मच्छर-माया बहुलेण सवणेण ॥६९॥
वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां, गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते वर्त्मनि यः प्रवर्तते, विमुक्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

(આ૦ કુંદકુંદકૃત ભાવપ્રાભૃત, ગા. ૬૯, શ્રુતસાગરી પૃ. ૨૧૩)

धात्रीवाला-ऽसतीनाथ-पद्मिनीदलवारिवत् ।
दग्धरज्जुवदाभासं भुञ्जन् राज्यं न पापभाक् ॥

(ભાવપ્રાભૃત, ગા. ૧૬૨ની શ્રુતસાગરી ટીકા)

સ્ત્રીદીક્ષા, સ્ત્રીમુક્તિ અને નપુંસકમુક્તિના પ્રમાણપાઠો :

રાજકુમારી, મંત્રી, અમાત્ય, પુરોહિત અને શેઠની સ્ત્રીઓની દીક્ષા.

(વરાંગચરિત, સર્ગ ૩૦, ૩૧.)

બ્રાહ્મી, સુંદરી, સુભદ્રાની દીક્ષા, બ્રાહ્મીને ગણિનીપદ.

(આદિપુરાણ, પર્વ–૨૪, ૪૭)

જિનદત્ત શેઠની સ્ત્રી, સીતા, પૃથ્વીસુંદરી, રાણીઓની દીક્ષા, ભગવાન શ્રીમહાવીરની સાધ્વીઓ, ચંદનાર્યા, સુવ્રતા ગણિની, ગુણવતી આર્યા, સર્વશ્રી આર્યા. (ઉત્તરપુરાણ, પર્વ ૬૮, ૭૧, ૭૪, ૭૬.)

રાજિમતી, દ્રૌપદી, ધનશ્રી, મિત્રશ્રી, કુન્તી, દ્રૌપદી અને સુભદ્રાની દીક્ષા, સુલોચના આર્યા ૧૧ અંગ ભણી, ભગવાનની સાધ્વી સંખ્યા, હજારો સાધ્વીઓ. (હરિવંશપુરાણ, પર્વ ૫૬, ૬૩, ૬૪, ૧૨, ૧૦, ૨)

પ્રિયંગુમંજરી, અંગનસેના વેશ્યા, જ્યેષ્ઠા, દેવવતીની દીક્ષા, હરિકાંતાઆર્યા. (કથાગ્રંથો)

संत्यज्य राज्यलक्ष्मीं, पतिपुत्रभ्रातृसम्बन्धम् ।
परिव्राज्य वहाया किं, ममत्वं सत्यभामादेः ॥३२॥
क्षपकश्रेण्यारोहे, वेदेनोच्येत "भूतपूर्वेण" ।
स्त्रीति नितरां अभिमुख्येऽर्थे युज्यते नेतराम् ॥४०॥
इत्यार्यिकासिद्धिः ॥४६॥ (આ૦ શાકટાયનનું સ્ત્રીમુક્તિપ્રકરણ)

थावरकायप्पहुदी संढो, सेसा असण्णिआदि य ।
अणियट्टियस्स य पढमो भागोति जिणेहिं णिद्दिट्ठं ॥६८४॥
मणुसिम्मी पमत्तविरदे, आहारदुगं तु णत्थि णियमेण ॥
अक्कमदुवेदे मणुसिणी सण्णा भूदगदिमासेज्ज ॥७१४॥
(ગોમ્મટસાર જીવકાંડ)

वेए० ॥३३॥
वेए स्त्री पु. नपुंसक वेदत्रयमध्येऽर्हतः कोऽपि वेदो नास्ति ।
(બોધપ્રાભૃત, ગા. ૩૩, શ્રુતસાગરી)

मणुसिणीसु सासणसम्मइट्ठि (२) प्पहुडि जाव अजोगि ।
केवलि (१४) त्ति, दव्वपमाणेण केवडिया ? संखेज्जा ॥
(સૂત્ર ૪૯, પૃ. ૨૬૧)

मणुसिणीसु मिच्छाइट्ठि-सासणसम्माइट्ठिट्ठाणे सिया एज्जत्तियाओ,
सिया अपज्जत्तियाओ ॥ सूत्र ९२ ॥
सम्मामिच्छाइट्ठिं-असंजदसम्माइट्ठिसंजदासंजद–
संजदट्ठाणे णियमा पज्जत्तियाओ ॥ सूत्र ९३ ॥
(ષટ્ખંડાગમ, ધવલા ટીકા, પુ. ૧, પૃ. ૩૩૧, ૩૩૨.)

वेदाणुवादेणं इत्थिवेदएसु पमत्तसंजदप्पहुडि जाव
अणियबादरसांपराइयपविट्ठ उवसमा खवा दव्वपमाणेण केवडिया ?
संखेज्जा ॥ सूत्र १२६ ॥

ધવલાટીકા-ઇત્થિવેદઉવસામગા દસ ૧૦ ખવગા વીસ ૨૦ ।
(પુ. ૩જું, પૃ. ૧૪૬.)

णपुंसयवेदेसु० संखेज्जा ॥ सू. १३० ॥
ધવલાટીકા-ઉવસામગા પંચ ૫, ખવગા દસ ૧૦ (પૃ. ૪૧૯)
ધવલાટીકા-ઇત્થિવેદે અપમત્તસંજતા સંખેજ્જગુણા તમ્હિ ચેવ પમત્તસંજદા સંખેજ્જગુણા સજોગિકેવલિ સંખેજ્જગુણા (સૂત્ર ૧૩૪, પૃ. ૪૨૨)
(ષટ્ખંડાગમ ધવલા-ટીકા, પુસ્તક ત્રીજું)

અપમત્તસ્સ ઉક્કસ્સંતરં ઉચદે । તિણ્ણિઅંતોમુહૂત્તેહિં અબ્ભહિય અટ્ઠવસ્સેહિં ઉણાઓ અટ્ઠેદાલીસપુવ્વકોડિઓ ઉક્કસ્સ અંતરં । પજ્જત્તમણુસિણીસુ એવં ચેવ । ણવરિ પજ્જત્તેસુ ચઉવીસપુવ્વકોડિઓ, મણુસિણીસુ અટ્ઠપુવ્વકોડિઓત્તિ વત્તવ્વં । (પૃ. ૫૩)

ઇત્થીવેદેસુ પમત્તસ્સ ઉચ્ચદે । અટ્ઠવસ્સેહિં તિણ્ણિઅંતોમુહૂત્તેહિં ઊણિયા ત્થીવેદટ્ઠિદી લદ્ધમુક્કસ્સંતરં । એવમપમત્તસ્સ વિ ઉક્કસ્સંતરં ભાણિદવ્વં, વિસેસા ભાવા । (પૃ. ૯૬)
(ષટ્ખંડાગમ-જીવસ્થાન અલ્પબહુત્વાનુગમ-સ્ત્રીવેદી-અલ્પબહુત્વપ્રરૂપણા-ધવલા ટીકા-મુદ્રિત પુસ્તક પાંચમું)

(૮) અપૂર્વકરણ (૯) અનિર્વૃતિકરણ ગુણસ્થાન સુધીની સ્ત્રીઓની સંખ્યા, ઉપશમક સ્ત્રીઓ, ક્ષપક સ્ત્રીઓ ।
(સૂત્ર ૧૪૪ થી ૧૬૧, પૃષ્ટ ૩૦૦ થી ૪૦૦)
(ષટ્ખંડાગમ, ધવલા ટીકા, મુદ્રિત પુસ્તક પાંચમું)

શૂદ્રદીક્ષા, શૂદ્રમુક્તિના પાઠો :

उत्तमधम्मेण जुत्तो होदि तिरक्खोवि उत्तमो देवो ।
चंडालो वि सुरींदो, उत्तमधम्मेण संभवदि ॥
(स्वामी कार्तिकेयानुप्रेक्षा गा. ४३०)

न जातिर्गर्हिता काचित्, गुणाः कल्याणकारणम् ।
व्रतस्थमपि चाण्डालं; तं देवा बाह्मणं विदुः ॥
चातुर्वर्ण्यं यथा यच्च, चाण्डालादिविशेषणम् ।
सर्वमाचारभेदेन, प्रसिद्धं भुवने गतम् ॥
(આ૦ રવિષેણનું પદ્મચરિત્ર)

विप्र-क्षत्रिय-विट्-शूद्राः, प्रोक्ताः क्रियाविशेषतः ।
जैनधर्मे पराः शक्ताः ते सर्वे बान्धवोपमाः ॥
(ધર્મરસિકકૃત ત્રિવર્ણાચાર)

કેવલિભુક્તિ, કેવલિતપ અને સાક્ષરી વાણીના પાઠો :

आद्यश्चतुर्दशदिनैर्विनिवृत्तयोगः
षष्ठेन निष्ठितकृतिर्जिनवर्धमानः ॥
शेषा विधूतघनकर्म्मनिबद्धपाशाः,
मासेन ते यतिवरास्त्वभवन् वियोगाः ॥२६॥
(સમાધિભક્તિ, શ્લોક ૨૬)

एकादश जिने (तत्त्वार्थ – अ. ९, सू. ११)
आहारे ॥३३॥

टीका-आहारकद्वयमध्येऽर्हतः आहारकानाहारकद्वयम् ।
आहारो य सरीरो, तह इन्दिय आणपाण भासा य
पज्जतिगुणसमिद्धो, उत्तमदेवो हवइ अरुहो ॥३४॥
(કુન્દકુન્દકૃત બોધપ્રાભૃત, સટીક)

बाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरंस्त्वम् ।
आध्यात्मिकस्य तपसः परिंबृहणार्थम् ॥८३॥
(बृहत् स्वयंभूस्तोत्रम्)

अरित च केवलिभुक्तिः, समग्रहेतुर्यथा पुरा भुक्तेः ।
पर्याप्ति-वैद्य-तेजस-दीर्घायुष्कोदयो हेतुः ॥१॥
रोगादिवत् क्षुधो... व्यभिचारो वेदनीयजन्मायाः ।
प्राणिनि "एकादशंजने" इति जिनसामान्यविषयं च ॥२९॥
(केवलिभुक्तिप्रकरणम्)

सेसा आहारया जीवा... ॥ गोम्मट ॥६६५॥
आहारए इन्दिय-पाडुडिजावसजोगिकेवलि त्ति ॥१७६॥
(ષટ્ખંડ આગમ-જયધવલા, પૃ. ૪૦૯)

કેવલી ભગવાનને સુસ્વર, દુસ્વર, ૧૦ પ્રાણ, ૬ પર્યાપ્તિ, ૭ યોગ વગેરે હોય છે. (ગોમ્મટસાર, મૂલાચાર બોધપ્રાભૃત)

जगाद तत्त्वं जगतेऽर्थिनेऽञ्जसा ॥४॥
कायवाक्यमनसां प्रवृत्तयो नाभवंस्तव मुनेश्चिकीर्षया ॥
नासमीक्ष्य भक्तः प्रवृत्तयो धीर ! तावकमचिन्त्यमीहितम् ॥७४॥
तव वागमृतं श्रीमत्सर्वभाषास्वभावकम् ॥९७॥
वागपि तत्त्वं कथयितुकामा ॥१०७॥
त्वया गीतं तत्त्वं ॥११८॥ (बृहत्स्वयंभूस्तोत्रम्)

एवं स पृष्टो भगवान् यतीन्द्रः, श्रीधर्मसेनेन नराधिपेन ।
हितोपदेशं व्यपदेष्टुकामः, प्रारब्धवान् वक्तुमनुग्रहाय ॥४२॥

(વરાંગચરિત, સર્ગ ૩જો, પૃષ્ઠ ૩૦)

આ દરેક પાઠો દિગંબર શાસ્ત્રોના જ છે, જેમાં મુનિઓનાં વસ્ત્ર, પાત્ર, શૂદ્રમુક્તિ, કેવલિઆહાર, કેવલિતપ, પરિષહ, સાક્ષરીવાણી, સ્ત્રીદીક્ષા, સ્ત્રીમુક્તિ અને નપુંસકમુક્તિ વગેરે વિધાનો સ્પષ્ટ છે. અનેકાંતવાદી મનુષ્ય આમાંથી ઘણું સત્ય મેળવી શકે છે. આ સંબંધે વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે અમારું 'શ્વેતાંબર-દિગંબર સમન્વય' નામક પુસ્તક વાંચી લેવું.

જૈન આગમોમાં વર્ણન મળે છે કે, ચોવીશે તીર્થંકર **વસ્ત્રધારી** હતા, માત્ર પહેલા અને છેલ્લા બે તીર્થંકરો પાછલા જીવનમાં વસ્ત્રરહિત હતા. આથી પ્રાચીન કાળમાં જિનપ્રતિમાઓ પણ બન્ને પ્રકારની બનતી હતી. પરંતુ એ પ્રતિમાવિધાન એવું હતું કે તેમાં નગ્નતાની કે અનગ્નતાની ખાસ નિશાનીઓ કરવામાં આવતી ન હતી, જેની અષ્ટપ્રકારી તથા સત્તરભેદી પૂજા થતી હતી. આ સિવાય **આયાગપટ્ટ**, ચરણ, ચરણચિહ્નો અને અસદ્‌ભૂત સ્થાપનાઓની પણ **પૂજા** થતી હતી. દિગંબરોએ પોતાના નવા મતમાં આ પ્રતિમાવિધાન અને પૂજા વિધિને કાયમ રાખ્યાં હતાં. દિગંબરો પ્રાચીન પ્રતિમાઓનું દર્શન-પૂજન કરતા હતા. જો કે **તીર્થો** શ્વેતાંબરોને તાબે હતાં, પણ વિધિભેદ ન હોવાથી દિગંબરો તેનો લાભ ઉઠાવતા હતા અને તેમણે દક્ષિણમાં પોતાનાં સ્વતંત્ર **નવાં તીર્થો** પણ સ્થાપિત કર્યાં હતાં. આમ આ બન્ને સંપ્રદાયમાં શરૂમાં પ્રતિમા કે તીર્થો બાબતનો કશોય મતભેદ ન હતો, કિન્તુ વિ. સં. ૮૯૦ લગભગમાં **ગિરનાર** પર બન્ને સંઘોની પરસ્પર અથડામણ થઈ ત્યારથી આ૦ **શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ**ની અધ્યક્ષતામાં એવી મર્યાદા બંધાઈ કે હવે પછી શ્વેતાંબર જૈનો જિનપ્રતિમાને **આંચળિકા** (લંગોટ) બનાવે અને દિગંબરો જિનપ્રતિમામાં સ્પષ્ટ લિંગ બનાવે. બસ, ત્યારથી પ્રતિમાનો એ ભેદ પડ્યો. ત્યાર પહેલાંની જે જે પ્રતિમાઓ છે, તેમાં આવો વિજ્ઞાની ભેદ નથી. મથુરા, ઘુલેવા, ભાંદક, કુલ્પાક, ડભોઈ, મહુડી, મક્સી, મોહનજોડેરો વગેરેમાં તે કાળની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.

પ્રતિમાભેદ પડ્યો પણ પૂજાવિધિમાં ભેદ તો હતો જ નહિ. એટલે તીર્થંકરોની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ અને ચરણો વગેરેની પૂજા તો બન્ને સંપ્રદાયો અભેદભાવે એક સાથે રહીને પણ કરતા હતા. વિક્રમની સત્તરમી સદી સુધી તેમાં મતભેદ નહોતો.

વિ. સં. ૧૬૮૦માં ખરતરગચ્છીય પં. બનારસીદાસે દિગંબર **તેરાપંથ** ચલાવ્યો, તેમાં તેણે દિગંબરોની સાત વાતનો ઈન્કાર કર્યો અને કોઈ અભાગી પળે જિનપૂજાવિધિમાં પણ ફેરફાર કર્યો. આથી પ્રથમ તો દિગંબરોના વીસપંથી અને તેરહપંથીમાં પૂજાવિધિનો ઝઘડો ચાલ્યો અને પછી તીર્થોમાં એ જ કારણે શ્વેતાંબરો સાથે પણ ઝઘડા ઊભા થયા. જો કે આજે પણ શ્વેતાંબર અને વીસપંથી દિગંબરોની પૂજાવિધિ તો એકસરખી છે, કિન્તુ તેરહપંથીના કારણે જ તીર્થમાં ઝઘડા ઊભા થયા છે. આખરે ન્યાય શ્વેતાંબરોની તરફેણમાં આવ્યો, એટલે હમણાં હમણાં એ ઝઘડાઓ થોડે અંશે શાંત થયા છે અને વિવેકી દિગંબર જૈનોને પણ આવા ઝઘડાઓ પ્રત્યે અરુચિ પેદા થવા લાગી છે.

જિનબિંબ અને જૈન તીર્થો વિષયક મતભેદ તો આ રીતે પાછળથી જ ઉત્પન્ન થયો છે.

દિગંબર મતમાં પણ સમય જતાં અનેક **ગચ્છો** ઉત્પન્ન થયા છે. દિગંબરોમાં મૂળ ચાર શાખાઓ હતી, તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) **સિંહસંઘ** : કેનૂરગણ, ચંદ્રપાટકગચ્છ.

(૨) **નંદીસંઘ** : બલાત્કારગણ, સરસ્વતીગચ્છ, પારિજાતગચ્છ.

(૩) **સેનસંઘ** : સુરસ્થગણ, પુષ્કરગચ્છ. આ સંઘનું બીજું નામ વૃષભસંઘ છે.

(૪) **દેવસંઘ** : દેશીયગણ, પુસ્તકગચ્છ, ત્રૈરાશિક મતનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

ત્યારપછી દિગંબરોમાં નીચે મુજબ જુદા જુદા **ગચ્છો** નીકળ્યા છે.

૧. **મૂળસંઘ** : દ્રાવિડસંઘ જુદો પડ્યો ત્યારે દિગંબર સંઘે પોતાનું બીજું નામ ''મૂળસંઘ'' રાખ્યું. આ નામ સાતમી સદી પછીના શિલાલેખોમાં મળે છે.

૨. **દ્રાવિડસંઘ** : આ૦ પૂજ્યપાદના શિષ્ય **વજ્રનંદી**એ દ્રાવિડની મથુરામાં વિ. સં. ૫૩૬માં દ્રાવિડસંઘ સ્થાપ્યો અને પ્રાયશ્ચિત્ત નવું બનાવ્યું. આ સંઘનાં ૧ દ્રાવિડ, ૨ દ્રમ્મિલ અને ૩ પુન્નાટ – એ ત્રણ નામો છે.

બીજા આ૦ જિનસેનસૂરિ અને વાદિરાજસૂરિ આ સંઘમાં થયા છે. (દર્શનસાર)

૩. **યાપનીય સંઘ :** આ૦ હરિષેણના મતે અર્ધફાલક અને કંબલીસંઘથી જ્યારે આ૦ દેવસેનના મતે વિ. સં. ૨૦૫માં કલ્યાણીમાં શ્વેતાંબર આ૦ શ્રીકલશથી આ સંઘની ઉત્પત્તિ થયાનું મનાય છે, કિન્તુ તેના શિલાલેખોમાં અને દાનપત્રોમાં મૂળસંઘ, નંદીગણ અને પુન્નાગવૃક્ષ સાથે આ સંઘનો સંબંધ જોડેલ છે. આ સંઘ સ્ત્રીમુક્તિ, કેવલિભુક્તિ, સન્નમુક્તિ અને અન્ય લિંગમુક્તિમાં પણ માને છે. આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ 'લલિતવિસ્તરા'માં આ સંઘનો સ્ત્રીમુક્તિનો પક્ષ રજૂ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ આ૦ **શાકટાયન** આ સંઘના હતા. આ સંઘનું બીજું નામ ગોપ્યસંઘ પણ છે.

૪. **કાષ્ઠાસંઘ :** 'આદિપુરાણ'ના કર્તા આ૦ **જિનસેન**ના ગુરુભાઈ વિજયસેનના શિષ્ય **કુમારસેને** વિ. સં. ૭૫૩માં નંદિતટમાં કાષ્ઠાસંઘ સ્થાપ્યો. જેની નંદિતટ, માથુર, વાગટ અને લાડવાગડ એમ ૪ શાખાઓ હતી. આ સંઘ સ્ત્રીને દીક્ષા આપતો હતો અને મોરપિચ્છને સ્થાને ગાયનું ચામર રાખતો હતો.

૫. **માથુરસંઘ :** કાષ્ઠાસંઘી આ૦ રામસેને વિ. સં. ૯૦૦માં મથુરાથી માથુરસંઘ ચલાવ્યો. આ૦ અમિતગતિ આ સંઘમાં થયા છે. 'નીતિસાર'ના લેખ પ્રમાણે આ છેલ્લા ચાર સંઘો ને નિષ્પિચ્છ એ પાંચ જૈનાભાસો છે.

૬. **તારણપંથ :** તારણસ્વામીએ વિ. સં. ૧૫૭૨ પહેલાં ટોંક રાજ્યના સેમરખેડી ગામથી તારણપંથ ચલાવ્યો, જેણે ૧૪ શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે અને જિનપ્રતિમાનો વિરોધ કરી **શાસ્ત્રપૂજા** ચાલુ કરાવી છે. તેમના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, તે ૧. ભીલ, ૨. શ્રેણિક રાજા, ૩. નારકી, ૪. આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામી અને ૫. આ૦ કુન્દકુન્દાચાર્ય – એમ પાંચ ભવો કરી છઠ્ઠા આ૦ તારણસ્વામી થયા છે. જે કાળ કરીને ૭મા ભવે સર્વાર્થસિદ્ધમાં દેવ બની ૮મા ભવે આવતી ચોવીશીમાં પદ્મનાભ નામના પહેલા તીર્થંકર થશે વગેરે વગેરે.

(જૈનહિતૈષી માસિક, ભા. ૯, અં. ૪, પૃ. ૧૯૮થી ૨૦૨)

૭. **ભટ્ટારક :** ઉભયભાષાચક્રવર્તી આ૦ શ્રુતસાગરજીના મતે દિગંબર આ૦ વસંતકીર્તિએ માંડવગઢથી તટી સાદડી ધારણ કર્યાં અને પં. દીનાનાથના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ૦ હેમકીર્તિજી સં. ૧૨૧૯માં સ્વર્ગે ગયા.

તેના શિષ્ય ચારુનંદિએ દિલ્હીના બાદશાહના કહેવાથી વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં, ત્યારથી ભટ્ટારક સંસ્થાનો પ્રારંભ થયો છે. તેના અનુયાયી ગૃહસ્થો વીશપંથી તરીકે જાહેર છે.

(આ૦ કુન્દકુન્દકૃત 'દર્શનપ્રાભૃત' ગા. ૨૪ની ટીકા, પૃ. ૨૧, પં. રામચંદ્ર દીનાનાથની 'પ્રબંધચિંતામણિ'ની પ્રસ્તાવના સને ૧૯૧૮)

૮. **તેરહપંથ** : આગ્રાના દશાશ્રીમાળી ખરતરગચ્છના પં. **બનારસીદાસ**, ચતુર્ભુજ, ભગવતીદાસ, કુમારપાળ અને ધર્મદાસજીએ સં. ૧૬૮૦થી તેરહપંથ ચલાવ્યો, જેનું બીજું નામ બનારસીમત પણ છે. તેણે ભટ્ટારકોને માનવાની મના કરી છે, પૂજાવિધિ બદલી નાખી છે અને ભાષામાં પોતાને અનુકૂળ નવા ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

૯. **ગુમાનપંથ** : પં. ટોડરમલજીના પુત્ર ગુમાનીરામે વિ. સં. ૧૮૧૮ કે ૧૮૩૭માં જયપુરથી પોતાનો નવો પંથ ચલાવ્યો. તેઓ મંદિરમાં જઈ તીર્થંકરોનું કટોરીમાં આહ્વાન અને સ્થાપન કરી તેની પૂજા કરે છે.

૧૦. **સૈયાપંથ** : જે વિ. સં. ૧૮૭૭થી નીકળ્યો છે.

આ સિવાય બીજા ઘણા નાના મોટા ગચ્છો નીકળ્યા છે. આ ગચ્છોની પરંપરાઓ મળતી નથી. જે પરંપરાઓ મળે છે તેમાં પણ ઐતિહાસિક કથનો માટે એકતા નથી.

વીર સં. ૬૮૩નો સમય તે અનેક વાચકવંશો પૈકીના એક નગ્ન વાચકવંશના શ્રુતવિચ્છેદનો કાળ મનાય છે. તે દરમિયાન થયેલ મુનિ-પરંપરાના આચાર્યોનાં નામ, અનુક્રમ સાલવારી અને જ્ઞાન વગેરે માટે દિગંબર પટ્ટાવલીઓ સૂઅખંધો, શ્રુતાવતાર, નીતિસાર, બીજો શ્રુતાવતાર, અંગપન્નતિ, આદિપુરાણ, ઉત્તરપુરાણ, હરિવંશપુરાણ અને સ્વામી સમન્તભદ્ર ઇત્યાદિ દિગંબર ગ્રંથોમાં તીવ્ર કથનભેદ છે અને તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સાબિત કરવાને બીજું કોઈ પ્રાચીન સાધન મળતું નથી, એટલે એ ઘૂંચને ઉકેલવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી (શક્ય) નથી, (પણ) મોટે ભાગે દિગંબર પરંપરાઓમાં બે ભદ્રબાહુસ્વામીજી ધ્રુવના તારાની જેમ સ્થિર છે એટલે અમે અહીં બીજા ભદ્રબાહુસ્વામીથી દિગંબર પટ્ટાવલી આપીએ છીએ.

દિગંબર પુરાણોમાં બીજા ભદ્રબાહુસ્વામીને વજ્રયશ (તિલોયપન્નત્તિ), મહાયશા ભદ્રબાહુ (આદિપુરાણ), પ્રકૃષ્ટધી યશોબાહુ (તિલોયપન્નત્તિ, ઉત્તરપુરાણ, હરિવંશપુરાણ, સુયખંધો), જયબાહુ (શ્રુતાવતાર) વગેરે નામોથી ઓળખાવ્યા છે.

કેટલીએક દિગંબર પટ્ટાવલીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. શિલાલેખ પટ્ટાવલી :

૧. ગૌતમસ્વામી, ૨. લોહાર્ય, ૩. જમ્બૂ, ૪. વિષ્ણુદેવ, ૫. અપરાજિત, ૬. ગોવર્ધન, ૭. પ્રથમ ભદ્રબાહુ, ૮. વિશાખ, ૯. પ્રોષ્ઠિલ, ૧૦. ક્ષત્રિક, ૧૧. જય, ૧૨. સિદ્ધાર્થ, ૧૩. ધૃતષેણ, ૧૪. બુદ્ધિલ આદિ ગુરુપરંપરામાં અષ્ટાંગનિમિત્તના જાણનારા બીજા **ભદ્રબાહુસ્વામી** થયા. તેમણે બાર દુકાળીમાં દક્ષિણમાં જઈ ૭૦૦ મુનિઓ સાથે કટવપ્ર (કર્ણાટક)ની પહાડી ઉપર અનશન કર્યું. તેમણે પોતાના એક શિષ્યને અનશનની મના કરી હતી જેણે સામેની બીજી પહાડી ઉપર જઈ અનશન કર્યું. (શ્રવણબેલગોલ, ચંદ્રગિરિ પહાડી પરનો શિલાલેખ)

૨. આ૦ કુન્દકુન્દ પટ્ટાવલી :

ભગવાન મહાવીર	નક્ષત્ર	મહીધર
ગૌતમસ્વામી	પાંડુ	ધનપાલ
જમ્બૂસ્વામી	જયપાલ	મહાવીર
વિષ્ણુદેવ	કંસાચાર્ય	વીર
અપરાજિત	દ્રુમષેણ	**કોન્ડકુન્ડ**
નંદિમિત્ર	લોહ	**ઉમાસ્વાતિ**
ગોવર્ધન	સુભદ્ર	ગૃદ્ધપિચ્છ
ભદ્રબાહુ (પહેલા)	જયભદ્ર	સમન્તભદ્ર
ક્ષત્રિક	યશોબાહુ	**શિવકોટિ**
પ્રોષ્ઠિલ	**ભદ્રબાહુ (બીજા)**	દેવનંદી
ગંગદેવ	કુમ્ભ	જિનેન્દ્રબુદ્ધિ
જય	વિનીત	પૂજ્યપાદ
સુધર્મ	હલધર	**ભટ્ટ અકલંક**
વિજય	વસુદેવ	જિનસેનસૂરિ
વિશાખ	અચલ	ગુણભદ્રસૂરિ
બુદ્ધિલ	મેરુધર	પુષ્પદંત
ધૃતિષેણ	સર્વજ્ઞ	**ભૂતબલિ**
નાગ	સર્વગુપ્ત	અર્હદ્બલિ
સિદ્ધાર્થ	(શ્રમણબેલગોલ, શિલાલેખ નં. ૧૦૮, શ્લોક ૭થી ૨૭, શક સંવત્ ૧૩૨૦)	

૩. સેનસંઘ પુષ્કરગચ્છ પટ્ટાવલી :

ભદ્રબાહુ (બીજા)
લોહાર્ય
જિનસેન
લક્ષ્મીસેન
રવિષેણ
રામસેન
કનકસેન
બન્ધુષેણ
વિષ્ણુષેણ
મલ્લિષેણ
મહાવીરાચાર્ય
ભાવસેન
અરિષ્ટનેમિ
ભ. **અર્હદ્બલી**
અજિતસેન
(ચામુન્ડરાયગુરુ)
સિદ્ધસેન
સમન્તભદ્ર સ્વામી
(શિવકોટિ રાજગુરુ)
ભ. શિવકોટિ
ભ. વીરસેન
આ. **જિનસેન**
આ. ગુણભદ્ર (૧૨ અંગ, ૧૪ પૂર્વ, ૫ પ્રજ્ઞપ્તિ જ્ઞાતા)
નેમિસેન
આ. છત્રસેન
આર્યસેન
ભ. લોહસેન
બ્રહ્મસેન
સુરસેન
કમલભદ્ર
દેવેન્દ્રસેન
કુમારસેન
દુર્લભસેન
શ્રીષેણ
લક્ષ્મીસેન
સોમસેન
શ્રુતવીર (ભરૂચમાં મહમ્મદ બાદશાહની સમસ્યાના પૂરક)
ધારસેન
ભ. દેવસેન
દેવસેન
ભ. સોમસેન
ગુણભદ્ર
વીરસેન
વીર
માણેકસેન
ગુણસેન
લક્ષ્મીસેન
સોમસેન
માણિક્યસેન
ગુણભદ્ર
સોમસેન
જિનસેન
સમન્તભદ્ર
છત્રસેન
(દિલ્લીની ગાદીએ)

૪. દિગંબર પટ્ટાવલી :

ભદ્રબાહુ (બીજા)	સ્વ. સં. ૨૬	લોહાચાર્ય	૧૫૩
ગુપ્તિગુપ્ત (શ્વેતાંબરોત્પત્તિ)	૩૬	(પ્રાગુદગિતિ પટ્ટદ્વયં)	
માઘનન્દિ	૪૦	યશઃકીર્તિ	૨૦૧
જિનચંદ્ર (‘ઘ’પુસ્તકે વિશેષ)	૪૯	યશોનંદિ	૨૫૮
કુન્દકુન્દાચાર્ય	૧૦૧	દેવનંદિ	૩૦૮
ઉમાસ્વાતિ	૧૪૨	**પૂજ્યપાદ**	૩૫૩
(કાષ્ઠાસંઘોત્પિત્તિ)		ગુણનંદિ	૩૬૪

વજ્રનંદિ	૩૮૬	નાગચંદ્ર	૯૩૯
કુમારનંદિ	૪૨૭	નયનનન્દિ	૯૪૮
લોકચંદ્ર	૪૫૩	હરિચંદ્ર	૯૭૪
પ્રભાચંદ્ર	૪૭૮	મહીચંદ્ર	૯૯૦
નેમિચંદ્ર	૪૮૭	માઘચંદ્ર (માધવચંદ્ર)	૧૦૨૩
ભાનુનંદિ	૫૦૯	લક્ષ્મીચંદ	૧૦૩૭
હરિનંદિ	૫૨૫	ગુણકીર્તિ(ગુણનન્દિ)	૧૦૪૮
વસુનંદિ	૫૩૧	ગુણચંદ્ર	૧૦૬૬
વીરનંદિ	૫૬૧	લોકચંદ્ર (વાસવચંદ્ર)	૧૦૭૯
રત્નનંદિ (રત્નકીર્તિ)	૫૮૫	શ્રુતકીર્તિ	૧૦૯૫
માણિક્યનંદિ	૬૦૧	ભાવચંદ્ર	૧૧૧૫
મેઘચંદ્ર	૬૨૭	મહાચંદ્ર (મહીચંદ્ર)	૧૧૪૦
શાંતિકીર્તિ	૬૪૨	માઘચંદ્ર	૧૧૪૪
મેરુકીર્તિ	૬૮૬	બ્રહ્મનંદિ (વૃષભનંદિ)	૧૧૪૮
મહાકીર્તિ	૭૦૪	શિવનંદિ	૧૧૫૫
વિષ્ણુનંદિ	૭૨૬	વિશ્વચંદ્ર (વસુચંદ્ર)	૧૧૫૬
શ્રીભૂષણ	૭૩૫	સિંહનંદિ (સંઘનંદિ)	૧૧૬૦
શીલચંદ્ર (શ્રીચંદ્ર)	૭૪૯	ભાવાનંદિ	૧૧૬૭
નંદિકીર્તિ	૭૬૫	દેવનંદિ (સુરકીર્તિ)	૧૧૭૦
દેશભૂષણ	૭૭૫	વિદ્યાચંદ્ર	૧૧૭૬
અનંતકીર્તિ	૭૮૫	સુરચંદ્ર	૧૧૮૪
ધર્મનંદિ	૮૦૮	માધનંદિ	૧૧૮૮
વીરચંદ્ર (વિદ્યાનંદિ)	૮૪૦	જ્ઞાનનંદિ (જ્ઞાનકીર્તિ)	૧૧૯૯
રામચંદ્ર	૮૫૭	ગંગકીર્તિ	૧૨૦૬
રામકેતુ (રામકીર્તિ)	૮૭૮	સિંહકીર્તિ	૧૨૦૬
અભયચંદ્ર	૮૯૭	હેમકીર્તિ	૧૨૧૯
નરચંદ્ર (નરનન્દિ)	૯૧૬	અભયચંદ્ર	

+ ચારુનંદિ **पादस्याह**

देहलीराजाज्ञया वस्त्रधारकः

सिद्धराजसभासमक्षं वादिदेवसूरिणा दिगम्बरकुमुदचन्द्रः पराजितः, पत्तने दिगम्बरविहारो निवारितः ॥

इति प्रबंधचिंतामणिप्रस्तावनायां दीनानाथसूनुरामचन्द्रकृतायाम् ।

તા. ૧૪-૧૦-૧૮૮૮

૫. ભટ્ટારક પટ્ટાવલી :

આ૦ ભટ્ટારક હેમકીર્તિ પછી ભ૦ ચારુકીર્તિ વગેરે પરંપરાવાળી ઈડરની મૂલસંઘી ભટ્ટારકોની પટ્ટાવલી પણ મળે છે.

(જુઓ, 'દિગંબર જૈન' માસિક, વર્ષ- પૃષ્ઠ ૨૧)

જૈન તીર્થો

શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધાર સાથે ગિરનાર, તાલધ્વજ, ઢંક વગેરે તીર્થો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે. કેટલાએકની ટૂંકી માહિતી નીચે મુજબ છે.

જૂનાગઢ – ગિરનાર એ તો યદુકુલતિલક ભગવાન નેમિનાથના સમયનું પ્રાચીન તીર્થ છે. ત્યાં અનેક જૈન મંદિરો અને ગુફાઓ છે. તેની તળેટીમાં રહેલ જૂનાગઢમાં ત્યાર પછીની એક સદીના પ્રાચીન શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. શ્રી અમૃતલાલ વ. પંડ્યા જણાવે છે કે, ક્ષત્રપકાળમાં કાઠિયાવાડમાં જૈનધર્મ ખૂબ ફેલાયો હતો, તે સમયના બે લેખો મળ્યા છે. ૧. જૂનાગઢના બાવા પ્યારાના મઠમાંથી મળી આવેલો લેખ અને ૨. રા. ઈશ્વરલાલ જી. રાજાને મળી આવેલ પ્રાચીન લેખ, કે જેનો સ્કેલ તેમણે તા. ૪-૫-૫૧ના 'જન્મભૂમિ'માં આપેલ છે, જેમાં **तीरथस्वामी थाने** શબ્દો સ્પષ્ટ ખોદાયેલ છે.

જૂનાગઢનો પ્રાચીન શિલાલેખ :

(૧) **....स्तथा सुरग (सुरासुर).....क्षत्रप.....**

(૨) **....चष्टन प्रपौत्रस्य राजः क्षत्रपस्य स्वामिजयदामपौत्रस्य राज्ञो महाक्ष.....**

(૩) **चैत्रशुक्लस्य दिवसे पञ्चमे ५ गिरिनगरे देवासुरनागयक्षराक्षसेन्द्र.....**

(૪) **.....प्रक.....परम.....केवलज्ञानंसंप्राप्तानां जितजरामरणानां ।**

Antiquities of Kathiawar and Kachh P. 140.
Collection of Sanskrit Prakrit Inscriptions P. 17.

આ શિલાલેખથી સમજી શકાય છે કે–

ક્ષત્રપરાજા ચષ્ટન, તેનો પુત્ર સ્વામી જયદામ, તેનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામ (શક સં.૭૨), તેના પુત્રો ૧. દામઝદ (શાકે ૯૦, વિ. સં. ૨૨૫, ઈ.સ. ૧૫૦થી ૧૮૦), ૨. રુદ્રસિંહ (શાકે ૧૦૨થી ૧૨૨, વિ. સં. ૨૩૮થી ૨૫૮) તે પૈકીના છેલ્લા રાજાએ ગિરનાર તીર્થમાં ભગવાન

શ્રીનેમિનાથજીના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર અથવા કોઈ નવી પ્રતિષ્ઠા વગેરે કરાવ્યાં છે.

શિલાલેખ તૂટેલો હોવાથી વિશેષ કંઈ જણાતું નથી પણ આ૦ વજ્રસેન-સૂરિએ કરાવેલ ગિરનાર તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર પછી બરાબર ૧૦૦ વર્ષે આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉજવાયો છે એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

"The most interesting point about it is the word **केवलिज्ञानसंप्राप्तानां** of those who have obtained the knowledge of Kevalins. Kevalin occurs most frequently in the Jaina sculptures & denotes a person who is possessed of the 'Keval-Jnina' or true knowledge which produces final emancipation. It would, therefore, seem that the inscrption is Jain."

From this it would appear that these caves were probably excavated for the Jains by the Saka kings of Saurashtra about the end of the second century of christion era.

"Antiquities of Kathiawad & Cachh" P. 141.

આ શિલાલેખો માટે વિશેષ જુઓ – 'એન્ટીક્વેરી ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ' પૃ. ૧૪૦, કલેક્ષન ઓફ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઈન્સક્રીપ્સન પૃ. ૧૭, એપિગ્રાફિકા ઈન્ડિકા પૃ. ૧૬, પૃ. ૨૩૯, જન્મભૂમિ તા. ૨૫-૫-૧૯૪૧ રવિવાર, જૈન સત્યપ્રકાશ ક્રમાંક ૭૦, પૃ. ૩૯૦.

તાલધ્વજ – આ શત્રુંજયની પ્રાચીન ટૂંક છે. અહીં ઘણી ગુફાઓ છે.

ઢંકગિરિ – ગોંડલ પાસે ઢંકગિરિ નામની ખડકવાળી પહાડી છે. તે પણ શત્રુંજયની એક ટૂંક મનાય છે. તેની પાસે ઢાંક ગામ છે, જેનું પ્રાચીન નામ તિલતિલપટ્ટણ છે. અહીં ભગવાન આદિનાથ, ભ. શાંતિનાથ, ભ. પાર્શ્વનાથ, ભ. મહાવીરસ્વામી અને અંબિકાદેવી વગેરેની પરિકરવાળી કુશાનકાલીન ખંડિત તથા ઘસાઈ ગયેલી મૂર્તિઓ છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૩૭, પૃ. ૧૪૮)

સિદ્ધનાગાર્જુને પોતે બનાવેલ રસસિદ્ધિના ૨ કૂંપા આ ઢંકગિરિમાં રાખ્યા હતા. 'જગડૂચરિત્ર'માં પણ આ તીર્થનો ઉલ્લેખ છે.

અહીં પાસેના બરડાના ડુંગરમાં પણ ભ. પાર્શ્વનાથ તથા ભ. નેમિનાથનાં મંદિરો હતાં.

મહુડી : ગુજરાતમાં વીજાપુર પાસેના મહુડી ગામના જૂના કોટ્યાર્કનાં મંદિર પાસેથી સં. ૧૯૯૫ લગભગમાં તીર્થંકરોની પરિકરવાલી ૪ ધાતુ પ્રતિમાઓ નીકળી છે, જેમાંની એક કોટ્યાર્કના મંદિરમાં અને ૩ વડોદરાના મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવી છે. આ ૪ જિનપ્રતિમાઓ ગુપ્તકાલની છે.★●

થરાદ : સોલંકી પરમાર થિરપાલ ધુએ વિ. સં. ૧૦૧માં થરાદ વસાવ્યું અને તેની બેન હરકુએ ત્યાં ૧૪૪૪ થાંભલાનું બાવન જિનાલયનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. જેનાં ખંડેરો આજે ભીમડીના ૭૫ ફુટવાળા મેદાનમાં વિદ્યમાન છે. અહીં સં. ૧૩૬ (૧૧૩૬)માં ૩૧ ઈંચ ઊંચી ભ૦ અજિતનાથની પ્રતિમા બનાવવામાં આવી હતી જે હાલ વાવના દેરાસરમાં વિરાજમાન છે.

ચંદ્રકુળના આ૦ **વટેશ્વરસૂરિજી**થી થિરાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે. થરાદથી પોણો માઈલ દૂર ઈશાન ખૂણામાં નાણાદેવીનું મંદિર છે, જેની મૂર્તિ વિક્રમની તેરમી સદીમાં ભિન્નમાલથી આવેલ છે, જેનું બીજું નામ આશાદેવી છે. થરાદમાં આજે ૧૦ જિનાલયો છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૩૭)

સોપારક : આ સ્થાન સિદ્ધચક્રપદના પરમોપાસક મહારાજા શ્રીપાળના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈન ધામ હતું. ત્યાર પછી આ૦ નાગેન્દ્રસૂરિ, આ૦ ચંદ્રસૂરિ, આ૦ નિર્વૃતિસૂરિ અને આ૦ વિદ્યાધરસૂરિની જન્મભૂમિ હોવાના કારણે સોપારક તીર્થ તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યું છે. વિ. સં. ૧૩૩૪ સુધી તે તીર્થરૂપે હતું અને ત્યાં ઉક્ત ચારે આચાર્યોની મૂર્તિઓ પણ વિદ્યમાન હતી. આજે આ શહેર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. ત્યાં જૈન મંદિર પણ નથી. હમણાં થોડાં વર્ષથી સોપાલા પાસે **અગાશી**માં જૈન તીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

★ ડેક્કન કોલેજના સંશોધન વિભાગની પત્રિકા ઈ.સ. ૧૯૪૦ માર્ચ વો.૧ નં.૧, ''ભારતીય વિદ્યા'' ત્રૈમાસિક પત્રિકા વ. ૧, અં. ૨, જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૭૧,૭૨.

● એક એવી પણ માન્યતા છે કે – વિક્રમની નવમી સદીમાં કોટિવર્ષના જૈનો અથવા કોટિકગચ્છના ઉપાસકો હિજરતી તરીકે અહીં આવ્યા અને તેઓ જ આ પ્રતિમાઓને લાવ્યા.

રથાવર્તગિરિ : આર્ય વજ્રસ્વામીએ વિ. સં. ૧૭૪માં પોતાના શિષ્યસંઘ સાથે બાર દુકાળીમાં દક્ષિણમાં જઈ એક પહાડી ઉપર અનશન કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગગમન કર્યું છે. આ ભૂમિને ઇન્દ્રે રથ વડે ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપી, તેથી તે પહાડનું નામ 'રથાવર્તગિરિ' પડેલ છે.

આચારાંગ સૂત્ર સ્કંધ ૨, ચૂર્ણિ ઉની નિર્યુક્તિમાં રથાવર્ત નગ(પર્વત)ને તીર્થ તરીકે દર્શાવ્યો છે અને 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ'માં રથાવર્ત પર આર્ય વજ્રસ્વામીનું સ્વર્ગગમન દર્શાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૨૩૯)

આ રથાવર્તગિરિનું અસલી નામ શું હતું અને તેનું અત્યારે નામ શું છે ? તેનો કંઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી. કિન્તુ અમને લાગે છે કે આજે ઇન્દ્રગિરિ તરીકે જે પહાડી ઓળખાય છે તે જ વાસ્તવમાં રથાવર્તગિરિ છે અને તેના ઉપરની વિશાલકાય મૂર્તિ તે દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી યાને વજ્રસ્વામીની મૂર્તિ છે.

આર્ય વજ્રસ્વામીએ અનશન માટે પ્રથમ એક પહાડી પસંદ કરી હતી પરંતુ એક પોતાના એક બાલમુનિને છૂટા પાડવા માટે તે મુનિને ત્યાં જ રાખી તે પહાડીનો ત્યાગ કરી સામેની બીજી પહાડી પર જઈ અનશન સ્વીકાર્યું છે અને બાલમુનિએ પહેલી પહાડી પર અનશન કર્યું છે.

ત્યાર પછી તેમના પ્રશિષ્ય આ૦ ચંદ્રસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા અને તેમના ઉપદેશથી અહીં પહાડની સળંગ શિલામાંથી આર્ય વજ્રસ્વામીની વિશાલકાય પ્રતિમા બની હતી. આ બન્ને પહાડીઓ આજે ઇન્દ્રગિરિ અને ચંદ્રગિરિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

મહીસૂરની ભૂગોળથી જાણી શકાય છે કે મહીસૂરના હસન જિલ્લામાં શ્રવણબેલગોલ નામનું ગામ છે. ત્યાં હેલબેલગોલ, કોડી બેલગોલ, શ્રવણબેલગોલ નામે વિખ્યાત તળાવો છે. બેલગોલનો અર્થ સફેદ તળાવ થાય છે, એટલે શ્રવણબેલગોલનો અર્થ જૈનોનું સફેદ સરોવર થાય છે. આ તળાવની ઉત્તરમાં ચંદ્રગિરિ નામની પહાડી છે અને દક્ષિણમાં વિંધ્યગિરિ યાને ઇન્દ્રગિરિ પહાડી છે, જેના ઉપર અનેક જિનાલયો અને જિનપ્રતિમાઓ છે. (એપિગ્રાફિકા કર્ણાટક, ભા.૨ની ભૂમિકા)

દિગંબર ઇતિહાસ કહે છે કે, આ સ્થાન પ્રાચીન કાળમાં તીર્થરૂપે હતું, પરંતુ સમય જતાં તે ભુલાવા લાગ્યું. તેનો માર્ગ કઠિન હતો એટલે લોકોની અવરજવર ત્યાં થતી ન હતી. દ્રવિડની મથુરાના ગંગવંશી રાજા

રાયમલના મંત્રી ચામુંડરાયે અહીં આવી આ તીર્થ પ્રગટ કર્યું. ઘણા સમય સુધી ચારે બાજુ ચોકી મૂકી જનસંચાર રોકી આ મૂર્તિને ઘટતો સંસ્કાર આપી શક સં. ૯૦૦માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેનું ગોમટેશ્વર એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે અને તે મૂર્તિના બન્ને પગ પાસે **श्रीचामुण्डराजं माडिसिदं** શ્રીચામુંડરાજે નિર્માણ કરાવી, **श्रीचामुंडराजे करविपले** શ્રીચામુંડરાજે બનાવરાવી એવા શિલાલેખો છે વગેરે વગેરે.

(બાહુબલી ચરિત્ર, રાજાવલી કથા, જૈન સા. સં. ક્રમાંક ૪)

સ્પષ્ટ વાત છે કે આ તીર્થ પુરાણું છે, મૂર્તિ પ્રાચીન છે પણ તે તીર્થ વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં ગોમટેશ્વર તરીકે જાહેર થયું છે.

આપણે જાણીએ છીએ આર્ય વજ્રસ્વામી અને દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી અહીં સ્વર્ગે ગયા છે. એટલે આ મૂર્તિ તેમની હોય એ તર્કસંગત વસ્તુ છે. મહર્ષિ બાહુબલિજી અહીં પધાર્યા જ નથી, ગોમટેશ્વર એવું તેમનું કોઈ બીજું નામ પણ નથી, છતાં આપણે આ મૂર્તિ બાહુબલિની છે એમ માની લઈએ એ તો આપણે આ તીર્થનો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા છીએ, તેનું જ પરિણામ છે. ચામુંડરાય દિગંબર જૈન હતો. તેણે આ મૂર્તિને દિગંબરપણાનો સંસ્કાર આપ્યો હોય એ સર્વથા બનવા-જોગ છે.

ટૂંકમાં કહી શકાય કે, ઇન્દ્રના રથની પરિક્રમાથી પ્રસિદ્ધ થયેલો રથાવર્તગિરિ અને ઇન્દ્રના જ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો ઇન્દ્રગિરિ એ બન્ને વિંધ્યગિરિની એક પહાડીનાં જ નામો છે અને આર્ય વજ્રસ્વામી યાને દ્વિતીય ભદ્રબાહુનું સમાધિસ્થાન છે.

દિગંબર ગ્રંથકારો સંશયી કે મિથ્યાત્વી તરીકે આ૦ ઇન્દ્ર, આ૦ ચંદ્ર, આ૦ નાગેન્દ્રનાં નામો સંભારે છે. ખરેખર, એ જ આચાર્યોના નામથી આ ઇન્દ્રગિરિ અને ચંદ્રગિરિ તીર્થો છે. તેમજ મંત્રી ચામુંડરાય પછી દિગંબરોએ તે તીર્થોને અપનાવ્યાં છે.

ઓસમ પહાડ : જૂનાગઢથી ૭ કોશ દૂર આ પહાડ છે. અહીંની કેટલીએક પ્રાચીન ગુફાઓ નાશ પામી છે. આંબલીવાળું ભોંયરું વગેરે ગુફાઓ વિદ્યમાન છે. ઉપર ચક્રેશ્વરીનું મંદિર છે. શિવની દેરીમાં એક નાનકડી જિનપ્રતિમા છે. ઉપર નવો કિલ્લો છે, જેના બાંધકામમાં દેરાસરના પથ્થરોનો વધુ ઉપયોગ હશે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે. ઉતારમાં વીશેક પડથારો છે. ત્યાં દરેક સ્થાને મંત્રી સજ્જન અને ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલ

વગેરેએ બંધાવેલ મંદિરો હતાં. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના ગોઝારા હાથે તેનો નાશ થયો છે. કિલ્લા પાસેના ભીમકુંડમાં પ્રતિમાઓ સંતાડી રાખી હતી, પચાસેક વર્ષ પહેલાં તેમાંથી ઘણી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી છે, જે હાલ ધોરાજી અને જૂનાગઢના દેરાસરોમાં બિરાજમાન છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૯, પૃ. ૩૦૧)

આ પહાડ ગોંડલ રાજ્ય (સ્ટેટ)માં છે.

વસઈ : ઓખા બેટમાં નવી દ્વારિકા વસી છે. તેની પાસે ગુપ્તકાળનું જિનમંદિર છે.

વોટ્સન સાહેબ જણાવે છે કે, વિમલવસહી વગેરે જૈન સ્થાનો છે, તેમ આ સ્થાન પણ જૈનોનું છે. પાસે વસઈ ગામ છે, મંદિરની રચના જૈન દેરાસરોને મળતી છે, ગુપ્તકાલીન શિલ્પ છે. આ મંદિર પહેલાં જૈનોનું હતું. (કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર)

દ્વારિકા : એ અસલમાં જૈન ધામ છે. શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી દેલવાડાકર જણાવે છે કે, 'જગતદેવાલય કયા વર્ષમાં કોણે બનાવ્યું ? તેનો કશો પણ આધાર ઇતિહાસ કે પુરાણોમાંથી મળી શકતો નથી. કેટલા-એક એમ કહે છે કે, આ મંદિર વજ્રનાભે કરાવ્યું નથી પણ ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર જૈની લોકોએ કરાવ્યું છે, અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી, તે મૂર્તિ હાલ નગરમાં છે. વળી મૂર્તિના ચરણમાં લખ્યું છે કે, આ મૂર્તિ જગતદેવાલયમાં સ્થાપન કરી હતી.'

આ સ્થાન શંકરાચાર્યના વખત પછી અજૈનોના હાથમાં ગયું છે અને તે જૈન તીર્થ મટી વૈષ્ણવ તીર્થ બન્યું છે.

સદ્‌ગત તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠી પણ જણાવે છે કે, 'વિ. સં. ૧૨૦૦ પછી દ્વારિકા વૈષ્ણવતીર્થ તરીકે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.'

આ મંદિરમાં ઉપલા ભાગમાં ભગવાન નેમિનાથની જાન વગેરેનાં કોરણીભર્યાં ચિત્રો છે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૩૭)

પ્રકરણ : ૧૫

આચાર્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ

આ૦ વજ્રસેનસૂરિના બીજા પટ્ટધર આ૦ ચંદ્રસૂરિ છે. તેમનો વીર સં. ૫૭૬માં જન્મ, સં. ૫૯૨માં દીક્ષા, સં. ૬૦૬માં સૂરિપદ, સં. ૬૨૦ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૬૫૦ લગભગમાં સ્વર્ગવાસ થયો છે.

સોપારકના શેઠ જિનદત્તે પોતાની પત્ની ઈશ્વરી અને ૪ પુત્રો સાથે બારદુકાળી ઊતરતાં જ વીર સં. ૫૯૨ (વિ. સં. ૧૮૨)માં આ૦ વજ્રસેનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. તેમના ચારે પુત્રો ૧ નાગેન્દ્ર, ૨ ચંદ્ર, ૩ નિર્વૃતિ અને ૪ વિદ્યાધર સમર્થ આચાર્યો થયા છે. વીર સં. ૬૦૬માં તેઓના નામથી જ ચાર કુળો નીકળ્યાં છે.

આ૦ નાગેન્દ્ર(નાગહસ્તિ)સૂરિનો પરિચય વાચકવંશ (પ્ર. ૮, પૃ. ૧૫૨)માં આવી ગયો છે.

આ ચારે આચાર્યોમાં બીજા આ૦ ચંદ્રસૂરિ છે. તેમની પુણ્ય પ્રકૃતિ સતેજ હતી. તેથી શ્રમણસંઘે ચાર કુલ બનાવ્યાં, ત્યારે તેમના ચંદ્રકુળમાં ઘણા ગણો અને શાખાઓ દાખલ થયાં હતાં. (જુઓ પૃ. ૨૫૦)

ચંદ્રકુળ વિશાળ બનવાથી ચંદ્રગચ્છ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું છે.

પ્રાચીન શ્રમણો નિર્ગ્રન્થ અને કોટિકગચ્છના મનાતા હતા, આ૦ ચંદ્રસૂરિથી તે પરંપરાનું 'ચંદ્રગચ્છ' એ ત્રીજું નામ જાહેર થયું છે.

દિગંબર વિદ્વાનો પણ જો કે આ૦ નાગેન્દ્રસૂરિ વગેરેને શ્વેતાંબર તરીકે માને છે પરંતુ આ૦ ચંદ્રસૂરિને તો પૂજ્યભાવે જ સત્કારે છે.* એકંદરે આજનો જૈનસંઘ આ આચાર્યનો બહુ જ ઋણી છે. આજે જે જે જૈન મુનિઓ છે તે દરેક ચંદ્રકુળના જ છે અને તેથી દરેક મુનિઓ નવી દીક્ષા આપે

★ तदीयवंशाकरतः प्रसिद्धादभूददोषा यतिरत्नमाला ।
ચંદ્રકુળમાં અનેક પવિત્ર મુનિઓ થયા છે. (શ્રવણબેલગોલ, શિલાલેખ નં.૧૦૮)
इन्द्र-चंद्र-नागेन्द्रवादी संशयमिथ्यादृष्टिः संशयवादी किलैवं मन्यते, सेयंवरो य. ॥
(बोधप्राभृत, गा. ५३, श्रुतसागरी टीका)
इन्द्र-चंद्र-नागेन्द्रगच्छोत्पन्नानां तंदुलोदक-क्वाथोदकादिसमाचारी समाश्रयिणां श्वेतपटानाम् ।
(भावप्राभृत, गा. १३५, श्रुतसागरी टीका)

ત્યારે તે દીક્ષિતને 'તમારાં કોટિકગણ, વજ્રીશાખા, અને ચંદ્રકુળ છે' એવો દિગ્બંધ સંભળાવે છે. આ આચાર્યની પરંપરા બહુ વિસ્તાર પામી છે.

બીજા આ૦ ચંદ્રસૂરિવરો :

જૈન શ્રમણપરંપરામાં ચંદ્રસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો થયા છે, જેમાંના કેટલાએકનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. આ૦ વજ્રસેનસૂરિના બીજા પટ્ટધર, જેનાથી ચંદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે.

૨. 'પંચસંગ્રહ'ના કર્તા આ૦ ચંદ્રર્ષિ.

૩. આ૦ વીરગણિના શિષ્ય.

૪. ચંદ્રકુલના આ૦ શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય આ૦ ધનેશ્વરના પટ્ટધર. તેમનું મૂળ નામ પં. પાર્શ્વદેવ હતું. તેઓ સમર્થ ગ્રંથકાર હતા. (સં. ૧૧૬૯ થી ૧૨૨૮)

૫. જેમણે સં. ૧૧૭૨માં પંચાશકચૂર્ણિ, સં. ૧૧૭૪માં ઈર્યાપથિકીચૂર્ણિ, ચૈત્યવંદનચૂર્ણિ, વંદનકચૂર્ણિ, સં. ૧૧૭૬માં પિંડવિશુદ્ધિવૃત્તિ, સં. ૧૧૮૦માં પાક્ષિકસૂત્રવૃત્તિ ગ્ર. ૨૭૦૦ બનાવ્યાં છે. સંભવ છે કે નં ૪, ૫ એ બન્ને એક જ આચાર્ય હશે.

૬. રાજગચ્છના આ૦ શાલિભદ્રસૂરિના પટ્ટધર.*

૭. મલધારી આ૦ હેમચંદ્રના બીજા પટ્ટધર, જે અસલમાં લાટદેશના મંત્રી હતા. જેમણે વિ. સં. ૧૧૯૩માં 'મુનિસુવ્વયચરિયં' ગ્રં. ૧૦૯૯૪, 'સંગ્રહણીસૂત્ર, ક્ષેત્રસમાસ' રચ્યાં છે.

૮. જેમણે 'લઘુપ્રવચનસારોદ્ધાર' રચ્યો. સંભવ છે કે નં ૭, ૮ એક જ આચાર્ય હશે.

૯. આ૦ જિનચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આ૦ જિનચંદ્રના બીજા પટ્ટધર. તેમના પદે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ થયા છે.

---

* રાજગચ્છીય આ૦ ચંદ્રસૂરિશિષ્ય આ૦ જિનેશ્વરસૂરિપટ્ટે આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિએ સં. ૧૨૫૬ જે. શુ. ૧૩ શુક્રે ગિરનાર તીર્થમાં દંડનાયક અભયદેવના પુત્ર વસંતપાલે કરાવેલ નંદીશ્વરદ્વીપપટ્ટની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૦. ચંદ્રગચ્છે આ૦ સર્વદેવસૂરિ સંતાનીય આ૦ જયચંદ્રસૂરિપટ્ટે આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય, જેમણે વિ. સં. ૧૨૧૪માં 'સણયકુમારચરિયં' ગ્રં. ૮૦૦૦ રચ્યું.

૧૧. વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં.

૧૨. વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં.

૧૩. પૂર્ણિમા પક્ષે આ૦ અભયદેવના પ્રશિષ્ય, તેરમી સદી શરૂ.

૧૪. ચંદ્રગચ્છે આ૦ મુનિરત્નના શિષ્ય, તેમના બીજા શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૮માં 'ઉપમિતિસારોદ્ધાર' ગ્રં. ૫૭૩૦ રચ્યો.

૧૫. જેમણે સં. ૧૩૧૪માં જિનબિંબની અંજનશલાકા કરાવી, જે મૂર્તિ શત્રુંજ્ય ઉપર મોદીની ટૂંકમાં છે.

૧૬. જેમણે સં. ૧૩૭૩માં પ્રતિષ્ઠાપેલ મૂર્તિ વડોદરામાં ભ૦ આદિનાથના દેરાસરમાં વિદ્યમાન છે.

૧૭. જેમણે 'તીર્થમાલાસ્તોત્ર' બનાવ્યું.

પ્રકરણ : ૧૬

આચાર્ય શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિ

આ૦ ચંદ્રસૂરિની પાટે આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિ થયા, તેમનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી. દિગંબર સાહિત્યમાં તેમના માટે ૨ શ્લોકો મળે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

काञ्च्यां नग्नाटकोऽहं मलमलिनतनुर्लाम्बुशे पाण्डुपिण्डः,
पुंडोद्रे शाक्यभिक्षुर्दशपुरनगरे मृष्टभोजी परिव्राट् ।
वाराणस्यामभूवं शशिधरधवलः पाण्डुरङ्गस्तपस्वी,
राजन् ! यस्यास्ति शक्तिः स वदतु पुरतो जैननिर्ग्रन्थवादी ॥१॥

આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિજી દિગંબર મુનિ, શ્વેતપિંડ બૌદ્ધભિક્ષુ, પરિવ્રાજક શૈવભિક્ષુ અને તપસ્વી થયા પછી જૈનમુનિ બન્યા છે.

पूर्वं पाटलिपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता,
पश्चात् मालव-सिन्धु-ठक्कविषये काञ्चीपुरे वैदिशे ।
प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुभटं विद्योत्कटं संकटं,
वादार्थी विचराम्यहं नरपते ! शार्दुलविक्रीडितम् ॥२॥

આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિએ પટણા, માળવો, સિંધ, ઠક્ક, કાંચી, વિદિશા અને કરાડમાં શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય મેળવ્યો હતો.

આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિ પ્રથમ દિગમ્બર મુનિ બન્યા હતા અને ઘણા કાળ સુધી જુદા જુદા વેષપલટાઓ કરી અંતે આ૦ ચંદ્રસૂરિજી પાસે દીક્ષા લઈ તેમના પટ્ટધર બન્યા હતા; અને તેમની પાટે આ૦ વૃદ્ધદેવસૂરિજી આવ્યા છે. આ આચાર્યે ક્યા ક્યા વિહાર કર્યો, તે ઉપરના બીજા શ્લોકથી સમજી શકાય છે.

આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિએ શ્વેતામ્બર દિગમ્બરના ભેદોને તોડી બન્નેને એક કરવા ભરચક પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ ઉત્કટ ત્યાગી હતા, અને વનમાં કે ગામ બહાર યક્ષ આદિનાં મંદિરોમાં વિશેષ રહેતા હતા, તેથી તેમનો શિષ્યપરિવાર ''વનવાસીગચ્છ'' તરીકે ખ્યાતિ પામેલ છે અને નિર્ગ્રન્થગચ્છનું પણ વીર સં. ૬૫૦ લગભગમાં **વનવાસીગચ્છ** એવું ચોથું નામ પડ્યું છે. વનમાં રહેવાથી દિગમ્બરાચાર્યો પણ આ આચાર્યને પૂજ્યભાવે માને છે,

અને તેમના સાહિત્યને આપ્તાગમ તરીકે સ્વીકારે છે. સંભવ છે કે વનમાં રહેવાને કારણે તેમનો સાહિત્યવારસો દિગમ્બરોને મળ્યો હશે એમ લાગે છે અને દિગમ્બર વિદ્વાનોએ પણ પાછળથી તેને ખૂબ જ વિકસાવ્યો છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્રસૂરિએ 'આપ્તમીમાંસા' શ્લોક ૧૧૪, 'યુક્ત્યનુશાસન' પદ્ય ૬૪, 'જિનસ્તુતિશતક' પદ્ય ૧૧૬, 'સ્વયંભૂસ્તોત્ર ચૈત્યવંદનસંગ્રહ' પદ્ય ૧૪૩, 'જીવસિદ્ધિ, તત્ત્વાનુશાસન, પ્રાકૃતવ્યાખ્યાન, પ્રમાણપદાર્થ, કર્મપ્રાભૃત ટીકા' વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી છે.

'આપ્તમીમાંસા' એ તેમનું જીવતું ઠોસ સાહિત્ય છે. ન્યાયનો પ્રૌઢ ગ્રંથ છે. આપ્તમીમાંસીની અષ્ટસહસ્રી ટીકા પર મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે ૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટિપ્પણ કરેલ છે. દિગમ્બરો માને છે કે ''આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિએ ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય બનાવ્યું હતું તેનું મંગલાચરણ આપ્તમીમાંસા છે.'' પરંતુ મહાભાષ્ય બન્યું છે કે નહિ એ જ સંશોધનનો વિષય છે. વાચક શ્રીઉમાસ્વાતિજીના 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પર એ મહાભાષ્ય બન્યું હોય એ પણ બનવાજોગ નથી. કેમ કે આચાર્યનો અને વાચકજીનો સત્તાસમય જુદો છે, અને દિ. આ૦ પૂજ્યપાદની 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' વગેરેમાં એ અંગે કંઈ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી. સંભવ છે કે આપ્તમીમાંસા પોતાના વૃદ્ધ શિષ્ય વૃદ્ધદેવસૂરિને અનુલક્ષીને બનાવવામાં આવી હશે કેમ કે ''આપ્તમીમાંસા''નું બીજું નામ ''દેવાગમસ્તોત્ર'' છે.

તેમના 'જીવસિદ્ધિ, તત્ત્વાનુશાસન' વગેરે ગ્રંથો મળતા નથી. તત્ત્વાનુશાસનનું વાસ્તવિક નામ આત્માનુશાસન કે આત્માનુશાસ્તિ હશે કેમ કે અનુયોગદ્વારના ૧૨૦મા સૂત્રમાં આત્માનુશાસ્તિનો ઉલ્લેખ મળે છે.

તેમની રચનામાં 'રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર'નું નામ પણ જોડવામાં આવે છે. પરંતુ તે કુન્દકુન્દ 'શ્રાવકાચાર' અને ઉમાસ્વાતિ 'શ્રાવકાચાર'ની પેઠે તેમનાં નામ પર ચડાવી દીધેલ હોય એમ લાગે છે અથવા તો કોઈ લઘુ સમંતભદ્રજીએ તેને બનાવ્યો હશે.

તેમના સાહિત્યમાં તીર્થંકરની સાક્ષરી વાણી (સ્વયંભૂ સ્તોત્ર શ્લોક ૪, ૭૪, ૯૭, ૧૦૭), ભૂમિવિહાર (શ્લોક ૨૯, ૧૦૮, ૧૧૮) અને તપસ્યા (શ્લો. ૮૩) વગેરે વિધાનો શ્વેતામ્બર માન્યતાને જ પુષ્ટ કરે છે. છતાંય ખુશી થવા જેવું છે કે દિગમ્બર વિદ્વાનો પણ તે સાહિત્યને આવકારે છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી અને આ૦ મલયગિરિજી મહારાજ પોતાના સાહિત્યમાં આ૦ શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિજીને મહાન સ્તુતિકાર તરીકે ઓળખાવે છે.

એકંદરે આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિજી તે યુગના આદર્શ ત્યાગી છે, શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બર બન્ને સંપ્રદાયમાં માન્ય, સમર્થ ગ્રંથકાર, અજોડ સ્તુતિકાર અને પ્રખરવાદી છે.

તેમણે વિહાર કરતાં કરતાં કોરટાતીર્થમાં જઈ ઉપાધ્યાય દેવચંદ્રજીને દીક્ષા આપી, પોતાની પાટે સ્થાપી, શત્રુંજયતીર્થ ઉપર પધારી અનશન સ્વીકાર્યું હતું.

પ્રકરણ : ૧૭

આચાર્ય શ્રીવૃદ્ધદેવસૂરિ

ભગવાન પાર્શ્વનાથની શ્રમણપરંપરા ઉપકેશગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની એક શાખા કોરટાગચ્છ છે. (જુઓ : પૃ. ૧૪, ૧૭)

આ કોરટાગચ્છમાં ઉપાધ્યાય દેવચંદ્રજી થયા, તે ઘણા વર્ષો સુધી કોરટામાં જ રહ્યા અને ધીમે ધીમે શિથિલ થઈ ગયા હતા.

આ૦ સમન્તભદ્રસૂરિ કાશીથી વિહાર કરતાં કરતાં કોરટા પધાર્યા. તેમણે ઉ૦ દેવચંદ્રજીને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપી, ચૈત્યની મમતા છોડાવી, શિથિલતા દૂર કરાવી શુદ્ધ સાધુમાર્ગમાં સ્થાપ્યા. પોતાની સાથે લઈ જઈ વીર સં. ૬૫૩ લગભગમાં પોતાની પાટે આચાર્યપદ આપ્યું અને તેમનું નામ દેવસૂરિ રાખ્યું.

આ૦ દેવસૂરિની ઉંમર બહુ મોટી હતી, તેઓ તે કાળના શ્રમણોમાં વૃદ્ધ હતા, તેથી તેમને 'વૃદ્ધ'નું વિશેષણ લગાડ્યું હશે એમ સહેજે માની શકાય તેમ છે.

તેમના ઉપદેશથી નાહડ રાજાના મંત્રીએ કોરટાજીમાં મોટું જિનાલય બનાવ્યું હતું, જેમાં તેમણે અંજનશલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેઓ વીર સં. ૬૭૦માં થયેલ સાચોરની પ્રતિષ્ઠામાં પણ ઉપસ્થિત હતા. તેઓ વી. સં. ૬૭૩માં સ્વર્ગે ગયા. (તપાગચ્છપટ્ટાવલી, અંચલગચ્છપટ્ટાવલી)

કોઈ કોઈ વિદ્વાન માને છે કે ઉપર લખેલી ઘટનાવાળા આચાર્ય તે વડગચ્છના આ૦ સર્વદેવસૂરિના પટ્ટધર દેવસૂરિ છે. અને તેમનાથી ''દેવાચાર્યગચ્છ'' નીકળ્યો હોવાનું સંભવે છે.

આ૦ જક્ષિંગસૂરિ, રાજા નાહડ :

આ૦ જક્ષિંગસૂરિ વિક્રમની ત્રીજી શતાબ્દીના પ્રભાવક આચાર્ય છે. તેમની અધ્યક્ષતામાં વીર સં. ૬૭૦માં સાચોર તીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

નડૂલદેશના મંડોવરના રાજાને મારી તેના કુટુંબીઓએ મંડોવરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી, આમ થવાથી ગર્ભવતી રાણી ત્યાંથી નાશી વરમાણ જઈ પહોંચી. તેણીએ ત્યાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો. એકવાર આ૦ જક્ષિંગસૂરિએ ઝોળીમાં સૂતેલા તે રાજબાળનાં શુભલક્ષણો જોઈ રાણીને

જણાવ્યું કે આ બાળક મહાપુરુષ થશે માટે આની પૂરી સંભાળ રાખજે. રાણીએ બાળકનું નામ **નાહડ** રાખ્યું. નાહડ આચાર્યમહારાજની કૃપાથી અને નવકારમંત્રના પ્રભાવથી સમય જતાં નડ્ડૂલદેશનો રાજા થયો અને તેણે સાચોર તીર્થ સ્થાપ્યું.

નાહડનું બીજું નામ **નાગભટ્ટ** છે. તે **પ્રતિહાર** વંશનો પૂર્વજ હોય એમ લાગે છે.

જૈન તીર્થો :

કોરટા તીર્થ : ઉપકેશગચ્છના આ૦ રત્નપ્રભસૂરિએ વીર સં. ૭૦માં આ તીર્થની સ્થાપના કરી છે. (જુઓ : પૃ. ૧૬, ૮૨)

અહીં નાહડ રાજાના મંત્રીએ મોટું જિનાલય બનાવી તેમાં વીર સં. ૫૯૫માં વૃદ્ધદેવસૂરિના હાથે પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. જો કે પટ્ટાવલીમાં આ પ્રતિષ્ઠા માટે સં. ૫૯૫ લખાયેલો મળે છે, પણ તે બરાબર નથી. કેમ કે તે સાલમાં આ૦ વૃદ્ધદેવસૂરિ તથા નાહડરાજ વિદ્યમાન હોય એ ઇતિહાસથી પુરવાર થતું નથી. તો સંભવ છે કે આ પ્રતિષ્ઠાનો સં. ૬૫૫ અથવા ૬૭૦ (વીર સં. ૬૭૦, વિ.સં. ૨૬૦, શાકે ૧૨૫) હોવો જોઈએ.

કોરટા તીર્થ મારવાડમાં **શિવગંજ** પાસે છે, ત્યાં આજે પણ ભવ્ય પાંચ જિનાલયો વિદ્યમાન છે.

સ્વર્ણગિરિ : મારવાડમાં જાલોર પાસે પહાડી પર વિશાળ કિલ્લો છે; જે સ્વર્ણગિરિ, કનકાચલ, સોહનગઢ વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. નાહડ રાજાના સમયે આ કિલ્લામાં માત્ર કરોડપતિ જ રહી શકતા હતા, નવાણું લાખના આસામીને પણ રહેવાની છૂટ ન હતી. આ કિલ્લામાં નાહડ રાજાએ **યક્ષવસતિ** નામનો મોટો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં સં. ૧૩૫માં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (વિચારશ્રેણિ)

બીજો ઉલ્લેખ એવો મળે છે કે, આ૦ **પ્રદ્યોતનસૂરિ**એ સ્વર્ણગિરિ પર દોશી ધનપતિએ કરાવેલ **યક્ષવસતિ**માં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (પં. ખુશાલની વીરવંશાવલી)

આ બન્ને ઉલ્લેખોનો સમન્વય કરવાથી નક્કી થાય છે કે આ૦ પ્રદ્યોતનસૂરિએ વીર સં. ૬૮૦, વિ. સં. ૨૭૦, શાકે ૧૩૫માં આ તીર્થની સ્થાપના કરી છે. તે સમયે આચાર્ય તથા નાહડ રાજા વિદ્યમાન હતા એમ ઇતિહાસથી પુરવાર થાય છે.

સાચોર : નાહડ રાજાને નડૂલદેશનું રાજ્ય મળ્યું. તે જૈનધર્મી રાજા હતો. તેણે એક વાર આ૦ જજ્જિગસૂરિને વિનંતિ કરી કે, પૂજ્ય ગુરુજી! મને એક મોટું એવું કાર્ય ફરમાવો કે જે કરવાથી મોટો લાભ થાય. આ સમયે સાચોરમાં એક આશ્ચર્યકારક ઘટના બની. એક ગાય એક અજાણ્યા સ્થળે જઈ હંમેશાં પોતાના ચારે આચળનું દૂધ ઝરી આવતી હતી. આચાર્ય મહારાજે તે સ્થાને પ્રભુપ્રતિમા હોવાનું જણાવ્યું. આથી સંઘે તપાસ કરી તો ત્યાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પિત્તલમય પ્રતિમા બિરાજમાન હતી. રાજાએ આચાર્યમહારાજના ઉપદેશથી ત્યાં મોટું જિનાલય બંધાવ્યું, તેમાં તે પ્રતિમાજી પધરાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને આચાર્યમહારાજને આ પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે વિનતિ કરી.

આ૦ જજ્જિગસૂરિએ ત્યાં આવવા વિહાર કર્યો. તેમણે વીર સં. ૬૭૦માં ત્રણ શુભ મુહૂર્તો જોઈ રાખ્યાં હતાં, જેમાં અમર કાર્યો થયાં છે.

આચાર્ય મહારાજે (૧) પહેલા શુભ મુહૂર્તમાં નાહડના પૂર્વજ રાજા **વિંધ્યરાય**ની પ્રતિષ્ઠા કરી, (૨) બીજા શુભ મુહૂર્તમાં રાજકુમાર **શંખ** પાસે ઢીલી જમીનમાં ડાંગ ઠોકાવી, ત્યાં કૂવો બન્યો જે **શંખકૂવા** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. તે દુકાળ હોય તો પણ વૈ. શુ. ૧૫ ને દિવસે પાણીથી છલોછલ ભરાઈ જતો હતો અને (૩) ત્રીજા મુહૂર્તમાં સાચોરમાં **પ્રભુપ્રતિષ્ઠા** કરાવી.

આ૦ જજ્જિગસૂરિએ વીર સં. ૬૭૦, વિ.સં. ૨૬૦, શાકે ૧૨૫માં સાચોરમાં નાહડરાજે બનાવેલ દેરાસરમાં ભ. મહાવીરસ્વામીની પિત્તલમય પ્રતિમા અને બીજાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. વળી આચાર્યમહારાજે **દુગ્ગાસૂઅ** તથા **વયણપ**માં સાધુઓ મોકલી ત્યાંના દેરાસરોમાં પણ તે જ મુહૂર્તમાં જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

ત્યારથી આ સ્થાન સાચોર તરીકે જાહેર થયું છે. ત્યાંનો અધિષ્ઠાયક બ્રહ્મશાંતિ યક્ષ હતો. નાહડરાજ અહીં નિરંતર પ્રભુપૂજા કરતો હતો.

કનોજના રાજાએ વિક્રમની તેરમી સદીમાં અહીં લાકડાનું મંદિર બનાવી તેમાં ભ. મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.★

★ કનોજના રાજાએ વિક્રમની તેરમી સદીમાં સાચોરમાં ભ૦ મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર બનાવ્યું એમ 'તીર્થકલ્પ'માં ઉલ્લેખ છે પરંતુ વધુ સંભવિત એ છે કે વીરની તેરમી સદીમાં તે બનાવ્યું હશે. કેમકે સાચોર તે અરસામાં કનોજના રાજ્યમાં હતું. તે અરસામાં કનોજના રાજા નાગભટ્ટે અનેક જૈનમંદિર બનાવ્યાં છે. વળી, વિક્રમની બારમી તેરમી સદીમાં તો લાકડાને બદલે પાષાણનાં દેરાસર બાંધવાનું શરૂ થયું હતું એ વાત પણ ભૂલવા જેવી નથી.

વલભીનગર ભાંગ્યું, સોમનાથ પાટણ તૂટ્યું, અને પાટણ પડ્યું ત્યારે આ તીર્થ ઉપર પણ કારમી આફત આવી હતી. કિન્તુ દૈવીપ્રભાવે સુરક્ષિત રહ્યું હતું, અંતે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ વિ. સં. ૧૩૬૭માં પ્રતિમાનો વિનાશ કર્યો.

'જગચ્ચિંતામણિ' ચૈત્યવંદનમાં **जयउ वीर सच्चउरीमंडण** પદથી સાચોરના મહાવીર ભગવાનનો જયઘોષ છે. મહાકવિ ધનપાલે પણ સાચોરના મહાવીરનો ઉત્સાહપ્રબંધ બનાવ્યો છે.

આ સ્થાન આજે ભિન્નમાલની પાસે સાચોરતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.★ (તીર્થકલ્પ, પટ્ટાવલી, જૈન સત્ય પ્રકાશ – ક્રમાંક ૧૬, ૩૭)

★ સાંચી અને સાચોર આ બન્ને સ્થાનો પ્રાચીનકાળમાં **सच्चउर** સત્યપુર તરીકે ઓળખાતાં હતાં.

પ્રકરણ : ૧૮

આચાર્ય શ્રીપ્રદ્યોતનસૂરિ

આ૦ વૃદ્ધદેવસૂરિની પાટે આ૦ પ્રદ્યોતનસૂરિ થયા.

'વીર વંશાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેમણે અજમેરમાં ભ૦ ઋષભદેવસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી અને સ્વર્ણગિરિ પર દોશી ધનપતિએ બંધાવેલ યક્ષવસહી દેરાસરમાં વીર સં. ૬૮૦, શાકે ૧૩૫ માં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેઓ વીર સં. ૬૯૮, વિ. સં. ૨૮૮માં સ્વર્ગે ગયા.

જૈન રાજાઓ – મહાક્ષત્રપો :

આ અરસામાં ગુજરાતના ક્ષત્રપવંશમાં ઘણા જૈન રાજાઓ થયા છે. આ૦ કાલકસૂરિજીએ પ્રથમ ઈરાની શકશાહીઓ મારફત ઉજ્જૈનના અત્યાચારી રાજા ગર્દભિલ્લનો ઉચ્છેદ કરાવ્યો હતો અને ચાર વર્ષ પછી ગર્દભિલ્લ પછીના વારસદાર બલમિત્ર ઉર્ફે વિક્રમાદિત્યને ત્યાંનો રાજા બનાવ્યો હતો એમ ઉજ્જૈનમાં ચિરસ્મરણીય શુદ્ધ આર્ય રાજ્યની સ્થાપના કરાવી હતી. આ તરફ ઈરાની શકો ઉજ્જૈનમાં તો માત્ર ૪ વર્ષ જ રહ્યા, પછી પશ્ચિમ ભારતમાં તેની સત્તા વધુ મજબૂત બની.

શરૂમાં **ક્ષત્રપ નહપાન** અને ઉષવદાતે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી અને **શકસંવત** પ્રવર્તાવ્યો હતો. ત્યાર પછી મહાક્ષત્રપ **ચષ્ટન** ગુજરાતનો રાજા બન્યો. જે ઈરાન પાર્થિયાના પ્રદેશમાં આવેલ કાર્દમ નદીના પ્રદેશનો હોવાથી **કાર્દમકવંશી** કહેવાતો હતો, કિન્તુ તે પ્રતાપી હોવાથી તેના વંશજો **ચષ્ટનવંશી** તરીકે ગણાવા લાગ્યા. તેની પછી તેનો પુત્ર **જયદામા** રાજા થયો. તે બહુ પરાક્રમી ન હતો. તેની પછી **રુદ્રદામા** રાજા બન્યો, જે દરેક વિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધવિશારદ, રાજ્યનીતિનિપુણ, સૌંદર્યવાન અને આદર્શ શાસક હતો. તેણે જુદાં જુદાં મંત્રીમંડળો સ્થાપી પ્રજાનો સહકાર સાધી, રાજ્યવ્યવહારને સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યો હતો; અને પંજાબથી લઈ કોંકણ તથા આંધ્ર સુધી યુદ્ધ કરી પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તે અનેક રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો. તેણે રજપૂતાનાના અદમ્ય રાજવીરોને જીતી **મહાક્ષત્રપનું** બિરુદ લીધું હતું. પોતાની રાજધાની સંભવતઃ સોરઠની ઘૂમલીથી હટાવી ઉજ્જૈનમાં સ્થાપી હતી, અને પહ્લવજ્ઞાતિના સુવિશાખને સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો બનાવ્યો હતો.

ગિરનારની નીચે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તે સુદર્શન નામનું વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું હતું, જે ભારે વરસાદ થવાથી એકાએક તૂટી ગયું. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામને શક સં. ૭૨, વિ. સં. ૨૦૮માં સુવિશાખની દેખરેખ નીચે એ સુદર્શન તળાવને નવેસરથી બંધાવી તૈયાર કરાવ્યું અને ગિરનારના ખડક પર તેનો લેખ કોતરાવ્યો. એ લેખમાંથી તે રાજાના જીવનની ઘણી જરૂરી માહિતી મળે છે. તેણે રાજ્યને ખૂબ વિસ્તાર્યું હતું, દક્ષિણના વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણિને બે વાર હરાવ્યો હતો અને સગો જાણી છોડી દીધો હતો.●

● આ ક્ષત્રપો અને પહ્લવો શક હોવા છતાં પણ ઉચ્ચ જીવન જીવવાને કારણે હિન્દુઓમાં મળી ગયા હતા અને લગ્નસંબંધથી જોડાઈ ગયા હતા. આ સંબંધે છૂટાછવાયા ઇતિહાસલેખો પણ મળે છે. જેમકે–

આ જાતોના સરદાર સ્વતંત્ર રાજા થયા અને ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ વગેરે નામ ધારણ કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પરંતુ શરૂઆતના રાજાઓનાં નામ પરદેશી હોવા છતાં, આ દેશમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી પાછળથી તેમણે હિન્દુધર્મ પાળ્યો હશે અને હિન્દુ નામ ધારણ કર્યાં હશે.

(રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪)

''આખા આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા રાજાએ નીમેલા'' પહ્લવજાતના કુલૈપના પુત્ર સુવિશાખના હુકમથી એ બંધ બંધાવેલો છે. પહ્લવ એ જૂના ઈરાની અને પાર્થિયન લોકોનું નામ છે. દાક્તર ભાઉ દાજીનું ધારવું એવું છે કે, 'સુવિશાખ' એ 'સ્યાવક્ષ'નું સંસ્કૃતરૂપ હશે. (પૃ. ૩૪)

પહ્લવ લોકો ઘણા જૂના વખતથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યા હશે અને હાલના પારસીઓની પેઠે તેમના સાહસિકપણાને લીધે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત થઈ પડ્યા હશે. આગળ જતાં તેમની સત્તા એટલી બધી વધી પડી હતી કે પાંચમી સદીના અરસામાં હિંદુનામવાળા અને હિન્દુધર્મ પાળતા તથા હિન્દુ ઉત્પત્તિનો ડોળ ઘાલતા ''પહ્લવ'' રાજા દક્ષિણમાં રાજ્ય કરતા હતા. (ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૩૪)

કાન્હેર ગુફાના એક ખંડિત લેખમાં વસિષ્ઠપુત્ર શ્રી સાતકર્ણિની રાણી કાર્દમક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાની પુત્રીનો ઉલ્લેખ છે.

(ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા, જિલ્દ ૨, પૃ. ૮૫૮)

ગુપ્તસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે વાકાટક રાજવંશ અને કર્ણાટકના કદમ્બરાજ પરિવાર સાથે વૈવાહિક સંબંધ સ્થાપ્યો હતો.

(પ્રવાસી, ભા.૪૯, ખં.૨, સં.૫, પૃ.૪૧૫, 'કલિંગદેશેર ગુપ્તઅધિકાર' લેખ)

The queen's name is missing, but she is described as the queen of Vasisthiputra Shri Satakarni descended from the family Kanddamaka kings. She was almost certainly also described as [the daughter] of the Mahakshatrapa Rudra. — Indian Coins - by Rapson LI

The term is used so as to include atleast two distinct families. The Ksaharatas and the family of Castana. It is possible that the proper name of the latter may have been Karddamaka.

— A catalogue of the Indian coins in the British Museum CIII

તેણે યૌધેયોને હરાવ્યા હતા. તે દરેક શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત હતો. તેને અનેક રાજકુમારીઓએ સ્વયંવરમાળા પહેરાવી હતી અને તેણે પ્રજા ઉપર વેઠ-જુલ્મ કર્યા વિના પોતાની ખીસ્સા-ખરચીમાંથી તળાવ બંધાવ્યું હતું વગેરે વગેરે.

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા પછી તેનો પુત્ર **દામઝદ** રાજા થયો, જેનો સત્તાસમય શક સં. ૯૦, વિ. સં. ૨૨૫ લગભગનો છે. પછી **જીવદામા** રાજા થયો, જેણે થોડાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. ત્યારપછી રુદ્રદામાનો બીજો પુત્ર **રુદ્રસિંહ** (પહેલો) રાજા થયો, જેના શક સં. ૧૦૨ થી ૧૧૮ સુધીના સિક્કાઓ અને શિલાલેખો મળે છે. પછી તેનો પુત્ર **રુદ્રસેન** (પહેલો) ગુજરાતનો રાજા થયો, જેના શક સં. ૧૨૫ થી ૧૪૦ સુધીના સિક્કાઓ તથા શાકે ૧૨૨ અને ૧૨૬ના શિલાલેખો મળે છે. શિલાલેખોમાં આ દરેક રાજાઓને સ્વામી અને ભદ્રમુખ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

વસ્તુતઃ આ શકોને અહીં આ૦ કાલકસૂરિ લાવેલ હોવાથી શકો તેમને પોતાના ગુરુ માનતા હતા. એટલે તે શકો જૈન હતા. તેઓએ જૈનધર્મ પાળીને પોતાના જીવનને એવું ઉચ્ચ અહિંસક અને સમભાવી બનાવ્યું હતું કે તેઓ થોડાં વર્ષમાં હિન્દુઓ સાથે ભળી ગયા, **રોટી-બેટીના વ્યવહારથી** જોડાઈ ગયા અને સમય જતાં હિંદુ જ બની ગયા. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ મહાક્ષત્રપોને જૈનધર્મી માને છે.■

■ અધ્યાપક ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ 'પશ્ચિમી ક્ષત્રપો'માં લખે છે કે....

કાલકાચાર્ય શકોને ઈરાનમાંથી લાવ્યા હતા એમ જૈન ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ છે. ઈરાન એટલે તળ ઈરાન નહિ પણ ઈરાની શકસ્થાન. હવે નહપાનાદિ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો પણ મૂળ ઈરાની હતા એમ માનવાને નીચે મુજબ કારણો છે.

(ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૫૫)

પાછળ આપણે જોશું કે શરૂઆતના ક્ષત્રપો જૈનધર્મી હતા. જો તેઓ કાલકાચાર્ય સાથે હિંદમાં આવ્યા હોય તો તેમણે શરૂઆતમાં જૈનધર્મ અપનાવ્યો હોય તે બને તેવું છે.

આ બધાં કારણોને લીધે હું એમ માનું છું કે જે શકો કાલકાચાર્ય સાથે પશ્ચિમ હિંદમાં આવ્યા હતા તે શકો અને જેને આપણે ઇતિહાસમાં પશ્ચિમી ક્ષત્રપો કહીએ છીએ તે એક જ હતા. ટૂંકામાં પશ્ચિમી ક્ષત્રપોને હિન્દમાં લાવનાર કાલકાચાર્ય હતા. અને તેમનો હિન્દમાં આવવાનો માર્ગ સિંધ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ એમ હતો.

આમ આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો તે જ કાલકાચાર્યે હિંદમાં લાવેલા શકો હતા એમ તો સિદ્ધ થાય છે, પણ આ કાલકાચાર્યવાળી વાત દરાયસના વખતમાં બની હતી અને આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો મૂળ દરાયસના ક્ષત્રપો હતા એમ માનવાને જે કારણો મળે છે તે નોંધીએ. (ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૫૯)

ઉત્કીર્ણ સાધનોથી પણ તેઓ જૈન હોવાનું પુરવાર થાય છે. ઉષવદાત જૈન હતો, તેના શિલાલેખોમાં સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરેલો છે અને તેણે નાશિક વગેરે સ્થાનોમાં ગુફાઓ ખોદાવી છે, જે જૈન-ગુફાઓ છે.

રુદ્રદામા જૈન રાજા હતો. **आप्राणोच्छ्वासात् पुरूषवधनिवृत्ति कृतप्रतिज्ञेन** શબ્દો તેના જૈનત્વને ટેકો આપે છે. કચ્છ-ભુજના ફર્ગ્યુશન મ્યુઝિયમમાં શક સં. ૫૨ ના મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ૪ શિલાલેખો છે, જેમાં શ્રમણો સંબંધી લખાણ છે. તેના રાજકાળમાં વિ. સં. ૧૫૦માં ગિરનાર તીર્થનો મોટો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

આવી રીતે ઉપરના હીરોડોટસ તેમજ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરીના ઉલ્લેખો એમ સૂચવે છે કે દરાયસના તાબામાં, અર્વાચીન સિંધ ઉપરાંત સિંધની દક્ષિણે આવેલા બીજા પ્રદેશો પણ હતા અને આ પ્રદેશો હું ધારું છું કે કાલકવાળા સાહિઓએ જીતેલા પ્રદેશો કચ્છ, કાઠિયાવાડ વગેરે હતા અને કાલકવાળા સાહિઓ જ આપણા ઇતિહાસના પશ્ચિમી ક્ષત્રપો છે એમ આપણે ઉપર જોયું છે. માટે હું એમ કહું છું કે આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો મૂળ દરાયસના ક્ષત્રપો હતા. (ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧)

આવી રીતે દરાયસને તેના હિન્દી મુલકોમાંથી જે વાર્ષિક કર મળતો તે ૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડથી પણ વધુ (એટલે દોઢ કરોડ રૂપિયાથી પણ વધુ) હતો અને દરાયસના તાબાના એશિયાના બધા પ્રદેશોમાંથી એને મળતા કુલ કરોમાં હિન્દી પ્રદેશનો કર ત્રીજા ભાગનો હતો. (ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૬૨)

મળે છે તે પુરાવા ઉપરથી એમ લાગે છે કે કાલકાચાર્યે પોતાના પ્રભાવથી આ પરદેશીઓને હિન્દી અને આર્ય બનાવી દીધા હતા. તે એટલે સુધી કે શરૂઆતના ક્ષત્રપો તો સ્પષ્ટપણે જૈનધર્મના અનુયાયીઓ થયા હોય એમ લાગે છે. આ વાત નીચેના મુદ્દાઓથી સ્પષ્ટ છે. (૧) ઉષવદાતનો લેખ બતાવે છે કે એ જૈનધર્મ માનતો. (૨) દામઝદશ્રી કે રુદ્રસિંહ વખતનો એક ત્રુટક શિલાલેખ મળ્યો છે તેનાં અમુક વચનો (**केवलज्ञानसंप्राप्तानां** વગેરે) પરથી મુનિ શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ બતાવ્યું છે કે આ ક્ષત્રપોએ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો. (૩) જૈન ગ્રંથોમાં આ શકોને જૈન જ ગણવામાં આવ્યા છે. દા.ત. કાલક કથામાં આ શકોને ''જૈનધર્મ પ્રભાવકો'' કહ્યા છે. આવી રીતે આ ક્ષત્રપોએ અહીં આવીને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તે કાલકાચાર્યની અસરને લીધે જ હતું એ દેખીતું છે અને કાલકાચાર્યે પાડેલા આ આર્ય-હિન્દી સંસ્કારો ચષ્ટનના વંશમાં ખૂબ ફાલ્યાફુલ્યા લાગે છે. કેમકે એનો પૌત્ર રુદ્રદામા તો શુદ્ધ આર્ય કેળવણી પામ્યો હતો અને ખરેખરો આર્ય હિન્દી હતો. મૂળે વિદેશી એવા આ શકો હિન્દમાં આવીને હિન્દી બની ગયા. પોતાનાં નામોમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો (જય, રુદ્ર) વાપરવા મંડ્યા, પોતાના લેખોમાં સંસ્કૃત ભાષા વાપરવા મંડ્યા અને પોતાની આખી સંસ્કૃતિને હિન્દી બનાવવા મંડ્યા. એ બધું કાલકાચાર્યે આ વિદેશીને પણ શુદ્ધ દેશી સંસ્કૃતિ આપવાની અખત્યાર કરેલી નીતિનો વિજય બતાવે છે. (પૃષ્ઠ ૬૫)

રુદ્રદામાને બે પુત્રો દામઝદ અને મહાક્ષત્રપ ભદ્રમુખ રુદ્રસિંહ અને એક પુત્રી જે જૈન હતાં. આ ભાઈઓએ ગિરનાર પર ભગવાન નેમિનાથના કેવલજ્ઞાન તથા મોક્ષ પામ્યાના સ્થાને જિનાલયોને ઉપયોગી કામો કરાવેલ છે, જેનો લેખ જૂનાગઢમાં વિદ્યમાન છે.

રુદ્રસિંહના પુત્ર રુદ્રસેને શક સં. ૧૨૬ના ભા. શુ. પના રોજ સત્ર (સદાવ્રત) ઊભું કર્યું હતું.

મળેલા શિલાલેખો ઉપરથી **ક્ષત્રપો** જૈન હોવાનું તારવી શકાય છે.* બીજા ઉત્કીર્ણ સાધનો મળશે તો ઈતિહાસ પર વધુ પ્રકાશ પડશે એ નક્કી વાત છે. (જુઓ : મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૮, ૯, ૧૫, ૧૭; જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૩૭, ૭૦)

ઘૂમલી નગર :

ઈરાનના શકો આ૦ કાલિકસૂરિ સાથે ભારત આવ્યા ત્યારે તેઓએ મીંયાણી બંદરેથી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને બરડાના ડુંગરની ઉત્તર તળેટીમાં ઘૂમલી વસાવી પોતાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ઘૂમલીમાં શકો, ક્ષત્રપો, ગુપ્તો, વલભીવંશ અને જેઠવા રજપૂતોએ રાજ્ય કર્યું છે. અહીં બારમી સદી સુધી જેઠવાઓનું રાજ્ય હતું પછી તે નાશ પામ્યું. ઈરાની શાહીઓ આ૦ કાલકના ઉપાસકો હતા. આથી અહીં જૈનધર્મ અને વેદધર્મની પ્રધાનતા હતી. અહીં જૈન દેરાસરો ઘણાં હતાં. ઘૂમલી પર આફત ઊતરી ત્યારે જૈનોએ બીજા નગરભંગ પ્રસંગે કરે છે તેમ અગમચેતી વાપરી અહીંની જિનપ્રતિમાઓને બીજા સુરક્ષિત સ્થાને હટાવી દીધી હતી. સમય જતાં ત્યાંની ભદ્રિક જનતાએ એ ખાલી દેરાસરોમાં શિવલિંગ વગેરે સ્થાપી દીધાં હતાં. આ મંદિરોમાં નવલખાનું મંદિર વગેરે મુખ્ય છે. જૈનોએ બરડાના ડુંગર ઉપર પણ ભ૦ પાર્શ્વનાથ અને ભ૦ નેમનાથનાં મંદિરો બનાવ્યાં હતાં, તેમજ ગુફાઓ કોતરાવી હતી. આ૦ મલ્લવાદીસૂરિએ સંભવતઃ આ ગુફાઓમાં જ સરસ્વતીની આરાધના કરી હતી. આજે ઘૂમલી વિદ્યમાન નથી પણ તેનાં ખંડેરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

★ સિંધુ-સૌવીર (પંજાબ), સૌરાષ્ટ્ર કાંઠાનો પ્રદેશ, અંગ, બંગાલ અને કલિંગમાં જૈનધર્મનું પ્રાબલ્ય હતું. નવો આવનાર વેદધર્મી પણ જૈનધર્મથી રંગાઈ જતો હતો. માટે જ વેદધર્મના આચાર્યોએ એક નિયમ બનાવી રાખ્યો હતો કે–

सिन्धु-सौवीर-सौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गांश्च, गत्वा संस्कारमर्हति ॥

શ્રી ચંદ્રશંકર ગૌ. જોશી લખે છે કે, બરડાની ગિરિમાલા ૪૦ માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલી છે. તેની ઉત્તર તરફ વેણુ તથા આભપરા (ફૂટ ૨૦૦૦)નાં સૌથી ઊંચાં શિખરો છે. એ બન્નેના મધ્યભાગમાં અને ઘૂમલીના કિલ્લાની ત્રીજી દીવાલથી દૂર ઉપરના ભાગમાં ગુફાઓ છે. જામનગરના ભાણવડથી નૈઋત્યમાં ૫ માઈલ, ઢાંકની પશ્ચિમે ૪૦ માઈલ, પોરબંદરથી ઈશાને ૩૦ માઈલ દૂર અને વેણુ તથા આભપરાની ઉત્તર તળેટીમાં ગિરિમાળાની વચ્ચે ઘૂમલી નગર હતું. તેનાં ખંડેરો આજે દોઢ ચોરસ માઈલ જેટલી ભૂમિમાં પથરાયેલાં છે, જે જોતાં તેના પ્રાચીન વૈભવનો હૂબહૂ ખ્યાલ આવે તેમ છે. રાજમહેલ, વાવો અને મંદિરો વગેરેમાં વિવિધ શિલ્પકળાના સુંદર નમૂનાઓ ભર્યા પડ્યા છે. ઘૂમલીથી પશ્ચિમે ૩૦ માઈલ દૂર મીંયાણી બંદર અને મીંયાણીથી દક્ષિણે ૧૨ માઈલ શ્રીનગર. એ પણ તે જ યુગના પ્રાચીન નગરો છે.

('અખંડ-આનંદ', વ. ૪, અં. ૭, પૃ. ૬૫)

પ્રકરણ : ૧૯

આચાર્ય માનદેવસૂરિ (પહેલા)

આ૦ પ્રદ્યોતનસૂરિની પાટે મહાપ્રાભાવિક માનદેવસૂરિ થયા છે. તેમનો જન્મ મારવાડના **નાડોલ** ગામમાં થયો હતો. એમનાં પિતાનું નામ શેઠ **ધનેશ્વર** અને માતાનું નામ **ધારણી** હતું. એકવાર પ્રદ્યોતનસૂરિજી વિહાર કરતાં કરતાં નાડોલ પધાર્યા, માનદેવે સૂરિજીનો ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય પામી, માતાપિતાની રજા લઈ,-સાધુપણું સ્વીકાર્યું. તેઓ ગુરુચરણે બેસી ટૂંક સમયમાં જ શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરી અગિયાર અંગ અને છેદસૂત્ર વગેરેમાં નિષ્ણાત થયા. ગુરુજીએ યોગ્યતા જોઈ આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા.

ગુરુમહારાજે આચાર્યપદવી વખતે માનદેવસૂરિના ખભા ઉપર લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવીને સાક્ષાત્ જોઈને વિચાર્યું કે આ નિરતિચાર ચારિત્ર પાળી શકશે કે કેમ ? આનું ચારિત્ર અખંડ રહેશે કે કેમ ? માનદેવસૂરિએ ગુરુજીની આ મનોવેદના નિહાળી તે જ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આજથી હું ભક્તજનને ત્યાંથી આહાર વહોરીશ નહિ, અને હંમેશને માટે બધી વિગઈનો ત્યાગ કરીશ. સૂરિજીએ આ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આજીવન સુધી પાળી હતી.

સૂરિજીનું તપ વધુ ઉજ્જ્વલ બન્યું. તેમનાં અખંડ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અને જ્ઞાનના ઓજસ્થી આકર્ષાઈ જયા, વિજયા, અપરાજિતા અને પદ્મા નામની ચાર દેવીઓ તેમના સાંનિધ્યમાં રહેવા લાગી, જે નિરંતર વંદન કરવા આવતી હતી. આથી સૂરિજીનો યશ જગતભરમાં બહુ જ ફેલાયો.

આ સમયે **તક્ષશિલા** નગરી ઉત્તર પ્રાંતના જૈનોનાં કેન્દ્રરૂપ ગણાતી હતી. ત્યાં ૫૦૦ જૈન મંદિરો હતાં. આ નગરમાં અચાનક મહામારીનો રોગ ફેલાયો, લોકો અકાળે મરવા લાગ્યા, હજારો માણસો મર્યાં, મડદાંનાં ઢગના ઢગ ખડકાયા, આખા શહેરમાં કલ્પાંત અને આક્રંદ નજરે પડતાં હતાં, સ્મશાનભૂમિ મડદાંથી ઊભરાઈ ગઈ અને દુર્ગંધનો પાર ન રહ્યો.

આવા ભીષણ પ્રસંગે સમજદાર શ્રાવકોએ ભેગા થઈ શાસનદેવીને આરાધી, તેમને પૂછ્યું કે આ વખતે કપર્દી યક્ષ, અંબિકા કે પ્રભાવતીદેવી શાસનની રક્ષા કેમ કરતાં નથી ? શાસનદેવીએ કહ્યું કે, ''મ્લેચ્છોના બલવાન વ્યંતરોએ બધાં દેવ-દેવીઓને દૂર કર્યાં છે, એટલે અમે તમારું રક્ષણ કઈ રીતે કરી શકીએ ? વળી, આજથી ત્રણ વર્ષ પછી મ્લેચ્છોના હાથે આ

નગરીનો ભંગ થવાનો છે, છતાંયે તમને રોગશાંતિ માટે ઉપાય સૂચવું છું, જેથી સંઘની રક્ષા થશે : નાડોલ નગરમાં મહાપ્રભાવક આ૦ માનદેવ-સૂરિજી છે. તેમના ચરણનું જળ છાંટવાથી ઉપદ્રવ શાંત થશે. પણ ઉપદ્રવ શાંત થતાં તમે આ નગરીનો ત્યાગ કરી બીજે ચાલ્યા જજો.'' આ સાંભળી બધા શ્રાવકોએ ભેગા થઈ વીરચંદ નામના શ્રાવકને વિજ્ઞપ્તિપત્ર આપી નાડોલ મોકલ્યો.

વીરચંદ નાડોલ પહોંચ્યો અને ઉપાશ્રયમાં આ૦ માનદેવસૂરિને વંદના કરવા ગયો. ત્યાં તેણે સૂરિજી પાસે બેઠેલી દેવીઓને જોઈ, આથી શંકા પામી અવજ્ઞાપૂર્વક તે સૂરિજી પાસે બેઠો. દેવીઓએ તેનું આવું ઉદ્ધત વર્તન જોઈ શિક્ષા આપી અને બાંધી દીધો. ગુરુજીએ તે જાણી તેને છોડાવ્યો. દેવીઓએ વીરચંદને શિખામણ આપતાં કહ્યું કે તને આવા પવિત્ર આચાર્યદેવ ઉપર આવી શંકા કરતાં શરમ પણ ન આવી ? અમો દેવીઓ છીએ, તે પણ તું ન જાણી શક્યો ? ખેર, અમે ગુરુજીના હુકમથી તને છોડી દઈએ છીએ. વીરચંદ શ્રાવકે પણ છૂટ્યા પછી પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કરી સૂરિજીની ક્ષમા માગી અને પોતે તક્ષશિલાના શ્રીસંઘના હિત માટે વિનંતિપત્ર લઈને આવ્યો છે અને ''આપ મારી સાથે તક્ષશિલા પધારો'' એમ વિનંતિ કરી.

દેવીઓએ સૂરિજીને તક્ષશિલા જવાની મના કરી, એથી સૂરિજીએ શ્રાવકને કહ્યું કે, 'મહાનુભાવ ! ત્યાંના શ્રીસંઘનું કાર્ય હું અહીં રહ્યો જ કરી આપીશ.' પછી સૂરિજીએ મંત્રાધિરાજગર્ભિત **'શાંતિસ્તવ'** સ્તોત્ર બનાવી આપ્યું અને કહ્યું કે આ સ્તોત્રપાઠ ગણી, પાણી છાંટવાથી મરકીના ઉપદ્રવની શાંતિ થશે.

વીરચંદ આ સ્તોત્ર લઈ તક્ષશિલા ગયો અને સંઘમાં સૂરિજીના કહેવા મુજબ પ્રયોગ કરવાથી શાંતિ થઈ. આ સિવાય સૂરિજીએ વ્યંતરના ઉપદ્રવને નિવારવા માટે **'તિજયપહુત્ત'** સ્તોત્ર બનાવ્યું છે.

ઉપદ્રવ શાંત થયા પછી થોડા વર્ષમાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો હતો. ફરી તક્ષશિલા વસી. ઘણાં વર્ષો બાદ તેનો પણ વિનાશ થયો હતો. છેલ્લા ભંગમાં અનેક મંદિરો નાશ પામ્યાં છે. આજે તે નગર દટ્ટનપટ્ટનરૂપે છે.

આ૦ માનદેવસૂરિએ સિંધ તથા પંજાબમાં વિહાર કર્યો હતો. તક્ષશિલા, ઉચ્ચ ગાજીખાન, દેરાઉલ વગેરે સ્થાનોમાં વિચરી સાંઢા રજપૂતોને પ્રતિબોધ આપી જૈન બનાવ્યા હતા. તેઓ વીર સં. ૭૩૧માં ગિરનાર તીર્થ ઉપર અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

પ્રકરણ : ૨૦

આચાર્ય માનતુંગસૂરિ

તેઓ આ૦ માનદેવસૂરિના પટ્ટધર હતા.

જૈન ઇતિહાસમાં માનતુંગસૂરિ નામના બે પ્રસિદ્ધ આચાર્યો થયા છે. એક આ૦ માનદેવસૂરિના પટ્ટધર, જે વિક્રમની ચોથી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા છે અને બીજા આ૦ અજિતસિંહસૂરિના પટ્ટધર, જે વિક્રમની આઠમી સદીમાં થયા છે. આ બન્ને આચાર્યોનું જીવનચરિત્ર અલગ અલગ તારવી શકાય એમ નથી. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ તે બંનેનું એક જ જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. અમે પણ એ જ કારણે આ૦ માનતુંગસૂરિનું ચરિત્ર ૨૮મા પ્રકરણમાં આપીશું.

આ આચાર્ય વીર સં. ૭૫૮માં સ્વર્ગે ગયા.

યુગપ્રધાન આ૦ સિંહસૂરિ :

તેઓ બ્રહ્મદ્વિપીશાખાના આચાર્ય છે. તેઓ વીર સં. ૭૮૪થી ૮૨૬ સુધી વાચનાચાર્ય હતા. (જુઓ પૃ. ૧૫૩)

વાચક ઉમાસ્વાતિજી :

ન્યગ્રોધિકા ગામમાં કૌભીષણિ ગોત્રનો **સ્વાતિ** નામે બ્રાહ્મણ હતો. તેને વાત્સાયન ગોત્રવાળી **ઉમા** નામની પત્ની હતી અને **ઉમાસ્વાતિ** નામે પુત્ર હતો. તેમને ઘણી ઇચ્છા પછી આ બાળકની પ્રાપ્તિ થઈ હશે તેથી બન્નેનું નામ જોડીને આ બાળકનું ઉમાસ્વાતિ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. ઉમાસ્વાતિ રચિત શ્વેતાંબર ગ્રંથો અને દિગમ્બર શિલાલેખોમાં તેમનું નામ 'ઉમાસ્વાતિ' લખેલ છે. કોઈક દિગમ્બર ગ્રંથમાં તેમનું નામ 'ઉમાસ્વામી' જણાવ્યું છે પણ તે લેખનદોષનું પરિણામ લાગે છે. કેમ કે ઉમાનો પુત્ર ઉમાસ્વામી ન જ હોય, કિન્તુ ઉમાસુત કે ઉમાસ્વાતિ હોય.

ઉમાસ્વાતિને બચપણથી જ પૈત્રિક ધર્મસંસ્કરો મળ્યા હતા. તેમને વેદમત ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી, આથી વૈદિક સાહિત્યને ભણી તેમાં તેઓ નિષ્ણાત બન્યા હતા.

પરંતુ તેમને એકવાર અકસ્માત જિનેશ્વર પ્રતિમાનાં દર્શન થયાં. જોતાં જ હર્ષ થયો અને વીતરાગતાનો પરિચય મળ્યો. પછી તો તેનો આત્મા ધીમે ધીમે વિશેષ ઉન્નત થતો ગયો.

'કલ્પસૂત્ર'ના ઉલ્લેખથી સમજી શકાય છે કે, આ૦ દિન્નસૂરિના મુખ્ય શિષ્ય આર્ય શાંતિશ્રેણિકથી **ઉચ્ચાનાગર** શાખા નીકળી છે અને તેમાંથી ૧. અજ્જ સેણિયા, ૨. અજ્જ તાપસી, ૩. અજ્જ કુબેરી અને ૪. અજ્જ ઇસિપાલિયા; એ ચાર ઉપશાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૩)

આ ઉચ્ચાનાગર શાખામાં પૂર્વજ્ઞાનના ધારક અને વિખ્યાત એવા વાચનાચાર્ય **શિવશ્રી** થયા હતા, તેમને **ઘોષનંદિ** શ્રમણ નામના પટ્ટધર હતા, જેઓ પૂર્વધર ન હતા, કિન્તુ અગિયાર અંગના જાણનારા હતા.

પંડિત ઉમાસ્વાતિએ આ૦ ઘોષનંદિ પાસે દીક્ષા લીધી અને અગિયાર અંગનું અધ્યયન કર્યું. તેમની બુદ્ધિ તેજ હતી. તેઓ પૂર્વનું જ્ઞાન ભણી શકે તેવી યોગ્યતાવાળા હતા. એટલે તેમણે ગુરુઆજ્ઞાથી વાચનાચાર્ય **શ્રીમૂળ**, કે જેઓ મહાવાચનાચાર્ય **શ્રીમુંડપાદ** ક્ષમાશ્રમણના પટ્ટધર હતા, તેમની પાસે જઈ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

વાચક ઉમાસ્વાતિ મહારાજે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ભાષ્ય–પ્રશસ્તિમાં પોતાનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે, તેમાં પોતાનાં જન્મસ્થાન ન્યગ્રોધિકા, પિતા કૌભીષણિ ગોત્રવાળા સ્વાતિ, માતા વાત્સાયન ગોત્રવાળી ઉમા, દાદાગુરુ વા. આ૦ શિવશ્રી, દીક્ષાગુરુ આ૦ ઘોષનંદિ શ્રમણ, વિદ્યાગુરુના ગુરુ મહાવાચક મુંડપાદ શ્રમણ અને વિદ્યાગુરુ વા. આ૦ શ્રીમૂલ વગેરેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ રીતે પોતાના ગણધરવંશને તથા વાચકવંશને પણ સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેઓ પૂર્વધર હતા એ વાત અનેક પ્રમાણોથી નક્કી થાય છે. જેમકે–

૧. પૂર્વધરોની ઓળખાણ માટે વાદી, ક્ષમાશ્રમણ, દિવાકર અને વાચક શબ્દો વપરાતા હતા. આ રીતે આ૦ ઘોષનંદિશ્રમણ પૂર્વધર નથી પણ વાચક ઉમાસ્વાતિ વાચક-પૂર્વધર છે.

૨. પોતાના ગુરુજી પાસે ૧૧ અંગ ભણી વાચનાચાર્ય શ્રીમૂળ પાસે પૂર્વનું શ્રુત ભણ્યા, તેથી તેઓ પૂર્વધર બન્યા છે.

૩. નગરતાલુના દિગમ્બરીય શિલાલેખમાં મુનીશ્વર ઉમાસ્વાતિજીને ''શ્રુતકેવલિદેશીય'' તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે જે તેમના પૂર્વધરપણાની સાક્ષી પૂરે છે.

૪. તેમનો સમય વીરનિર્વાણ સં. ૭૭૦ મળે છે, જે પૂર્વધરોનો યુગ છે, અને સ્વયં ઉમાસ્વાતિજી પોતાને ''ઉચ્ચ'' નાગર વાચક તરીકે

ઓળખાવે છે. આ રીતે પણ તેઓ પૂર્વધર હોવાનું નક્કી થાય છે. તેઓ પોતાના સત્તાસમય માટે કંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતા નથી, તેમ શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં પણ તેમનો સમયનિર્દેશ મળતો નથી. કિન્તુ ઉચ્ચાનાગર શાખાની ઉત્પત્તિ વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયેલ છે; અને પૂર્વધરનો કાળ વિ. સં. ૫૯૦ સુધીનો છે. એટલે તે દરમ્યાન વાચકજી થયા છે; એમ અનુમાન કરી શકાય છે પણ સ્પષ્ટ નિર્ણય મળતો નથી.

દિગમ્બર સાહિત્ય (વિદ્વજ્જનબોધક)માં તેનો સમય વીર સં. ૭૭૦ એટલે વિ. સં. ૩૬૦ બતાવેલ છે. લખ્યું છે કે–

वर्षे सप्तशते चैव, सप्तत्वा च विस्मृतौ ।
उमास्वातिमुनिर्जातः, कुन्दकुन्दस्तथैव च ॥१॥

એટલે કે આ૦ ઉમાસ્વાતિ અને આ૦ કુન્દકુન્દ ૭૭૦માં થયા છે.

જૈન ઇતિહાસમાં સ્વાતિ નામના ત્રણ આચાર્યો મળે છે.

૧. આર્ય મહાગિરિજીના પ્રશિષ્ય અને આર્ય બહુલના શિષ્ય સ્વાતિસૂરિ વીર સં. ૩૩૫ લગભગમાં થયા છે. આ સ્વાતિસૂરિ વાચનાચાર્ય છે કિન્તુ તે ઉચ્ચાનાગર શાખાના નથી. તેઓ પહેલા સ્વાતિસૂરિ છે.

૨. ઉચ્ચાનાગર શાખાના આ૦ ઘોષનંદિના શિષ્ય વાચક ઉમાસ્વાતિજી, જેઓ પૂર્વધર હતા તેઓ વિ. સં. ૩૬૦ લગભગમાં થયા છે. તેમણે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' વગેરેની રચના કરી છે.

૩. યુગપ્રધાન ઉમાસ્વાતિ, જેમનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૧૧૧૫ થી ૧૧૯૦ છે. એટલે કે તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના પહેલા ત્રણ ચરણના યુગપ્રધાન છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧)

આ ત્રણ આચાર્યો પૈકીના બીજા આ૦ ઘોષનંદિ શ્રમણના પટ્ટધર આ એ જ વાચક ઉમાસ્વાતિજી છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ હેમચંદ્રસૂરિજી 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ-લઘુવૃતિ (અ. ૨; પા. ૨, સૂ. ૩૯)માં **उपोमास्वातिं संगृहितारः** લખી વાચક ઉમાસ્વાતિજીને સમર્થ સંગ્રહકાર તરીકે અંજલિ આપે છે.

વાચક ઉમાસ્વાતિજીએ ૫૦૦ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. આ૦ વાદિદેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર' (પરિ. ૧, સૂ. ૩)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા 'સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર'માં અને આ૦ જિનદત્તસૂરિએ 'ગણધર–સાર્ધશતક'ની ગા. ૫૦માં

વાચકજીને ૫૦૦ ગ્રંથના પ્રણેતા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમની ગ્રંથ-સૃષ્ટિમાંથી આજે નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો મળે છે.

૧. તત્ત્વાર્થસૂત્ર મૂળ–ગ્રં.૧૯૮ ૨. તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય–ગ્રં. ૨૨૦૦
૩. પ્રશમરતિપ્રકરણ–શ્લો. ૩૧૪ ૪. જમ્બૂદ્વીપસમાસ
૫. ક્ષેત્રસમાસ ૬. શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ
૭. પૂજાપ્રકરણ શ્લોક ૧૯.

આ સિવાય તેમના ગ્રંથો મળતા નથી, કિન્તુ તેમણે બનાવેલ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોના અવતરણપાઠો 'સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિ, પંચાશકની વૃત્તિ, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકાઓ, તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકાઓ' વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં મળે છે. **क्षये पूर्वा०** વાળો તિથિવ્યવસ્થાપક શ્લોક તેમના જ કોઈક ગ્રંથનો છે, જે ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

એકંદરે તેમણે ૫૦૦ પ્રકરણગ્રંથો બનાવ્યા છે.

તેઓ શ્વેતાંબર આચાર્ય છે એટલે તેમના ગ્રંથો શ્વેતાંબર મતને જ અનુકૂળ છે. જિનાગમોમાં બાર દુકાળીઓના કારણે વાચનાભેદો પડ્યા છે, જેનો ઉલ્લેખ જિનાગમોમાં **वायणंतरे पुण** શબ્દોથી મળે છે. પઠનપાઠન કરાવનાર વાચકવંશો અનેક હતા, તેમ કોઈ કોઈ વાતે વાચનાભેદો પણ પડ્યા હતા. 'નંદિસૂત્ર'માં દર્શાવેલ વાચકવંશમાં અને ઉચ્ચાનાગર વાચકવંશમાં કઈ કઈ વાતે વાચનાભેદ હતો તે ઉપલબ્ધ આગમો અને 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ને સરખાવવાથી તારવી શકાય તેમ છે. 'તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય'માં 'અંતરદ્વીપ' વગેરે ચાર-છ વિષયમાં કંઈક ફર્ક છે, તે ઉચ્ચાનાગર વંશના જિનાગમની વસ્તુ છે, જે વાચનાભેદ રૂપે જ છે. બાકી 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' શ્વેતામ્બર શાસ્ત્રરૂપે જ છે. તેમાં દેવલોકં, કાળના અણુનો અભાવ, તીર્થંકરને ક્ષુધાદિ પરિષહો, નિગ્રન્થનાં ઉપકરણો, મમતા પરિગ્રહ વગેરે વિધાનો ઉપલબ્ધ જિનાગમોને અનુસરતાં છે, જેને દિગમ્બરો કદાપિ સ્વીકારી ન શકે એવાં છે.

જો કે દિગમ્બરો 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ને વાચક ઉમાસ્વાતિની રચના માને છે, માત્ર 'તત્ત્વાર્થ'ના ભાષ્યને વા. ઉમાસ્વાતિની રચના માનતા નથી પરંતુ સૂત્ર અને ભાષ્ય બન્ને વચ્ચે એક જ મંગલાચરણ, એક જ પ્રયોજનનિર્દેશ, એક જ નામ, એક જ સ્વલઘુતાસૂચક ઉલ્લેખ, એકલા **वक्ष्यामि** ના પ્રયોગો, એક જ **दृब्धं** નો પ્રયોગ, મહાભાષ્ય પહેલાં લઘુભાષ્યની રચના અને

મહાભાષ્યના રચનાકાળ પહેલાં સ્વોપજ્ઞભાષ્યનો કાળનિર્ણય વગેરે કારણોથી સૂત્ર અને ભાષ્ય બન્ને એક જ ગ્રંથકર્તાની કૃતિ છે, એમ નિઃશંકપણે માની શકાય છે.

દિગમ્બરો માને છે કે આ૦ સમંતભદ્રસૂરિએ 'તત્ત્વાર્થ' પર મહાભાષ્ય રચ્યું હતું, એટલે તેઓ **મહા** શબ્દથી તે પહેલાંના સ્વોપજ્ઞ લઘુભાષ્યનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે જ. વળી, સૌકોઈ 'તત્ત્વાર્થ'ના અભ્યાસી જાણે છે કે 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' એ તો સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનું સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ કરેલ રૂપાંતર જ છે. ટૂંકમાં એમ કહીએ તો ચાલે કે, 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પરની દરેકે દરેક ટીકાઓ સૂત્ર અને ભાષ્યની સંતાનપરંપરા રૂપે જ છે અને આ રીતે પણ એ નક્કી છે કે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' અને ભાષ્યના કર્તા વાચક ઉમાસ્વાતિ મહારાજ જ છે.

ઉમાસ્વાતિજીએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'માં જીવવિજ્ઞાન, જડવિજ્ઞાન, જનનવિદ્યા, શરીરવિદ્યા, માનસવિદ્યા, લોકવિજ્ઞાન, ભૂસ્તરવિદ્યા, ભૂગોળ, ખગોળ, સ્થિતિસ્થાપકતા, કર્મવિજ્ઞાન, પરાધીનતા, સ્વાતંત્ર્ય, પરમશાંતિ અને મોક્ષ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આવા વિષયનો સંસ્કૃતમાં આ એક જ ગ્રંથ છે. અને તેથી જ તે ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યો છે.

આ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર 'ગન્ધહસ્તિ મહાભાષ્ય' બન્યું હતું, એમ શ્વેતાંબર તથા દિગમ્બર સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ છે, જે ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી અને ટીકાઓમાં તે માટે સૂચન પણ મળતું નથી; તેથી કેટલાએક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ૦ સિદ્ધસેન ગણીકૃત ટીકા એ જ મહાભાષ્ય હોવું જોઈએ અને આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞા ગંધહસ્તિ વિવરણને લીધે આ ભ્રમ જન્મ્યો હોવો જોઈએ.

સભાષ્ય 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર આ૦ સિદ્ધસેનગણી, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ, આ૦ યશોભદ્રસૂરિ, આ૦ મલયગિરિજી, આ૦ શ્રીઅજ્ઞાત, વા. શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ વગેરેએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચી છે. દિગમ્બર આચાર્યોએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર કેટલાંક સૂત્રોમાં ફેરફાર કરીને સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક, શ્રુતસાગરી વગેરે સંસ્કૃત ટીકાઓ બનાવી છે અને સ્થાનકમાર્ગી સાધુ ઉ. આત્મારામજીએ દિગમ્બરીય 'તત્ત્વાર્થસૂત્રો' પર સમન્વય બનાવ્યો છે. ભાષ્યાનુસારી સૂત્રો ન લેવાથી એ સમન્વય સફળ થયો નથી.

વાચકજીના 'પ્રશમરતિ પ્રકરણ' પર આ૦ હરિભદ્રસૂરિજીએ, જંબૂદ્વીપ-સમાસ અને શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ ઉપર આ .....એ ટીકાઓ બનાવેલી છે.

એકંદરે વાચક ઉમાસ્વાતિજી વિક્રમની ચોથી સદીના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના સમર્થ ગ્રંથકાર અને મહાન વિદ્વાન આચાર્ય છે, જેની વાણી આજે પણ ટકોરાબંધ રણકણાટ કરે છે.

उमास्वातिवाचकस्य, वाचः कस्य न चेतसि ।
ध्वनन्त्यद्यापि घण्टावत्, तारटङ्कारसुन्दरा ॥१७॥

(વિ. સં. ૧૨૫૨–આ૦ મુનિરત્નકૃત **अममचरित्र**)

卐

પ્રકરણ : ૨૧

આચાર્ય શ્રીવીરસૂરિ

આ૦ માનતુંગસૂરિની પાટે શ્રીવીરસૂરિ થયા.

તેમણે વિ. સં. ૩૦૦(૩૬૦)માં નાગોરમાં ભ૦ શ્રીનમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે :

नागपुरे नमिभवनप्रतिष्ठया महितपाणिसौभाग्यः ।
अभवद् वीराचार्यस्त्रिभिः शतैः साधिकै राज्ञः ॥

વીરાચાર્યજીએ નાગપુરમાં નમિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં વિક્રમની ત્રીજી સદી પછી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમણે સાચોરમાં પણ ભ. મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સ્વર્ગ વીર સં. ૭૯૩.

卐

પ્રકરણ : ૨૨

આચાર્ય શ્રીજયદેવસૂરિ

આ૦ વીરસૂરિની પાટે આ૦ જયદેવસૂરિ થયા છે.

'વીરવંશાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેમણે રણથંભોરની પહાડી પર જિનાલયમાં ભગવાન પદ્મપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને પદ્માવતીની સ્થાપના કરાવી હતી. તેમજ મારવાડના થળી પ્રદેશમાં વિચરી ભાટી રજપૂતોને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા હતા. સ્વર્ગ વીર સં. ૮૩૩.

卐

પ્રકરણ : ૨૩

આચાર્ય શ્રીદેવાનંદસૂરિ

આ૦ જયદેવસૂરિની પાટે આ૦ દેવાનંદસૂરિ થયા છે. તેમનું જીવન-ચરિત્ર મળતું નથી કિન્તુ 'વીરવંશાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે તેમણે કચ્છ-સુથરીમાં શાસ્ત્રાર્થ કરી શૈવોને હરાવ્યા હતા અને પ્રભાસપાટણમાં ભ૦ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

તાર્કિકશિરોમણિ આ૦ મલ્લવાદી અને રાજા આદ્ય શિલાદિત્ય આ અરસામાં થયા છે.

આ અરસામાં આ૦ સ્કંદિલ, આર્ય જમ્બૂ, આ૦ હિમવંત, આ૦ નાગાર્જુન અને આ૦ ગોવિંદ વગેરે શ્રુતધર થયા છે, તેઓનું જીવનચરિત્ર વાચકવંશ (જુઓ પૃ. ૧૫૩–૧૫૪)માં વર્ણવેલ છે.

આ જ અરસામાં ચોથી આગમવાચના અને વલભીભંગ વગેરે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બની છે.

આ૦ મલ્લવાદિસૂરિ :

આ૦ મલ્લવાદિ નામના ત્રણ આચાર્યો થયા છે; ત્રણેના જીવન-ચરિત્રોમાં નામની એકતાને લીધે જ અસ્તવ્યસ્તતા થઈ ગઈ છે. છતાંયે 'પ્રભાવકચરિત્ર' વગેરેમાં જે જીવનચરિત્ર મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે :

આચાર્યશ્રીનું જન્મસ્થાન વલભીપુર છે, તેમની માતાનું નામ દુર્લભદેવી છે. દુર્લભદેવીને ત્રણ પુત્રો હતા : (૧) જિનયશ, (૨) યક્ષ અને (૩) મલ્લ. આ મલ્લ એ જ મલ્લવાદિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

દુર્લભદેવીના ભાઈ જૈનધર્મના સાધુ થયા હતા; અને આચાર્ય પણ બન્યા હતા, જેમનું નામ જિનાનંદસૂરિ હતું. તેઓ પરમ શાંત પ્રકૃતિના હતા. તેઓ એકવાર ભગવાન મુનિસુવ્રતસ્વામીની યાત્રા કરવા ભરૂચ પધાર્યા. અહીં તેમને છળપ્રધાન નંદ નામના બૌદ્ધ સાધુએ વિતંડાવાદથી જીતી લીધા. એટલે પરાભવ પામેલા આ૦ જિનાનંદ ત્યાંથી વિહાર કરી વલભીપુરમાં પધાર્યા.

આ૦ જિનાનંદસૂરિએ પોતાની બહેન દુર્લભદેવી તથા ત્રણેય ભાણેજોને સંસારની અસારતા સમજાવી દીક્ષા આપી. તેમાં ત્રણે મુનિઓએ ટૂંક સમયમાં જ બહુ ઉત્તમ શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવી લીધું.

પૂર્વાચાર્યોએ 'જ્ઞાનપ્રવાદ' નામના પાંચમા પૂર્વમાંથી 'નયચક્ર' નામનો ગ્રંથ ઉદ્ધર્યો હતો. ગુરુએ શિષ્યોને આ નયચક્ર વિનાના ગ્રંથો તથા પૂર્વમાંનું બધું શ્રુત ભણાવ્યું હતું. ગુરુની પાસે બીજું પણ એક અપૂર્વ અને અદ્‌ભુત પુસ્તક હતું, જે પુસ્તક પૂર્વમાં કરેલ નિષેધ પ્રમાણે બીજા કોઈએ વાંચવું ઠીક ન હતું. વાંચે તેને ઉપદ્રવની સંભાવના હતી. પરંતુ મલ્લમુનિ બહુ જ તેજ હતા. એટલે ગુરુને ભય રહેતો હતો કે આ બાલમુનિ તે પુસ્તક વાંચવા ઉતાવળા થશે એટલે તેમણે પોતાની બહેન-સાધ્વી સમક્ષ મલ્લમુનિને જણાવ્યું કે તમારે આ પુસ્તક વાંચવું નહિ, પછી ગુરુજી તો યાત્રા માટે વિહાર કરી ગયા. એકવાર મલ્લમુનિએ એ ગુપ્ત પુસ્તક ઊઘાડ્યું અને તેના પહેલા પાનાનો પહેલો જ શ્લોક નીચે મુજબ વાંચ્યો :

विधिनियमभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादनर्थकमवोचत् ।
जैनादन्यच्छासनमनृतं भवतीति वैधर्म्यम् ॥१॥

અર્થાત્—જૈન સિવાયનાં દર્શનો જે કાંઈ કહે છે તે વિધિ, નિયમ, ભાંગા અને વૃત્તિ રહિત હોવાથી અનર્થ કરનાર હોય છે, માટે તે અસત્ય છે તેમજ અધર્મરૂપ છે.

મલ્લમુનિજી હજી તો આ શ્લોકનો અર્થ વિચારતા હતા એટલામાં જ શ્રુતદેવીએ અદૃષ્યપણે તેમના હાથમાંથી પુસ્તક છીનવી લીધું. મલ્લમુનિને આ પુસ્તક જવાથી ભારે ખેદ થયો, તે રડવા લાગ્યા. સાધ્વી-માતાએ આવી પૂછ્યું કે, વત્સ ! કેમ રડે છે ? મુનિએ બધી હકીકત કહી અને જણાવ્યું કે, મારા હાથમાંથી એ ''પુસ્તકરત્ન ચાલ્યું ગયું.'' શ્રીસંઘને પણ આની જાણ થતાં પારાવાર દુઃખ થયું.

મુનિવર મલ્લને વિચાર આવ્યો કે, મારી ભૂલ થઈ તેથી જ આ પુસ્તક ગયું છે, તો તેનો ઉપાય પણ મારે કરવો જ જોઈએ. તેમણે બરડાની એક નાનકડી પહાડીની ગુફામાં બેસીને સરસ્વતીની આરાધના શરૂ કરી. તેઓ છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠ કરતા હતા અને પારણામાં અનાજના ફોતરાંનું લૂખું ભોજન લેતા હતા. આ ખબર મળતા શ્રીસંઘે વિચાર્યું કે આવા તેજસ્વી મુનિનો દેહ નાશ પામે તે ઠીક નહીં, પછી સંઘે આગ્રહ કરી ચોમાસાના પારણે વિગઈનો આહાર લેવરાવ્યો, ખાસ મુનિઓએ ત્યાં જઈ તેવો આહાર લાવી તેમને પારણું કરાવ્યું.

હવે શ્રુતદેવીએ પણ મલ્લમુનિની પરીક્ષા કરવાનું વિચાર્યું અને તે તથા મુનિવરની વચ્ચે આ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રશ્નોત્તરો થયા.

દેવી : મીઠું ભોજન ક્યું ?

મુનિ : વાલ.

આ વાતચીત આટલેથી જ અટકી પડી. વળી છ મહિના પછી દેવીએ પૂછ્યું : શેની સાથે ?

મુનિ : ગોળ અને ઘીની સાથે.

દેવી : હું પ્રસન્ન થઈ છું, ભદ્ર ! વરદાન માગ.

મુનિ : શ્રુતદેવી ! મને તે પુસ્તક આપો.

દેવી : મુનિવર ! સાંભળ. એ પુસ્તક પ્રકાશમાં આવે તો દ્વેષી દેવો ઉપદ્રવ કરે તેમ છે. માટે એ પુસ્તકની વાત જવા દે, પણ હું વરદાન આપું છું કે, 'તું તેના એક શ્લોકમાંથી સર્વ અર્થને મેળવી શકીશ.'

આ પ્રમાણે કહીને શ્રુતદેવી અદૃશ્ય થઈ ચાલી ગઈ અને મુનિજી પણ ગચ્છમાં આવી મળ્યા.

ત્યાર બાદ મુનિવર મલ્લે દશ હજાર શ્લોકપ્રમાણ નવું **'નયચક્ર શાસ્ત્ર'** બનાવ્યું અને રાજાએ તથા શ્રીસંઘે તેને **હાથીની** અંબાડી ઉપર પધરાવી તેનો વાજતેગાજતે નગરપ્રવેશ કરાવ્યો.

ત્યાં તો આ૦ શ્રીજિનાનન્દસૂરિ પણ વિહાર કરતા અહીં પધાર્યા, અને તેમણે શ્રીસંઘના આગ્રહથી મુનિ મલ્લને આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા.

આ૦ મલ્લસૂરિજી પોતાના ગુરુમહારાજનો બૌદ્ધ આચાર્ય નંદે કપટથી પરાભવ કર્યો હતો, એ જાણી તેઓ ભરૂચ પધાર્યા. તેમના પધારવાથી શ્રીસંઘમાં આનંદ ફેલાયો. આ સમાચાર બૌદ્ધાચાર્યને મળતાં એણે ગર્વથી કહ્યું કે, ''મેં જે શ્વેતાંબરસૂરિને વાદમાં જીતી લીધો છે, તેનો જ આ ચેલો છે ને !'' આ સમાચાર મલ્લસૂરિને મળતાં તેમણે બૌદ્ધાચાર્ય નંદને વાદ માટે લલકાર્યો. એટલે બૌદ્ધવાદીએ ઉપેક્ષા બતાવી કે, ''આ તો બાળક છે, તે મારી સાથે શું વાદ કરવાનો છે ?'' પરંતુ મલ્લસૂરિજીને પોતાના ગુરુજીના વાદપ્રસંગનો ખ્યાલ જ હતો, એટલે તેમણે ખૂબ હિમ્મતથી બૌદ્ધાચાર્યને વાદના રણમેદાનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અંતે બૌદ્ધવાદી નંદ તેમની સામે આવ્યો; અને એ બન્નેએ રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ આરંભ્યો. સભાસદોએ આ૦ મલ્લસૂરિને પૂર્વપક્ષ સ્થાપવા કહ્યું એટલે તેઓ 'નયચક્ર શાસ્ત્ર'ની રીતે અખંડપણે છ મહિના સુધી બોલ્યા, પરંતુ બૌદ્ધવાદી તેમના આ કથનને યાદ રાખી શક્યો નહીં અને પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો.

આથી સૌકોઈ એક સાથે બોલી ઊઠ્યા કે, ''મલ્લસૂરિજી અજોડ મલ્લ જ છે, મલ્લસૂરિજી જીત્યા છે.'' પછી તો રાજાએ તેમને મહોત્સવપૂર્વક ઉપાશ્રયે પધરાવ્યા, બૌદ્ધાચાર્ય નંદને પરિવાર સહિત ભરૂચમાંથી જતા રહેવા હુકમ કર્યો. પણ ઉદાર એવા આ૦ મલ્લસૂરિના કહેવાથી રાજાએ તે હુકમ રદ કર્યો અને આચાર્યને ''વાદી''નું ગૌરવવંતુ બિરુદ આપ્યું ને આચાર્ય પણ ત્યારથી 'મલ્લવાદિસૂરિ' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

આ તરફ બૌદ્ધાચાર્યને આ દરેક વાતની જાણ થઈ. તે પોતાની હારથી દુઃખી થયો હતો અને ભ્રમિતપણે હૃદય ફૂટી જવાથી મૃત્યુ પામ્યો.

આ૦ મલ્લવાદિજીને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ એટલું જ બોલ્યા કે, શું વાદી મરી ગયો ? તે કયા હિસાબે પોતાને બુદ્ધિમાન માનતો હતો ? તેણે મારી નાની ઉંમરના કારણે મારી અવજ્ઞા કરી, પણ શું તે આવો કાયર હતો ?

પછી આ૦ મલ્લવાદિસૂરિએ સંઘ દ્વારા નિમંત્રણ મોકલી પોતાના ગુરુ તથા માતા સાધ્વી દુર્લભદેવીને બોલાવી બહુમાનથી ભરૂચમાં પધરાવ્યાં. ગુરુમહારાજે સાધ્વી શ્રીદુર્લભદેવીને કહ્યું કે, ભદ્રે ! પુત્રવતી સ્ત્રીઓમાં તું અગ્રેસર છે.

આ૦ મલ્લવાદિજીએ ૧. દશહજાર શ્લોકપ્રમાણ નયચક્ર, ૨. ચોવીસ હજાર શ્લોકપ્રમાણ પદ્મચરિત્ર અને ૩. સન્મતિતર્કની ટીકા; એ ત્રણે ગ્રંથો બનાવ્યા છે, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. એમ કહેવાય છે કે આ ગ્રંથો વૈરના કારણે બૌદ્ધોના હાથે વિનાશ પામ્યા છે. ગમે તેમ હોય, પણ તે ગ્રંથો આજે મળતા નથી. આ૦ જિનયશે 'પ્રમાણશાસ્ત્ર' તથા 'વિશ્રાંતવિદ્યાધર'ના વ્યાકરણ પર ન્યાસ રચ્યા હતા અને એ પ્રમાણશાસ્ત્ર એમણે આ૦ નન્નસૂરિની આજ્ઞાથી મેવાડના રાણા અલ્લટની રાજસભામાં વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આ૦ યક્ષે અષ્ટાંગ નિમિત્તને બતાવનાર 'યક્ષસંહિતા' બનાવી હતી.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિએ 'મલ્લવાદી પ્રબંધ'માં આ ઘટનાનો સંવત આપ્યો નથી, કિન્તુ 'વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધ'માં આ ઘટનાસૂચક એક શ્લોક છે. તે આ પ્રમાણે છે :

श्रीवीरवत्सरादथ शताष्टके चतुरशीतिसंयुक्ते ।
जिग्ये च मल्लवादी बौद्धांस्तद्व्यन्तरांश्चापि ॥

આ૦ મલ્લવાદીજીએ વીર સં. ૮૮૪માં (વિ. સં. ૪૧૪)માં બૌદ્ધ સાધુઓ અને બૌદ્ધ વ્યંતરોને જીત્યા.

'અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ'માં લખ્યું છે કે થામણામાં મલ્લવાદીગચ્છની ગાદી હતી.

'પ્રભાવકચરિત્ર'માં મલ્લવાદીનું ચરિત્રાલેખન ઉપર પ્રમાણે છે. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં આ ઘટના ત્રણ પ્રબંધોમાં આપી છે, જેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

ખેડાના બ્રાહ્મણ દેવાદિત્યની વિધવા પુત્રીએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. આ બાળક **શિલાદિત્ય** નામથી વલભીનો રાજા થયો. તે જૈન મુનિઓના સહવાસથી જૈન બન્યો અને તેણે મહાતીર્થ શત્રુંજયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. એકવાર તેની સભામાં જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વાદ થયો, તેમાં જૈનો હાર્યા એટલે રાજાએ જૈનોને દેશવટો આપ્યો. રાજાના ભાણેજ મલ્લમુનિ વલભીમાં જ હતા, પણ બૌદ્ધોએ તેને નાનો સમજી તેની ઉપેક્ષા કરી અને શત્રુંજય તીર્થને બૌદ્ધતીર્થ બનાવી દીધું. મલ્લમુનિ ક્ષત્રિય હતા, તેમને પોતાના ધર્મનો પરાભવ ખૂંચતો હતો; એટલે તે યોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યા અને બૌદ્ધો પાસે જ ભણવા લાગ્યા. એક રાત્રે સરસ્વતીએ એ બાળમુનિને પૂછ્યું કે, મીઠું શું ? મુનિએ તરત જ ઉત્તર વાળ્યો કે, વાલ. છ મહિના પછી સરસ્વતીએ ફરી પૂછ્યું કે, શેની સાથે ? મુનિએ ઉત્તર આપ્યો કે, ઘી સાથે. બસ ! સરસ્વતીએ એની આ સાવધાનતા અને હાજરજવાબથી પ્રસન્ન થઈ વર માગવા કહ્યું. મલ્લમુનિએ એટલું જ માગ્યું કે, મને એક તર્કવિદ્યા આપો કે જેના જોરે બૌદ્ધોને હરાવું. સરસ્વતીએ તેને **નયચક્ર** ગ્રંથ આપ્યો, મલ્લમુનિએ તેનું અધ્યયન કરી શિલાદિત્યની સભામાં જ બૌદ્ધોને જીતી વાદીનું બિરુદ મેળવ્યું. આ તરફ રાજાએ બૌદ્ધોને દેશવટો આપ્યો, જૈનાચાર્યોને બોલાવી સન્માન્યા અને મલ્લવાદીને સૂરિપદથી અલંકૃત કર્યા.

નવાંગીવૃત્તિકાર આ૦ **અભયદેવસૂરિ**એ પ્રગટ કરેલ શ્રીસ્તંભનક-તીર્થની સાર-સંભાળ થામણાના મલ્લવાદી સંઘને આધીન હતી.

ત્યાર બાદ રંક વાણિયાએ રાજા સાથે કાંસકી બાબત ખટપટ થવાથી વિ. સં. ૩૭૫માં શકોને લાવી વલભીનો નાશ કરાવ્યો, જેમાં રાજા **શિલાદિત્ય**નો ઘોડો બેકાબૂ થઈ જવાથી પોતાને સંભાળી શક્યો નહીં, અને શકોના હાથે માર્યો ગયો. આ સમયે વલભીની જિનપ્રતિમાઓને તથા શાસન દેવદેવીઓને પ્રભાસપાટણ, શ્રીમાલનગર (ભિન્નમાલ) અને જુદે જુદે સ્થાને મોકલી દીધી હતી. આ૦ વર્ધમાનસૂરિ પણ પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા હતા.

'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'ના 'મલ્લવાદી પ્રબંધ'માં 'પ્રબંધચિંતામણિ'ના કથનનો જ વિસ્તાર છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે શિલાદિત્યની માતાનું નામ **સુભગા** હતું. મલ્લમુનિ શિલાદિત્યના ભાણેજ હતા, ભરૂચના રાજાના પુત્ર હતા. વિ. સં. ૫૭૨(૩૭૫)માં વલભીનગરનો **પ્રથમ ભંગ** થયો. આ૦ મલ્લવાદી ત્યાંથી વિહાર કરી પંચાસર ગયા. આ આચાર્ય નાગેન્દ્રગચ્છના છે. પંચાસર, પાટણ અને સ્તંભનક તીર્થ વગેરે ધર્મસ્થાનો આ ગચ્છને આધીન હતાં.

ઉક્ત ચરિત્રો અને બીજા ઐતિહાસિક સાધનોનું એકીકરણ કરીએ તો તેમાંથી ત્રણ મલ્લવાદી આચાર્યો મળી આવે છે, જે જુદા જુદા નીચે પ્રમાણે છે.

પહેલા મલ્લવાદી : આ૦ મલ્લવાદીસૂરિ મહાવાદી હતા એ તો તેમના ગ્રંથથી નક્કી થાય છે. તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને હરાવ્યા, જૈન તીર્થ પાછું વાળ્યું, જૈનશાસનની રક્ષા કરી અને 'નયચક્ર, પદ્મચરિત્ર અને સમ્મતિટીકા'ની રચના કરી છે. તેમણે આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરના 'સમ્મતિતર્ક' પર તર્કપૂર્ણ ટીકા બનાવી હતી, જે આજે મળતી નથી પણ તેના અવતરણો 'અનેકાંતજયપતાકા' વગેરેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી સૂરિજીએ ઉક્ત વિધિનિયમવાળી કારિકાના વિવરણરૂપે ગદ્ય-પદ્ય સંસ્કૃતમાં **'નયચક્ર'** નામનો વિશાલ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. **'નયચક્રશાસ્ત્ર'** ૧૩ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. શરૂઆતના ૧૨ ભાગમાં વિધિનિયમથી ઉત્પન્ન થતા ૧૨ નયોનું વર્ણન છે, જે આ શાસ્ત્રના ૧૨ આરા રૂપે છે, અને એ જ કારણે આ શાસ્ત્રનું મોટું નામ ''દ્વાદશારનયચક્ર' પણ છે. ૧૩મા ભાગમાં ૧૨ નયોનું સંયોજન છે. તેથી આ ૧૩મા ભાગનું નામ 'સ્યાદ્વાદતુંબ' છે. જૈન સાહિત્યમાં ૭૦૦ નયોના સંગ્રહવાળું **સપ્તશતારચક્ર** હતું, તેમ આ ૧૨ નયોના સંગ્રહવાળું દ્વાદશારનયચક્ર છે. આમાં પ્રસિદ્ધ ૭ નયોનું અને દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક વગેરે નયોનું વ્યવસ્થિત વર્ણન છે. નયચક્રમાં પ્રાચીન દર્શનોનું પોતાના સમય સુધીના મતોનું તલસ્પર્શી સ્વરૂપ વર્ણવી તેની માર્મિક સમાલોચના કરી છે. વિ. સં. ૪૦૦ સુધીના બૌદ્ધ વિદ્વાનો પૈકીના સ્થ. વસુમતિ, સ્થ. વસુબન્ધુ, તેના શિષ્ય દિઙ્નાગ, સ્થ. આર્યદેવ, સ્થ. વસુરાતનો શિષ્ય પ્રથમ ભર્તૃહરિ વગેરેના વાદોનું અકાટ્ય યુક્તિઓથી ખંડન કર્યું છે. આ ગ્રંથ આ૦ શાંતિસૂરિ, મલધારી આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના ગુરુભ્રાતા આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિના પટ્ટધર આ૦ ચંદ્રસેનસૂરિના સમય સુધી વિદ્યમાન હતો, ત્યાર પછી અને સં. ૧૩૩૪

પહેલાં તે નાશ પામ્યો છે. એટલે આ ગ્રંથ સળંગ મળતો નથી કિન્તુ તેની આ૦ સિંહસૂરિગણિ વાદી ક્ષમાશ્રમણે કરેલ નયચક્રવાલ અપરનામ 'ન્યાયાગમાનુસારિણી' નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃત ચૂર્ણી-ટીકા મળે છે અને વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં મહો. યશોવિજયજી મહારાજે તેનો આદર્શપાઠ તૈયાર કરેલ છે, તે મળે છે. તે પરથી આ ગ્રંથની મહત્તા અને ગ્રંથ નિર્માતાની વાદશક્તિનો વિશદ ખ્યાલ આવે તેમ છે. એટલે કે આવા ગ્રંથકાર આ૦ મલ્લસૂરિ બૌદ્ધોને પરાસ્ત કરે એ સહજ વાત છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ આ૦ મલ્લવાદીજીને 'અનેકાંતજયપતાકા'માં ઉલ્લેખ્યા છે. ક.સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિએ 'સિદ્ધહેમ', અ. ૨, પાદ-૨, સૂ.૩૯ **उत्कृष्टेऽनूपेन** ટીકામાં **अनुमल्लवादिनं तार्किकाः** લખી આ આચાર્યને તાર્કિકશિરોમણિ તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આ૦ મલ્લવાદીજીના સત્તાસમય માટે વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીભંગ અને વિ. સં. ૪૧૪ બૌદ્ધોનો પરાજય એમ બે સાલવારી મળે છે.

જો કે બૌદ્ધોનો પરાજય પહેલાં થયો છે અને પછી વલભીભંગ થયો છે. એટલે ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં આ સાલના આંકડાઓમાં વિસંવાદ માલુમ પડે છે કિન્તુ તે વિક્રમસંવતના નિર્ણયમાં આવી પડતા ૬૦ વર્ષના ફરકને આભારી છે. વિ. સં. ૩૭૫થી વીર સં. ૮૪૫ લેવાય છે. પરંતુ ૪૧૧ વર્ષે વિક્રમસંવત શરૂ થાય, એ લેખે તો તે સાલ વિ. સં. ૪૩૫ બની જાય છે અને આ સાલમાં વલભીનો ભંગ થયો એ ઐતિહાસિક સત્ય બને છે. તે પહેલાં વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ ચોથી **આગમવાચના** થઈ, અને તે પહેલાં વિ. સં. ૪૧૪માં આ૦ મલ્લવાદીજીએ બૌદ્ધને હરાવ્યા. એ રીતે ઉપરની સાલવારી બરાબર મળી રહે છે.

અહીં ગરબડ એ છે કે વિ. સં. ૩૭૫માં અને વીર નિ. સં. ૮૮૪ માં અનુક્રમે સાઠ સાઠ વર્ષની વધ અને ઘટ કરવાથી જ આ સાલવારી બંધબેસતી થાય છે.★

★ ગુપ્તસંવત; ૧ ગુપ્તસંવત, ૨ વિક્રમસંવત અને ૩ વલભીસંવત એ ત્રણે સ્થાને વપરાયો છે એવાં પ્રમાણો મળે છે. જેમકે –

૧ –**याते गुप्तसमाशते दशगुणे साग्रे त्रयस्त्रिंशता ।**
मार्गे मासि तमिस्रपक्षनवमीं सूर्यात्मजे भुञ्जति ॥९॥

संवत् १०३३ सङ्का–म्बा–प्रदेवादीन् (ચામુંડરાજનું તામ્રપત્ર)

ગુજરાતના યુવરાજ ચામુંડરાય સોલંકીએ વિ. સં.૧૦૩૩માં વડસમાના જૈન દેરાસરમાં ખેતર દીધાનું તામ્રપત્ર કરી આપ્યું છે, તેમાં વિક્રમસંવતને ગુપ્તસંવત તરીકે ઓળખાવ્યો છે એટલે તે સમયે વિક્રમસંવત ગુપ્તસંવતના નામે ચડી ગયો હશે એમ લાગે છે. ☛

અહીં બીજી પણ કલ્પના થાય છે કે ગાથામાં બતાવેલ વીરસંવત ૮૮૪ તે બૌદ્ધવિજેતા આ૦ મલ્લવાદીની સ્વર્ગગમનની સાલ હશે, તેને પણ સાથે જોડીએ તો વીર સં. ૮૨૪, વિ. સં. ૪૧૪માં બૌદ્ધોનો પરાજય, વીર સં. ૮૩૦થી ૮૪૦માં ચોથી આગમવાચના, વીર સં. ૮૪૫માં વલભીભંગ અને વીર સં. ૮૮૪માં આ૦ મલ્લવાદીનો સ્વર્ગવાસ એમ વર્ષાનુક્રમ આવે છે.

ગમે તે હો, પણ આ૦ મલ્લવાદી વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદીના આચાર્ય છે. તે પૂર્વધરનો કાળ હતો, માંત્રિક યુગ હતો. એટલે તેઓના ચરિત્રમાં વર્ણવેલી દૈવી ઘટનાઓ તે સમયને બંધબેસતી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે તે સમયે વલભીમાં આદ્ય શિલાદિત્યનું, સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપોનું અને ભરૂચમાં ત્રિકુટકોનું રાજ્ય હતું.

આ૦ મલ્લવાદીજી નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્ય છે. તેમનાથી મલ્લવાદીગચ્છ ચાલ્યો છે, જે ગચ્છનો ઉલ્લેખ 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં અને દિલ્હીના લાલા હજારીમલ રામચંદજીના ચૈત્યમાં એક ધાતુમૂર્તિ પર મળે છે.

પંચાસર, પાટણ, થામણાતીર્થ વગેરે સ્થાનોમાં મલ્લવાદી ગચ્છની ગાદીઓ હતી, જેની શ્રમણપરંપરામાં મલ્લવાદી નામના બીજા પણ અનેક સૂરિવરો થયા છે. આ આચાર્ય તે દરેકના પૂર્વજ – પહેલા મલ્લવાદીજી છે.

બીજા મલ્લવાદી : આ૦ સૂરિ, આ૦ જિનયશ અને આ૦ યક્ષ તે વિક્રમની દશમી સદીના આચાર્યો છે. બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિએ 'ન્યાયબિંદુ' ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેની ઉપર બૌદ્ધાચાર્ય લઘુ ધર્મોત્તરે વિ. સં. ૯૦૪

☛ ૨– વલભીપુરમાં રાજા વલ્લભના નામથી વલભીસંવત પ્રચારમાં આવ્યો, જેની શરૂઆત શકસંવત ૨૪૧ પછી થઈ હતી. ગુપ્તસંવતના વિષયમાં લોકોનું કહેવું છે કે ગુપ્ત લોકો દુષ્ટ તેમજ પરાક્રમી હતા અને તેમનો નાશ થઈ ગયા પછી પણ લોકો તેમના ચલાવેલા સંવતનો વ્યવહાર કરતા રહ્યા હતા. અનુમાન થાય છે કે, એમાંનો જ કોઈ વલ્લભ એ નામનો અંતિમ રાજા હશે; કારણ કે, વલભીસંવતની માફક ગુપ્તસંવત પણ શકસંવત ૨૪૧ થી શરૂ થયો હતો. વિક્રમસંવત ૧૦૮૮, શકસંવત ૯૫૩, અને વલભી તથા ગુપ્તસંવત ૭૧૨ એ બધાં પરસ્પર સમાન વર્ષ થાય છે.
(અલબેરૂની રચિત 'ભારત')

પ્રસિદ્ધ આરબ લેખક અલ્બેરૂનીએ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ 'ભારત' ઉપરના ગ્રંથમાં ઉપર પ્રમાણે ટૂંકી નોંધ આપી છે, જે અલ્બેરૂનીના ''ચરિત્ર'' ગ્રંથના અંગ્રેજી ભાષાંતર ભા. ૨, પૃ. ૭ માં છપાયેલ છે. ('ભારતીય વિદ્યા' ત્રૈમાસિક અંક : ૧)

આસપાસમાં ટીકા રચી છે અને તેની ઉપર બીજા આ૦ મલ્લવાદીએ 'ધર્મોત્તર ટીપ્પન' બનાવ્યું છે.

ત્રીજા મલ્લવાદીસૂરિ : જે વિક્રમની તેરમી સદી લગભગમાં થયા છે. તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છના હતા અને થામણાતીર્થ તેમને આધીન હશે. મંત્રી વસ્તુપાલે પણ તેમના ગ્રંથની પ્રશંસા કરી હતી.

આ રીતે મલ્લવાદી આચાર્યો ત્રણ થયા છે. તેઓનું જીવનચરિત્ર ઉક્ત પ્રબંધોમાં એક જ રૂપે સંકલિત છે.

આ ત્રણેમાં પહેલા મલ્લવાદીસૂરિ મહાન તાર્કિક છે, ન્યાયશાસ્ત્રના સમર્થ પ્રણેતા છે, અજોડ વાદી છે, જૈનશાસનના રક્ષાકર મલ્લ છે, અને વિ. સં. ૪૧૪ના દાર્શનિક ક્રાન્તિકાર છે. શરૂ શરૂમાં તેમણે જ બૌદ્ધોને ભયંકર રીતે પરાજિત કર્યા છે. બૌદ્ધોએ પણ ત્યારથી જ પીછેહઠનાં પગલાં માંડવાં શરૂ કર્યાં છે અને બીજી ચાર સદીઓ જતાં તો તેઓએ સમગ્ર ભારતવર્ષનો જ સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. આથી જ એમ કહેવાય છે કે– આ૦ મલ્લવાદીજીએ બૌદ્ધોને દેશવટો આપ્યો છે.

આ૦ મલ્લવાદીજી સ્વર્ગે ગયા પણ તેમની વાદપદ્ધતિ જીવતી હતી. બૌદ્ધાચાર્યોએ નવા નવા ગ્રંથો રચી તેને તોડવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેઓ નિષ્ફળ ગયા. ફળસ્વરૂપ બૌદ્ધોએ પશ્ચિમ ભારત અને દક્ષિણ ભારતનો ત્યાગ કર્યો અને છેવટે શંકરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં એકદમ પરાસ્ત થઈ સદાને માટે ભારતવર્ષનો ત્યાગ કર્યો છે.

રાજા શિલાદિત્ય

જૈન ઇતિહાસમાં શિલાદિત્યનું સ્થાન આ પ્રમાણે મળે છે.

ખેડાના બ્રાહ્મણ દેવાદિત્યની વિધવા પુત્રી સુભગાએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. સૂર્યદેવે આ બાળકને પોતાનો પુત્ર માની મદદ કરી વલભીનો રાજા બનાવ્યો. તે શિલા મારી મારીને પોતાના શત્રુનો નાશ કરતો હતો તેથી **શિલાદિત્ય** એ પ્રમાણે તેનું નામ જાહેર થયું. તે પરમ જૈન હતો, તેણે શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. તે વચમાં બૌદ્ધધર્મી બન્યો હતો, કિન્તુ પોતાના ભાણેજ આ૦ મલ્લવાદીજીના પ્રભાવથી તે પુનઃ જૈન બન્યો. તે પરાક્રમી, બુદ્ધિમાન, વિદ્યારસિક, વિદ્વદ્પોષક, શાસ્ત્રાર્થપ્રેમી, તુલના બુદ્ધિવાળો, સત્યનો ઉપાસક અને વિવેકી જૈન હતો. તેણે અજાણ્યા કુળમાં જન્મીને પણ સદ્ગુણોથી પોતાના નામને અમર બનાવ્યું છે અને તેણે જ

વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીસંવત સ્થાપ્યો છે, જે સંવત પાછળથી ગુપ્ત રાજવંશની ઘટનાઓ સાથે જોડાતાં ગુપ્તસંવત તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. (જુઓ : પૃ. ૩૧૨-૩૧૩ની પાદનોંધ.)

કાકુ નામનો મારવાડનો ગરીબ વેપારી તેના રાજ્યમાં આવી સિદ્ધરસ અને કાળી ચિત્રાવેલીના પ્રભાવે અબજપતિ બન્યો હતો. રાજાએ તેની દીકરીની રત્નજડિત કાંસકી બળાત્કારે ઝૂંટવી લીધી. આથી ક્રોધના માર્યા કાકુએ કરોડ સોનૈયા ખરચી, મ્લેચ્છ દેશમાંથી શકોને લાવી વલભીનો નાશ કરાવ્યો અને પછી સિંધના રણના અવળે રસ્તે લઈ જઈ તે સૈન્યનો પણ નાશ કરાવ્યો. શિલાદિત્ય રાજાનું મરણ થયું, અને વીર સંવત ૮૪૫ (વિ. સં. ૪૩૫)માં વલભીનો વિનાશ થયો. આ વર્ણનમાં મૂળ આદ્ય શિલાદિત્ય અને છેલ્લો શિલાદિત્ય એ બન્નેની ઘટનાનું મિશ્રણ છે.

ચીની યાત્રી હ્યુએનચ્વાંગે પોતાના માળવાના પ્રવાસવર્ણનમાં એક પ્રાચીન શિલાદિત્યનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તેની સંતતિથી વલભીવંશ ચાલ્યાનું સૂચન છે. વર્ણન અસ્પષ્ટ છે તેથી ડૉ. હોર્નલે આ બાબતમાં કંઈ કંઈ વિચિત્ર કલ્પનાઓ કરી છે. માનવું પડશે કે આ નિર્દેશ વિ. સં. ૩૭૫થી ૪૩૫માં થયેલ વલભીશાસક શિલાદિત્ય માટે છે, એ નિઃશંક વાત છે.

કર્નલ જેમ્સ ટોડ સાહેબના 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'માં પણ આ વાતને પુષ્ટ કરનારા છૂટાછવાયા ફકરાઓ મળે છે. જેમકે– કનકસેન રાજા લોહકોટ (લાહોર)થી વિ. સં. ૨૦૦માં સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો અને ત્યાંના પંવાર રાજાને હરાવી સૌરાષ્ટ્રનો રાજા બન્યો હતો. તેણે પ્રથમ વીરનગર વસાવ્યું, તેની ચોથી પેઢીના રાજા વિજયસેને વિજયપુર, વલભીપુર અને વિદર્ભ વસાવ્યાં, જ્યાં આજે ધોળકા, વલભી અને શિહોર વસેલાં છે. ઉક્ત વલભીપુરથી મેવાડ રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આ વાત મેવાડના એક શિવાલયના શિલાલેખમાં કોતરેલી મળી આવી છે. આ રાજવંશ વાલાકરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં વલભી ભાંગ્યુ, એટલે ત્યાંના નિવાસીઓએ મારવાડમાં જઈ વાલી, સંદેરી (સાદરી) તથા નાંદોલ વસાવી, ત્યાં વસવાટ કર્યો. ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદીમાં વલભીમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો હતો અને ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં પણ ત્યાં તે પ્રાચીન જૈનધર્મ તે જ પ્રકારે ચાલતો જણાય છે. આ સિવાય ખંભાત પાસેનું ગાયની (અને વેરાવલ) પણ તે સમયના વાલાક રાજાઓની હકુમતવાળાં પ્રાચીન નગરો છે.

સૂર્યવંશના કનકસેનથી આઠમી પેઢીએ **શિલાદિત્ય** નામનો એક રાજા થયો, આના સમયમાં મ્લેચ્છોએ આક્રમણ કરી વલભીપુરને નષ્ટ કરી દીધું હતું. રાજા શિલાદિત્યના સંબંધમાં એક દંતકથા કર્ણગોચર થાય છે. ખેડાના **વૈદજ્ઞ બ્રાહ્મણ** દેવાદિત્યની કન્યા વિધવા સુભગાએ સૂર્યના સંયોગથી એક **બાલક** તથા એક **બાલિકા**ને જન્મ આપ્યો. વલભીના વતનીઓ આ બાળકને **ગુપ્ત** નામથી બોલાવતા હતા. ગુપ્તે સૂર્યદેવની સહાયથી માત્ર પથ્થરના ટુકડાઓ મારી મારી પોતાના વિરોધીઓને પરાજિત કર્યા અને રાજાને હરાવી વલભીનું રાજ્ય કબજે કર્યું, ત્યારથી તેનું **શિલાદિત્ય** એવું બીજું નામ પડ્યું. આ રાજા સૂર્યકુંડમાંથી મદદ મેળવી શકતો હતો પરંતુ મ્લેચ્છો આવ્યા ત્યારે તેને મદદ મળી નહીં, એટલે તે મૃત્યુ પામ્યો અને વલભી મ્લેચ્છોના હાથમાં જઈ પડ્યું.

('રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય પ્રકાશિત,
ભાગ ૧લો, અધ્યાય ૧લો, પૃ. ૧થી ૬.)

શિલાદિત્યના વંશજો ગિહલોત, ગુહિલોત, વાલાકરાજ, અહાડિયા, સીસોદિયા ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાય છે.

('રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' પરિશિષ્ટ ૨, અ. ૭મો)

મહોદય ટોડ સાહેબના લખાણના ઉક્ત ફકરાઓ પરથી સ્પષ્ટ છે કે સૂર્યવંશી રાજા કનકસેન વિ. સં. ૨૦૦માં થયો છે. તેની ચોથી પેઢીએ વિજયસેન અને આઠમી પેઢીએ શિલાદિત્ય રાજા થયો છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આઠ પેઢીમાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ જાય એ લેખે શિલાદિત્યનો સમય વિ. સં. ૪૦૦ લગભગમાં આવે.

આ શિલાદિત્યથી મિત્રવંશ, ગોહિલવંશ અને સીસોદિયા એમ અનેક શાખાઓ નીકળી છે.

(૧) **મિત્રવંશ** : શિલાદિત્ય સૂર્યનો પુત્ર છે. સૂર્યનું બીજું નામ 'મિત્ર' છે. એટલે શિલાદિત્યના વંશજો ''મૈત્રક'' તરીકે ઓળખાયા હતા. મૈત્રકો ગુપ્ત રાજાઓના શાસનકાળમાં સેનાપતિના હોદ્દા પર હતા અને સેનાપતિ ભટ્ટારકથી વલભીના રાજાઓ બનેલ છે. આ વંશનું બીજું નામ **વલભીવંશ** છે, જેની **રાજાવલી** આ પ્રમાણે છે :

૧. મિત્ર અને સુભગાદેવી.

૨. મહારાજા શિલાદિત્ય : (વલભી સં. ૧ થી ૬૦.)

૩ થી ૭ – **સેનાપતિઓ** : સેનાપતિ ભટ્ટારકે મૈત્રકોના બળે રાજ્ય મેળવ્યું છે. (લે. નં. ૨૭)

૮. **સેનાપતિ ભટ્ટારક** : તેને ધરસેન, દ્રોણસિંહ, ધ્રુવસેન અને ધરભટ્ટ એમ ચાર પુત્રો હતા; તેમાંનો ધરસેન પ્રથમ નરેશ થયો હતો. સેનાપતિ ધરસેન ગરીબોનો બેલી હતો. (લે. નં ૨૭)

૯. **મહારાજા દ્રોણસિંહ** : (વલભી સં. ૧૮૦થી ૨૦૦).

૧૦. **મહારાજા ધ્રુવસેન** : તે વલભીનો રાજા બન્યો હતો. તેનું કુમારભુક્તિ નગર આણંદપુર હતું. તેનો યુવરાજ આણંદપુરમાં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે ત્યાં આ૦ કાલકસૂરિ ચોથા ચોમાસું હતા, તેમણે રાજાને ઉપદેશ આપી શોક મુકાવ્યો હતો. તેણે માતાપિતાના કલ્યાણ માટે ઘણાં મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર અને પૂજા કરાવ્યાં છે. (લે. નં. ૨૭) (જુઓ પૃ. ૩૬૫-૬૬)

૧૧. **મહારાજા ધરભટ્ટ** : (વલભી સં. ૨૩૦થી ૨૩૫).

૧૨. તેનો પુત્ર **ગુહસેન** : તે પ્રતાપી હતો (વલભી સં. ૨૩૫થી ૨૫૦).

૧૩. **બીજો ધરસેન** : (વલભી સં. ૨૫૦થી ૨૮૦).

૧૪. **પહેલો શિલાદિત્ય** : આ રાજાના શાસનકાળમાં વલભીમાં શક સં. ૫૩૧, વલભી સં. ૨૯૧માં 'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય' બન્યું. (વલભી સં. ૨૮૦થી ૨૯૫)

૧૫. તેનો ભાઈ **પહેલો ખરગ્રહ.**

૧૬. **ત્રીજો ધરસેન** : (વલભી સં. ૩૦૦થી ૩૦૮).

૧૭. તેનો લઘુભાઈ **બીજો ધ્રુવસેન** : (વલભી સં. ૩૦૮થી ૩૨૩).

૧૮. મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી **ચોથો ધરસેન** : (વલભી સં. ૩૨૩ થી ૩૩૧).

૧૯. પહેલા શિલાદિત્યના પૌત્ર બીજા શિલાદિત્યનો ત્રીજો ભાઈ **ત્રીજો ધ્રુવસેન** : (વલભી સં. ૩૩૧થી ૩૩૫).

૨૦. બીજા શિલાદિત્યનો બીજો ભાઈ **ત્રીજો ખરગ્રહ** (વલભી સં. ૩૩૫થી ૩૪૦).

૨૧. બીજા શિલાદિત્યનો પુત્ર **ત્રીજો શિલાદિત્ય** : (વલભી સં. ૩૪૦થી ૩૭૦).

૨૨. ચોથો શિલાદિત્ય : (વલભી સં. ૩૭૦થી ૩૯૦).

૨૩. પાંચમો શિલાદિત્ય : (વલભી સં. ૩૯૦થી ૪૨૦).

૨૪. છઠ્ઠો શિલાદિત્ય : (વલભી સં. ૪૨૦થી ૪૪૫).

૨૫. સાતમો શિલાદિત્ય : (વલભી સં. ૪૪૫થી ૪૫૦) તેની હકુમત સોરઠ, વડનગર, ખેડા, વડોદરા અને ગોધરાના પ્રદેશ પર હતી.

આ રાજાઓ પૈકીના ઘણા રાજાઓ જૈન અને બૌદ્ધધર્મી રાજાઓ હતા, જો કે તેમને પરમભટ્ટારક કે પરમમાહેશ્વર વગેરે વિશેષણો લખાયાં છે, પણ તે માત્ર રિવાજરૂપે જ લખાયાં છે. બાકી તેઓ જૈન અને બૌદ્ધધર્મી હતા જે તેઓના ''દુહ્રાવિહાર'' વગેરેથી પુરવાર થાય છે.★ વલભીવંશનાં

★ વલભીવંશના તામ્રપત્રોમાં જુદા જુદા વિહારો અને તેની સાથે જોડાયેલાં સ્થાનો દર્શાવ્યાં છે, તે પૈકીનાં કેટલાંએક નીચે મુજબ છે. (કોઈ કોઈ નામાંતર સ્થાનો પણ મળે છે.)

દુહ્રાવિહાર (દુદાધાર અથવા મૂળધરાઈ પાસે મોટી ધરાઈનો ટીંબો, અહીં ૩ માળની રાણી વાવ છે) લે. નં. ૨૭, ૨૮, ૩૪, ૭૭, ૮૪, ૮૭. પિપ્પલ રુંખરી (કાનપર પાસે પીપળી, દડવા પાસે પીપળી ગામ છે તે જુદું છે.) લે. નં. ૨૭, ૩૪. અનુપુંજ્ય આનુમંજી (અલંપર) લે. નં. ૨૭, ૩૪. વટપ્રજ્યક–વટસ્થલી–વટપદ્ર (વડોદ) લે. નં. ૨૮, ૩૬, ૫૬. શમીપદ્ર (હળિયાદ), મંડલિદ્રંગ, દેટકહાર, નદીયં (કાળું તળાવ), ચોસ્સરી લે. નં. ૩૪. બહુમૂલા લે. નં. ૩૫, ૬૫. હસ્તબપ્રાહરણી (ઘોઘા પાસેનું હાથબ) લે. નં. ૪૨. કક્કિજ (કાનપર), કુમ્ભાર પ્રતિ ઈન્દ્રાણીપદ્રક (ઈટાળીયું), વાપી (નવાણિયુંની વાવ) લે. નં. ૫૨. વટપદ્ર (વડોદ), ભદ્રાણક, પુષ્મિલક, બ્રમિલક દીન્નાનાક (વડોદની ઉત્તરે ૫ ગાઉ દાંત્રેટિયું, અહીં જૂનો ટીંબો છે, જૂની વાવનું નિશાન છે, બંદર હશે), યમલવાપી (દાંત્રેટીયાની વાવ અથવા ઉજળ વાવ), વટપદ્રની દક્ષિણે આદિત્યદેવપાદીયવાપી (દડવાની રત્નાદેવીની વાવ-રાંદલ વાવ, જે દુદ્રાવિહારના તાબામાં જતાં દદ્રવાપી તરીકે પણ ઓળખાતી હશે.) લે. નં. ૫૬. દડવાની વાવમાં પહેલાં સૂર્યની સ્થાપના થઈ હશે પછી સૂર્યની પત્ની રત્નદેવી યાને રાંદલની સ્થાપના થઈ હશે, જે સ્થાન આજે રાંદલની વાવ તરીકે ઓળખાય છે. ત્યાં પહેલાં આસપાસમાં નાની કોમોનાં ઝુપડાં હશે, ગ્રામ ન હતું. વહીવંચાના ઈતિહાસથી સમજી શકાય છે કે રાણપુરનો રાજવંશ મુસલમાન બન્યો ત્યારે ત્યાંનો નગરશેઠ કુટુંબ સાથે અહીં આવી વસ્યો, તેણે દડવાને જમાવ્યું. તેના વંશજો આજે અહીં શેઠ (રાણપુરા શેઠ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પછી ચભાડિયા ગામથી વ્યાપારીઓ આવ્યા જે ચભાડિયા કહેવાય છે. એમ રજપૂત, કણબી અને વસવાયા પણ આવી વસ્યા છે.

તામ્રપત્રો પુષ્કળ મળે છે. ત્રીજા શિલાદિત્ય પછીનાં વલભી રાજાઓનાં દરેક તામ્રપત્રોમાં ત્રીજાથી સાતમા સુધીના દરેકે દરેક શિલાદિત્યને **बप्पपादानुध्यात** વિશેષણ આપ્યું છે, જે બાપા રાઉલ પ્રત્યે ભક્તિ બતાવનાર હોય એમ લાગે છે.

(૨) **ગુહિલવંશ** : 'ટોડ રાજસ્થાન'માં ઉલ્લેખ છે કે, વલભી ભાંગ્યું એટલે શિલાદિત્યનો પુત્ર ગુહિલ ઈડર જઈ પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પછી અનુક્રમે ભોજ, મહેન્દ્ર, નાગાદિત્ય, શીલ, અપરાજિત, મહેંદ્ર અને બાપ્પા રાઉલ થયા છે. આ વંશના ગિહલોત, ગેલોટ, ગુહિલ, ગોહિલ વગેરે નામો તથા ભેદો છે. ઈડરના ભીલોએ નાગાદિત્ય કે મહેંદ્રને મારી નાખી તેના કુટુંબને નસાડી મૂક્યું. બાપ્પા રાઉલે ચિત્તોડનું રાજ્ય કબજે કરી ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેની પરંપરામાં શીસોદિઆ થયા છે.

ગુહિલનાં ગુહસેન, ગુહદત્ત, ગ્રહાદિત્ય વગેરે અનેક નામો છે.

આ વંશના રાજાઓમાં સ્પષ્ટરૂપે તો માત્ર ગુહસેન અને બાપ્પાનાં નામો મળે છે, કિન્તુ તેના સમય માટે કંઈ વ્યવસ્થિત ઉલ્લેખ મળતો નથી. જે ઉલ્લેખો મળે છે, તેના આધારે એટલું જ કહી શકાય કે– ગુહસેન અને બાપ્પા રાઉલ ગુપ્ત સં. ૬૦થી ૨૦૦માં થયા છે.

(૩) **શીસોદિયાવંશ** : તેઓ શીસોદા કે એવા ગામથી ચિત્તોડની ગાદીએ આવ્યા માટે શીસોદિઆ કહેવાયા, એવી વિદ્વાનોની ધારણા છે. એના શબ્દાર્થનો વિચાર કરીએ તો શીસોદિઆનું સંસ્કૃતરૂપ **शिर्षोदिताः** – **शिर्षोदयाः** થાય. જેમ બ્રાહ્મણો બ્રહ્માજીના મુખમાંથી નીકળ્યા મનાય છે, તેમ શીસોદિઆ પણ બ્રહ્માજીના મસ્તિષ્કમાંથી નીકળ્યા છે એમ તેના શબ્દાર્થ ઉપરથી તારવી શકાય છે. ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો મળે છે કે, વલભીવંશનો રાજા શિલાદિત્ય બ્રાહ્મણ સંતાન છે. તેની પરંપરામાં ભટ્ટાર્ક, ગુહિલ અને બાપા રાઉલ વગેરે થયા છે અને શીસોદિઆ બાપ્પા રાઉલના વંશજો છે એટલે કે તે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાંથી ઊતરી આવેલ રાજવંશ છે. અને તેથી જ શીસોદિઆ એ તેઓનું સાર્થક નામ છે. શીસોદિઆ તે સાંડેરકગચ્છના ઉપાસક હતા અને રાણા જૈત્રસિંહ પછી તપગચ્છના ઉપાસક બન્યા છે. અમદાવાદના નગરશેઠનું કુટુંબ તે **શીસોદિઆ ઓસવાળ** છે, જે આજે પણ **તપાગચ્છાધિરાજ પૂ. શ્રીમૂલચંદ્રજી ગણી** મહારાજના આજ્ઞાવર્તી શ્રમણોનું ઉપાસક છે.

આ વંશનો આદિ પુરુષ બાપ્પા રાઉલ છે. તે મૂળે શિલાદિત્યથી ઊતરી આવેલ ગોહિલવંશનો રાજકુમાર હતો. તે ચિત્તોડના મૌર્ય રાજાને મારી મેવાડનો રાજા બન્યો હતો. તેનું આયુષ્ય લગભગ ૧૦૦ વર્ષનું મનાય છે, તેને ઘણી રાણીઓ હતી અને ૧૩૦ પુત્રો થયા હતા. તેના સત્તાસમય માટે સં. ૧૯૧, સં. ૭૮૪, સં. ૮૧૦, અને સં. ૯૦૧ એમ જુદા જુદા અનેક આંકડાઓ મળે છે. વલભીસંવત, વિક્રમસંવત અને મૌર્યસંવતના હિસાબે તે આંકડાઓ બરાબર હશે એમ મનાય છે. બાપ્પાએ મૌર્ય રાજાને મારી ગાદી લીધી એટલે ત્યાં **મૌર્યસંવત** ચાલે એ સ્વાભાવિક છે અને બાપ્પા પોતે વલભીવંશનો છે એટલે **વલભીસંવત** ચાલે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ટોડ જેમ્સ સાહેબ ગુપ્ત સં. ૧૯૧માં બાપ્પાને માને છે, મેવાડની શીસોદિઆની વંશાવલીઓમાં તો બાપ્પા રાઉલને ગુહિલના પિતા તરીકે વર્ણવ્યો છે. વલભીવંશના રાજાઓ ગુપ્ત સં. ૩૭૦ થી ૪૭૦ સુધીનાં તામ્રપત્રોમાં બાપ્પાને પૂજ્ય તરીકે અથવા ગોત્રજ તરીકે યાદ કરે છે. ગૌ. હી. ઓઝા શીસોદિઆની વંશાવલીમાં બાપ્પાનું સ્પષ્ટ નામ આપતા નથી, માત્ર કાલભોજને બાપ્પા તરીકે કલ્પે છે. એટલે ગુહિલ પહેલાં બાપ્પા રાઉલ આવે. બાપ્પા રાઉલ, ભર્તૃભટ્ટ અને અલ્લટ દીર્ઘજીવી રાજાઓ છે. એટલે તે ૯ રાજાઓમાં લગભગ ૪૦૦ વર્ષનો કાળ જાય એ બનવાજોગ છે. આ દરેક ઘટનાઓનો પરસ્પર સમન્વય કરીએ તો બાપ્પા રાઉલ ગુ. સં. ૧૯૧, વિ.સં. ૫૬૬, મૌર્ય સં. ૮૨૧ (૮૨૧+૬૦=૮૮૧)ની આસપાસમાં થયા છે, એમ માનવું એ સુસંગત બીના છે.★

બાપ્પા રાઉલના વંશજો આહડિયા, રાઉલ, રાણા અને શીસોદિઆ વગેરે નામોથી વિખ્યાત છે. તેની **વંશાવલી** આ પ્રમાણે છે :

★ ડો. ડી. આર. ભાંડારકર તથા શ્રી ગૌ. હી. ઓઝા કાળભોજને જ બાપ્પા રાવળ માને છે.

સી. વી. વૈદ્ય 'મધ્યકાલીન હિન્દના ઇતિહાસ'માં કાળભોજને નહીં કિન્તુ ગુહદત્તને જ બાપ્પા રાવળ માને છે.

શ્રીયુત અશોકહર્ષ સં. ૧૦૩૪ના આતપરા શિલાલેખનો આધાર આપી ગુહાદિત્ય અથવા બાપ્પા રાવળ, ગુહિલ, ભોજ, મહેંદ્ર, નાગ, શીલ, અપરાજિત, મહેન્દ્ર અને કાલભોજ એ વંશાવલી આપે છે. આ રીતે ગુહિલનો પિતા ગુહાદિત્ય કે જેને આપણે આદ્ય શિલાદિત્ય કહીએ છીએ તે જ **બાપ્પા રાવળ** છે અને તેનો સમય ગુપ્ત સં. ૧માં આવે છે.

'એકલિંગ માહાત્મ્ય'માં બાપ્પા રાવળને નાગર-**બ્રાહ્મણ** તરીકે ઓળખાવેલ છે.

૧. મિત્ર અને સુભગાદેવી, ૨. મહારાજા શિલાદિત્ય, મૃત્યુ ગુ. સં. ૬૦, ૩. ગુહિલ, ૪. ભોજ, ૫. મહેંદ્ર, ૬. નાગાદિત્ય, ૭. શિલાદિત્ય, ૮. અપરાજિત, ૯. બીજો મહેંદ્ર, ૧૦. કાલભોજ **બાપ્પા** રાઉલ ગુ. સં. ૧૯૧, ૧૧. **ખુમાણ** પહેલો, ૧૨. મત્તટ, ૧૩. **ભર્તૃભટ્ટ** પહેલો, ૧૪. સિંહ, ૧૫. ખુમાણ બીજો, ૧૬. મહાયક, ૧૭. **ખુમાણ** ત્રીજો, ૧૮. ભર્તૃભટ્ટ બીજો, તેને રાઠોડ કન્યા મહાલક્ષ્મી રાણી હતી. ૧૯. **અલ્લટ**, વિ.સં. ૧૦૧૦, તેને હૂણરાજાની પુત્રી હરિયાદેવી રાણી હતી, રાજાએ તેના નામથી હર્ષપુર વસાવ્યું હતું. અલ્લટ આઘાટમાં રહેતો હતો, તેથી તેના વંશજો 'આહડિયા' નામથી પણ ઓળખાય છે. ૨૦. નરવાહન, વિ.સં. ૧૦૨૮, ૨૧. શાલિવાહન, ૨૨ શક્તિકુમાર, વિ. સં. ૧૦૩૪, ૨૩. અંબાપ્રસાદ, ૨૪. શુચિવર્મા, ૨૫. નરવર્મા, ૨૬. કીર્તિવર્મા, ૨૭. યોગરાજ, ૨૮. વૈરાટ, ૨૯. વંશપાલ, ૩૦. વૈરસિંહ, ૩૧. વીરસિંહ, વિ. સં. ૧૧૬૪, ૩૨. અરિસિંહ, ૩૩. ચૌડસિંહ, ૩૪. વિક્રમસિંહ, ૩૫. રાણો **રણસિંહ**, તેનાથી રાઉલ અને રાણા એમ બે શાખાઓ ચાલી, વિ. સં. ૧૨૧૧, ૩૬. ક્ષેમસિંહ, ૩૭. સામંતસિંહ, ૩૮. કુમારસિંહ, ૩૯. મથનસિંહ, ૪૦. પદ્મસિંહ, ૪૧. **જૈત્રસિંહ**, વિ. સં. ૧૨૭૦થી ૧૩૦૯, ૪૨. તેજસિંહ, ૪૩. સમરસિંહ મૃ. સં. ૧૩૫૬, ૪૪. ભુવનસિંહ, તેણે અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહને હરાવ્યો હતો. ૪૫. જયસિંહ, ૪૬. લક્ષ્મીસિંહ મૃ. સં. ૧૩૬૦, ૪૭. અજયસિંહ, ૪૮. ભ્રાતા અરિસિંહ મૃત્યુ સં. ૧૩૬૦, ૪૯. **હમીરસિંહ**, ૫૦. ખેતસિંહ, ૫૧. લક્ષરાજ, ૫૨. **મોકલસિંહ** વિ. સં. ૧૪૮૫, ૫૩. રાણો કુંભાજી મૃ.સં. ૧૫૩૦, ૫૪. રાયમલ્લ મૃ. સં. ૧૫૭૫, ૫૫. સંગ્રામસિંહ, ૫૬. રત્નસિંહ, ૫૭. વિક્રમજીત, ૫૮. **ઉદયસિંહ**, તેણે ઉદયપુર વસાવ્યું. ૫૯. **રાણોપ્રતાપ**, ૬૦. અરસિંહ મૃ. સં. ૧૬૭૭, ૬૧. રાણો કર્ણસિંહ.

(રાણકપુરનો 'ત્રૈલોક્યદીપકપ્રાસાદ'નો શિલાલેખ તથા બાંકીપુરના

ડો. ડી. આર. ભાંડારકર **विप्रकुलानन्दनम्** પાઠ આપે છે. સી. વી. વૈદ્ય તેના બ્રાહ્મણ હોવાની શંકા કરે છે. (તા. ૧૮-૨-૧૯૫૧, 'પ્રજાબન્ધુ')

શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કે. લખે છે કે– કાળભોજ એ જ બાપ્પા છે. ભાંડારકર મેવાડના રાજવંશને નાગર કહે છે તે સં. ૧૦૩૪ના આહડપુરના શિલાલેખના આધારે કહે છે. બાપ્પા રાવળનાં વપ્પ, વોપ્પ, વપ્પક, બપ્પ, બપ્પક, બપ્પાક, બાપ્પ, બાપા અને બાપ એમ ઘણાં નામો છે. કુંભારાણાના સમયે 'એકલિંગ માહાત્મ્ય' બન્યું છે તેમાં બાપાનો સં. ૧૮૦ આપ્યો છે. (સં. ધૂમકેતુ, તા. ૩-૩-૧૯૫૧નું 'સંદેશ')

ખડગવિલાસ પ્રેસનું હિન્દી 'ટોડ રાજસ્થાન'માં પં. ગૌ. હી. ઓઝાની ટિપ્પણી.)

આ રાજાઓમાં ઘણાં જૈનધર્મ-પ્રેમી રાજાઓ થયા છે, જે પ્રસંગે બતાવવામાં આવશે.

મથુરામાં અને વલભીમાં ચોથી આગમવાચના :

વીરનિર્વાણની નવમી સદીનું પહેલું ચરણ તે ભારતવર્ષમાં અશાંતિનો કાળ છે. તે સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધાચાર્ય નંદે વિતંડાવાદ ચલાવ્યો હતો એટલે જનતા ક્ષોભમાં પડી હતી, ઉત્તર ભારતમાં હૂણો અને ગુપ્તોનું ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું એટલે પ્રજાની હાડમારીનો પાર ન હતો, એક સાથે બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો એટલે સર્વત્ર અન્ન-પાણીના સાંસા હતા, ભૂખમરો અને રોગચાળો વધી પડ્યા હતા, આ ભયંકર કાળમાં પાદવિહારી નિર્ગ્રન્થ જૈન મુનિઓની શી દશા થાય ? તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. જૈન શ્રમણોનો વિહાર રોકાઈ ગયો, પઠન-પાઠન બંધ થઈ ગયું અને જિનાગમનો ઉચ્છેદ થવાની ઘડી આવી પહોંચી હતી. અંતે સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનાચાર્ય મલ્લવાદી જીત્યા, ઉત્તર ભારતમાં યુદ્ધો અને બાર દુકાળી ઊતરી ગયાં એટલે સર્વ થાળે પડવા લાગ્યું. આ સમયે આ૦ સ્કંદિલસૂરિ તથા આ૦ નાગાર્જુનસૂરિએ મથુરામાં તથા વલભીમાં મોટું ''મુનિ સંમેલન'' મેળવી ચોથી આગમવાચના કરી, જિનાગમોને ગ્રંથ રૂપે લખ્યા.

આ વાચના ઐતિહાસિક છે. કેમકે અત્યાર સુધી જિનાગમો માત્ર કંઠસ્થ જ રહેતાં હતાં, લખાતાં ન હતાં અને જો વધુ વખત આમ જ ચાલે તો જિનાગમોનો વિચ્છેદ થાય, તેવી પરિસ્થિતિ હતી. ઉક્ત આચાર્યોએ ભાવિ શ્રમણોની શક્તિનું માપ લઈ જિનાગમો ચિરકાળ ટકી રહે એવો ઉપાય યોજ્યો હતો; જેમાં તેઓને ઘણી સફળતા મળી હતી. એટલે આ વાચના બહુ જ મહત્ત્વની લેખાય છે. આ૦ સ્કંદિલ અને આ૦ નાગાર્જુન એ વાચકવંશના પ્રસિદ્ધ વાચનાચાર્યો છે.

આ૦ સ્કંદિલસૂરિએ મથુરામાં ઉત્તરાપથના જૈન શ્રમણોને એકઠા કરી વીર સં. ૮૩૦થી ૮૪૦ સુધીમાં ચોથી આગમવાચના કરી હતી અને સર્વાનુમતે તૈયાર થયેલ પાઠને પુસ્તક રૂપે લખ્યો હતો. આ કાર્યમાં આર્ય જંબૂ અને આ૦ **હિમવંત**નો પૂરો સહયોગ હતો. આ વાચના મથુરામાં જે સ્થાને થઈ તે સ્થાન આજે **ચોરાસી મંદિર** તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં આજે ઉ. વિવેકહર્ષ ગણી પ્રતિષ્ઠિત આ૦ જંબૂસ્વામીની પાદુકા વિરાજમાન છે.

આ૦ નાગાર્જુનસૂરિએ વલભીમાં દક્ષિણાપથના જૈન શ્રમણોને મેળવી વીર સં. ૮૩૦થી ૮૪૦ સુધીમાં ચોથી આગમવાચના કરી હતી અને સર્વસમ્મત આગમપાઠને પુસ્તક સ્વરૂપે લખ્યો હતો. આ કાર્યમાં આ૦ ગોવિંદ અને આ૦ મલ્લવાદી વગેરેનો પૂરો સહકાર હતો.

આ બન્ને વાચનાના આગમપાઠોને પરસ્પર મેળવી તેમાંથી એક ચોક્કસ પાઠ કરવાનું બાકી હતું પણ તેવો યોગ મળ્યો નહીં એટલે એ કાર્ય અધૂરું રહ્યું. તેઓએ પોતપોતાનો આગમપાઠ પોતપોતાના શિષ્યોને આપ્યો અને એ રીતે આ૦ સ્કંદિલની વાચના અને આ૦ નાગાર્જુનની વાચના એમ બે પાઠો કાયમ રહ્યા.

આ વાચના આચાર્ય સિંહસૂરિનો સ્વર્ગવાસ તથા બૌદ્ધાચાર્ય નંદના પરાજય પછી અને વલભીભંગની પહેલાં થઈ છે. આથી અમે વીર સં. ૮૩૦થી ૮૪૦ની સાલવારી આપી છે; તે બરાબર છે. વળી તે સમયે ઉત્તર ભારતમાં ગુપ્ત રાજા હતો અને વલભીમાં આદ્ય શિલાદિત્ય રાજા હતો, તે રાજાઓ વિદ્યાવ્યાસંગી અને ધર્મપ્રેમી હતા. એટલે તેઓના રાજ્યકાળમાં આવી વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓ થાય એ બહુ જ સંભવિત વસ્તુ છે.

આ૦ જિનદાસમહત્તર આ વાચનાને 'માથુરીવાચના' તરીકે ઓળખાવે છે. (નંદીચૂર્ણિ.) ક. સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ લખે છે કે– **जिनवचनं च दुष्षमकालवशादुच्छिन्नामिति मत्वा भगवद्भिनागार्जुन-स्कंदिलाचार्यप्रभृतिभिः पुस्तकेषु न्यस्तम् ॥** (યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૩, શ્લોક ૧૨૦ ની ટીકા.)

આ૦ મલયગિરિજી તથા મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી જણાવે છે કે– આ૦ સ્કંદિલે 'માથુરીવાચના' કરી અને આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે 'વલભીવાચના' કરી. આ ચોથી વાચના અને પાંચમી વાચનાને અનુલક્ષીને લખ્યું હોય એમ સંભવે છે.

આ સિવાય પં. વિજયવિમલની 'ગચ્છાચાર ટીકા' અને 'હિમવંત થેરાવલી'માં પણ આ વાચનાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

'હિમવંત-થેરાવલી'ના અંતે સંસ્કૃત પાઠ છે કે–

''આ૦ સ્કંદિલ, જે ઉત્તર મથુરાના વતની જૈનધર્મી બ્રાહ્મણ મેઘરથ અને રૂપસેનાના સોમરથ નામે પુત્ર હતા. તેમણે બ્રહ્મદ્વિપી શાખાના આ૦ સિંહના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી હતી અને અનુક્રમે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. એકવાર બારવર્ષનો દુકાળ પડતાં ઘણા જૈન શ્રમણોએ વૈભારગિરિ અને કુમારગિરિ ઉપર જઈ અનસન કર્યું. આથી જિનપ્રવચનના આધારભૂત

એકાદશાંગીનો વિચ્છેદ થયાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. એટલે આ૦ સ્કંદિલસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૩માં ઉત્તર મથુરામાં શ્રમણસંઘ મેળવી પોતાના ગુરુભાઈ આ૦ મધુમિત્ર, તેના શિષ્ય આ૦ ગંધહસ્તિ વગેરે ૧૨૫ સ્થવિરોના સહકારથી એકાદશાંગીને વ્યવસ્થિત કરી. આ જ સમયે આ૦ ગંધહસ્તિએ અંગો પર નિર્યુક્તિને અનુસરતાં વિવરણો બનાવ્યાં, અને પોતે રચેલ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર ૮૦૦૦૦ શ્લોકનું મહાભાષ્ય રચ્યું. તેમને ત્રણ પૂર્વનું જ્ઞાન હતું. આ વાચના ''માથુરીવાચના'' તરીકે ઓળખાય છે. મથુરાના ઓસવાળ શ્રાવક પોલાકે આ અંગો, વિવરણો અને ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય તાડપત્ર ઉપર લખાવી મુનિઓને વાંચવા માટે આપ્યાં. આ૦ સ્કંદિલસૂરિ વિ. સં. ૨૦૦માં મથુરામાં જ અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.''

આ લખાણ ઉપરથી આ૦ સ્કંદિલસૂરિની જીવની ઉપર સારો પ્રકાશ પડે છે. તેમણે આગમવાચના કરી, એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે પરંતુ આમાં આપેલા સંવતો વિક્રમના છે ? ગુપ્તના છે ? કે અન્યના છે ? તે સમજાતું નથી. બ્રહ્મદ્વિપીશાખાના આ૦ સિંહને પોતાના દીક્ષાગુરુ બતાવ્યા છે, કિન્તુ 'કલ્પસૂત્ર'ની સ્થવિરાવલીમાં ૩૩. આ૦ સિંહસૂરિ, ૩૪. શ્રાવકગોત્રીય આ૦ ધર્મસૂરિ અને ૩૫. આ૦ સંડિલ્લસૂરિ; એમ પરંપરા છે. એટલે તેઓ તે આ૦ સિંહના વિદ્યાશિષ્ય હોય, એ બનવાજોગ છે.

આ૦ મધુમિત્ર, આ૦ ગંધહસ્તિ અને ગંધહસ્તિ ભાષ્યનો ઇતિહાસ આજે અંધારામાં છે. આ૦ શીલાંકે 'આચારાંગસૂત્ર'ની ટીકામાં શસ્ત્રપરિજ્ઞા ઉપર ગંધહસ્તિ વિવરણ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પરંતુ તે સંબંધે પણ વિશદ ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ૦ સ્કંદિલનો સમય યુગપ્રધાનના યંત્રો પ્રમાણે વીરની નવમી સદીનો પૂર્વ ભાગ નક્કી જ છે. એટલે આ લખાણની કેટલીક વાતો ગંભીર ચિંતવન માગી લે છે.

આ દરેક ઉલ્લેખોનું તારણ એ જ નીકળે છે કે વીરનિર્વાણ સં. ૮૩૦થી ૮૪૦ સુધીમાં આ૦ સ્કંદિલ અને આ૦ નાગાર્જુને ચોથી આગમવાચના કરી, અંગો વગેરેને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં હતાં.

વલભીભંગ :

વલભીભંગના ઉલ્લેખો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે.

૧. **અટ્ટહિપણયાલ વલહીખઓ** ગાથા, પ્રભાવકચરિત્રના વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધના શ્લોકો ૮૧-૮૨, અને તપગચ્છ પટ્ટાવલી વગેરેમાં લખ્યું છે કે વીર સં. ૮૪૫માં વલભીનો ભંગ થયો.

૨. પ્રબંધચિંતામણિ પ્રકાશ પાંચમો, પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ, દુસ્સમકાલશ્રમણસંઘથયં અવચૂરિ, ગાથા સહસ્રી વગેરેમાં એકેક ગાથા છે કે વિક્રમ સં. ૩૭૫માં વલભીભંગ થયો છે.

૩. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ યાને પ્રબંધકોશના મલ્લવાદિપ્રબંધના શ્લોક ૬૬માં લખ્યું છે કે વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીભંગ થયો.

૪. તીર્થકલ્પના સત્યપુર તીર્થકલ્પમાં પાઠ છે કે વિ. સં. ૮૪૫માં ગઝનીપતિ હમીરના સૈન્યે વલભી ભાંગી, શિલાદિત્યને માર્યો.

વલભીભંગ માટે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ૪ સાલવારીઓ મળે છે.

જો કે સામાન્ય ઇતિહાસપ્રેમી તો આ ઉલ્લેખોને વાંચી, ભ્રમમાં પડે તેમ છે. કારણ કે વિ. સં. ૩૭૫ તે વલભીભંગનું નહીં કિન્તુ વલભીરાજ્યનું પ્રારંભ વર્ષ છે. વળી મૈત્રકવંશના દરેક શિલાદિત્યો વિ. સં. ૫૭૩ પછી જ થયા છે. આ સ્થિતિમાં ઉપરના ઉલ્લેખો માટે શંકા પડે એ સ્વાભાવિક છે એટલે તે તે સાલવારીઓને પ્રમાણપૂર્વક નક્કી કરવી જોઈએ.

એ ચોક્કસ વાત છે કે આબુગિરિની તળેટીમાં રહેલ ચંદ્રાવતી ઉત્તર તરફથી આવતા દરેકે દરેક હુમલાઓનું બલિદાન બની છે, એટલે તે ઘણી વાર વસી છે અને ઘણીવાર ભગ્નાવશેષ બની છે. વલભી માટે પણ એવું જ છે. વલભી અનેકવાર સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની બની છે, સમુદ્રમાર્ગે પણ આ નગરી ઘીકતું બંદર બની છે. એટલે શત્રુઓ સૌરાષ્ટ્ર પર ચડી આવે ત્યારે વિશેષતઃ વલભીનો જ નાશ કરતા હતા. આવી રીતે વલભીએ અનેક જન્મ-મરણ કર્યાં છે. ઉપરની જુદી જુદી સાલવારીના આંકડાઓ પણ એ વાતને ટેકો આપે છે. એટલે આપણે ઇતિહાસના આધારે તેનો જ વિચાર કરીએ.

૧. પહેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સંવત ૮૪૫માં વલભીભંગ થયો. એટલે એક વર્ષગણિત પ્રમાણે વિ. સં. ૪૩૫માં અને બીજા વર્ષગણિત પ્રમાણે વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીભંગ થયો, એમ નક્કી થાય છે. આ સૌથી પહેલા વલભીભંગની સાલવારી છે. જૈન ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપકાલીન એક શિલાદિત્ય રાજાના અને વી. સં. ૮૪૫માં વલભીભંગ થયાનાં સૂચનો સ્થાને સ્થાને છે. જૈન લેખકો આ ઘટનાને ખાસ ઉલ્લેખે છે. એટલે એ ઘટના કલ્પનારૂપ નહિ કિન્તુ ખૂબ મહત્ત્વવાળી ઐતિહાસિક છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે અને ઇતિહાસની અમુક મોઘમ વાતો તેની પૂરક બને છે, એટલે આપણે હવે ઇતિહાસનાં પાનાં પણ ઊકેલીએ.

પ્રાચીનકાળમાં દક્ષિણ કાઠિયાવાડનું નામ સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર કાઠિયાવાડ તથા ઉત્તર ગુજરાતનું નામ આનર્ત અને દક્ષિણ ગુજરાતનું નામ અપરાંત મળે છે. તે સમયે વલભીનો પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રમાં જ સામેલ મનાતો હતો, જે પ્રદેશનું બીજું નામ વળાક (વાળાક) પણ મળે છે.

ઇતિહાસ બોલે છે કે પ્રાચીનકાળમાં યાદવોએ, વિક્રમ પહેલાં મૌર્યો, શુંગો, બેક્ત્રિયાના યવનો તથા ઈરાની શાહિઓએ, વિક્રમ પછી ગર્દભિલ્લોએ, વિ. સં. ૧૩૫થી ૪૪૫ સુધી ક્ષત્રપોએ તથા ત્રિકુટોએ, સં. ૪૪૫થી ૫૬૦ સુધી ગુપ્તોએ, સં. ૫૫૫થી ૮૨૫ સુધી વલભીવંશી મૈત્રકોએ અને ત્યાર પછી પ્રતિહાર તથા ચાવડા વગેરેએ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર પર શાસન કર્યું છે.

ક્ષત્રપોનો સળંગ ઇતિહાસ મળતો નથી, તેઓની રાજધાની સંભવતઃ પહેલાં ઘૂમલીમાં અને પછી ઉજ્જૈનમાં હશે. તેઓ સૂબો નીમી કાઠિયાવાડ પર હકુમત કરતા, એમ ગિરનારના ખડકનો લેખ જણાવે છે.

ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ પરના આંકડાઓ તથા બિરુદોના આધારે તેઓની સાલવારી તથા રાજ્યતંત્ર નક્કી કરી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે :

ચષ્ટનવંશી **ક્ષત્રપો** શક સં. ૧૯૮ સુધી બહુ બળવાન હતા, કેમ કે રુદ્રસેન બીજા સુધીના ક્ષત્રપ રાજાઓ પોતાને ''મહાક્ષત્રપ'' તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ શાકે ૧૯૮ થી ૨૪૦ સુધી નબળા પડ્યા અને બીજાના ખંડિયા પણ બન્યા હતા, કેમકે તે દરમ્યાન થયેલ વિશ્વસિંહ, તેનો ભત્રીજો બીજો વિશ્વસિંહ, તેનો કાકાઈ ભાઈ બીજો રુદ્રસિંહ અને તેનો પુત્ર યશદામા પોતાને માત્ર ''ક્ષત્રપ'' તરીકે સંબોધે છે. શાકે ૨૪૩થી ૩૧૦માં થયેલ ક્ષત્રપો પુનઃ બળવાન બન્યા છે, કેમકે સ્વામી રુદ્રદામાનો પુત્ર ત્રીજો રુદ્રસેન અને સ્વામી સત્યસેનનો પુત્ર ચોથો રુદ્રસેન પોતાને 'મહાક્ષત્રપ' તરીકે જાહેર કરે છે. જો કે આ છેલ્લા રાજાઓ ક્ષત્રપ હતા પણ તેઓ ચષ્ટનવંશના સીધા વારસદાર ન હતા. તેમના રાજ્યની સરહદ નાની બની ગઈ હતી, આથી અનુમાન થાય છે કે તે પહેલાં ક્ષત્રપરાજ્યના વિભાગો થઈ ગયા હશે અથવા **બીજાઓએ તેઓના પ્રદેશો દબાવ્યા હશે** પણ તેઓ સ્વતંત્ર હતા એટલે 'મહાક્ષત્રપ' લખાતા હતા. ચોથા રુદ્રસેનનો ભાણેજ સિંહસેન અને સ્કંદ શાકે ૩૧૦ પછી સૌરાષ્ટ્રના રાજા થયા છે પણ તેઓ ગુપ્તસમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત અને બીજા ચંદ્રગુપ્તના ખંડિયા બની ગયા હતા.

ત્રિકુટક રાજાઓની રાજધાની જુન્નેર પાસે ત્રિકુટ નગરમાં હતી. તેઓએ વિ. સં. ૩૦૫ની આસો શુદિ ૧ (તા. ૨૬-૮-૨૪૯)થી **ત્રૈકુટસંવત** ચલાવ્યો છે, જેનાં બીજાં નામો **કલચૂરીસંવત** અને **ચેદીસંવત** પણ છે. ત્રિકુટકવંશના પહેલા રાજા **ઈશ્વરદત્તે** સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી પરંતુ મહાક્ષત્રપ બીજા રુદ્રસેને તેને હાંકી કાઢ્યો હતો. વળી તેના વંશજોએ સમય જતાં ક્ષત્રપોની પડતીનો લાભ લઈ દક્ષિણ ગુજરાતનો ઘણો ભાગ દબાવી ત્યાં સુધી પોતાનું એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. ત્યાર પછી પણ તેઓના હલ્લા ચાલુ રહ્યા અને ક્ષત્રપો વધુ ને વધુ નબળા પડતા ગયા.

ગુપ્તવંશ વિક્રમની ચોથી સદીના છેલ્લા ભાગમાં મધ્ય હિંદમાં સત્તા પર આવ્યો. તેણે પણ વિ. સં. ૩૭૬ કા. સુ. ૧ થી **ગુપ્તસંવત** ચલાવ્યો છે, જેનું બીજું નામ **વલભીસંવત** પણ છે. કેમકે આદ્ય શિલાદિત્યે પણ તે જ સાલમાં વલભીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો મોટો પુત્ર **રામગુપ્ત** ગાદીએ આવ્યો હતો પણ તે મ્લેચ્છોનો કેદી બન્યો, છૂટી આવ્યો અને રાજખટપટનો ભોગ બની મૃત્યુ પામ્યો. એટલે તેની પછી તેનો ભાઈ **ચંદ્રગુપ્ત** રાજા થયો અને તેણે રામગુપ્તની પત્ની ધ્રુવસ્વામિની સાથે લગ્ન કર્યું. (નાટ્યદર્પણ, દેવીચંદ્ર-ગુપ્ત, મુજમલુ તવારિખ, સને ૧૯૪૮ જુનનું વિશાલભારત.)

મહારાજા ચંદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના કીર્તિસ્તંભમાં વર્ણન છે કે— તેણે ગોરખપુર, કાશી, બંગાળ, બિહાર, રજપૂતાના, માળવા અને દક્ષિણની કાંચી સુધી પોતાની આણ વર્તાવી હતી વગેરે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેણે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની આણ વર્તાવી હતી, પરંતુ તેણે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર બે વાર ચડાઈ કરી હોય એમ લાગે છે. પોતે કુમાર હતો ત્યારે તેણે પોતાના પિતાને રાજ્ય વધારવામાં ખૂબ મદદ કરી હતી. તેણે તે દરમ્યાન ગુપ્ત સં. ૬૦ લગભગમાં ભરૂચથી સમુદ્રરસ્તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ત્યાં ગુપ્તરાજ્યની આણ વર્તાવી, પરંતુ આ આજ્ઞાપાલન થોડાં વર્ષો જ ચાલ્યું હોય એમ લાગે છે. કેમકે માલવાના યૌધેયો અને સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપોએ ફરી પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું હતું એટલે જ રાજા ચંદ્રગુપ્તે મહારાજા થયા પછી ગુપ્તસંવત ૭૦ લગભગમાં માળવા, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ફરી ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજવંશોને હરાવી ત્યાં પોતાના સૂબા મૂક્યા હતા. આ રીતે તેણે બે વાર ચડાઈ કરી હોય એમ લાગે છે. ગુપ્તવંશ નબળો

પડતાં ગુપ્ત સં. ૧૮૦ લગભગમાં સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો મિત્રવંશ સૌરાષ્ટ્રની રાજસત્તા પર આવેલ છે.

ગુજરાતના ચાલુ ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપકાલિન પરિસ્થિતિ ઉપર પ્રમાણે વર્ણવી છે. હવે તેમાં વલભીના શિલાદિત્યનું સ્થાન ક્યાં છે તે તપાસીએ.

ક્ષત્રપ રાજા યશદામાના સમયે ક્ષત્રપવંશ નબળો પડ્યો હતો, ત્રિકુટકોના હલ્લાઓ અવારનવાર ચાલુ જ હતા. આ તકનો લાભ લઈ આદ્ય શિલાદિત્યે વલભીમાં પોતાનો પગદંડો જમાવ્યો. તેનું પુણ્ય પાધરું હતું અને કુદરત અનુકૂળ હતી, એટલે વલભીનો રક્ષક રાજા કનકસેનનો વંશજ મરી ગયો અને તે વલભીનો રાજા બન્યો. તેણે પોતાની બહેન ભરૂચના રાજાને આપી હતી, એટલે તેના તરફથી તેને પૂરી મદદ મળી હતી. આ રીતે તે નાની ઉંમરમાં સંભવતઃ વિ. સં. ૩૭૫માં રાજા થયો હોય એમ લાગે છે. વલભીસંવતની શરૂઆત તે સાલથી જ લેખાય છે, તેનું કારણ આવી કોઈ ખાસ ઘટના હશે. શિલાદિત્યે પોતાનું રાજ્ય કુનેહથી ચલાવ્યું હતું. ગુપ્ત સં. ૬૦માં યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વલભી ભાંગ્યુ અને શિલાદિત્યને મારી તેના પુત્રને ખંડિયો રાજા બનાવ્યો. આ ઘટના વીર સં. ૮૪૫, વિ. સં. ૪૩૫, ગુપ્ત સં. ૬૦, શાકે ૩૦૦માં બન્યાનું માની શકાય.

ક્ષત્રપ રુદ્રસેને ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાને માન આપ્યું નહિ. આથી ચંદ્રગુપ્તે મહારાજા થયા પછી ફરી ચડાઈ કરી. માળવા, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રને જીતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં. આ ઘટના વિ. સં. ૪૪૫, શાકે ૩૧૦, ગુપ્ત સં. ૭૦ પછી બની હશે એમ મનાય છે.

આ રીતે રાજા શિલાદિત્ય અને વલભીભંગની ઘટનાઓના ઇતિહાસ સાથે પૂરો મેળ મળી રહે છે. આદ્ય શિલાદિત્યનો પિતા રાજા ન હતો અને તેનો પુત્ર પણ રાજા બની શક્યો ન હતો. એટલે તેની ઘટના અગાધ ઇતિહાસમાં છુપાઈ રહે, એ સંભવિત છે. છતાંય તેનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ ઉપર પ્રમાણે મળી રહે છે, તે ઇતિહાસપ્રેમી માટે આનંદની વાત છે.

એટલે વીર સં. ૮૪૫માં વલભીભંગ થયો, એ સાલવારી સાચી છે. સૌથી પહેલો આ વલભીભંગ છે. આ ઐતિહાસિક વસ્તુ માત્ર જૈન ગ્રંથોમાં સુરક્ષિત જળવાઈ રહી છે અને તે ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રકરણનો ઉમેરો કરે છે. હવે વલભીભંગની બીજી સાલવારીઓનો વિચાર કરીએ.

૨. બીજા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીભંગ થયો છે. વિ. સં. ૩૭૫ કે વિ. સં. ૪૩૫ આ સાલવારીઓનો વીર સં. ૮૪૫માં સમાવેશ થઈ જાય છે. વીરસંવત અને વિક્રમ સંવતની વચ્ચેના આંતરામાં જે ૬૦ વર્ષનો ફરક છે, તેને લીધે જ આ બે સાલવારીઓ ઊભી થાય છે. એટલે આ બીજો ઉલ્લેખ પણ ઉપરનો જ સૂચક છે.

૩. ત્રીજા ઉલ્લેખ પ્રમાણે **पंचर्षित्रिकवत्सरे** પાઠથી વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીભંગ સૂચવ્યો છે, જેનો વીર સં. ૮૪૫ વાળી ઘટનામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અહીં કોઈ વિદ્વાન વિ. સં. ૫૭૩માં વલભીભંગ થયો, એવો અર્થ કરે છે, જે **अंकानां वामतो गतिः** એ ન્યાયે બરાબર નથી. છતાંય કલ્પના ખાતર અથવા 'ટોડ રાજસ્થાન'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ વર્ષાંકને સાચો માનીએ તો એટલું કલ્પી શકાય કે તે અરસામાં ગુપ્તવંશ અને વલભીવંશની રાજ્યકાંતિ થઈ હશે.

૪. ચોથા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિક્રમ સં. ૮૪૫માં વલભીભંગ થયો છે. આ ઘટના લોકપ્રસિદ્ધ છે. રંક વાણિયાની પુત્રીની કાંસકીના કારણે આ વલભીભંગ થયો છે. આ પ્રસંગે શ્રમણસંઘ ત્યાંથી નીકળી પ્રભાસપાટણ, ભિન્નમાલ, મોઢેરા, કાસદ્રહ (કાસંદ્રા), હારીજ વગેરે સ્થળે ચાલી ગયો હતો અને વલભીની જિનપ્રતિમાઓને પણ ત્યાં પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.

ચીની યાત્રી **યુએનચ્વાંગ** વિ. સં. ૭૦૫ પહેલાં ભારતમાં આવ્યો હતો, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવોનાં હજારો મંદિરો હતાં અને વલભીમાં સેંકડો મંદિરો હતાં, એમ તે લખે છે. આ મંદિરો અને વલભીનો વિ. સં. ૮૪૫માં નાશ થયો છે અને ત્યાર પછી વલભી પોતાની તે પૂર્વ જાહોજલાલીને ફરી મેળવી શકી નથી.

અલબેરૂની વિ. સં. ૧૦૮૮માં લખે છે કે– સિંધના અરબી રાજા હશામ ઈબ્ન અમરૂઅલ તઘલખીએ પોતાના સેનાપતિ અમરૂબીન જમાલને દરિયાઈ રસ્તે મોકલી વિ. સં. ૮૧૪માં કાઠિયાવાડના નેઋત્યખૂણે આવેલા બરડ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, જેમાં તેની હાર થઈ હતી. પછી વિ. સં. ૮૩૨માં રંક વાણિયાની શિખવણીથી બરડ ઉપર ફરી હલ્લો કર્યો હતો અને વલભીને સર કર્યું હતું. જો કે તેને જય મળ્યો પણ અચાનક રોગચાળો ફાટી નીકળવાથી તેના સૈન્યનો નાશ થયો હતો. ત્યાર પછી તેણે ગંધાર ઉપર પણ ચઢાઈ કરી હતી.

જો કે અહીં બરડ શબ્દ ઘૂમલીનો પ્રદેશ સમજાય છે કિન્તુ વિદ્વાનો માને છે કે આ બરડ તે જ વલભી છે, જેનો વિ. સં. ૮૩૪ લગભગમાં આરબોને હાથે નાશ થયો છે.

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે કે, ભિન્નમાલના પ્રતિહાર રાજા **નાગાવલોકે** પણ વિ. સં. ૮૧૩માં લાટના રાષ્ટ્રકુટ રાજા કર્કને માર્યો છે. આ સમયે પણ સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ છે. સૌરાષ્ટ્ર ચાવડાઓના હાથમાં આવ્યું તે પહેલાં ભિન્નમાલના પ્રતિહારોના હાથમાં હતું.

આ રીતે વિ. સં. ૮૪૫માં વલભીનો ભંગ એ ઐતિહાસિક બીના બની છે. આજે જૂના ટીલાએ નજરે પડે છે અને તેની વચમાં ત્યાં આજે નવું **વલભી** (વળા) વિદ્યમાન છે.

ચૈત્યસ્થિતિ :

વીર સંવત ૮૮૨ માં ચૈત્ય સ્થિતિ થયેલ છે, એટલે જૈન મુનિઓએ વિ. સં. ૪૭૨ માં વનવાસ બંધ કરી વસ્તીવાસનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ચંદ્રકુલના આ૦ સ્વામી **સમંતભદ્રજીએ** વનમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું હતું. સાથોસાથ નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિર્વૃતિ અને વિદ્યાધર કુલના બીજા શ્રમણો પણ વનમાં રહેવા લાગ્યા હતા અને ત્યારથી વનવાસીગચ્છ ચાલુ થયો છે પરંતુ સમયની વિષમતાથી વનમાં રહેવામાં ઘણી અડચણો ઊભી થવા લાગી. રાજાઓના ભયંકર યુદ્ધો, બારબાર વર્ષોના દુકાળો, આહાર-પાણીની દુર્લભતા, પઠન-પાઠનનો અંતરાય, શ્રુતનો હ્રાસ, સામર્થ્યનો અભાવ, લોકોની અપ્રીતિ અને સંઘની અસ્તવ્યસ્તતા ઇત્યાદિ હાનિકારક પ્રસંગો આવી પડ્યા. આથી શ્રુતધરોએ ગંભીર વિચાર કરી શ્રાવકોની વસ્તીમાં નહીં કિન્તુ મંદિર પાસેના ઉપાશ્રયમાં ઊતરવાની મર્યાદા ચાલુ કરી. આ મર્યાદાનો પ્રારંભ વીર સં. ૮૮૨, વિ. સં. ૪૭૨ માં થયેલ છે. જો કે મુનિઓ ત્યારે વનને બદલે ચૈત્યવસતીમાં માત્ર ઊતરતા હતા કિન્તુ ત્યાં સ્થાનપતિ બનીને રહેતા ન હતા.

તેઓ ચૈત્યવસતીમાં ઊતરવા છતાં **વિહરુક** એટલે સતત વિહારી હતા. સમયના પ્રવાહમાં એ મર્યાદામાં પણ શિથિલતા આવી અને કેટલાએક મુનિઓએ **ચૈત્યવાસ** અપનાવ્યો. વીરનિર્વાણની બારમી એટલે વિક્રમની આઠમી સદીના અંત સુધીમાં તો એ **ચૈત્યવાસ** સર્વથા વિકાર પામી **ઘરવાસ** જેવો બની ગયો હતો.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિં મુનિઓના ચૈત્યવાસનું ચિત્રણ આપે છે કે– આધાકર્મી આહાર, સચિત્તગ્રહણ, ત્રણવાર ભોજન, વિગઈ ગ્રહણ, મુખવાસનો શોખ; પડિલેહણનો ત્યાગ; પલંગ, જોડા, વાહન, શસ્ત્રો, તામ્રપત્રો રાખવાં; પ્રતિમાની રક્ષા માટે પૂજા, ચમત્કારિક જિનપ્રતિમાઓની ભક્તિ; સંસાર સુખ માટે તપસ્યા; હજામત કરાવવી, પ્રસંગે ઓઘો, મુહપત્તિ રાખવાં; એકાંકી પરિભ્રમણ; ચૈત્યવાસ; મઠવાસ; પૂજાપ્રવૃત્તિ; દેવદ્રવ્યભક્ષણ; દેરાસર કરવું; ઉપાશ્રય કરવો; સ્નાન, વિલેપન શોભા; સુગંધી દ્રવ્યનો શોખ; ગામની મમતા, જ્ઞાતિનો આગ્રહ; સ્ત્રીનાચ જોવો, સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ; જ્યોતિષ, નિમિત્ત, વૈદ્યક, મંત્ર, તંત્ર, રાજસેવા, નીચને મદદ કરવી; સુવહિત સાધુની નિંદા, તેને ધર્મોપદેશનો નિષેધ; શાસનની પ્રભાવના માટે લડાઈ-ઝગડા; કુળમર્યાદા તોડવાની ઉશ્કેરણી કરવી; ભયની વાતો; સ્ત્રીનો સ્પર્શ; યુક્તિથી ધનસંગ્રહ; ખરીદેલા ચેલાઓ રાખવા; પ્રભાવના માટે ખોટા અનુષ્ઠાનો; શાસ્ત્રાધાર વગરનાં તપો; ઉજમણાની વિધિ કરવી, મરણના કામમાં પ્રભુપૂજા, મૃતદ્રવ્યગ્રહણ, પૈસા માટે શ્રાવકો પાસે આગમનું વ્યાખ્યાન; મુહૂર્ત બતાવવું; યજ્ઞપૂજા, ગોત્રજઝારણાં; સમ્યક્ત્વને વેચવું; વ્યાખ્યાનમાં સ્ત્રીઓ પાસે ગુણ ગવરાવવા; એકલી પુરુષ સભામાં સાધ્વીઓનું વ્યાખ્યાન કરવું વગેરે વગેરે.

(સંબોધપ્રકરણ–ગુરુઅધિકાર - ગાથા ૫૭થી ૭૩.)

જો કે એક તરફ આવો ભયંકર ચૈત્યવાસ વ્યાપી ગયો હતો, પરંતુ બીજી તરફ પવિત્ર શ્રમણપરંપરા પણ ચાલુ જ હતી. ઇતિહાસ આ શુદ્ધ પરંપરાને 'વિહરુક' તરીકે ઓળખાવે છે.

આ૦ શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ, આ૦ શ્રીવીરગણિ, આ૦ ઉદ્યોતનસૂરિ, આ૦ જસદેવસૂરિ, આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, આ૦ માનદેવસૂરિ, આ૦ દેવસૂરિ, ઉ. અંબદેવ, આ૦ મુનિચંદ્રસૂરિ, આ૦ નેમિચંદ્રસૂરિ* વગેરે આચાર્યો વિહરુક અને શુદ્ધ સંયમી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ શુદ્ધ પરંપરાની દોરવણીથી ઘણા ચૈત્યવાસીઓએ ક્રિયોદ્ધાર કરી શુદ્ધમાર્ગ સ્વીકાર્યો છે. સમય જતાં આ શુદ્ધ પરંપરામાં પણ વિકૃતિ થવાની ઘડીઓ આવી પહોંચી હતી, કિન્તુ આ૦ **શ્રીજગતચંદ્રસૂરિએ** અને ત્યાર બાદ આ૦ **શ્રીઆનંદવિમલસૂરિએ** સાવધાન રહી ક્રિયોદ્ધાર કરી શુદ્ધ પરંપરાને અવિછિન્ન રાખેલ છે.

★ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્ર, મહાવીર ચરિયં, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ–પ્રશસ્તિ વગેરે.

અમને તો લાગે છે કે, દિગમ્બર મુનિઓએ પણ વિ. સં. ૪૭૨ માં વનવાસ છોડી નિસિહિયાજીમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું હશે. તેમાં પણ વિકૃતિ થતાં ચૈત્યવાસની અસર થઈ છે અને વિ. સં. ૧૨૧૯ પછીથી મઠવાસ ચાલુ થયો છે. તેઓમાં આ મઠવાસીઓનું નામ ભટ્ટારકજી છે. દિગમ્બરોમાં શુદ્ધ પરંપરા ચાલુ રહી નહીં, તેથી તેમાં ક્રિયોદ્ધાર કરનાર કોઈ નીકળ્યું નહીં. એટલે આજે તે સમાજમાં અવિચ્છિન્ન શ્રમણપરંપરા રહી નથી.

આ રીતે જૈન મુનિઓમાં વિ. સં. ૪૭૨ થી વનવાસ બંધ થયો છે, ચૈત્યવસતીમાં રહેવાનું ચાલુ થયું છે. અને સં. ૭૮૦ થી ચૈત્યવાસ પ્રવર્ત્યો છે. ચૈત્યવાસ વિ. સં. ૧૨૮૫ થી સદંતર બંધ છે અને જૈન મુનિઓ માત્ર ઉપાશ્રયમાં ઊતરે છે.

પ્રકરણ : ૨૪

આચાર્ય શ્રીવિક્રમસૂરિ

શ્રીદેવાનંદસૂરિની પાટે આ૦ શ્રીવિક્રમસૂરિ થયા છે. તેમનું કંઈ પણ ચરિત્ર મળી શકતું નથી. 'વીરવંશાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે તેમણે ધાંધાર દેશના ગાલા નગરમાં પરમાર ક્ષત્રિયોને ઉપદેશી **જૈનધર્મી** બનાવ્યા હતા.

આ અરસામાં એટલે વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદીમાં આ૦ શિવશર્મસૂરિ, આ૦ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર, સંઘદાસગણિ મહત્તર, ધર્મસેનગણિ મહત્તર, ધર્મદાસગણિ મહત્તર, જિનદાસગણિ મહત્તર, આ૦ વિમલચંદ્રસૂરિ, પંડિત ચંડ વગેરે પ્રભાવકો થયા છે. સંભવ છે કે આ૦ સ્કંદિલસૂરિ અને આ૦ દેવર્ધિગણિની વાચનાઓના મધ્યકાળના આ **ગ્રંથકારો** છે.

આ૦ શિવશર્મસૂરિ :

આ આચાર્યે દૃષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વની પાંચમી 'ચવણવત્થુ'ના ચોથા 'કમ્મપયડિપ્રાભૃત'માંથી ઉદ્ધરીને કર્મવિષયક **કમ્મપયડિ** શાસ્ત્ર રચ્યું છે, જે કર્મ વિષયનો પ્રાચીન ગ્રંથ છે, એમાં વિષયનિરૂપણની ગૂંથણી અજોડ છે. પ્રાચીન કાળના શ્વેતામ્બર આચાર્યો અને દિગમ્બર આચાર્યો આ ગ્રંથને પ્રમાણ કોટિનો માને છે. તેનું પ્રમાણ ૪૭૫ પ્રાકૃત ગાથાનું છે. પછીના આચાર્યોએ તેના ઉપર ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓની રચના કરી છે.

આ સિવાય તેમણે એ જ 'કમ્મપયડિપાહુડ'ના આધારે પાંચમો શતક નામનો 'કર્મગ્રંથ' બનાવ્યો છે, જે ૧૧૧ ગાથાપ્રમાણ છે. પછીના આચાર્યોએ તેને પણ ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓ વડે વધુ સુપાઠ્ય બનાવ્યો છે. આ આચાર્ય વિક્રમની પાંચમી સદીમાં થયા છે.

આ૦ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર :

આ૦ ચંદ્રર્ષિ મહત્તરે પૂર્વશ્રુતના આધારે ''પંચસંગ્રહ'' ગ્રંથ બનાવ્યો છે, જેમાં ૧. શતક, ૨. સપ્તતિકા, ૩. કષાયપ્રાભૃત, ૪. સત્કર્મ અને ૫. કર્મપ્રકૃતિ; એમ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે, તેથી તેનું નામ 'પંચસંગ્રહ' રાખવામાં આવ્યું છે. તેની ગાથા ૯૬૩ છે, ભાષા પ્રાકૃત છે, ૯૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની તેની ટીકા પણ પોતે જ બનાવી છે. ટીકામાં પોતે 'સપ્તતિકા'ને દૃષ્ટિવાદના નિચોડ તરીકે ઓળખાવી છે. આ આચાર્યનો સમય વિક્રમની ત્રીજીથી પાંચમી સદી મનાય છે.

વાચક શ્રીસંઘદાસગણી મહત્તર :

શ્રીસંઘદાસગણીએ ગદ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં **'વસુદેવહીંડી'** બનાવ્યો છે, જેમાં કૃષ્ણ વાસુદેવના પિતા વસુદેવનું ચરિત્ર છે. કથાસાહિત્યમાં સૌથી પ્રાચીન અને આધારભૂત આ ગ્રંથ છે, તેનો પ્રથમ ભાગ મળે છે. તેમણે 'બૃહદ્કલ્પ' ઉપર લઘુભાષ્ય ગા. ૭૬૦૦ અને કલ્પભાષ્યના અંગરૂપ મનાતા પંચકલ્પ ઉપર **મહાભાષ્ય** ગા. ૨૫૭૪ રચ્યું છે. આ મહત્તર વિક્રમની ચોથી સદીમાં થયા છે.

ધર્મસેનગણી મહત્તર :

શ્રીધર્મસેનગણી મહત્તરે 'વસુદેવહીંડી'નો બીજો ભાગ બનાવ્યો છે. સંભવ છે કે તેઓ શ્રીસંઘદાસગણી મહત્તરના શિષ્ય હોય અને ગુરુજીનું અધૂરું કામ તેમણે પૂરું કર્યું હોય.*

આ૦ રાજર્ષિ ધર્મદાસગણી મહત્તર :

વિજયપુરમાં **વિજયસેન** નામે રાજા હતો. તેને અજયા અને વિજયા નામની રાણીઓ હતી. વિજયા રાણીને સુજય નામે ભાઈ હતો અને **રણસિંહ** નામે પુત્ર થયો. પરંતુ આ પુત્રનો જન્મ થતાં જ રાણી અજયાએ શોક્યના દ્વેષથી રણસિંહને માતાથી જુદો કરાવ્યો. એ વસ્તુની જાણ થતાં રાજા વિજયસેન, રાણી વિજયા અને સુજયે સંસારની અસારતા સમજી ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓ અનુક્રમે ભણી-ગણીને જ્ઞાની થયા અને ગણી-મહત્તર બન્યા. રાજા વિજયસેનનું નામ **ધર્મદાસગણી** મહત્તર, સુજયનું નામ **જિનદાસગણી** મહત્તર અને વિજયાનું નામ **વિજયશ્રી** પડ્યું.

માતાપિતાથી જુદો કરાયેલ રણસિંહકુમાર સુંદર ખેડૂતને ત્યાં મોટો થયો. ભગવાન પાર્શ્વનાથની પૂજા કરતાં કરતાં અધિષ્ઠાયકની સહાયથી વિજયપુરનો રાજા બન્યો; કનકવતી, કમળવતી અને રત્નવતીને પરણ્યો અને પુત્રપરિવારથી સુખી બન્યો. એકવાર તેને આકરી નૈતિક કસોટી આવી પડી, તેમાં તે ફસાઈ પડ્યો અને ધર્મવિમુખ બની અન્યાયી તથા પાપમય જીવન વીતાવવા લાગ્યો. રાજાના ત્રાસથી પ્રજામાં હાહાકાર મચી ગયો.

આ તરફ ધર્મદાસગણી મહત્તરે અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પોતાના

★ વસુદેવહીંડી, આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃત તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, સંસારદાવાનલ સ્તુતિ, દિગમ્બરીય મહાપુરાણ, જયધવલા, કાદંબરી, કાદંબરીની ટીકા, શ્રીપાળ રાસ વગેરે ઘણા ગ્રંથો એવા છે કે જેના બનાવનાર ગુરુ-શિષ્ય, વૃદ્ધ-લઘુ કે પિતા-પુત્રનાં યુગલો છે. તે દરેકમાં સૌથી પહેલો વસુદેવહીંડી હશે, એમ લાગે છે.

પુત્ર રણસિંહના ઉપકાર માટે પ્રાકૃત ભાષામાં ૫૪૪ ગાથામાં 'ઉપદેશમાલા' બનાવી રાખી હતી, જે જિનદાસગણી મહત્તરને કંઠસ્થ હતી. જિનદાસગણી તથા સાધ્વીજી વિજયશ્રીએ વિજયનગરના ઉદ્યાનમાં પધારી રાજાને ન્યાયી તથા ધર્મી બનવાનો ઉપદેશ આપી 'ઉપદેશમાલા'નું અધ્યાપન કરાવ્યું અને રાજા રણસિંહ પણ ઉપદેશમાલાને મુખપાઠ કરી પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરતો પુનઃ ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર થયો, શુદ્ધ સમકિતી અને દૃઢ શ્રાવક બન્યો, કેટલેક કાળે કમળવતીના પુત્રને રાજગાદીએ સ્થાપી પોતે આ૦ મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ મુનિ બન્યો અને વિશુદ્ધ ચારિત્રને આરાધી કાળ કરી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો.

રણસિંહના પુત્રે અને પ્રજાએ પણ 'ઉપદેશમાલા'નું પઠનપાઠન ચાલુ રાખ્યું અને એ રીતે 'ઉપદેશમાલા' ચિરંજીવ બની. આ 'ઉપદેશમાલા'ની રચનાનો ઈતિહાસ છે.

ધર્મદાસગણી મહત્તરે પોતાના પુત્રને પ્રતિબોધવા માટે ઉપદેશમાલા બનાવી છે. તેમાં આચારનું પ્રતિપાદન છે, અસરકારક ઉપદેશ છે, સચોટ દલીલો છે, અનેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો છે, 'આનો અભ્યાસી અનંત સંસારી ન હોય તો ધર્મી બને જ બને.' એવું પ્રતિજ્ઞાવચન છે.

તેમાં ગ્રંથકારે પોતાનું નામ આ રીતે બતાવ્યું છે–

धंत-मणि-दाम-ससि-गय-णिहि, पयपढमक्खराभिहाणेण ।
उवएसमालपगरणमिणमो रइयं हिअट्ठाए ॥५३७॥

ધંત, મણિ, દામ, સસિ, ગય અને ણિહિ. આ પદોના પહેલા અક્ષરો (**धम्मदासगणि**)થી તૈયાર થતા નામવાળા મુનિએ હિતબુદ્ધિથી આ 'ઉપદેશમાલા' પ્રકરણ રચ્યું છે.

આ સિવાય ગાથા ૫૪૦માં પણ તેમણે **धम्मदासगणिणा** એમ સ્પષ્ટ પોતાનું નામ બતાવ્યું છે.

'ઉપદેશમાલા' પર આ૦ સિદ્ધર્ષિગણીએ, સં. ૧૨૩૮માં અશ્વાવબોધ તીર્થમાં આ૦ રત્નપ્રભસૂરિએ દોઘટ્ટી, અને રામવિજયજીએ ટીકાઓ બનાવેલ છે.

ધર્મદાસગણીજીના સત્તાસમય માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે.

૧. ટીકામાં તેમને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય બતાવ્યા છે. તેથી કોઈ તેમને વીરનિર્વાણની પહેલી સદીમાં મૂકે છે.

૨. તેમણે ઉપદેશમાલામાં ગુરુઉપદેશના આધારે ઉપદેશમાલાની રચના, તીર્થંકર **कइयावि** (કોઈ કાળે) મોક્ષ ગયાનું સૂચન, ત્રણ મોક્ષમાર્ગ અને ત્રણ સંસાર માર્ગનું પ્રવચન, સંવિજ્ઞપાક્ષિકનું વર્ણન તથા વિનયરત્ન, સ્થૂલિભદ્રમુનિ, સિંહગુફાવાસી મુનિ, મંગૂસૂરિ, વજ્રસ્વામી, કાલિકાચાર્ય વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો સૂચવ્યાં છે. તેથી કોઈ તેમને વિક્રમની બીજી સદી પછી મૂકે છે.

૩. ઉપદેશમાલામાં સૂચવેલ કાલિકાચાર્ય અને દત્તનો પ્રસંગ તૂરમણીમાં બન્યો છે. આ તૂરમણી તે હૂણસમ્રાટ તોરમાણની રાજધાની પવ્વઇયા જ હોય તો તે ઘટના ત્યાં વિક્રમની પાંચમી સદી પછી બની છે. સમ્રાટ તોરમાણનો એ સત્તાસમય છે અને પૂ. શ્રીદેવર્ધિગણીના વાચના સહાયક શ્રીકાલિકાચાર્યનો પણ એ વિદ્યમાનતા કાળ છે. આ રીતે પણ આ૦ ધર્મદાસગણીનો સત્તાસમય વિક્રમની પાંચમી સદીમાં સ્થાપવો પડે છે.

અમે આ આચાર્યને પાંચમી સદીના આચાર્યો સાથે દાસાન્ત નામોની સમાનતાથી મૂક્યા છે.

'ઉપદેશમાલા'ની એક ગાથા પરથી પણ તેમના સમય માટે કંઈક કલ્પના કરી શકાય છે. તેમણે પોતાનો પરિચય ગા. ૫૩૭માં અને ફરીવાર ગા. ૫૪૦માં આપ્યો છે. આમ બે વાર પરિચય આપવાનું કંઈક કારણ હોવું જોઈએ. તેમણે ગા. ૫૩૭માં પોતાનું નામ સૂચવવા માટે **घंत मणि दाम ससि गय** અને **णिहि** શબ્દો લખ્યા છે. આ શબ્દોમાં પણ કંઈક ગંભીર આશય હોવાનો સંભવ છે. શું એમાં સાલવારી તો નહીં આપી હોય ? એવા ગંભીર મહર્ષિઓની રચનામાં એવું તત્ત્વ છુપાયું હોય, તો તે બનવાજોગ છે.* એટલે આપણે એ દૃષ્ટિએ તે શબ્દોને ઉકેલીએ તો તેમાંથી નીચે પ્રમાણે આંકડાઓ સૂઝી આવે છે. -

૧. **घंतमणिदाम** – અંધારામાં મણિમાલા જેવા.

૨. **घंत १ मणि ७● दाम ५** = સં. ૫૭૧.

૩. **दाम ससि गय** = સં. ૮૧૫.

★ ઉપદેશમાળામાં ૫૪૪ ગાથાઓ છે. તેના આધારે મૃત્યુજ્ઞાન જાણી શકાય છે. રાજાની નોકરી, પરદેશગમન, વ્યાપારગમન, રોગ, યુદ્ધ, બાલકજન્મ અને અનશનના પ્રસંગે કેટલું આયુષ્ય છે તે જાણી શકાય છે.

(દિનશુદ્ધિ-દીપિકાનું પરિશિષ્ટ ''ઉપદેશમાલા-ગાથા શકુન'')

● મણિના ભેદો – ૧. પદ્મરાગ, ૨. ઇન્દ્રનીલ, ૩. મરકત, ૪. વૈડુર્ય, ૫. લસણિયા, ૬. ગોમેધ, ૭. સ્ફટિક અને બીજા ભેદો પણ મળે છે.

૪. **ધંત મણિ દામ સસિ** = અંધારામાં મણિ જેવા ચંદ્રગુપ્તના.

૫. **ગય નિહિ (પય પઢમ)**= સં. (૧) ૯૮.

૬. **સસિ ૧ ગય ૮ નિહિ ૯** = સં. ૯૮૧.

આ ઉપરથી સં. ૫૭૧, સં. ૮૧૫, સં. ૧૯૮, સં. ૯૮૧ના આંકડાઓ મળે છે. યદિ તે વિક્રમ, મૌર્ય, ગુપ્ત અને વીરનિર્વાણ સંવતના આંકડાઓ હોય તો ધર્મદાસગણિનો સત્તાસમય વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદી આવે છે અને એ કલ્પના સાચી હોય તો તેમને ભ. મહાવીરસ્વામીના સંતાનીય આ૦ શ્રીવીરસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય માની શકાય.

જિનદાસગણી મહત્તર :

આ જિનદાસગણી મહત્તર આ૦ ધર્મદાસગણીના સંસારીપક્ષે સાળા અને મુનિપક્ષે ગુરુભાઈ છે. રાજા રણસિંહને તેમણે જ ઉપદેશમાલા આપી છે.

પ્રસિદ્ધ ચૂર્ણિકાર જિનદાસગણી મહત્તર આમનાથી જુદા છે.

આ૦ વિમલચંદ્રસૂરિ :

આ૦ શ્રીવજ્રસેનસૂરિના પટ્ટધર શિષ્ય નાગેન્દ્રસૂરિના નાગેન્દ્ર-ગચ્છમાં આ૦ રાહુસૂરિની પાટે આ૦ વિજયસૂરિ થયા અને તેમની પાટે આ૦ **વિમલચંદ્રસૂરિ** થયા છે. તેઓ પૂર્વધર હતા. તેમણે 'પઉમચરિયં' અને 'હરિવંશચરિયં' નામના ચરિત્રગ્રંથો બનાવ્યા છે. એકમાં રામાયણનું અને બીજામાં મહાભારતનું વસ્તુદર્શન છે. એને જૈન રામાયણ તથા જૈન મહાભારત કહીએ તો ચાલે. બન્નેની ભાષા પ્રાકૃત છે, રચનાશૈલી સુંદર, ભાવવાહી અને પદ્યબંધ છે.

આ૦ ઉદ્યોતનસૂરિ 'કુવલયમાલા'માં તેની પ્રાકૃત રચના પર પ્રશંસાનાં પુષ્પ વેરતાં સાફ કહે છે—

जारासियं विमलंको, विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ।
अमयमइयं च सरसं, सरसंचियं पाइयं जस्स ॥

શ્રીવિમલાંકસૂરિએ જેવો વિમળયશ મેળવ્યો, તેવા વિમળયશને બીજા કોણ મેળવી શકે ? કારણ કે તેમનું પ્રાકૃત સાહિત્ય પ્રકૃતિદ્યોતક છે, સ્વરથી ગૂંથેલું છે, મધુર સૂરવાળુ છે; સરસ છે, અમૃતમય છે, અમદમય છે. વિમલાંકના વિમલયશને બીજો કોઈ ન મેળવી શકે તો શશાંક શેનો

મેળવી શકે ?* ખરેખર તેમની રચનાશૈલી વિમળતાવાળી છે.

તેમના આ બે ગ્રંથોમાંનો 'પઉમચરિયં' ઉપલબ્ધ છે, જે દશ હજાર શ્લોકપ્રમાણ છે અને તે બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે અને છપાઈ પણ ગયો છે.■

સૂરિજીએ 'પઉમચરિયં'માં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

"पंचेव य वाससया, दुसमाए तीसवरिससंजुता ।
वीरे सिद्धिमुवगए, तओ णिबद्धं इमं चरियं ॥१०३॥

राहूनामायरिओ, ससमय-परसमयगहियसब्भाओ ।
विजओ अ तस्स सीसो, नाइलकुलवंसनंदियरो ॥११७॥

सीसेण तस्स रइयं, राहवचरियं तु सूरिविमलेण ।
सोऊणं पुव्वगए, नारायणसीरि-चरियाइं ॥१२८॥

વીરનિર્વાણ સં. ૫૩૦માં 'પઉમચરિયં' રચ્યું. નાગિલકુળમાં સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્રના જ્ઞાતા આ૦ રાહૂસૂરિ થયા, તેમની પાટે આ૦ વિજયસૂરિ થયા, તેમના પટ્ટધર વિમલસૂરિએ પૂર્વોમાં રહેલ વાસુદેવ વગેરેનાં ચરિત્રો સાંભળી આ 'રાઘવચરિત્ર' બનાવ્યું.

અહીં આચાર્યશ્રી પોતાનો સમય વીરની છઠ્ઠી સદીમાં બતાવે છે. જ્યાં ગ્રંથકાર પોતે જ આવો સ્પષ્ટ સમયનિર્દેશ કરે, ત્યાં કોઈ જાતની શંકાને સ્થાન જ રહેતું નથી પરંતુ નાગિલકુલ વીર સં. ૬૦૦ પછી સ્થપાયું છે, તો પછી વીર સં. ૫૩૦માં તે કુળમાં આ આચાર્ય થયા છે એ બને જ કેમ ? એટલે કે તેમનો સમયનિર્ણય ઘણું સંશોધન માંગી લે છે. તેઓ વિક્રમની પાંચમી સદી દરમ્યાનકાળના આચાર્ય છે. તેઓ પૂર્વધર છે અને પૂર્વધરનો કાળ વિ.સં. ૫૯૦ સુધીનો છે. એટલે તેઓ વિ.સં. ૫૯૦ પહેલાં થયા છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.■ અમે તો તેમને વિવાદગ્રસ્તકાળના કારણે વિવાદગ્રસ્તકાળવાળા આચાર્યો સાથે અહીં મૂક્યા છે.

★ **इसके सिवाय प्राकृत 'पउमचरियं'की रचना जितनी सुंदर, स्वाभाविक और आडम्बर रहित है, उतनी (आ० हरिषेण के) 'पद्मचरित'की नहीं है ।**

(श्रीयुत नाथुराम प्रेमी का 'जैन साहित्य और इतिहास' पृष्ठ : २७६)

● પ્રો. હર્મન જેકોબી સંપાદિત આ૦ વિમલસૂરિનું પઉમચરિયં ભાવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવ્યું છે.

■ ડો. વિંટરનીત્સ, ડો. લોયમેન વગેરે આ૦ વિમલસૂરિને વીર સં. ૫૩૦માં વિદ્યમાન હોવાનું માને છે. ડો. કીથ, ડો. બુલહર વગેરે આ આચાર્યને ઈસ્વીસનની ૭મી સદીમાં વિદ્યમાન હોવાનું માને છે.

આ૦ શ્રીવિમલસૂરિનાં પ્રાકૃત 'પઉમચરિયં' તથા 'હરિવંશચરિયં'ના આધારે દિગમ્બરાચાર્ય રવિષેણે વિ. સં. ૬૩૪માં સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતના જ સંવર્ધિત અનુવાદ જેવું અઢાર હજાર શ્લોકનું 'પદ્મચરિત', ત્યાર પછીના થોડાંએક વર્ષોમાં થયેલ દિગમ્બર મહાકવિ સ્વયંભૂ તથા ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ અપભ્રંશમાં 'પઉમચરિયં' અને 'હરિવંશચરિયં' તથા કલિકાલસર્વજ્ઞ આ૦ હેમચંદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' અન્તર્ગત 'રામચરિત્ર' તથા 'નેમિનાથચરિત્ર' બનાવેલ છે. એટલે કે આ૦ વિમલસૂરિની રચના બહુ પ્રમાણભૂત અને આધારભૂત મનાય છે.

સં. ૯૨૫માં 'ચઉપન્નમહાપુરિસચરિયં' દશ હજાર શ્લોકપ્રમાણના કર્તા નિર્વૃતિકુળના આ૦ માનદેવસૂરિના શિષ્ય આ૦ વિમલમતિ અપરનામ આ૦ શીલાચાર્ય હતા. આ આ૦ વિમલસૂરિથી જુદા છે.

પંડિત ચંડ :

પંડિત ચંડ મહાન વિદ્વાન હતો. તેણે 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' બનાવ્યું છે, જે પ્રાકૃત ભાષાનાં દરેક વ્યાકરણોમાં સૌથી પ્રાચીન છે અને ઘણું જ નાનું છે. તેમાં તેમણે અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે.

આ વિદ્વાનના સમયનિર્ણય માટે પણ વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ડો. હોર્નલે તો પં. ચંડને ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં મૂકે છે, કોઈ તેને પછીના સૈકાઓમાં મૂકે છે.

ખાસ કરીને પ્રાકૃત ગ્રંથસાહિત્યનો પ્રારંભિક કાળ વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદી છે. એટલે અમે પણ 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'ના કર્તા પંડિત ચંડને અહીં લખ્યા-લીધા છે.

આ૦ શ્રીઅજ્ઞાત :

'ધમ્મિલહીંડી' ગ્રંથ પણ આ જ સદીઓમાં બન્યો છે, જેમાં વર્ણન ભાગ ઓછો છે અને કથાભાગ વિશેષ છે. આના ગ્રંથકાર કોણ છે ? તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

પ્રકરણ : ૨૫

આચાર્ય શ્રીનરસિંહસૂરિ

આ૦ વિક્રમસૂરિની પાટે આ૦ નરસિંહસૂરિ થયા છે. તેમના માટે કહ્યું છે કે–

नरसिंहसूरिसीदूतोऽखिलग्रन्थपारगो येन ।
यक्षो नरसिंहपुरे, मांसरतिं त्याजितः स्वगिरा ॥

અર્થાત્– તેઓ સમસ્ત સિદ્ધાંતમાં નિષ્ણાત હતા. તેમણે નરસિંહપુરમાં સર્વભક્ષી યક્ષને પ્રતિબોધ કરી માંસ-ભક્ષણનો ત્યાગી બનાવ્યો હતો.

તેઓ મહાજ્ઞાની અને સફળ ઉપદેશક હતા. તેમણે ઉમરકોટ તથા તેની આસપાસનાં નગરોમાં નવરાત્રિની આઠમે પાડાનું બલિદાન અપાતું હતું, તે બંધ કરાવ્યું. મેવાડના ખુમાણકુલના સૂર્યવંશી રજપૂતોને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યા હતા. તેમાંના અનેક રજપૂત કુમારોને દીક્ષા આપી હતી. તેમના પટ્ટધર આ૦ સમુદ્રસૂરિ આ ખુમાણકુલના જ નબીરા હતા.

પ્રકરણ : ૨૬

આચાર્ય શ્રીસમુદ્રસૂરિ

આ૦ નરસિંહસૂરિની પાટે આ૦ સમુદ્રસૂરિ થયા છે. તેઓ અજોડ વાદી હતા. આ૦ મુનિસુંદરસૂરિ લખે છે કે–

'ખુમાણ રાજાના કુળમાં સમુદ્રસૂરિ થયા, તેમણે દિગમ્બરોને વાદમાં હરાવ્યા, અને નાગહ્રદમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પોતાને આધીન કર્યું.'

(ગુર્વાવલી, શ્લોક ૨૯)

તેઓ શિલાદિત્ય વંશના બાપા રાઉલના પુત્ર પહેલા ખુમાણના પુત્ર હતા. ખુમાણ રાજાના વંશજો પાછળથી 'શીસોદિયા' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

આ૦ સમુદ્રસૂરિ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય, મહાપ્રતાપી, તપસ્વી, વિદ્વાન અને વાદી હતા. ચિત્તોડનો રાણો કુટુમ્બી હોવાથી તેઓશ્રીને બહુ માનતો હતો.

તેઓશ્રીએ દિગમ્બરોને વાદમાં જીતી લીધા અને નાગહ્રદ તીર્થની રક્ષા કરી હતી. બાહડમેર, કોટડા વગેરે પ્રદેશોમાં વિચરી શાસનપ્રભાવના કરી હતી, જૈન ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો અને ત્યાંની ચામુંડાદેવીને પણ પ્રતિબોધી હતી.

તેમણે વૈરાટનગરમાં પણ દિગમ્બરોને હરાવી જયનાદ ગજાવ્યો હતો અને શ્વેતાંબર ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો.

આ અરસામાં આ૦ ભૂતદિન્નસૂરિ, આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ, આ૦ કાલકસૂરિ (ચોથા), આ૦ સત્યમિત્રસૂરિ વગેરે વાચનાચાર્યો અને યુગપ્રધાનો થયા છે. તેમનું ચરિત્ર વાચકવંશ (પૃ.૧૫૫), યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી (પૃ. ૧૫૯) અને દેવર્ધિગણી પટ્ટાવલી (પૃ. ૨૪૧)માં વિસ્તારથી આપ્યું છે. વળી આ જ અરસામાં વલભીમાં **પાંચમી આગમવાચના** અને વડનગરમાં સંઘસમક્ષ 'કલ્પસૂત્ર'નું વાચન થયાં છે.

વલભીમાં પાંચમી આગમવાચના :

આ૦ સ્કંદિલસૂરિએ મથુરામાં ચોથી આગમવાચનામાં જે આગમો લખ્યાં હતાં, તેનો વારસો આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ પાસે હતો અને આ૦ નાગાર્જુનસૂરિએ વલભીમાં વાચના કરી જે આગમો લખ્યાં હતાં, તેનો વારસો આ૦ ભૂતદિન્નસૂરિ તથા આ૦ કાલકસૂરિ (ચોથા) પાસે હતો.

આ આચાર્યોએ વીર સં. ૯૮૦માં વલભીમાં મોટું મુનિસમ્મેલન મેળવ્યું, અને તેની રૂબરૂમાં ચોથી આગમવાચનાના બન્ને પાઠોને તપાસી એક ચોક્કસ પાઠ તૈયાર કર્યો, જેમાં આ૦ સ્કંદિલની વાચનાના પાઠને કાયમ રાખ્યો અને આ૦ નાગાર્જુનની વાચનાના પાઠને **વાયણંતર** કહી સાથે જ દાખલ કર્યો. આ ઉપરાંત તે બન્નેય વાચનાના પાઠાંતરો હતા, તેને પણ **એગે૦** વગેરે સંકેતોથી કાયમ જ રાખ્યા છે અને એ રીતે દરેક આગમોને **પુસ્તકારૂઢ કર્યા છે.** લખવાની સરળતા માટે ફરી ફરી આવતા પાઠોને પૂર્વે લખેલ સ્થાનોની સાક્ષી આપી ટૂંકાવી દીધા છે. આગમોમાં **૧૧ અંગો** સૌની પછી લખ્યાં છે.

આ રીતે આ મુનિસમ્મેલનમાં ૮૪ આગમ, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, કમ્મપયડિ અને તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરે શાસ્ત્રો મળીને ક્રોડો શ્લોકપ્રમાણ સાહિત્ય પુસ્તકારૂઢ થયું છે. જો કે તેમાંથી પણ કાળના પ્રભાવે ઘણું સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. પરમ સૌભાગ્યની વાત એ છે કે આપણને આજે જે આગમો મળે છે, જે અસલી જિનવાણી જળવાઈ રહી છે, તે આ **આગમવાચના**નું જ મીઠું પરિણામ છે.

ચોરાશી જિનાગમો :

આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે વલભીમાં વીર સં. ૯૮૦માં પાંચમી આગમવાચનામાં અર્ધમાગધી તથા પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૪ આગમો લખ્યાં હતાં, જેનાં નામો અને ટૂંકો પરિચય નીચે મુજબ છે.

૮૪ આગમો :

૧. **આયરંગસુત્ત** (આચારાંગ) : જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૨૫ અધ્યયનો અને ૨૫૨૫ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યપદ્ય રચના છે. આ સૂત્રમાં મુનિઆચારનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન છે. એટલે કે મુનિને ઉદ્દેશીને અહિંસા, નિર્મોહત્વ, અલિપ્ત દશા, જાગૃતિ, તપ, સંયમ, પરિષહ, શીલ, વિહાર, ગુરુઆજ્ઞા, દીક્ષા, દીક્ષિતોની ભૂલભૂલામણી, વસ્ત્ર, મુનિસેવા, લજ્જા, અનશન, ભ૦ મહાવીરનો માર્ગ, માંદાની સેવા, ગૃહસ્થસંસર્ગ ત્યાગ, શય્યા, શયન વખતની **ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ,** ચોમાસું, વિહાર, પાણીમાં વિહાર, માર્ગપ્રશ્ન, **ચાર જાતની ભાષા,** વસ્ત્રવ્યવસ્થા, પાત્રૈષણા, વર્જ્યનિવાસો, સ્વાધ્યાય, શબ્દ, મોહત્યાગ, ક્રિયાઓ, ભ૦ **મહાવીરસ્વામીનું જીવન** અને ભાવનાઓ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું બહુ સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

અભ્યાસી મુનિ તેની અસરથી રંગાઈ જાય એવી તેમાં સચોટ શૈલી છે. જેમ કે–

તમારી જે ભાવના છે, તેવી જ ભાવના તમે જેને ઠાર કરવા ઇચ્છો છો તેમાં પણ છે. તમે જેને રેંસી નાખો છો, મારો છો કે ત્રાસ આપો છો, તેની તરફ નજર રાખશો તો (માલુમ પડશે કે) તેને પણ તમારી પેઠે સુખદુઃખની અસર થાય છે. માટે યાદ રાખવું કે, કોઈ પણ રીતે પોતે વધ કરવો નહીં અને બીજાને વધ કરવાની પરવાનગી આપવી નહીં.

આયરંગમાં આવા આવા અનેક ઉપદેશસૂક્તો છે.

આયરંગસુત્ત ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીએ બનાવ્યું છે તે જ છે. માત્ર તેમાંથી પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના ૭મા મહાપરિણ્ણા અધ્યયનનો વિચ્છેદ થયો છે અને ચૂલિકાઓ વધી છે. બાકી હતું તે જ વિદ્યમાન છે.

નિર્યુક્તિકાર લખે છે કે– પહેલા શ્રુતસ્કંધના જુદા જુદા ઉદ્દેશોના આધારે બીજા શ્રુતસ્કંધની ૪ ચૂલાઓ બની છે. મહાપરિણ્ણાના આધારે સપ્તતિકા (ચૂલા બીજી) બનેલ છે (શ્રુ. ૨, નિ. ગા. ૭ થી ૧૦). આની પાંચમી ચૂલા 'નિશીથસૂત્ર' મનાય છે.

૨. **સૂયગડાંગસુત્ત** (સૂત્રકૃતાંગ) : જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૨૩ અધ્યયનો અને ૨૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યપદ્ય રચના છે. પદ્યો અનુષ્ટુપ, વૈતાલિક અને ઉપજાતિ વગેરે છંદોથી ભરપૂર છે, જેની ભાષા પ્રાચીનતાનો નમૂનો છે. મુખ્યતાએ દર્શનો ૬ મનાય છે. કિન્તુ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીએ તો કાલ, ઈશ્વર, આત્મા, નિયતિ અને સ્વભાવ ઇત્યાદિ અપેક્ષાએ દાર્શનિક વિચારધારાનાં જે જે મૂળ છે, તે તે દરેક દાર્શનિક મતો છે અને તે ક્રિયાવાદીના ૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વિનયવાદીના ૩૨ એમ કુલ ૩૬૩ મતો છે. નાનાં મોટાં જે જે દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં છે, તે આમાંનાં અમુક અમુક મતોને વ્યવસ્થિતરૂપ આપીને જ ઉત્પન્ન થયાં છે. ભવિષ્યમાં જે જે દર્શનો જન્મશે, તે પણ આમાંના અમુક અમુક મતોને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી જન્મ લેશે. એટલે કે આ ૩૬૩ મતો એ જ દાર્શનિક ભેદોનાં મૂળ તત્ત્વો છે. તેની તુલના કરીને સાચું દર્શન કયું ? અર્થાત્ સત્યધર્મ કયો ? તેનો નિચોડ આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. મુનિ દાર્શનિક મતભેદો, આંતરિક ભ્રમણાઓ અને બાહ્ય ફસામણીઓને સમજીને તેમાં ફસાય નહીં એ આ સૂત્રનો પ્રધાન વિષય છે.

આ સૂત્રમાં ચાર્વાક, અદ્વૈત, તજ્જીવ તચ્છરીર દ્વૈત, બૌદ્ધ કર્તૃત્વ સિદ્ધત્વ વગેરે વાદો, ગુરુપરીક્ષા, સાચું મોક્ષ, કુટુંબપ્રલોભન, ભ્રષ્ટ મુનિ, **વીરોનો માર્ગ,** ત્યાજ્ય વસ્તુઓ, મહાવ્રતો, થાકેલો, દીક્ષિતોની ભૂલભૂલામણી, ફસામણી, રાજસન્માનની લાળ, કાયરોની દશા, **વીરોની અડગતા, રોગીની સેવા,** સાધુને પ્રતારણા, સ્ત્રીઆસક્તિ, **યુવાનીનું** ઝેર, ઉપાય, પતિતનો દંભ, સ્ત્રીનો **ધર્મદંભ**, ભવાડા, ભ્રષ્ટને નરકપ્રાપ્તિ, નરકનાં દુઃખો, ભ૦ મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ, પાખંડ માર્ગ, **પાપશ્રમણ**, સાચું બળ, બૂરી ભાષા, કુવ્યવહાર, સમાધિ, સન્માર્ગો, ૩૬૩ પાખંડો, જુઠ, માયા, બાળક, પંડિત, એકલવિહાર, નમ્રતા, સર્વજ્ઞવચન, સચ્ચારિત્ર, બ્રાહ્મણ કોણ ? શ્રમણ કોણ ? ભિક્ષુ કોણ ? પુંડરિકકથા, તારકગુરુ, પાપીજીવન, દેહપોષણ, પ્રત્યાખ્યાન, બે બે પહેલુવાળા પ્રશ્નો, **સ્યાદ્વાદ**, માધ્યસ્થ, આદ્રકકુમારની પરીક્ષા, ગૃહસ્થ ધર્મસ્વરૂપ ઇત્યાદિ અનેક સૂચક વિચારો રજૂ કર્યા છે. નિરૂપણ શૈલી પ્રૌઢ અને રોચક છે. જેમ કે–

કેટલાએક આરંભાસક્ત અને ઓછી બુદ્ધિવાળા પુરુષો કહે છે કે આ લોક એકાત્મ સ્વરૂપ છે. જો એમ હોય તો જે વ્યક્તિ પાપ કરે છે, તે જ દુઃખ ભોગવે છે, એ કેમ બને ? (૧-૧-૧૦.) પોતે ચક્રવર્તી હોય કે નોકર હોય, પણ તેણે મુનિમાર્ગે ચાલનારને વંદન કરવામાં શરમાવું જોઈએ નહિ અને સદા સમતા રાખવી. (૨-૨-૩.) બુદ્ધિવાળો, જયશીલ, સમતાકથી, સંયમપાલક, ક્ષમાશીલ અને નમ્ર સ્વભાવનો હોય તે મનુષ્ય જ **સાચો બ્રાહ્મણ** છે, તે મનુષ્ય જ **સાચો સાધુ** છે.(૨-૨-૬.) વગેરે વગેરે.

એકંદરે આ સૂત્ર મુનિઓ માટે બહુ જ ઉપકારક છે. આ અંગમાં વસ્તુઓ સમજાવવા માટે જરૂરી ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાંતો પણ આપ્યાં છે.

૩. **ઠાણાંગસુત્ત** (સ્થાનાંગ) : જેમાં ૧૦ અધ્યયનો છે અને ૩૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યરચના છે. ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક એવા ઘણા વિષયોનો અજોડ સંગ્રહ છે.

આ સૂત્રમાં એકેક, બેબે એમ દસદસ સુધીની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું નિરૂપણ છે. એટલે કે એક ચેતના, ચાર મેઘ, ચાર સંજ્ઞાઓ, પાંચ અસ્તિકાય, પાંચ નિર્ગ્રન્થો, પાંચ પુરુષજાતિ, છ ક્ષયતિથિઓ, દશ સત્ય, દશ સ્થવિર ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ વર્ણવી છે.

નિરૂપણશૈલી સરળ છે, જેમ કે– શ્રમણ બ્રાહ્મણની સેવાનું ફળ શ્રવણ, **શ્રવણથી જ્ઞાન**, જ્ઞાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી પ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનથી

સંયમ, સંયમથી અનાશ્રવ, અનાશ્રવથી કર્મશુદ્ધિ, કર્મશુદ્ધિથી અક્રિયા અને અક્રિયાથી નિર્વાણરૂપ ફળ મળે છે. (સ્થા. ૩, ઉ. ૩, સૂ. ૧૯૦.) શ્રદ્ધાવાન, હિતસ્વી, બુદ્ધિવાન, બહુશ્રુત અને બળવાન પુરુષ **ગણનાયક** પદને યોગ્ય છે. (સ્થા. ૬, ઉ. ૩, સૂ. ૪૭૫.) પ્રશ્ન : ભગવાન ! દુઃખ કોણે કર્યું ? ઉત્તર : જીવે પ્રમાદ વડે કર્યું. પ્રશ્ન : એ દુઃખ કેમ વેદાય ? ઉત્તર : અપ્રમાદભાવે. (સ્થા. ૩, ઉ. ૨, સૂ. ૧૬૬.)

આ સૂત્રમાં આચાર્ય આર્યરક્ષિતસૂરિના કાળ સુધીના ઐતિહાસિક પ્રસંગોને પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

૪. **સમવાયાંગસુત્ત** (સમવાયાંગ) : જેમાં લગભગ ૧૬૬૭ શ્લોક-પ્રમાણ ગદ્યરચના છે. આ સૂત્રમાં એકથી લઈને ક્રોડ સુધીની સંખ્યાવાળા કેટલાએક પદાર્થોનું નિરૂપણ છે અને પછી ૧૨ અંગોનું સ્વરૂપ તથા કુલકર અને ૨૪ તીર્થંકરોના ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

૫. **વિવાહપન્નત્તિ અંગસુત્ત** (વિવાહ પ્રજ્ઞપ્તિ) : જેનાં બીજાં નામો વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ અને **ભગવતીસૂત્ર** છે. જેમાં ૪૧ શતકો, દર શતકે દશ કે તેથી વધુ ઉદ્દેશાઓ, અનેક પ્રશ્નોત્તરો અને ૧૫૭૪૨ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યરચના છે. પદ્યો બહુ ઓછી સંખ્યામાં છે.

આ સૂત્રમાં ધર્મ, વ્યવહાર, દર્શન, પરમાર્થ, વિજ્ઞાન, મૂળતત્ત્વો, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇતિહાસ, પ્રસ્તરશાસ્ત્ર, અણુ, પરમાણુ, પુદ્ગલ, કાળ, દિશા, યુદ્ધકાળ, વનસ્પતિ, પશુવર્ગ, પ્રાણીવર્ગ, જીવ, ગર્ભસ્થિતિ, શરીર વિજ્ઞાન, વિચિત્ર ઘટનાઓ, શબ્દસ્વરૂપ, પ્રમાણો વગેરે અનેક વિષયોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ છે. ગણધરો, શિષ્યો, ગૃહસ્થો, બીજા દર્શનવાળા અજૈનો, સ્ત્રીઓ વગેરે પ્રશ્ન પૂછે છે અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી તેનો ઉત્તર આપે છે. આ પ્રશ્નોત્તર જ્યાં જ્યાં થયા છે, તે તે સ્થાનો પણ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

પ્રશ્નોત્તરોના પ્રાસાદિક નમૂનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રશ્ન : ભગવાન ! લોહું-ત્રાંબુ, કલાઈ, સીસું, કોલસો અને કાટ એ દરેક કયા કયા જીવનાં શરીરો છે ?

ઉત્તર : ગૌતમ ! લોહું, ત્રાંબુ, કલાઈ, સીસું, કોલસો અને કાટ એ દરેક અસલમાં જ પૃથ્વીના જીવનાં શરીરો કહેવાય અને અન્ય સાધનોનો સંસ્કાર થાય ત્યાર પછી અગ્નિનો જીવ વગેરેનાં શરીરો કહેવાય.

(શ. ૫, ઉ. ૨, સૂ. ૧૮૧.)

પ્રશ્ન : ભગવાન ! આ રાજગૃહી નગર કોને કહેવું ? શું પૃથ્વીને રાજગૃહી નગર કહેવું ? પ્રાણીને, ઝાડોને અને એ જ રીતે સજીવ, નિર્જીવ કે મિશ્ર પદાર્થોને રાજગૃહી નગર કહેવું ?

ઉત્તર : ગૌતમ ! પૃથ્વીને રાજગૃહી નગર કહી શકાય અને એ જ અનુક્રમે ત્યાંના સજીવ, નિર્જીવ કે મિશ્ર દ્રવ્યોને પણ રાજગૃહી કહી શકાય.
(શ. ૫, ઉ. ૯, સૂ. ૨૨૩)

પ્રશ્ન : ભગવન્ ! દોડતા ઘોડાને ખુખુ એ શબ્દ કેમ થાય છે ?

ઉત્તર : ગૌતમ ! દોડતા ઘોડાને હૃદય અને પાંસળીની વચ્ચે **કબ્બડવાયુ** ઊછળે છે, જેથી ખુખુ શબ્દ થાય છે.
(શ. ૧૦, ઉ. ૩, સૂ. ૪૧૨.)

પ્રશ્ન : ભગવાન ! પુદ્ગલપરિણામ કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર : ગૌતમ ! પરપ્રયોગજન્ય, મિશ્રતાજન્ય, અને સ્વભાવજન્ય એમ ત્રણ પ્રકારે છે.

પ્રશ્ન : ભગવાન ! જન્મથી કોની કોની દાઢો ઝેરી છે ?

ઉત્તર : ગૌતમ ! વીંછી, દેડકો, સાપ અને મનુષ્યની. અને તેઓમાં પણ ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રમાણમાં ઝેર હોય છે.
(શ. ૮, ઉ. ૨-૩, સૂ. ૩૧૬.)

પ્રશ્ન : ભગવાન ! દક્ષતા સારી કે પ્રમાદ સારો ?

ઉત્તર : જયંતી ! કેટલાએક જીવોને દક્ષતા સારી અને કેટલાએક જીવોને પ્રમાદ સારો.

પ્રશ્ન : ભગવાન ! એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : જયંતી (કૌશામ્બીની રાજકુમારી) ! જે જીવો આ જગતને સંતાપ કરાવનારા છે, તેઓને આળસ થાય તે સારી કે જેથી તેઓ બીજાને દુઃખી કરી શકે નહીં. અને જે જીવો ધર્મી છે, પરહિતચિંતક છે, તેઓની દક્ષતા બીજા જીવોને અનેક રીતે ઉપકારકર્તા નીવડે છે, માટે તેઓની દક્ષતા સારી છે. (શ.૧૨, ઉ. ૨, સૂ. ૪૪૩.)

આ સિવાય ગૌશાળો, પાર્શ્વાપત્યો, રાજાઓ, સંન્યાસીઓ, સોમિલ બ્રાહ્મણ, .જમાલી, મહારાજા ચેટક, અજાતશત્રુ, ગણસત્તાક રાજ્યો, મહાશિલા કંટકયુદ્ધ, રથમુશલયુદ્ધ, વરુણ, શ્રાવકની લડાઈ, આજીવક

મતના ઉપાસકોની જીવનચર્યા, તુંગીનગરીના[ફ] જૈનો, ભવિષ્યવાણી વગેરે ઘણા વર્ણનપાઠો છે.

આ અંગમાં ઉવવાઈ, રાયપસેણીય, પન્નવણા, જીવાભિગમ, અણુઓગદાર, સિદ્ધગંડિકા, આયરંગ, સૂઅગડંગ, ઠાણંગ, સમવાયાંગના સાક્ષીપાઠો છે. એટલે કે આ૦ દેવર્ધિગણીએ ઉપરના આગમો લખ્યા પછી આ 'વિવાહપન્નત્તિ' લખી છે. એમ કરવાથી લાભ એ થયો કે– સાક્ષીવાળા પાઠોને તે તે આગમોમાંથી જોઈ લેવાની ભલામણ કરી અહીં લખ્યાં નહીં, પરિણામે આ અંગ બહુ મોટું હતું જ તે આ રીતે કંઈક નાનું બન્યું અને પુસ્તકરૂપે લખવામાં પણ સરળતા થઈ પડી. આ અંગ આજે પણ બીજા ૮૩ આગમો કરતાં ઘણું જ મોટું છે. એકંદરે આ સૂત્રમાં નામ પ્રમાણે વસ્તુવિવેચન છે.

૬. **णायाधम्मकहाओ અંગ (જ્ઞાતાધર્મકથા)** : જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો અને

ફ **તુંગીનગર** – ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયમાં તુંગીનગર એ સમૃદ્ધ શહેર હતું. તેનો નાશ થવાથી પાલવંશી રાજા ગોપાળે તેને ફરી વસાવ્યું, જેનું બીજું નામ ઉદંડપુર (કરવેરા વગરનું નગર) હતું. બખ્તીયારના પુત્ર મહમ્મદે સં. ૧૨૫૬માં ગોવિંદપાળને મારી તે નગર ભાંગ્યું. (મિનહાજકૃત ઈતિહાસ.) પછી બિહારશરીફ વસ્યું છે.

અબુ ઉમર મિનહાજ ઉદ્દીન ઉસ્માન બીજા સિરાજુદ્દીન આ સ્થાનને 'અદ્ધવિહાર' તરીકે ઓળખાવે છે. શહેરની પશ્ચિમ તરફ એક નાનકડી પહોળી પહાડી છે, ત્યાં બૌદ્ધવિહાર (બૌદ્ધવિહાર નહીં પણ જૈનવિહાર) હતો.

બિહારશરીફથી ૨ માઈલ દૂર તુંગીયા નગરીનું સ્થાન છે, જ્યાં આજે નાનકડું ગામ છે. ૨ જિનાલય છે.

ચંપાપુરી–ભાગલપુરથી ૨૮ માઈલ પૂર્વમાં ગંગાની દક્ષિણમાં અને કોલગંજથી ૬ માઈલ ઉત્તરમાં **પથ્થરચટ્ટા** પહાડી છે. ત્યાં આસપાસ નાની મોટી અનેક પહાડીઓ છે. અહીં પ્રાચીન કાળમાં **વિક્રમશિલા** નામનું સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય હતું. નાલંદાના સાર્વજનિક વિશ્વવિદ્યાલયના અસ્તકાળમાં આ વિશ્વવિદ્યાલયની શરૂઆત થઈ હશે એમ સંભવે છે. (ઈ. સ. ૧૯૪૮ જાન્યુઆરીનું 'વિશાલભારત' પૃ. ૯૪ થી ૯૭.)

બૌદ્ધ ધર્મના પક્ષપાતી વિદ્વાન રાહુલ સાંકૃત્યાયન લખે છે કે– પથ્થરચટ્ટાની પહાડીમાં બૌદ્ધ ચિહ્નો મળતાં નથી, જ્યારે બ્રાહ્મણ ચિહ્નો વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. આ પહાડીથી બે ત્રણ માઈલ દૂર 'બાવનવિગહા'નાં ખંડેરો વિશાળ ભૂમિમાં પથરાયેલાં મળે છે. ભોટિયા ગ્રંથોના આધારે સહોર યાને ભાંગલપુરની ઉત્તરમાં વિક્રમશિલાનું સ્થાન નક્કી થાય છે. અને એ રીતે વિચારીએ તો સુલતાનગંજ (જુઓ પૃ. ૪૩) પ્રાચીન વિક્રમશિલા બને છે. પણ ત્યાં એવી પુરાણી નિશાનીઓ મળતી નથી કે જે તેને વિક્રમશિલા તરીકે પુરવાર કરી શકે. (પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી, લેખ ૧૬મો.)

૫૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ છે. નવમા અને સત્તરમા અધ્યયનોમાં છૂટક છૂટક પદ્યો પણ છે.

આ સૂત્રમાં પહેલા જ્ઞાતખંડમાં ૧૯ અને બીજા ધર્મકથા ખંડમાં ૧૦ વર્ગો અને ૨૦૬ કથાઓ છે, જેમાંથી ઘણી કથાઓ સાચી બનેલી છે. દરેક કથા રસિક અને અસરકારક છે.

'મુનિ પોતાના માર્ગમાં સ્થિર થાય' એ શિક્ષણ આ કથાઓમાંથી બરાબર મળે છે.

આજે આ સૂત્રના પહેલા ખંડમાં ૧૯ કથાઓ જ રહી છે. પરંતુ તેની સાડાત્રણ કરોડ પેટા કથાઓ હતી તે વિનાશ પામી છે.

આ ધર્મકથાનુયોગમાં ગણાતું કથાપ્રધાન અંગ છે.

૭. **ઉવાસગ દસાંગ** (ઉપાસક દશા) : જેમાં ૧૦ અધ્યયનો અને ૮૧૨ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. આ સૂત્રમાં ભગવાન **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના ૧. આનંદ, ૨. કામદેવ, ૩. ચુલણીપિતા, ૪. સુદેવ, ૫. નાનો શતક, ૬. કુંડકોલિક, ૭. શકડાળપુત્ર **કુંભાર**, ૮. મોટો શતક, ૯. નંદનીપિતા અને ૧૦ શાલિહીપિતા; એ દશ શ્રમણોપાસકોના જીવનચરિત્રો છે. તે દરેક મહર્ધિક હતા, પ્રતિષ્ઠિત હતા, વિચારક હતા, તેઓ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પાસે શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રતો લે છે, પ્રતિજ્ઞાનું દૃઢ પાલન કરે છે, ઉપસર્ગોમાં પણ સ્થિર રહે છે અને અનશનપૂર્વક મરી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, ઇત્યાદિ વર્ણન છે. આમાં તત્કાલિન પરિસ્થિતિ, આહાર, આચાર, વિચાર, વેષભૂષા અને ધર્મચર્યાનું હૂબહૂ આલેખન છે. શકડાળ કુંભારનો ધર્મસંવાદ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

૮. **અંતગડ દસાંગસુત્ત** (અંતકૃત્ દશા) : જેમાં ૮ વર્ગો, ૯૦ કથાનકો અને ૭૯૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. અધ્યયનનાં દ્વારો બતાવવા માટે પદ્યો આપેલાં છે.

આ સૂત્રમાં ભગવાન **શ્રીનેમિનાથ** અને ભગવાન **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના સમયનાં મોક્ષગામી સ્ત્રી-પુરુષોનાં ચરિત્રો છે, જેમાંના ઘણાખરા તો **શત્રુંજયતીર્થ** અગર **વિપુલાચલતીર્થ** ઉપર મોક્ષે ગયા છે. જેમાં ગજસુકુમારનું ખૂન, દ્વારિકાનું ભવિષ્ય, વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું તીર્થંકરપદ, દીક્ષાનો ઢંઢેરો, અર્જુનમાળીની નિર્ભયતા, શેઠ સુદર્શનની નિર્ભયતા, યક્ષની નિષ્ફળતા, અતિમુક્ત મુનિનો સંવાદ, કૃષ્ણ વાસુદેવની ૮ **રાણી**, શ્રેણિક રાજાની ૨૬

રાણીઓ, કાલીદેવી વગેરેની તપસ્યા; ઇત્યાદિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુઓ છે. આ અંગમાં વિવાહપન્નત્તિ અને ણાયાધમ્મકહાના સાક્ષીપાઠો અનેક છે.

૯. **અણુત્તરોવવાઈ અંગ** (અનુત્તરૌપપાતિકસૂત્ર) : જેમાં ૩ વર્ગો, ૩૦ અધ્યયનો અને ૧૯૨ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. અધ્યયનોનો અનુક્રમ પદ્યોમાં આપ્યો છે.

આ સૂત્રમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમયના પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર મુનિવરોના ચરિત્રો છે, જેમાં મગધરાજ શ્રેણિકના રાજકુમારો અભયકુમાર વગેરે અને ધન્નો અણગાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ અંગની ભાષા સરળ છે.

૧૦. **પણ્હવાગરણ અંગ** (પ્રશ્નવ્યાકરણ) : જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૧૦ અધ્યયનો અને ૧૩૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. ૯મા અધ્યયનમાં માત્ર ત્રણ ગાથાઓ મળે છે.

આ સૂત્રમાં હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહનું તલસ્પર્શી વિવેચન છે. એટલે કે હિંસા આદિનાં સ્વરૂપો, નામાંતરો, કારણો, પરિણામો અને દૃષ્ટાંતો આપીને વિષયને સારી રીતે ચર્ચ્યો છે તેમજ ત્યાજ્ય તથા ગ્રાહ્યનો વિવેક કરી બતાવ્યો છે. ભાષા ઝમકવાળી છે, પ્રાસંગિક વર્ણનો પણ લલિતકળાથી ઉપસેલાં છે.

ઠાણાંગસૂત્ર, સમવાયાંગસૂત્ર અને નંદીસૂત્રથી જાણી શકાય છે કે અસલ આ અંગમાં ૪૫ અધ્યયનો, પુછાતા વિદ્યામંત્રો, અપુછાતા વિદ્યામંત્રો, મિશ્ર વિદ્યામંત્રો, અંગૂઠપ્રશ્નો, બાહુપ્રશ્નો, આર્દ્રપ્રશ્નો, અન્ય વિદ્યાઓ અને નાગકુમાર આદિના સંવાદો; અથવા ''ઉપમા' વગેરે વસ્તુઓ હતી જે નાશ પામી છે. માત્ર આશ્રવ અને સંવરદ્વારનાં ૧૦ અધ્યયનો બાકી રહ્યાં છે. એ પણ આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણની આગમચેતીનું જ ફળ છે.

૧૧. **વિવાગસુય અંગ (વિપાકશ્રુત)** : જેમાં ૨ સ્કંધો, ૨૦ અધ્યયનો, ૨૦ કથાઓ અને ૧૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય રચના છે.

જેમાં કરેલા પાપનું પરંપરાએ શું ફળ મળે છે ? અને કરેલા ધર્મનું પરંપરાએ શું ફળ મળે છે ? તેને સ્પષ્ટ કરતી ૨૦ કથાઓ છે. એટલે

કે મૃગાપુત્ર, ઉજ્ઝિતક, અભગ્નસેન, શકટ, બૃહસ્પતિ, નંદિવર્ધન, ઉંબરદત્ત, શૌરિકદત્ત, દેવદત્તા, અંજૂ, સુબાહુ, ભદ્રનંદી, સુજાત, સુવાસવ, જિનદાસ, વૈશ્રમણ, મહાબળ ભદ્રનંદી, મહાનંદ અને વરદત્તનાં ચરિત્રો છે. પ્રજાપીડન, માંસલોલુપતા, શિકાર, યજ્ઞહોમ, સત્તાની આંધી, કસાઈ, સ્ત્રીમોહ, વેશ્યાનો ધંધો અને દાન વગેરેને વિશદ રીતે આલેખ્યાં છે, રસની જમાવટ અખંડ રહે છે, વર્ણન ભાવવાહી અને અસરકારક છે.

આ અંગમાં તત્કાલીન રાજાઓ, લોમાહાર, ચિકિત્સાજ્ઞાન, ગુન્હાના કાયદાઓ, ક્રૂર દંડવિધાન, ગુન્હેગારનો વરઘોડો વગેરે પ્રાચીન વર્ણનો મળે છે.

દૃષ્ટિવાદ (૧૨) : આ બારમું અંગ હતું, જે વીર સં. ૧૦૦૦માં નાશ પામ્યું છે.

૧૨. **આવશ્યકસૂત્ર** : જેનાં સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ ૬ અંગો છે, જેની રચના પૂ. ગણધરો અને પૂર્વધરોએ કરેલ છે. શ્લોકપ્રમાણ ૧૨૫ છે.

પક્ખીસૂત્ર અને શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણસૂત્ર એ તેની સાથે જોડાયેલાં સૂત્રો છે.

૧૩. **દશવૈકાલિકસૂત્ર** : ચૌદ પૂર્વધારી આ૦ શય્યંભવસૂરિએ બાળમુનિ મનકને માટે બનાવેલાં ૧૦ અધ્યયન અને ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ આગમ. આમાં મુનિજીવન જીવવા માટે બહુ ટૂંકું અને બોધપ્રદ વસ્તુનિરૂપણ છે. આ સૂત્ર ભણ્યા પછી જ મુનિ જૈનમુનિ પદને યોગ્ય બને છે. આ સૂત્ર ઉપર બે પરિશિષ્ટો પણ છે. (વિશેષ માટે જુઓ પૃ. ૯૫-૯૬)

૧૪. **કલ્પિતાકલ્પિત** : મર્યાદા પ્રતિપાદક આગમ.

૧૫. **લઘુ કલ્પસૂત્ર** : સ્થવિરકલ્પ આદિનો અધિકાર.

૧૬. **મહાકલ્પશ્રુત** : સ્થવિરકલ્પ આદિનો વિશેષ અધિકાર.

૧૭. **ઔપપાતિક** : નગર, ચૈત્ય, વન, વૃક્ષ, મગધરાજ કુણિક, રાજપરિવાર, તીર્થંકર, પ્રભુવંદનવિધિ વગેરે વિષયોને વર્ણવતું શાસ્ત્ર. દરેક આગમોમાં નગર વગેરેના વર્ણન પ્રસંગે, વર્ણન માટે આ સૂત્રની જ **સાક્ષી** આપવામાં આવે છે. વળી આ સૂત્રમાં ચારે ગતિની ઉત્પત્તિ અને તપસ્વીઓ વગેરેના પરભવનો અધિકાર આપેલો છે. શ્લોક ૧૬૦૦ (૧૨૦૦).

૧૮. **રાજપ્રશ્નીય** : જેમાં **પ્રદેશી** રાજા અને **કેશી** ગણધરનો જીવ વિષયક સંવાદ, પ્રદેશીનો ધર્મપ્રેમ, રાણીની કામુકતા, રાજાનું મૃત્યુ, સૂરિયાભદેવ, **જિનપ્રતિમાપૂજન**, પૂજાવિધિ, ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે આવી કરેલ ૩૨ પ્રકારનું **નાટક** વગેરે વર્ણન છે. શ્લોક ૨૧૦૦.

૧૯. **જીવાજીવાભિગમસૂત્ર** : જેમાં ૯ અધ્યયનો, ૧૮ ઉદ્દેશા અને ૪૭૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. જેમાં જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જીવોના ૨ થી પ્રારંભીને ૧૦ સુધી ભેદો પાડ્યા છે. ત્રીજા અધ્યયનમાં **વિજયદેવ**, શાશ્વત **જિનપ્રતિમાઓ**, ઉપકરણો, પૂજાવિધિ અને ૩૨ જાતના **નાટકો** બતાવ્યાં છે. સમુદ્રમાં ભરતી-ઓટનું કારણ, નંદીશ્વરદ્વીપનાં બાવન જિનાલયો, ભૂગોળ અને ખગોળનો વિષય પણ એ જ અધ્યાયમાં ચર્ચ્યો છે.

૨૦. **પ્રજ્ઞાપના(પન્નવણા)સૂત્ર** : જેમાં ૩૬ પદો છે, ૭૭૮૭ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથપૂર છે, મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે. પ્રતિપાદક વિષયો ભગવાન અને ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોત્તરરૂપે ગૂથ્યાં છે. આજે આ સૂત્ર ચોથા ઉપાંગ રૂપે મનાય છે. દશ પૂર્વધર આર્ય **શ્યામાચાર્યે** (જુઓ પૃ. ૧૫૦) વીર સં. ૩૬૦ લગભગમાં આ આગમ બનાવ્યું છે.

આ સૂત્રમાં જૈન દર્શનના દરેક વિષયો નિરૂપ્યા છે; એટલે કે– ૧. પ્રજ્ઞાપના, ૨. સ્થાન, ૩. અલ્પબહુત્વ, ૪. આયુષ્ય, ૫. પર્યાય, ૬. ઉપપાત, ૭. શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૮. સંજ્ઞાઓ, ૯. ઉત્પત્તિસ્થાન, ૧૦. ચરમ, ૧૧. ભાષા, ૧૨. પાંચ શરીરો, ૧૩. પરિણામ, ૧૪. કષાય, ૧૫. પાંચ ઈંદ્રિયો, ૧૬. પ્રયોગ, ૧૭. છ લેશ્યા, ૧૮. કાયસ્થિતિ, ૧૯. સમ્યક્ત્વ, ૨૦. અંતક્રિયા, ૨૧. દેહમાન, ૨૨. ક્રિયા, ૨૩ થી ૨૭. કર્મવિચાર, ૨૮. આહાર, ૨૯. ઉપયોગ, ૩૦. જોવાનો વિચાર, ૩૧. સંજ્ઞાભેદો, ૩૨. સંયમ, ૩૩. અવધિજ્ઞાન, ૩૪. **દેવદાંપત્ય**, ૩૫. વેદના-પીડા અને ૩૬. સમુદ્‌ઘાતનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલ છે. જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે આ **એક** જ આગમ છે એમ કહીએ તો કહી શકાય.

૨૧. **મહાપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર** : પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો વિસ્તાર.

૨૨. **પ્રમાદાપ્રમાદસૂત્ર** : પ્રમાદ, અપ્રમાદ અને તેનું પરિણામ.

૨૩. **નંદીસૂત્ર** : શ્રીદેવવાચકકૃત પાંચ જ્ઞાનનું વર્ણન. શ્લોક ૭૦૦.

૨૪. **અનુયોગદ્વારસૂત્ર** : આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ ઉપર અનુયોગ વિચારણા. શ્લોકપ્રમાણ ૨૦૮૫. આ સૂત્રમાં **તરંગવતી**, મલયવતી અને **આત્માનુશાસ્તિ**નો પણ ઉલ્લેખ છે. આ૦ આર્યરક્ષિત, આ૦ સ્કંદિલ કે આ૦ દેવર્ધિએ આ સૂત્ર રચ્યું હશે એમ લાગે છે.

૨૫. **દેવેન્દ્રસ્તવ** : ગાથા ૩૦૭, કર્તા ઋષિપાલિત મુનિ છે.

૨૬. **તંદુલવૈચારિક પ્રકીર્ણક** : એક જિંદગીના શ્વાસોચ્છ્વાસ, આહાર, ગર્ભકાળ, દેહનિર્માણનાં સાધનો, ગર્ભસંખ્યા, મીઠું, **તાંદુલ** વગેરેનો વિચાર, ગાથા ૧૩૯. સાથે સાથે ગદ્યપાઠ પણ છે.

૨૭. **ચંદ્રવેધ્યક પ્રકીર્ણક** : ગાથા ૧૭૪ (૩૧૦) જેમાં રાધાવેધનું દૃષ્ટાંત છે. મરણ સમયે કેમ વર્તવું તેનું નિરૂપણ છે.

૨૮. **સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ** : ખગોળ શાસ્ત્ર. પ્રાભૃત ૨૦. શ્લોક ૨૨૦૦.

૨૯. **પોરસીમંડળ** : પહોરના જ્ઞાનનું ગણિત વગેરે.

૩૦. **મંડલપ્રવેશ** : સૂર્યગતિ વિચાર.

૩૧. **વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય** : જ્ઞાન અને ચારિત્રના ફળનો નિર્ણય.

૩૨. **ગણિવિદ્યા** : આચાર્યને ઉપયોગી જ્યોતિષ, શકુન વગેરે જ્ઞાનનું લઘુશાસ્ત્ર, ગાથા ૮૨.

૩૩. **ધ્યાનવિભક્તિ** : ધ્યાનના ભેદો-પેટા ભેદોનું વર્ણન.

૩૪. **મરણવિભક્તિ** : બાળમરણ, પંડિત મરણ વગેરેનું વર્ણન.

૩૫. **આત્મવિશુદ્ધિ.**

૩૬. **વીતરાગશ્રુત** : કેવલીનો અધિકાર.

૩૭. **સંલેષણાશ્રુત** : સંલેષણાનું સ્વરૂપ.

૩૮. **વિહારકલ્પ** : વિહારની વિધિ, **ઓઘનિર્યુક્તિ**માં પણ વિહારવિધિ દર્શાવેલ છે.

૩૯. **ચરણવિધિ** : ચારિત્રપ્રાપ્તિવિધિ કે દીક્ષાવિધિ.

૪૦. **આતુરપ્રત્યાખ્યાન** : ગ્લાનને અનશન કરાવવાનો વિધિ. ગાથા ૭૦. દિગમ્બર આ૦ **વટ્ટે**રકના મૂલાચારનો પરિચ્છેદ બીજો આના અવતરણરૂપ છે.

૪૧. **મહાપ્રત્યાખ્યાન** : મૃત્યુ સમયનો મોટો વિધિ. ગાથા ૧૪૨.

૪૨. **ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર** : તીર્થંકરો તથા ગણધરોએ ઉપદેશેલ પ્રધાન ૩૬ અધ્યયનોનો સંગ્રહ. શ્લોકપ્રમાણ ૨૦૦૦, જેનો મોટો ભાગ પદ્યમાં છે. ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય તેવી સુંદર રચનાશૈલી છે. જેમાં ખાસ ખાસ ઉપયોગી ચૂંટેલા અને બોધપ્રદ વિષયોનો સંગ્રહ છે. આગમો પૈકીના ઘણા આગમો ઉપર ટીકાઓ બની છે પરંતુ આ આગમ ઉપર વધુમાં વધુ ટીકાઓ બની છે. જે આ આગમમાં રહેલ વસ્તુસંગ્રહને આભારી છે.

૪૩. **દશાશ્રુત સ્કંધ** : ચૌદપૂર્વી આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત દંડવિધાનનું શાસ્ત્ર. અધ્યયન ૧૦, શ્લોકપ્રમાણ ૧૮૩૦. આનું બીજા નામ આચારદશા છે. આ આગમના આઠમા અધ્યયનમાંથી **શ્રીકલ્પસૂત્ર**ની રચના કરેલી છે, જે ૧૨૧૬ શ્લોકપ્રમાણ છે.

૪૪. **બૃહત્કલ્પસૂત્ર** : ચૌદપૂર્વી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત દંડવિધાન શાસ્ત્ર. ઉદ્દેશા ૬, શ્લોક ૪૭૩. આ સૂત્રનાં બીજાં નામો વેદકલ્પ, કલ્પ, કલ્પાધ્યયન, સાધુકલ્પ વગેરે છે.

૪૫. **વ્યવહારસૂત્ર** : ચૌદપૂર્વી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત દંડવિધાન શાસ્ત્ર. અધ્યયન ૧૦, શ્લોક ૬૦૦.

૪૬. **નિશીથસૂત્ર** : છેદશાસ્ત્ર. ઉ. ૨૦, શ્લોક ૮૧૫. આ સૂત્રનું બીજું નામ આચારપ્રકલ્પ છે. (જુઓ પૃ. ૩૪૩)

૪૭. **મહાનિશીથસૂત્ર** : છેદશાસ્ત્ર. અધ્યયન ૭, શ્લોક ૩૫૦૦, શ્લોક ૪૨૦૦, શ્લોક ૪૫૦૦, આની ઉપર ૨ પરિશિષ્ટો પણ છે આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે.

૪૮. **ઋષિભાષિત પ્રકીર્ણક** : પ્રત્યેકબુદ્ધ ઋષિપ્રણીત 'સૂક્ત સંગ્રહ'. અધ્યયન ૪૫, ગાથા ૭૫૦.

૪૯. **જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ** : જંબૂદ્વીપની ભૂગોળ. અધ્યયન ૭, શ્લોક ૪૧૪૬.

૫૦. **દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ** : ભૂગોળ (ઉપલબ્ધગાથા ૨૨૩).

૫૧. **ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ** : ખગોળ શાસ્ત્ર. પ્રા. ૨૦, શ્લોક ૨૨૦૦.

૫૨. **લઘુવિમાન પ્રવિભક્તિ** : વિમાનવર્ણન.

૫૩. **મહાવિમાન પ્રવિભક્તિ.**

૫૪. **અંગચૂલિકા** : અંગોનું પરિશિષ્ટ.

૫૫. **વર્ગચૂલિકા** : વર્ગોવાળા આગમોનું પરિશિષ્ટ.

૫૬. **વિવાહચૂલિકા** : વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિનું પરિશિષ્ટ.

૫૭. **અરુણોપપાત,** ૫૮. **વરુણોપપાત,**

૫૯. **ગરુડોપપાત,** ૬૦. **ધરણોપપાત,**

૬૧. **વૈશ્રમણોપપાત,** ૬૨. **વેલંધરોપપાત.**

૬૩. **દેવેન્દ્રોપપાત** : જેનું બીજું નામ દેવેન્દ્રપરિતાપન છે.

૬૪. **ઉત્થાનસૂત્ર** : ઉચ્ચાટન પાઠ.

૬૫. **સમુત્થાનસૂત્ર** : શાંતિકારક પાઠ.

૬૬. **નાગપરિયાવલિકા.**

૬૭. **નિરયાવલિકા** : નરકગામીનાં ચરિત્રો. અધ્યયનો ૧૦, કુલ શ્લોક ૧૧૦૦.

૬૮. **કલ્પિતા** : કલ્પાવતંસિકા – અધ્યયનો ૧૦. સૌધર્મ વગેરે કલ્પોમાં ઉત્પન્ન થનારા (થયેલા) સમ્રાટ શ્રેણિકના ૧૦ પૌત્રોનાં દૃષ્ટાંતો.

૬૯. **પુષ્પિકા** : અધ્યયનો ૧૦, જેમાં ચારિત્રમાં શિથિલ થયેલાનાં દૃષ્ટાંતો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં સોમિલ બ્રાહ્મણના પૂર્વભવની વાત છે, તે મોઢે મુહપત્તિ બાંધે છે, ત્યાં તે ક્રિયાને મિથ્યાત્વીની ક્રિયા બતાવી છે. તે કપિલતાપસ થાય છે, અંતે જૈન મુનિ બને છે.

૭૦. **પુષ્પચૂલા** : પુષ્પિકાનું પરિશિષ્ટ. અધ્યયનો ૧૦.

૭૧. **વૃષ્ણિદશા** : અધ્યયનો ૧૨. યાદવકુળના અંધક વૃષ્ણિવંશના બાર કુમારોનાં દૃષ્ટાંતો.

૭૨. **આસીવિષભાવના** : દાંતનું ઝેર વગેરે.

૭૩. **દૃષ્ટિવિષભાવના** : દૃષ્ટિવિષ.

૭૪. **ચારણસ્વપ્નભાવના** : આકાશગમન, સ્વપ્નવિદ્યા.

૭૫. **મહાસ્વપ્નભાવના** : સ્વપ્નશાસ્ત્ર, આંખનું ઝેર.

૭૬. **તેજોગ્નિનિસર્ગ** : તેજોલેશ્યાનું સ્વરૂપ.

૭૭. **દોગિદ્ધિદશા** : જેમાં વાત, વિવાત, ઉવવાત, સુક્ખિત્ત, કસિણ, ૪૨ સ્વપ્નો, ૩૦ મહાસ્વપ્નો, હરિ, રામ અને ગુપ્ત; એમ ૧૦ અધ્યયનો હતાં. (સ્થા. ૧૦, ઉ. ૩, સૂ. ૭૫૫)

૭૮. **દીર્ઘદશા** : અધ્યયનો ૧૦, જેમાં આ૦ સંભૂતિવિજય તથા આ૦

પદ્મનાં દૃષ્ટાંતો હતાં. આ૦ પદ્મ તે આ૦ વજ્રસેનસૂરિના ગુરુભાઈ હોય તો આ સૂત્ર આર્યરક્ષિતસૂરિની વાચનાનું હશે એમ લાગે છે.

૭૯. **બંધદશા** : અધ્યયનો ૧૦.

૮૦. **સંક્ષિપ્તદશા** : જેમાં (૫૨) લઘુવિમાન પ્રવિભક્તિ વગેરે ૧૦ અધ્યયનોનો સંક્ષેપ હતો.

૮૧. **પ્રશ્નવ્યાકરણદશા** : આ સૂત્ર પ્રશ્નવ્યાકરણનો એક વિભાગ કે તેના સારરૂપે હશે, જેમાં ઉપમા, સંખ્યા, ઋષિભાષિત, આચાર્યભાષિત, મહાવીરભાષિત, વસ્ત્રપ્રશ્ન, કોમલપ્રશ્ન, આદર્શપ્રશ્ન, અંગૂષ્ઠાપ્રશ્ન, (હજરત) અને બાહુપ્રશ્ન ૧૦ અધ્યયનો હતા. (ઠા.૧૦)

૮૨. **પંચકલ્પ** : છેદશાસ્ત્ર. ગાથા ૧૧૩૩. આ બૃહત્કલ્પના ભાષ્યનું એક અંગ મનાય છે. તેની ઉપર મોટું ભાષ્ય, નાનું ભાષ્ય અને ચૂર્ણિ બન્યાં છે. આ સૂત્ર આજે મળતું નથી તેથી તેના સ્થાને 'જીતકલ્પસૂત્ર' ગણાય છે.

૮૩. **ગતિપ્રવાદ અધ્યયન** : (ભગવતીસૂત્ર શ. ૮, ઉ. ૭, સૂ. ૩૩૮)

૮૪. **નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, સંગ્રહણીઓ** : આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિઓ,* આ૦ સંઘદાસગણિકૃત ભાષ્યો, સંગ્રહણીઓ વગેરે.

એમ ૮૪ આગમો છે■ તેમાં ૧૨ અંગો તો ગણધર શ્રીસુધર્મા-સ્વામીની રચના છે. બીજા આગમો ભગવાનના શિષ્યો, પ્રત્યેકબુદ્ધો અને પૂર્વધરોની રચના છે (સમવાયાંગ, નંદી, પક્ષીસૂત્ર, ઠાણાંગ, વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ).

★ નિર્યુક્તિઓ માટે જુઓ આ ગ્રંથ પૃ. ૧૦૧, ૧૦૨. 'સંસક્તનિર્યુક્તિ' પણ મળે છે, તેમાં સમૂર્ચ્છિમની ઉત્પત્તિ તથા સાધુને કલ્પતો આહાર વગેરેનું વર્ણન છે. તેની ઉપર અવચૂરી છે.

■ આચારાંગ સૂ. ૫-૫-૧૬૨, સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થા. ૩, ભગવતી સૂત્ર-૩૦, ૩૧, ૩૬, ૩૭માં લખ્યું છે કે– तमेव सच्चं णिस्संकं जं जिणेहिं पवेईयं ।

આચારાંગ ૨-૩-૧૩૯, સમવાયાંગ સૂત્ર ૪૯, ઉપાસક દશા સૂ. ૭૦, અંતકૃદ્દશા સૂત્ર ૧૭માં 'આગમ પ્રમાણ હોય' તેને જ યથાર્થ માન્યું છે.

સ્થાનાંગ સ્થા. ૫, ઉ. ૨, સૂ. ૪૨૧માં આગમ, સૂત્ર, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતને પ્રમાણરૂપે સ્વીકાર્યાં છે.

ભગવતીજી સૂ. ૫૫, ૬૮, સ્થાનાંગ સ્થા. ૬-૩-૪૯૭, સ્થાનાંગ સ્થા. ૭-૩-૫૫૧ (સાત ગોત્રો), પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂ. ૪, સમવાયાંગ સૂત્ર ૧૫૯, પ્રજ્ઞાપનાપદ ૧, સૂત્ર ૩૭માં આર્યોનું સ્વરૂપ છે.

ત્યારે અંગો વગેરેના કેટલાએક અંશો નાશ પામી ગયા હતા, જેનો ઉલ્લેખ આપણે તે તે આગમોમાં કર્યો છે. આ૦ **દેવર્ધિગણી**એ આ વાચનામાં તેના ઉપલબ્ધ ભાગો જ લખ્યા છે. જે પાઠો એકથી વધુ સ્થાનોમાં આવતા હતા, તેને એક એક સૂત્રમાં કાયમ રાખી બીજા આગમોમાં ઉક્તસૂત્રની સાક્ષી આપી તે લખાણને ટૂંકાવ્યું છે.• અને એમ થવાથી પુસ્તકલેખનનું કામ બહુ સફળ બન્યું હતું. સામાન્ય રીતે પ્રથમ ઉપાંગો વગેરે લખી, છેવટે ૧૧ અંગો લખ્યાં છે; એમ આપેલા સાક્ષીપાઠોથી નક્કી થાય છે. જ્યાં જ્યાં **વાચનાભેદો** પડ્યા, કે મતાંતર મળ્યા, ત્યાં ત્યાં તે અંગેના બીજા ઉપલબ્ધ પાઠોને પણ કાયમ રાખ્યા છે, પરંતુ ક્યાંય પણ મતિકલ્પનાને સ્થાન આપ્યું નથી.

ગ્રંથસાહિત્ય

આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે આ વાચનામાં આગમો ઉપરાંત બીજા **ગ્રંથો** પણ લખ્યા છે. તેમાંના કેટલાકના નામો નીચે પ્રમાણે છે–

ચૌદ પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધરેલા – (૨) સિદ્ધપ્રાભૃત, સંસક્તનિર્યુક્તિ, કર્મપ્રકૃતિ, શતક (પંચસંગ્રહ, સપ્તતિકા, શતક), જીવસમાસ, યોનિપ્રાભૃત, (૫) નયચક્ર, (૬) વાક્યશુદ્ધિ, (૭) ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિ, (૮) પરિગ્રહ અધ્યયન, પિન્ડૈષણા, (૯) ઓઘનિર્યુક્તિ, દશવૈકાલિકના છૂટા સાત અધ્યયનો, ચાર છેદઆગમો, કલ્પસૂત્ર, પંચકલ્પ, સ્થાપનાકલ્પ, (૧૦) પ્રતિષ્ઠાકલ્પ વગેરે.

પૂર્વધરોએ રચેલા–જ્યોતિષપ્રાભૃત, નિમિત્તપ્રાભૃત, આ૦ ધરસેનકૃત યોનિપ્રાભૃત વગેરે પ્રાભૃતો, અંગવિદ્યા શ્લોક ૯૦૦૦, જ્યોતિષ કરંડક અ. ૨૧, ગચ્છાચાર ગા. ૧૩૭ વગેરે પ્રકીર્ણકો, સભાષ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તરંગવતી, મલયવતી, વસુદેવચરિત્ર, પદ્મચરિત્ર, વસુદેવહીંડી, ઉપદેશમાલા, સન્મતિતર્ક, ન્યાયાવતાર, બત્રીશીઓ, દેવાગમસ્તોત્ર વગેરે. એમ આ વાચનામાં કરોડો શ્લોકપ્રમાણ **જૈન સાહિત્ય** લખાયું છે.

બસ, આ૦ દેવર્ધિગણીએ અગમચેતી વાપરી આગમ વગેરેને પુસ્તકારૂઢ કરી બનાવ્યા છે અને તેથી જ આપણે આજે જિનાગમવાળા છીએ.

• ભગવતી સૂત્રમાં પ્રજ્ઞાપના–જીવાભિગમના, સ્થાનાંગસૂત્ર ૬૭૨માં સમવાયાંગના, સમવાયાંગ સૂત્ર ૪૯, ૮૧, ૮૮, ૧૩૬, ૧૫૩, ૧૫૭ વગેરેમાં **સમોસરણ** અધિકારમાં બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ભગવતીજી, નંદી, નિર્યુક્તિઓ અને પ્રજ્ઞાપન સૂત્ર વગેરેના **સાક્ષીપાઠો** છે.

જૈન આગમોની ભાષા :

મૂળ ૧૧ અંગોની ભાષા અર્ધમાગધી છે, બીજા આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી, માગધી કે પ્રાકૃત છે. જે જે સમયે જે જે પ્રધાન લોકભાષાઓ હતી તે તે સમયે તે તે ભાષામાં જૈન સાહિત્ય રચાયું છે.

પ્રાચીન કાળમાં અર્ધમાગધી, માગધી અને પ્રાકૃત ભાષા મહત્ત્વવાળી હતી, જેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે મળે છે.

भगवं च णं अद्धमागहीए भासाए धम्ममाइक्खइ ।

તીર્થંકર ભગવાન અર્ધમાગધી ભાષામાં ધર્મોપદેશ કરે છે.

(સમવાયાંગ સૂત્ર)

गोयमा ! देवा णं अद्धमागहाए भासाए भासंति ।

દેવો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે.

(વિવાહપન્નતિ, ભગવતીજી શ. ૫, ઉ. ૪, પ્ર. ૨૦)

अद्धमागहाए भासाए भासइ अरहा ।

તીર્થંકરો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે. (ઉવવાઈસૂત્ર)

भासारिया जे णं अद्धमागहाए भासाए भासंति ।

ભાષાઆર્યો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે. (પન્નવણાસૂત્ર)

जइ वि य भूयावाए, सव्वस्स वओगयस्स ओआरो ।
णिज्जुहणा तहावि हु, दुम्मेहे पप्प इत्थी य ॥५५१॥

જો કે દૃષ્ટિવાદ આગમમાં સર્વવાઙ્મયનું અવતરણ છે તો પણ અલ્પમતિવાળા અને સ્ત્રીઓને માટે બીજાં અંગો વગેરેની રચના છે.

(આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યકસૂત્ર)

पोराणमद्धमागहभासानिययं हवइ सुत्तं ।

પ્રાચીન આગમ અર્ધમાગધી ભાષામાં ગૂંથાયેલ છે.

(આ૦ જિનદાસ મહત્તરકૃત નિશીથચૂર્ણી)

बालस्त्रीमूढमूर्खाणां, नृणां चरित्रकाङ्क्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं सर्वज्ञैः, सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

ચારિત્રને ઇચ્છનારા ઓછી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો, બાળકો અને સ્ત્રીઓના લાભ માટે તીર્થંકરોએ શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમાં બનાવ્યાં છે.

(આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃત દસવેયાલિયસુત્ત ટીકા)

मुत्तूण दिट्ठिवायं, कालिय-उक्कालियं-ग-सिद्धंतं ।
थी-बालवायणत्थं, पाइयमुइयं जिणवरेहिं ॥

તીર્થંકરોએ દૃષ્ટિવાદ સિવાયના કાલિક, ઉત્કાલિક અને અંગ વગેરે સિદ્ધાંત સ્ત્રી અને બાળકને ભણવા માટે પ્રાકૃતમાં કહ્યો છે. (આચારદિનકર)

सा मागधी भूलभासा, नरा यायादिकप्पिका ।
ब्राह्मनो च (त) सुतालाया, सम्बुद्धा चापि भासरे ॥

માગધી એ જ મૂળ ભાષા છે. મનુષ્યો, નારકીઓ, બ્રહ્મલોક સુધીના દેવો અને બૌદ્ધો આ જ ભાષામાં બોલે છે.

(બૌદ્ધપ્રવચન, બૌદ્ધસાહિત્ય)

નરક, પશુયોનિ, પ્રેત્ય (ભૂતપ્રેત), મનુષ્યલોક અને દેવલોકમાં મોટા ભાગે સર્વત્ર માગધી ભાષા જ બોલાય છે. ઓદ્ર (ઉડિયા), કિરાતી, આંધ્ર, યાવની અને દ્રાવિડી વગેરે ભાષાઓ બદલાયા કરે છે. માત્ર એક આ માગધી ભાષા જ યથાનુરૂપ અને આર્ય વ્યવહારવાળી હોવાથી બદલાતી નથી. ગૌતમબુદ્ધ પણ યોગ્યને ઉપદેશ આપે ત્યારે માગધી ભાષામાં જ આપે છે. કેમ કે માગધી ભાષા વડે અર્થો સુગમતાથી બતાવી શકાય છે. પ્રતિસમ્મિદા પામેલ મનુષ્યોને બોધ થવામાં માગધી ભાષામાં ઉપદેશેલ બુદ્ધવચન સાંભળવા પૂરતી જ વાર હોય છે; જેને સાંભળવાથી અનેક જાતના અર્થો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. કદાચ તેઓને બીજી ભાષામાં બુદ્ધવચન દેવામાં આવે તો તે તેને તાણીખેંચીને શીખવવું પડે છે. વળી કેટલાએકને તો તેમ ઘણું શીખવા છતાં પણ પ્રતિસમ્મિદાય પ્રાપ્ત થતી નથી.

(પટ્ટિસમ્મિદામગ્ગ અને વિભંગની અટ્ઠકથાઓ)

ગૌતમબુદ્ધના નિવાર્ણ પછી મળેલ પહેલી સંગીતિમાં બુદ્ધપ્રવચન ત્રિપિટકરૂપે સંગ્રહિત થયેલ છે, જે પાલિ ભાષામાં છે. ત્રિપિટકની ભાષાનાં પાલિ, પાવચન, તતિ, ભારતી વગેરે નામો છે. (ત્રિપિટકાચાર્ય ધર્મભિક્ષુ-રક્ષિતની 'પાલિસાહિત્ય કી રૂપરેખા' વિશ્વવાણી, ક. ૮૧)

गौतमबुद्ध उत्पन्न हुए । उन्होंने लोकभाषामें लोगों को धर्मोपदेश दिया । धर्मधर सिंहल के स्थविरवादी हैं, वे कहेते हैं "हमारे धर्मग्रंथ मूल मागधी भाषा में हैं ।" हां, यदि उच्चारणकी विशेषताको कोई नगण्य समझे, तो उनका कथन बहुत कुछ सच निकलेगा ।

(રાહુલજીની પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી, પૃ. ૨૧૯, ૨૨૦.)

स्वतन्त्रस्य पुनरेकवत् सर्वा अपि भाषाः स्युः ।
(કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૧, વિક્રમની દશમી સદી)•

गिरः श्राव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः,
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसवचनं भूतवचनम् ।
विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे,
निबद्धा यस्त्वेषां स खलु निखिलेऽस्मिन् कविवृषाः ॥

પ્રાકૃતભાષા સ્વતઃ મધુર છે, મીઠી ભાષા છે.
(કવિ રાજશેખરનું બાલરામાયણ)

यद् योनि किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते,
यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः ।
गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत् प्राकृतं यद् वचः,
ताँल्लाटाँल्ललिताङ्गि ! पश्य नुदतीं दृष्टे निमेषव्रतम् ॥
(બાલરામાયણ, અ. ૧, શ્લો. ૧૧)

पठन्ति लटभं लाटाः, प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥
(કવિ રાજશેખરનો કાવ્યાદર્શ.)

• મગધકે રાજા શિશુનાગને અપને અન્તઃપુરમેં ટ, ઠ, ડ, ઢ ચાર મૂર્ધન્ય, (શષસ) તીન ઊષ્મ ઔર ક્ષ જૈસે દુરુચ્ચાર અક્ષરોં પર સખ્ત પ્રતિબંધ લગાયા થા । બોલનેવાલે દણ્ડિત હોતે થે । શૂરસેનકે રાજા કુવિન્દને અપને અન્તઃપુરમેં પુરૂષ વ્યંજનોંકે ઉચ્ચારણકો વર્જિત કર રખા થા । કુન્તલ દેશકે નૃપતિ સાતવાહનને અન્તઃપુરમેં પ્રાકૃતકો વિચાર વિનિમયકે લિયે સ્થાન દિયા થા । મહલોમેં પ્રાકૃત આમતૌર પર બોલી જાતી થી ।

દક્ષિણકે લોગ તાલપત્ર વ્યવહારમેં લાતે થે । જૈન ભાણ્ડારોંમેં ભી તાડપત્રોંકા ઉલ્લેખ હૈ।
(શ્રી. જનાર્દન મિશ્રની ''રાજશેખર ઔર કાવ્યમીમાંસા''
વિશાલ ભારત ભા.૩૯, અં. ૪, પૂર્ણાંક ૧૩૩)

મૌર્ય રાજા અશોક વગેરેના શિલાલેખો અને અનુશાસનો માગધી ભાષામાં જ ખોદાયેલ છે. કેમ કે તે સમયે તે રાજ્યભાષા હતી–રાષ્ટ્રભાષા હતી. શૂરસેનના રાજા કુવિંદે રાજમહેલમાં કઠીન અને જોડિયા અક્ષરો બોલવાની સખ્ત મના કરી હતી; તેમજ કુંતલના રાજા સાતવાહને પણ રાજમહેલમાં પ્રાકૃતભાષાને જ સ્થાન આપ્યું હતું. (કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા.) આદ્ય રાજ્યમાં દરેકે દરેક પ્રાકૃતભાષા બોલતા હતા. (રાજા ભોજનું સરસ્વતી કંઠાભરણ.) મહારાષ્ટ્રમાં પ્રકૃષ્ટ–પ્રાકૃત ભાષા જ બોલતી હતી. (કવિ દંડીનો કાવ્યાદર્શ.) ગૂજરાતમાં સર્વથા પ્રાકૃતભાષા જ બોલાતી હતી.

(કવિ રાજશેખરનું રામાયણ તથા કાવ્યાદર્શ.)

परुसो सक्कअबंधो, पाउअबंधो वि होइ सुउमारो ।
पुरिसाणं महिलाणं, जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमाणं ॥

સંસ્કૃતભાષા કડક છે, પ્રાકૃતભાષા સુકુમાર છે, આ બન્નેમાં પુરુષ અને સ્ત્રી જેવું અંતર છે. (કવિ રાજશેખરની કર્પૂરમંજરી)

पाइयकव्वुल्लापे पडिवयणं सक्कएण जो देइ ।
सो कुसुमसंथरं, पत्थरेण अबुहो विणासेइ ॥
ललिए महुरक्खरे जुवईयणवल्लहे ससिंगारे ।
संते पाइयकव्वे, को सक्कइ सक्कयं पठिउं ? ॥ (વજ્જાલગ્ગ)

अहो तत् प्राकृतं हारि । (વરરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશની ટીકા)

सयलाओ इमं वाया, विसंति एत्तो य णेंति वायाओ ।
एंति समुद्दं च्चिय, णेन्ति सायराओ च्चिय जलाइं ॥

જેમ પાણી સાગરમાં મળે છે અને સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ ભાષાઓ પ્રાકૃતમાં મળે છે અને પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. (કવિ વાક્પતિરાજનો ગઉડવહો)

अमयं पाइयकव्वं, पठिउं सोउं च जे ण जाणन्ति ।
कामस्स तत्ततत्तिं कुणंति ते कहं न लज्जंति ? ॥३॥

જે અમી જેવા પ્રાકૃત કાવ્યને ભણતા નથી, સાંભળતા નથી અને માત્ર કામત્વને જ પોષે છે, તેઓ કેમ શરમાતા નથી !
(કવિ હાલ રાજાની ગાથા સત્તસતઈ)

આ વર્ણનપાઠો ઉપરથી અર્ધમાગધી, માગધી અને પ્રાકૃત ભાષા કેવી પ્રધાન, પ્રૌઢ, સુકુમાર, વ્યવહારુ અને અર્થવાહક છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી શકે છે. માટે જ જિનાગમો અર્ધમાગધી તથા પ્રાકૃતમાં બનાવ્યાં છે.★

જિનાગમનું વિવરણસાહિત્ય :

જિનાગમ ઉપર વિવરણસાહિત્ય વિશાળ છે, જેની ટૂંકી યાદી નીચે મુજબ છે.

નિર્યુક્તિ – આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીએ ૧. આચારાંગ, ૨. સૂત્રકૃતાંગ, ૩. આવશ્યક, ૪. ઉત્તરાધ્યયન, ૫. દશાશ્રુત (કલ્પસૂત્ર), ૬. બૃહત્કલ્પ,

★ મને ખાતરી છે કે ભારત સરકાર તાર વ્યવહારમાં સંસ્કૃત કે હિંદી ભાષાને બદલે પ્રાકૃત ભાષાને દાખલ કરે તો તેમાં તેને વધુ સફળતા મળશે.

૭. વ્યવહાર, ૮.દશવૈકાલિક, ૯. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ૧૦. ઋષિભાષિતોની નિર્યુક્તિઓ, ૧૧ પિંડ નિર્યુક્તિ, ૧૨. ઓઘનિર્યુક્તિ અને ૧૩. સંસક્તનિર્યુક્તિ; એમ ૧૩ નિર્યુક્તિઓ બનાવી છે. દરેકની ભાષા પદ્યમય પ્રાકૃત છે. (વિશેષ માટે જુઓ : પૃષ્ઠ ૧૦૧-૧૦૨.)

ભાષ્ય : જુદા જુદા આચાર્યોએ પદ્ય પ્રાકૃતમાં ભાષ્યો રચ્યાં છે.

નામ	પ્રમાણ	કર્તા
આવશ્યકભાષ્ય(લઘુ)		
આવશ્યકભાષ્ય	શ્લો. ૪૩૦૦	આ. જિનભદ્રગણી ક્ષમા.
જીતકલ્પભાષ્ય	શ્લો. ૩૧૨૫	,,
નિશીથભાષ્ય	શ્લો. ૭૪૦૦	,,
બૃહત્કલ્પભાષ્ય	શ્લો. ૭૬૦૦(૮૦૦૦)	આ. સંઘદાસ મહત્તર
બૃહત્કલ્પભાષ્ય	શ્લો. ૧૨૦૦૦	આ.જિનદાસગણી મહત્તર
નિશીથભાષ્ય	શ્લો. ૧૨૦૦૦	
વ્યવહારભાષ્ય	શ્લો. ૪૬૨૯	
પંચકલ્પભાષ્ય	ગા. ૨૫૭૪	આ. સંઘદાસ મહત્તર
ઓહનિજ્જુત્તિ-ભાષ્ય	ગા. ૨૫૭૦	
પિંડનિજ્જુત્તિ-ભાષ્ય	ગા. ૪૨	

ઉપર પ્રમાણે આગમભાષ્યો મળે છે. 'બૃહત્કલ્પ'નું મોટું ભાષ્ય બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ અને નિશીથચૂર્ણિ પછી બન્યું છે. વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય પણ આવશ્યકચૂર્ણિ પછી બન્યું છે.

આ સિવાય કમ્મપયડિ, ષડશીતિ, સયગ અને સટ્ઠસયગ ઉપર ભાષ્યો બન્યાં છે. તેમજ આ૦ શાંતિસૂરિકૃત ચૈત્યવંદન ભાષ્ય શ્લો. ૯૨૨, અને આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ભાષ્યત્રયમ્ ગા. ૧૫૨ બન્યાં છે.

ચૂર્ણિ : આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતીજી, જીવાજીવાભિગમ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, છ છેદગ્રંથો, જીતકલ્પ, ઓઘનિર્યુક્તિ, નંદી, અનુયોગદ્વાર, કર્મપ્રકૃતિ, શતક, સાર્ધશતક અને સપ્તતિકા વગેરે ચૂર્ણિઓ મળે છે. ચૂર્ણિઓની રચના સંસ્કૃતપ્રાકૃત મિશ્ર છે, ગદ્યરૂપે છે.

ટીકાઓ : ૧૧ અંગો, ૧૨ ઉપાંગો, ઘણા છેદ આગમો, ૬ આવશ્યક, ૪ મૂળ આગમો, નંદીજી, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, ઘણાં પ્રકીર્ણકો, નિર્યુક્તિઓ

એ દરેક ઉપર ટીકાઓ બની છે; જે ટીકાઓ મોટા વિવરણરૂપે છે અને કેટલીક ટીકાઓ અવચૂરિ, પંજિકા, ફક્કિકા કે છાયારૂપે છે. ટીકાઓ મોટે ભાગે સંસ્કૃત ગદ્યમાં બની છે.

કેટલાએક આગમોનાં ગુજરાતીમાં વાર્તિક ટબ્બા-બાલાવબોધ કે ભાષાંતર બન્યાં છે. હિંદીમાં વચનિકા કે ભાષાંતર બન્યાં છે તેમ જ અંગ્રેજી અને જર્મની ભાષામાં પણ ભાષાંતર બન્યાં છે.

આ પ્રમાણે જિનાગમ સાહિત્ય આશરે સાત લાખ શ્લોકપ્રમાણ મળે છે; જેમાં **પરમશાંતિ** પામવાના માર્ગો ઉપદેશ્યા છે.

લોકપ્રકાશ : દરેક મનુષ્યો સંપૂર્ણ આગમસાહિત્યને ભણે અને સર્વતોમુખી જિનત્વને પ્રાપ્ત કરે તે સંભવિત નથી. આવા જીવોના ઉપકાર માટે મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજે સંસ્કૃતમાં 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથ બનાવ્યો છે, જે ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે છપાઈ ગયો છે. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપલબ્ધ આગમોમાં પ્રતિપાદિત દરેકે દરેક વિષયોને આમાં વ્યવસ્થિત રીતે દાખલ કર્યો છે. આપણે આ ગ્રંથને ''જૈન–એનસાઈકલોપિડિઆ'' કહીએ તો ચાલે. એકંદરે આમાં જૈનદર્શનની પ્રત્યેક વસ્તુઓનું મૌલિક વર્ણન છે.

જિનાગમવાણીની પ્રશંસા :

सव्वप्पवायमूलं दुवालसंगं जओ समक्खायं ।
रयणागरतुल्लं खलु, तो सव्वं सुंदरं तम्मि ॥
(आ० हरिभद्रसूरिकृत उपदेशपद)

अकृत्रिमस्वादुपदां, परमार्थाभिधायिनीम् ।
सर्वभाषापरिणतां, जैनीं वाचमुपास्महे ॥
(कं.स. आ० हेमचंद्रसूरिकृत काव्यानुशासनम्)

सा जीयाज्जैनी गौः, सद्धर्मोऽलंकृतिर्नवरसाढ्या ।
त्रिपदान्वितयापि यया, भुवनत्रयगोचरोऽव्यापि ॥
(आ० उदयसिंहकृत धर्मविधिवृत्ति)

આ જિનવાણી સદા જગતનું કલ્યાણ કરો.

કલ્પસૂત્રનું વાચન :

આ૦ **કાલિકસૂરિ** (ચોથા) વીર સં. ૯૮૩થી ૯૯૪ સુધી યુગપ્રધાન-પદે હતા. તેઓ વિહાર કરતાં કરતાં **આણંદપુર** પધાર્યા અને ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. આ સમયે ભટ્ટાર્ક સેનાપતિનો ત્રીજો પુત્ર ધ્રુવસેન પોતાના પરિવાર સાથે આણંદપુરમાં રહેતો હતો. તેનો યુવરાજ પુત્ર દૈવયોગે મરી ગયો, આથી આખા રાજ્યમાં શોકની છાયા વ્યાપી ગઈ. આ૦ કાલિકે રાજા ધ્રુવસેનને પ્રતિબોધી શોક દૂર કરવા; વીર સં. ૯૯૩ના ભાદરવા શુદિ ૪ને દિવસે સવારે ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ કલ્પસૂત્રનું પ્રથમ વાચન કર્યું. રાજા ધ્રુવસેન શોક મૂકી, કલ્પસૂત્ર સાંભળવા આવ્યો હતો. અત્યારે પણ આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. જૈનો પર્યુષણામાં શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરી આદરપૂર્વક વિધિસહિત શ્રીકલ્પસૂત્રને સાંભળે છે અને તે વિધિને પરમ દ્રવ્યમંગળ તથા ઉત્કૃષ્ટ ભાવમંગળ તરીકે માને છે.

હૂણસમ્રાટ તોરમાણ

હૂણોના પૂર્વજો ઈ.સ. પૂર્વે ૪૦૦ લગભગમાં ચીનની વાયવ્યમાં રહેતા હતા, પશુઓને ચરાવતા હતા. તેઓ શત્રુ પક્ષમાં મળી ગયા એટલે ચીનવંશના ચોથા રાજા અને પહેલા સમ્રાટ બૈંગચૈંગ યાને શી-વ્હાંગ-ટીએ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૧૮માં હૂણોને ચીનની સરહદથી મંગોલિયા તરફ હાંકી કાઢ્યા અને તે દિશાની સરહદ પર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૪માં એક મોટી દીવાલ બનાવી, જે આજે વિશ્વનાં મોટાં આશ્ચર્યોમાં એક મનાય છે. હૂણસરદાર માતૂને ઈ. સ. ૨૦૯માં પોતાનું રાજ્ય જાપાની સમુદ્રથી વોલ્ટા સુધી વિસ્તાર્યું. હૂણો પણ મંગોલિયાથી નીકળી કનસૂર તરીમતટ અને શકસ્થાનમાં થઈ ફારસમાં જઈ વસ્યા. હૂણ સરદાર ખુશનેવાઝ ઈ. સ. ૪૮૮માં ફારસના રાજા ફિરોજને મારી ત્યાંનો રાજા બન્યો હતો પરન્તુ ફિરોજના પુત્ર કેકોબાદે બીજે વર્ષે જ તેને હરાવ્યો, ભગાડ્યો અને ખુશરૂનસરવાને ઈ. સ. ૫૫૬માં ઉત્તરીય હૂણ રાજ્યનો મૃત્યુઘંટ વગાડ્યો. આથી કેટલાએક હૂણો યુરોપમાં રોમ અને ઈટાલી તરફ ચાલ્યા ગયા, અને સમય જતાં ધીમે ધીમે ત્યાંની પ્રજામાં ભળી ગયા.

હૂણોનો એક કાફલો ફારસથી તિબેટ રસ્તે ભારતમાં આવ્યો. તેમણે પ્રથમ સમ્રાટ કુમારગુપ્તના સમયમાં ઈ. સ. ૪૦૦ લગભગમાં કંદહાર લૂટ્યું. હૂણો ઈ.સ. ૪૫૦ લગભગમાં **ભારત**માં આવ્યા, પરન્તુ ઈ.સ.

૪૫૫માં સમ્રાટ **સ્કંદગુપ્તે** તેનો સબળ સામનો કર્યો એટલે તેઓ આગળ વધી શક્યા નહીં. અંતે હૂણ સમ્રાટ **તોરમાણે** કંદહાર, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત, મત્સ્ય અને મધ્ય પ્રદેશ જીતી ઈ. સ. ૪૮૪ (વિ. સં. ૫૪૧)માં **એરન** જીત્યું, પછી બુંદેલખંડ તથા માળવો જીતી લીધા. તે ઈ. સ. ૫૦૦ લગભગમાં તો સમસ્ત **ઉત્તર ભારતનો સમ્રાટ** બની ચૂક્યો હતો. તે ઈ.સ. ૫૦૨માં મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ **મિહિરકુલ** બેઠો. તે બહાદુર હતો, તેણે કાશ્મીર જીત્યું, ઈ. સ. ૫૧૭ લગભગમાં સિંધ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લીધો. અંતે ગુપ્તસમ્રાટ બાલાદિત્ય, માલવરાજ **યશોધર્મા**, વલભીપતિ **ધ્રુવસેન**, કનોજનો આદિત્યવર્મા અને સ્થાનેશ્વરનો નરવર્મા વગેરેએ એકસંપ કરી તેનો સામનો કર્યો. તેને ઈ. સ. ૫૨૮માં મંદસોર પાસે સખત હાર આપી, ભારત બહાર ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડી. આ હૂણો પરના વિજયની યાદીમાં મંદોસરમાં બે **વિજયસ્તંભો** રોપાયા છે અને તેમાં બ્રાહ્મીલિપિમાં વિજયપ્રશસ્તિ કોતરી છે; જે આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. મિહિરકુલ ઈ. સ. ૫૪૦ (વિ. સં. ૫૯૭)માં મરણ પામ્યો, અને હૂણોની સત્તાનો ઓટ આવ્યો. હૂણોની રાજસત્તા ઈ. સ. ૫૬૫માં ઉત્તર ભારતમાંથી, ઈ. સ. ૫૮૦માં દક્ષિણ ભારતમાંથી અને ઈ. સ. ૬૪૮માં મધ્ય ભારતમાંથી સદાને માટે નાશ પામી છે. સ્થાણેશ્વરના હર્ષવર્ધને ઈ. સ. ૬૪૮માં હૂણસત્તાનો છેલ્લો નાશ કર્યો હતો. પછી તો હૂણો પણ ભારતની બીજી જાતિઓમાં ભળી ગયા એટલે આજે હૂણ એ શબ્દો માત્ર ઇતિહાસમાં જીવતા રહ્યા છે.

(ભારતવર્ષ, ભાગ ૪૮, અંક ૧, ક. ૨૮૩)

તુરમણી નગરીમાં આ૦ કાલકસૂરિનો ભાણેજ દત્ત રાજા થયો. તેણે યુગપ્રધાન આ૦ કાલકસૂરિને યજ્ઞનું ફળ પૂછ્યું અને પછી પોતાનું મરણ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ તેને સાફસાફ ખુલાસો કહી સંભળાવ્યો. તેને મૃત્યુ માટે જે દિવસ આપ્યો હતો તે જ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો. આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડવાથી આચાર્યશ્રીનો પ્રભાવ તે સમયના જિતારી વગેરે ઘણા રાજાઓ ઉપર પડ્યો. આ ઘટના વીર સં. ૯૫૦ લગભગમાં બની હશે. રાજપુરુષોએ દત્તને મારી જિતારીને રાજા બનાવ્યો અને ત્યારપછી તુરમણી નગરી તોરમાણના હાથમાં ગયું. ત્યાં તુરમણીનું અસલ નામ **પવ્વઈયા** નગરી છે. તોરમાણે ત્યાં ગાદી સ્થાપ્યા પછી તેનું બીજું નામ તુરમાણી પડ્યું હશે અને એ જ કારણે દત્તના ઇતિહાસમાં એ નામ લખાયું હશે એમ લાગે છે.

હૂણસમ્રાટ તોરમાણે ગુપ્તરાજ્યના સિંહાસનને હચમચાવ્યું. તે વિ.સં. ૫૫૭ સુધીમાં ઉત્તરાપથનો સમ્રાટ બની ચૂક્યો હતો, તેણે ઉત્તરાપથમાં ચીનાબને કિનારે **પવ્વઈયા** નગરીમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી.• તેના પ્રતાપી પુત્ર મિહિરકુલે શિયાલકોટને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું હતું. આ સમ્રાટ તોરમાણ અને મિહિરકુલ જૈનધર્મના પ્રેમી રાજાઓ હતા. તેઓ આ૦ કાલકસૂરિ તથા આ૦ હરિગુપ્તસૂરિને સાચા જ્ઞાની, કડક ત્યાગી અને ગુરુ તરીકે માનતા હતા.

રાજા ધ્રુવસેન

સૌરાષ્ટ્ર પર ગુપ્તવંશ પછી મિત્રવંશ યાને વલભીવંશે શાસન કર્યું છે. આદ્ય શિલાદિત્ય પછી આ વંશ સેનાપતિપદે હતો. તે પછી સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક વલભીવંશનો પહેલો રાજા છે. તેને ૧. સેનાપતિ ધરસેન, ૨. દ્રોણસિંહ, ૩. ધ્રુવસેન અને ૪. ધરભટ્ટ એમ ચાર પુત્રો હતા. તેની રાજધાની વલભીમાં હતી અને તેનું કુમારભુક્તિ નગર આણંદપુર હતું. સંભવતઃ ધ્રુવસેનનું બીજું નામ ''સેન'' હોય એમ લાગે છે. સેનાપતિ ધરસેન (પ્રથમ) મરણ પામ્યો હતો એટલે સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક પછી વલભી

• પવ્વઈયા નગરી આજે નથી. વિદ્વાનો માને છે કે આજે જ્યાં શિયાલકોટ, જમ્મુ, ઝંગ, પટ્ટી, ચાચર કે હરપ્પા છે, ત્યાં તે નગરી હતી.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મુલતાનથી ઈશાનમાં ૭૦૦ લી (આશરે ૧૧૭ માઈલ) દૂર પવ્વઈયા બતાવી છે. આ હિસાબે મોંટગોમરી જિલ્લાનું રાવી નદીના પૂર્વ કિનારે અક્ષાંશ-૩૧, રેખાંશ ૭૩-૨૫ સ્થાને રહેલ હરપ્પા એ જ પવ્વઈયા છે. ત્યાંની ખોદાઈમાંથી ઘણા પ્રાચીન અવશેષો મળ્યા છે.

પવ્વઈયા, પાર્વતિકા, પાર્વતી અને હરપ્પા (હરાત્મા હરપત્ની) એ એક જ અર્થને સૂચવે છે. એટલે હરપ્પા એ જ પર્વતિકા હોવાનો વધુ સંભવ છે.

કોઈ સ્થાને પવ્વઈયાને તક્ષશિલાના એક ભાગ તરીકે વર્ણવી છે.

ઈ. સ. ૧૨૧૬ના ચચનામામાં સૂચન છે કે– **તલવાડા, ચચપુર** યાને ચાચર એ જ પવ્વઈયા (પર્વતિકા) છે. (જુઓ પૃ. ૪૮૯) (ભારતીય વિદ્યા, ક્ર. ૫.)

વીતભયનગરનો ટીલો જે આજે અક્ષાંશ ૨૭-૧૫, રેખાંશ ૬૮-૧૫ના સ્થાને મોહન-જો-ડેરો (મરેલાઓની ટેકરીઓ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; ત્યાંથી ભગવાન પાર્શ્વનાથની ધાતુપટ્ટ ઉપર બનાવેલ ઘણી પુરાણી મૂર્તિ મળી છે. (જૈન સત્યપ્રકાશ, ક્ર.૧૭૨)

પં. નેમિચંદ્ર જ્યોતિષાચાર્ય લખે છે કે, શ્રી મિહિરકુલના પહેલી જાતના સિક્કાઓ મળે છે, તે જૈન સિક્કાઓ છે.

(જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર, તા.૧૫-૧૨-૫૦; જૈન તા.૧૮-૫-૫૧)

સં. ૧૮૦ થી ૨૦૦ સુધી દ્રોણસિંહ અને વલભી સં. ૨૦૦ થી ૨૩૦ સુધી ધ્રુવસેન વલભીનો રાજા થયો હતો.■ આ રાજાઓ જૈન હતાં. જો કે વલભીના શિલાલેખોમાં વલભી રાજાઓને પરમમાહેશ્વર કે પરમભાગવત તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પણ આ વિશેષણ તો રિવાજરૂપે લખાતું હતું. મોગલસમ્રાટ અકબરના ફરમાનોમાં **उमापतिप्रसाद** વગેરે શબ્દો વપરાયા છે તેમ અહીં પરમ માહેશ્વર વગેરે વિશેષણો પણ વ્યવહારરૂપે વપરાયા છે. બાકી આ વંશના રાજાઓ પરમમાહેશ્વર તરીકે ઓળખાવા છતાં જૈન કે બૌદ્ધ હતા, એમ તેઓના મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર દુડ્ડાવિહાર તથા મહારાજા ગુહસેનના શિલાલેખો પુરવાર કરે છે. એટલે વલભીવંશ જૈનધર્મી હતો, એમ માનવાને શિલાલેખો આડા આવે તેમ નથી. (જુઓ પૃ. ૩૨૦)

પૂર્વધરના કાળમાં ધરસેન, વીરસેન અને ધ્રુવસેન એ છેલ્લા જૈન રાજાઓ છે. ત્યાર પછી વલભીવંશના ૭ શિલાદિત્યો તથા બીજા રાજાઓમાં પણ ઘણા જૈનધર્મી હતા.

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા,
જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્રમાંક ૩૭, ૩૮)

નાગહ્રદ તીર્થ :

મેવાડમાં એકલિંગજી પાસે નાગની આકૃતિવાળો નાગહ્રદ છે, જે હાલ નાગદા તરીકે ઓળખાય છે. આ સ્થાન એકવાર મેવાડની રાજધાની તરીકે પણ વિખ્યાત હતું.

અહીં મૌર્યસમ્રાટ સંપ્રતિએ મંદિર બનાવી ભ. પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ૦ નરસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પહેલો ખુમાણરાજ અને તેના વંશજો જૈન બન્યા એટલે ત્યારથી આ સ્થાન વિશેષ ખ્યાતિવાળું બન્યું હતું. શ્વેતાંબર કે દિગંબર, જૈન કે અજૈન દરેક તેની યાત્રાએ આવતા હતા. દિગંબરોએ તેને હાથ કરવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો, પરંતુ આ૦ સમુદ્રસૂરિએ દિગંબરોને જીતી લઈ એ તીર્થનું રક્ષણ કર્યું હતું.

આ૦ શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ સ્વતંત્ર સ્તોત્ર દ્વારા નાગહ્રદ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરેલ છે, માંડવગઢના મંત્રી પેથડકુમારે અહીં ભગવાન નેમનાથનું અને નવલખા સારંગશાહે સં. ૧૪૯૪ના મહા સુ. ૧૧ના દિને ભ૦ શાંતિનાથનું મંદિર બનાવેલ છે.

■ આ પહેલા ધ્રુવસેનના વલભી સં. ૨૦૬ થી ૨૨૬ સુધીના તામ્રપત્રો મળે છે. વીર સં. ૯૯૩, વિ. સં. ૫૮૩, ઈ. સ. ૫૨૭, વલભી સં. ૨૦૮ એ એક જ સાલ છે.

આજે ભ૦ પાર્શ્વનાથ તથા ભ૦ નેમિનાથનાં મંદિરો નથી, તેના ટેકરાઓ છે, પાસે જ ભ૦ શાંતિનાથની ૯ ફુટ ઊંચી અદ્‌ભુત પ્રતિમા બિરાજમાન છે, જેનું બીજું નામ અદબદજી છે.

(પટ્ટાવલી સમુચ્ચય, જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૯, ૩૭, ૩૮)

વલભીતીર્થ :

વલભીમાં વીર સં. ૯૮૦માં આગમો પુસ્તકારૂઢ થયાં છે, તેથી તે આગમતીર્થ મનાય છે.

આણંદપુર :

અહીં વીર સં. ૯૯૩માં ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ કલ્પસૂત્રનાં જાહેર વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ થયો છે. અહીં ભ. ઋષભદેવનું પ્રાચીન વિશાળ દેરાસર છે. આ નગર અત્યારે વડનગર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ નગરનાં જૂનાં નામો આનર્તપુર અને આનંદપુર છે.

卐

પ્રકરણ : ૨૭

આચાર્ય માનદેવસૂરિ (બીજા)

આ૦ સમુદ્રસૂરિની પાટે આ૦ માનદેવસૂરિ થયા છે, જેનો સત્તાસમય વીર સં. ૧૦૦૦ છે.

આ૦ મુનિસુંદરસૂરિ તેમનો પરિચય આપે છે કે–

अभूद् गुरुः श्रीहरिभद्रमित्रं, श्रीमानदेवः पुनरेव सूरिः ।
यो मान्द्यतो विस्मृतसूरिमन्त्रं, लेभेऽम्बिकाऽऽस्यात् तपसोज्जयन्ते ॥

(ગુર્વાવલી : શ્લોક ૪૦)

આ૦ માનદેવસૂરિ આ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરિના પરમ મિત્ર હતા. તેઓ માંદગીના કારણે સૂરિમંત્રને ભૂલી ગયા હતા, એટલે તેમણે ગિરનાર તીર્થમાં જઈ ઉપવાસો કરી અંબિકાદેવી મારફત સૂરિમંત્ર મેળવ્યો હતો.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ સાથેની તેમની મૈત્રી માટેની **દંતકથા** નીચે પ્રમાણે છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ બહુ જ મધુર ભાષી હતા; એટલે લોકોનો તેમના પ્રત્યે ઘણો જ રાગ હતો. આ૦ માનદેવસૂરિ તેમનાથી નાના હતા. તેઓ આ૦ હરિભદ્રસૂરિને દંભી તથા મીઠાબોલા માનતા હતા અને તેમના નામ પર સૂગ ખાતા હતા. એકવાર તેઓ એક નગરમાં પધારવાના હતા, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ ત્યાં બિરાજમાન હતા જે પોતાના શિષ્યોને લઈ આ૦ માનદેવસૂરિની સામે આવ્યા. આ૦ માનદેવસૂરિ તો તેમને ઓળખતા જ ન હતા. એટલે તેમને આવતાંવાર જ સંભાળાવ્યું કે, 'પેલો ધૂર્ત તમારે ત્યાં જ છે ના ? તેણે લોકોને કેવા ભોળવ્યા છે ?' આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ ઘણી જ શાંતિથી જણાવ્યું કે, 'હાજી ! આપ પધારશો એટલે બધુંય સારું થઈ જશે.' આ વાતચીત થાય છે, એટલામાં સંઘ પણ સત્કાર માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સંઘના કહેવાથી માનદેવસૂરિએ જાણ્યું કે, હું જે મુનિવર સાથે વાતચીત કરી રહ્યો છું તે જ **આ૦ હરિભદ્રસૂરિ** છે. એટલે તેઓ શરમાયા. તેમણે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ સામે જોયું, તેમની શાંત, ગંભીર મુદ્રા જોઈ તેમના પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટ્યો, ''મિચ્છામિ દુક્કડં'' આપ્યો. પછી તો બન્ને આચાર્યો ત્યાં પરમ હર્ષથી મળ્યા-ભેટ્યા અને ત્યારથી તેમની વચ્ચે મૈત્રી બંધાણી; એટલું જ નહીં, આ મૈત્રી ધીમે ધીમે એવી ગાઢ બની

કે, ગ્રંથકારો તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. આ૦ મુનિસુંદરસૂરિએ આપેલો **श्रीहरिभद्रमित्रं** શબ્દ પણ આપણને એ વાત સંભારી આપે છે.

બૃહદ્‌ગચ્છની સૂરિવિદ્યાપાઠની પ્રશસ્તિ-પુષ્પિકા ૧૨ ગાથામાં છે. તેમાં આ૦ માનદેવસૂરિએ ગિરનાર તીર્થમાં સૂરિમંત્ર મેળવ્યો, તેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે :

''આ૦ સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય આ૦ માનદેવસૂરિ તે આ૦ હરિભદ્રસૂરિના મિત્ર છે, ગુણનિધાન છે અને **યુગપ્રધાન** છે. ગુરુજીએ તેમને પ્રકટ અતિશયોવાળા જોઈને વિ. સં. ૫૮૨માં સૂરિપદે સ્થાપ્યા. તેમને ગુરુજી તરફથી ચંદ્રકુળનો અને ચિરમૈત્રીથી સંતુષ્ટ આ૦ હરિભદ્રસૂરિ તરફથી વિદ્યાધરકુળનો, એમ વાચનાસિદ્ધ બે સૂરિમંત્રો મળ્યા હતા. સમય જતાં બન્ને મંત્રોના પદની સમાનતા, દારુણ દુકાળ, લોકમરણ અને બિમારી એ ચાર કારણે તેઓ સૂરિમંત્ર વિસરી ગયા. ત્યાર પછી તેમણે ગિરનાર તીર્થમાં જઈ ૧૬ ઉપવાસ કરી અંબિકાદેવીની આરાધના કરી. અંબિકાદેવીએ પણ ખુશ થઈ સીમંધરસ્વામી પાસેથી સૂરિમંત્ર લાવી આપ્યો, અને ભગવાન સીમંધરસ્વામીએ કહેલ તે મંત્ર પણ **અંબિકામંત્ર** તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સંતુષ્ટ પદ્માવતીદેવી આ૦ માનદેવસૂરિને સહાય કરે છે, તે આચાર્ય સૂરિઓનું કલ્યાણ કરો.''

આ૦ માનદેવસૂરિનો આ રીતે પરિચય મળે છે; આ સિવાય બીજો પરિચય મળતો નથી.

આ સમયમાં યુગપ્રધાન આ૦ હારિલસૂરિ અને યુ. પ્ર. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા છે, તેમનો પરિચય યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી (પૃ.૧૫૯, ૧૬૦)માં આપ્યો છે. આ૦ હારિલસૂરિ જેમનાં બીજાં નામો હરિગુપ્તસૂરિ તથા હરિભદ્રસૂરિ છે, તેમનાથી વીર સં. ૧૦૫૫થી હારિલવંશ નીકળ્યો છે, જે પાછળથી કૃષ્ણર્ષિગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. (જુઓ : પ્ર.૩૨મું)

મહાન ગ્રંથનિર્માતા આ૦ **હરિભદ્રસૂરિ** પણ આ સમયે થયા છે એમ અનેક ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ તેમના સમયમાં મતભેદ હોવાથી અમે તેઓને ત્રીજા માનદેવસૂરિના સમયમાં મૂક્યા છે. (જુઓ : પ્ર. ૩૧મું.)

હારિલવંશ–પટ્ટાવલી :

૧. **આ૦ હરિગુપ્તસૂરિ** – યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીમાં આ૦ હારિલસૂરિનું નામ મળે છે. તેઓ ૨૯મા યુગપ્રધાન છે. આ૦ હારિલસૂરિનું બીજું નામ

હરિગુપ્તસૂરિ અને 'વિચારશ્રેણી' પ્રમાણે ત્રીજું નામ આ૦ હરિભદ્રસૂરિ હોય એમ લાગે છે.

આ૦ મેરુતુંગસૂરિ તેમના માટે લખે છે કે–

पंचसए पंचसीए, विक्कमकालाओ झत्ति अत्थमिओ ।
हरिभद्रसूरिसूरो, भविआणं दिसउ कल्लाणं ॥
ततो जिनभद्रक्षमाश्रमणः ६५ । (विचारश्रेणी)

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૮૫ (વીર સં. ૧૦૫૫)માં સ્વર્ગે પધાર્યા; તેઓ ભાવિકોનું કલ્યાણ કરો. ત્યાર પછી આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા, જેમનો યુગપ્રધાન કાળ ૬૫ વર્ષનો છે.

જો કે આ ગાથા યાકિનીમહત્તરાસૂનુ આ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સ્વર્ગ-ગમન માટે વપરાય છે પરંતુ આ ગાથા આ૦ હારિલસૂરિને અંગે હોય, અને લેખકોના હાથે હરિગુપ્તને સ્થાને હરિભદ્ર લખાયું હોય, એ વધુ સંભવિત છે. આ૦ હારિલનું સ્વર્ગગમન વીરનિર્વાણથી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ; એ ગણતરીએ એ જ સાલમાં આવે છે. તે સમયના તે શાસનપ્રભાવક યુગપ્રધાન આચાર્ય છે, એટલે તેમના માટે આ ઐતિહાસિક સમયનિર્દેશ હોય, એ માનવા જેવી વાત છે અને જો આ૦ હારિલસૂરિનું ત્રીજું નામ જ આ૦ હરિભદ્રસૂરિ હોય, તો આ ગાથા સર્વ રીતે ઉપયોગી છે.

વીર સં. ૯૮૦, વિ. સં. ૫૭૦માં આ૦ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે વલભીની આગમવાચના કરી, તેમાં આ આચાર્ય હાજર થયા છે. તેમને પૂર્વધરો પાસેથી શ્રુતજ્ઞાન મળ્યું છે. એટલે તેઓ તે સમયના સમર્થ શ્રુતધર છે. તેમની પછી યુગપ્રધાન આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા છે.

આ૦ હરિગુપ્તસૂરિના ચરિત્રના અંકોડા આ રીતે જોડાય છે :

અહિછત્રામાં ગુપ્તવંશનો **હરિગુપ્ત** રાજા હતો. જેના સિક્કામાં એક બાજુ **महाराज हरिगुप्तस्य** અને બીજી બાજુ ફૂલવાળા કળશનું **ચિહ્ન** ખોદાયેલું છે. તેણે વૈરાગ્ય પામી જૈનદીક્ષા સ્વીકારી, તેઓ કુલીન, જ્ઞાની અને નિઃસ્પૃહ રાજર્ષિ થયા. હૂણસમ્રાટ **તોરમાણ** અને મિહિરકુલ તેમને ગુરુ તરીકે માનતા હતા.

૨. **આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ** : તેઓ માળવાના ગુપ્તવંશી દેવગુપ્ત નામના રાજા હતા. તેમણે રાજા રાજ્યવર્ધન સાથેના યુદ્ધમાં હાર મળતાં સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને ગુપ્તવંશના જ નિઃસ્પૃહી રાજર્ષિ આ૦ હરિગુપ્તસૂરિ પાસે

દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેઓ પણ ગુપ્તવંશના રાજા હોવાના કારણે 'રાજર્ષિ' તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા અને એ જ કારણે તેઓના રાજવંશો ઉપર પૂર્ણ પ્રભાવ હતો. તેઓ મહાકવિ હતા. તેમણે 'ત્રિપુરુષચરિત્ર'ની રચના કરી છે.

૩. **આ૦ શિવચંદ્રગણી** : તેઓ વિહાર કરતા કરતા ભિન્નમાલ પધાર્યા અને તે જ પ્રદેશમાં વિચર્યા.

૪. **યક્ષદત્તગણિ ક્ષમાશ્રમણ** : તે મહાત્મા હતા, ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત હતા. તેમની મહત્તર તરીકે પણ ઓળખાણ મળે છે. તેમને તપસ્વી, સમર્થ અને વ્યાખ્યાનલબ્ધિવાળા અનેક શિષ્યો હતા. તેમાંય પણ કાર્તિકેયનાં છ મુખની જેવા નાગ, વિંદ, મમ્મડ, દુર્ગ, અગ્નિશર્મા અને વડેસર (વટેશ્વર) એ છ મુખ્ય શિષ્ય હતા, આચાર્ય હતા. આ શિષ્યોએ **ગુજરાત**માં (સંભવતઃ જાલોરથી પંચાસર સુધીના પ્રદેશમાં) વિચરી **નવા જૈનો** બનાવ્યા અને ઘણાં જિનમંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં.

૫. **વટેશ્વર ક્ષમાશ્રમણ** : આ૦ યક્ષદત્તગણીને અનેક શિષ્યો હતા, જે પૈકીના છ શિષ્યોને તેમણે આચાર્યપદ આપ્યું હતું. તેમાંના છઠ્ઠા આ૦ શ્રીવટેશ્વર ક્ષમાશ્રમણ છે. તેમનું સૌમ્ય મુખ જોવાથી દુર્જન મનુષ્ય પણ ઠંડોગાર થઈ જતો હતો. તેમણે પોતાના ઉપદેશ દ્વારા અનેક સ્થાનોનું મિથ્યાત્વ દૂર કર્યું હતું, જૈન ધર્મનો ખૂબ **પ્રચાર** કર્યો હતો અને તેમના ઉપદેશથી આકાશવપ્રનગર–અંબરકોટ–ઉમરકોટમાં વિશાળ જિનમંદિર બન્યું હતું.

દક્ષિણાંકચિહ્ન આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ 'કુવલયમાલા' પ્રશસ્તિમાં આ૦ વટેશ્વરસૂરિને ચંદ્રકુલના બતાવ્યા છે.

દસમી સદીના કૃષ્ણર્ષિગચ્છના આ૦ જયસિંહસૂરિ ધર્મોપદેશમાલાના સ્વોપજ્ઞવિવરણની પ્રશસ્તિમાં આ૦ વટેશ્વરસૂરિને ક્ષમાશ્રમણ પદધારી લખે છે અને શ્રીદેવવાચકની સ્થવિરાવલીમાં થયાનું જણાવે છે. (ગાથા ૨)

આ૦ શ્રીજયસિંહસૂરિ વિ. સં. ૧૪૨૨માં 'કુમારપાલ મહાકાવ્ય'ની પ્રશસ્તિ (શ્લોક ૧,૨)માં આ૦ શ્રીવટેશ્વરની પરંપરામાં થયેલ મહાતપસ્વી શ્રીકૃષ્ણઋર્ષિને આ૦ શ્રીસુહસ્તિસૂરિના શિષ્ય ચારણલબ્ધિવાલા દશમા ગણનાયક **શ્રીગુપ્તસૂરિ**થી ઉત્પન્ન થયેલ **ચારણ** ગણની ચોથી **વજ્રનાગરી** શાખાના બીજા વિટપકુલના જણાવે છે.

'શ્રીકલ્પસૂત્ર'માં ચારણગણનાં સાત કુલો બતાવ્યાં છે. તેમાં બીજું કુલ પ્રીતિધર્મ છે. વિપટ નામનું કોઈ કુલ નથી પણ એમ લાગે છે કે આ વિપટ શબ્દથી વજ્રશાખાનાં નાગેન્દ્ર આદિ ચાર કુલો પૈકીના બીજા ચંદ્રકુલનાં નામાંતરરૂપ વનવાસીકુલનું અથવા વટેશ્વરગચ્છનું સૂચન હશે, અસ્તુ. ચારણગણનું સાતમું કુલ ''કૃષ્ણસહ'' છે; એ પણ એક સૂચક વસ્તુ છે.

આ ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખોમાંથી આપણને ત્રણ વસ્તુઓ મળે છે.

(૧) તેઓ ગુરુપરંપરાએ ચારણગણની વજ્રનાગરી શાખાના હતા.

(૨) તેઓ વાચકપરંપરાએ આ૦ દેવવાચકની પરંપરાના હતા. કેમ કે આ૦ હરિગુપ્તસૂરિ તેમના શ્રુતશિષ્ય હતા અને વીર સં. ૯૮૦નો શ્રમણસંઘ જ્ઞાનપરંપરાએ તો પૂજ્ય દેવવાચકની પરંપરામાં જ છે, એટલે એ વાત પણ બરાબર છે.

(૩) તેઓ કુલવ્યવસ્થાના હિસાબે ચંદ્રકુળના હતા. કેમકે આ૦ વજ્રસેન, આ૦ યક્ષદેવસૂરિએ મુનિસમ્મેલન મેળવી વીર સં. ૬૦૬માં ચાર કુલની સ્થાપના કરી હતી અને દરેકે દરેક મુનિઓને આ ચાર કુલોમાં વહેંચી નાખ્યાં હતાં, ત્યારે ચારણગણનો સમાવેશ ચંદ્રકુલમાં થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેનું વિટપકુલ પણ વનવાસીગચ્છ અથવા વટેશ્વરગચ્છનું સૂચક લાગે છે.

આ રીતે સમન્વય કરીએ તો જુદા જુદા ભાસતા આ ત્રણે આચાર્યો એક જ છે, એમ માનવામાં હરકત નથી. તે પરંપરાના આચાર્યોનું વિહારક્ષેત્ર, સંવતવારી, જ્ઞાનબળ અને કાર્યક્ષમતા વગેરે પણ ઉક્ત વાતને ટેકો આપે છે. અમે અહીં તે જ સમન્વયના આધારે 'કુવલયમાલા' અને 'ધર્મોપદેશમાલા'ના આ૦ વટેશ્વરસૂરિને એક માન્યા છે અને એ રીતે જ ઇતિહાસ આલેખન કર્યું છે. આ૦ વટેશ્વરસૂરિથી થારાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે.•

૬. **આ૦ તત્ત્વાચાર્ય** : આ આચાર્ય યથાર્થ નામવાળા, તપસ્તેજથી દીપતા સૂર્ય જેવા, દુષ્ષમકાળના મહાન પ્રભાવક, શીલ લક્ષણવાળા,

---

• સં. ૧૦૮૪નો ભગવાન આદીશ્વરના પરિકરનો લેખ. જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૭૫; તથા જુઓ પ્રકરણ ૩૧મું.

સ્થિરચિત્ત, પંચાચારની શુદ્ધિથી વિખ્યાત થયેલા અને જિનપ્રવચનના પ્રભાવક હતા.

શ્રી જિનવિજયજી કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ ગા. ૧૨ના **सीलंगविउलसीलो** વિશેષણને શ્લેષરૂપે માની આ આચાર્ય અને ટીકાકાર આ૦ શ્રીશીલાંકને એક માને છે. પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આ૦ શીલાંકસૂરિનું બીજું નામ તત્ત્વાદિત્ય છે અને તેનો સત્તાસમય ગુપ્ત સં. ૭૭૨ છે. ત્યાં ગુપ્તસંવતથી શકસંવત લેવાય છે. એ રીતે પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આ૦ શીલાંકસૂરિ આ આ૦ તત્ત્વાચાર્યથી ભિન્ન છે, એમ નક્કી થાય છે.

૭. દક્ષિણચિહ્ન **આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ** : તેઓ આ૦ તત્ત્વાચાર્યના શિષ્ય છે, તેઓ ગૃહસ્થીપણે ત્રણે કર્મમાં પ્રવીણ મહાદુવાર (મડાર કે મદુવા)ના ક્ષત્રિય રાજા **ઉદ્દ્યોતન**ના પૌત્ર અને રાજા વટેશ્વરના પુત્ર હતા. શરીરના જમણા ભાગમાં **સાથિયા**નું નિશાન હોવાથી તેઓ દક્ષિણચિહ્ન કે દક્ષિણાંક તરીકે પણ વિખ્યાત થયા હતા. તેમને પદ્માવતીદેવી પ્રસન્ન હતાં, તેમણે આ૦ શ્રીવીરભદ્રસૂરિ કે જેમના ઉપદેશથી જાલોરમાં ભ૦ ઋષભદેવનું અષ્ટાપદ જેવું વિશાળ મંદિર બંધાયું હતું, તેમની પાસે શાસ્ત્રનું અને પ્રખર શાસ્ત્રનિર્માતા આ૦ શ્રીહરિભદ્ર પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું અને જાલોરના ભ. શ્રીઋષભદેવના ચૈત્યમાં રહીને મહાબળવાન **શ્રીવત્સ** રાજાના સમયમાં શક સં. ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)માં એક દિવસ બાકી હતો ત્યારે પ્રથમ ચૈત્ર વદિ ૧૪ના દિવસે ત્રીજા પહોરે પદ્માવતીદેવીની પ્રેરણાથી પ્રાકૃત **'કુવલયમાલા કથા'** રચીને સમાપ્ત કરી છે, જેની પ્રશસ્તિમાં પોતે આ૦ હરિગુપ્તસૂરિથી પોતા સુધીની પટ્ટાવલી આપી છે. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિએ આ કુવલયમાલાના આધારે 'લઘુ કુવલયમાળા' બનાવી છે.

આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાળામાં પહેલાના જૈન, અજૈન કવિઓનું સ્મરણ કર્યું છે. જૈન કવિઓમાં આ૦ પાદલિપ્ત, આ૦ વિમલાંક (વિમલસૂરિ), દિગમ્બર આ૦ રવિષેણ, આ૦ દેવગુપ્ત, આ૦ ભવવિરહનાં નામો આપ્યાં છે. કથાનું નિરૂપણ ભાવવાહી છે. ભાષા ઉત્તમ પ્રકારની અને રસપૂર્ણ છે. આમાં મુખ્યતાએ પ્રાકૃત ભાષા છે પરંતુ કોઈ કોઈ વર્ણનો પૈશાચી અને અપભ્રંશભાષામાં પણ આપ્યાં છે. અઢાર દેશનાં નામો આપ્યાં છે, ત્યાં તે તે દેશોની ભાષાનો આભાસ થાય તેમ વસ્તુગૂંથણી કરેલ છે. એકંદરે પ્રાકૃત ભાષાના પ્રેમીઓ માટે આ ગ્રંથ અદ્વિતીય છે.

આ૦ તત્ત્વાચાર્યના પટ્ટધર આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ છે, તેમ બીજા મુખ્ય શિષ્ય આ૦ યક્ષમહત્તર હતા. તેમના શિષ્ય મહાન તપસ્વી કૃષ્ણર્ષિ થયા, જેમનાથી કૃષ્ણર્ષિગચ્છ નીકળ્યો છે.* તેમનો પરિચય પ્રકરણ ૩૨માં આપીશું.

(જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૩, અં. ૨;
જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૭૫, પૃ. ૧૦૭.)

卐

★ હારિલગચ્છમાંથી પ્રાચીન થારાપદ્રગચ્છ, કૃષ્ણગચ્છ અને હારિજગચ્છ નીકળ્યા હોય એ સંભવિત છે.

હારિજગચ્છના વિ. સં. ૧૨૪૭ થી ૧૫૭૭ સુધીના શિલાલેખો મળે છે. હારિજ ગામની બહાર શંખેશ્વરતીર્થના રસ્તા પર કેવલાસ્થળી નામનો ટીલો છે, તેની ઉપર જૈન આચાર્યોના સ્મૃતિસ્તંભો છે; જેમાં સં. ૧૧૩૧નો આ૦ સિંહદત્તસૂરિનો સ્મૃતિસ્તંભ છે.

હારિજગચ્છના (આ૦ મહેશ્વરસૂરિએ નહીં કિન્તુ) પં. માનદેવે વિ. સં. ૧૨૪૭માં ગણેશની મૂર્તિ બનાવી ગારૂલા ગામમાં ભ. પાર્શ્વનાથના દેરાસરની ભમતીમાં સ્થાપી હતી, જેની શિલાલેખવાળી ગાદી આજે ચાણસ્માના ભટેવા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ભોંયરામાં સુરક્ષિત છે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૧૧૪, ૧૧૭; આ ગ્રંથ પૃ. ૨૬.)

પ્રકરણ : ૨૮

આચાર્ય શ્રીવિબુધપ્રભસૂરિ

આ૦ માનદેવસૂરિની પાટે આ૦ વિબુધપ્રભસૂરિ થયા.

આ સમયે આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ, અને રાજા શંકર ગણ થયા છે, કુલ્પાકતીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ :

તેઓ મહાશ્રુતધર, આગમાર્થવાદી, સમર્થ વિવેચક અને સફળ શાસ્ત્રનિર્માતા હતા. તેમનો પરિચય યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી (પૃ. ૧૫૯)માં આવી ગયો છે.

રાજા શંકરગણ

દક્ષિણભારતમાં શિવ અને શંકર નામના ઘણા રાજાઓ થયા છે, તે પૈકીના એટલાએક નીચે મુજબ છે.

૧. કાંતિપતિ શિવકોટિ, શિવસ્કંદ કે શિવકુમાર (વિક્રમની બીજી સદી)
૨. કલચૂરિ કૃષ્ણરાજનો પુત્ર **શંકરગણ** (આશરે વિક્રમ સં. ૬૪૦)
૩. શ્રીપુરુષનો પુત્ર જૈન રાજા શિવામર (વિક્રમની આઠમી સદી)
૪. લક્ષ્મણનો મોટો પુત્ર શંકરગણ (વિ. સં. ૧૦૦૫)
૫. પલ્લવરાયનો પુત્ર શંકર નાયક (વિક્રમ સં. ૧૧૪૦).

આ પાંચ પૈકીના પહેલા ત્રણ રાજાઓ **જૈનધર્મી** હતા.

શંકરગણ તે **કલ્યાણી**નો જૈન રાજા હતો, તે કલચૂરી વંશનો હતો, તેના પુત્રનું નામ બુદ્ધરાજ હતું, તેના સમયે કર્ણાટકનો રાજા પ્રથમ પુલકેશી ચૌલુક્ય હતો, જેણે અલક્તમાં **જૈન મંદિર** બનાવ્યું હતું. પ્રથમ પુલકેશીના નાના પુત્ર મંગલેશે વિ. સં. ૬૪૮ કે ૬૬૬માં શંકરગણના પુત્ર બુદ્ધરાજને હરાવી કલ્યાણીમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી અને બીજા પુલકેશીના ઉત્તરાધિકારીઓએ તો વિ. સં. ૬૮૦માં કલ્યાણીને જ પુનઃ પાટનગર બનાવ્યું હતું. આ સાલવારી ઉપરથી તારવી શકાય છે કે શંકરગણ વિ. સં. ૬૪૦ લગભગમાં થયેલ છે.

ઈતિહાસ કહે છે કે કલચૂરી શંકરગણનો રાજ્યવિસ્તાર મોટો હતો. લાટ પણ તેના તાબામાં હતું. (મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૪ તથા ભારતવર્ષ કે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૩, પૃ. ૩૮)

રાજા શંકરગણે નગરની મરકીને શાંત કરવા માટે ચક્રવર્તી ભરત મહારાજાએ લીલા માણેક રત્નની બનાવેલી અંજનશલાકા કરાવેલી ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમા મેળલી કર્ણાટકમાં કુલ્પાકનગરમાં સ્થાપના કરી હતી અને તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામો આપ્યાં હતાં, જે સ્થાન આજે કુલ્પાકતીર્થ અને માણેકસ્વામી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

એક જીર્ણ પત્રમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે આ૦ ધર્મશેખરસૂરિએ કર્ણાટકની રાજસભામાં 'નમુત્થુણં કલ્પ'નો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો. એમ લાગે છે કે આ ઘટના શંકરગણ કે બુદ્ધરાજના સમયમાં કલ્યાણીમાં બની હશે.

બીજાથી બારમા સૈકા સુધી કર્ણાટકમાં કદંબ, ગંગ, ચૌલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ, કલચૂરી અને હોયશલ એમ મોટા છ રાજવંશોએ રાજ્ય કરેલ છે, જેઓ મોટે ભાગે જૈન કે જૈનધર્મપ્રેમી રાજાઓ હતા. બીજો પુલકેશી વગેરે જૈન રાજાઓ થયા છે. આ સિવાય કોંકણના• સીલહરો, હલસીના કદંબો અને મહીસુરના હોયશલોમાં પણ ઘણા જૈન રાજાઓ થયા છે. શંકરગણ તે શ્વેતામ્બર રાજા છે, ઉપરના રાજાઓમાં ઘણાય શ્વેતાંબર રાજાઓ થયા છે જેનાં નામો સંપ્રદાયભેદના કારણે દિગમ્બર શિલાલેખોમાં પૂરી રીતે મળી શકતાં નથી.

કુલ્પાકજી તીર્થ :

નિઝામ રાજ્યમાં કુલ્પાકજી તીર્થ છે. જેને લોકો કુલ્પાક, કુલ્પપાક, કોલિયાપાક અને માણેકસ્વામી એમ વિવિધ નામોથી સંબોધે છે.

ભરત ચક્રવર્તીએ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદમાં ચોવીસે તીર્થંકરોની રત્નમય પ્રતિમાઓ સ્થાપી હતી. તેમજ પોતાની આંગળીની વીંટીના લીલા માણેકમાંથી ભ. શ્રીઋષભદેવની જટાજૂથવાળી ''માણિકસ્વામી'' નામની પ્રતિમા બિરાજમાન કરી હતી. આ પ્રતિમા ઘણી જ મનોહર હતી, એટલે અનુક્રમે વિદ્યાધરો, સૌધર્મેન્દ્ર અને રાવણ–મંદોદરીએ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં લાવી આ પ્રતિમાની પૂજા કરી હતી. મંદોદરી રાણીએ લંકાનો નાશ થયો ત્યારે આ પ્રતિમાને સમુદ્રમાં પધરાવી દીધી. જ્યાં આની પૂજા દેવો કરતા હતા. કર્ણાટકના રાજા શંકરગણે પોતાના પાટનગર કલ્યાણીમાં ફેલાયેલ મરકી રોગની શાંતિ કરવા માટે લવણાધિપતિ

• રાજા મહાનન્દની રાણી મદનરેખાના પુત્રે દરિયો પૂરી કોંકણનો પ્રદેશ વસાવ્યો છે. (પ્રબંધ ચિંતામણિ)

દેવને આરાધી આ પ્રતિમા મેળવી, તેને રથમાં સાથે લઈ કલ્યાણી નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. વિકટ માર્ગ વટાવી કુલ્પાક નગર પહોંચેલા શંકર રાજાએ ''પ્રતિમાજીનો રથ વિકટ માર્ગ વટાવી આવે છે કે નહીં'' એમ શંકાથી પાછળ વળી જોયું કે તરત જ રથ ત્યાં કુલ્પાકજીમાં જ સ્તંભિત થઈ ગયો અને રાજા શંકરગણે ભગવાન માણેકસ્વામીની ત્યાં કુલ્પાકમાં જ પ્રતિષ્ઠા કરી તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામ આપ્યાં. તેના અભિષેકનું પાણી છાંટવાથી કલ્યાણી નગરમાં મરકી શાંત થઈ અને કુલ્પાકજીનું ધામ **તીર્થ** તરીકે વિખ્યાત થયું. આ તીર્થની સ્થાપના વિ. સં. ૬૪૦ લગભગમાં થયેલ છે. વિ. સં. ૬૮૦માં અહીં રાજ્યક્રાંતિ થઈ હતી અને વિ. સં. ૧૨૪૩માં મોટી સંહારક ધર્મક્રાંતિ થઈ હતી. જ્યારે વિધર્મીઓએ આ તીર્થનો વિનાશ કરવા માટે આક્રમણો કર્યાં હતાં, છતાંય આ તીર્થ બચી ગયું.

શિલાલેખોથી જાણી શકાયું છે કે આ તીર્થનો સં. ૧૪૮૩માં તપાગચ્છના આ૦ સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પં. શાંતિશગણિના ઉપદેશથી, સં. ૧૬૬૫ના ચૈત્ર સુદ ૧૫ હસ્ત નક્ષત્રમાં સંઘના પ્રયત્નથી, સં. ૧૭૬૭માં તપાગચ્છના ભટ્ટારક વિજયરત્નસૂરિના આજ્ઞાવર્તી પં. ધર્મકુશળના શિષ્ય પં. કેસરકુશળના ઉપદેશથી અને સં. ૧૯૬૬ માગસર વદ ૧૧ શુક્રવારે તપાગચ્છના આ૦ વિજયાનંદસૂરિના શિષ્ય વિદ્યારત્ન મુનિ શાંતિવિજયના ઉપદેશથી કુલ્પાકજી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલ છે અને ધ્વજાદંડ ચડાવવામાં આવ્યો છે.

આજે પણ આ તીર્થ પ્રભાવક તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે. નિઝામ રાજ્યમાં ગગનચુંબી શિખરવાળું જો કોઈ હિન્દુ મંદિર હોય તો તે માત્ર કલ્પાકજીનું જ જૈન શ્વેતાંબર મંદિર છે. આ સ્થાન દક્ષિણ હૈદ્રાબાદથી ઈશાનમાં ૪૭ માઈલ દૂર છે. મોટર રોડ છે. આલેર સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર છે. કુલ્પાક ગામની બહાર આ ભવ્ય મંદિર ઊભું છે.

(તીર્થકલ્પ, ઉપદેશસપ્તતિકા, હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, બસવપુરાણ, વિજ્જલકાવ્ય, જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્રમાંક ૬૮ થી ૭૫ ના આધારે.)

પ્રકરણ : ૨૯

આચાર્ય શ્રીજયાનન્દસૂરિ

આ૦ વિબુધસૂરિની પાટે આ૦ જયાનન્દસૂરિ થયા.

તેમના ઉપદેશથી પોરવાડ મંત્રી સામંતે સમ્રાટ સંપ્રતિનાં ઘણાં દેરાસરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો; જેમાં હમીરગઢ, વીજાપુર, વરમાણ, નાંદિયા, બામણવાડા અને મુહરીનગર વગેરે મુખ્ય હતાં.

આ અરસામાં દિગમ્બર આ૦ અકલંકદેવ, કોટ્યાર્ય મહત્તર, આ૦ સિંહસૂર, આ૦ સિંહસૂરિ અને આ૦ માનતુંગસૂરિ વગરે સમર્થ આચાર્યો થયા છે. તેમજ રાજા હર્ષવર્ધન અને વૃદ્ધભોજ પણ આ જ સમયના ઐતિહાસિક રાજાઓ છે.

આ૦ અકલંકદેવ :

તેઓ સમર્થ દિગમ્બર આચાર્ય છે. તેમણે વિ. સં. ૭૦૦માં શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને જીત્યા હતા. બૌદ્ધ શ્રમણોએ આ૦ મલ્લવાદી સાથેના વાદમાં પરાજય પામી શરત પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રનો ત્યાગ કર્યો હતો. એ જ રીતે તેઓએ આ વાદમાં દક્ષિણ હિંદનો ત્યાગ કર્યો હોય તે બનવાજોગ છે. આ૦ અકલંકદેવે ન્યાયવિનિશ્ચય, લઘીયસ્ત્રયી, પ્રમાણસંગ્રહ, તત્ત્વાર્થવાર્તિક વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે.

કોટ્યાર્ય મહત્તર :

યુગપ્રધાન આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે પોતાના 'વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય' ઉપર પોતે જ ટીકા બનાવવી શરૂ કરી પરંતુ છઠ્ઠા ગણધરવાદના વક્તવ્યવાલી **णहवइ०** ગાથા સુધીની ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચ્યા પછી તેઓ સ્વર્ગે ગયા, એટલે કોટ્યાર્ય વાદિગણિ મહત્તરે પછીના ભાગની લગભગ ૫૭૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી તે ગ્રંથને પૂરો કર્યો છે. આ ટીકા સામાન્ય રીતે **મૂલટીકા** તરીકે ઓળખાય છે, જે લગભગ ૧૦૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. ત્યાર પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષે થયેલા બીજા કોટ્યાચાર્યે આ મૂલટીકાના આધારે લગભગ ૧૩૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. આ બન્ને ટીકાઓ આજ વિદ્યમાન છે.

કોઈ કોઈ વિદ્વાન આ૦ કોટ્યાર્ય મહત્તરને આ૦ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય માને છે, પરંતુ આ બાબતમાં કોઈ નિર્ણયાત્મક પ્રમાણ મળતું નથી.

આ૦ સિંહસૂર ક્ષમાશ્રમણ :

આ૦ સિંહસૂરગણિ ક્ષમાશ્રમણ આ૦ દિન્નગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હતા. તેઓ પ્રિયહિતવાદી, મોટા યશવાળા, સિંહ જેવા શૂરવીર અને મહાવાદી હતા. 'તત્ત્વાર્થ'ની મોટી ટીકાના બનાવનાર આ૦ સિદ્ધસેનગણિ તેમના પ્રશિષ્ય થાય. આ૦ સિંહસૂરસૂરિએ આ૦ મલ્લવાદીના 'દ્વાદશાર–નયચક્ર' પર ન્યાયાગમાનુસારિણી નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મોટી ટીકા બનાવી છે.

જો કે વિ. સં. ૧૩૩૪ લગભગથી આ ગ્રંથનું પઠનપાઠન મંદ પડ્યું હતું, અને પછીની પ્રતિઓમાં પાઠોની ગડબડ થઈ ગઈ હતી તેથી એક શુદ્ધપાઠ મળતો ન હતો. પરંતુ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે વિદ્વાન મુનિમંડલીનો સહકાર મેળવી આ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર કરી જગતને આ ગ્રંથનો આદર્શ પાઠ આપ્યો છે, એટલે તેમની કૃપાથી આપણે આ ગ્રંથને મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

આ૦ અગસ્ત્યસિંહસૂરિ :

તેમણે 'દશવૈકાલિકસૂત્ર'ની ચૂર્ણી બનાવી છે.

આ૦ માનતુંગસૂરિ :

"भक्तामराद्यद्भुतकाव्यसिद्धिः श्रीमानतुङ्गोऽथ बहुप्रसिद्धिः"

તેમની જન્મભૂમિ ભારતની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપુરી કાશીનગરી છે. તેમના પિતાનું નામ ધનદેવ અને પોતાનું નામ માનતુંગ હતું. તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા.

માનતુંગને કાશીમાં દિગંબર સાધુઓનો પરિચય થયો અને તેમના ઉપદેશથી તેણે દિગંબર દીક્ષા સ્વીકારી. ત્યાં તેમનું નામ 'મહાકીર્તિ' રાખવામાં આવ્યું હતું.

તે એકવાર કાશીમાં જ પોતાના બનેવી લક્ષ્મીધરને ત્યાં આહાર માટે ગયા. મહાકીર્તિ પોતાનું કમંડલું સાથે લઈને ગયા હતા. એમાં નિરંતર પાણી રાખવાથી પોરા થઈ ગયા હતા. મહાકીર્તિએ એમાંથી પાણી લીધું કે એમની બહેને આ જોઈને ભાઈને કહ્યું : "જુઓ, આમાં કેટલા પોરા છે ? સર્વજ્ઞ ધર્મનું મૂલ દયા છે, તેને તમો વિસરી જ ગયા છો." મહાકીર્તિને પણ આ જોઈ આશ્ચર્ય થયું, તેણે આ ધર્મ ત્યાગવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી. બહેને કહ્યું કે શ્વેતાબમ્બર આચાર્ય ટૂંક સમયમાં જ મધ્ય પ્રાંતમાંથી અહીં આવવાના છે, એમની સાથે તમારી મુલાકાત કરાવીશ.

થોડા સમય પછી **જિનસિંહસૂરિજી** ત્યાં પધાર્યા અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળી મહાકીર્તિએ દિગંબર ધર્મની દીક્ષા મૂકી શ્વેતાંબર સાધુધર્મની દીક્ષા લીધી.

તેમણે ટૂંક સમયમાં શાસ્ત્રો ભણી યોગ્યતા મેળવી, એટલે ગુરુજીએ પણ તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. ત્યારથી તેઓ **આ૦ માનતુંગસૂરિ** એ નામે ખ્યાતિ પામ્યા.

આ વખતે કાશીમાં હર્ષ રાજા હતો, તેની રાજસભામાં અનેક પંડિતો હતા. તેમાં મયૂર મહાકવિ હતો, તેને એક રૂપવાન અને ગુણવાન કન્યા હતી. મયૂરે ઘણી તપાસ કર્યા બાદ તેનું લગ્ન કવિ બાણ સાથે કર્યું. મયૂરે બાણ કવિનો રાજા સાથે પરિચય કરાવી આપ્યો, અને રાજસભાનો સભ્ય પણ બનાવ્યો.

એકવાર બાણકવિને પત્ની સાથે પ્રેમકલહ થયો. તેણે તેને આખી રાત બહુ બહુ રીતે મનાવી, પણ એ માનિનીએ પોતાનું માન મૂક્યું જ નહીં, આખરે બાણે મનાવવા **સુમ્ભ** શ્લોકનો ઉચ્ચાર કર્યો. પંડિત મયૂર પણ આ સમયે ત્યાં આવ્યો હતો. તેણે આ પ્રેમકલહ સાંભળ્યો હતો, તે તરત જ બોલી ઊઠ્યો કે, બાણ ! તેણીને **સુમ્ભ**ને બદલે **ચણ્ડિ**થી સંબોધો. બસ ! આ સાંભળી મયૂરની પુત્રી શરમાઈ ગઈ. પણ તેણીએ પિતા મારું છિદ્ર જુએ છે એમ માની, પિતાજીને શાપ આપ્યો કે, તમો રસલુબ્ધ કોઢિયા થાઓ.

મયૂરના શરીરમાં કોઢ નીકળ્યો, તેણે રાજસભામાં જવાનું બંધ કર્યું, વિરોધીઓના કહેવાથી રાજાએ તેને રાજસભામાં પરાણે બોલાવ્યો. પરિણામે તેણે પોતાનું અપમાન સહન ન થવાથી સૂર્યની આરાધના કરી. તેના દ્વારા રોગ મટાડી નિરોગી શરીર પ્રાપ્ત કર્યું. આ ખબર રાજસભાને પડી અને રાજાએ મયૂર કવિની ખૂબ પ્રશંસા કરી. પરંતુ બાણ કવિ બોલ્યો કે, આમાં પ્રશંસા કરવા જેવું કંઈ નથી. રાજાએ કહ્યું કે, પંડિતજી ! **ગુણી ગુણીષુ મત્સરી** ન બનો. તમો પણ કંઈક કરી બતાવો તો તમારી વાતને સાચી માનીએ. બાણને ચાનક ચડી, એટલે તેણે રાજાની પાસે પોતાના હાથ-પગ કપાવી ચંડીના મંદિરમાં મુકાવ્યા, પછી પોતે પણ ત્યાં જઈ બેઠો અને ચંડી દેવીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ચંડીએ પ્રસન્ન થઈ બાણ કવિના હાથ-પગ જોડી દીધા. આ જોઈ રાજાએ બાણ કવિનું પણ સન્માન કર્યું.

આમ થવાથી બન્નેની પ્રશંસા થવા લાગી પણ તેઓને આપસમાં ઈર્ષા ખૂબ વધી પડી હતી. રાજાએ તેઓને કહ્યું કે, તમો કાશ્મીર જઈ સરસ્વતી પાસેથી તમારા જય-પરાજયનો નિર્ણય કરી લાવો.

હવે બન્ને પંડિતો કાશ્મીર ગયા અને તપ કરી સરસ્વતીની આરાધના કરવા લાગ્યા. દેવીએ તેઓની સામે પાદપૂર્તિ માટે **शतचन्द्रं नभस्तलम्** એ પદ મૂક્યું. બાણ કવિએ એની પાદપૂર્તિનો શ્લોક પહેલાં બનાવી આપ્યો એટલે તેનો જય થયો. પછી બન્ને પંડિતો કાશી આવ્યા અને રાજાને બન્નેનું ખૂબ સન્માન કર્યું.

આ ઘટના પછી એ દેશમાં એવી માન્યતા ફેલાઈ કે આ બ્રાહ્મણ પંડિતો બહુ ચમત્કારી છે, તેમના જેવા બીજા કોઈ ચમત્કારી નથી. રાજાએ એકવાર પોતાના પ્રધાનને પણ આ શબ્દો કહી સંભળાવ્યા. પ્રધાન બોલ્યો કે, સબુર ! આ૦ માનતુંગસૂરિ હાલ અહીં વિરાજે છે, તેઓ પણ મહા-શક્તિશાળી પુરુષ છે. આ સાંભળી રાજાએ આચાર્યશ્રીને બહુમાનપૂર્વક રાજસભામાં પધરાવ્યા અને તેમની વિદ્વદ્ગોષ્ઠિ સાંભળી, રાજા અને સભા તેઓશ્રીનું અદ્ભુત પાંડિત્ય, અસાધારણ પ્રતિભા, અજોડ કવિત્વ અને પ્રસન્નમુખ જોઈ ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

હવે રાજાએ સૂરિજીને ચમત્કાર બતાવવા વિનતિ કરી.

આચાર્ય બોલ્યા કે, રાજન ! એવા ચમત્કારમાં કંઈ મહત્ત્વ નથી. છતાં પણ તમારે ચમત્કાર જોવો હોય તો જુઓ : 'તમે મને આખા શરીરે બેડીઓ નાખી ઓરડામાં પૂરી દો, સાથોસાથ એ ઓરડાને મજબૂત તાળાં પણ લગાવી દો.' રાજાએ આચાર્યશ્રીને ૪૪ બેડીઓ પહેરાવી ઓરડામાં પૂરી દીધા. આચાર્યશ્રીએ ત્યાં ભગવાન ઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ મહાપ્રાભાવિક **ભક્તામરસ્તોત્ર** બનાવ્યું, તેના એકેક શ્લોકથી એકેક બેડી તૂટતી હતી, એ રીતે ૪૪ શ્લોક થતાં ૪૪ બંધનો તૂટ્યાં, આચાર્યશ્રી બંધનમુક્ત થઈ રાજસભામાં પધાર્યા. રાજસભા અને પ્રજા આ ચમત્કારથી ખુશી થઈ, અને આચાર્યશ્રીમાં નમ્રતા, પ્રેમ, ઈર્ષ્યાનો અભાવ તથા સર્વત્ર વાત્સલ્યભાવ જોઈ વધુ પ્રસન્ન થયાં.

રાજાએ આચાર્યશ્રીની પ્રશંસા કરી અને ઊમેર્યું કે— આપની નિરભિમાનતા, નિષ્કલંકતા અને ઉદારચરિતતાને ધન્યવાદ છે. આપના દર્શનથી મારું જીવન સફળ થયું છે.

ત્યાર પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વિહાર કરી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા.

આ૦ માનતુંગસૂરિનું 'ભક્તામરસ્તોત્ર' આજે પણ વિદ્યમાન છે. દરેકે દરેક જૈનો તેનો હંમેશાં પાઠ કરે છે. આ૦ સિદ્ધસેનના 'કલ્યાણમંદિર'માં ૪૪ શ્લોક છે તેમ આ 'ભક્તામરસ્તોત્ર'માં પણ ૪૪ શ્લોકો છે. પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધ ચિંતામણિ અને એ સ્તોત્રની પ્રાચીન ટીકામાં ૪૪ શ્લોકો જ બતાવ્યા છે. તેમાં ચાર પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન છે, આઠ પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન નથી. આથી એક દિગંબર આચાર્યે બાકીના ૪ પ્રાતિહાર્યના નવા જ ૪ શ્લોક બનાવી તેમાં જોડી દીધા છે, એ જ રીતે બીજા દિગંબર સંઘના બીજા એક આચાર્યે બાકીના ૪ પ્રાતિહાર્યના બીજી રીતે જ નવા ૪ શ્લોકો બનાવી તે સ્તોત્રમાં દાખલ કર્યા છે. આ રીતે દિગમ્બર જૈનો ભક્તામરસ્તોત્રમાં ૪૮ અને ૫૨ શ્લોકોનો પાઠ કરે છે. આ નવા શ્લોકો ભક્તામરની રચનાશૈલીમાં ભળી જાય તેવા નથી. આથી તેના પાઠકને ''આ શ્લોકો નવીન છે'' એમ સહેજે જણાઈ આવે તેમ છે, અસ્તુ.■

એકવાર આચાર્ય માનતુંગસૂરિને પૂર્વકર્મના ઉદયથી ઉન્માદનો રોગ થયો, આથી તેઓએ ધરણેન્દ્રને પોતાના અનશનકાળ માટે પૂછ્યું. ધરણેન્દ્રે જણાવ્યું કે, ભગવન્ ! આપનું આયુષ્ય હજી લાંબુ છે તો અનશન કરશો નહીં, વળી હું આપને એક ૧૮ અક્ષરનો મંત્ર આપું છું, તેના જાપથી રોગ, શોક નાશ પામશે.

■ ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિઓ ઘણી મળે છે. તે આ પ્રમાણે :

(૧) ખરતરગચ્છના આ૦ ધર્મવર્ધનગણિનું વીરભક્તામર સં. ૧૭૩૬, (૨) પુનમિયા આ૦ ભાવપ્રભનું નેમિ૦, (૩) આ૦ ધર્મસિંહનું સરસ્વતી૦, (૪) તપગચ્છના મુનિ લક્ષ્મીવિમલનું શાંતિ૦ અઢારમી સદી, (૫) વિજયલાભગણિનું પાર્શ્વ૦, (૬) ખરતરગચ્છીય ઉ. સમયસુંદરનું ઋષભ૦, (૭) આ૦ રત્નસિંહનું પ્રાણપ્રિય૦, (૮) રાજસુંદરનું દાદા પાર્શ્વ૦, (૯) જિનભક્તામર, (૧૦) મુનિ ચતુરવિજયનું સૂરીન્દ્ર૦, (૧૧) પં. હી. હં.નું આત્મ૦, (૧૨) મુનિ વિચક્ષણવિજયનું વલ્લભભક્તામર.

ભક્તામર સ્તોત્રની ઘણી ટીકાઓ છે, તે આ પ્રમાણે :

(૧) રુદ્રપલ્લી આ૦ ગુણાકરની ગ્રં. ૧૫૭૨ સં. ૧૪૨૬, (૨) આ૦ રામચંદ્રની સં. ૧૪૭૧, (૩) આ૦ અમરપ્રભની ગ્રં. ૪૦૦, (૪) ચૈત્રગચ્છના આ૦ ગુણાકરની ગ્રં. ૧૮૫૦, સં. ૧૫૨૪, (૫) તપા. પં. કનકકુશલગણિની ગ્રં. ૬૯૬, સં. ૧૬૫૨, (૬) તપગચ્છના ઉ. સિદ્ધિચંદ્રગણિની, (૭) તપા. ઉ. રત્નચંદ્રગણિની, (૮) નાગોરીતપા આ૦ હર્ષકીર્તિની, (૯) તપા. મહો. મેઘવિજયગણિની ગ્રં. ૧૦૦૦, (૧૦) ગુણસુંદરની, (૧૧) ભાવડગચ્છના આ૦ શાંતિસૂરિની ગ્રં. ૪૦૦, (૧૨) મુનિ પદ્મવિજયની, (૧૩) મેરુસુંદરજીની, ટીકાઓ મળે છે.

આ ઉપરાંત દિગંબર વિદ્વાનોની ટીકાઓ પણ મળે છે.

આચાર્યશ્રીએ **નમિઊણ** સંથવ-સ્તોત્ર ગા. ૨૧ બનાવી તેમાં ૧૮ મંત્રાક્ષરોને ગૂથ્યાં,★ આચાર્યશ્રીને તેના પ્રભાવે રોગ શમ્યો અને કંચન જેવું શરીર થયું. આ સ્તોત્ર પણ આજે વિદ્યમાન છે, મહાપ્રાભાવિક અને ચમત્કારિક છે. જૈનો તેનો પણ નિરંતર પાઠ કરે છે અને કલ્યાણ સાધે છે. આ૦ માનતુંગસૂરિએ ભક્તિભ્ભર થયં ગા. ૩૫ બનાવ્યું છે.●

આ૦ દેવભદ્રસૂરિ :

આ૦ મુનિરત્નસૂરિ લખે છે કે :—

मानतुंग-देवभद्रसूरि स्तुत्ये मरालवत् ।
ऊषतुर्मानसे यौ श्रीशातवाहन-भोजयोः ॥२३॥

(સં. ૧૨૫૨ 'અમમચરિત્ર', મંગલાચરણ)

આ૦ માનતુંગસૂરિ અને આ૦ દેવભદ્રસૂરિ,■ તેમજ રાજા શાતવાહન અને રાજા ભોજ એ સમકાલીન છે.

★ નમિઊણ સંથવં (સ્તોત્ર)ની અવચૂરિ પણ મળે છે.

● આ૦ માનતુંગસૂરિ ઘણા થયા છે.

(૧) ભક્તામરના કર્તા, (૨) સિદ્ધજયન્તી ચરિત્રના કર્તા, વિક્રમની બારમી સદી, (૩) પરિગ્રહપરિમાણ ગ્રંથના કર્તા, (૪) રાજગચ્છ-ધર્મઘોષગચ્છના આ૦ રત્નપ્રભના પટ્ટધર, શ્રેયાંસનાથચરિત્રના કર્તા, સં. ૧૩૩૨, (૫) અંચળગચ્છના આ૦ જયશેખરના લઘુબન્ધુ-લઘુગુરુભાઈ, સં. ૧૪૩૮, (૬) વીરસ્તવન ગા. ૧૮ના કર્તા મુનિ માનતુંગ.

■ આ૦ દેવભદ્રસૂરિ અનેક થયા છે. તે આ પ્રમાણે—

ભોજરાજાના સમકાલીન આ૦ દેવભદ્રસૂરિ.

(૧) આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ, (૨) આ૦ વર્ધમાનસૂરિ, (૩) આ૦ જિનેશ્વરસૂરિ, (૪) અભયદેવસૂરિ, (૫) આ૦ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ, (૬) આ૦ દેવભદ્રસૂરિ, તેમણે સંવેગરંગશાલા, મહાવીરચરિયં સં. ૧૧૩૯, કહારયણ કોસો સં. ૧૧૫૮, પાસનાહ ચરિયં સં. ૧૧૬૮, પ્રમાણપ્રકાશ, અનંતજિનથયં, થંભણાપાસથયં, વીતરાગ સ્તવન બનાવ્યાં છે. તેમણે આ૦ જિનવલ્લભને સં. ૧૧૬૭માં અને આ૦ જિનદત્તને સં. ૧૧૬૯માં સૂરિપદ આપ્યું હતું. (પટ્ટાવલી સમુચ્ચય ભા. ૨, પૃ. ૧૨૧)

(૧) આ૦ ભુવનચંદ્ર (૨) ઉ. દેવભદ્ર સં. ૧૨૮૫.

ચંદ્રગચ્છના (૧) આ૦ દેવભદ્રસૂરિ, જે જ્ઞાની છતાં શાંત હતા, (૨) આ૦ સિદ્ધસેન (૩) આ૦ મુનિચંદ્ર (૪) પં. વીરદેવગણિ તેમણે મહિવાલકહા ગા. ૧૮૨૬ બનાવી.

ચંદ્રગચ્છના (૧) આ૦ ભદ્રેશ્વર (૨) આ૦ અજિતસિંહ (૩) આ૦ દેવભદ્રસૂરિ, તેમણે આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકા, પ્રમાણ-પ્રકાશ અને સિજ્જંસચરિયં બનાવ્યાં છે, વિ. સં. ૧૨૪૨.

રાજા હર્ષવર્ધન

કંઠ પ્રદેશના થાણેશ્વરમાં વિ. સં. ૬૬૪થી ૭૦૦ લગભગમાં રાજા હર્ષવર્ધન થયો છે. કવિ બાણે તેનું 'હર્ષચરિત' બનાવ્યું છે.

કવિ રાજશેખર વિ. સં. ૯૭૦ લગભગમાં થયા છે. તે લખે છે કે, હર્ષવર્ધનની સભામાં ૩ પ્રકાંડ વિદ્વાનો હતા. તે આ પ્રમાણે–

अहो प्रभावो वागदेव्याः यन्मातङ्गदिवाकरः ।
श्रीहर्षस्याऽभवत् सभ्यः समो बाण-मयूरयोः ॥१८९॥

(शार्ङ्गधर-पद्धति)

૧. **બાણ** – તેણે કાદંબરી, હર્ષચરિત્ર અને ચંડીશતક બનાવ્યાં છે.

૨. **મયૂર** – તેણે સૂર્યશતક બનાવ્યું છે.

૩. **માનતુંગસૂરિ** – તેમણે ભક્તામર સ્તોત્ર, નમિઊણ સ્તોત્ર બનાવ્યાં છે.

આ ત્રણે વિદ્વાનોનો પરિચય ઉપર આ૦ માનતુંગચરિત્રમાં આવી ગયો છે.

પં. બાણ અને મયૂર વિ. સં. ૭૩૧ પછી ઉજ્જૈનમાં ભોજની સેવામાં જઈ વસ્યા હતા.

દિલ્લી, ઉજ્જૈન, ભિન્નમાલ :

રાજા અનંગપાલ તુંઅરે વિ. સં. ૬૭૮માં દિલ્લી વસાવી.

રાજા વૃદ્ધભોજે વિ. સં. ૭૩૧માં ઉજ્જૈન વસાવ્યું.

આ અરસામાં શ્રીમાલનગરનું ભિન્નમાલ નામ પડ્યું.

(પ્રતિબંધ ચિંતામણિ, આ ગ્રંથમાં પૃ. ૮૦)

卐

પ્રકરણ : ૩૦

આચાર્ય શ્રીરવિપ્રભસૂરિ

આ૦ જયાનન્દસૂરિની પાટે આ૦ રવિપ્રભસૂરિ થયા છે. તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધના આચાર્ય છે. તેમણે વિ. સં. ૭૦૦માં નાડોલના મુખ્ય દેરાસરમાં ઉત્સવપૂર્વક મૂળનાયક ભગવાન શ્રીનેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ અરસામાં યુગપ્રધાન આ૦ સ્વાતિ ત્રીજા, આ૦ સિદ્ધસેનગણી, આ૦ યક્ષદત્તગણી, આ૦ જિનદાસગણી વગેરે શ્રુતધરો વિદ્યમાન હતા.

આ૦ સ્વાતિસૂરિ (ત્રીજા) :

તેઓ ૩૧મા યુગપ્રધાન છે, વીર સં. ૧૧૯૦માં સ્વર્ગે ગયા છે. તેમનો પરિચય યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૧૬૧માં આવી ગયો છે.

આ૦ સિદ્ધસેનગણી :

તેઓ સિદ્ધાન્તના પારગામી, મહાન તાર્કિક, વાસ્તવિકતાવાદી અને અજોડ ગ્રંથકાર હતા. તેમની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે :–

(૧) **દિન્નગણી** ક્ષમાશ્રમણ – તેઓ વિદ્વદ્‌માન્ય, યશવાળા, શાસ્ત્ર-વિશારદ, શીલધારી અને તપસ્વી હતા. તેમને જિનપ્રવચન પુસ્તકિયું નહીં, કિન્તુ મુખપાઠી હતું. (૨) આ૦ **સિંહસૂર**ગણી વાદીક્ષમાશ્રમણ – તેઓ મોટા વાદી, સિંહ જેવા શૂરવીર, પ્રિયહિતવાદી અને મોટા યશવાળા હતા. (૩) **ભાસ્વામી** મહાક્ષમાશ્રમણ – તેઓ તેજસ્વી, પ્રકાંડ વિદ્વાન, સમસ્ત શાસ્ત્રના જાણનારા, ક્ષમાધર અને યોગ્ય ગચ્છનાયક હતા. તેઓને ઘણા રાજાઓ આવી નમતા હતા. (૪) **સિદ્ધસેન**ગણી – તેમણે વાચક ઉમાસ્વાતિના સભાષ્યતત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકા રચી છે.

(ટીકાપ્રશસ્તિ : શ્લોક ૧ થી ૭)

આ૦ સિદ્ધસેનગણી તે યુગના સમર્થ જ્ઞાની હતા, તેથી લોકો તેમને લઘુ-સિદ્ધસેનદિવાકર તરીકે અને તેમની તત્ત્વાર્થ ટીકાને ગંધહસ્તિ ટીકા તરીકે માને એ બનવાજોગ છે.

તેમણે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પર મોટી ટીકા, આચારાંગસૂત્રની ચૂર્ણિ અને આ૦ જિનભદ્રગણીના જિતકલ્પની ચૂર્ણિની રચના કરી છે.

જો કે તેમની આચારાંગચૂર્ણિ મળતી નથી, કિન્તુ આ૦ શીલાંકસૂરિ આચારાંગસૂત્રના પ્રારંભમાં શસ્ત્રપરિજ્ઞા પર બનેલા ગંધહસ્તિવિવરણને સંભારે છે. એટલે એ રચના ગંધહસ્તિ તરીકે ઓળખાતા આ૦ સિદ્ધસેનગણીની ચૂર્ણિરૂપે હોય, એ બનવાજોગ છે. તેમનો સમય એ ચૂર્ણિરચનાનો યુગ છે.

આ૦ યક્ષદત્તગણી :

તેઓ હારિલગચ્છના આ૦ શિવચંદ્ર ગણીના શિષ્ય હતા.

તેમણે ગુજરાતમાં ૬ શિષ્યોને મોકલી જૈનધર્મનો પ્રચાર કરાવ્યો હતો. તેમનો પરિચય હારિલવંશ (પૃ. ૩૭૧)માં આવી ગયો છે.

આ૦ જિનદાસગણી મહત્તર :

આ આચાર્યશ્રીએ નંદીચૂર્ણિ ગ્રં. ૧૫૦૦, અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ અને નિશીથચૂર્ણિ રચી છે. નંદીચૂર્ણિ વિ. સં. ૭૩૩માં બની છે. નિશીથચૂર્ણિનું નામ વિશેષચૂર્ણિ છે. આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, આવશ્યક અને ઉત્તરાધ્યયનની ચૂર્ણિઓ પણ તેઓની રચના છે એમ કોઈ કોઈ માને છે. તેઓ આ૦ પ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હતા.

તેમણે પોતાનું નામ ચૂર્ણિમાં આડકતરી રીતે સૂચવ્યું છે, જે નીચે મુજબ છે :

૧ – णि रेणगमत्तणहसदाजि, कया ॥
पसुपति-संख-गजठितां-ऽकु + द + ह–इला-कम्मठिता ।
धी-मत-चिं (च्छि) तियक्खरा, फुडं कहयंतभिधाणं कत्तुणो ॥

૧-ણિ, ૨-રે, ૩-ણ, ૪-ગ, ૫-મ, ૬-ત્ત, ૭-ણ, ૮-હ, ૯-સ, ૧૦-દા, ૧૧-જિ. આ અટપટા અક્ષરોમાં ગૂંથાયેલ નામવાળા આચાર્યે નંદીચૂર્ણિ રચી છે. આ અક્ષરોમાંથી અનુક્રમે પશુપતિ (૧૧મો), શંખ (૭મો), ગજ (૧૦મો), અંક (૯મો), વેદ (૪થો), ઈલા (૧લો), કર્મ (૫મો), ધી (૮મો), મત (૬ઠ્ઠો), અક્ષિ (૨જો) અને તિય (ત્રીજો) અક્ષર લેવાથી કર્તાનું નામ (**जिणदासगणिमहत्तरेण कया**) સ્પષ્ટ થાય છે.

(નંદીસૂત્ર-ચૂર્ણિ, મુદ્રિત પૃ. ૧૨૧)

૨ – ति-चउ-पण-अट्ठमवग्गा, ति-पण-ति-तिगअक्खरा व तेसिं ॥
पढमत तिएहिं ति-दुसरजुएहिं णांम कयं जस्स ॥૧॥

गुरुदिन्नं च गणित्तं, महत्तरं च तस्स तुट्ठेहिं ।
तेण कयेसा चुण्णि, विसेसनामा निसीहस्स ॥२॥

ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને આઠમા (ચ, ટ, ત, શ) વર્ગના ત્રીજા, પાંચમા, ત્રીજા અને ત્રીજા (જ, ણ, દ, સ) અક્ષરો અને તે પૈકીના પહેલા (જ) અને ત્રીજા (દ) અક્ષરોમાં ત્રીજો સ્વર (ઇ) અને બીજો સ્વર (આ) જોડવાથી જે (जिणदास) નામ થાય છે અને કૃપાળુ ગુરુએ જેને એ (જિનદાસ) નામ આપ્યું તેણે (જિનદાસગણી મહત્તરે) નિશીથસૂત્રની આ વિશેષ નામવાળી ચૂર્ણિ બનાવી છે.

જિનપ્રતિમા (काउसग्गिया) :

સં. ૭૪૪માં બે ભવ્ય ખડ્ગાસન (ઊભી) જિનપ્રતિમાઓ બની છે, જે આજે પીંડવાડાના દેરાસરમાં વિદ્યમાન છે.

(નાગરીપ્રચારિણી ભા. ૧૮, અ. ૨; જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્ર. ૭૫, પૃ. ૨૧૭)

卐

પ્રકરણ : ૩૧

આચાર્ય શ્રીયશોદેવસૂરિ

આ૦ રવિપ્રભસૂરિની પાટે આ૦ યશોદેવસૂરિ થયા. તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના ઉત્તર ભાગના સમર્થ આચાર્ય છે.

આ૦ મુનિસુંદરસૂરિ તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે :

अजनि रजनिजानिर्नागरब्राह्मणानां,
विपुलकुलपयोधौ श्रीयशोदेवसूरिः ।
प्रवरचरणचारी भारतीकण्ठनिष्का–
भरणबिरुदधारी शासनोद्योतकारी ॥४२॥

આ૦ યશોદેવસૂરિ જાતે નાગરબ્રાહ્મણ હતા, વિદ્વાન હતા, વૈરાગ્ય પામી, દીક્ષા લઈ, શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવી યશોદેવસૂરિ નામે પ્રભાવક આચાર્ય થયા હતા. તેમનું ચારિત્ર ઉત્તમ હતું; તેમને ''सरस्वती कंठाभरण''નું બિરુદ હતું, અને તેમણે જૈનશાસનનો ખૂબ ઉદ્દ્યોત કર્યો હતો.

આ સમયે નાગેન્દ્રગચ્છના આ૦ શીલગુણસૂરિ, આ૦ દેવચંદ્રસૂરિ, આ૦ બુઢાગણી, આ૦ વટેશ્વરસૂરિ, આ૦ વીરભદ્રસૂરિ, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ અને રાજગચ્છીય આ૦ નન્નસૂરિ વગેરે સમર્થ આચાર્યો થયા છે. વનરાજ ચાવડો, મંત્રી ચાંપો, શ્રીદેવી વગેરે જૈનધર્મોપાસક થયા છે. મહાનિશીથ–સૂત્રનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

આ૦ શીલગુણસૂરિ :

આ પ્રભાવશાળી આચાર્ય નાગેન્દ્રગચ્છમાં થયા છે. એમણે ગુજરાતના મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપક રાજા વનરાજને બાલ્યાવસ્થામાં રક્ષણ અને શિક્ષણ આપ્યું હતું.

પંચાસરનો રાજા જયશિખરી યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો ત્યારે તેની રાણી રૂપસુંદરી ગર્ભવતી હતી. તે ગર્ભના રક્ષણ માટે જંગલમાં ચાલી ગઈ અને તેણીએ જંગલમાં જ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. તેનું **વનરાજ** એવું નામ રાખ્યું. જે સ્થળે વનરાજ જન્મ્યો તે સ્થાને આજે **વણોદ** ગામ વસેલું છે. રાણીને શત્રુઓનો સદાય ડર હતો. એટલે બાળકના રક્ષણની પૂરી ચિંતા હતી. એકવાર આ૦ શીલગુણસૂરિ તે રસ્તે થઈને જતા હતા. તેમણે ઝાડની ડાળીમાં લટકતી ઝોળીમાં સુવાડેલ બાળકને જોયો, અને તેનાં લક્ષણોથી ''આ બાળક પ્રતાપી પુરુષ થશે'' એમ સૂરિજીને જણાયું. તે જ સમયે

દુઃખી હાલતમાં રહેલી રાણી રૂપસુંદરીએ આવી સૂરિજીને પોતાનું વિતક કહી સંભળાવ્યું. આચાર્ય મહારાજે તે સાંભળી તેણીને આશ્વાસન આપી, તે બન્નેને **પંચાસર**માં ઉપાશ્રયે લાવી, તેમના રક્ષણનું કાર્ય શ્રાવકોને સોંપ્યું. બાળક વનરાજ પંચાસરમાં જૈન ઉપાશ્રયમાં રહેતો હતો, રમતો હતો અને ભણતો હતો. તે ઉંમરલાયક થયો એટલે સૂરિજીએ તેને તેના મામા સુરપાળને સોંપ્યો. વનરાજ મામાની ટોળીમાં રહી યુદ્ધકળા શીખ્યો અને ધીમે ધીમે વિકાસ સાધી તેણે ગુજરાતના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તેણે વિ. સં. ૮૦૨માં અક્ષયતૃતીયાને દિવસે **અણહિલપુર** પાટણની સ્થાપના કરી, તેમજ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરનું પણ ખાતમુહૂર્ત કર્યું. પાટણમાં ગુજરાતની રાજધાની સ્થાપી અને તે મંદિરમાં સૂરિજીના હાથે ભ૦ પાર્શ્વનાથની ભવ્ય મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિરનું બીજું નામ **વનરાજવિહાર** પણ છે.

વનરાજે ગુજરાતના મહાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, તેમાં તેને આ સૂરિજીનું વાત્સલ્ય, કૃપા અને શિક્ષાદાન એ જ મુખ્ય સાધન હતાં અને બુદ્ધિશાળી જૈનોની પૂરી મદદ હતી. ઘણા બુદ્ધિશાળી જૈન અજૈન વિદ્વાનો એમ માને છે કે ''ગુજરાતના સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિકાસ તે જૈનોને જ આભારી છે.'' આમાં કંઈ જ અતિશયોક્તિ નથી.

આ૦ શીલગુણસૂરિ ચૈત્યવાસી હતા. વનરાજે રાજા થયા પછી તેમણે દક્ષિણામાં એવું ફરમાન કરી આપ્યું કે, સંપ્રદાયની મર્યાદા કાઢી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે કે પાટણમાં તે જ યતિ-મુનિ રહી શકશે કે જે ચૈત્યવાસીઓને સમ્મત હોય. બીજો યતિ અહીં રહી શકશે નહીં વગેરે.

આ વ્યવસ્થાથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેરાસર પાસે ઉપાશ્રયમાં આ૦ દેવચંદ્રસૂરિની ગાદી હતી અને તેમને અનુકૂળ હોય તે જ આચાર્યો કે યતિઓ પાટણમાં આવીને રહી શકતા હતા. તેમની કે તેમના પટ્ટધરોની સમ્મતિ મળે તેને અહીં આવવાની, રહેવાની અને ગમે તે સ્થળે ઊતરવાની છૂટ હતી. તેઓની સમ્મતિ વિના કે તેઓની વિરૂદ્ધમાં જઈને કોઈ જૈન યતિ–મુનિ પાટણમાં આવી રહી શકતો નહીં.★

★ આજે પણ બિકાનેર, જયપુર વગેરે સ્થાનોમાં ખરતરગચ્છના શ્રીપૂજો માટે એવી જ મર્યાદાઓ પ્રવર્તે છે. ખરતરગચ્છની મોટી ગાદીના શ્રીપૂજ ડંકા નિશાન સાથે જયપુરમાં આવી શકતા નથી. તેના બદલામાં નાની રંગ શાખાના શ્રીપૂજ બિકાનેરમાં જઈ શકતા નથી. એક બીજાની સમ્મતિ મેળવીને જઈ શકે છે. આમાં ફેરફાર થાય તો તેઓના પ્રવેશ–ઉત્સવને રાજ્ય તરફથી મનાઈહૂકમ મેળવી રોકી દેવામાં આવે છે.

વનરાજે પ્રવર્તાવેલ આ 'વ્યવસ્થા' ઉપકારના ઋણ ઉતાર રૂપે ગુરુના બહુમાનમાં કે ગુરુદક્ષિણા તરીકે હતી. આવી વ્યવસ્થા વંશપરંપરા માટે હોય છે. તેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેવું હોતું જ નથી. ખાસ પ્રસંગ આવે તો રાજા વિદ્યમાન આચાર્યને યોગ્ય વિનતિ કરે, પરંતુ વ્યવસ્થામાં છૂટછાટ મૂકવી એ તો આચાર્યને આધીન હોય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે આ વ્યવસ્થાને પરિણામે પાટણમાં આરણ્યક, વિહરુક અને એવા સંવેગી મુનિઓનો પ્રવેશ સદંતર બંધ હતો, જે ચંદ્રકુલીન આ૦ જિનેશ્વરસૂરિ–બુદ્ધિસાગરસૂરિ પધાર્યા ત્યારે અને રાજા ભીમદેવના સમયમાં આ૦ મુનિચંદ્રસૂરિ પધાર્યા ત્યારે થોડે ઘણે અંશે ખૂલ્યો હતો અને ગૂર્જરચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય દરમિયાન સર્વથા ખુલી ગયો હતો. 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં આ ઘટનાનું ઠીક સૂચન મળે છે.

વનરાજ ચાવડો ચૈત્યવાસી આચાર્ય શીલગુણસૂરિ તથા આ૦ દેવચંદ્રસૂરિનો ઉપાસક હતો. સામાન્ય રીતે ચાવડાઓ ચૈત્યવાસીના જ શ્રાવકો લેખાય છે.

આ૦ દેવચંદ્રસૂરિ :

તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છમાં આ૦ શીલગુણસૂરિના પટ્ટધર હતા. વનરાજનો ઊછેર અને શિક્ષાપ્રદાનમાં તેમનો પણ મોટો ફાળો હતો.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે–

पुरा श्रीवनराजाऽभूत् चापोत्कटवराऽन्वयः ।
स बाल्ये वर्द्धितः श्रीमद्देवचन्द्रेण सूरिणा ॥
नागेन्द्र गच्छभूद्धारप्राग्वराहोपमा स्पृषा ।

પહેલાં ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ યાને ચાવડાવંશનો રાજા વનરાજ થયો છે. તેને નાગેન્દ્રગચ્છરૂપી પૃથ્વીને ધારવામાં વરાહ અવતાર જેવા આ૦ દેવચંદ્રસૂરિએ બાલ્યાવસ્થામાં ઊછેરીને મોટો કર્યો.

(પ્રભાવકચરિત્ર, અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ)

આ આચાર્ય વનરાજ રાજા થયા પછી પણ ઘણાં વર્ષો સુધી જીવ્યા છે અને તેમણે વનરાજને ધર્મોપદેશ આપ્યો છે. આથી પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં તેમની પ્રતિમા બેસાડવામાં આવી છે. તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ છે.

चापोत्कटवंशोद्भवमहाराजश्रीवनराजगुरूश्रीनागेन्द्रगच्छे
श्रीशीलगुणसूरिशिष्यश्रीदेवचंद्रसूरिमूर्तिः ।

આ મંદિરમાં વનરાજની મૂર્તિ પણ છે.

આ૦ બુઢાગણી :

આ તે સમયના ચૈત્રપુરીગચ્છના સમર્થ આચાર્ય છે. ચિત્તોડના રાણાઓ તેમને ગુરુ તરીકે માનતા હતા. રાણા ભર્તૃભટે ભટેવર વસાવી તેના કિલ્લામાં ગુહિલવિહાર બનાવ્યો હતો, જેમાં આ૦ બુઢાગણિના હાથે ભ૦ ઋષભદેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ આચાર્યની શિષ્યપરંપરા પાછળથી ભટેવરાગચ્છના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ લાગે છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૭૩–૭૫.)

આ૦ વડેસર (વટેશ્વર) ક્ષમાશ્રમણ :

તેઓ હારિલગચ્છના આ૦ યક્ષદત્તગણી ક્ષમાશ્રમણના ૬ આચાર્ય શિષ્યોમાંના એક વિદ્વાન શિષ્ય હતા, તેમણે ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. તેમનો પરિચય હારિલવંશ (પૃ. ૩૭૧)માં આપેલ છે.

થારાપદ્રગચ્છ :

ચંદ્રગચ્છના યુગપ્રધાન આ૦ હારિલસૂરિની શિષ્યપરંપરામાં આ૦ વટેશ્વરસૂરિ થયા છે; તેમનાથી થરાદમાં **થારાપદ્રગચ્છ** નીકળ્યો છે. આ ગચ્છમાં ઘણા વિદ્વાન આચાર્યો થયા પછી અનુક્રમે આ૦ જ્યેષ્ઠાર્ય, આ૦ શાંતિભદ્ર, સિદ્ધાંતમહોદધિ આ૦ સર્વદેવ, આ૦ શાલિભદ્ર, આ૦ પૂર્ણભદ્ર થયા છે. આ૦ શાલિભદ્રનું બીજું નામ આ૦ શાંતિભદ્ર છે. તેમના શાસનકાળમાં વિ. સં. ૧૦૮૪ ચૈત્રી પૂનમને દિવસે આ૦ પૂર્ણભદ્રસૂરિએ રામસેનના **રાજા રઘુસેનના** જિનાલયમાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈનયુગ, વ. ૫, અં. ૧થી ૩; જૈન સત્યપ્રકાશ, ક્ર. ૭૫)

આ ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે– હારિલગચ્છમાંથી થારાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે. સામાન્ય રીતે શાંતિસૂરિ અને શાલિસૂરિ એ એક જ નામ મનાય છે, એ માન્યતાને આ શિલાલેખની પુષ્ટિ મળે છે. અહીં જે શાલિભદ્રસૂરિ લખ્યા છે તે વાદીવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિ જ છે, તેઓ વિ. સં. ૧૦૯૬માં ગિરનાર તીર્થમાં સ્વર્ગે ગયા છે.

અહીં લખેલ રઘુસેન તે રામસેન નગરનો જૈન રાજા હતો, તેણે રામસેનમાં જિનાલય બનાવ્યું હતું. એ રઘુસેન–જિનાલયમાં વિ. સં.

૧૧૧૦માં પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ ભગવાન શ્રીઅજિતનાથની એક કળામય ઊભી પ્રતિમા હાલ અમદાવાદમાં વાઘણપોળના ભ. અજિતનાથના દેરાસરમાં વિદ્યમાન છે.

'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'ની પ્રાચીન ટીકામાં અને 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં ઉલ્લેખ છે કે, થારાપદ્રગચ્છ તે ચંદ્રગચ્છનો પેટાગચ્છ છે. કિન્તુ કેટલાએક શિલાલેખો તથા ગ્રંથોમાં શબ્દો છે કે– થારાપદ્રગચ્છ તે વડગચ્છનો પેટાગચ્છ છે. સંભવ છે કે વટેશ્વરગચ્છ અને વડગચ્છમાં શબ્દસામ્યતા છે તેમજ સમાચારીની એકતા છે. એ કારણે આ બીજી માન્યતા ચાલી હશે. પરંતુ થારાપદ્રગચ્છ તે વડગચ્છથી પ્રાચીન છે. એટલે તે વડગચ્છથી નીકળ્યો હોવાનું સંભવિત નથી. ઉક્ત શિલાલેખથી તેનો ઊકેલ આવી જાય છે કે, થારાપદ્રગચ્છની ઉત્પત્તિ વડગચ્છથી નહીં, કિન્તુ વટેશ્વરસૂરિથી થઈ છે.

આ થારાપદ્રગચ્છમાંથી સં. ૧૨૨૨માં **પિપ્પલકગચ્છ** નીકળ્યો છે.
(પટ્ટાવલી સમુચ્ચય, ભાગ ૨, પૃ.૨૨૫)

આ૦ વીરભદ્રસૂરિ :

તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના બહુશ્રુત આચાર્ય છે. તેમના ઉપદેશથી જાલોરમાં ભગવાન ઋષભદેવનું વિશાળ અને મનોહર શિખરબંધી મંદિર બન્યું હતું. તેમણે આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિને સિદ્ધાંત ભણાવ્યા હતા.
(કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિ, ગાથા ૧૪, ૧૫, ૧૯.)

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ :

આ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ તે મહાપ્રભાવક અને મહાન ગ્રંથકાર છે. તેમનો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથરાશિ વિપુલ છે. તેમની પ્રકાંડ વિદ્વત્તા, અપૂર્વ જ્ઞાનપ્રતિભા, સમભાવ, નિષ્પક્ષ આલોચના અને ભાષાપ્રભુત્વ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે આલેખાયેલ છે.

તેમના જીવનચરિત્ર માટે વિવિધ ગ્રંથો બન્યા છે. આ૦ **પ્રભાચંદ્રસૂરિ** તેમના જીવન ઉપર નીચે પ્રમાણે પ્રકાશ પાડે છે.

પંડિત **હરિભદ્ર** વેદશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્રના જાણકાર હતા. ચૌદ વિદ્યાના પારગામી હતા. તે **ચિત્તોડ**ના રાજા જિતારિના **પુરોહિત** હતા. અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ હતા. તેની ભારતીય વિદ્વાનોમાં વાદિવિજેતા તરીકે અપૂર્વ ખ્યાતિ હતી. તેનામાં જ્ઞાન, સન્માન અને સત્તા એ ત્રણેનો યોગ મળ્યો, એટલે તેને પોતાના જ્ઞાનનો મદ ચડ્યો હતો. એ વિદ્યાના અભિમાનથી પોતાના

પેટે સોનાનો પાટો બાંધતા, વાદીઓને જીતવા કોદાળી, જાળ તથા નિસરણી રાખતા અને જંબૂદ્વીપમાં પોતાની અદ્વિતીયતા બતાવવા હાથમાં જાંબુડાની ડાળી રાખી ફેરવતા હતા. વળી, સાથોસાથ તે સરળ પણ હતા. એટલે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, ''હું આ પૃથ્વી પર જેનું વચન સમજી ન શકું તેનો શિષ્ય બની જાઉં.'' તે પોતાને કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકે જ માનતા હતા.

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે તેનું આ અભિમાન એક વિદુષી આર્યાએ– એક તપસ્વિની જૈન સાધ્વીએ ઉતાર્યું.

એક દિવસ હરિભદ્ર પાલખીમાં બેસી રાજસભામાં જતા હતા. શિષ્યો અને પંડિતો તેની ચારે બાજુ વીંટાઈ ચાલતા હતા. પાસે જૈન દેરાસર આવ્યું. એટલામાં એક ગાંડો હાથી ધમાચકડી મચાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એને જોતાં જ સાથેનું ટોળું વીખરાઈ ગયું, હરિભદ્ર ભટ્ટ પણ જીવ બચાવવા માટે પાલખીમાંથી કૂદી પડ્યા અને પાસેના જૈન દેરાસરમાં જઈ ઊભા. ત્યાં તેને જોયું તો સામે વીતરાગદેવની પ્રતિમા બિરાજમાન હતી. ભટ્ટજી તેને જોઈ હસતા હસતા બોલી ઊઠ્યા :

वपुरेव तवाचष्टे, स्पष्टं मिष्टान्नभोजनम् ।
न हि कोटरसंस्थेऽग्नौ, तरुर्भवति शाड्वलः ॥

અર્થાત્ – તારું શરીર જ મિષ્ટાન્ન ભોજનની સ્પષ્ટ સાક્ષી પૂરે છે. કેમ કે બખોલમાં અગ્નિ હોય તો ઝાડ લીલુછંમ રહે ખરું ?

તે પંડિતને ત્યારે ખબર ન હતી કે તેના આ શબ્દો તેમને જ ભવિષ્યમાં સુધારવા પડશે ! ખરે જ કુદરતની બલિહારી છે.

હાથી ચાલ્યો ગયો અને હરિભદ્ર પણ પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

આ હાથીની ઘટનાએ તેને વિરોધ ભક્તિથી પણ વીતરાગનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હરિભદ્ર ભટ્ટ એક રાતે ઘર તરફ જતા હતા. ત્યાં તેણે એક નવીન શ્લોક સાંભળ્યો :

चक्कीदुगं हरिपणगं पणगं चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव, दुचक्की केसव चक्की य ॥

–એટલે એક પછી એક ૨ ચક્રવર્તી, ૫ વાસુદેવ, ૫ ચક્રી, ૧ કેશવ, ૧ ચક્રી, ૧ કેશવ, ૨ ચક્રી, ૧ કેશવ, અને ૧ ચક્રવર્તી થયા છે.

પંડિતજીએ શ્લોક સાંભળ્યો, ફરી ફરી વાર સાંભળ્યો. તેને તેં અપૂર્વ લાગ્યો, તેનો અર્થ સમજવા માટે ઘણી મથામણ કરી, ખૂબ વિચાર કર્યો પણ તેને તેનો અર્થ સમજાયો નહીં. તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી, તેનું અભિમાન ઘવાવા લાગ્યું, અને તેને ગુસ્સો પણ ચડ્યો. તેણે પાસેના મકાનમાં પ્રવેશ કરી જોયું તો એક વિદુષી સાધ્વી તે શ્લોક બોલતી હતી. પંડિતજીએ તેમની પાસે જઈ પૂછ્યું કે– **किं चक्की चकचकायते ?**

–આ ચકલી શું ચકચક કરે છે ?

સાધ્વીજી યાકિની મહત્તરા બહુ જ વિચારશીલ વિદુષી પણ હતાં. તેમને મીઠાશથી પંડિતને ઉત્તર આપ્યો કે, ભાઈ ! એ લીલા છાણથી લીંપેલું નથી કે જલદીથી જાણી શકો.

પંડિતજી આ સાંભળી ચમક્યા. તેમને અનુભવ થયો કે એક તો આ શ્લોક સમજાય તેવો નથી અને બીજું આ ઉત્તર પણ મારી પંડિતાઈને આંટે તેવો છે. ઉત્તર દેનાર પણ નિડર નિઃસ્પૃહી વિદુષી આર્યા છે.

તેનું અભિમાન ગળવા લાગ્યું. તેણે નમ્રભાવે સાધ્વીજીને કહ્યું : 'માતાજી ! તમે મને તમારી આ ગાથાનો અર્થ સમજાવો.'

સાધ્વીજી બોલ્યાં : 'મહાનુભાવ ! આ ગાથાનો અર્થ સમજવો હોય તો તમે કાલે અમારા ગુરુજી અહીં વિરાજમાન છે, તેમની પાસે જઈ સમજજો. અમારો એવો આચાર છે, તે માટે ગુરુમહારાજ પાસે જજો.'

હરિભદ્ર બીજે દિવસે સવારે ત્યાં વિરાજમાન આ૦ જિનદત્તસૂરિ પાસે ગયા. પેસતાં જ તેણે પ્રથમ જિનાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, આજે એમના વિચારો બદલાઈ ગયા હતા. તે વિતરાગદેવની પ્રતિમા જોઈ સ્તુતિ કરતા બોલ્યા :

वपुरेव तवाचष्टे, भगवन् ! वीतरागताम् ।
नहि कोटरसंस्थेऽग्नौ, तुरुर्भवति शाड्वलः ॥

–હે ભગવાન ! તમારી પ્રતિમા જ વીતરાગભાવની સાક્ષી પૂરે છે. કેમ કે બખોલમાં અગ્નિ હોય તો ઝાડ લીલુછમ રહે ખરું ?

તે આ રીતે વીતરાગની સ્તુતિ કરીને ઉપાશ્રયમાં આચાર્યમહારાજ પાસે ગયા અને તેમણે આચાર્યશ્રીને **चक्कीदुगं०** ગાથાનો અર્થ સમજાવવા વિનતિ કરી.

આચાર્યમહારાજે તરત જ તેમને ગાથાનો અર્થ સુંદર રીતે સમજાવ્યો, એને સમજતાં જ પંડિતજી બોલ્યા કે, મારે પ્રતિજ્ઞા છે કે હું જેનું વચન

સમજી ન શકું તેનો શિષ્ય બનીને રહીશ. માટે કૃપા કરીને મને શિષ્ય બનાવો.

આચાર્યમહારાજે આજ્ઞા આપી અને હરિભદ્ર ભટ્ટ આ૦ **જિનદત્તસૂરિ**ના શિષ્ય બન્યા. (તેમણે આ૦ **જિનભટ્ટ** પાસે વિદ્યાધ્યયન કર્યું.) ગુરુમહારાજે તેમને આચાર્યપદ આપ્યું એટલે તેઓ **આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ** તરીકે વિખ્યાત થયા. તેઓ પોતાનાં ઉપકારી સાધ્વી **યાકિનીમહત્તરા**ને પોતાની માતા તરીકે માનતા હતા અને પોતાને **યાકિનીમહત્તરાસૂનુ** તરીકે ઓળખાવતા હતા.

હરિભદ્રસૂરિને **હંસ** અને **પરમહંસ** નામના બે ભાણેજ હતા. તેઓએ કુટુંબક્લેશથી વૈરાગ્ય પામી મામા પ્રત્યેના પ્રેમથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી, ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને હરિભદ્રસૂરિની મના હોવા છતાં બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે વેષપલટો કરી ભગવાં પહેરી બૌદ્ધનગરમાં જઈ બૌદ્ધ મઠમાં વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં બૌદ્ધાચાર્ય જૈનદર્શનનું ખંડન ભણાવતા ત્યારે આ બન્ને મુનિઓ એકેક પત્ર ઉપર તેની યુક્તિઓમાં રહેલાં દૂષણો અને જૈનદર્શનના શુદ્ધ હેતુઓની ટૂંકી નોંધ કરતા હતા. એક વાર એ પત્રો હવાથી ઊડ્યાં અને કોઈ વિદ્યાર્થીએ તે પત્રો ઉઠાવી બૌદ્ધાચાર્ય પાસે ધરી દીધાં. બૌદ્ધાચાર્યે તેને વાંચી જોઈ મનમાં ગાંઠ વાળી કે– મારા મઠમાં કોઈ જૈન છે અને તે પણ કટ્ટર જૈન છે. તો તેને શોધી કાઢવો જોઈએ. તેણે એ માટે એક તરકીબ ગોઠવી. દરવાજાના પગથિયામાં જિનપ્રતિમાઓ ગોઠવી અને વિદ્યાર્થીઓને હૂકમ કર્યો કે દરેકે આ પ્રતિમા ઉપર પગ મૂકી આગળ જવું. બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓએ તે પ્રમાણે કર્યું. હંસ અને પરમહંસ આ તરકીબને સમજી ગયા, તેઓને ગુરુદેવની મનાઈનું રહસ્ય હવે સમજાયું. પણ થાય શું ? હવે બે જ માર્ગ હતા. કાંતો જિનેન્દ્ર ઉપર પગ મૂકી રૌરવ નરકમાં જવું અને કાંતો જૈનરૂપે જાહેર થઈ બૌદ્ધાચાર્યના હાથે મરવું. આ સિવાય ત્રીજો રસ્તો ન હતો. તેઓએ તરત જ નક્કી કર્યું કે, ગુરુદેવનો અવિનય કર્યો છે તેના ફળરૂપે મરવું બહેતર છે કિન્તુ દેવાધિદેવની કંઈ પણ અશાતના કરીએ એ બનવાનું જ નથી. તેઓએ હાથમાં ખડી લઈ ચાલાકીથી તે પ્રતિમાને જનોઈનું નિશાન કરી બૌદ્ધ પ્રતિમા બનાવી, અને પછી તેની ઉપર પગ મૂક્યો. બસ ! આ જોતાં જ બૌદ્ધોએ તેમને ઓળખી લીધા અને બૌદ્ધોમાં ક્રોધ ધમધમવા લાગ્યો. વળી, બૌદ્ધાચાર્યે રાત્રે સૂતા હતા ત્યારે ઘડા ઉપરથી નીચે ગબડાવ્યા, વિદ્યાર્થીઓ એ ઘડાના અવાજથી ઓચિંતા જાગી, ઈષ્ટનું નામ બોલવા

લાગ્યા. તેમાં હંસ અને પરમહંસ **नमो अरिहंताणं** બોલ્યા, એટલે ત્યાં એવો અવાજ થયો કે, 'ઠીક છે, આ બે જૈન દીસે છે.'

બન્ને ભાઈઓ એ વાત સમજી ગયા. તેઓએ ત્યાંથી નાસવાનું નક્કી કર્યું, છત્રીઓ લઈ તેના આધારે ઉપલા માળેથી પડતું મૂક્યું, તેઓ નીચે આવ્યા કે ઊઠીને દોડતા દોડતા શહેરની બહાર નીકળી ગયા, અને ચિત્તોડ તરફ ચાલવા લાગ્યા. બૌદ્ધો હથિયારો લઈ તેની પાછળ પડ્યા, તેઓએ હંસને રસ્તામાં જ મારી નાખ્યો, અને પરમહંસ સુરપાળ રાજાને શરણે પહોંચી ગયા હતા. તેને પકડવા આગળ પ્રયાણ લંબાવ્યું. તેઓએ સુરપાળને પોતાનો શત્રુ સોંપી દેવા વિનતિ કરી. પરંતુ ન્યાયપ્રિય સુરપાળે બૌદ્ધોને સાફસાફ સંભળાવી દીધું કે– સાચો ક્ષત્રિય પ્રાણાંતે પણ શરણાગતનું રક્ષણ કરે છે એટલે તમારી ઈચ્છા બર આવે તેમ નથી. હા, તમે તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરો, તેને હરાવો અને પછી ઉચિત કરો, એમાં મને વાંધો નથી. બીજે દિવસે જ રાજા સુરપાળની સભામાં બૌદ્ધાચાર્ય અને પરમહંસનો શાસ્ત્રાર્થ થયો તેમાં બૌદ્ધો હાર્યા. પરમહંસ રાજાના ઈશારાથી તક જોઈ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા અને પકડવાને ફરી વાર પાછળ પડેલા બૌદ્ધ સુભટોથી પોતાને બચાવી ચિત્તોડ પહોંચી ગયા.

પરમહંસે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પાસે જઈ પ્રથમ હંસે તથા પોતે ગુરુ આજ્ઞા લોપી છે તેની ફરી-ફરીવાર માફી માગી, પછી પોતાની ઉપર જે વીત્યું તે કહી સંભળાવ્યું અને તે કહેતા કહેતા ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા.

આચાર્યશ્રીએ તેમને અવિનય માટે માફી આપી, તેઓની ધર્મઘગશ માટે ખૂબ પ્રશંસા કરી અને તેઓના અવસાન માટે ખૂબ શોક કર્યો. તેમણે વિચાર્યું કે– મેં બૌદ્ધોને ઘણીવાર હરાવ્યા છે. તેઓએ મારા શિષ્યોને મારી નાખ્યા તેનો બદલો ન લઉં ત્યાં સુધી મારા મનમાં ખટકો રહેવાનો અને એ ખટકો રાખીને મરીશ તો મારી સદ્ગતિ નહીં થાય, તો એ ખટકાને દૂર કરવા માટે મારે ઉચિત બદલો લેવો જ જોઈએ. તેઓશ્રી આ પ્રમાણે વિચારી ગુરુની આજ્ઞા લઈ ચિત્તોડથી વિહાર કરી સુરપાળના નગરમાં પધાર્યા. અને સુરપાળની સભામાં જઈ તેના શરણાગતરક્ષા ગુણની પ્રશંસા કરી બોલ્યા : 'તું અમારો અને બૌદ્ધોનો શાસ્ત્રાર્થ થાય તેવો પ્રબંધ કરી દે.'

રાજાએ યુક્તિ કરી બૌદ્ધનગરથી બૌદ્ધાચાર્યને બોલાવ્યા. શાસ્ત્રાર્થનું નક્કી કર્યું અને આ૦ હરિભદ્રસૂરિ તથા બૌદ્ધાચાર્ય મુકરર દિવસે રાજસભામાં

સામસામે આવી ઊભા. આ શાસ્ત્રાર્થમાં બૌદ્ધાચાર્ય તરફથી એવી શરત હતી કે– ''જે હારે તે તપેલી તેલની કઢાઈમાં પડી મરણ પામે.''

શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો. તેમાં બૌદ્ધાચાર્ય હાર્યો એટલે તેલની કઢાઈમાં પડી મરણ પામ્યો. ત્યાર બાદ બીજા પાંચ છ બૌદ્ધો શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યા અને એ જ રીતે હારી મરણ પામ્યા. આ ઘટનાથી બૌદ્ધોમાં મોટો ખળભળાટ મચ્યો, અને હંસ–પરમહંસ ઉપર કેર વર્તાવ્યો હતો તેનું આ કડવું ફળ છે એમ જાણ્યું એટલે મૌન બની તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

અહીં કેટલાએક આચાર્યો એમ માને છે કે– આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ મંત્રના બળે બૌદ્ધોને ખેંચી લાવી કઢાઈમાં હોમ્યા હતા.

આ તરફ આ૦ જિનભટ્ટસૂરિએ આ ઘટનાની જાણ થતાં આ૦ હરિભદ્રને શાંત કરવા માટે તેમની પાસે બે શિષ્યોને સમરાદિત્યના વૃત્તાંતની ૩ ગાથાઓ આપી મોકલ્યા, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પણ તેને વાંચી વિચારતાં પરમ શાંતભાવને પામ્યા. ગુરુએ મને જગાડ્યો છે એમ સમજી વિહાર કરી ચિત્તોડમાં ગુરુ પાસે આવી પહોંચ્યા, અને વિરતિપણામાં ભૂલ કરી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ થયા. પરંતુ તે શિષ્યવિરહને ભૂલી શકતા ન હતા.

એકવાર અંબિકાદેવીએ આવી આચાર્યશ્રીને મીઠાં વચનોથી વિનતિ કરી કે, સૂરિવર ! તમો મહાન ત્યાગી છો. તમોને વિરહ શાનો હોય ? તમો સમર્થ જ્ઞાની છો, કર્મસ્વરૂપના જાણકાર છો, તમને મારું-તારું શાને હોય ?

હંસ–પરમહંસ તો ગયા પરંતુ અંતરાયના કારણે તમને બીજો શિષ્ય પરિવાર થવાનો નથી. તો કૃપા કરીને ગુરુની સેવા કરો અને શાસ્ત્રો બનાવો કે જે વડે જીવોનું કલ્યાણ થાય.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ અંબિકાદેવીની વિનતિથી શોક મૂકીને ૧૪૦૦ ગ્રંથોની રચના કરી.

એવામાં **કાર્પાસિક** નામનો વ્યાપારી ત્યાં આવ્યો, તે નિર્ધન હતો. આચાર્યશ્રીએ તેને ધૂર્તાખ્યાન કહી સંભળાવ્યું અને શ્રદ્ધાળુ જૈન બનાવ્યો. તેણે કોઈ એક વ્યાપાર ખેડ્યો જેમાં ગુરુની કૃપાથી તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. એટલે તેણે આ૦ હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથોને લખાવ્યા અને સાધુઓને વહોરાવ્યા.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ ગ્રંથો બનાવ્યા, એક જ સ્થાને ૮૪ મોટાં દેરાસર કરાવ્યાં, અને જીર્ણ થયેલ ખવાઈ ગયેલ **મહાનિશીથ** સૂત્રને બરાબર ગોઠવી પુસ્તકારૂઢ કર્યું. (પ્રભાવકચરિત્ર – પ્રબંધ ૯મો.)

આ૦ ભદ્રેશ્વરસૂરિએ આ૦ હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. તેમાં વિશેષતા છે, જે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પિર્વગુઈ નામની બ્રહ્મપુરીના વતની હતા. તેમના પિતાનું નામ શંકર ભટ્ટ અને માતાનું નામ ગંગા હતું. હરિભદ્ર પુરોહિતે **યાકિની** સાધ્વી પાસે **चक्कीदुगं०** ગાથા સાંભળી, તે જ સાધ્વીજીની સાથે આ૦ **જિનદત્તસૂરિ** પાસે જઈ તેમના મુખેથી અર્થ સાંભળ્યો, ધર્મ સાંભળ્યો. નિષ્કામવૃત્તિવાળાને ધર્મનું ફળ મોક્ષ છે એમ જાણ્યું અને ભવવિરહ માટે તેઓની પાસે દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેમને શાસ્ત્ર ભણાવી સૂરિપદ આપ્યું અને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા.

આ૦ હરિભદ્રને જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો થયા, જે સર્વશાસ્ત્રોના જાણકાર હતા. ચિત્તોડના બૌદ્ધો જોરદાર હતા. તેઓ આચાર્યશ્રીના જ્ઞાન અને કળાની ઈર્ષા કરતા હતા. અને એ જ કારણે તેઓએ તે બન્ને શિષ્યોને ગુપ્ત રીતે મારી નંખાવ્યા. આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ આ ઘટના સાંભળી શોકથી અનશન કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ બીજા મુનિવરોએ તેઓને તેમ કરતા રોકી રાખ્યા. છેવટે આ૦ હરિભદ્રે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા. તેઓએ પોતાના કેટલાએક ગ્રંથોમાં ''ભવવિરહ''નો સંકેત આપ્યો છે. એક વાર તેમના શિષ્ય જિનભદ્ર અને વીરભદ્રનો કાકો **લલ્લિગ** ગરીબાઈથી કંટાળીને આચાર્યશ્રી પાસે દીક્ષા લેવા આવ્યો, પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તેને દીક્ષા ન આપતાં અમુક વ્યાપાર કરવાનો સંકેત કર્યો, જેમાં લલ્લિગ ધનવાન બન્યો. આ લલ્લિગે આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોની નકલો કરાવી ખૂબ ફેલાવો કર્યો. તેણે ઉપાશ્રયમાં એક એવું રત્ન મૂક્યું કે જે દીવાની જેમ પ્રકાશ આપતું હતું અને આચાર્ય તે પ્રકાશમાં રાતે પણ ગ્રંથ લખી લેતા હતા. લલ્લિગ શેઠ આચાર્યશ્રીના ગોચરી સમયે શંખ વગાડી યાચકોને એકઠા કરતો હતો અને ભોજન કરાવતો હતો. યાચકો પણ આચાર્યશ્રીને નમસ્કાર કરી 'ભવવિરહ થાઓ'નો આશીર્વાદ લઈ 'ભવ-વિરહસૂરિ ઘણું જીવો' એમ બોલી ચાલ્યા જતા.

એકવાર બનારસમાં **વાસુકિ** શ્રાવકે આચાર્યશ્રીને **વર્ગકેવલી** ગ્રંથ આપ્યો, આચાર્યશ્રીએ તેના ઉપર ટીકા બનાવી પરંતુ પછી સંઘના આગેવાનોના કહેવાથી તે ટીકા રદ્દ કરી હતી.

ભવવિરહસૂરિ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં છેલ્લા શ્રુતધર છે. આજના પંડિતોમાં એ સામર્થ્ય નથી કે તેઓના દરેક પુસ્તકોને વાંચી શકે વગેરે વગેરે. (કથાવલી)

મલધારી આ૦ રાજશેખરસૂરિએ ''પ્રભાવકચરિત્ર''થી થોડા ફેર-ફારવાળું હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. તેમાં ખાસ વિશેષતા નીચે પ્રમાણે છે :

આ૦ હરિભદ્રસૂરિના શિષ્યો હંસ-પરમહંસ જિનપ્રતિમાના ચિત્રમાં ત્રણ રેખાઓ કરી બુદ્ધનું ચિત્ર બનાવી ભાગી આવ્યા ત્યારે બૌદ્ધ સુભટોએ એકને રસ્તામાં અને બીજાને ચિત્તોડના કિલ્લા બહાર જ્યાં તે સૂતો હતો ત્યાં મારી નાખ્યો. આથી આ૦ હરિભદ્રસૂરિને ગુસ્સો ચડ્યો. મંત્રના બળે ૧૪૪૦ બૌદ્ધોને એકઠા કરી દરેકને તપેલા તેલની કઢાઈમાં તળી નાખવાનો પ્રબંધ ગોઠવ્યો. પરંતુ ગુરુમહારાજે બે સાધુઓ સાથે મોકલાવેલ 'સમરાદિત્ય'ના વૃત્તાંતની ૪ ગાથાઓ વાંચી પરમ શાંતભાવને કેળવી બૌદ્ધ સાધુઓને છોડી દીધા અને તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં ૧૪૪૦ ગ્રંથો બનાવ્યા. ચિત્તોડની તળેટીના વ્યાપારીઓએ તેની નકલો કરી એ ગ્રંથોનો ખૂબ ફેલાવો કર્યો, વગેરે.　　(ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, પ્રબંધ ૮મો.)

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પોતે પોતાનો પરિચય નીચેના શબ્દોમાં આપે છે :

समाप्ता चेयं शिष्यहितानाम आवश्यकटीकावृत्तिः सिताम्बराचार्यजिनभद्र-निगदानुसारिण्ो विद्याधरकुलतिलकाऽऽचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनी-महत्तरासूनोरल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य ।

એટલે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર છે, આ૦ જિનભદ્રના **વિદ્યાશિષ્ય** છે, વિદ્યાધરકુલના છે, આ૦ જિનદત્તસૂરિના **દીક્ષાશિષ્ય** છે, અને યાકિની મહત્તરા સાધ્વીના **ધર્મપુત્ર** છે. તેમણે ''આવશ્યક સૂત્ર''ની **શિષ્યહિતા** નામની ટીકા રચી પૂરી કરી છે.

એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે, બૌદ્ધોએ તેમના બુદ્ધિવાન શિષ્યો હંસ–પરમહંસને* દ્વેષથી મારી નાખ્યા હતા, તે આઘાતને દૂર કરવા તથા શાંતિ નિમિત્તે આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ જેવી મોટી સંખ્યામાં ગ્રંથો રચ્યા છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ, એ આસ્તિકતા, ધર્મશ્રદ્ધા, સિદ્ધાંતવાદ, દાર્શનિક-મીમાંસા, શાંતરસ, ઉદારતા અને યોગીની જીવંત પ્રતિમા જેવા હતા.

★ સંભવ છે કે જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર એ તેઓનાં દીક્ષાનાં નામો હશે અને હંસ–પરમહંસ યોગીવેષનાં તથા બૌદ્ધમઠમાં રહ્યા તે સમયનાં નામો હશે.

તેમણે ધર્મ, દર્શન, ન્યાય, યોગ, ધ્યાન, જીવનચર્યા, વિધિવિધાન, ભૂગોળ, ખગોળ, નવરસ, કાવ્ય, કથા, કળા, ઉપહાસ એમ દરેક વિષયના ગ્રંથો બનાવ્યા છે. એવો કોઈ વિષય નથી કે જે તેમના ગ્રંથમાં દાખલ ન થયો હોય. દરેક ગ્રંથોમાં તેમની જ્ઞાનપ્રભા ચમકે છે. ''સમરાઇચ્ચકહા'' એ તેમનો વૈરાગ્યજનક અજોડ ગ્રંથ છે, જે તેમના કથાગ્રંથોમાં મુકુટમણિ જેવો છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ તટસ્થ, નિષ્પક્ષ અને પરમસહિષ્ણુ વિદ્વાન હતા. તેઓએ વિરોધમતવાળાને બહુમાનથી ઉલ્લેખ્યા છે અને જે કહેવાનું છે તે તટસ્થતાપૂર્વક તેમાં કહી દીધું છે. તેમાંના થોડાએક નમૂના નીચે જોઈએ.

बन्धुर्न सैष भगवान् रिपवोऽपि नान्ये,
साक्षान्नवैकतर एकतमोऽपि चैषाम् ।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषैः,
वीरे गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥१॥
नास्माकं सुगतः पिता न रिपवस्तीर्थ्या धनं नैव तै
र्दत्तं नैव तथा जिनेन न हृतं किञ्चिद् कणादादिभिः ।
किन्त्वेको जगदर्थितः स भगवान् वीरो यतश्चामलं,
वाक्यं सर्वमलापहन्तृ च यतस्तद्भक्तिमन्तो वयम् ॥

ભગવાન મહાવીર અમારા બંધુ નથી, બીજા દેવો અમારા શત્રુ નથી. તેમાંના કોઈ એકને પણ અમે સાક્ષાત્ જોયા નથી. કિન્તુ ભ. મહાવીરનું બીજાથી જુદું પડતું અને યથાર્થ વચન સાંભળીને ગુણોથી ખેંચાયેલા એવા અમે તે મહાવીરને સેવીએ છીએ.

બુદ્ધ અમારો બાપ થતો નથી, બીજા ધર્મવાળા અમારા શત્રુ નથી. તેઓએ કે જિનેશ્વરે અમને ધન દઈ દીધું નથી અને કણાદ વગેરેએ અમારું ધન લઈ લીધું નથી. માત્ર એક ભગવાન મહાવીર જગતને હિતકર છે કેમ કે તેમનું વચન નિર્મળ છે અને સર્વ દોષોને દૂર કરનાર છે માટે અમે તેની પ્રત્યે ભક્તિવાળા છીએ.

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

મને ભગવાન વીર પ્રત્યે મમતા નથી, અને કપિલઋષિ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનો માત્ર સ્વીકાર કરવો ઘટે.

(લોકતત્ત્વનિર્ણય)

आग्रही बत निनीषति युक्तिं,
यत्र तत्र मतिरस्य निविष्टा ।
पक्षपातरहितस्य तु युक्ति–
र्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥

જિદ્દી મનુષ્ય જે તરફ પોતાની બુદ્ધિનો વેગ હોય તે તરફ યુક્તિને ખેંચી જાય છે. જ્યારે પક્ષપાત વગરનો મનુષ્ય જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાં પોતાની બુદ્ધિને પહોંચાડે છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના ગ્રંથોમાં બીજા ઘણા ગ્રંથકારોનાં નામો અને તેમનાં અવતરણો આપ્યાં છે, જે તેમની બહુશ્રુતતાનાં પરિચાયક છે. તે પૈકીના કેટલાએક દાર્શનિક ગ્રંથકારોના નામ નીચે પ્રમાણે મળે છે.

જૈન આચાર્યો : શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી, વાચક ઉમાસ્વાતિજી, આ૦ સમંતભદ્ર, આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકર, આ૦ સંઘદાસગણિ, આ૦ મલ્લવાદિજી, દેવવાચકજી, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, અજિતયશસૂરિ, જિનદાસ મહત્તર, સિદ્ધસેનગણિ.

બૌદ્ધ આચાર્યો : આ૦ કુક્ક, દિઙ્નાગ, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદન્ત દિઅ, વસુબન્ધુ, શાન્તિરક્ષિત, શુભગુપ્ત.

બ્રાહ્મણ આચાર્યો : આ૦ અવધૂત, આસૂરિ, ઈશ્વરકૃષ્ણ, મીમાંસક કુમારિલભટ્ટ, ભાષ્યકાર પાતંજલિ, યોગાચાર્ય પતંજલિ, પાણિનિ વૈયાકરણ, ભગવદ્ ગોપેન્દ્ર, ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ, મહર્ષિ વ્યાસ, વિન્ધ્યવાસી, શિવધર્મોત્તર.

યોગ-આચાર્યો : ગોપેન્દ્ર, કાલાતીત, પતંજલિ, ભદન્ત ભાસુર, બન્ધુભગવન્તવાદી.

કથાઓમાં – આ૦ સંઘદાસગણીનો વસુદેવહિંડી, સુબન્ધુની વાસવદત્તા, અને કવિ હર્ષની પ્રિયદર્શનાને યાદ કરેલ છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. એવો ઉલ્લેખ પણ મળે છે કે તેમણે પોતાના જીવનની છેલ્લી ઘડીએ 'સંસાર-દાવાનલ૦' સ્તુતિના ૩ શ્લોક અને ૪થા શ્લોકનું એક ચરણ બનાવ્યાં છે અને એ રીતે તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથ બનાવ્યા છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિના કેટલાએક ગ્રંથો અને કેટલાએકનાં માત્ર નામો મળે છે, જેની યાદી આ પ્રમાણે છે :

અણુઓગસુત્ત-વૃત્તિ
અનેકાંતજયપતાકા
અનેકાંતદીપિકા
અનેકાન્તપ્રઘટ્ટ
અનેકાંતવાદપ્રવેશ
અનેકાંતસિદ્ધિ
અર્હત્ શ્રીચૂડામણિ
અષ્ટકપ્રકરણ
આત્મસિદ્ધિ
(આત્માનુશાસન)
આત્માનુશાસન (સં.)
આવસ્સયસુત્ત-વૃત્તિ–
આવસ્સયસુત્ત મોટી ગ્રં. ૮૪૦૦૦
આવસ્સયસુત્ત નાની ગ્રં. ૨૨૦૦૦
ઉવએસપદ ગા. ૧૦૩૯
ઓહનિજ્જુત્તિ-વૃત્તિ
કથાકોશ
કમ્મથય-વૃત્તિ
ક્ષમાવલ્લી-બીજ
ખિત્તસમાસ-વૃત્તિ
ચતુર્વિંશતિસ્તુતિ
ચેઈયવંદણ-ભાસ્સ
જંબૂદીવ સંગહણી
જંબૂદીવ પણ્ણત્તિ-ટીકા
જિણહરપડિમાથોત્ત
જીવાજીવાભિગમ સુત્ત-લઘુવૃત્તિ
તત્ત્વતરંગિણી
ત્રિભંગીસાર
તત્ત્વાર્થસૂત્ર–વૃત્તિ (દુપદુપિકા)
દંસણસુદ્ધિ
(સમ્યક્ત્વમપ્તતિકા)
દંસણસિત્તરી
(સાવગધમ્મપગરણ)
દસવેયાલિયસુત્ત-ટીકા મોટી
દસવેયાલિયસુત્ત-ટીકા નાની
દિનશુદ્ધિ (?)
દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણ
દ્વિજવદન-ચપેટા
(વેદાંકુશ)
ધમ્મસંગહણિ
ધર્મબિંદુ
ધર્મલાભસિદ્ધિ
ધર્મસાર
ધુત્તક્ખાણ-કહા
ઝાણસયગ-વૃત્તિ
નન્દીસુત્ત-ટીકા
નાણપંચગવક્ખાણ
નાણાયત્તક
નાણાચિત્ત-પયરણ
ન્યાયપ્રવેશ-વૃત્તિ
ન્યાયાવતાર-વૃત્તિ
પંચણિયંઠી
પંચલિંગી-પયરણ
પંચવત્થુગ
પંચવત્થુગ-ટીકા
પંચસુત્ત વ્યાખ્યા
પંચથાનગ
પંચાસગ

પરલોકસિદ્ધિ
પિંડણિજ્જુત્તિ-ટીકા
પણ્ણવણાસુત્ત-પ્રદેશવ્યાખ્યા
પ્રતિષ્ઠાકલ્પ
બૃહદ્મિથ્યાત્વમથન
બોટિકપ્રતિષેધ
ભાવના-સુદ્ધિ
ભાવાર્થમાત્રવેદિની
(અનેકાન્તજય૦ ટીકા)
મુણિવઈચરિય
યતિદિનકૃત્ય
યશોધરચરિત
યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય
યોગદૃષ્ટિ-વૃત્તિ
યોગબિંદુ
યોગશતક
લગ્ગકુંડલિયા (લગ્ગસુદ્ધિ)
લઘુખિત્તસમાસ-વૃત્તિ
લલિતવિસ્તરા
(ચેઇયવંદણથય-વૃત્તિ)
લોકતત્ત્વનિર્ણય
(નૃતત્ત્વનિગમ)
લોકબિંદુ
વગ્ગકેવલી-વૃત્તિ
વિસેસાવસ્ય-વૃત્તિ
વીરથયં
વીરાંગદ-કહા
વીસ-વીસિયા
વેદબાહ્યતા-નિરાકરણ
વવહારકપ્પ-ટીકા
શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય
શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ટીકા
શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ
શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા
ષડ્દર્શનસમુચ્ચય
ષોડશક
સંસારદાવાનલ૦ સ્તુતિ
સંક્તિપંચસી
સંગહણી-વૃત્તિ
સમરાઈચ્ચ-કહા
સંપશ્ય-સિત્તરી
સંબોહ-સિત્તરી
સંબોહ-પ્રગરણ (તત્ત્વપ્રકાશક)
સર્વજ્ઞસિદ્ધિ
સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ટીકા
સાવગધમ્મસમાસ
સાવગધમ્મસમાસ ટીકા
સાસયજિણકિત્તણ
સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર
હિંસાષ્ટકાવચૂરિ વગેરે વગેરે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિની પ્રશંસા :

આ૦ હરિભદ્રસૂરિના આ ગ્રંથો પછીના ગ્રંથકારોને આંખની જેમ માર્ગદર્શન કરાવે છે તેથી આ૦ ઉદ્યોતનસૂરિ, આ૦ સિદ્ધર્ષિ, મહાકવિ ધનપાલ, આ૦ જિનેશ્વરસૂરિ, આ૦ વાદિદેવસૂરિ, આ૦ દેવચંદ્રસૂરિ, આ૦ મલયગિરિજી, આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, આ૦ સંગમસિંહસૂરિ, આ૦ યક્ષદેવ, ક. સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ, મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી વગેરે સમર્થ

ગ્રંથકારોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં આ૦ હરિભદ્રસૂરિને ભાવભીની અંજલિ સમર્પી છે.

ધર્મપ્રચાર :

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ **નવા જૈનો** પણ બનાવ્યા હતા. કપાસનો વ્યાપારી શેઠ લલ્લિગ પણ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી થયેલો નવો જૈન છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિનો સમય :

આ૦ હરિભદ્રસૂરિના સમય માટે બે મતો પ્રવર્તે છે. હવે આપણે તે સંબંધી વિચારણા કરીએ.

એક મત એવો છે કે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૮૫માં સ્વર્ગે ગયા છે. જેના પ્રમાણપાઠો નીચે મુજબ છે :

(૧) પટ્ટાવલીઓમાં ૧ ગાથા મળે છે કે–

पंचसए पणसीए, विक्कमकालाओ झत्ति अत्थमिओ ।
हरिभद्दसूरिसूरो, भवियाणं दिसउ कल्लाणं ॥

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૮૫માં સ્વર્ગે ગયા. તેઓ ભવ્યજનોનું કલ્યાણ કરો.

(૨) આ૦ ધર્મઘોષસૂરિ 'દુસ્સમકાલસમણસંઘથયં'ની અવચૂરિમાં લખે છે કે–

सत्यमित्र ७ हारिल ५४ ॥ पंचसए पणसीए (गाथा) जिनभद्रगणिः ६०॥

આ૦ સત્યમિત્ર ૭ વર્ષ, આ૦ હારિલ ૫૪ વર્ષ યુગપ્રધાન રહ્યા, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૯૫માં સ્વર્ગે ગયા, આ૦ જિનભદ્રગણિ ૬૦ વર્ષ યુગપ્રધાન રહ્યા.

(૩) આ૦ મેરુતુંગસૂરિ વિચારશ્રેણીમાં લખે છે કે–

श्रीवीरमोक्षाद् दशभिः शतैः पञ्चपञ्चाशदधिकैः १०५५ श्रीहरिभद्रसूरेः स्वर्गः।
उक्तं च, पंचसए पणसीए (गाथा) ततो जिनभद्रक्षमाश्रमणः ६५ ॥

વીર સં. ૧૦૫૫માં આ૦ હરિભદ્રસૂરિનું સ્વર્ગગમન, ત્યારબાદ આ૦ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણનો યુગપ્રધાનકાળ વર્ષ ૬૫.

(૪) આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ ''પ્રભાવકચરિત્ર'માં લખે છે કે આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ 'મહાનિશીથસૂત્ર'નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, તેમજ આ૦ જિનપ્રભસૂરિ 'તીર્થકલ્પ'માં લખે છે કે, આ૦ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે મથુરામાં મહાનિશીથ-સૂત્ર ઊદ્ધર્યું. આથી સ્પષ્ટ છે કે આ બન્ને સમકાલીન આચાર્યો છે.

(૫) આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ''વિચારસાર''માં અવતરણ ગાથાઓ આપે છે કે–

पणसए पणतीए, विक्कमभूवाओ झत्ति अत्थमिओ ।
हरिभद्दसूरिसूरो, धम्मरओ देउ मुक्खसुहं ॥३०॥

अहवा-पणवन्नदससएहिं, हरिसूरि, आसी तत्थ पुव्वकई ।
तेरसवरिससएहिं, अइएहिं बप्पहट्टिपहू ॥३२॥

એક ઉલ્લેખ મળે છે કે– ધર્મરત આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૩૫માં સ્વર્ગે ગયા, બીજો ઉલ્લેખ એવો પણ મળે છે કે– મહાકવિ આ૦ હરિભદ્ર વીર સં. ૧૦૫૫માં થયા અને આ૦ બપ્પભટ્ટિ વીર સં. ૧૩૦૦માં થયા. અહીં મતાંતરથી બે સંવતો આપ્યા છે, પરંતુ **पणतीए** ને સ્થાને **पणसीए** પાઠ માની લઈએ તો મતાંતર રહેતો નથી.

અહીં આ૦ બપ્પભટ્ટિનું સ્વર્ગગમન વીર સં. ૧૩૦૦માં બતાવ્યું છે તે પણ મતાંતરરૂપે જ છે; કેમ કે– વિચારશ્રેણિમાં વીર સં. ૧૩૦૦માં મતાંતરથી વીર સં. ૧૩૬૦માં, 'રત્નસંચય'માં વીર સં. ૧૩૨૦માં, અને 'તપગચ્છ પટ્ટાવલી'માં વીર સં. ૧૩૬૫માં આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિનું સ્વર્ગ-ગમન બતાવ્યું છે.

(૬) બૃહદ્ગચ્છની 'સૂરિવિદ્યા'ની પ્રશસ્તિમાં ગાથાઓ છે કે–

दिन्नो हरिभद्देण वि, विज्जाहरवायणाए तया ॥३॥
चिरमित्तपीइतोसा, दिन्नो हरिभद्दसूरिणा बिइओ ।
विज्जाहरसाहिणो, मंतो सिरिमाणदेवस्स ॥४॥

આ પ્રશસ્તિનો પૂર્વાપર સંબંધ અને સાર નીચે પ્રમાણે છે :

આ૦ માનદેવસૂરિ આ૦ સમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર અને આ૦ હરિભદ્રસૂરિના ધર્મમિત્ર હતા. તેમને ગુરુજી પાસેથી વિ. સં. ૫૮૨માં ચંદ્રકુલનો સૂરિમંત્ર મળ્યો. તેમજ ચિરમિત્ર આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પાસેથી વિદ્યાધર શાખાનો બીજો સૂરિમંત્ર મળ્યો. પરંતુ મંત્રપાઠની સમાનતા, દુકાળ, લોકસંહાર અને રોગના કારણે તેઓ બન્ને મંત્રો ભૂલી ગયા એટલે તેમણે ગિરનાર તીર્થમાં તપ કરી અંબિકાદેવી પાસેથી ભગવાન સીમંધરસ્વામીએ ઉપદેશેલ **સૂરિમંત્ર** મેળવ્યો વગેરે. (ગાથા ૧થી ૧૨ તથા જુઓ પૃ. ૩૬૯)

આથી નક્કી છે કે– આ૦ હરિભદ્રસૂરિ અને આ૦ માનદેવસૂરિ સમકાલીન આચાર્યો છે અને વિ. સં. ૫૮૨માં થયા છે.

(૭) **ગુર્વાવલી** તથા પટ્ટાવલીઓમાં આ૦ હરિભદ્રસૂરિ અને આ૦ માનદેવસૂરિને સમકાલીન આચાર્ય બતાવ્યા છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય માટે બીજો એવો મત છે કે તેઓ વિ.સં. ૭૮૫ લગભગમાં સ્વર્ગે ગયા છે પરંતુ તેના વિરૂદ્ધમાં ઉપરના પાઠો મળે છે, તે અંગે એવો ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે– ઉપર દર્શાવેલ પાઠો આ૦ **હારિલ** કે જેમનાં બીજાં નામો આ૦ હરિગુપ્ત અને આ૦ હરિભદ્ર છે અને જે વીર સં. ૧૦૫૫માં સ્વર્ગે ગયા છે, (જુઓ પેજ ૩૭૦) એ તેમની જીવનઘટના સાથે સંબંધ રાખનારા છે. એટલે કે–

(૧) પટ્ટાવલીઓની **પંચસએ૦** ગાથા આ૦ હારિલનો સ્વર્ગસંવત બતાવે છે. ત્યાં **પંચસએ૦** ને સ્થાને **સત્તસએ૦** પાઠ માની લઈએ તો એ જ ગાથા આ૦ હરિભદ્રનો સ્વર્ગસંવત બતાવે.

(૨) 'દુસ્સમકાલસમણથયં'ની અવચૂરિમાં આ૦ હારિલ, પછી **પંચસએ** ગાથા, અને પછી આ૦ જિનભદ્ર લખ્યા છે ત્યાં પણ આ૦ હારિલ અને આ૦ હરિભદ્રને એક માનીએ તો જ તેમની પછી આ૦ જિનભદ્ર થયાનું બરાબર મળી રહે છે.

(૩) 'વિચારશ્રેણી'ના પાઠનું પણ ઉપર પ્રમાણે સમાધાન જાણવું.

(૪) આ૦ હરિભદ્રે 'મહાનિશીથસૂત્ર' ઉદ્ધર્યું, તે વાત સાચી છે, કેમ કે તે સૂત્રની સંસ્કૃત પુષ્પિકામાં આ૦ **હરિભદ્રસૂરિ**નું નામ છે. વળી, તે પુષ્પિકામાં સમકાલીન આચાર્યોનાં નામો આપ્યાં છે, તેમાં આ૦ **જિનદાસ**-ગણીનું નામ છે, આ૦ જિનભદ્રગણીનું નામ નથી. એટલે **તીર્થકલ્પ**ના ઉલ્લેખને બીજા પુષ્ત પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે. (જુઓ પૃ. ૪૧૬)

(૫) 'વિચારસાર'ની અવતરણ ગાથાઓમાં મતાંતર છે, તે જ **પણસીએ** પાઠને કમજોર બનાવે છે. વળી ૩૦મી ગાથાનું **ધમ્મરઓ** વિશેષણ આ૦ હારિલને વધુ બંધબેસતું છે. **પણતીએ**ને સ્થાને **પણસીએ** માનવું હોય તો પછી **પંચસએ-પણતીએ** ને સ્થાને **સત્તસએ-પણતીએ** માનવું, એ વધુ કાલસંગત બને છે. બાકી ચાલુ સ્થિતિના આ પાઠો પણ આ૦ હારિલસૂરિ સાથે સંબંધ રાખનારા છે.

(૬) 'સૂરિવિદ્યાપાઠ'ની પ્રશસ્તિમાં આ૦ હરિભદ્રસૂરિ અને આ૦ સમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર આ૦ માનદેવને એકકાલીન બતાવ્યા છે. આ પુરાવો સબળ છે, પરન્તુ એ પ્રશસ્તિ આ૦ માનદેવસૂરિએ બનાવી નથી; પછીના કોઈ આચાર્યે બનાવી છે. હવે તે પ્રશસ્તિ એ સમયની હોય તો આ૦ હરિભદ્ર અને આ૦ માનદેવસૂરિ બીજા સમકાલીન છે, એ નક્કર વાત

છે અને તે પ્રશસ્તિ જો પછીના કાળની જ હોય તો આ૦ હરિભદ્રસૂરિ અને આ૦ માનદેવસૂરિ ત્રીજા એકકાલીન આચાર્યો છે, એમ માનવું પડશે.

(૭) 'ગુર્વાવલી' વગેરે પાઠોના સમાધાનનું ઉપર પ્રમાણે જ જાણવું.

આ પ્રમાણે ઉપરના પ્રમાણોનો ખુલાસો કરી શકાય છે.

આ તો ઉપરના પાઠોનું સમાધાન થયું. હવે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ.સં. ૭૮૫ લગભગમાં સ્વર્ગે ગયા છે, જેના પ્રમાણપાઠો નીચે મુજબ છે :

(૧) બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિ, શૈવાચાર્ય ભર્તૃહરિ તથા **કુમારિલ** ભટ્ટ વગેરે વિક્રમની આઠમી સદીના વિદ્વાનો છે. આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના ગ્રંથોમાં તેઓનો તથા તેઓના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સ્પષ્ટ છે કે, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ તેમની પછી થયા છે.

(૨) આ૦ **જિનભદ્રગણી**એ વિ. સં. ૬૬૬માં ચૈત્ર શુદ ૧૫ના 'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય' રચ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૦) તેની અંદર 'ધ્યાનશતક' બનાવેલ છે. આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ તેની ટીકા કરી છે એટલે નક્કી છે કે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ સં. ૬૬૬ પછી થયા છે.

(૩) આ૦ **જિનદાસ**ગણી મહત્તરે વિ. સં. ૭૩૩ની આસપાસમાં ચૂર્ણિઓ રચી છે (જુઓ પૃ. ૩૮૬). આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ તેમની ચૂર્ણિઓના આધારે 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ-ટીકા, નંદીસૂત્ર-ટીકા' વગેરે બનાવેલ છે. વળી, પોતે 'મહાનિશીથ સૂત્ર'નો આદર્શ તૈયાર કર્યો તે આ૦ જિનદાસ-ગણીને વંચાવ્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે આચાર્યશ્રી તેમની પછી થયા છે.

(૪) આ૦ ગુણનિધાનની પાટે આવેલ આ૦ હર્ષનિધાનસૂરિ ''રત્નસંચય''માં અવતરણગાથા આપે છે :

पणपन्नबारससए, हरिभद्दसूरि आसीऽपूव्वकई ।
तेरससय वीसअहिए, वरिसेहिं बप्पभट्टिपहू ॥२८२॥

મોટા કવિ, મોટા ગ્રંથકાર આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વીર સં. ૧૨૫૫માં થયા, આ૦ બપ્પભટ્ટિ વીર સં. ૧૩૨૦માં થયા.

(૫) આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ આ૦ **સિદ્ધસેન**ગણીની 'તત્ત્વાર્થટીકા'ના આધારે તત્ત્વાર્થની ''દુપદુપિકા'' ટીકા રચી છે. તેમના નામોલ્લેખવાળી આવસ્સયચૂર્ણી (ભા. ૨, પૃ. ૨૩૩)ના ફકરાઓ ''આવશ્યક સૂત્ર'ની ટીકામાં અવતાર્યા છે. અને તેમને ''મહાનિશીથ સૂત્ર''નો આદર્શ પાઠ વંચાવ્યો હતો. માનવું જોઈએ કે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ આ૦ સિદ્ધસેનગણિની પછી થયા છે.

(૬) દક્ષિણચિહ્ન આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ વિ. સં. ૮૩૫માં પોતે રચેલી 'કુવલયમાલા'ની પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે–

सो सिद्धंतेण गुरु, जुत्तिसत्थेहिं जस्स हरिभद्दो ।
बहुसत्थगंथवित्थर–पत्थारियपयडसच्चत्थो ॥१५॥

આ૦ વીરભદ્રસૂરિ મારા સિદ્ધાંત ગુરુ છે અને અનેક શાસ્ત્રોના બનાવનાર આ૦ હરિભદ્રસૂરિ મારા ન્યાયશાસ્ત્રના ગુરુ છે.

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૭૮૫માં થયા છે અને આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ વિ. સં. ૮૩૫માં થયા છે. એટલે તેઓ આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પાસે ન્યાય ભણે, એ સહજ વાત છે. તેમની સાલવારીના નિર્ણય માટે આ મજબૂત પ્રમાણ છે.

(૭) આ૦ સિદ્ધર્ષિજી 'ઉપમિતિભવ પ્રપંચકથા'માં લખે છે કે–

नमोस्तु हरिभद्राय, तस्मै प्रवरसूरये ।
मदर्थे निर्मिता एव, वृत्तिर्ललितविस्तरा ॥

આ૦ હરિભદ્રસૂરિ મને ધર્મમાં પ્રવેશ કરાવનાર ધર્મબોધ ગુરુ છે. તે મહાન આચાર્યદેવ હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો; જેમણે 'લલિત-વિસ્તરાવૃત્તિ' મારે માટે જ બનાવી હોય એમ લાગે છે.

જો કે આ શ્લોક આ૦ હરિભદ્રસૂરિ આ૦ સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત ગુરુ હોય એવો ભ્રમ ઊભો કરે છે, કિન્તુ આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૮૩૫ પહેલાં થઈ ગયા છે, અને આ૦ સિદ્ધર્ષિ વિ. સં. ૯૬૨માં થયા છે. વળી, તેમણે 'અગમચેતી' શબ્દ વાપર્યો છે; એટલે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ આ૦ સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત ગુરુ નથી કિન્તુ શાસ્ત્ર મારફત વિવેકચક્ષુ ખોલનાર અને સન્માર્ગને બતાવનાર પરંપરાગુરુ છે એમ ભ્રમસ્ફોટ થઈ જાય છે. માનવું જોઈએ કે આ૦ હરિભદ્રસૂરિ આ૦ સિદ્ધર્ષિની પહેલાં છતાં નજીકના કાળમાં થઈ ગયા છે.

એકંદરે આ છેલ્લાં પ્રમાણોથી નક્કી છે કે– **આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૭૮૫ લગભગમાં સ્વર્ગે ગયા છે.**

આ પ્રમાણે આ૦ હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય માટે બે મતો છે. બન્નેની વચ્ચે લગભગ ૨૦૦ વર્ષનું આંતરું છે. વિ. સં. ૫૮૫નું સબળ પ્રમાણ સૂરિવિદ્યાપાઠની પ્રશસ્તિ છે, કિન્તુ તે **પ્રશસ્તિ** ગ્રંથકર્તાએ બનાવેલી

નથી, એટલે કોઈ લેખકે પછી જોડેલી **પુષ્પિકા** જેવી છે એટલે તે મધ્યમ પ્રમાણરૂપ બની જાય છે. વિ. સં. ૭૮૫નું સબળ પ્રમાણ કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિ છે.

આ૦ ઉદ્યોતનસૂરિએ પોતે આ૦ હરિભદ્રસૂરિને જોયા છે અને પોતે વિ. સં. ૮૩૫માં પ્રશસ્તિ રચી છે.

આ પ્રમાણોથી વિના સંકોચે માનવું પડશે કે, આ૦ હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૭૮૫ લગભગમાં થયા છે.

વનરાજ ચાવડો

વિક્રમની આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પંચાસરમાં **જયશિખરી** ચાવડા રાજા હતો. કનોજના રાજા **ભૂવડે** તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો. તેની રાણી રૂપસુંદરી તથા સાળો સુરપાળ જંગલમાં ચાલ્યાં ગયાં, અને ત્યાં છુપાઈ રહ્યાં. ત્યાં રૂપસુંદરી રાણીએ વિ. સં. ૭૫૨ વૈશાખ શુદ ૧૫ને દિવસે એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને તેનું **'વનરાજ'** એવું નામ રાખ્યું. વનરાજ પંચાસરમાં ચૈત્યવાસી આ૦ **શીલગુણસૂરિ** તથા આ૦ દેવચંદ્રસૂરિની દૃષ્ટિ નીચે મોટો થયો, ભણી ગણીને તૈયાર થયો અને મામા સાથે રહી યુદ્ધનિપુણ બન્યો. તેણે બુદ્ધિમાન પુરુષોનો સહકાર સાધી વિ. સં. ૮૦૨ના વૈશાખ શુદ બીજને દિને **અણહિલપુર** પાટણનું શિલારોપણ કર્યું, ગુજરાતના મહાન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તે રાજા થયો, ત્યારે તેણે રાજ્યનાં અંગોને મજબૂત કરવાની વ્યવસ્થા કરી અને પોતાના ઉપકારીઓને બોલાવી તેનો બદલો વાળ્યો.

વનરાજે આ૦ શીલગુણસૂરિ તથા આ૦ દેવચંદ્રસૂરિના વાસક્ષેપથી પંચાસરમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો. તેથી તેઓને વંશપરંપરાના હકમાં એવું ફરમાન લખી આપ્યું કે આ આચાર્યની આજ્ઞા માનનાર યાને ચૈત્યવાસી સાધુઓ જ પાટણમાં રહી શકે. પોતાની માતા જૈન હતી. તે પૂજા કરી શકે તે માટે 'વનરાજ વિહાર' બનાવી તેમાં પંચાસરથી લાવેલ ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને તેમાં પોતાની પૂજક તરીકેની બે હાથ જોડીને ઊભી રહેલી મૂર્તિ સ્થાપી. શ્રીદેવી પાસે રાજતિલક કરાવ્યું. શ્રીમાળી **ચાંપો** અને શ્રીમાળી જાંબને મંત્રી બનાવ્યા, શેઠ **નીના** પોરવાડને સન્માન્યા, તેના પુત્રને દંડનાયક બનાવ્યો, આશક મોઢને મંત્રી બનાવ્યો. રાજ્યમહેલ પાસે પોતાની કુલદેવી કંઠેશ્વરીનું મંદિર અને થોડા વર્ષ ગયા પછી ભટ્ટારિકા યોગીશ્વરીનું મંદિર પણ કરાવ્યું હતું.

સંભવ છે કે વિ. સં. ૮૨૧ સુધીમાં પાટણ તૈયાર થઈ ગયું હશે અને ત્યારે વનરાજ ચાવડાનો ફરીવાર ધામધૂમથી મોટો રાજ્યાભિષેક થયો હશે.

વનરાજ ચાવડાના આ દરેક મદદગારો જૈન છે અને વનરાજે તેમના સહયોગથી ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. એટલે જ 'ગુજરાતનું રાજ્ય તે જૈન રાજ્ય છે.' એમ કહેવાય છે એ વ્યાજબી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે–

गौर्जरात्रमिदं राज्यं, वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापितं जैनमन्त्र्याद्यैः तद्वेषी नैव नन्दति ॥

(પ્રબંધચિંતામણિ–વનરાજ પ્રબંધ, પ્રબંધકોષ-વસ્તુપાલ પ્રબંધ)

ગુજરાતનું આ રાજ્ય જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપ્યું છે અને વનરાજ ચાવડાથી શરૂ થયું છે, તેથી તેઓની ઈર્ષ્યા કરનાર અહીં સમૃદ્ધ થતો નથી.

ગુજરાતનું રાજ્ય જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપ્યું છે અને વિકસાવ્યું છે, એ વાત આજના સમભાવી ઇતિહાસજ્ઞો પણ સ્વીકારે છે. પરંતુ ધર્મના આવેશને કારણે આ સત્ય પ્રત્યે કોઈ સૂગ કરતો હોય, તો તેને મહાકવિ **નાનાલાલ** સાફ સાફ જણાવે છે કે–

''પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું, તેને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો. જો તેમ ન થયું હોત તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત જ નહીં. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું, તે જૈનોને જ આભારી છે. કેમકે પાટણમાં રહી જૈનોએ શું કર્યું તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે.''

(વંથલી જૈન પરિષદમાં તેમનું વ્યાખ્યાન, 'જૈન' તા. ૨૭-૬-૨૫.)

વનરાજે ચાવડા વંશના નૈતિક ધોરણને ઊંચું લાવવા માટે પણ ખૂબ જ સાવચેતી રાખી હતી. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. એક વાર કોઈ રાજાના ૧૦૦૦ ઘોડા અને ૫૦૦ હાથીથી ભરેલાં વહાણો પવનના તોફાનમાં સપડાઈને સોમનાથ-પાટણને કાંઠે આવી પહોંચ્યાં, રાજપુત્રોએ આ વહાણોને લૂંટવાનો મનસૂબો કરી રાજાની રજા માંગી, પણ વનરાજે તેમ કરવાની ના પાડી; છતાંય રાજકુમારોએ છૂપી રીતે **ચાંચિયા** ગોઠવી તે વહાણોને લૂંટી લઈ તેનો માલ રાજા પાસે રજૂ કર્યો. વનરાજને આ જોઈ ઘણું જ દુઃખ થયું, પણ તે કંઈ બોલ્યો નહીં, પછી પ્રસંગ પામીને વનરાજે પોતાના પુત્રોને જણાવ્યું કે, બીજા રાજાઓ પરસ્પર એક બીજાની પ્રશંસા કરે છે, માત્ર આપણી વાત નીકળે ત્યારે ''ગુજરાતમાં ચોરોનું રાજ્ય છે'' એમ

કહી આપણી મશ્કરી કરે છે. તો આપણી ફરજ છે કે આપણે આપણા પૂર્વજોના આ કલંકને ધોઈ નાખી, લોકચાહના મેળવી, બીજાની હારમાં ગણાઈએ એવા **નીતિમાન રાજા** બનવું જોઈએ. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે, તમે આ લૂંટ કરી પૂર્વજોના કલંકને તાજું અને મોટું બનાવ્યું છે. તમે લૂંટી લાવ્યા તેને સારું કહેવું એ તો અન્યાય જ છે. આમ કહી વનરાજે એક ધનુષ્ય મંગાવી વારાફરતી ત્રણે પુત્રોને આપ્યું પણ તેમાંનો કોઈ તેની પણછ ચડાવી શક્યો નહીં, એટલે પોતે તેની પણછ ચડાવી અને પછી તે બોલ્યો કે, 'તમે રાજાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેની તમે શિક્ષા ભોગવો; નહીં તો વાલી તરીકે હું ભોગવું' આમ કહી વનરાજે અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો, અનશન વ્રત સ્વીકાર્યું અને ૧૦૯ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી વિ. સં. ૮૬૨માં મૃત્યુ પ્રાપ્ત કર્યું.

વનરાજ ચાવડો ચૈત્યવાસી આચાર્ય **શીલગુણસૂરિ**નો ઉપાસક હતો, ત્યારથી ચાવડાઓ ચૈત્યવાસી આચાર્યોના ઉપાસક મનાય છે. તે માટે એક દોહરો મળે છે :

શિશોદિઆ સંડેસરા, ચઉદસિયા ચઉહાણ;
ચૈત્યવાસિયા **ચાવડા**, કુલગુરુ એહ વખાણ.

રાજા ભર્તૃભટ (ચિત્તોડ)

મેવાડ સૂર્યવંશી બાપા રાઉલના વંશમાં (૧૧) **ખુમાણ** પહેલાનો પૌત્ર (૧૩) રાવલ ભર્તૃભટ પહેલો થયેલ છે. (જુઓ પૃ. ૩૨૧) તે જૈન રાજા હતો. તેણે ભર્તૃભટ એટલે ભટેવરનો કિલ્લો બનાવ્યો, તેમાં જ **ગુહિલ-વિહાર** બનાવી તેમાં ચૈત્રપુરીગચ્છના આ૦ બુદ્ધાગણીના હાથે ભગવાન આદીશ્વરની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ રાજા વિક્રમની આઠમી સદીમાં થયેલ છે.

ચિત્તોડના કિલ્લામાં એક દક્ષિણમુખી દરવાજાવાળી જૈન ગુફા છે, જેમાં શા. હરપાલે સં. ૧૪માં સ્થાપેલ જુદી જુદી પાદુકાઓ છે. તેની પ્રતિષ્ઠા ભર્તૃગચ્છીય મહાપ્રભાવી આચાર્ય **આમ્રદેવસૂરિ**એ કરેલી છે.

ગુહિલના વંશજોએ ભગવાન આદીશ્વરનું મંદિર બનાવેલ છે, એટલે તેઓ જૈનધર્મી છે. (ગોમુખ કુંડની જૈન ગુફાના જૈન મંદિરમાંની ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમાનો પરિકરલેખ.)

આજે પણ મેવાડ માટે એમ કહેવાય છે કે– ''મેવાડમાં નવો કિલ્લો બને તો તેમાં ભગવાન આદિનાથનું દેરાસર પણ બનાવાય છે.'' એટલે મેવાડનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથી આ વ્યવસ્થા શરૂ થઈ હોય એમ લાગે છે.

ઉદેપુરમાં ભ૦ શીતલનાથજીના દેરાસરના ભંડારમાં કુંભારાણાએ આપેલ એક **ફરમાન** છે, તેમાં પણ આ માન્યતાનું સમર્થન મળે છે.

રાજા શિલાદિત્ય (સાતમો)

વલભીવંશના રાજાઓએ વિ. સં. ૪૪૫થી ૮૨૫ સુધી વલભીનું રાજ્ય કર્યું છે, તેમાંના ઘણા રાજાઓ જૈન કે બૌદ્ધ હતા. તેમાં સાત શિલાદિત્યો થયા છે. (જુઓ પૃ. ૩૧૬-૩૧૭-૩૧૮.)

સાતમો **શિલાદિત્ય** ગુ. સં. ૪૪૫થી ૪૫૦; વિ. સં. ૮૨૦થી ૮૨૫માં થયેલ છે. તે આ૦ ધનેશ્વરસૂરિનો ઉપાસક હતો. ત્યાર પછી કાકૂ વ્યાપારીની ખટપટથી આ વલભીવંશનો અંત આવ્યો અને સાથોસાથ વલભીનો પણ નાશ થયો છે.

મંત્રી ચાંપરાજ :

રાજા વનરાજે ચાંપાને પોતાનો મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો હતો. તે શ્રીમાળી જૈન હતો. તેણે **ચાંપાનેર** વસાવ્યું. કેટલાએક વિદ્વાનો માને છે કે, મંત્રી ચાંપો અને મંત્રી **જાંબ** એ બન્ને એક જ મંત્રીનાં નામો છે.

મહામંત્રી જાંબ :

જાંબ, તે શ્રીમાળી જૈન હતો. એક દિવસે તે ઘીનો ગાડવો લઈ જંગલમાં ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે તેને વનરાજની ટોળી સામે મળી. આ ટોળીમાં ત્રણ જણા હતા, તેઓએ જાંબને લૂંટવાનો મનસૂબો કર્યો અને તેને પડકાર્યો. જાંબ વાણિયાએ તેના ભાવ કળી જઈને પોતાના ભાથામાંથી પાંચ બાણ કાઢી તેમાંથી બે બાણ તોડી નાખ્યાં. ટોળીએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે જાંબે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, ''તમે ત્રણ જણ છો માટે ત્રણ બાણ બસ છે, વધારે બાણ નકામાં છે.'' આથી વનરાજે જાંબને એક ફરતી વસ્તુ વીંધવાનું કહ્યું અને જાંબે તરત જ તેને બાણથી વીંધી નાખી. વનરાજે ચકિત થઈ ''જ્યારે હું રાજા થઈશ ત્યારે તને મહામંત્રી બનાવીશ.'' એમ કોલ આપી, જાંબને જવા દીધો. વનરાજે રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે જાંબને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો હતો. તેની પરંપરામાં થયેલ મંત્રી **સજ્જન** રાજા સિદ્ધરાજના વખતે વિ. સં. ૧૧૮૫માં સૌરાષ્ટ્રનો દંડાધિપતિ હતો.

મહામંત્રી નીનો :

શેઠ **નીનો** પોતે જૈન હતો. તેના પૂર્વજો ભિન્નમાલ છોડી **ગાંભૂમાં** આવી વસ્યા હતા. વનરાજે નીના શેઠને પાટણમાં વસવા આમંત્રણ આપ્યું એટલે તે પરિવાર સાથે પાટણ આવી વસ્યો હતો. પોતે વિદ્યાધરગચ્છનો શ્રાવક હતો, એટલે તેને પાટણમાં પોતાના ગચ્છ માટે ભ૦ ઋષભદેવનું મોટું મંદિર બંધાવ્યું હતું. વનરાજે તેને પાટણનો દંડનાયક બનાવ્યો હતો. ખરી રીતે કહીએ તો મંત્રી **કલ્પકે** જેમ નંદરાજ્યને મંત્રીવંશ આપ્યો હતો, તેમ આ **નીના** શેઠે ગુજરાતને મંત્રીવંશ આપ્યો છે. તેનો વંશજ **લહિર** ચાવડાવંશના છેલ્લા રાજાઓ સુધી અને **સોલંકી** મૂળરાજના સમયમાં દંડનાયક રહ્યો છે. તેના વંશજો **વીર** અને **નેઢ** પણ પાટણના દંડનાયકો બન્યા છે, છેવટે વીરનો બીજો પુત્ર **વિમલ** સોલંકી રાજા ભીમદેવના સમયે ગુજરાતનો દંડનાયક અને મંત્રી બન્યો છે. નેઢની પરંપરામાં મંત્રી **ધવલ,** મહામંત્રી **આનંદ,** મહામંત્રી **પૃથ્વીપાલ,** મહામાત્ય **ધનપાલ** થયા છે. **પૃથ્વીપાલ** ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળનો મહામાત્ય હતો.

મંત્રી આશક :

મંત્રી **આશક** મોઢ જ્ઞાતિનો જૈન હતો. વનરાજે તેને પોતાના રહસ્યમંત્રીપદે સ્થાપ્યો હતો. વનરાજે પાટણમાં પંચાસર પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં પોતાની પૂજક ભાવવાળી મૂર્તિ બનાવી છે, તેમાં જમણી તરફ મંત્રી આશકને પણ સાથે કોતરાવેલ છે. શિલાલેખમાં તેનો મોઢજ્ઞાતિય જૈન તરીકે પરિચય આપ્યો છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૯, ૭૩, ૭૫.)

શ્રીદેવી :

તે શ્રીમાળીજ્ઞાતિની જૈન હતી. તેનું જન્મ સ્થાન **કાકર** ગામ હતું. એકવાર વનરાજ ચાવડો કાકર ગામના શેઠને ત્યાં રાત્રે ચોરી કરવા ગયો હતો, ત્યાં શેઠના ભંડારિયામાં દહીંથી ભરેલા વાસણમાં તેનો હાથ પડ્યો, એટલે વનરાજે શેઠને ઘરે ખાતર ન પાડ્યું અને ખાલી હાથે પાછા જવું ઉચિત માન્યું. સવારના પહોરમાં શેઠના ઘરમાં ખબર પડી કે ખાતર તો પડ્યું છે, પરંતુ ઘરમાંથી કાંઈ જ ગયું નથી. તપાસ કરતાં ભંડારિયું ઉઘાડું જણાયું. શેઠની બહેન **શ્રીદેવીએ** દહીંના વાસણમાં હાથના થાપાનું ચિહ્ન જોયું. રેખાઓ વગેરે પડેલી જોઈ એને થયું કે આ હાથવાળો પુરુષ ભાગ્યશાળી હોવો જોઈએ. એને ઇચ્છા થઈ કે આ ચોર એકવાર મળે

તો સારું. આ સમાચાર વનરાજને મળ્યા. વનરાજ રાત્રે ગુપ્તવેષે ત્યાં આવ્યો, શેઠ અને શ્રીદેવીને મળ્યો. શ્રીદેવીએ વનરાજને પોતાનો ભાઇ માન્યો, પ્રેમથી પોતાને ઘેર જમાડ્યો અને શીખામણ પણ આપી. વનરાજે પણ શ્રીદેવીને બહેન માની, બહેનની શીખામણ પ્રેમથી સ્વીકારી અને ''હું રાજા થઈશ ત્યારે તારા હાથે રાજતિલક કરાવીશ'' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.

શ્રીદેવીનું લગ્ન પણ પાટણમાં જ થયું હતું. તેણીએ પાટણથી પિયર જતાં વનરાજને બીજીવાર પણ મદદ કરી હતી.

આખરે વનરાજનો પાટણમાં રાજ્યાભિષેક થયો, ત્યારે તેણે કાકરના શેઠની બહેન અને પોતાની ધર્મબહેન **શ્રીદેવીના હાથે રાજતિલક** કરાવ્યું હતું.

શ્રીદેવી પરમ ધર્માત્મા, દયાળુ, વાત્સલ્યમૂર્તિ, રાજભક્ત અને સુશીલ હતી. વનરાજે આ ધર્મબહેનનો જિંદગી સુધી ઉપકાર માન્યો હતો. ધન્ય છે આવી ગુણિયલ ગૂર્જરીને કે જેણે ધર્મ, રાષ્ટ્ર અને સમાજના ઉત્થાનમાં ખૂબ સેવા આપી છે.

મહાનિશીથ સૂત્રનો જીર્ણોદ્ધાર :

આ૦ દેવર્ધિગણીજીએ ૮૪ આગમો વગેરેને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં ત્યારે 'મહાનિશીથસૂત્ર'ને પણ પુસ્તકારૂઢ કર્યું હતું. પણ ભેજ અને ઉધેઈના કારણે તે પુસ્તકને નુકસાન થયું, કેટલાંએક પાનાં, પાઠો અને શ્લોકો ગંધાઈ ગયા, ગળી ગયા અને ખંડ ખંડ થઈ ગયા. આ૦ **હરિભદ્રસૂરિ**એ તેનો આગળ પાછળનો સંબંધ મેળવી એક નકલ તૈયાર કરી અને તે સમયના ઘણા **શ્રુતધરો**ને બતાવી, તેઓની સમ્મતિ મેળવી તે સૂત્રને જ્ઞાનભંડારમાં સ્થાપ્યું. આ રીતે આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ 'મહાનિશીથસૂત્ર'નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

આ અંગે મહાનિશીથસૂત્રની પુષ્પિકામાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળે છે. પહેલા અધ્યયનને અંતે ઉલ્લેખ છે કે–

महानिसीहसुयक्खंधस्स पढमं अज्झयणं नाम ॥ छ ॥ एयस्स य कुलिहियदोसो न दायव्वो सुयधरेहिं ॥ किन्तु जो चेव पुव्वायरिसो आसि, तत्थेव कत्थइ सिलोगो, कत्थइ सिलोगद्धं, कत्थइ पयक्खरं, कत्थइ अक्खरपंतिआ, कत्थइ पन्नगपुट्ठिय (या), कत्थइ वे तिन्नि पन्नगाणि, एवमाइ बहुगंधं परिगलियं ति ॥ छ ॥

બીજા અધ્યયનને અંતે ઉલ્લેખ છે કે–

एस वुड्ढसंपदायो । एत्थ य जत्थ जत्थ पएणाणुलग्गं, सुत्ता लावगं न संपज्जइ, तत्थ तत्थ सुयहरेहिं कुलिहियदोसो न दायव्वो त्ति किन्तु जा एयस्स अचिंतचिंतामणिकप्पभूयस्स महानिसीहसुयक्खंधस्स पुव्वायरिसो आसि, तहिं चेव क्खंडाखंडीए उद्देहिया इएहिं हेउहिं बहवे पत्तगा परिसडिया, तहावि अच्चंतसुहुमत्थाऽतिसयं ति । इमं महानिसीहसुयक्खंधं कसिणपवयणस्स परमासारभूयं परं तत्तं महत्थं ति कलिऊणं, पवयणवच्छलतेण बहुभव्वसत्तोवकारयं च काउं, तहा य आयहियट्ठाए आयरियहरिभद्देणं जं तं तत्थाऽऽयरिसे दिट्ठं तं सव्वं समत्तीए साहिऊण, लिहियं ति । अन्नेहिंपि सिद्धसेणदिवायर-वुड्ढवाइ-जक्खसेण-देवगुत्त-जसवद्धणखमासमण-सासरविगुत्त-णेमिचंद-जिणदासगणिखमगसव्वरिसिपमुहेहिं जुगप्पहाण-सुयहरेहिं बहुभन्नियमिणं ति ॥छ ॥

ચોથા અધ્યયનને અંતે ઉલ્લેખ છે કે–

महानिसीहस्स चउत्थमज्झयणं ॥ छ ॥ अत्र चतुर्थाध्ययने बहवः सैद्धान्तिकाः कांश्चिदालापकान् सम्यक् श्रद्दधत्येव ॥ तैरश्रद्दधानैरस्माकमपि न सम्यक् श्रद्दधानं त्याह हरिभद्रसूरिः ॥ न पुनः सर्वमेवेदं चतुर्थाध्ययनम् ॥

મહાનિશીથ સૂત્રમાં અ. ૬, ચૂ. ૨, ગ્રં. ૪૫૪૪ છે.

(જૈન લીટરેચર ભા. ૨જો, પ્રશસ્તિ સંગ્રહ નં. ૪૫૮, મહાનિશીથસૂત્ર. ભાંડારકર ઓરિઅંટલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટિયૂટ, પૂના, સને ૧૯૩૬)

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ 'મહાનિશીથસૂત્ર'નો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેઓ શ્રુતસ્થવિર બની ગયા હતા, એટલે તેમનું સૂત્રસંઘટ્ટન પ્રામાણિક મનાયું છે; અને તેથી જ તે સમયના શ્રુતધરો તથા યુગપ્રધાનોએ આ સૂત્રસંઘટ્ટનને સમ્મતિ આપી છે. સંભવ છે કે આ ઘટના વિ. સં. ૭૫૦થી ૭૬૦ સુધીમાં બની હશે.

ઉપર જે શ્રુતધરોના નામો આપ્યાં છે તેઓમાં સિદ્ધસેન તે તત્ત્વાર્થસૂત્રના ટીકાકાર આ૦ સિદ્ધસેનગણિ, આ૦ વુદ્ધવાઈ તે આ૦ વટેશ્વર અથવા ચૈત્રપુરીગચ્છના આ૦ બુદ્ધાગણિ, આ૦ જક્ખસેણ તે આ૦ યક્ષમહત્તર, આ૦ દેવગુત્ત તે ઉપકેશગચ્છના આ૦ દેવગુપ્તસૂરિ, આ૦ જસવદ્ધણ તે સંભવતઃ આ૦ યશોદેવસૂરિ, આ૦ જિનદાસગણિ ખમગ તે ચૂર્ણિકાર આ૦ જિનદાસગણિ મહત્તર, આ૦ હરિભદ્ર તે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર આ૦ હરિભદ્રસૂરિ છે એમ સમજવું. આ દરેક સમકાલીન શ્રુતધરો છે. તેઓની શ્રુતરક્ષાની ભાવના ત્રણે કાળમાં જયવંત રહો.

卐

પ્રકરણ : ૩૨

આચાર્ય શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિ

તેઓ આ૦ **યશોદેવસૂરિ**ના પટ્ટધર છે. આ૦ ગુણરત્નસૂરિ તેમને માટે લખે છે કે–

प्रद्युम्नसूरिर्जिनशासनाम्बर-प्रद्योतनैकद्युमणिस्ततोऽभूत् ॥

(ક્રિયારત્નસમુચ્ચય, ગુરુપર્વક્રમ, શ્લોક : ૧૬)

એટલે કે તેમણે જૈન શાસનને ખૂબ અજવાળ્યું છે.

આ અરસામાં શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓનું સશસ્ત્ર આક્રમણ, જૈનોની હિજરત, પંચાસરનો ભંગ, વલભીભંગ, દુષ્કાળો ઇત્યાદિ કારણે જૈનો, જૈનશાસ્ત્રો અને જિનાલયોને પારાવાર નુકશાન થયું છે.

આ સમયે બંગાળના અસલી જૈનોને જાહેર રીતે જૈનધર્મ છોડવો પડ્યો છે, જે જાતિ આજે **સરાક** તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; નાગજાતિના જૈનો કે જે ભગવાન પાર્શ્વનાથના ઉપાસક હતા તેઓ પણ બીજા ધર્મમાં ભળી ગયા છે. બંગાળ અને ઉત્તર ભારતના ઘણા જૈનો હિજરત કરી મેવાડ તથા રજપૂતાનામાં આવી ગયા હતા, સંભવ છે કે તેઓએ ત્યાંની પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓને પોતાની સાથે લાવી **નાંદિયા**, નાણા, દિયાણા, બામણવાડા મુંડસ્થલ અને ભિન્નમાલ વગેરે સ્થાને બેસાડી હશે, કેમકે આ સ્થાનોમાં ભગવાન **શ્રીમહાવીરસ્વામી** પધાર્યાનો અને **જીવિતસ્વામી**ની પ્રતિમા હોવાનો લોકપ્રવાદ છે. લોકપ્રવાદમાં કંઈક સાપેક્ષ તથ્ય હોય છે. (જુઓ પૃ. ૫૫.) ગુજરાતમાં મહુડીની આસપાસમાં **ખડાયતા** વાણિયા છે. તેઓ પણ ઉત્તર ભારતમાંથી આવેલા જૈનો છે, જે પાછળથી શૈવધર્મમાં ભળી ગયા છે, તે અસલમાં કોટિવર્ષનગરના કે કોટિકગચ્છના હશે, તેઓએ અહીં આવી મહુડી પાસે કોટ્યાર્કનું મંદિર સ્થાપ્યું છે. આ સ્થાનમાંથી ગુપ્તકાલની ૪ જિનપ્રતિમાઓ નીકળી છે. (જુઓ પૃ. ૨૭૭) હૂમડજ્ઞાતિ પણ ઉત્તર પ્રદેશમાંથી આવેલા હિજરતી જૈનો છે, સમય જતાં તે જ્ઞાતિમાં દિગંબરધર્મે પ્રવેશ કર્યો છે.

જૈનો પૂર્વદેશમાંથી રજપૂતાનામાં આવ્યા, પણ પોતાની **સંસ્કૃતિ**, ભાષા, લિપિ, લેખનકળા, અહિંસકતા અને ધર્મને સાથે લાવ્યા છે. તેઓએ જ્યાં જ્યાં વસવાટ કર્યો ત્યાં ત્યાં એ આખા પ્રદેશને પોતાની સંસ્કૃતિથી

રંગી નાખ્યો છે. જૈનોએ પોતાની પ્રાચીન લિપિ અને માત્રાના સંકેતોને આજસુધી સાચવી રાખ્યા છે. આજે પણ પ્રાચીન **બંગાળી** લિપિનો મરોડ અને માત્રાની ગોઠવણ વિશેષે કરીને પ્રાચીન દેવનાગરી **જૈનલિપિ**ના મરોડ અને પડિમાત્રા સાથે મેળ ખાય છે.

તે સમયના જૈનાચાર્યોએ જૈનોની તત્કાલીન વિષમ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. આ૦ **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ** તે માટે પૂર્વદેશમાં ઘણી વાર પધાર્યા છે, મગધદેશમાં પણ વિચર્યા છે. તેમણે સાતવાર સમ્મેતશિખરની યાત્રા કરી છે. તેમના ઉપદેશથી પૂર્વદેશમાં ૧૭ નવાં જિનાલયો બન્યાં હતાં, ઘણા જીર્ણોદ્ધારો થયા હતા, અને ૧૧ **શાસ્ત્રભંડારો** સ્થપાયા હતા.

આ અરસામાં જગતને એકાંત મિથ્યામાયા માનનાર અને અદ્વૈતમત પ્રવર્તક **શંકરાચાર્ય** થયા છે, વલભીનો ભંગ થયો છે, આ૦ સંભૂતિ, આ૦ શાંતિસૂરિ, આ૦ નન્નસૂરિ, આ૦ ઉદ્દ્યોતન, આ૦ કૃષ્ણર્ષિ, આ૦ ધનેશ્વર, આ૦ બપ્પભટ્ટિ, આ૦ ગોવિંદ, આ૦ નન્ન વગેરે પ્રભાવક **આચાર્યો** થયા છે. રાજા શિવમૃગેશ, પ્રતિહાર રાજા વત્સરાજ, નાગાવલોક, ભોજ વગેરે જૈનધર્મપ્રેમી **રાજાઓ** થયા છે. જૈન દોશી ગોત્ર બન્યું છે, કરહેડા તીર્થ સ્થપાયું છે, અનેક જૈન **ગ્રંથભંડારો** સ્થપાયા છે.

શંકરાચાર્ય લીલા :

બૌદ્ધધર્મનો ભારતવર્ષમાં હ્રાસ થવા લાગ્યો. વિક્રમની પાંચમી સદીમાં બૌદ્ધાચાર્યોએ આ૦ **મલ્લસૂરિ**ની સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં હાર પામી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ ભારત છોડ્યું, વિક્રમની સાતમી સદીમાં દિગમ્બરાચાર્ય **અકલંકસૂરિ** સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં હાર પામી દક્ષિણ ભારત છોડ્યું અને છેવટે વિક્રમની નવમી સદીમાં વિ. સં. ૭૮૮થી ૮૨૦માં માયાવાદી અદ્વૈતમતસ્થાપક **શંકરાચાર્ય**થી હાર ખાઈ ભારતવર્ષ છોડ્યું છે. બૌદ્ધાચાર્યો ત્યારે ભારત છોડી હંમેશને માટે બહારના દેશોમાં ચાલ્યા ગયા છે; અને ત્યાર પછી એક બે સદીમાં તો એના અનુયાયીઓ પણ બૌદ્ધધર્મને તજી બીજા ધર્મોમાં ભળી ગયા છે. શ્રીમાન શંકરાચાર્યે અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત સ્થાપી બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, જેમાં અનેકાંતવાદ અને ક્ષણિકવાદનો યુક્તિથી સમાવેશ કરેલ છે, તેથી જ કેટલાક વૈદિક વિદ્વાનો તેમને પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ તરીકે ઓળખાવે છે.

તેમના 'દિગ્વિજય' ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે– શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ બૌદ્ધોને જીત્યા પછી બીજા ધર્મવાળાઓ ઉપર ઘણો અન્યાય

ગુજાર્યો, ઘણા શ્રમણોને કાપી નાખ્યા; શ્રમણોનાં મંદિરોનો નાશ કર્યો, એમ અનેક રીતે નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું.

ઇતિહાસ કહે છે કે, આ મંથનકાળમાં જૈનોને પણ ઘણું વેઠવું પડ્યું છે. જૈનોએ પૂર્વભારતનો ત્યાગ કર્યો, પોતાની વહાલી મગધભૂમિનો ત્યાગ કર્યો, તીર્થો છોડ્યાં, મંદિરો છોડ્યાં અને ત્યાંના ગૃહસ્થોએ જૈનધર્મ છોડ્યો.

પુષ્યમિત્ર રાજા પછી આ બીજી ધર્મક્રાંતિ થઈ છે. આ સમયે શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ બદ્રી પાર્શ્વનાથ, જગન્નાથપુરી, કુમારગિરિ, ભુવનેશ્વર વગેરે અનેક જૈન તીર્થોને અને બૌદ્ધગયા વગેરે બૌદ્ધતીર્થોને પોતાના કાબૂમાં લીધાં હતાં; જે આજ સુધી તેઓના હાથમાં છે. આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં સુધારો થતાં જ જૈનાચાર્યોએ પણ પૂર્વભારતમાં વિચરી કુનેહથી ઘણાં જૈન તીર્થોને પુનઃ હસ્તગત કરી લીધાં છે, જે આજે શ્વેતાંબર જૈનસંઘને આધીન છે.

વલભી-ભંગ :

વીર નિર્વાણ સં. ૮૪૫માં વલભી ભાંગ્યું હતું. એનો ઉલ્લેખ પહેલાં (પ્ર. ૨૩માં) આવી ગયો છે. એ ત્યાર પછી વલભી રાજાઓએ વલભી નગરને ફરી ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું અને સૌરાષ્ટ્ર, ખેડા, વડનગર તથા ગોધરાના પ્રદેશો સુધી પોતાની સત્તા ફેલાવી હતી. બીજી તરફ ભિન્નમાલથી પંચાસર સુધીનો પ્રદેશ તે સમયે ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો હતો; તેમાં **પંચાસર,** જો કે ભિન્નમાલનું ખંડિયું રાજ્ય હતું, કિન્તુ સમૃદ્ધ હતું. વિક્રમની આઠમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આ નગરોએ અવળો ઝોક ખાધો. વિ. સં. ૭૫૨માં કલ્યાણીના ભૂવડે આવી પંચાસર સર કર્યું. વિ. સં. ૭૮૦માં સિંધના અરબી લશ્કરે આવી પંચાસરનો નાશ કર્યો અને ભરૂચ લૂંટ્યું. વિ. સં. ૮૦૨માં **વનરાજ** ચાવડાએ મહેસૂલખાતાના અધિકારીને મારી, લશ્કર ઊભું કરી પાટણની ગાદી સ્થાપી. વિ. સં. ૮૧૩માં નાગોરના પ્રતિહારવંશી નાગાવલોકે ભરૂચના રાજાને મારી ચૌહાણ ભર્તૃવૃદ્ધને ત્યાંનો સૂબો બનાવ્યો, રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજા કર્કને મારી લાટ અને માળવો જીતી લીધાં. વિ.સં. ૮૩૨ લગભગમાં રાંકા વાણિયાએ કાવત્રું કર્યું અને અરબી ટોળીએ આવી **વલભી** ભાંગ્યું. વળી થોડાં વર્ષો પછી ભિન્નમાલ પણ તૂટ્યું. વગેરે.... વગેરે.... (જુઓ પૃ. ૩૨૪થી ૩૩૦)

એટલે વિ. સં. ૮૩૨માં વલભીપુર ભાંગ્યું છે. આ૦ જિનપ્રભસૂરિ 'સત્યપુર તીર્થ'ના કલ્પમાં લખે છે કે– વિ. સં. ૮૪૫માં હમીરના સૈન્યે

વલભી ભાંગ્યું છે. આ બન્ને સાલવારીઓ પાસે પાસે પડે છે.

વલભી ભાંગ્યું, ત્યારે ત્યાંનાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવોનાં સેંકડો મંદિરોનો નાશ થયો છે. આ પ્રસંગે જૈનાચાર્યો ત્યાંથી વિહાર કરી પ્રભાસપાટણ, અણહિલપુરપાટણ, થરાદ તથા ભિન્નમાલ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. આ સમયે થરાદગચ્છના આ૦ શાંતિસૂરિએ વલભીસંઘને ઘણી મદદ કરી હતી.

આચાર્ય સંભૂતિ :

તેઓ બીજા ઉદયના ૧૩મા યુગપ્રધાન છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧)

આચાર્ય શાંતિસૂરિ :

થારાપદ્રગચ્છમાં મહાવાદી આ૦ શાંતિભદ્રસૂરિ થયા છે. તેમણે વલભીભંગ થયો ત્યારે શ્રીસંઘને મોટી મદદ કરી હતી.

દાદા ધર્મઘોષસૂરિ લખે છે કે–

वालब्भसंघकज्जे, उज्जमिओ जुगपहाणतुल्लेहिं ।
गंधव्ववाइवेआल-संतिसूरिहिं बहुलाए ॥ (સમયસંઘથયં–અવચૂરિ)

રાજગચ્છ–પટ્ટાવલી (૧)

રાજગચ્છના આચાર્યો પોતાને ચંદ્રગચ્છના આચાર્યો તરીકે લખે છે. તેથી કઈ કઈ ચંદ્રગચ્છની પટ્ટાવલી છે અને કઈ કઈ રાજગચ્છની પટ્ટાવલી છે તે તારવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; છતાં ઉપલબ્ધ સાધનોના આધારે આ પટ્ટાવલી આપેલ છે.

(૧) આચાર્ય **નન્નસૂરિ** – તેઓ **તલવાડા**ના રાજા હતા. એ રાજાએ એક દિવસ શિકારમાં ફરતાં ફરતાં ગર્ભવતી હરણીનો શિકાર કર્યો, ત્યાં તેને હરણીના તરફટતા ગર્ભને દેખી ખૂબ દયા આવી, ઘણો પસ્તાવો થયો અને વૈરાગ્ય ભાવ જાગ્યો. તે પછી તેણે રાજપાઠ છોડી **વનવાસી**ગચ્છના આચાર્ય પાસે જઈ દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો, શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું અને આચાર્યપદ મેળવ્યું. તેમનાથી **રાજગચ્છ** નીકળ્યો છે. તેમની પાટપરંપરામાં મહાવિદ્વાન આચાર્યો થયા છે. સાત આચાર્યો તો સમર્થ **વાદી** થયા છે.

(૨) અજિતયશોવાદિસૂરિ.

(૩) સહદેવસૂરિ.

(૪) પ્રદ્યુમ્નસૂરિ – તેમને તો બચપણથી જ વેદપુરાણનું સારું જ્ઞાન મળ્યું હતું. તેમણે જુદા જુદા ધર્મોનો અનુભવ કર્યો અને જૈનધર્મમાં

આત્મકલ્યાણ માની જૈન દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેઓ મહાન જૈનાચાર્ય બન્યા છે. તેઓ વિદ્વાન હતા તેમજ પ્રકાંડ **વાદી** પણ હતા. તેમણે સવાલક (સપાદલક્ષ) ગ્વાલિયર અને ત્રિભુવનગિરિ વગેરેની રાજસભાઓમાં ૮૪ વાદોમાં જીત મેળવી હતી, અને તે તે રાજાઓને **જૈન** બનાવ્યા હતા. તેમણે ચિત્તોડના તલવાડામાં **અલ્લટરાજ**ની સભામાં દિગમ્બર આચાર્યને જીતી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા અને તે નિમિત્તે **ચિત્તોડ**ના કિલ્લામાં **વિજયસ્થંભ** ઊભો કરાવ્યો હતો, જે આજે પણ ચિત્તોડના કિલ્લામાં ઊભો ઊભો મૌન ભાવે વિજેતા આચાર્યદેવની અમરગાથા ગાઈ રહ્યો છે. આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી અલ્લટરાજ જૈનધર્મી બન્યો હતો.

(૫) આ૦ અભયદેવસૂરિ – તેઓ પ્રથમ રાજકુમાર હતા અને દીક્ષા લઈ જૈનાચાર્ય બન્યા, તેથી લોકો તેને **રાજર્ષિ** તરીકે ઓળખતા હતા. તેમનાં ચરણ-પખાળેલ પાણી છાંટવાથી અસાધ્ય રોગો પણ શમી જતા હતા, એવા તેઓ પ્રાભાવિક હતા. તેઓ **અજેય વાદી** હતા, તેથી જ 'તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિ' તરીકે તેઓ વિશેષ વિખ્યાત છે. તેઓએ આ૦ સિદ્ધસેન દિવાકરના 'સમ્મતિતર્ક' ગાથા ૧૬૭ ઉપર ૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃત ટીકા બનાવી છે. જો કે આ ટીકાગ્રંથ છે, પરંતુ તેની રચનાશૈલી એવી મૌલિક અને પ્રૌઢ છે કે તે સ્વતંત્ર ગ્રંથ જેવો લાગે છે અને તેનું બીજું નામ **વાદમહાર્ણવ** રાખવામાં આવ્યું છે. તેની ભાષા મનોહર છે, વાદપદ્ધતિ મૌલિક છે. જુદા જુદા વાદીઓ પોતાના પક્ષ રજૂ કરે છે. આખરે સ્યાદ્વાદ દર્શન વડે તે દરેક પક્ષોની બન્ને બાજુઓ રજૂ કરી સાચી વસ્તુને સ્થાપે છે. આમાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે છે; જૈનો અને અજૈનોના સેંકડો દાર્શનિક વિચારોની વિચારધારાઓ મળે છે. વાદિવેતાલ આ૦ શાંતિસૂરિ આ૦ અભયદેવસૂરિ પાસે ન્યાયશાસ્ત્ર ભણેલા છે.■

(૬) આ૦ ધનેશ્વરસૂરિ – આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ આચાર્ય ત્રિભુવનગિરિના **કર્દમ** નામના રાજા હતા, અને પટ્ટાવલીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે કનોજરાજ **કર્દમ**ના **ધન** નામના રાજકુમાર હતા. તેના શરીરે ઝેરી ફોલ્લા ઊઠી આવ્યા, જે અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પણ શમ્યા જ નહીં; આખરે તેણે રાજર્ષિ **અભયદેવસૂરિ**નાં ચરણો ધોઈ તેનું પાણી પોતાના

■ રાજકુલગચ્છના આ૦ અભયચંદ્રસૂરિ પછી આચાર્ય અમલચંદ્રસૂરિ થયા. તેમનો ભક્ત શેઠ **કુમાર** હતો. શેઠ સિદ્ધરાજ, તેનો પુત્ર ઢંગ, તેનો પુત્ર જ્યેષ્ઠ, પત્ની રળી, તેના પુત્રો કુંડલિક અને કુમાર. આ કુમારે વિ. સં. ૧૦૩૦માં જિનપ્રતિમા ભરાવી.
(કાંગડા તીર્થનો પ્રતિમાલેખ)

શરીરે છાંટ્યું. આથી તેના ફોલ્લા શમી ગયા. બસ ! તરત જ તેણે આચાર્યશ્રી પાસે દીક્ષા લીધી. આચાર્યશ્રીએ પણ તેને યોગ્ય જાણી, શાસ્ત્રો ભણાવી, આચાર્ય બનાવી, **ધનેશ્વરસૂરિ** નામ આપી પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. આ૦ ધનેશ્વરસૂરિ મહાન પ્રભાવશાળી આચાર્ય હતા. તેમણે ધારાનગરીની રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય મેળવ્યો હતો; ત્યારથી ધારાનગરીનો **રાજા મુંજ** તેમને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. બીજા રાજાઓ પણ તેમને ખૂબ માનતા હતા. તેમનાથી રાજગચ્છ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તેમણે પોતાના ૧૮ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું, જેમની ૧૮ શાખાઓ નીકળી છે. ચિત્તોડમાં ૧૮૦૦૦ બ્રાહ્મણોને જૈન બનાવ્યા, ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર કરાવ્યું. અહીંની શાખા તે **ચૈત્ર(ચિત્ર)વાલગચ્છ** છે. તેની પરંપરામાં આ૦ ભુવનચંદ્રસૂરિ, ઉ. **દેવભદ્રજી** વગેરે થયા છે. અષ્ટાપદગચ્છ, ધર્મઘોષગચ્છ એ ચિત્રવાલગચ્છની શાખાઓ છે. એક રીતે તો તપગચ્છ-વડીપોશાળ અને લોંકાગચ્છ પણ તેની શાખાઓ છે.

(૭) **અજિતસિંહસૂરિ.**

(૮) **આ૦ વર્ધમાનસૂરિ** – તેમણે વનવાસીગચ્છના આ૦ વિમલચંદ્ર-સૂરિના શિષ્ય **વીરમુનિ**ને વિ. સં. ૯૮૦થી ૯૯૧ લગભગમાં આચાર્યપદ આપ્યું હતું. આ૦ વીરગણિથી **કંબોઈયા, અષ્ટાપદ** વગેરે શાખાઓ નીકળી છે.* (સત્તાસમય વિ. સં. ૯૯૧થી ૧૦૫૦ લગભગ.)

(૯) **આ૦ શીલભદ્રસૂરિ** – તેમનું બીજું નામ આ૦ **શાલિભદ્રસૂરિ.** તેમણે બાર વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી અને દીક્ષાના દિવસથી 'જાવજ્જીવ' સુધી ૬ વિગઈઓનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનો ઉપદેશ ક્યાંય નિષ્ફળ જતો ન હતો. તેઓ અમોઘ ઉપદેશક હતા. તેમના [૧] આ૦ ચંદ્રસૂરિ, [૨] આ૦ ભરતેશ્વરસૂરિ, [૩] આ૦ ધનેશ્વરસૂરિ, [૪] આ૦ **ધર્મઘોષ** અને [૫] આ૦ સર્વદેવ – એ શિષ્યો રાજપૂજિત હતા. તે તથા તેમના બીજા શિષ્યોની પરંપરા આ રીતે મળે છે :

[૧] આ૦ ચંદ્રસૂરિ : આ૦ શીલભદ્રસૂરિના મુખ્ય પટ્ટધર છે. તેમનું

★ ચંદ્રગચ્છના રાજગચ્છમાં આ૦ વર્ધમાનસૂરિ થયા છે, એ જ અરસામાં ચંદ્રગચ્છના કુર્ચપુરીયગચ્છમાં બીજા એક આ૦ વર્ધમાનસૂરિ થયા છે. બંને તે સમયના સમર્થ આચાર્યો છે. તેમાંથી કોણે ક્યા ક્યા ગ્રંથ બનાવ્યા ? તે તપાસવાની જરૂર છે. આજે આ૦ શ્રીવર્ધમાનસૂરિના નામની ત્રણ કૃત્તિઓ મળે છે. (૧) આ૦ હરિભદ્રસૂરિના 'ઉપદેશપદ'ની ટીકા. સં. ૧૦૫૫. (૨) ધર્મદાસગણીની 'ઉપદેશમાળા'ની મોટી ટીકા. (૩) ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામસમુચ્ચય.

દીક્ષાનામ **પાર્શ્વદેવ** ગણિ હતું; તેમનું બીજું નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ પણ મળે છે. તેમનું આયુષ્ય ઘણું લાબું હતું. તેઓ સિદ્ધાંતના અજોડ જ્ઞાતા હતા. તેઓનું શાસ્ત્રવિવેચન અને અર્થનિરૂપણ જિનવાણીરૂપી ચક્ષુને ખોલવાને અમૃતાંજન જેવું મનાતું હતું. તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રના પારગામી અને પરમધ્યાની હતા. આ૦ ચંદ્રસૂરિએ દિઙ્નાગના 'ન્યાયપ્રવેશ'ની આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ ઉપર 'પંજિકા' (વિ. સં. ૧૧૬૯ ફા. શુ. ૯), સૂક્ષ્માર્થવિચાર, સાર્ધશતકટીકા (સં. ૧૧૭૧), નિશીથચૂર્ણિની ટીકા (સં. ૧૧૭૪), ચૈત્યવંદન સૂત્રવૃત્તિ, સર્વસિદ્ધાંત વિષમપદપર્યાય, સુબોધ-સામાચારી, વંદિત્તાસૂત્રની વૃત્તિ ગ્રં.૧૯૫૦ (સં. ૧૨૨૨), નંદીસૂત્ર દુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬), જિતકલ્પ બૃહદ્‌ચૂર્ણિની વ્યાખ્યા ગ્રં. ૧૧૨૦ (સં. ૧૨૨૭ ચૈ. શુ. ૧૩ રવિ), નિરયાવલિસૂત્રવૃત્તિ ગ્રં. ૧૭૪૬ (સં. ૧૨૨૮) અને પ્રતિષ્ઠાકલ્પ વગેરે બનાવ્યા છે. તેમજ 'આખ્યાનમણિકોષ' વગેરેનું સંશોધન કર્યું છે. તેમને (૧) આ૦ **પૂર્ણભદ્ર**, (૨) આ૦ જિનેશ્વર, (૩) જિનદત્ત, (૪) આ૦ પદ્મદેવ એ **ચાર શિષ્યો**–પટ્ટધરો હતા. તે પૈકીના આ૦ **પૂર્ણભદ્ર**ની પાટે તીવ્ર બુદ્ધિવાળા, બહુ જ્ઞાનવાળા આચાર્ય **ચંદ્રપ્રભસૂરિ** થયા, તેમના પ્રથમ પટ્ટધર આચાર્ય **પ્રભાચંદ્રસૂરિએ** વિ. સં. ૧૩૩૪ ચૈત્ર શુ. ૭ ને શુક્રવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં **'પ્રભાવકચરિત્ર'** ગ્રં. ૫૭૭૪ બનાવ્યું. સંભવતઃ આ૦ **ચંદ્રપ્રભસૂરિ**ના પટ્ટધર **આ૦ મેરુતુંગસૂરિએ** સં. ૧૩૬૧ ફા. શુ. ૧૫ રવિવારે વઢવાણ શહેરમાં **પ્રબંધચિંતામણિ** નામે ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આ૦ મેરુતુંગની પાટે આ૦ ગુણચંદ્ર થયા છે. આ૦ ચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર, આ૦ જિનેશ્વરસૂરિના પટ્ટધર આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૫૬ના ચૈત્ર શુદિ ૧૩ શુક્રવારે ગિરનાર તીર્થમાં મંત્રી દંડનાયક જગદેવના પૌત્ર અને અભયના પુત્ર વસંતરાજે ભરાવેલ નંદીશ્વરપટ્ટની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ હતી.

[૨] આ. ભરતેશ્વરસૂરિ.

[૩] **આ૦ ધનેશ્વરસૂરિ** : તેઓ પણ આ૦ શીલભદ્રસૂરિના મુખ્ય (ત્રીજા) પટ્ટધર છે. આ૦ ચંદ્રસૂરિની નંદીવ્યાખ્યા, આ૦ માનતુંગસૂરિનું શ્રેયાંસનાથ ચરિત્ર અને આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિના 'સમરાદિત્ય સંક્ષેપ'માં તેમનો પરિચય મળે છે. આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ લખે છે કે, 'આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ કે જેમણે તલવાડામાં અલ્લટની રાજસભામાં **વસ્ત્ર** સિદ્ધ કર્યું અને જયપટ્ટ મેળવ્યો તેની પરંપરામાં ઘણા કાળ પછી આચાર્યો થયા.' (સમરાદિત્યસંક્ષેપ ભવ–૧, શ્લોક ૧૮) જેમાંના આ૦ ધનેશ્વરની પરંપરા આ પ્રમાણે છે.

૧૦. આચાર્ય ચંદ્રપ્રભસૂરિ (તેમના ગુરુભાઈ).

(૧૦) આ૦ **ધનેશ્વર** – તે સમયૂ પુરિની દેવીના પણ ગુરુ હતા.

૧૧ આ૦ શાંતિસૂરિ.

૧૨ આ૦ દેવભદ્ર.

૧૩ આ૦ દેવાનંદ – તેમણે તેરમી સદીમાં તે સમયના આઠ વ્યાકરણોથી ચડિયાતું 'સિદ્ધસારસ્વત' વ્યાકરણ બનાવ્યું છે. તેમની પાટે (૧) આ૦ રત્નપ્રભ, (૨) આ૦ પરમાનંદ અને (૩) આ૦ કનકપ્રભ થયા. આ૦ પરમાનંદસૂરિની પાટે આ૦ વિજયસિંહસૂરિ થયા.

૧૪ આ૦ **કનકપ્રભ** – તેઓ આ૦ રત્નપ્રભની પાટે આવ્યા એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

૧૫ આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ – તે બહુ પ્રબંધોના બનાવનારા વાગ્દેવીપુત્ર આ૦ બાલચંદ્રસૂરિથી નાના અને આ૦ વિજયસિંહસૂરિથી મોટા હતા. તેમને વસ્તુપાળ મંત્રી બહુ માનતો હતો. તે ઠ. આહ્લણના કુલના ગુરુ હતા. તેમણે વિ. સં. ૧૩૨૪માં વઢવાણમાં પોરવાડ મંત્રી વાહડનો પુત્ર રાણિગ અને તેના પુત્રો મંત્રી રણમલ તથા સેગની વિનતિથી 'સમરાદિત્ય સંક્ષેપ' ગ્રંથની રચના કરી, જેની પહેલી પ્રત પં. જગચ્ચંદ્રે લખી (સમરાદિત્યસંક્ષેપ) તેમજ પ્રવ્રજ્યાવિધાન-**વૃત્તિ** બનાવી, જેની પહેલી પ્રતિ આ૦ વાદિદેવસૂરિના વંશના આ૦ મદનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય મુનિદેવસૂરિએ લખી. આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ મહાકવિ હતા; તેમજ કાવ્યગ્રંથોના સમર્થ સંશોધક હતા, તેથી તેમણે તે સમયના ઘણા ગ્રંથોને શોધ્યા છે અને ઘટતો ફેરફાર કરાવી પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યા છે. તેમાંના કેટલાએક ગ્રંથો નીચે મુજબ છે.

કવિ આસડની 'ઉપદેશકંદલી' તથા 'વિવેકમંજરી' ઉપર આ૦ બાલચંદ્રસૂરિએ કરેલ વૃત્તિઓ (વિ. સં. ૧૨૪૮), ચંદ્રગચ્છના આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત 'ઉપમિતિસારોદ્ધાર'■ વિ.સં. ૧૨૯૮ કા.વ. ૬, નાગેન્દ્રગચ્છના

■ ચંદ્રગચ્છમાં (૧) આ૦ ભદ્રેશ્વર, (૨) આ૦ હરિભદ્ર, (૩) આ૦ શાંતિસૂરિ, (૪) આ૦ અભયદેવ અથવા ઉદયદેવ, (૫) આ૦ પ્રસન્નચંદ્ર, (૬) આ૦ મુનિરત્ન, (૭) આ૦ ચંદ્રસૂરિ, (૮) આ૦ યશોદેવ, આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિ. આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૮ કા. વ. ૬ રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં ઉપમિતિસારોદ્ધાર ગ્રં. ૫૭૩૦ બનાવ્યો અને ચંદ્રગચ્છના આ૦ દેવાનંદપટ્ટે આ૦ રત્નપ્રભપટ્ટે આ૦ કનકપ્રભપટ્ટે આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ તેનું સંશોધન કર્યું–

(?) આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિશિષ્ય આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ થયા, તે ઝીંઝુવાડાના ઝાલા રાણા દુર્જનશલ્યના ગુરુ હતા, તેમણે 'ત્રૈલોક્યપ્રકાશ' બનાવ્યો.

(ત્રૈલોક્યપ્રકાશની પ્રશસ્તિ-પુષ્પિકા)

આ૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ઉપદેશમાલાકર્ણિકાવૃત્તિ વિ. સં. ૧૨૯૯ ધોળકા, આ૦ વાદિદેવસૂરિસંતાનીય આ૦ મદનચંદ્રસૂરિશિષ્ય કવિ આ૦ મુનિદેવકૃત 'શાંતિનાથચરિત્ર' સં. ૧૩૨૨ ફા. શુ. ૨ બુધવાર, રાજગચ્છના આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત 'પ્રભાવકચરિત્ર' સં. ૧૩૩૪, આ૦ પરમાનંદસૂરિશિષ્ય આ૦ રત્નપ્રભસૂરિકૃત 'કુવલયમાલાકથા સંક્ષેપ', પં. ધર્મકુમારકૃત 'શાલિભદ્રચરિત્ર' ગ્રં. ૧૨૨૪ સં. ૧૩૩૪, આ૦ માનતુંગસૂરિકૃત 'શ્રી શ્રેયાંસનાથચરિત્ર' સં. ૧૩૩૨ વગેરે.

આથી નક્કી થાય છે કે આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ તે સમયના કવિઓમાં પૂજ્યસ્થાને હતા.

[૪] આ૦ **ધર્મઘોષસૂરિ** : તે પણ આ૦ શાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરિના ચોથા પટ્ટધર છે. તેમનો પરિચય પછીથી આપીશું.

[૫] આ૦ **સર્વદેવસૂરિ** : આ૦ શાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરિના લઘુ પટ્ટધર છે. તેઓ ભાલેજમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાન આપતા હતા ત્યારે દેવીએ આવી તેમના હાથની વજ્ર વડે રક્ષા કરી હતી. તેમની પરંપરા આ રીતે ચાલે છે. (૧૧) આ૦ **ચંદ્રપ્રભસૂરિ** - જે મોટા તપસ્વી હતા, સ્તંભન પાર્શ્વનાથનો અધિષ્ઠાયક તેમને પ્રત્યક્ષ હતો. (૧૨) આ૦ **જિનેશ્વર** – જે અતિશય શાંત, સમભાવી અને સર્વ વિદ્યામાં નિષ્ણાત હતા. તેમનું કપાળ તેજસ્વી હતું. (૧૩) આ૦ **રત્નપ્રભસૂરિ** – તે વિદ્વાન હતા. (૧૪) આ૦ **માનતુંગસૂરિ** – તેમણે ત્રિપુરાગમમાંથી ઉદ્ધરીને સ્વતંત્ર સૂત્રગ્રંથ અને તેની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ બનાવ્યાં છે. સં. ૧૩૩૨ના મહા વદિ પાંચમે ત્રિપુરા સરસ્વતીની કૃપાથી આ૦ દેવભદ્રસૂરિ (જુઓ પૃ. ૩૮૩)ના ''સિજ્જંસચરિયં'ના આધારે 'શ્રીશ્રેયાંસનાથચરિત્ર' ગ્રંથ ૫૧૨૪ બનાવ્યું છે, જેનું સંશોધન રાજગચ્છના વૃદ્ધ કવિગુરુ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યું છે.

(શ્રેયાંસનાથચરિત્ર–પ્રશસ્તિ)

૧૦ આ૦ **ધર્મઘોષસૂરિ** – તેમનું ટૂંકું નામ ધર્મસૂરિ હતું. તે તીવ્ર બુદ્ધિવાળા હતા. ૬ ઘડીમાં ૫૦૦ શ્લોક મુખપાઠ કરી શકતા હતા. મહાવાદી હતા. તેમને અંબિકાદેવી પ્રસન્ન હતાં. તેમણે નાગોર, શાકંભરી અને અજમેરની રાજસભાઓમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ત્યાંના રાજાઓ અને પ્રજા ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. નાગોરનો રાજા આહ્લણ, શાકંભરીના રાજાઓ અજયરાજ, અર્ણોરાજ કે જેણે પોતાની કન્યા જલ્હણાદેવી (ચંદ્રલેખા) ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલને પરણાવી હતી, અને અજમેરના રાજા

વિગ્રહરાજ વગેરે આચાર્યદેવને **ગુરુ** તરીકે માનતા હતા. તેમણે અર્ણોરાજની સભામાં દિગમ્બર વાદી **ગુણચંદ્ર**ને હરાવ્યો હતો. બીજા વાદોમાં પણ વિજય મેળવ્યો હતો. તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી રાજા વિગ્રહરાજે જૈનધર્મ આરાધ્યો હતો અને અગિયારશ વગેરે તિથિઓની અમારિ પળાવી હતી તેમજ અજમેરમાં મોટો રાજવિહાર બનાવી તેમાં મોટા જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, કળશ-દંડ ચઢાવ્યા હતા અને તેની ધ્વજા પણ પોતે જ અરિસિંહ તથા માલવરાજને સાથે રાખીને બાંધી હતી. આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ આપી સુબહપુર વગેરેમાં અનેક જિનપ્રાસાદો બનાવ્યા છે. તેઓ વિ. સં. ૧૧૮૧ કે ૧૧૯૧માં **ફલોધિ પાર્શ્વનાથ** અને જીરાવલા પાર્શ્વનાથ (?) પ્રગટ્યા ત્યારે તે ઉત્સવમાં હાજર હતા. તેમણે સં. ૧૧૮૬માં **ધમ્મકપ્પદુમો** અને સં. ૧૧૮૬ માગસર શુદિ પના **ગૃહિધર્મ પરિગ્રહપ્રમાણ** બનાવ્યાં છે.

આ૦ ધર્મઘોષસૂરિએ ઘણા શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું છે. તેમના નામથી રાજગચ્છની **ધર્મઘોષ**શાખા નીકળી છે, જે પાછળથી ધર્મઘોષગચ્છ* તરીકે વિખ્યાત થયેલ છે. આચાર્યશ્રીએ ધર્મઘોષગચ્છની સંભાળ માટે અને પોતાના શિષ્યોમાં શિથિલતા ન પેસે તેની દેખરેખ માટે ૧૬ શ્રાવકોની એક **સમિતિ** નીમી હતી. ધર્મઘોષમાંથી **સુરાણા**ગચ્છ નીકળ્યો છે. ધર્મઘોષસૂરિની કેટલીક શિષ્યપરંપરા નીચે પ્રમાણે મળે છે.

[૧] **આ૦ રત્નસિંહસૂરિ** – તેમની શિષ્યપરંપરા ઘણા કાળ સુધી ચાલી છે.

★ ચંદ્રગચ્છના ધર્મઘોષસૂરિની પરંપરા નીચે પ્રમાણે છે–

(૧) ચંદ્રપ્રભસૂરિ – તેઓ ચંદ્રગચ્છના હતા અને વાદિભસિંહ તરીકે વિખ્યાત હતા. (૨) ધર્મઘોષસૂરિ – તેમને સિદ્ધરાજ જયસિંહ બહુ માનતો હતો. (૩) ચક્રેશ્વરસૂરિ તે મઠાધીસ આચાર્ય હતા.(૪) શિવપ્રભસૂરિ (૫) તિલકસૂરિ – તેમણે સામાચારી સૂત્ર ગા. ૨૦, જિતકલ્પ વૃતિ (વિ. સં. ૧૨૭૪), આવશ્યકસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ગ્રં. ૧૨૩૭૫ (સં. ૧૨૯૬), ચૈત્યવંદન વૃત્તિ, ગુરુવંદનવૃત્તિ, પ્રત્યાખ્યાન વૃત્તિ, દશવૈકાલિકસૂત્ર વૃત્તિ, શ્રાવક સામાચારી, સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, પૌષધ સામાચારી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, વંદિતાસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રત્યેક બુદ્ધચરિત્ર વગેરે બનાવ્યાં છે. (૬) આ૦ પદ્મપ્રભસૂરિ - તેમણે આવશ્યક લઘુવૃત્તિ રચવામાં મદદ કરી છે અને આ૦ તિલકસૂરિના શિષ્ય પં. યશસ્તિલકે તેની પ્રથમ પ્રત લખી છે.

(૧) વિધિધરોદ્ધારક આ૦ ચંદ્રપ્રભસૂરિ, (૨) આ૦ ધર્મઘોષ, (૩) આ૦ અભયઘોષ, (૪) મુનિવિદ્યાકુમાર, તેમના ઉપદેશથી ઝાલા રાણા વિજયપાલની પત્ની રાણી **નીતાદેવી**એ યોગશાસ્ત્રની પ્રત લખાવી હતી. તેના જમાઈ ઝીંઝુવાડાના રાણા દુર્જનશલ્યે શંખેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

[૨] આ૦ **યશોભદ્રસૂરિ** – તેમણે ત્રણ વર્ગોના અક્ષરો વિનાનું ''પ્રત્યક્ષાનુમાનાધિક પ્રકરણ'' તથા ગદ્ય 'ગોદાવરીકાવ્ય' બનાવ્યાં છે. તેમના શિષ્ય દેવસેનગણિએ વિ. સં. ૧૨૧૫ ચૈત્ર શુદ ૮ના ગિરનાર તીર્થના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. દેવસેનગણિના શિષ્ય આ૦ પૃથ્વીચંદ્રે કલ્પસૂત્રનું ટિપ્પણ બનાવ્યું છે.

[૩] આ૦ **સમુદ્રઘોષસૂરિ** – આ૦ મુનિરત્નસૂરિ તેમની પરંપરા આ રીતે આપે છે.

૧૦. આ૦ **ચંદ્રપ્રભ** – જે ચંદ્રગચ્છના સમર્થ આચાર્ય હતા.

(૧૦) આ૦ **ધર્મઘોષ** – જે વ્યાકરણના પારગામી ન્યાયનિષ્ણાત, સૂત્રાર્થના સમર્થ વ્યાખ્યાતા અને અપૂર્વ બુદ્ધિવાળા હતા. ગુર્જરેશ્વર રાજા સિદ્ધરાજે તેની ઘણી જ પ્રશંસા કરી હતી. તે સૂરિજીએ ૨૦ શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યું અને તેમનાથી ધર્મઘોષગચ્છ નીકળ્યો.

(૧૧) આ૦ **સમુદ્રઘોષસૂરિ** – તે આ૦ ધર્મઘોષસૂરિના મુખ્ય પટ્ટધર છે, જેની માળવાના પંડિતોમાં ગણના થતી હતી; જે અનેકના વિદ્યાગુરુ છે. જેણે ધારાનો રાજા નરવર્મદેવ, ગોભદ્રનો રાજા, ગૂર્જરસમ્રાટ સિદ્ધરાજ વગેરેની રાજસભાને પોતાના પાંડિત્યથી રંજિત કરી હતી. તેમની પાટે ત્રણ આચાર્યો થયા છે.

(૧૨) આ૦ **સૂરપ્રભસૂરિ** – તે મહાકવિ હતા, પંડિત હતા અને માળવામાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. તેમની પાટે ૩ આચાર્યો થયા છે : ૧ આ૦ જિનેશ્વરસૂરિ. ૨ આ૦ **મુનિરત્નસૂરિ** – જે સમર્થ આચાર્ય છે. ૩ આ૦ તિલકચંદ્રસૂરિ.

(૧૩) આ૦ **મુનિરત્નસૂરિ** – જે વ્યાકરણ, છંદ, નિરુક્ત, સાહિત્ય, ન્યાય, સિદ્ધાંત અને જ્યોતિષના પારગામી હતા. તેમણે આ૦ સુરપ્રભની પાટે આ૦ જિનેશ્વરને તથા પોતાની પાટે આ૦ જિનસિંહસૂરિને સ્થાપ્યા હતા. વારાહીનગરીમાં રાજા સિદ્ધરાજનો **ભંડારી** શ્રીમાલી યશોધવલ હતો. તેને **જગદેવ** નામે પુત્ર હતો. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિએ તેની કવિતાથી પ્રસન્ન થઈ તેનું બીજું નામ **બાલકવિ** રાખ્યું હતું, જે સમય જતાં ધર્મઘોષગચ્છની શ્રમણોપાસક સમિતિનો વડો બન્યો હતો. જેને આ૦ મુનિરત્નસૂરિ પ્રત્યે અવિહડ પ્રેમ હતો. આ કવિ જગદેવ, આચાર્યશ્રીથી પ્રતિબોધ પામેલ રાજજ્યોતિષી રુદ્રનો પુત્ર મંત્રી **નિન્નો** અને **ચૂદન** ભટ્ટ એ ત્રણે

જૈનધર્મની ઉન્નતિમાં ઘણો રસ લેતા હતા. જગદેવે તો ઉજ્જૈનમાં નરવર્મ રાજાની સભામાં શૈવવાદીને હરાવ્યો હતો. તે જ જગદેવની વિનતિથી આચાર્યશ્રીએ સં. ૧૨૫૨માં **અમમચરિત્ર** બનાવ્યું; અને પાટણમાં ભ૦ શાંતિનાથના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાનમાં વાંચ્યું. આ ગ્રંથને કવિકુમાર, પૂર્ણપાલ, યશઃપાલ, બાલકવિ, પંડિત સભાના વડા મણ અને મહાનંદે શોધ્યો, ગૂર્જર વંશના ઉદ્દ્યોતનના પુત્ર મંત્રી ઉદયરાજના પુત્ર પંડિત સાગરચંદ્રે પ્રથમ લખ્યો, બાલકવિએ પણ લખ્યો-લખાવ્યો, અને તેની પ્રશસ્તિ આ૦ જિનસિંહસૂરિએ રચી.

(૧૪) આ૦ જિનસિંહસૂરિ – તેમણે ગુરુપરંપરાની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૩૩માં રચી 'અમમચરિત્ર' સાથે જોડી દીધી. (અમમચરિત્ર.)

ધર્મપ્રચાર : આ૦ ધર્મઘોષસૂરિએ બ્રાહ્મણો, માહેશ્વરી વૈશ્યો અને ક્ષત્રિયોને ઉપદેશ આપી **જૈનધર્મી** બનાવ્યા છે. વહીવંચાની વહીઓ કહે છે કે– સં. ૧૧૨૯માં મુદિયાડના બ્રાહ્મણોને જૈન બનાવી નારાના પુત્રોનું **નહાર** ગોત્ર સ્થાપ્યું, સં. ૧૧૩૨માં વણથલીના ચૌહાણ રાવ પૃથ્વીપાળ વગેરેને જૈન બનાવ્યા હતા. તેના ૭મા પુત્ર મુકુન્દનો પુત્ર સાહરણ વહાણવટું કરતો હતો, તેનું ભાણવટુ ગોત્ર સ્થાપ્યું. સં. ૧૧૩૨માં અજયગઢ પાસે જ્યેષ્ઠાનગરના પંવાર રાવ **સૂર** તથા તેના નાનાભાઈ **સાંખલા**ને જૈન બનાવ્યા અને તેઓનાં સુરાણા ગોત્ર, સાંખલા ગોત્ર સ્થાપ્યાં અને તેમનો સુરાણાગચ્છ પણ બન્યો, એ જ રીતે મીઠડીયા, **સોની**, ઉસ્તવાલ, ખટોર વગેરે ગોત્રો સ્થાપ્યાં છે. એકંદરે ઓસવાળોમાં ૧૦૫ અને શ્રીમાળીમાં ૩૫ નવાં જૈન ગોત્ર બનાવ્યાં છે. ધર્મઘોષગચ્છની ગાદીએ તપાગચ્છના શ્રીપૂજોનું બેસણું છે, એટલે આ ગોત્રો આજે તપાગચ્છને માને છે. શાકંભરીનો **મહામાત્ય ધનદેવ** આચાર્યશ્રીનો પરમ શ્રાવક હતો. તેના પૌત્ર કવિ **યશશ્ચંદ્રે** બે કાવ્યો તથા 'મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર' વગેરે ચાર નાટકો બનાવ્યાં છે.

આબૂગિરિની વિમલવસતિની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે કે–

वादिचन्द-गुणचन्द्रविजेता, भूपतित्रयविबोधविधाता ।
धर्मसूरिरिति नाम पुरासीत्, विश्वविश्वविदितो मुनिराजः ॥३९॥

આ૦ ધર્મઘોષસૂરિ બીજા યુગના ૧૮મા યુગપ્રધાન છે. તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વી. સં. ૧૫૨૦થી ૧૫૯૮ છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૨.)

(૧૧) **રત્નસિંહસૂરિ** – તેઓ આ૦ ધર્મઘોષસૂરિના પટ્ટધર છે. તેમની શિષ્યપરંપરા ઘણા કાળ સુધી ચાલી છે.

(૧૨) **દેવેન્દ્રસૂરિ** – તેમની પરંપરાના આ૦ મુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આ૦ રત્નાકરસૂરિએ સં. ૧૩૪૩ પોષ વદ ૯ બુધવારે પલ્લીવાલ દેદાંગજ સં. સાધુ પેથડે ભરાવેલ ભગવાન અભિનંદનસ્વામીની પ્રતિમાની અંજનશલાકા કરી, જે પ્રતિમા આજે શત્રુંજયગિરિ પર નવા આદીશ્વરના રંગમંડપમાં ડાબી બાજુએ ખડ્ગાસને વિદ્યમાન છે. આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિની પરંપરાના આ૦ જિનચંદ્રસૂરિશિષ્ય આ૦ ભુવનચંદ્રે સં. ૧૩૦૫ના અષાડ વદિ ૭ શુક્રવારના ભ૦ અજિતનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જે મૂર્તિ આજે પાલનપુરના મોટા દેરાસરમાં છે.

(૧૩) આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ.

(૧૪) આ૦ આણંદસૂરિ.

(૧૫) આ૦ અમરપ્રભસૂરિ.

(૧૬) આ૦ જ્ઞાનચંદ્રસૂરિ – તેમણે સં. ૧૩૭૮ જેઠ શુદિ ૯ સોમે વિમલવસહીમાં ઘણી દહેરીઓનાં જીર્ણોદ્ધાર, અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાં. તેઓ સં. ૧૩૯૪ સુધી વિદ્યમાન હતા.

(૧૭) મુનિશેખરસૂરિ – સં. ૧૩૯૬માં તેમની મૂર્તિ બની છે.

(૧૮) સાગરચંદ્રસૂરિ – તેમણે ઉપદેશ આપી કલ્હણ રાજાને જૈનધર્મી બનાવ્યો. આ૦ માણેક્યચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૬૬માં મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' પર સંકેત, સં. ૧૨૭૬માં દેવકુલપાટકમાં 'પાર્શ્વનાથચરિત્ર' વગેરે બનાવ્યાં.

(૧૯) મલયચંદ્રસૂરિ - તે વિદ્વાન, કલાનિપુણ અને ચમત્કારી હતા.

(૨૦) પદ્મશેખરસૂરિ.

(૨૧) પદ્માનંદસૂરિ.

(૨૨) નંદિવર્ધનસૂરિ.

(૨૩) નયચંદ્રસૂરિ.

(પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ, શ્રીયુત નાહટાજી સં. રાજગચ્છ પટ્ટાવલી, જૈન સત્યપ્રકાશ : ક્ર. ૧૨૮, મો. દ. દેસાઈનો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : પૃ. ૧૯૨થી ૧૯૬, અમમચરિત્ર.)

આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ :

આ હારિલવંશના રાજર્ષિ આચાર્ય છે, તેમણે શાકે ૭૦૦માં 'કુવલયમાલા' નામનો પ્રૌઢ કથાગ્રંથ બનાવ્યો છે. (જુઓ : પૃ. ૩૭૩.)

કૃષ્ણર્ષિગચ્છ :

હારિલવંશમાં તત્ત્વાચાર્ય (જુઓ પૃ. ૩૭૨)ની પાટે આચાર્ય **યક્ષમહત્તર** થયા. તેમણે ખટ્ટકૂપ (ખાંટૂ)માં ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, તેમના શિષ્ય કૃષ્ણર્ષિથી કૃષ્ણગચ્છ ચાલ્યો છે.★

કૃષ્ણઋષિ કડક સંયમી અને ઘોર તપસ્વી હતા. તેમણે ચોમાસી ખમણ સુધીનાં તપ કર્યાં હતાં, દર સાલ વધુમાં વધુ ૩૪ પારણાં કર્યાં છે, એટલે બાકીનો સમય તપમાં જ રહેતા હતા. તપસ્યાના પ્રભાવે તેઓ એવા તપોમૂર્તિ બની ગયા હતા કે તેમનું ભાવપૂર્વક નામસ્મરણ કરવા માત્રથી મનુષ્યનાં પીડા, રોગ, ઉપસર્ગ ભૂતાવેશ, ગ્રહપીડા, મારિ, ચોર, શત્રુ, મદાંધ રાજા તથા કુસ્વપ્નનું અનિષ્ટ વગેરે શાંત થઈ જતાં હતાં. તેમનાં ચરણોદકથી સાપનું ઝેર વગેરે ઊતરી જતાં હતાં અને તેમનો સ્પર્શ, કફ, મળ, મૂત્ર અને મેલથી બીજાનો વ્યાધિ નષ્ટ થતો હતો, એટલે કે તેઓ આમોસહિ, ખેલોસહિ, વિપ્પોસહિ અને જલ્લોસહિ ઇત્યાદિ લબ્ધિસંપન્ન હતા. તેમણે તીર્થંકરોની દરેક કલ્યાણક ભૂમિઓની યાત્રા કરી હતી, ઘણા તીર્થોના સંઘો કઢાવ્યા હતા. શક સં. ૭૧૯માં નાગોરના શ્રેષ્ઠી **નારાયણ**ને જૈન બનાવી, તેનું **બરડિયા** ગોત્ર સ્થાપી, તેની પાસે નાગોર કિલ્લામાં મંદિર બંધાવી, તેમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી અને તેની રક્ષા માટે **બંભ** વગેરે ૭૨ **ગોઠી** સ્થાપ્યા હતા. નાગોરથી ભિન્નમાલ સુધીમાં જ્યાં જ્યાં પારણાં કર્યાં ત્યાં ત્યાં જિનાલયો સ્થાપ્યાં હતાં. તેમણે અનેક રાજાઓને ઉપાસક બનાવ્યા હતા. ઉપદેશ આપી સ્થાને સ્થાને

★ ઉપકેશગચ્છના આ૦ કક્કસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૯૩માં 'ઉપકેશગચ્છ પ્રબંધ' શ્લોક ૨૦૬થી ૨૩૪માં આ૦ નન્નસૂરિ, આ૦ યક્ષમહત્તર અને કૃષ્ણઋષિનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તે આ૦ યક્ષસૂરિ અને કૃષ્ણર્ષિને ઘણે અંશે મળતું આવે છે. પરંતુ તે ઘટના અને તે ગ્રંથકારની વચ્ચે ઘણાં વર્ષોનું આંતરું છે. એટલે તે સંયોજનમાં સાંભળેલી વાતોનું સંમિશ્રણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પૂ. કૃષ્ણર્ષિના શિષ્ય આ૦ જયસિંહસૂરિએ 'ધર્મોપદેશમાળા'ની પ્રશસ્તિમાં આ૦ યક્ષમહત્તર તથા શ્રીકૃષ્ણર્ષિનો પરિચય આપ્યો છે. આ પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખને આધારે જ અમોએ ઉપરનો ઇતિહાસક્રમ યોજ્યો છે.

(પં. લા. ભ. ગાંધીકૃત 'ધર્મોપદેશમાલા'ની પ્રસ્તાવના)

અભયકુમાર જેવા અનેક શ્રાવકો બનાવ્યા હતા અને ઘણા રાજા, બ્રાહ્મણો તથા શેઠોને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા. તેઓ સ્મશાનમાં જઈ ધ્યાન ધરતા હતા. ત્યાં ઉપસર્ગો આવે તો મેરુની જેમ અડગ રહેતા હતા. આ પ્રમાણે તેઓ અનેક ગુણોના ભંડારરૂપ હતા.

આ કૃષ્ણઋષિથી 'કૃષ્ણર્ષિગચ્છ' નીકળ્યો છે. કૃષ્ણર્ષિગચ્છના કેટલાએક આચાર્યો નીચે પ્રમાણે થયા છે.

આ૦ જયસિંહસૂરિ – જેઓ ખ્યાતતપા કૃષ્ણઋષિના શિષ્ય હતા. તેમણે નાગોરમાં ગ્વાલિયર નરેશ આમ રાજાના પૌત્ર મહારાજા ભોજદેવના રાજકાળમાં વિ. સં. ૯૧૫ ભા. શું. ૫ બુધવારે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં પોતાની પ્રાકૃત **ધર્મોપદેશમાલા** ગા. ૯૮ ઉપર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ શ્લો. ૫૭૭૮ બનાવી છે. તેમણે તેની પ્રશસ્તિમાં ૧૨ ગણધરો અને ૨૪ શ્રુતધરો બતાવી આ૦ વટેશ્વરથી પોતાના સુધીની **પટ્ટાવલી** આપી છે. આ 'ધર્મોપદેશમાળા' પર મલધારી આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિપટ્ટધર આ૦ વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧માં ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ અને વાદિદેવસૂરિના સંતાનીય આ૦ મદનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત 'શાંતિનાથ ચરિત્ર' કર્તા આ૦ મુનિદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૪ લગભગમાં ૬૬૫૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ કરેલ છે. સંભવ છે કે, આ૦ જયસિંહસૂરિએ 'નેમિચરિયં' પણ બનાવ્યું હશે.

આ૦ જયકીર્તિસૂરિ – આ૦ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય છે, તેમણે **શીલોપદેશમાલા**ની ગાથા ૨૨૫ની રચના કરી છે.

આ૦ જયસિંહસૂરિ – કૃષ્ણર્ષિગચ્છમાં આ૦ જયસિંહસૂરિ થયા. તેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧માં મારવાડમાં મંત્રવિદ્યાથી પાણી આકર્ષી લાવી શ્રીસંઘને જીવિતદાન આપ્યું હતું. તેમની પાટે આ૦ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ થયા. તેમની પાટે સુલતાન મુહમ્મદે પ્રશંસેલ આ૦ મહેન્દ્રસૂરિ થયા. અને તેની પાટે આ૦ જયસિંહસૂરિ થયા, તેમણે સં. ૧૪૪૨માં 'કુમારપાલ મહાકાવ્ય' શ્લોક ૬૩૭૦ બનાવ્યું, તેમાં ખ્યાતતપા કૃષ્ણઋષિ, તેમનો ગચ્છ અને પોતાની ગુરુ-પરંપરાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમણે વ્યાકરણ અને ન્યાયસારની ટીકા પણ બનાવ્યાં છે. આ૦ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર આ૦ **નયનચંદ્રે** 'કુમારપાળ મહાકાવ્ય'ને પ્રથમ લખ્યું હતું, **હમીર** મહાકાવ્ય તથા રંગમંજરી નાટિકાની રચના કરી હતી. તે ગૃહસ્થજીવનમાં જ છ ભાષાઓના જાણકાર, કવિ અને ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્વાન હતા. સંભવ છે કે તેમણે આ૦ જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી હશે.

આ૦ જયસિંહસૂરિ – આ૦ નયનચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર હતા, તેમના હાથે સં. સોઢલે પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સં. ૧૫૧૭.

નયહંસ – આ૦ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય. તેમને સં. ૧૫૪૨માં 'હમીરમહાકાવ્ય' લખ્યું.

આ૦ નન્નસૂરિ – વિ. સં. ૧૩૬૮માં 'ત્રિષષ્ઠીય-મહાવીરચરિત્ર' લખ્યું. (પાટણ.)

આ૦ પ્રભાનંદસૂરિ – સં. ૧૩૯૦ ભા. વ. ૪ના આ૦ હરિભદ્રસૂરિની 'ક્ષેત્રસંગ્રહણી'ની વૃત્તિ બનાવી. તેઓ ભટ્ટારક પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર હતા. તેમના ઉપદેશથી સં. ૧૩૯૧માં સુચંતીશાહ સોમસિંહના પુત્રોએ પોતાની માતા સોમશ્રીના કલ્યાણ માટે 'ત્રિષષ્ઠીયપાંડવચરિત્ર' તાડપત્રમાં લખાવ્યું.

પૂજ. દેવસુંદર – સં. ૧૪૯૯ના કાર્તિક શુદિ ૯ શનિવારે પાટણમાં 'વર્ધમાન વિદ્યાકલ્પ' લખાવ્યો (જે જેસલમેરમાં વિદ્યમાન છે).

(જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૭૩, ૭૪, ૭૫, પૃ. ૧૦૭; પં. લાલચંદ ભ. ગાંધીની 'ધર્મોપદેશમાલા'ની પ્રસ્તાવના)

જીરાવલા તીર્થમાં ભ. પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં **સં. ૧૪૮૩ કૃષ્ણર્ષિગચ્છે તપાપક્ષે આ. પુણ્યપ્રભસૂરિ** વગેરે શિલાલેખો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, આ૦ જગચ્ચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૫માં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો, ત્યાર પછી તેમની નિશ્રામાં બીજા ગચ્છના ઘણા ભટ્ટારકોએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હતો. તો સંભવ છે કે, કૃષ્ણર્ષિગચ્છના કોઈ આચાર્યે પણ ત્યારે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હશે. તેમની પરંપરામાં આ૦ પુણ્યપ્રભસૂરિ થયા છે.

આ૦ જયસિંહસૂરિ લખે છે કે–

ब्रातख्याततपाः कृपाजलनिधिः श्रीकृष्णनामा मुनिः ।

(કુમારપાળ મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ, શ્લોક બીજો)

આ રીતે પણ કૃષ્ણ-ઋષિ મહાતપા તો છે જ.

ધનેશ્વરગચ્છ, આ૦ ધનેશ્વર :

આ૦ ધનેશ્વરસૂરિએ વલભીના બૌદ્ધ રાજા શિલાદિત્યને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યો હતો અને ગુપ્ત સં. ૪૭૭ વિ. સં. ૮૫૨માં **શત્રુંજય-માહાત્મ્ય** બનાવ્યું છે. આ આચાર્ય પ્રાચીન ચૈત્રપુરીગચ્છના છે. મંડોવરના સં. ૯૧૮ના શિલાલેખમાં ધનેશ્વરગચ્છના શ્રાવકોનો ઉલ્લેખ છે. એટલે સ્પષ્ટ

થાય છે કે વલભીવંશના ધર્મગુરુ આ૦ ધનેશ્વરથી ધનેશ્વરગચ્છ શરૂ થયો હશે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૭૫, પૃ. ૧૧૦)

ચૈત્રપુરીગચ્છ પ્રાચીન છે. ભટેવરાગચ્છ અને ધનેશ્વરગચ્છ તેની શાખાઓ કે નામાંતરો છે.

રાજગચ્છમાં આ૦ **ધનેશ્વરસૂરિ** થયા છે. તેમનાથી પણ **ચિત્રવાલ ગચ્છ** નીકળ્યો છે પરંતુ તે આચાર્ય, તે ગચ્છ, તેની સાલવારી અને તેની શાખાઓ આનાથી જુદાં છે. (જુઓ : પૃ. ૪૨૧.)

મોઢગચ્છ :

મોઢગચ્છ મોઢેરા તીર્થથી નીકળ્યો છે, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

મોઢેરા ક્યારે વસ્યું તેનો ઇતિહાસ મળતો નથી, કિન્તુ આ સ્થાન પ્રાચીન કાળથી મહાતીર્થ તરીકે ઓળખાય છે. 'જીવાભિગમસૂત્ર'માં વિજયદેવના જિનાલયનું જે વર્ણન મળે છે તેવી ગોઠવણીવાળું અહીં જિનમંદિર હતું; તેના પાછલા ભાગમાં પબાસન હતું; તેની ઉપર ભગવાન મહાવીરસ્વામી વગેરે ૩ પ્રતિમાઓ વિરાજમાન હતી. તેના આગલા ભાગમાં ચૌમુખી મંડપ અને તેની આગળ જલકુંડ હતો.

ઘણાં જૈન તીર્થો પહાડ ઉપર છે, તેમ કેટલાંએક તીર્થો દરિયા કિનારે પણ છે. જે જૈન તીર્થમાં કુદરતી જલપ્રવાહો નથી ત્યાં જૈનોએ જલાશયો બનાવી લીધાં છે.

જેમ કે શત્રુંજય ઉપર સૂરજકુંડ, ગિરનાર ઉપર ભીમકુંડ, આબૂ ઉપર વિમલવસતિ પાસેનું લલિતાસર, કુલ્પાકજીમાં આરસની વાવ, પાવાપુરીનું જળમંદિર, ગુણયાજીનું જલમંદિર, ભાંડકજીનું જલમંદિર, શિખરજી પરનું ઝરણું, ક્ષત્રિયકુંડ પરનું ઝરણું, ઇન્દ્રગિરિ પાસે શ્રવણબેલગોલ, રાજગૃહીના કુંડો, અને કલકત્તાનાં કાચનાં મંદિરના હોજ તથા ફુવારો વગેરે વગેરે ઉદાહરણો આપી શકાય. આ જ રીતે મોઢેરામાં પણ દેરાસરની સાથે નજીકમાં જ મોટો કુંડ છે. આ કુંડ પણ વિશાળ છે, તેની ચારે બાજુએ મોટી મોટી દેવકુલિકાઓ છે. વળી, અંદર જઈએ તો મથાળે મોટી મોટી દેરીઓ, વચમાં વચમાં મધ્યમ પ્રમાણની દેરીઓ, અને તેની જ પડખે નાની નાની દેરીઓ છે, જેમાં જિનેશ્વરની મૂર્તિઓ માટેનાં વ્યવસ્થિત આસનો છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ રચનાથી આકર્ષાઈને સહસ્રલિંગ તળાવ બાંધવાના કોડ સેવ્યા હતા, પરંતુ તે અધૂરા જ રહ્યા. રાજા કરણદેવે મોઢેરાથી ૬ માઈલ દૂર કરણસાગર બંધાવ્યું અને રાજમાતા મીનળદેવીએ

વીરમગામમાં મીનળ સરોવર બંધાવ્યું, તેની પ્રેરણા આ સ્થાનથી જ મળી છે.

આ મંદિર ક્યારે બન્યું, તેનો ઈતિહાસ મળતો નથી; તેનો નાશ ગુજરાતના રાજા અજયપાળે કરેલ છે, એમ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પરથી જાણી શકાય છે. મોઢેરા આજે એક નાનકડા ગામ જેવું બની ગયું છે. તેનું આ મંદિર જીર્ણશીર્ણ દશામાં પોતાની પ્રાચીનતા, વિશાળતા, કળા અને વિવિધતા વડે પ્રેક્ષકને આકર્ષે છે અને પોતાની પ્રાચીન ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપી દે છે. મૂળગભારામાં તો ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ વિરાજમાન થાય તેવું પબાસન છે, ગભારો આબૂ વગેરેનાં મંદિરોના ગભારાની જેમ બહુ સાદાઈવાળો છે. તેની કોલી તોડી નાખી હોય તેમ લાગે છે. ચૌમુખી મંડપ પ્રાચીન શિલ્પના નમૂનારૂપ છે. તેમાં હંસથર, ગજથર, મનુષ્યથર, અશ્વથર, નાટ્યો, અંગમરોડ, અભિનયો, ભગવાન નેમિનાથની જાનવાળો ઘૂમટ, નાટ્યશાસ્ત્રોક્ત આકૃતિઓ, જીવંત ભાવ રજૂ કરતી નર્તકીઓ, વિવિધ કળા દૃશ્યો વગેરે વગેરે છે. પછી બનેલાં જુદા જુદા તીર્થોનાં જિનાલયોએ અહીંથી ઘણું ઉછીનું લીધું હોય, એ સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

કુંડમાં નીચે સુધી પગથિયાં છે, વચ્ચે વચ્ચે ચોકમાં દેરીઓ છે, જે તૂટેલી-ફુટેલી અને ખાલી છે, કોઈ કોઈ દેરીઓમાં ખંડિત જિનપ્રતિમાઓ છે, એકાદ અખંડ જિનપ્રતિમા પણ વિરાજે છે.

વડોદરાની ગાયકવાડ સરકારે વિ. સં. ૧૯૯૮ લગભગમાં આ કુંડ સાફ કરાવ્યો હતો, ત્યારે કુંડને તળિયે એક નીચાણવાળા ભાગમાંથી લગભગ ૨૪ જેટલી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી હતી. કોઈ અકસ્માત ઘટનામાં ત્યાં રાખી હશે તેમ લાગે છે. તેને કુંડ સાફ કરાવ્યા પછી ત્યાં ને ત્યાં જ રાખી દેવામાં આવી છે.

ચૌમુખી મંડપ યાને ચતુર્મુખી મંદિરમાં અનેક ગોખલાઓ છે. દરેકમાં બ્રહ્મશાંતિની ઊભી મૂર્તિઓ છે. એક પાર્શ્વયક્ષની મૂર્તિ પણ છે. મંદિરના બહારના ગોખલામાં શાસનદેવ અને શાસનદેવીની મૂર્તિઓ છે. અહીં ચારે બાજુએ જિનપ્રતિમાઓ, જિનાલયના દેવો વગેરે મળે છે; કિન્તુ શિવલિંગ, જલધારી, રામચંદ્રજી, વિષ્ણુ, ગણેશ, હનુમાન, ગૌરી, સીતાજી વગેરે કંઈ મળતું નથી. એટલે નક્કી છે કે, આ પ્રાચીન જૈન મંદિર છે અને એ જ કારણે મહારાજા અજયપાળે તેને તોડી નાખ્યું છે.

જૈન ગ્રંથકારો આ સ્થાનને મહાતીર્થ તરીકે ઓળખાવે છે. આ૦ જિનપ્રભસૂરિએ **मोढेरए वीरं** લખી મોઢેરાને ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું તીર્થ બતાવ્યું છે. 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં ઉલ્લેખ છે કે આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ આ તીર્થની નિરંતર યાત્રા કરતા હતા. આ સ્થાનથી **મોઢેરાગચ્છ** નીકળ્યો છે, જેમાં આ૦ સિદ્ધસેન, આ૦ બપ્પભટ્ટિ, આ૦ નન્નસૂરિ વગેરે સમર્થ આચાર્યો થયા છે.

મોઢ જ્ઞાતિ પણ મોઢેરાથી નીકળી છે. મોઢ વાણિયા આ૦ બપ્પભટ્ટિ વગેરેના ઉપાસક જૈનો હતા; જેઓએ અનેક જિનપ્રતિમાઓ તથા જૈનાચાર્યોની પ્રતિમાઓ ભરાવેલી છે; જે આજે પાટણ, ઘોઘા, ધંધુકા, વઢવાણ, દીવ, દેલવાડા વગેરે સ્થાનમાં વિરાજમાન છે. ક.સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ, આ૦ હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય 'વસંતવિલાસ'ના કર્તા મહાકવિ બાલચંદ્રસૂરિ વગેરે **મોઢજ્ઞાતિ**નાં જ રત્નો છે. તેમજ પાટણમાં આ૦ દેવચંદ્રસૂરિની પ્રતિમા સ્થાપનાર શેઠ આશાક, ધંધુકાના શેઠ નેમિનાગ (મામા), પાટણના ઠ. જાહ્લણ વગેરે શ્રાવકો પણ મોઢ જ્ઞાતિના જ છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક. ૮, ૯, ૧૨૬.)

આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ :

આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ પંજાબના **ડૂંબાઉધી*** ગામમાં જન્મ્યા હતા, તેમના પિતાનું નામ **બપ્પ**, માતાનું નામ **ભટ્ટિ**, અને તેમનું પોતાનું નામ **સુરપાળ** હતું. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૦ ભા. શુ. ૩ની રાતે એટલે **સંવત્સરી મહાપર્વની** આગલી રાતે જ થયો હતો.

બાળક **સુરપાળ** ૬ વર્ષની ઉંમરે માબાપથી રીસાઈ ઘર છોડી મોઢેરા ગયો. ત્યાં તેને મોઢગચ્છના મહાપ્રતાપી આચાર્ય **સિદ્ધસેન**નો મેળાપ થયો. સૂરિજી તે જ દિવસે મોઢેરાના પ્રભુ મહાવીરની યાત્રા માટે પાડલથી■ અહીં પધાર્યા હતા. સૂરિજી જ્યારે દેરાસરની ત્રણ પ્રદક્ષિણા દેતા હતા ત્યારે તેમણે આ બાળકને જોયો, તેનું નામ-ઠામ પણ પૂછી લીધું, અને પ્રભુનાં દર્શન

★ આ ગામનું 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં દૂર્વાંતધી નામ છે, 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'માં ડૂંબાઉધી નામ છે. પંજાબમાં એક **દુલવા** ગામ છે, જે પૂ. શ્રીબૂટેરાયજી મહારાજની જન્મભૂમિ છે. દૂર્વા, દૂલ્વા અને ડૂબનો અર્થ 'ઘો' થાય છે.

■ શંખેશ્વર તીર્થથી પૂર્વમાં ૪ માઈલ પર પાડલા ગામ છે. તે પંચાસરથી સીધા મુંજપર જનારને રસ્તામાં આવે છે. તેનું પ્રાચીન નામ **પાડલ** તથા પાડલિપુર હતું. ચૌદમી સદીના ઉ. વિનયપ્રભ 'તીર્થસ્તુતિ' ગા. ૯ માં શંખેશ્વર પાસે પાડલમાં ભ. નેમિનાથને નમસ્કાર કરે છે.

કર્યા પછી તે બાળકને સાથે લઈ સૂરિજી ઉપાશ્રયે પધાર્યા. સૂરિજીએ આજે પરોઢિયે એક સ્વપ્ન જોયું હતું કે, ''એક બાળ કેસરી એક ફાળ દઈને દેરાસરના શિખર ઉપર ચડી ગયો.'' સૂરિજીએ તે સ્વપ્ન પ્રમાણે આ બાળકને જોઈને નક્કી કર્યું કે, આ સુરપાલ જૈનધર્મનો મહાન પ્રભાવક થશે. આ બાળક તેજસ્વી હતો, છટાથી બોલતો હતો. સૂરિજીએ તેને પૂછ્યું, વત્સ ! તું અમારી સાથે રહીશ ? બાળકે તરત ઉત્તર આપ્યો કે, હાજી.

પછી આચાર્યશ્રીએ ડૂંબાઉધી જઈ આ બાળકની દીક્ષા માટે તેના માબાપ પાસે રજા લીધી. માબાપે પ્રથમ તો ના પાડી, પરંતુ અંતે એવી શરતે રજા આપી કે, તમારે આ બાળકનું નામ અમારા બન્નેની યાદીરૂપ ''બપ્પભટ્ટિ'' રાખવું. પછી આચાર્યશ્રીએ મોઢેરા આવી સં. ૮૦૭ વૈ. શુ. ૩ ને દિવસે સાત વર્ષના સુરપાળને દીક્ષા આપી તેના **બપ્પભટ્ટિ** તથા **ભદ્રકીર્તિ** એમ બે નામ રાખ્યાં. તેમને થોડા દિવસમાં જ સરસ્વતી પ્રત્યક્ષ થઈ હતી. જો કે તે નગ્ન સ્વરૂપે હાજર થઈ હતી અને બાલમુનિનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય જોઈ પ્રસન્ન થઈ હતી.

બપ્પભટ્ટિ મુનિ તેજબુદ્ધિવાળા હતા. એકવાર વાંચવાથી કે સાંભળવાથી તેમને કઠિનમાં કઠિન શ્લોક પણ યાદ રહી જતો હતો. તેઓ હમેશાં એક હજાર શ્લોક કંઠસ્થ કરતા હતા.

એકવાર બાલમુનિજી ગામ બહાર સ્થંડિલ ગયા હતા, પાછા વળતાં વરસાદ થયો એટલે તે એક દેવળમાં જઈ ઊભા. ત્યાં તેમને એક રાજકુમારનો મેળાપ થયો. રાજકુમારે એક શિલાલેખ વાંચી બપ્પભટ્ટિજીને તેનો અર્થ કરવા સૂચવ્યું. અર્થ સાંભળી તે ખુશ થયો. પછી તો વરસાદ બંધ પડ્યો અને તે બન્ને ઉપાશ્રયે આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ રાજકુમારનું નામ પૂછ્યું, તેણે જમીન ઉપર ખડીથી પોતાનું નામ લખ્યું **આમ**. તેણે પોતાનો વધુ પરિચય આપ્યો કે, હું કનોજના રાજા યશોવર્માનો પુત્ર છું. આચાર્યશ્રીએ આ રાજકુમારને છ મહિનાનો હતો ત્યારે જોયો હતો અને આ બાળક ભવિષ્યમાં એક મહાન રાજા થશે એવો યોગ જોયો હતો. આ વાત સ્મરણપટમાં આવતાં જ તે રાજકુમારને પણ પોતાની પાસે રાખ્યો. બપ્પભટ્ટિ અને આમ બન્ને સાથે અભ્યાસ કરતા હતા. એવામાં યશોવર્મા માંદો પડતા આમકુમાર કનોજ ગયો અને યશોવર્મા પછી ત્યાંનો **રાજા** (યુવરાજ ?) થયો. પછી તો તેને બપ્પભટ્ટિ મુનિને પણ પોતાની પાસે બોલાવી લીધા અને તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળ્યો, જૈનધર્મનું વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આ૦ સિદ્ધસેનસૂરિએ આમરાજાના આગ્રહથી વિ. સં. ૮૧૧માં ચૈત્ર વદિ આઠમના દિવસે ૧૧ વર્ષના મુનિ બપ્પભટ્ટિને આચાર્યપદ આપ્યું. અને ત્યારથી તેઓ આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. તેમણે ત્યારથી જ ચારિત્રની રક્ષા માટે ૬ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો હતો.

આ૦ બપ્પભટ્ટિજી આમરાજાની વિનતિથી ફરીવાર કનોજ પધાર્યા. રાજાએ તેમનો સત્કાર કર્યો-બહુમાન કર્યું અને બેસવા માટે આચાર્યને શોભે તેવું રાજસિંહાસન આપ્યું. કનોજનો જૈનસંઘ આ જોઈ ઘણો જ ખુશી થયો.

આમરાજા પણ ઉપદેશ સાંભળી જૈનધર્મનો રાગી બન્યો. તેણે કનોજમાં ૧૦૧ હાથ ઊંચું જિનાલય બનાવી વિ. સં. ૮૨૬ લગભગમાં તેમાં ૯ રતલ સોનાની ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે કરાવી. તેમજ ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં દહેલી તથા કિલ્લાવાળું ૨૩ હાથ ઊંચું જિનાલય બનાવી તેમાં ભ૦ મહાવીર–સ્વામીની લેપ્યમય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એકવાર બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે, સૂરિજીને આ રીતે બહુ માન આપો છો તે ઉચિત નથી. એમ વારંવાર કકળાટ કરવાથી રાજાએ સૂરિજીનું સિંહાસન બદલી નાખ્યું; પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તરત સમય પારખી રાજાને કાચા કાનના થવું નહીં અને અભિમાન કરવું નહીં એવો ઉપદેશ આપી તેનો ભ્રમ ટાળી દીધો ત્યારે રાજા પણ તેમને પહેલાંની જેમ બહુ માન આપવા લાગ્યો.

બાલ આચાર્ય સમસ્યા પૂરવામાં અદ્‌ભુત શક્તિવાળા હતા, તેઓ એવો ઉત્તર આપતા કે સમસ્યા પૂછનારને સર્વતોમુખી વાસ્તવિક વસ્તુ મળી રહે. પરંતુ એકવાર એ સાચા ઉત્તરનું અવળું પરિણામ આવ્યું. રાજાએ આચાર્યશ્રીને એવી ગાથા કહી કે જેના ઉત્તરમાં રાણીનું ખાનગી જીવન સંકળાયેલું હતું. આચાર્યશ્રીએ સાફ સાફ તેવો જ ઉત્તર વાળ્યો અને તેને સાંભળી રાજાનું દિલ કુશંકાથી ઘવાઈ ગયું. આચાર્યશ્રી તરત જ એ વાતને પામી ગયા, તેમણે ઉપાશ્રયે આવી પોતાના મુનિમંડલ સાથે ત્યાંથી વિહાર કર્યો, અને જતાં જતાં કમાડ ઉપર એવો શ્લોક લખતા ગયા. તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો :

'હે રોહણાચલ ! તારું કલ્યાણ થાઓ, અમે જઈએ છીએ. તું એમ સ્વપ્ને પણ ન વિચારતો કે, આ મારાથી અલગ થયા એટલે હવે તેની શી વલે થશે ? હે શ્રીમાન, અમે તારા મણિઓ છીએ, યદિ અમે તારા

સહચારથી કીર્તિ મેળવી છે, તો નક્કી જ છે કે, શોખીન રાજાઓ અમને પોતાને માથે ધારણ કરવાના છે.'

આચાર્યશ્રી વિહાર કરી ગૌડદેશના **લક્ષણાવતી** નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના પંડિત વાક્પતિરાજે તેમને ઓળખ્યા, અને તેની પ્રેરણાથી ત્યાંના રાજા ધર્મરાજે આચાર્યશ્રીને બહુમાનપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. રાજાએ આચાર્યશ્રીને વિનતિ કરી કે– 'આપે હવે અહીં જ વિરાજવું. કદાચ કનોજનો આમરાજા જાતે આવીને આપને ત્યાં પધારવા વિનતિ કરે તો ખુશીથી ત્યાં જવું. સિવાય આપે અહીં જ રહેવું.' આચાર્યશ્રીએ પણ એ વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો.

આમરાજાએ આચાર્યશ્રીની તપાસ કરાવી પણ તેઓ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં. કનોજની રાજસભામાં આચાર્યશ્રી જેવો સમસ્યા પૂરનાર કોઈ પંડિત હતો જ નહીં. રાજાને ગુરુવિરહ સાલવા લાગ્યો. એવામાં તેને ખબર મળ્યા કે આચાર્યશ્રી લક્ષણાવતી પધાર્યા છે અને ધર્મરાજ તેને બહુ માન આપે છે. આથી આમરાજાએ તેમને બોલાવવા પોતાના મંત્રીઓ મોકલ્યા અને પોતાના ગયા સિવાય આચાર્ય અહીં નહીં આવે એવી જાણ થતાં પોતે પણ લક્ષણાવતી જઈ પહોંચ્યો અને સૂરિજીને રાતે જ મળ્યો.

બીજે દિવસે સવારે આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ રાજસભામાં પધાર્યા, અને આમરાજા પણ મંત્રીઓ સાથે સ્થગીધરના વેશે ધર્મરાજાની સભામાં ગયો. આચાર્યશ્રીએ તેને **આમ આવો** કહી ઉચિત આસને બેસાર્યો. તેના મંત્રી વગેરેએ જુદા પ્રશ્નોના ઉત્તરોમાં સાફ સાફ જણાવી દીધું કે, અમારો રાજા અને આ સ્થગીધરને તમે એક જ સમજી લો, આ 'બીજરાજ' (બીજોરું) કહેવાય, આ 'તૂઅરિ' કહેવાય વગેરે વગેરે. પછી રાજાએ કનોજ પધારવા વિનતિ કરી અને આચાર્યશ્રીએ તેને એક ગાથાથી ઉત્તર આપ્યો, જે ગાથાના ૧૦૦ અર્થો થતા હતા.

આચાર્યશ્રીએ બીજે દિવસે ધર્મરાજાને કહ્યું કે, આમરાજા અહીં આવીને વિનતિ કરી ગયો છે માટે હવે અમે વિહાર કરી કનોજ જઈશું. ત્યારે ધર્મરાજાએ પણ સાચી વાત જાણીને આચાર્યશ્રીને વિહાર કરવાની રજા આપી.

ત્યાર બાદ ગુરુદેવ સિદ્ધસેનસૂરિએ આ૦ બપ્પભટ્ટિને મોઢેરા બોલાવ્યા અને તેમને ગચ્છનો ભાર સોંપ્યો. તેમના હાથે અંતિમ આરાધના સ્વીકારી અનશન કર્યું અને દેવલોકમાં પ્રયાણ કર્યું.

આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિજી પણ પોતાના વડિલ ગુરુભાઈઓ **આ૦ ગોવિંદસૂરિ** અને **આ૦ નન્નસૂરિ**ને ગચ્છભાર સોંપી આમરાજાની વિનતિ આવવાથી કનોજ પધાર્યા.

આચાર્યશ્રી ૭૨ કળાના જાણકાર હતા. ૯ રસોના તલસ્પર્શી વ્યાખ્યાનકાર હતા. એકવાર આમરાજાને તેમના બ્રહ્મચર્યની કસોટી કરવાનું મન થયું. તેણે એક રાતે એક રૂપસુંદરીને મોહિનીનો પાઠ પઢાવીને આચાર્યશ્રી પાસે મોકલી. સૂરિજી સૂતા કે તેણીએ પ્રથમ તેમની પગચંપી શરૂ કરી. સૂરિજી વસ્તુને તુરત જ સમજી ગયા અને બેઠા થઈ બોલ્યા કે, માતાજી, કાંઈ ભૂલાં પડ્યાં લાગો છો ! હું નાનો હતો ત્યારે મારી માતા રોજ મને પંપાળીને પરાણે સુવાડતી હતી, એ મને આજે યાદ આવે છે. રૂપસુંદરી એમ ગાંજી જાય તેવી ન હતી. એકાંત હતું, શાંત રાત્રિ હતી. તેણીએ મોહક વાણીમાં સંભળાવ્યું કે, હું માતા નથી, મને રાજાએ તમારી પ્રાણપ્રિયા બનવા માટે મોકલી છે. મને પણ તમારી પ્રત્યે ખૂબ જ રાગ છે, તો મારો સ્વીકાર કરો. આમ કહી તેણીએ કામદેવના સર્વ શસ્ત્ર-અસ્ત્ર છોડ્યાં પરંતુ આ સૂરિવર તો મેરુની જેમ અડગ હતા. તે સ્મિત કરી બોલ્યા કે, બહેન ! તારી મહેનત નિષ્ફળ જવાની છે. માખણના પિંડ જેવા હોય એ પીગળે પણ અમે તો પથ્થર જેવા છીએ, માટે હવે તું વધુ મહેનત કરીશ નહીં.

રૂપસુંદરીએ સવારે રાજા પાસે જઈ રાતની વાત કહી સંભળાવી અને આચાર્યદેવની ખૂબ પ્રશંસા કરી. આમરાજાએ પણ ખુશી થઈ આચાર્યદેવને 'બાલબ્રહ્મચારી' અને 'ગજવર' એવા બિરુદોથી નવાજ્યા અને આચાર્યવર પણ આ આકરી કસોટીમાં શુદ્ધ સોનાની જેમ ઓળખાયા અને વિશેષ પ્રાભાવિક બન્યા.

પછી તો આચાર્યદેવે આમરાજાને પોતાના ગુરુભાઈ આ૦ નન્નસૂરિ અને આ૦ ગોવિંદસૂરિનો પરિચય આપ્યો. તેઓએ રૂપકદ્વારા ઉપદેશ આપી આમરાજાની ઘણી ભ્રમણાઓ ટાળી હતી અને સાચું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું. આ બન્ને આચાર્યો પણ સર્વ વિદ્યામાં નિષ્ણાત હતા અને આમરાજા તેઓને પણ ગુરુ તરીકે માનતો હતો.

એકવાર ગૌડપતિ ધર્મરાજે કનોજના આમરાજાને જણાવ્યું કે, આપણા બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું નથી તો મારી ઈચ્છા છે કે, આપણા પંડિતો શાસ્ત્રાર્થ કરે અને તેમાં જેનો પંડિત જીતે તેનો રાજા જીત્યો મનાય. આમરાજાએ

પણ શરત કબૂલ કરી. પછી તો ધર્મરાજ તરફથી ગેરુવસ્ત્રવાળા બૌદ્ધવાદી **વર્ધનકુંજર** અને આમરાજા તરફથી આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો, તેમાં આચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિ જીત્યા અને પછી આચાર્યે બન્ને રાજાઓને મેળવી બન્નેને પરસ્પર મિત્રો બનાવ્યા. પછી તો વાદી વર્ધનકુંજર પણ જૈનધર્મનો ઉપાસક બન્યો હતો.

એક વાર યશોવર્માએ લક્ષણાવતી પર હલ્લો કરી ધર્મરાજાને મારી નાખ્યો અને પંડિત વાક્પતિરાજને કેદમાં પૂર્યો. પંડિતજીએ **ગૌડવહો** કાવ્ય બનાવી યશોવર્માને ખુશ કરી મુંક્તિ મેળવી, અને કનોજમાં આવી વસવાટ કર્યો. તે અહીં આચાર્ય તથા રાજાની પ્રશંસા કરતો હતો. તેણે અહીં આવી 'ગૌડબંધ' તથા 'મદ્રમહીવિજય' ગ્રંથો બનાવ્યા. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને લાખ સુવર્ણ ટકાનો ગરાસ બાંધી આપ્યો. હવે આજીવિકાની ચિંતા ન રહેવાથી વાક્પતિરાજે પણ મથુરામાં જઈ વરાહ મંદિરમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન શરૂ કર્યું.

એકવાર આમરાજા એક રૂપાળી નટ કન્યા ઉપર મોહિત થયો અને તેને મળવા તૈયાર થયો. આચાર્યશ્રીને આ વાતની જાણ થવાથી તેમણે અન્યોક્તિદ્વારા ઉપદેશ આપી તેને સ્થિર કર્યો. તેના મનને શાંત કર્યું. રાજાએ પણ પોતાની માનસિક ભૂલ માટે ઘણો જ પસ્તાવો કર્યો અને અગ્નિમાં પડી બળી મરવાનું નક્કી કર્યું. આચાર્યશ્રીએ ત્યાંથી પણ તેને બચાવી લીધો અને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કર્યો. વાક્પતિરાજના મથુરા ગયા પછી આ ઘટના બની હતી.

એકવાર આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ આમરાજાને કલ્યાણનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસંગ પામી જૈનધર્મ સ્વીકારવા માટે સૂચવ્યું. આમરાજાએ વિનતિ કરી કે, ગુરુજી ! મને જૈનધર્મ પ્રત્યે અત્યંત અનુરાગ છે પરંતુ હું શૈવધર્મનો ત્યાગ નહીં કરું; છતાંય એ ચોક્કસ છે કે, તમો વાક્પતિરાજને જૈન બનાવો તો હું પણ જૈન બનીશ.

આચાર્યશ્રી વિહાર કરી મથુરા પધાર્યા. ત્યાં તેમણે વાક્પતિરાજને સાચા દેવ, ગુરુ ને ધર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો. વાક્પતિરાજે પણ લાંબો વિચાર કરી સમજપૂર્વક જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. વરાહના મંદિરમાંથી નીકળી ભ૦ પાર્શ્વનાથના સ્તૂપવાળા દેરાસરમાં જઈ અનશન કર્યું, નવકારમંત્રનો જાપ શરૂ કર્યો અને ૧૮મા દિવસે મરણ પામી દેવલોક પ્રાપ્ત કર્યો.

આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ગોકુળ પધાર્યા. ત્યાં જિનાલયમાં શાંતિદેવીની ચમત્કારી પ્રતિમા હતી. આચાર્યશ્રીએ શાંતિદેવી સહિત શાંતિનાથનું **જયતિ જગદ્‌રક્ષાકર** સ્તવન બનાવ્યું.

ત્યારબાદ આચાર્યમહારાજ કનોજ પધાર્યા. આમરાજાએ પોતાના અમલદારોના મુખથી સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો પણ તે જૈન બન્યો નહીં; જૈનધર્મ પ્રત્યે વિશેષ રાગી બન્યો.

એક વાર એક ચિત્રકારે રાજાનું ચિત્ર બનાવી રાજાને બતાવ્યું, પણ રાજાએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં અને ઈનામ પણ આપ્યું નહીં એટલે તેણે જિનપ્રતિમાનું ચિત્ર બનાવી આચાર્યને આપ્યું. આચાર્યે તેની કળાની પ્રશંસા કરી, જે સાંભળી રાજાએ તેને ૧ લાખ ટકા આપ્યા. હવે ચિત્રકારે ખુશી થઈ ભ. મહાવીરસ્વામીનાં બીજાં ૪ ચિત્રો તૈયાર કર્યાં અને આચાર્ય મહારાજે તે ચિત્રોને અનુક્રમે કનોજ, મથુરા, અણહિલપુર અને સતારકપુરમાં વિધિપૂર્વક સ્થાપિત કર્યાં. પાટણના મોઢગચ્છના ચૈત્યમાં જે પટ સ્થાપ્યો હતો તે મુસલમાનોએ પાટણ ભાંગ્યું ત્યાં સુધી વિદ્યમાન હતો.

આ અરસામાં દિગમ્બરો જૂનાગઢના રા'ખેંગારને પોતાનો કરી ગિરનાર તીર્થને દબાવી બેઠા હતા, એવામાં **ગોંડલના ધારશીશાહે** ગિરનારતીર્થનો **સંઘ** કાઢ્યો. તેને ૭ પુત્રો હતા, ૭૦૦ સુભટો હતા, ૧૩૦૦ ગાડાંઓ હતાં, અને ૧૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ સોનામહોરોની રોકડ મિલકત હતી. તે આ સામગ્રી સાથે શત્રુંજયતીર્થની યાત્રા કરી **ગિરનાર** ગયો, રા'ખેંગારે તેને યાત્રા કરતાં રોક્યો, પરિણામે યુદ્ધ થયું અને તેમાં ધારશી શાહના ૭ પુત્રો અને ૭૦૦ સુભટો માર્યા ગયા. ધારશીશાહે ગ્વાલિયર જઈ આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં ઘા નાખી. આચાર્યશ્રીએ પ્રસંગોપાત ગિરનાર તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું; અને આમરાજાએ ગિરનારની યાત્રા કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

બીજી તરફ આમરાજાને રાજગિરિનો કિલ્લો જીત્યા પછી પોતાનું આયુષ્ય હવે ઓછું છે એવી જાણ થઈ હતી, એટલે તેને તીર્થયાત્રા કરવાનું મન થયું. તેણે તીર્થયાત્રાનો સંઘ કાઢ્યો, આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ વગેરે સાથે જ હતા. તેણે શત્રુંજય તીર્થ પર ભગવાન આદિનાથની, ગિરનાર પર ભ. નેમિનાથની, દામોદરમાં હરિની, માધોપુરમાં હરિની, શંખોદ્ધારમાં બેટદ્વારકામાં હરિની અને પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથની યાત્રા કરી, દર્શન કર્યાં-પૂજા કરી.

પરંતુ આમરાજાનો સંઘ ગિરનાર ગયો ત્યારે દિગમ્બર તરફના ૧૧ રાજાઓ મોટા સૈન્ય સાથે તળેટીમાં આવી પડ્યા હતા, ઘણા દિગંબર આચાર્યો અને શ્રાવકો પણ તેની સાથે હતા. તેઓ દિગમ્બર સિવાયનાને ઉપર યાત્રાએ જવા દેતા ન હતા. તેઓએ આ સંઘને પણ રોક્યો, તરત જ આમ રાજાએ તેઓને યુદ્ધ કરવા માટે પડકાર્યા. યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી, પરંતુ આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તે દરેકને શાંત પાડ્યા અને જણાવ્યું કે– આ ધર્મકાર્યમાં મનુષ્યોનો સંહાર ન શોભે. અમે **આચાર્યો એક થઈને આનો નિર્ણય લાવીશું.** પ્રથમ તો શ્વેતાંબર આચાર્ય અને દિગમ્બર આચાર્યોનો શાસ્ત્રાર્થ થયો તેમાં દિગમ્બરો હાર્યા. છેવટે 'અંબિકાદેવી મારફત આ તીર્થનો નિર્ણય કરવો' એમ નક્કી થયું. દિગમ્બર આચાર્યોએ એક શ્વેતાંબર કન્યામાં અંબિકાદેવીને ઉતારવા માટે ત્રણ દિવસ સુધી મંત્રપ્રયોગ કર્યો પણ તે બિલકુલ નિષ્ફળ ગયો, પછી આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ પોતાનો એક હાથ એક દિગમ્બર કન્યાના માથા ઉપર ધર્યો કે તરત જ અંબિકાદેવી તેમાં ઊતરી આવી અને એ કન્યા સ્પષ્ટ રીતે **सिद्धाणं बुद्धाणं०** સૂત્રની ત્રીજી ગાથા **उज्जितसेलसिहरे०** બોલવા લાગી. આ જ સમયે ત્યાં સર્વત્ર 'શ્વેતાંબરોનો જય' એવો ધ્વનિ ગાજી ઊઠ્યો. દિગમ્બરો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને ગિરનાર તીર્થ પહેલાંની જેમ ફરીવાર શ્વેતાંબર તીર્થ બન્યું.

આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિ ૯૫ વર્ષની ઉંમરે અનશન કરી સં. ૮૯૫ ભા. શુદ ૮ને દિવસે પાટણમાં કાળધર્મ પામી બીજા દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. રાજા ભોજે બહુમાનપૂર્વક તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ત્યારપછી રાજા ભોજે કનોજમાં તેમના શિષ્યોને વ્યવહારશૂન્ય સમજી તેમની પાટે તેમના ગુરુભાઈ આ૦ ગોવિંદસૂરિને સ્થાપ્યા.

આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિનું બીજું નામ આ૦ ભદ્રકીર્તિ હતું, અને તેમને બ્રહ્મચારી, ગજવર, વાદિકુંજરકેસરી, રાજપૂજિત વગેરે બિરુદો હતાં.

તેમણે કનોજ, મથુરા, પાટણ અને સતારકમાં ભ૦ મહાવીર-સ્વામીનાં ૪ ભવ્ય ચિત્રોની સ્થાપના કરી હતી. કનોજ, મથુરા, પાટણ, સતારક, મોઢેરા અને ગ્વાલિયરમાં જિનપ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી. ગિરનાર તીર્થને દિગમ્બરોના હાથમાંથી છોડાવ્યું હતું. આ જ સમયે ભારત-વર્ષનાં દરેક પ્રાચીન જૈનતીર્થો શ્વેતાંબર સંઘને આધીન હતાં, જે આજ સુધી શ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. દિગમ્બરોએ ત્યારથી દક્ષિણ

ભારતમાં પોતાનાં નવાં તીર્થો વસાવ્યાં છે. આજ સુધી જિનપ્રતિમાઓમાં દિગમ્બર કે શ્વેતાંબરનો ભેદ ન હતો, પણ ગિરનારતીર્થની ઉક્ત ઘટના બન્યા પછી દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બરોમાં પ્રતિમાભેદ પડ્યો છે.

(જુઓ : પૃ. ૨૬૮.)

આચાર્યશ્રીએ સાહિત્યનિર્માણમાં પણ સારો ફાળો આપ્યો છે. તેમણે બાવન **પ્રબંધો** બનાવ્યા છે. તેમણે **તારાગણ** ગ્રંથ બનાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ મહાકવિ ધનપાળની 'તિલકમંજરી'માં મળે છે. તેમનાં 'ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ' અને 'સરસ્વતી સ્તોત્ર' આજે ઉપલબ્ધ છે, બીજા પ્રબંધો મળતા નથી.

આ૦ ગોવિંદસૂરિ, આ૦ નન્નસૂરિ :

તેઓ આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના ગુરુભાઈઓ હતા, વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી હતા.

વિ. સં. ૮૪૫માં ગ્રંથભંડારો સ્થાપવા બાબતનો વિચાર કરવા શ્રમણસમિતિ મળી હતી; તેમાં તેઓ હાજર હતા અને સંભવ છે કે, મોઢેરામાં જૈન ગ્રંથભંડાર સ્થાપ્યો હશે. આ આચાર્યોએ રૂપક તથા નાટક દ્વારા બોધ આપી આમરાજાની કેટલીએક ભ્રમણાઓ ટાળી હતી. ગ્વાલિયરનો રાજા મિહિર **ભોજ** તેઓને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. આ૦ નન્નસૂરિએ ભ. આદિનાથના જીવનપ્રસંગો ઘટાવીને સંધિબંધ નાટક રચ્યું હતું, જે આજે મળતું નથી.

આ આચાર્યો ચૈત્યવાસી હશે, એમ સંભવે છે.

રાજા શિવમૃગેશ

દોલતાબાદનું તળાવ ખોદતાં તેમાંથી કદંબવંશના રાજા શિવમૃગેશનું વિ.સં. ૮૭૦ લગભગનું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે–

રાજા શિવમૃગેશે જૈનસંઘને કાલવંગ ગામ આપ્યું છે. તેની ઉપજ ૧. જિનાલય, ૨. શ્વેતામ્બર મહાસંઘ અને ૩. દિગમ્બર મહાશ્રમણ સંઘ; એ ત્રણ વિભાગોમાં વાપરવી વગેરે....

આથી નક્કી છે કે, શિવમૃગેશ તે જૈન રાજા હતો.

(રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી – મુંબઈ બ્રાંચ, જર્નલ ૩૨ (૩૪)માં છપાયેલ દાનપત્ર : જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્ર. ૭૫–૮૦.)

મૌર્ય-પડિહાર-પ્રતિહાર રાજાવલી :

મૌર્ય વંશમાંથી પ્રતિહાર વંશ નીકળ્યો છે. તે પ્રતિહાર વંશ વિક્રમની આઠમી સદીથી ભિન્નમાલ અને કનોજની ગાદીએ આવ્યો છે. તેમાં ઘણા રાજાઓ જૈનધર્મી કે જૈનધર્મપ્રેમી થયા છે, તેની **રાજાવલી** નીચે મુજબ છે.

૧. નાગાવલોક કે નાગભટ્ટ – તે ભિન્નમાલનો રાજા હતો. તેણે વિ.સં. ૮૧૩ લગભગમાં પાટણ, ભરૂચ, લાટ અને માળવા સુધી પોતાની આણ વર્તાવી હતી.

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : ભા. ૩, નં. ૨૩૩ અ.)

૨. ક્કુત્સ્થ – તે નાગાવલોકનો ભત્રીજો હતો. તેનાં કક્કુક અને કાકુત્સ્થ નામો પણ મળે છે.

૩. દેવરાજ – તે ક્કુત્સ્થનો નાનો ભાઈ ને પરમ ભાગવત હતો.

૪. વત્સરાજ – આ રાજા બહુ પરાક્રમી હતો. તેના સમયમાં શાકે ૬૯૯માં જાલોરમાં હારિલ વંશના **આ૦ ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ** 'કુવલયમાલા ચમ્પૂ'ની રચના કરી છે. તેમજ દિગમ્બરાચાર્ય **જિનસેને** શક સંવત ૭૦૫માં 'હરિવંશપુરાણ' બનાવ્યું છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે, આજે ઉત્તર દિશામાં ઇન્દ્રાયુધનું રાજ્ય છે, પૂર્વમાં માલવરાજનું રાજ્ય છે, દક્ષિણમાં કૃષ્ણના પુત્ર કલિવલ્લભ યાને ધ્રુવનું રાજ્ય છે * અને પશ્ચિમમાં વત્સરાજનું રાજ્ય છે. એટલે કે આ દરેક સમકાલીન રાજાઓ છે. વત્સરાજ વિ. સં. ૮૪૦માં ભિન્નમાલ તથા ગુજરાતનો રાજા હતો.

૫. યશોવર્મા – તેના સમયે પ્રતિહાર વંશના હાથમાંથી ગુજરાત છૂટી ગયું હતું, એટલે તેણે **કનોજ** જઈ ત્યાંના રાજા ચક્રાયુદ્ધને મારી

★ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશમાં અનુક્રમે ૧. પહેલો દંતીવર્મા, ૨. પહેલો ઇન્દ્રરાજ, ૩. પહેલો ગોવિંદ, ૪. પહેલો કર્ક, ૫. બીજો ઇન્દ્ર, ૬. બીજો દન્તીદુર્ગ, ૭. કૃષ્ણ, ૮. બીજો ગોવિંદ, ૯. **ધ્રુવ** (વિ. સં. ૮૩૬થી ૮૫૦), ૧૦. ત્રીજો ગોવિંદ (૮૫૦ થી ૮૭૦), ૧૧. પહેલો અમોઘવર્ષ, ૧૨. બીજો કૃષ્ણ, ૧૩. ત્રીજો ઇન્દ્ર, ૧૪. બીજો અમોઘવર્ષ, ૧૫. ચોથો ગોવિંદ, ૧૬. ત્રીજો અમોઘવર્ષ, ૧૭. ત્રીજો કૃષ્ણ, ૧૮. ખોટ્ટીગ, ૧૯. બીજો કર્ક (વિ. સં. ૧૦૩૦) રાજા થયો છે.

૧૦. ત્રીજા ગોવિંદના નાના ભાઈ ઇન્દ્રે લાટમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમાં અનુક્રમે ૧૧. ઇન્દ્ર, ૧૨. કર્ક, ૧૩. ગોવિંદ, ૧૪. ધ્રુવ, ૧૫. અકાલવર્ષ, ૧૬. ધ્રુવ, ૧૭. દંતીવર્મા, ૧૮. કૃષ્ણ રાજા થયો. આમાં કેટલાએક રાજાઓ જૈનધર્મપ્રેમી હતા.

કનોજમાં જ કાયમને માટે પોતાની ગાદી સ્થાપી. આ ઘટના વિ. સં. ૮૬૦ ની આસપાસમાં બનેલ છે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા ધ્રુવે વિ.સં. ૮૫૦ લગભગમાં યશોવર્માને હરાવી લાટ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી હતી.

ત્રીજા **ગોવિંદે** પણ વિ. સં. ૮૬૦ લગભગમાં યશોવર્માને ભગાડી ગુજરાતમાં પોતાની સત્તાને ખૂબ મજબૂત કરી હતી અને પોતાના નાનાભાઈ ઇન્દ્રને ગુજરાતનો રાજા બનાવ્યો હતો.

માનવું જોઈએ કે આ પરિસ્થિતિમાં યશોવર્માએ ગુજરાતની મમતા છોડી કનોજ પર ચઢાઈ કરી હશે અને ત્યાંના રાજાને હરાવી ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હશે. અસ્તુ....

૬. બીજો **નાગાવલોક** – જેનાં બીજાં નામો નાગભટ્ટ અને **આમ** રાજા છે. આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ રાજાએ માંજરા સાપનું મુખ દબાવી તેમાંથી મણિ લઈ લીધો હતો તેથી તેનું નામ નાગાવલોક પડ્યું છે.

યશોવર્મા રાજાએ બીજી રાણીની ખટપટથી એક સગર્ભા રાણીને કાઢી મૂકી હતી. તે રાણીએ ભિન્નમાલથી નીકળી રામસેન આવી એક બાળકને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ **આમ** રાખવામાં આવ્યું. રામસેનમાં મોઢગચ્છના આચાર્ય **સિદ્ધસેન** વિરાજમાન હતા, તેમના ઉપદેશથી જૈન સંઘે તે રાણી તથા રાજકુમાર આમને રક્ષણ આપ્યું. આ તરફ યશોવર્માની બીજી રાણી મરી ગઈ, એટલે યશોવર્માએ આમને તથા તેની માતાને બોલાવી લીધા અને આમને **યુવરાજ** પદ આપ્યું. વળી એક દિવસ આમકુમાર પિતાથી રીસાઈ નીકળી ગયો અને મોઢેરા તીર્થમાં આ૦ સિદ્ધસેનની સેવામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેને આચાર્યશ્રીના શિષ્ય મુનિ બપ્પભટ્ટિ સાથે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો. યશોવર્માએ પણ ફરીવાર આમકુમારને બોલાવી કનોજની ગાદીએ બેસાડ્યો.

આમ રાજા હવે મુનિ બપ્પભટ્ટિને પણ કનોજ લઈ ગયો અને તેમના ઉપદેશથી ધર્મપ્રેમી બન્યો. તેણે સૌથી પહેલાં બપ્પભટ્ટિજીને **સૂરિપદ** અપાવ્યું અને તેમના ઉપદેશથી કનોજમાં ૧૦૦ હાથ ઊંચો **આમવિહાર** બનાવી તેમાં વિ.સં. ૮૨૬ લગભગમાં તેમના જ હાથે ૯ રતલ પ્રમાણ શુદ્ધ સોનાથી બનાવેલ મહાવીરસ્વામીના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તેમજ ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં ડેલી-કિલ્લાવાળું ૨૩ હાથનું વીર મંદિર કરાવી તેમાં

લેપ્યમય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિરનો રંગમંડપ સવાલાખ સોનામહોરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. નાગાવલોકને ગૌડદેશની લક્ષણાવતીના રાજા **ધર્મ** સાથે વૈર હતું.* તે શમી ગયું અને મૈત્રી થઈ. આ ઘટનામાં આ૦ બપ્પભટ્ટિના ઉપદેશથી **ધર્મરાજા** પણ **જૈન** બન્યો. આચાર્યશ્રીએ બૌદ્ધવાદી વર્ધનકુંજરને જીત્યો અને જૈન બનાવ્યો, આથી આમરાજાએ આચાર્યશ્રીને 'વાદીકુંજર કેસરી'નું બિરુદ આપ્યું. મથુરાના 'ગૌડવધ' અને 'મદ્રમહીવિજય' ગ્રંથોનો રચનાર પરમાર વંશનો વિદ્વાન વાક્પતિરાજ શૈવ યોગી બન્યો હતો; તે આ૦ બપ્પભટ્ટિજીના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો, આની આમ રાજા ઉપર સાત્ત્વિક અસર થઈ, જેથી આમ રાજા જૈનધર્મ પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમી બન્યો. રાજાએ કનોજ, મથુરા, અણહિલપુર પાટણ અને સતારકમાં ભ. મહાવીરસ્વામીનાં ચિત્રો સ્થાપ્યાં, શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી, અને ગિરનાર તીર્થ શ્વેતામ્બર જૈનોને આપ્યું. આ રીતે આમ રાજાએ જૈનધર્મની ઘણી પ્રભાવના કરી છે. તે વિ. સં. ૮૯૦ના ભા. સુદ ૫ ને શુક્રવારે ચિત્રા નક્ષત્રમાં ગંગા નદીને કાંઠે મગટોડા ગામમાં સ્વર્ગે ગયો. (પ્રભાવકચરિત્ર)

આમ રાજાને એક વૈશ્ય રાણી હતી, જેના વંશજો **દોશીના** નામથી જાહેર થયા, તેઓ જૈનધર્મી હતા. શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધારક પ્રસિદ્ધ **કર્માશાહ** એ દોશી વંશનું જ રત્ન છે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૭૩)

ભોજની ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે–

आनर्त-मालव-किरात-तुरुष्क-वत्स
मत्स्यादि-राजगिरि-दुर्गहठापहारैः ॥११॥

નાગભટ્ટે આંધ્ર, સૈન્ધવ, વિદર્ભ, કલિંગ અને બંગાળના રાજાઓને જીતી લીધા હતા તથા આનર્ત, માળવો, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ, મત્સ્ય અને રાજગિરિના દુર્ગો બલાત્કારથી આંચકી લીધા હતા. (શ્લો. ૮, ૧૧)

(રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિ. સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા ઈ. સ. ૧૯૦૩-૧૯૦૪)

આથી સમજી શકાય છે કે નાગાવલોક રાજા મહાપરાક્રમી હતો. તેણે યુવરાજપણે તેમજ રાજા બનીને ઘણા પ્રદેશો જીતી પોતાના રાજ્યને **મહારાજ્ય** બનાવ્યું હતું.

★ જબલપુરથી દક્ષિણે ૪૮ માઈલ પર સિવની જિલ્લામાં છપારા પાસે **લખનાદૌન** છે તે પ્રાચીન **લક્ષણાવતી** છે અને અયોધ્યા પાસેનું **લખનઉ** તે પણ લક્ષણાવતી છે. 'બંગેર જાતીર ઇતિહાસ' રાજ્યકાંડ પૃ. ૨૧૬માં ગૌડના પાલવંશી રાજા **ધર્મપાળ**નો રાજ્યકાળ સં. ૭૯૫ થી ૮૩૪ જણાવેલ છે. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ : પૃ. ૧૮૦)

૭. દુંદુક– આ રાજાનું બીજું નામ **રામભદ્ર** છે. નાગાવલોકના મરણ પછી કનોજનો એ રાજા થયો. તે પાટલીપુત્રની રાજકન્યાને પરણ્યો હતો. તેનાથી તેને ભોજ નામે પુત્ર થયો. દુંદુક રાજા વેશ્યાગામી હતો. લોકોને રાજાનાં દુશ્ચરિત્રની જાણ થતાં તેઓ રાજાને નિંદવા લાગ્યા. રાજાએ પણ ભોજનું કાસળ કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ અને રાણી ભોજને લઈ પિયર ચાલી ગઈ. જો કે રાજાએ તેને લાવવા માટે યુક્તિઓ અજમાવી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં અને ભોજ જ્યારે કનોજમાં આવ્યો ત્યારે શત્રુ તરીકે જ આવ્યો. આ વિરોધને લીધે પ્રતિહાર વંશના ઇતિહાસમાં દુંદુકનું સ્પષ્ટ વર્ણન જોવા મળતું નથી. તે વિ. સં. ૯૦૦માં મૃત્યુ પામ્યો.

૮. ભોજ – જેનાં બીજાં નામો મિહિરભોજ, ભોજદેવ અને આદિવરાહ વગેરે છે. આમ રાજાએ રાજગૃહી પર ચઢાઈ કરી ત્યારે ભોજનો **જન્મ** થયો હતો અને તે શિશુના દૃષ્ટિપ્રભાવે જ રાજગૃહીનો કિલ્લો તૂટ્યો હતો. નાગાવલોકના મરણ પછી દુંદુક રાજા તેની પર દ્રોહ કરવા લાગ્યો. તેથી તે માતા સાથે મોસાળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી વિ. સં. ૮૯૫ના ભા. સુ. ૮ના દિવસે આ૦ શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ સ્વર્ગે ગયા, એ સાંભળી ભોજને અસહ્ય આઘાત થયો. દાદા મરી ગયા અને ગુરુજી સ્વર્ગે ગયા. હવે તેને પોતાને એકલાપણું લાગ્યું અને તેણે મરવા માટે ચિતા ખડકાવી; પરંતુ મોસાળિયા અને માતાએ સમજાવવાથી તે જીવતો રહ્યો. તેણે ગુરુની ચિતામાં પોતાનો ખેસ નાખી આચાર્યમહારાજનું ઔર્ધ્વદેહિક કૃત્ય કર્યું.

ભોજે વિ. સં. ૯૦૦ લગભગમાં એક દિવસે પોતાના મામા સાથે કનોજ આવી રાજભવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના પિતાને મારી તે રાજસિંહાસન પર ચઢી બેઠો. બધા સામંતો, મંત્રીઓ અને પ્રજાએ તેને વધાવી લીધો. તેણે તરત જ **આમવિહાર**માં જઈ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનાં દર્શન કર્યાં અને આ૦ નન્નસૂરિ તથા આચાર્ય **ગોવિંદસૂરિ**ને મોઢેરાથી બોલાવી આ૦ ગોવિંદસૂરિને આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિની ગાદીએ સ્થાપ્યા. તેમના ઉપદેશથી જૈન શાસનની પ્રભાવના કરી. તે આચાર્ય વિમળચંદ્રસૂરિને પણ પોતાના ગુરુ તરીકે માનતો હતો. આ રીતે ભોજને જૈનધર્મ પ્રત્યે ઘણો જ પ્રેમ હતો. ભોજરાજે પોતાના રાજ્યને વિસ્તારી **સામ્રાજ્ય** બનાવ્યું હતું.

તેના રાજ્યકાળમાં આ૦ **જયસિંહસૂરિ**એ ''ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ'' રચ્યું છે અને વિ. સં. ૯૧૯ આસો શુદ ૧૪ ગુરુવાર ઉત્તરા ભાદ્રપદ

નક્ષત્રમાં **લુઅત્થગિરિ** ગામમાં ભગવાન શ્રીશાંતિનાથના દેરાસર પાસે **આ૦ કમલદેવ**ના શિષ્ય **આ૦ દેવ**ના ઉપદેશથી **વાજા ગગાક** ગોઠીએ **સ્તંભ** બનાવ્યો હતો.

(ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પ્રશસ્તિ—એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકા વો. ૪, પૃ. ૩૧૦, જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૭૩)

મારવાડના **ઘટિયાલા** ગામથી મળેલ પ્રાકૃત ભાષાના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે કે કક્કુઅ તે પ્રતિહાર વંશનો **રાજા** છે. તેણે પોતાના સચ્ચરિત્ર વડે મારવાડ અને ગુજરાતની પ્રજાનો ખૂબ ચાહ મેળવ્યો છે. જેણે રોહિંસકૂપ ગામમાં સં. ૯૧૮ ચૈત્ર શુદ ૨ હસ્ત નક્ષત્રમાં (મહિનો અથવા નક્ષત્રમાં ભૂલ છે) મહાજન અને બ્રાહ્મણોની દુકાનોથી શોભતું વેપારી બજાર ખોલ્યું છે. તેણે એક મંડોવરમાં અને એક રોહિંસકૂપમાં એમ બે **કીર્તિસ્થંભો** ઊભા કરાવ્યા છે. તે શ્રીકક્કુકે શ્રીજિનેશ્વરદેવનું અચલ મંદિર કરાવી સિદ્ધપુરુષ એવા આ૦ **ધનેશ્વર**સૂરિગચ્છના શાંત, જાંબ, આંબડ, વણિ અને ભાઉડ વગેરે **ગોઠી**ઓને સોંપ્યું છે.

(નહારજીનો 'લેખસંગ્રહ' ખં. ૧, પૃ. ૨૫૯, ગા. ૧૬ થી ૨૩; મુનશી દેવીપ્રસાદજીનો 'મારવાડનો પ્રાચીન લેખ', જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૭૩, પૃ. ૧૧૦)

ભોજ એ મહાપ્રતાપી રાજા હતો. સૌરાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ તેના તાબામાં હતો. વિ. સં. ૯૪૬ લગભગમાં તે મરણ પામ્યો. તેણે ગ્વાલિયરમાં એક **પ્રશસ્તિ** ખોદાવેલી છે, જે પ્રતિહાર વંશના તત્કાલિન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે. તેનું ગુજરાતના ડેંડવાનકનું **દાનપત્ર** મળે છે, જે ગુજરાત પર તેની સત્તા હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. વિન્સેન્ટ સ્મીથ તો માને છે કે, તેના પૌત્રના શાસનકાળ સુધી કાઠિયાવાડ પ્રતિહાર વંશના તાબામાં હતું. (અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, આ. ત્રીજી, પૃ. ૩૭૯)

૯. **મહેન્દ્રપાલ** – વિ. સં. ૯૬૪ લગભગમાં મૃત્યુ. ૧૦. મહિપાલ, ૧૧. બીજો ભોજ, ૧૨. વિનાયકપાલ, ૧૩. બીજો મહેન્દ્રપાલ,★ ૧૪.

★ **મહેન્દ્રપાલ** - ડો. કનિંગહામ સાહેબને ગ્વાલિયરની ઉત્તર ૨૪ માઈલ દૂર સુહાનિયા ગામમાંથી ૩ **શિલાલેખો** મળ્યા છે. (૧) સં. ૧૦૧૩માં માધવસુત મહેન્દ્રચંદ્રે જિનપ્રતિમા ભરાવી સુહર્મ્યમાં અર્પણ કરી. (૨) સં. ૧૦૩૪ વૈ. વ. ૫ કચ્છવાહા રાજા વજ્રદામે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. (૩) સં. ૧૪૬૭ વૈ. સુદ ૧૧ રવિવારે ભગવાન શાંતિનાથની ખડ્ગાસન પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા, જે પ્રતિમા ૧૫ ફૂટ ઊંચી છે, આજે ભીમની ગદાના સ્થાનથી ૧ માઈલ દૂર ચેતનનાથના નામથી પૂજાય છે.

(જનરલ ઓફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી – બંગાલ, ભાગ ૩૧, પૃ. ૪૧૦, ૪૧૧. ઈ. સ. ૧૮૬૨ – અનેકાંત વ. ૨; કિ. ૩, પૃ. ૧૦૮)

દેવપાલ, ૧૫. વિજયપાલ, ૧૬. રાજ્યપાલ, ૧૭. ત્રિલોચનપાલ, ૧૮. યશપાલ વિ. સં. ૧૦૯૨.■ (ગુજરાતનો મધ્યકાલિન રાજપૂત ઇતિહાસ)

જૈન રાજાઓ :

પ્રતિહાર વંશના ઘણા રાજાઓ જૈનધર્મપ્રેમી થયા છે. રાજા **આમ** અને રાજા ભોજ આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિના અનન્ય ઉપાસકો હતા. તેઓનો પરિચય આચાર્યશ્રીના ચરિત્રમાં તથા પ્રતિહાર રાજાવલીમાં આવી ગયો છે. મંડોવરનો **કક્કુક** પણ જૈન રાજા હતો.

રાજા ખુમાણ (ત્રીજો) – ચિત્તોડની ગાદી પર મહારાજા બાપ્પા રાવળના વંશમાં ખુમાણ નામે ત્રણ શુરવીર રાજાઓ થયા છે. જેમ્સ ટોડ ત્રીજા ખુમાણ માટે લખે છે કે, આ રાજાએ બ્રાહ્મણોની સલાહથી પોતાના નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું, પછી એ ઠીક ન લાગવાથી પોતાના હાથમાં લઈ સલાહ આપનાર બ્રાહ્મણોનો નાશ કરાવ્યો. ઘણા બ્રાહ્મણોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મુકાવ્યા. તેને બ્રાહ્મણો ઉપર તિરસ્કાર હતો. થોડા વખતમાં **મંગળ** નામના રાજકુમારે રાણા ખુમાણને મારી ચિત્તોડની ગાદી પોતાને હાથ કરી. ચિત્તોડના સામંતોએ એ પિતૃઘાતક મંગળને પણ દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો વગેરે વગેરે.

આ લખાણ પરથી નક્કી થાય છે કે, ખુમાણ રાજા અને તેના સામંતો બ્રાહ્મણોના અને બ્રાહ્મણોના પક્ષકારોના વિરોધી હતા. એટલે કે તેઓ શૈવધર્મી ન હતા. વિ. સં. ૮૯૨.

(ટોડ રાજસ્થાન અ. ૩; જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૭૩)

જૈન ગોત્રો :

તપસ્વી **કૃષ્ણઋષિએ** નાગોરના શેઠ નારાયણને જૈન બનાવી તેના પરિવારનું **બરડિયા** ગોત્ર સ્થાપ્યું. નાગોરનો સંઘપતિ **પુનડ** બરડિયો મંત્રી વસ્તુપાળનો મિત્ર હતો (સં. ૧૨૮૬). આ ગોત્ર તપાગચ્છને માને છે.

આમ રાજાની એક રાણી વૈશ્યકુલની હતી, જે જૈનધર્મી હતી. તેનો પુત્ર-પરિવાર જૈન હોઈને ઓસવાલના દોશી ગોત્રમાં દાખલ થયેલ છે. શત્રુંજય મહાતીર્થનો વિ.સં. ૧૫૮૭માં મોટો ઉદ્ધાર કરનાર દોશી **કર્માશાહ** આ ગોત્રમાં જ થયેલ છે.

■ કનોજના પ્રતિહારો પછી ગડરવાલ રાજાઓના હાથમાં ગયું અને સં. ૧૨૮૩થી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

જૈન ગ્રંથભંડારો :

ઇતિહાસના પરિશીલનથી સમજી શકાય છે કે શંકરાચાર્યના અનુગામીઓનું સશસ્ત્ર આક્રમણ, પંચાસરનો ભંગ, છેલ્લી જૈનાગમવાચનાનું કેન્દ્ર યાને હસ્તલિખિત જૈન શાસ્ત્રોના મોટા સંગ્રહસ્થાનવાળા વલભી નગરનો ભંગ, વગેરે વગેરે કારણે જિનાલયો અને જૈનશાસ્ત્રોને પારાવાર નુકશાન થયું હતું. એવામાં વિ.સં. ૮૪૧થી ૮૪૫ સુધી પાંચ વર્ષનો રૌરવ દુકાળ પડ્યો. એટલે જૈનસંઘમાં ગ્રંથરક્ષાનો સવાલ ઊઠ્યો અને ગ્રંથભંડારો સ્થપાયા. 'વીર વંશાવલી' અને 'પં. ખુશાલવિજય પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે– વિ. સં. ૮૪૧થી ૮૪૫ સુધી પાંચ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો. એટલે જૈન મુનિઓ શિથિલ થયા. ત્યારે ઉ. સંભૂતિ, ઉ. ગોવિંદ, દુષ્યગણિ ક્ષમાશ્રમણ, ઉગ્ર તપસ્વી ક્ષેમઋષિ, મલધારગચ્છીય શ્રીહર્ષતિલક, શ્રીસ્થૂલિભદ્ર વંશે શ્રીહર્ષપૂરીયગચ્છે શ્રીકૃષ્ણર્ષિ પ્રમુખ ગીતાર્થોએ મળી શ્રીસૂરિના વચનથી વિષમ સમય જાણી મહાનગરે શુભ સ્થાનોમાં સિદ્ધાંતના ભંડારો સ્થાપ્યા, જ્ઞાનયત્ન કર્યો વગેરે.

આ ઉલ્લેખથી સમજી શકાય છે કે, જૈનસંઘે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો વિચાર કરી વિ. સં. ૮૪૫થી જૈન ગ્રંથભંડારોની સ્થાપના ચાલુ કરી છે. સંભવ છે કે, તે સમયે ઉમરકોટ, ચિત્તોડ, વલભી, કૂચેરા, સાંડેરાવ, ભટેવરા, વાયડ, મોઢેરા, પાટણ, ભિન્નમાલ, નાગોર, મધ્યમિકા, જાલોર, મથુરા પૈકીનાં ઘણાં સ્થાનોમાં જૈન ગ્રંથભંડારો બન્યા હશે.

તત્કાલીન ગ્રંથરક્ષાચિંતક આચાર્યોનાં નામો ઉપર દર્શાવ્યાં છે. જે પૈકીના ઉ. સંભૂતિ તે યુગપ્રધાન સંભૂતિજી, ઉ. ગોવિંદ તે મોઢગચ્છના આ૦ સિદ્ધસેનના શિષ્ય ગોવિંદસૂરિ, શ્રીહર્ષતિલક તે મજ્ઝિમશાખાના આચાર્ય અને શ્રીકૃષ્ણર્ષિ તે હારિલવંશના આ૦ યક્ષસૂરિના શિષ્ય તપસ્વી કૃષ્ણઋષિ છે. બીજાઓનો ઇતિહાસ મળતો નથી.

કરહેડા (કરેડા) તીર્થ :

વિ. સં. ૮૬૧માં શાહ ખીમસિંહ ઓસવાલે કરહેડા(કરેડા)માં ભ૦ પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ભવ્ય બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. 'વીર વંશાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તે પ્રતિષ્ઠા આ૦ જયાનંદસૂરિના હાથે થયેલી છે કિન્તુ આ૦ વિબુધસૂરિના પટ્ટધર આ૦ જયાનંદસૂરિ તો વિક્રમની સાતમી સદીના અંતે થયા છે. આથી આ આ૦ જયાનંદસૂરિ તેમનાથી જુદા છે, એમ માનવું પડે છે.

પ્રાસાદની બાવન દેરીઓમાં જુદા જુદા આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખો છે. તેમાં એક લેખ છે કે, વિ. સં. ૧૦૩૯માં સંડેરકગચ્છના આ૦ યશોભદ્રસૂરિએ ભ૦ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. મહાપ્રાભાવિક દાદા આ૦ ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રી ઝાંઝણકુમારે વિ. સં. ૧૩૦૦માં આ જિનપ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. મંદિરની બાંધણી એવી રીતે કરી હતી કે, પોષ દશમે સૂર્યનાં કિરણો બરાબર પ્રભુ ઉપર પડે. પછીના જીર્ણોદ્ધારમાં દીવાલ ઊંચી કરી છે ત્યારથી તે કિરણો પડતાં નથી. આ તીર્થ ઉદેપુર-ચિત્તોડ રેલ્વેના કરેડા સ્ટેશનની પાસે જ છે.

(સુકૃતસાગર, તરંગ ૮; જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૭૩)

卐

પ્રકરણ : 33

આચાર્ય માનદેવસૂરિજી

આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિની પાટે આ૦ માનદેવસૂરિ થયા. તેઓ વિક્રમની નવમી સદીના ઉત્તર ભાગના આચાર્ય છે, તેમનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી, તેઓ અલ્પાયુષી હતા, તેમણે ઉપધાન વિધિ ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

પ્રકરણ : ૩૪

આચાર્ય શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ

આ૦ માનદેવસૂરિની પાટે આ૦ વિમલચંદ્રસૂરિ થયા છે. તેઓ વિક્રમની દશમી સદીના પ્રભાવક આચાર્ય છે :

ततः प्रसिद्धोऽजनि चित्रकूटे, स हेमसिद्धिर्विमलेन्दुसूरिः ।
अपूजयत् यं विषमेऽपि वादे, सद्यो जिते गोएगिरेर्नरेन्द्रः ॥४४॥

અર્થાત્—ત્યાર પછી આ૦ વિમલચંદ્રસૂરિ થયા. તેમને ચિત્તોડમાં સ્વર્ણસિદ્ધિની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી અને ગ્વાલિયરની રાજસભામાં વિષમ શાસ્ત્રાર્થમાં જય મેળવવાથી ગ્વાલિયરના રાજા મિહિરભોજ વગેરે તેમને બહુ જ સન્માનતા હતા.

ચિત્તોડનો અલ્લટરાજ પણ તેમનો ઉપાસક હતો. આ અરસામાં ચિત્તોડના કિલ્લામાં **વિજયસ્તંભ** ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. તેમણે ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં જિનાલય કરાવ્યું હતું. તેઓ સમર્થ વાદી હતા, દીર્ઘાયુષી હતા અને ઉગ્રવિહારી હતા. તેમણે પોતાના શિષ્યસમૂહ સાથે પૂર્વદેશના **મથુરા**, સમ્મેતશિખરજી વગેરે તીર્થોની અનેકવાર યાત્રાઓ કરી છે. તેઓ મથુરાથી **સાચોર** પધાર્યા, ત્યારે ત્યાં તેમણે ભિન્નમાલના શિવનાગ વ્યાપારીના પુત્ર મહાતપસ્વી અને પૌષધધારી **વીર નાગને** ''આ સમર્થ મુનિ થશે'' એમ જાણી ઉપદેશ આપી દીક્ષા આપી **વીરમુનિ** નામ આપ્યું. સાથોસાથ થરાદમાં ભ૦ ઋષભદેવના ચૈત્યની શૂકનાસામાં **અંગવિજ્ઞાની** પોથી હતી તે બતાવી, અને ''તને જલદી આવડશે'' એવો આશીર્વાદ આપ્યો. વળી ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી તેને તે ગ્રંથનો અર્થ બતાવ્યો.

ત્યાર પછી ત્યાંથી તેઓ શત્રુંજય તીર્થમાં પધાર્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે અનશન લઈ વિ. સં. ૯૮૦માં સ્વર્ગવાસી થયા.

આ અરસામાં અનેક સમર્થ જૈનાચાર્યો, પ્રભાવકો, જૈન રાજાઓ, જૈન સ્તૂપો, તીર્થો, શાસ્ત્રાર્થો વગેરે થયા છે, નવા નવા અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો બન્યા છે.

આ૦ જીવદેવસૂરિ :

ગુજરાતની ઉત્તરે ડીસા પાસે **વાયડ** ગામ છે, તે એક કાળે મોટું શહેર હતું, આજે ગામડારૂપે છે. અહીંથી **વાયડગચ્છ** અને **વાયડજ્ઞાતિ**

નીકળ્યાં છે. વાયડગચ્છ ચૈત્યવાસીગચ્છ હતો. તેમાં આ૦ જિનદત્ત, આ૦ રાશિલ, આ૦ જીવદેવ, 'વિવેકવિલાસ'ના કર્તા આ૦ જિનદત્ત, 'બાલ-ભારત' વગેરેના વિધાતા મહાકવિ આ૦ અમરચંદ્ર વગેરે થયા છે. આ ગચ્છમાં દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ 'જિનદત્તસૂરિ' રહેતું હતું.

તેમાંના આ૦ **જીવદેવસૂરિ**નું ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે.

વાયડનગરમાં શેઠ ધર્મદેવને **શીલવતી** નામની સ્ત્રી અને મહીધર તથા **મહીપાલ** નામે પુત્રો હતા. નાનો મહીપાલ એ જ આ૦ જીવદેવસૂરિ છે.

મહીપાલ બચપણથી જ તોફાની હતો. એકવાર તેને પિતાએ કાઢી મૂક્યો. તેણે મગધમાં જઈ દિગમ્બર આ૦ શ્રુતકીર્તિ પાસે દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેનું નામ **સુવર્ણકીર્તિ** રાખ્યું, તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવ્યો, ધરણેન્દ્રથી અધિષ્ઠિત અપ્રતિચક્રાદેવીની **વિદ્યા** આપી, પરકાયપ્રવેશિની **વિદ્યા** આપી અને આચાર્યપદ આપ્યું.

મહીધરે પણ ભાઈના વિયોગથી વૈરાગ્ય પામી આ૦ જિનદત્તસૂરિ પાસે શ્વેતાંબરીય દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેનું નામ રાશિલમુનિ રાખ્યું, તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવ્યો અને સૂરિપદ પણ આપ્યું.

એ દરમિયાન તેઓના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા.

માતા શીલવતીને વિચાર થયો કે મારા બન્ને પુત્રો એક જ માર્ગમાં ચાલનારા બને એ બહુ જરૂરી છે, તે આ૦ સુવર્ણકીર્તિને વાયડ લઈ આવી અને બન્ને પુત્રોને કહ્યું કે, **તમે બન્ને એક થઈ જાઓ.**

પછી તો માતાએ જ આ૦ સુવર્ણકીર્તિને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવ્યો કે **શ્વેતાંબર** સાધુઓ રસકસવાળો અને ભારે આહાર લેતા નથી; સાદો શુદ્ધ નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક આહાર લે છે. સાધુના નિમિત્તે કરેલ આહાર લેતા નથી. એક ઘરેથી પેટ ભરીને લેતા નથી કિન્તુ ઘરે ઘરે ફરી ગોચરીની વિધિથી આહાર લે છે. જ્યારે **દિગમ્બર** સાધુઓ ઉત્તમ પકવાન આરોગે છે, પોતાના નિમિત્તે કરેલ આહાર જ લે છે અને એક ઘરેથી જ પૂરો આહાર કરી લે છે. તેને માધુકરી કે ગોચરી જેવું કંઈ નથી. આ૦ સુવર્ણકીર્તિએ આ અનુભવ થતાં દિગમ્બર આમ્નાયનો ત્યાગ કર્યો, આત્મ-કલ્યાણ માટે શ્વેતામ્બર ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, આ૦ રાશિલસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. આ૦ રાશિલસૂરિએ પણ તેનું નામ મુનિ **જીવદેવ** રાખ્યું, અને ટૂંક

મુદ્દતમાં આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા. તેઓ ભક્તામરસ્તોત્રની મંત્રા–મ્નાયના પણ સમર્થ જાણકાર હતા.★

આ૦ જીવદેવનું વૃત્તાંત ઘણી ચમત્કારિક ઘટનાઓથી ભરેલું છે.

એકવાર આ૦ જીવદેવસૂરિ વ્યાખ્યાન આપતા હતા ત્યારે એક યોગીએ સભામાં આવી તેમની ઉપર મંત્ર ફેંક્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો; તેમના વસ્ત્ર ઉપર મંત્ર પડ્યો, આથી વસ્ત્ર લીલું દેખાવા લાગ્યું, પછી આસન જમાવી આચાર્યશ્રી સામે સ્થિર દૃષ્ટિ સ્થાપી જિહ્વાસ્તંભનનો પ્રયોગ અજમાવ્યો, આથી આચાર્યશ્રીની જીભ અટકવા લાગી. તેઓ તરત જ સમજી ગયા કે આ કોઈ દુષ્ટ મંત્રવાદીનું તોફાન છે. તેમણે પ્રથમ તો પાસે બેઠેલા ઉપાધ્યાયજીને વ્યાખ્યાન સોંપી દીધું પછી સાવધાન થઈ સભામાં દૃષ્ટિ ફેરવી અને એ યોગીને શોધી કાઢ્યો.

આચાર્યશ્રીએ તરત જ યોગી ઉપર તીવ્ર દૃષ્ટિ ફેંકી એટલે યોગી સ્તંભિત થઈ ગયો, વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં બધાય ઊભા થયા પણ પેલો યોગી ન હાલે, ન ચાલે કે ન ઊઠી શકે. યોગી આચાર્યની શક્તિથી અંજાઈ ગયો, તે બે હાથ જોડી કરગરવા લાગ્યો કે, ગુરુજી ! ઉપકારી ઉપર ઉપકાર કરવો એ ધોરીમાર્ગ છે પરંતુ અપકારી ઉપર પણ ઉપકાર કરવો એ જ ખરી મોટાઈ છે, બસ ! મને માફ કરો, મને છૂટો કરો. શ્રાવકોએ પણ સૂરિજીને વિનતિ કરી કે, પ્રભો ! હવે આને પૂરી સજા મળી ચૂકી છે માટે એને છૂટો કરો, આપ દયાના સાગર છો, હવે ફરીવાર આ આપને ઉપદ્રવ નહીં કરે, તો આપ એને માફી આપો. આચાર્યશ્રીએ તરત યોગીને છૂટો કર્યો અને યોગી ઊઠીને બહાર ચાલ્યો ગયો.

યોગીએ બહાર જતાં મનમાં ગાંઠવાળી કે ભરસભામાં મારું આ ભયંકર અપમાન થયું છે. એટલે જૈનાચાર્ય પાસેથી આનો ભારોભાર

★ આ૦ ગુણાકરસૂરિ લખે છે કે–

આ૦ જીવદેવસૂરિ ભક્તામર સ્તોત્રનો પાઠ કરતા હતા, તેમને અપ્રતિચક્રાદેવી પ્રત્યક્ષ હતી તેથી તેમની આજ્ઞા ઘણાં દેવદેવીઓ માનતા હતા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસપાટણ પધાર્યા ત્યારે આઠમા તીર્થંકર શ્રીચંદ્રપ્રભુની પ્રતિમાને **સોમનાથ** મહાદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ અને સ્કંદ વગેરેની પ્રતિમાઓએ સામે આવી નમસ્કાર કર્યા હતા અને ચંદ્રપ્રભુની પૂજા માટે સોમનાથ મહાદેવના દેરાસર તરફથી દશ હજાર ફૂલ, મહિને મહિને ૫ શેર સાકર, હંમેશાં ૩ શેર તેલ, ૨ માણેક નિવેદ, ૨ પળ કેસર, ૧ માસો કપૂર અને ૧ માસો કસ્તૂરી આપવાનું નક્કી થયું હતું.

(ભક્તામર સ્તોત્ર શ્લો. ૨૧ની વૃત્તિ)

બદલો લઈશ. ત્યાર પછી તે વાયડનગરની બહાર ઉત્તર દિશામાં જાહેર રસ્તા ઉપર ઝૂંપડી બાંધી રહેવા લાગ્યો અને તક મળે એની રાહ જોવા લાગ્યો.

આચાર્યશ્રીએ પણ તેનું મન માપી લીધું હતું એટલે દરેક જૈન સાધુ સાધ્વીઓને હુકમ કર્યો કે– કોઈએ ઉત્તર દિશાના દરવાજે સ્થંડિલ આદિ માટે જવું નહીં. આ હુકમનું જૈન સંઘમાં કડક પાલન થયું. એમ ને એમ ઘણા દિવસો પસાર થઈ ગયા અને અંતે આ વાત વિસારે પડી.

એક દિવસે બે સાધ્વીજીઓ એ દરવાજે યોગીની ઝૂંપડી પાસે થઈને આગળ સ્થંડિલ ગયાં, તેઓ પાછા વળ્યાં ત્યારે તકસાધુ યોગીએ તેમાંની યુવાન સાધ્વી ઉપર આકર્ષણ ચૂર્ણ નાખ્યું એટલે યુવાન સાધ્વી ઉપાશ્રયે જવાને બદલે યોગીની ઝૂંપડીમાં જઈ બેઠાં, અને બીજાં સાધ્વીજીએ ઉપાશ્રયે આવી આચાર્યમહારાજને આ ઘટના કહી સંભળાવી.

આચાર્યમહારાજ તરત જ બોલ્યા કે– તમો ગભરાશો નહીં, એ પેલા દુષ્ટ યોગીનું તોફાન છે. હું હમણાં જ તેનો ઉપાય કરું છું.

આચાર્યમહારાજે શ્રાવકોને યોગી પાસે મોકલ્યા અને સાથે એક પૂતળું આપી જણાવ્યું કે યોગીને શાંતિથી સમજાવજો કે સાધ્વીજીને ઉપાશ્રયે મોકલી આપે, તે ન માને તો આ પૂતળાની એકેક આંગળી કાપજો, તે સાથે યોગીની પણ એકેક આંગળી કપાતી જશે. પૂતળાનું જે અંગ કાપશો તે જ અંગ યોગીનું કપાતું જશે. છેવટે યોગીને ધમકી આપજો કે સાધ્વીજીને સીધી રીતે ઉપાશ્રયે મોકલી દે, નહિતર આ પૂતળાનું માથું કાપીશું અને સાથોસાથ તારું માથું પણ ધડથી જુદું પડી જશે.

શ્રાવકોએ યોગી પાસે જઈને આચાર્યશ્રીના કહેવા પ્રમાણે કર્યું, જ્યાં માથું કાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે યોગી ડરી ગયો, તેને લાગ્યું કે હું જૈનાચાર્યને કોઈ રીતે પહોંચી શકું એમ નથી. તેણે શ્રાવકોને કહ્યું કે તમો સાધ્વીજીનું માથું ધોઈ નાખો એટલે એ સાવધાન થઈને પોતાની મેળે ઉપાશ્રયે ચાલ્યાં જશે. શ્રાવકોએ એ પ્રમાણે કર્યું. એટલે સાધ્વીજી ઉપાશ્રયે ગયાં અને તેમણે ગુરુજી પાસે આલોયણા લીધી. અને પેલો યોગી પણ ભય પામી ત્યાંથી નાસી ગયો.

વાયડ પાસે મહાસ્થાનમાં લલ્લ નામનો શેઠ રહેતો હતો, તે કરોડપતિ હતો, દાતા હતો, બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા દેતો હતો, યજ્ઞ હોમ કરાવતો હતો.

એકવાર તેણે સૂર્યગ્રહણમાં આંબલીના ઝાડ પાસે હોમકુંડ બનાવી શરૂ કરાવ્યો, આંબલીમાં એક સાપ હતો તે ધૂમાડાથી ગૂંગળાઈને નીચે પડ્યો અને બ્રાહ્મણોએ આ નાગરાજ પોતે પોતાની આહુતિ આપવા પધાર્યા છે એમ કહી તેને ઉપાડી હોમકુંડમાં હોમી દીધો. આ દેખી દયાળુ લલ્લ શેઠ બહુ દુઃખી થતાં બોલ્યો કે, તમો આવા સાક્ષાત સચેતન નિર્દોષ મોટા જીવને આગમાં હોમી દો છો, તે કઈ જાતનો ધર્મ કહેવાય ? **अहिंसा परमो धर्मः** આમાં ક્યાં રહ્યો ?

બ્રાહ્મણો તરત જ બોલી ઊઠ્યા, શેઠજી ! તમે આ શું બોલો છો ? આ સાપ મોટો પુણ્યશાળી છે કે મંત્રના સંસ્કારવાળા અગ્નિમાં પડ્યો, હિંસક જીવો અને મહાપાપીઓ આ અગ્નિમાં પડી મરે તો દેવ થાય છે. એટલે અમે બ્રાહ્મણોએ આ સાપને અગ્નિમાં નાખ્યો એ તેની ઉપર ઉપકાર જ કર્યો છે. એટલે તમારે એની ફિકર કરવી નહિ. વળી તમે જે બોલ્યા છો તે ભૂલ કરી છે. તમે ખરેખરા શ્રદ્ધાળુ હો તો તમારે એ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. એટલે કે આ સાપથી બમણા સોનાનો સાપ કરી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવો જોઈએ. શેઠે તેમ કર્યું. એટલે બ્રાહ્મણોએ સોનાના સાપના ટુકડા કરી વહેંચી લીધા. આ જોઈ શેઠે બાહ્મણોએ કહ્યું કે, તમે એક સાપને મારી નાખ્યો તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં મેં સોનાનો સાપ બનાવ્યો, તમે તેને પણ કાપી નાખ્યો એટલે મારે બીજો સોનાનો સાપ બનાવવો પડશે ના ? આમાં તો દોષની પાછળ દોષ જ ઊભો છે, હું આને ધર્મ માનવા તૈયાર નથી, તમે મને છેતરો છો માટે હું આ હોમ બંધ કરું છું. આ પ્રમાણે કહી લલ્લ શેઠે અગ્નિ ઠારી નાખ્યો, કુંડ પુરાવી દીધો, અને બ્રાહ્મણોને વિદાય કર્યા.

હવે શેઠને સાચો ધર્મ ક્યો ? એ જાણવાની તાલાવેલી લાગી. તેણે ઘણા ધર્માચાર્યોનો પરિચય સાધ્યો પણ તેમાં તેને પૂરો સંતોષ થયો નહીં.

એક દિવસે જૈન સાધુઓ તેને ત્યાં ગોચરી માટે પધાર્યા, શેઠે આ સાધુઓ ખાસ પોતાને માટે કરેલ આહારને લેતા જ નથી એ જાણી વિચાર્યું કે– ખરેખર સાચા ત્યાગી, સાચા અહિંસક, સાચા અપરિગ્રહી આ સાધુ જ દેખાય છે. પછી શેઠ આ૦ જીવદેવસૂરિ પાસે ગયા. આચાર્યશ્રીએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે, 'મહાનુભાવ ! આંતરશત્રુઓને હઠાવે તે સાચો **દેવ** છે, પાંચ મહાવ્રતને ધારે તે સાચો **ગુરુ** છે અને દયા તે સાચો **ધર્મ** છે. આથી ઉલટું રાગદ્વેષ રાખનાર દેવ તે કુદેવ છે, મમતા પરિગ્રહવાળો

ગુરુ તે કુગુરુ છે અને પશુહિંસાવાળો ધર્મ તે મોટો અધર્મ છે. માટે તું સાચા–ખોટાની પરીક્ષા કરી સાચા ધર્મનો સ્વીકાર કર.'

લલ્લ શેઠે જૈનધર્મને સાંભળ્યો, વિચાર્યો, સમ્યક્ત્વ સ્વીકાર્યું, શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રત લીધાં, અને આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી રીતે સંકેત મળતા **પિપ્પલાનકમાં** મોટો જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો. જે સ્થાનમાં આ મંદિર બન્યું તે સ્થાને કનોજની રાજકન્યા **મહણીક** મ્લેચ્છોના ડરથી કૂવામાં પડી મરણ પામી હતી, તેણીએ આ૦ જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી ધર્મ પામી આ સ્થાન આપ્યું, ધન આપ્યું અને બીજી પણ મદદ કરી. આચાર્યશ્રીએ પણ આ દેરાસરમાં એક જુદી **દેરી** કરાવી તેમાં મહણીક દેવીની **ભજનદેવી** તરીકે સ્થાપના કરી.

આ તરફ લલ્લ શેઠ જૈન બન્યો એટલે બ્રાહ્મણોનો જૈનો સાથે વિરોધ ઊભો થયો. આચાર્યશ્રીએ દરેકને જણાવ્યું કે– ક્ષમા રાખો, શાંતિ રાખો. એથી સૌ સારા વાનાં થશે. **ક્ષમા એ જ સાચું તત્ત્વ છે.**

વાયડ વિભાગનો મંત્રી **નિંબ** હતો, તેણે વાયડમાં ભ. મહાવીર–સ્વામીના દેરાસરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. આ. જીવદેવસૂરિના હાથે કલશ-પ્રતિષ્ઠા કરાવી.★

એકવાર બ્રાહ્મણોએ લલ્લ ઉપરના દ્વેષથી મરવા પડેલી ગાયને રાતે ભ. મહાવીરસ્વામીના દેરાસર પાસે લાવી મૂકી અને તે ત્યાં મરણ પામી. બીજે દિવસે આચાર્યમહારાજે ધ્યાન કર્યું. એના પ્રભાવે તે ઊઠી બ્રહ્માજીના મંદિરમાં બ્રહ્માજીની પાસે જઈ બેઠી અને ત્યાં જ મરણ પામી.

બ્રાહ્મણો સમજી ગયા કે બ્રાહ્મણના છોકરાઓએ આ૦ જીવદેવસૂરિને ચીડવ્યા છે તેનું જ આ પરિણામ છે. બ્રાહ્મણો પર કોઈ જાતનો અંકુશ રહ્યો નથી. જ્યારે જૈનમુનિઓ બ્રહ્મચારી છે, તપસ્વી છે, તે કોઈથી ગાંજ્યા જાય તેમ નથી, આનો કોઈ ઉપાય નહીં થાય તો આ વાયુદેવનું **વાયડ** મહાસ્થાન થોડા કાળમાં હતું ન હતું થઈ જશે, માટે આનો ઉપાય તરત કરવો જોઈએ.

તરત બ્રાહ્મણોનું **પંચ** મળ્યું, તેણે આ૦ જીવદેવસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં જઈ નમ્રભાવે અરજ ગુજારી કે– ગુરુજી ! વાયુદેવે વાયડ સ્થાપ્યું છે,

---

★ ચૌદમી સદીના ઉ. વિનયપ્રભ લખે છે કે–

सिरिसावउरिहिं भीमपल्लि, वायडपुरि वीरो ॥४॥

એટલે તે સમયે વાયડમાં ભ. મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર હતું. (તીર્થમાલા સ્તુતિ)

બ્રહ્મભવન સ્થાપ્યું છે, આપ વાયુદેવનું રૂપ છો, છોકરાઓની ભૂલથી આજે મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે. આ જગતમાં આપ સિવાય એવો બીજો કોઈ પુરુષ નથી કે જે આ સ્થાનને આ સંકટમાંથી બચાવી શકે. કૃપાનાથ ! આપ દયાના સાગર છો, તો આ મહાસ્થાનની રક્ષા કરો અને અમને જીવિતદાન આપો, આમ થશે તો જ આ સ્થાન સ્થિર થશે ને એની પવિત્રતા જળવાશે.

આચાર્યમહારાજ આ સાંભળી મૌન જ રહ્યા.

હવે લલ્લશેઠ બોલ્યા કે– ભૂદેવો ! મને હિંસા પર અણગમો છે, જીવ વધના કારણે મેં તમારો ધર્મ છોડ્યો અને અહિંસક એવા જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, આ જ કારણે તમે અદેખાઈથી જૈનોને ત્રાસ આપો છો. તમો ઘણા અને જૈનો થોડા. એટલે તમે મનમાન્યું કરો એ ઠીક નથી, જે થયું તે થયું પણ ભવિષ્યમાં આવું ન બને તેની તમારે બાંહેધરી આપવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં બ્રાહ્મણો અને મહાજન વચ્ચે અથડામણ ઊભી ન થાય તે માટે ઉચિત મર્યાદા બાંધવી જોઈએ. જો એમ બને તો મને ખાતરી છે કે આચાર્ય મહારાજ તમારી વિનતિને માન આપશે અને ઈચ્છા મુજબ આ મહાસ્થાન પવિત્ર બની રહેશે.

આ સાંભળી બ્રાહ્મણોએ જૈનોને નીચે પ્રમાણે કરાર કરી આપ્યો.

બ્રાહ્મણોએ જૈનોના ઉત્સવ-મહોત્સવમાં વિઘ્ન કરવું નહીં, જૈન સાધુઓની મર્યાદામાં આડખીલી કરવી નહીં, નવા જૈનાચાર્ય થાય ત્યારે તેનો બ્રહ્માજીના મંદિરમાં પટ્ટાભિષેક કરવો, અને તેમને સોનાની જનોઈ આપવી વગેરે.

બ્રાહ્મણોએ આ કરાર કરી આપ્યો એટલે બ્રાહ્મણો અને મહાજને મળી આચાર્યમહારાજને વિનતિ કરી કે– આ મહાસ્થાનનો હવે ઉદ્ધાર કરો.

આચાર્યમહારાજ બોલ્યા કે– અમે સાધુ છીએ, અમને રોષ કે તોષ હોતા નથી. શાસનદેવો ધર્મ ઉપર આક્રમણ થાય ત્યારે પોતાની ફરજ બજાવે છે, તમોએ સંપ કર્યો છે, ન્યાયનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તો શાસનદેવો તમારા આ દુઃખનો પણ નાશ કરશે. હું પણ તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરીશ.

પછી આચાર્યશ્રી ઉપાશ્રયમાં જઈ ધ્યાન લગાવી બેઠા અને આ તરફ પેલી ગાય બ્રહ્માજીના મંદિરમાંથી ઊઠી ચાલવા લાગી, નગરની બહાર એક સ્થાને જઈ બેઠી અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામી. પછી આચાર્યમહારાજ

વ્યાખ્યાનસભામાં આવ્યા અને બ્રાહ્મણોએ તેમને જયધ્વનિથી વધાવી લીધા.* આજથી વાયડના બ્રાહ્મણો અને જૈનોમાં એકતા સ્થાપિત થઈ, જે ચિરકાળ સુધી ટકી રહી છે.

આ૦ જીવદેવસૂરિ વિહાર કરી ગયા અને ફરીવાર વાયડમાં પધાર્યા. તેમણે પોતાનો મૃત્યુકાળ નજીકમાં જાણી એક શિષ્યને આચાર્ય પદવી આપી, સંભવતઃ તેનું નામ આ૦ જિનદત્તસૂરિ રાખ્યું, તેને ગચ્છની સારસંભાળ માટે યોગ્ય શિખામણ આપી અને ખાનગીમાં જણાવ્યું કે– પેલા દુષ્ટ યોગીને એક મહાપુરુષની ખોપરી મળી છે, તે બીજીની તપાસમાં છે, તે મારી ખોપરી મેળવવા પ્રયત્ન કરશે અને મારી ખોપરી મળે તો તે જૈન સંઘને ખૂબ હેરાન કરશે. આથી તમને ખાસ જણાવું છું કે તમે મારા મરણ પછી મારા નિર્જીવ શરીર પર મમતા રાખશો નહીં, સ્નેહની દરકાર કરશો નહીં, તરત જ મારી ખોપરીના ભૂક્કેભૂક્કા કરી નાખજો, ભૂલશો નહીં. તમારે મારી આજ્ઞાનું કડક રીતે પાલન કરવાનું છે. જિનશાસનની રક્ષા માટે તમારે આ કામ અવશ્ય કરવાનું છે.

પછી આ૦ જીવદેવસૂરિએ ચારે આહારનો ત્યાગ કર્યો, અનશન સ્વીકાર્યું અને પંચપરમેષ્ઠીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ કાળ કરીને વૈમાનિક દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. નવા આચાર્યે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમની ખોપરીની વ્યવસ્થા કરી.

શ્રાવકોએ ગુરુદેવની પાલખી ઉપાડી કે ત્યાં યોગી આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો, મને એ મહાયોગીના મુખનાં દર્શન કરાવો, નહીં તો હું અહીં માથું કૂટીને મરી જઈશ અને એનું પાપ તમને લાગશે. આ સાંભળી શ્રાવકોએ પાલખી નીચે ઉતારી અને ગુરુજીનાં દર્શન કરાવ્યાં, યોગી ખંડિત ખોપરી જોઈને બોલ્યો કે– મારી પાસે વિક્રમ રાજાની ખોપરીનો એક ખંડ છે, જો આ આચાર્યની ખોપરીનો ખંડ મને મળ્યો હોત તો બન્નેને જોડી હું મોટો શક્તિશાળી બનત; પરંતુ નિર્ભાગીની ઇચ્છા ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ! અને ગુરુજી તો ગુરુજી છે, તેમણે પહેલેથી બધીય વ્યવસ્થા કરી લીધી. તેમણે જીવતાં જીવતાં મને ચાટ પાડ્યો અને મરતાં મરતાં પણ મને ઘસતો કરી મૂક્યો, હવે તેમની અંતિમ સેવા થાય તો પણ સારું.

★ આ૦ જીવદેવસૂરિની આ ગાયવાળી ઘટના, અજ્ઞાન લેખકોએ ખરતરગચ્છના આદ્ય આચાર્ય જિનદત્તસૂરિના નામે ચડાવી દીધી છે જે આ ચરિત્ર વાંચ્યા પછી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

એટલે તેણે સંઘ પાસે આચાર્યનો અંતિમસંસ્કાર કરવાની માગણી કરી અને લોકોની અનુમતિ મળતાં બહુ પ્રેમથી તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

આ૦ જીવદેવસૂરિના **સમયનિર્ણય** માટે છૂટા-છવાયાં પ્રમાણો મળે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે–

संवत्सरे प्रवृत्ते स, षट्सु वर्षेषु पूर्वतः ।
गतेषु सप्तमस्यान्तः प्रतिष्ठां ध्वजकुम्भयोः ॥७४॥
श्रीजीवदेवसूरिभ्यस्तेभ्यस्तत्र व्यधापयत् ।
अद्याप्यभङ्गं तत्तीर्थे, अभूद्दृग्भिः प्रतिष्ठितम् ॥७५॥

અવંતીના રાજા વિક્રમાદિત્યે પૃથ્વીને ઋણરહિત કરી પોતાનો સંવત ચલાવ્યો. તેણે મંત્રી **લીંબા**ને આ ભાગને ઋણરહિત કરવા **વાયડ** મોકલ્યો હતો. મંત્રી લીંબાએ વિ. સં. ૭માં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેના કુંભ અને ધ્વજાદંડની પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય જીવદેવસૂરિ પાસે કરાવી હતી. તેઓએ મંત્ર(દૃષ્ટિ)થી પ્રતિષ્ઠાપેલ વાયડ તીર્થ આજે પણ જયવંત છે. (પ્રભાવકચરિત્ર, જીવદેવસૂરિ પ્રબંધ : શ્લો. ૭૧થી ૭૫)

૨. આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ ફરી લખે છે કે–

कान्यकुब्जमहीभर्तुर्महिता दुहिता ह्ययम् ।
स्वीये सुखादिके देशे, तिष्ठन्ती गूर्जराभिधे ॥१२१॥
म्लेच्छभङ्गभयादत्र, कूपेऽहं न्यपतं तदा ॥१२२॥

હું કનોજની રાજકુમારી છું અને સુખડી રૂપે મળેલા ગુજરાતમાં રહું છું, મ્લેચ્છોના ડરથી હું કૂવામાં આવી પડી છું.

(પ્રભાવકચરિત્ર, જીવદેવસૂરિ પ્રબંધ : શ્લો. ૧૨૧, ૧૨૨)

સંભવતઃ આ ઘટના વિ. સં. ૭૮૦ કે ૮૩૨માં બની છે, ત્યાર બાદ આ૦ જીવદેવસૂરિ થયા છે.

૩. મહાકવિ ધનપાલ મહાકવિઓની પંક્તિમાં આ૦ પાદલિપ્તસૂરિ પછી આ૦ જીવદેવસૂરિને મૂકે છે :

प्राकृतेषु प्रबन्धेषु, रसनिष्यन्दिभिः पदैः ।
राजन्ते जीवदेवस्य, वाचः पल्लविता इव ॥२४॥

આ૦ જીવદેવની વાણી પ્રાકૃત પ્રબંધોમાં છે, જે રસ ઝરતાં પદો વડે પલ્લવિત થઈ હોય એમ શોભે છે. (વિ. સં. ૧૦૭૮ લગભગ, તિલકમંજરી)

એટલે મહાકવિ ધનપાલ પહેલાં આ૦ જીવદેવસૂરિ થયેલ છે.

૪. શ્રીલક્ષ્મણગણિ આ૦ હરિભદ્રસૂરિ પછી આ૦ જીવદેવની સ્તુતિ કરે છે :

मंदारमंजरिं पि व, सुरा वि सवणाववयं सयं णिंतिं ।
पागयपबंधकइणो, वाणिं सिरिजीवदेवस्स ॥११॥

દેવો પણ પ્રાકૃત પ્રબંધોના કવિ આ૦ જીવદેવસૂરિની વાણીને કલ્પવૃક્ષની મંજરી પેઠે નિરંતર કાને ધારણ કરે છે.

(સુપાસનાહચરિયં, સં. ૧૧૯૯ મ. શુ. ૧૦ ગુરુ, માંડલ)

આ દરેક પ્રમાણોથી નક્કી થાય છે કે, આ૦ જીવદેવસૂરિ વિ. સં. ૮૩૨ અને વિ. સં. ૧૦૫૦ના વચગાળામાં થયા હશે. અમે પણ એ જ કારણે તેમને વિક્રમની દશમી સદીમાં મૂક્યા છે.

આચાર્યશ્રીએ પ્રાકૃતમાં સુંદર પ્રબંધો બનાવ્યા છે, એ પણ ઉપરના પ્રમાણોથી માની શકાય છે. આજે એ પ્રબંધો ઉપલબ્ધ નથી.

ભાવાચાર્યગચ્છ પટ્ટાવલી :

કાલિકાચાર્યગચ્છનું વીરની પાંચમી સદીમાં **ષાંડિલ્યગચ્છ** અને વિક્રમની દશમી શતાબ્દીમાં **ભાવાચાર્યગચ્છ** એવું નામ પડ્યું છે. ભાવાચાર્યગચ્છ, ભાવદેવાચાર્યગચ્છ, ભાવડાગચ્છ, ભાવડારગચ્છ અને ભાવડહારગચ્છ ઇત્યાદિ નામથી પ્રખ્યાત છે. તેની પટ્ટાવલી નીચે પ્રમાણે છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૮)

(૧) **આચાર્ય ભાવદેવસૂરિ** : તેઓ આ૦ કાલિકસૂરિના સંતાનિય અને **ષાંડિલ્યગચ્છ**ના આચાર્ય હતા, મહાન ત્યાગી હતા, નીરસ આહાર લેતા હતા. તેમનાથી **ભાવાચાર્યગચ્છ** શરૂ થયો. તેમણે વિ. સં. ૯૧૨માં **પરમાગામ**ના માધુદેવ આદિને ઉપદેશી જૈન બનાવી તેનું 'બાંઠિયા' ગોત્ર સ્થાપ્યું. સં. ૧૩૪૦માં બાંઠિયા રત્નાશાહથી 'કવાડ' શાખા નીકળી છે, અને સં. ૧૬૩૧માં મેડતાના બાંઠિયા શાહજીથી 'શાહ' શાખા નીકળી. તેના નાના ભાઈ હરખાજીથી **હરખાવત** શાખા નીકળી. શાહજી અને હરખાવતજી પૂ. **શ્રીઆનંદઘનજી** મહારાજના પરમ ઉપાસકો હતા. તે તપગચ્છને માનતા હતા.આજે મેડતાના **હરખાવત શેઠ રૂપધનજી** અજમેરમાં વિદ્યમાન છે. તેઓ તપગચ્છના શ્રાવક છે.

(૨) **વિજયસિંહસૂરિ** : તેઓ બહુ શાંત પ્રકૃતિના હતા.

(૩) **વીરસૂરિ** : તેઓ ઘણા વિદ્વાન હતા.

(૪) **જિનદેવસૂરિ.**

(૫) **ભાવદેવસૂરિ.**

(૬) **વિજયસિંહસૂરિ** : તેઓ સમર્થ વાદી હતા.

(૭) **વીરસૂરિ** : તેઓ આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા, સમર્થ વિદ્વાન હતા, વિશેષતઃ પાટણમાં રહેતા હતા. એકવાર ગૂર્જરેશ્વર રાજા **સિદ્ધરાજ જયસિંહે** તેમને મશ્કરીની ઢબે સંભળાવ્યું કે– 'મહારાજ, તમારી મોટાઈ તો રાજ્યાશ્રયથી જ છે.' આચાર્યશ્રીએ શાંતભાવે ઉત્તર આપ્યો કે– 'મનુષ્ય તેના પોતાના **ભાગ્યથી** જ મોટો થાય છે, જો રાજ્યાશ્રયથી જ મોટા થવાતું હોય તો કૂતરો રાજ્યાશ્રયથી સિંહ કેમ બનતો નથી ? રાજાએ અભિમાનમાં આવી ઉદ્ધતાઈથી ફેંક્યું– 'એ તો ગુજરાત બહાર જાઓ ત્યારે ખબર પડે.' બસ, આચાર્યશ્રીએ રાજાની રજા મળી ગઈ છે એમ માની બહાર જવાનો નિર્ણય કર્યો. સિદ્ધરાજને પછી પોતાની ભૂલ સમજાઈ, એટલે તેણે વીરસૂરિ પાટણ બહાર ન જાય તેવી પાકી ચોકી ગોઠવી દીધી. આચાર્યશ્રીએ તો બીજે દિવસે સવારે જ ત્યાંથી વિહાર કર્યો. થોડા સમયમાં **પાલી** જઈ પહોંચ્યા. સિદ્ધરાજને પાલીના બ્રાહ્મણો મારફત આ ખબર પડી, ત્યારે તેને વિચાર થયો કે– 'આ તો સિદ્ધપુરુષ છે, એટલે યોગબળથી ઊડીને પાલી ગયા છે. મારા રાજ્યમાં આવા પુરુષો હોય તો જ હું સાચો સિદ્ધરાજ, નહિ તો હું સિદ્ધરાજ શાનો ?' સિદ્ધરાજે તરત જ માણસો મોકલી આચાર્યશ્રીને પાટણ પધારવા વિનતિ કરી પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેઓ ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધપુર અને ગ્વાલિયર થઈ નાગોર પધાર્યા. સિદ્ધરાજે ત્યાં માણસો મોકલી તેમને બીજીવાર વિનતિ કરી. એટલે તેમણે પાટણ તરફ વિહાર કર્યો. **ચારૂપમાં** પધાર્યા એટલે સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો અને વિનતિ કરી મહામહોત્સવથી પાટણ લઈ આવ્યો. એક દિવસ પાટણમાં સાંખ્યમતનો વાદી સિંહ વાદ કરવા આવ્યો હતો. આ૦ વીરસૂરિએ 'મત્તમયૂર' છંદમાં અપહ્નુતિ અને અલંકારયુક્ત પૂર્વપક્ષ સ્થાપ્યો અને વાદી સિંહને જીતી **જયપત્ર** મેળવ્યું. સિદ્ધરાજ માળવા ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો ત્યારે તેને આ૦ વીરસૂરિના શ્લોકના શુકન થયા હતા અને વિજય મળ્યો હતો. આથી તેણે રાંતેજના ભાવડાગચ્છના જિનાલયોમાં **બલાનક** ઉપર **પતાકા** ચઢાવવાનું શરૂ કરાવ્યું હતું. વળી, આ આચાર્યે સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બરાચાર્ય કમલકીર્તિને પણ હરાવ્યો હતો.

આ આચાર્યના કલાગુરુ આ૦ ગોવિંદસિંહસૂરિ હતા કે જેઓ કર્ણરાજના બાલમિત્ર હતા અને સમર્થ વિદ્વાન હતા. આ રીતે આ૦ વીરસૂરિજી મહાન યોગી અને સમર્થવાદી આચાર્ય થયા છે.

(૮) આ૦ જિનદેવસૂરિ.

(૯) યશોભદ્રસૂરિ.

(૧૦) ભાવદેવસૂરિ : તેમણે સં. ૧૩૧૨માં પાટણમાં 'પાર્શ્વનાથચરિત્ર (કાવ્ય), યતિદિનચર્યા અને કાલકસૂરિકહા' બનાવ્યાં છે.

(૧૧) વિજયસિંહસૂરિ.

(૧૨) વિજયવીરસૂરિ.

(૧૩) જિનદેવસૂરિ : તેમણે વિ. સં. ૧૪૨૯માં ગુરુમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ છે, જે મૂર્તિ પાટણના અષ્ટાપદજીના દેરાસરમાં વિરાજમાન છે; તેમાં આ પ્રમાણે શિલાલેખ છે :

સં. ૧૪૨૯ વર્ષે માઘ વદિ અમાસે સોમે શ્રીકાલિકાચાર્યસંતાને શ્રીભાવદેવાચાર્યગચ્છે શ્રીવિજયસિંહસૂરિ પટ્ટાલંકારશ્રીવીરસૂરીણાં મૂર્તિઃ શ્રીજિનદેવસૂરિ પ્ર૦ ।

(૧૪) યશોભદ્રસૂરિ.

(૧૫) ભાવદેવસૂરિ.

(૧૬) વિજયસિંહસૂરિ.

(૧૭) મુનિ હર્ષમૂર્તિ : તેમણે સં. ૧૫૬૬માં 'ચંદ્રલેખા ચોપાઈ' તથા 'પદ્માવતી ચોપાઈ' રચ્યાં છે.

આ૦ વિજયસિંહસૂરિ :

તેઓ આ૦ ખપુટાચાર્યના વંશમાં થયેલ છે. તેમણે ગિરનાર તીર્થ પર ભ૦ નેમિનાથની **'નેમિઃ સામાહિતધિયાં૦** શ્લો. ૪' સ્તુતિ કરી. આથી અંબિકાદેવીએ પ્રસન્ન થઈ ચિંતિત કાર્ય કરનાર ગુટિકા આપી હતી. તેમણે ભરૂચમાં ભ૦ મુનિસુવ્રતસ્વામીના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી કાષ્ઠપ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, તેમની પરંપરામાં ઘણા આ૦ વિજયસિંહસૂરિ થયા છે. એક આ૦ વિજયસિંહસૂરિ ભરૂચમાં વિદ્યમાન હતા ત્યારે સં. ૧૨૧૬માં ગુજરાતના મંત્રીશ્વર આંબડે ઉક્ત દેરાસરનો ફરીવાર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. **'નેમિઃ સામાહિતધિયાં૦'**ની સં. ૧૧૬૧માં લખાયેલી પ્રત મળે છે.

આ૦ વિજયસિંહસૂરિ :

નાઈલકુલના આ૦ સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત પટ્ટધર આ૦ વિજય-સિંહસૂરિ થયા છે. તેમણે વિ. સં. ૯૭૫માં 'ભુવનસુંદરીકહા' ગ્રં. ૮૯૧૧ બનાવી છે.

આ૦ મહેશ્વરસૂરિ :

ઉપાધ્યાય સજ્જનના શિષ્ય આ૦ મહેશ્વરસૂરિ થયા છે. તેમણે **નાણપંચમીકહા** બનાવી છે, જેની સં. ૧૦૦૯માં લખેલી પ્રત મળે છે. આ કહાની દશમી કથા ઉપરથી દિગમ્બર પંડિત ધનપાલે વિક્રમની બારમી સદીમાં 'ભવિસ્સયત્તકહા' બનાવી છે.*

ઉ. સજ્જનના એક શિષ્યે **'પુષ્ફવઈ કહા'** બનાવી છે. આ કથામાં આ૦ અભયદેવસૂરિને યુગપ્રધાન અને પોતાના **શ્રુતગુરુ** તરીકે ઓળખાવી નમસ્કાર કર્યા છે. સંભવ છે કે આ રચના પણ આ૦ મહેશ્વરસૂરિની હશે. એ જ રીતે 'સંજમમંજરી' પણ તેમની હોય એવો સંભવ છે.

આ૦ વિજયસેનસૂરિ :

તેઓ 'ભક્તામર સ્તોત્ર'ના નિરંતર પાઠી હતા, તેમના ૨૦મા શ્લોકના જાપથી **ચક્રેશ્વરી** દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ દરેક પ્રશ્નોના સાચા ઉત્તર આપવાની શક્તિનું **વરદાન** આપ્યું હતું. તેમણે એકવાર **નાગોર**ના રાજા **મહીપતિ**■એ પૂછવાથી તેને ૧૨ દિવસની ભવિષ્યવાણી કહી સંભળાવી. જો કે તેનો રાજપંડિતો અને રાજજ્યોતિષીઓએ જોરદાર વિરોધ કર્યો પરંતુ એ ભવિષ્યવાણી સર્વ રીતે સાચી નીવડી ત્યારે તે સર્વે ભોંઠા પડ્યા. પછી તો રાજા, પંડિતો વગેરે આચાર્યશ્રી પાસે ગયા, તેમના પગમાં પડ્યા અને તેમની સામે બેઠા. આચાર્યશ્રીએ તેઓ ઉપર આશીર્વાદ વરસાવ્યો કે–

★ આ૦ મહેશ્વરસૂરિ ઘણા થયા છે. તે આ પ્રમાણે–

(૧) ઉ. સજ્જનના શિષ્ય. (૨) સંજમમંજરીના કર્તા. (૩) આ૦ વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય, તેમણે આ૦ મુનિચંદ્રસૂરિની 'પક્ખિસત્તરિ'ની ટીકા રચી. (૪) પલ્લીવાલગચ્છના આચાર્ય, તેમણે 'કાલકકહા' ગા. ૫૨ રચી, ચૌદમી સદી. (૫) 'વિચાર રસાયન' ગા. ૫૭ ના કર્તા; સં. ૧૫૭૩. (૬) દેવાનંદગચ્છના આચાર્ય, સં. ૧૬૩૯ પહેલાં. (૭) આ૦ વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય, તેમણે 'સિદ્ધાંત સારોદ્ધાર પ્રકરણ' ગા. ૧૨૩ બનાવ્યું. (જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્ર. ૧૭૪.) કવિ મહેશ્વર અજૈન થયા છે, તેણે શબ્દપ્રભેદ–શબ્દભેદ વિશ્વકોષની રચના કરી છે.

■ રાજા મહીપાલ પડિહાર વંશમાં થયો છે.

आधारो यस्त्रिलोक्या जलधिजलधरार्केन्दवो यन्नियोज्या,
भुज्यन्ते यत्प्रसादादसुरसुरनराधीश्वरैः सम्पदस्ताः ॥
आदेश्या यस्य चिन्तामणिसुरसुरभीकल्पवृक्षादयस्ते,
श्रीमान् जैनेन्द्रधर्मः किसलयतु स वः शाश्वतीं शर्मलक्ष्मीम् ॥

રાજા મહીપતિએ ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેણે ઘણાં જિનાલયો સ્થાપ્યાં અને વિવિધ રીતે જૈનધર્મની રક્ષા કરી હતી.

('ભક્તામરસ્તોત્ર' શ્લો. ૨૦ની આ૦ ગુણાકરકૃત વિવૃતિ)

આ૦ કમલદેવસૂરિ :

તેઓ વિક્રમની દશમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હતા. તેમના શિષ્ય દેવે શાકે ૭૮૪, વિ.સં. ૯૧૯ આ. શુ. ૧૪ ગુરુવારે ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં પડિહાર વંશના રાજા **મિહિરભોજ**ના મહાસામંત **વિષ્ણુરાજ**ના રાજ્યમાં લુઅત્થગિરિ (લુઠારા) ગામમાં ભગવાન **શ્રીશાંતિનાથ**ના દેરાસર પાસે એક **સ્તંભ** ઊભો કરાવ્યો હતો જેને **ગોઠી** વાજુઆ ગગાકે ઘડ્યો હતો. (એપિગ્રાફિકા ઈન્ડિકા વો. ૪, પૃ. ૩૧૦.)

અહીં લુઅત્થગિરિ ગામ સૂચવ્યું છે તે લુઠારા ગામ હોય તો તે સમયે ભોજનું રાજ્ય તે પ્રદેશમાં હતું, એ સહેજે માની શકાય તેમ છે.

આ૦ જયસિંહસૂરિ :

તેઓ કૃષ્ણર્ષિગચ્છના આચાર્ય છે. તેમણે વિ. સં. ૯૧૫માં 'ધમ્મોવએસમાલા' બનાવી છે. (જુઓ પૃ. ૪૩૦)

જ્યેષ્ઠાચાર્ય શ્રીવત્સ, જ્યેષ્ઠાચાર્ય બલદેવ :

આ૦ ઉદ્યોતનસૂરિને મુનિ શ્રીવત્સ અને મુનિ બલદેવ નામના શિષ્યો હતા, તેઓ જૈનધર્મમાં ખૂબ વાત્સલ્યવાળા હતા. તે બન્નેને **જ્યેષ્ઠાચાર્ય** પદવી આપવામાં આવી, આથી તેઓએ મોક્ષ મેળવવા માટે પરમભક્તિ વડે સં. ૯૩૭ના અષાડ મહિનાના પહેલા પખવાડિયામાં ભ. **આદિનાથજી**ની તોરણથી શોભતી **પ્રતિમા** કરાવી. આ પ્રતિમા આજે **ઘાંઘાણી** તીર્થમાં તલાવ પાસેના પ્રાચીન દેરાસરમાં વિરાજમાન છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૭૫, પૃ. ૨૧૮)

આ૦ કોટ્યાર્ય :

યુગપ્રધાન આ૦ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના 'વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય' ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી છે; જે અધૂરી રહી હતી, તેમના

શિષ્ય મનાતા **કોટ્યાર્ય** મહત્તરે તેને પૂરી કરી છે. આ વાત આપણે આગળ બતાવી ગયા છીએ. (જુઓ પૃ. ૩૭૮)

બીજા **કોટ્યાર્ય** વિ. સં. ૯૦૦ની આસપાસમાં થયા છે. તેમણે 'વિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્ય'ની ઉક્ત મૂળ ટીકાના આધારે **સંસ્કૃત ટીકા** ગ્રં. ૧૩૭૦૦ બનાવેલ છે.

આ બન્ને ટીકાઓ આજે વિદ્યમાન છે.

આ૦ શીલાંકસૂરિ :

આ આચાર્યનાં વિમલમતિ, શીલાચાર્ય, શીલાંકસૂરિ, તત્ત્વાદિત્ય વગેરે નામો છે. તેઓ **નિર્વૃતિ**ગચ્છના આ૦ **માનદેવસૂરિ**ના શિષ્ય હતા. તેમને ગુજરાતના રાજાઓ બહુ માનતા હતા. તેમણે વિ. સં. ૯૨૫માં 'ચઉવન્નમહાપુરિસચરિયં' ગા. ૧૨૫૦૦, શાકે ૮૯૮ (વિ. સં. ૯૩૩)માં 'આચારાંગસૂત્ર'ની ટીકા ગ્રં. ૧૨૩૦૦, 'સૂત્રકૃતાંગ' સૂત્રની ટીકા ગ્રં. ૧૩૩૨૫, 'ભગવતીસૂત્ર'ની ટીકા અને 'જીવસમાસ'ની વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેમણે આ દરેક ગ્રંથો **ગાંભૂમાં** બનાવ્યા છે, 'ચઉવન્નમહાપુરિસચરિયં'માં વિમલમતિ, 'આચારાંગ ટીકા'માં શીલાંકાચાર્ય, તત્ત્વાદિત્ય અને 'સૂત્રકૃતાંગ'માં શીલાચાર્ય નામ આપ્યાં છે. ત્રીજી સૂત્રટીકા ઉપલબ્ધ નથી. ઉપલબ્ધ બન્ને ટીકાઓમાં તેમને **વાહરિ** ગણિએ સહાય કરી છે. અંગો ઉપર ન્યાયશૈલીની ટીકા રચનારાઓમાં શીલાંકચાર્ય સૌથી પહેલા છે. એક એવો પ્રવાદ છે કે, બીજા કોટ્યાચાર્ય અને શીલાંકાચાર્ય એ બન્ને એક જ છે, આ પ્રવાદ સાચો હોય તો તેમણે જ 'વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય'ની ટીકા ગ્રં. ૧૩૭૦૦ રચી છે, એમ નક્કી થાય છે.

જો કે 'પ્રભાવકચરિત્ર'માંના આચાર્ય અભયદેવસૂરિ ચરિત્રમાં આ૦ શીલાંકે **૧૧ અંગો** ઉપર ટીકા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આ૦ અભયદેવસૂરિ જ એવું જણાવે છે કે, '' આ સૂત્રની ટીકા બની નથી.'' આ૦ જિનવલ્લભ પણ 'અષ્ટસપ્તતિકા'માં એમ જ જણાવે છે. એટલે તેમણે ૧૧ અંગોની ટીકા રચી હોય એમ માની શકાતું નથી.

રાજા વનરાજના ગુરુ આ૦ શીલગુણસૂરિ, હારિલવંશના આચાર્ય વટેશ્વર ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય આ૦ તત્ત્વાચાર્ય, અને આ૦ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય ગણાતા કોટ્યાર્ય મહત્તર આ આચાર્યથી જુદા છે.

આ૦ સિદ્ધર્ષિ :

સિદ્ધર્ષિ એ વિક્રમની દશમી સદીના પ્રકાંડ વિદ્વાન, અજોડ વ્યાખ્યાતા અને સમર્થ ગ્રંથકાર થયા છે. તેમની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે.

૧. સૂરાચાર્ય : તે લાટદેશના હતા અને નિર્વૃતિકુલના આચાર્ય હતા. દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સુરાચાર્ય તે આ આચાર્યથી ભિન્ન સમજવા.

૨. દેવમહત્તર : તેઓ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને નિમિત્તશાસ્ત્રના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા. સંભવતઃ તેમના ગુરુભાઈ **ગર્ગર્ષિ** હતા.

આ૦ **ગર્ગર્ષિ** કર્મવિપાકવિચાર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રના અજોડ વિદ્વાન હતા, તેમણે કર્મવિપાક યાને પ્રાચીન ચાર 'કર્મગ્રંથ' તથા ગર્ગપાશકાવલી' બનાવ્યાં છે. તેમણે જ દુર્ગસ્વામી તથા સિદ્ધર્ષિને દીક્ષા આપી છે.

૩. દુર્ગસ્વામી : તે અસલમાં ઉત્તમ વર્ગના **બ્રાહ્મણ** હતા, ધનવાન હતા અને આબરૂદાર ગૃહસ્થ હતા. તેમણે વૈરાગ્યથી જૈન દીક્ષા સ્વીકારી હતી અને ભિન્નમાલમાં સ્વર્ગે ગયા હતા. તેમણે 'અર્ધકાંડ'ની રચના કરી છે. (?)

૪. આ૦ સિદ્ધર્ષિ : તેઓ દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હતા. આ૦ ગર્ગર્ષિએ તેમને દીક્ષા આપી હતી. તેમની જીવનઘટના નીચે પ્રમાણે છે.

તેમનાં પિતાનું નામ **શુભંકર**, માતાનું નામ **લક્ષ્મી**, તેમનું નામ **સિદ્ધ**, અને પત્નીનું નામ **ધન્યા** હતું. તેમનો ભિન્નમાલ નગરમાં અને કવિ માઘનો જે **વંશ** છે, તે જ વંશમાં જન્મ થયો હતો.

સિદ્ધને ધીમે ધીમે જુગારનું વ્યસન લાગુ પડ્યું, પરિણામે તે અર્ધી રાત સુધી પોતાને ઘરે આવતો ન હતો અને તેની પત્ની ધન્યા તે ન આવે ત્યાં સુધી તેની રાહ જોતી ઉજાગરો કરી બેસી રહેતી હતી. ધન્યાને પણ રાતે ઉજાગરો થાય એટલે દિવસે ઊંઘ આવે અને ઘરકામમાં ગડબડ થાય. એકવાર લક્ષ્મી શેઠાણીને ધન્યાને આમ થવાનું કારણ પૂછતાં **સિદ્ધ** રાતે મોડો આવે છે, તેથી પુત્રવધૂની આ વલે થઈ છે; એમ સમજતાં વાર લાગી નહીં. તેણે ધન્યાને તરત જ કહ્યું કે, વહુ બેટા ! તમે આજે સૂઈ જાઓ. હું રાતે જાગીશ અને તેની સાન ઠેકાણે લાવીશ. બસ, રાતે ધન્યા સૂઈ ગઈ અને માતા પુત્રની રાહ જોતી બેઠી હતી. અર્ધી રાત જતાં સિદ્ધે હંમેશની આદત પ્રમાણે બારણાં ખખડાવ્યાં, માતા લક્ષ્મીએ તરત જ ઠપકો આપતાં કહ્યું કે, જેનો દરવાજો ઉઘાડો હોય ત્યાં જા.

સિદ્ધ નગરમાં ફરવા લાગ્યો. તેણે એક પછી એક ઘર જોયું તો દરેક ઘરના દરવાજા બંધ હતા. ચાલતાં ચાલતાં તેણે દૂરથી એક મકાનના દરવાજા ઉઘાડા જોયા. તેને માટે આ એક આશાનું કિરણ હતું. તેણે તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ મકાન તે જૈન મુનિઓનો ઉપાશ્રય હતો. ત્યાં ચોરી કરવા જેવું કંઈ હોતું નથી, એટલે તેના દરવાજા બંધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સિદ્ધે ત્યાં રાત વિતાવી. સવારે તેણે ત્યાં બિરાજમાન આ૦ ગર્ગર્ષિ પાસે જઈ ''મારો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરો''– કહી **દીક્ષા**ની માગણી કરી. આચાર્યમહારાજે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી, પ્રથમ સાધુમાર્ગની કઠોરતાનો પરિચય કરાવ્યો અને પછી શાંતભાવે કહ્યું કે, મહાનુભાવ ! તું તારા માબાપની રજા લઈ આવ, પછી દીક્ષા આપીશું.

આ તરફ શુભંકર શેઠ શોધતો શોધતો ઉપાશ્રયે આવી ઊભો અને સિદ્ધને ઘરે લઈ જવા માટે સમજાવવા લાગ્યો. પુત્રે પિતાને 'પોતાની દીક્ષા લેવાની ભાવના છે' એમ જણાવ્યું. પિતાએ ઘણી આનાકાની કર્યા પછી પુત્રનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ તેને દીક્ષા લેવાની રજા આપી અને સિદ્ધ જૈન સાધુ બની **સિદ્ધર્ષિ** તરીકે જાહેર થયો.

સિદ્ધર્ષિએ પ્રથમ જૈનદર્શનનો અભ્યાસ કર્યો, પછી ગુરુજીની મના હોવા છતાં બૌદ્ધદર્શનના અધ્યયન માટે મહાબોધનગર જવાનું નક્કી કર્યું, પરંતુ જતી વખતે વિદ્યાગુરુ અને ગુરુબંધુ શ્રીદુર્ગસ્વામી મહારાજે તેમની પાસેથી એવું વચન લીધું કે– '' ત્યાં ગયા પછી મતિભ્રમથી બૌદ્ધ થવાનું મન થાય તો તેણે એકવાર અહીં આવી મળી જવું.'' સિદ્ધર્ષિએ આ વચન આપી, ગુપ્તવેશે મહાબોધનગરમાં જઈ બૌદ્ધ સાહિત્યનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. ત્યાં તેને ધીમે ધીમે કલ્પનાનાં વમળો આવવા લાગ્યાં. બૌદ્ધાચાર્યોએ તેને બૌદ્ધ થવા સમજાવ્યું. સિદ્ધર્ષિને એ વાત ગળે ઊતરી એટલે તે પોતાનું વચન પાળવા દુર્ગસ્વામી પાસે આવ્યા. ગુરુજીએ તેને સમજાવીને સ્થિર કર્યા. કોઈ કોઈ ગ્રંથના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો સિદ્ધર્ષિ કલ્પનાનાં વમળોમાં અટવાઈ ૨૧ વાર બૌદ્ધ સાધુઓ પાસે જઈ ગુરુ પાસે આવ્યા છે. ગુરુજીએ તેમની પરિસ્થિતિ સમજી જઈ યાકિનીમહત્તરાસૂનુ આ૦ હરિભદ્રસૂરિની ચૈત્યવંદન ઉપરની **લલિતવિસ્તરાવૃત્તિ** તેમને વાંચવા આપી. સિદ્ધર્ષિનાં તો તે વાંચતાં જ જ્ઞાનચક્ષુ ઊઘડી ગયાં, તેનો મતિભ્રમ ઊડી ગયો. તરત જ ગુરુચરણે નમી, પશ્ચાત્તાપના આંસુ સારવા લાગ્યા અને શુદ્ધ થઈ

જૈનધર્મમાં **સ્થિર** થયા. ગુરુજીએ તેની યોગ્યતા જોઈ તેને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા અને પોતે અનશન લઈ સ્વર્ગગમન કર્યું.

આ તરફ આ૦ સિદ્ધર્ષિએ ગ્રંથો વડે જીવોને ઉપકાર થાય છે; એ પોતાના અનુભવથી નક્કી કરી ગ્રંથસૃષ્ટિ કરવા તરફ લક્ષ આપ્યું. તેમણે નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

તેમણે વિ. સં. ૯૬૨ જેઠ શુદ ૫ ને ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ભિન્નમાલમાં **ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, શાકે** (ગુ.સં.) ૫૯૮, વિ. સં. ૯૭૩માં **ચંદ્રકેવલિ** ચરિત્ર, ઉપદેશમાલા **લઘુવૃત્તિ,** ઉપદેશમાલાની બૃહદ્વૃત્તિ, ન્યાયાવતારવૃત્તિ વગેરે બનાવ્યાં છે.

સૂરિજીએ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા'માં સંસારી જીવ કઈ રીતે સત્ય ધર્મને પામી ઊંચે ચડે છે, એ બતાવવા માટે પોતાને જ આગળ ધરી પ્રસ્તાવનાની **પીઠિકા** બાંધી છે અને પછી પોતાનો જાતઅનુભવ જણાવ્યો છે. આ રૂપક ગ્રંથ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં જ નહિ કિન્તુ વિશ્વ સાહિત્યમાં આ પહેલો જ **રૂપક ગ્રંથ** છે. સાહિત્યમાં આનું મૂલ્યાંકન વધુમાં વધુ આંકી શકાય. ડો. હર્મન **જેકોબી** મુક્તકંઠે કહે છે કે–

I did find Something, still more Important, the great literary value of the U. Katha and the fact that It is the first alegorical work in Indian literature.

(બિબ્લીઓથેકા ઈંડિકામાં પ્રકાશિત 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના.)

આ૦ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા **સાધ્વી ગણા**એ આ ગ્રંથની પહેલી પ્રત લખી છે. આ ગ્રંથે આ૦ સિદ્ધર્ષિને સાહિત્ય જગતમાં અમર બનાવ્યા છે.

ઉપદેશમાલાવૃત્તિને અંતે પ્રશસ્તિ છે કે–

कृतिरियं जिन जैमिनि-कणभुक्-सौगतादिदर्शनवेदिनः ।
सकलग्रन्थार्थनिपुणस्य श्रीसिद्धर्षेमहाचार्यस्येति ॥

એટલે સ્યાદ્વાદ, મીમાંસા, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોના જાણનારા, સકલ ગ્રંથોના અર્થમાં નિપુણ **મહાચાર્ય** સિદ્ધર્ષિએ આ વૃત્તિ બનાવી છે. **આ૦ વર્ધમાનસૂરિ**એ આ વૃત્તિ ઉપર કથાઓ લખી છે અને **આ૦ રત્નપ્રભે** આ વૃત્તિના ગાથાર્થને સ્વીકારી સં. ૧૨૩૮માં નવી 'ઉપદેશમાલા વૃત્તિ' બનાવી છે. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિએ આ૦ સિદ્ધર્ષિને તેમાં **વ્યાખ્યાતૃચૂણ્ડામણિ** તરીકે નવાજ્યા છે.

એકંદરે આ૦ સિદ્ધર્ષિ વિક્રમની દશમી સદીના સકલ ગ્રંથવિશારદ, સમર્થ સાહિત્યસૃષ્ટા અને અજોડ દાર્શનિક આચાર્ય છે.

'દ્વાદશારનયચક્ર'ની વૃત્તિ અને 'સિદ્ધયોગમાલા'ની વૃત્તિ પણ આ૦ સિદ્ધર્ષિની રચનાઓ છે પરંતુ તે સિદ્ધર્ષિ કયા ? તેનો નિર્ણય થયો નથી.

આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ : આ૦ અભયદેવસૂરિ : આ આચાર્યોનો પરિચય રાજગચ્છપટ્ટાવલીમાં આવી ગયો છે. (જુઓ પૃ. ૪૧૯-૪૨૦.)

આ૦ નન્નસૂરિ : આ આચાર્યને ચિત્તોડનો રાજા અલ્લટ ગુરુ તરીકે માનતો હતો. તેમની આજ્ઞાથી આ૦ **જિનયશે** પોતાનું 'પ્રમાણશાસ્ત્ર' ચિત્તોડની રાજસભામાં વાંચી સાંભળાવ્યું હતું.

આ આચાર્ય મોઢેરાગચ્છના, કોરટાગચ્છના, મલ્લવાદીગચ્છના કે કયા ગચ્છના હતા ? તે તથા તેમના સંબંધી બીજો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

આ૦ મલ્લવાદી (બીજા) :

આ૦ મલ્લવાદી, આ૦ જિનશય, આ૦ યક્ષ* એ ત્રણે ભાઈઓ છે. વિક્રમની દશમી સદીના મલ્લવાદીગચ્છના આચાર્યો છે. તેઓનો પરિચય પ્ર. ૨૩માં આવી ગયો છે. (જુઓ પૃ. ૩૦૬.)

આ૦ ગુણાકરસૂરિ લખે છે કે, આ૦ મલ્લવાદીજી 'ભક્તામર સ્તોત્ર'ના પાઠી હતા, તેમના ચરણના પ્રક્ષાલનજળથી અયોધ્યાના રાજાને વ્યંતરની પીડા દૂર થઈ હતી. (ભક્તામર સ્તોત્ર, શ્લો. ૧૫ની વિવૃતિ.)

આ૦ પાર્શ્વસૂરિ :

આ૦ યક્ષદેવસૂરિ સિદ્ધાંતના પૂરા જ્ઞાતા હતા. તેમના શિષ્ય આ૦ પાર્શ્વસૂરિએ શક સં. ૮૨૧, વિ. સં. ૯૫૬માં ગાંભૂમાં 'વંદિત્તાસૂત્ર'ની ટીકા બનાવી.■

★ આ૦ યક્ષદેવ અનેક થયા છે, જેમ કે :–

૧. ઉપકેશગચ્છના તે નામના ઘણા આચાર્યો (જુઓ પૃ. ૧૭ થી ૨૧), ૨-૩. હારિલવંશના આચાર્ય (પૃ. ૩૭૧, ૩૭૪ અને ૪૨૯), ૪. આ૦ મલ્લવાદી બીજાના ગુરુભાઈ (પૃ. ૩૧૩), ૫. પરમ સૈદ્ધાંતિક આચાર્ય, જેમના શિષ્ય આચાર્ય પાર્શ્વસૂરિ શાકે ૮૨૧માં થયા, ૬. આ૦ સંગમસિંહના પ્રશિષ્ય. (જુઓ પૃ. ૨૫૨.)

■ વંદિત્તાસૂત્રના વૃત્તિકારો-૧. અકલંકદેવસૂરિ, ૨. પાર્શ્વદેવસૂરિ, ૩. જિનેશ્વરસૂરિ, ૪. વિજયસિંહસૂરિ (ચૂર્ણી), ૫. જિનદેવસૂરિ (ભાષ્ય), ૬. ચંદ્રસૂરિ, ૭. તિલકસૂરિ, ૮. દેવેન્દ્રસૂરિ, ૯-૧૦. રત્નશેખરસૂરિ, ૧૧ હર્ષસૂરિ, ૧૨. કુલમંડનસૂરિ વગેરે.

હર્ષપુરીયગચ્છ :

ચિત્તોડના રાજા **અલ્લટરાજે** રાણી **હરિયદેવી**ના નામથી **હર્ષપુર** વસાવ્યું. ત્યાંના જૈન સંઘે આ૦ પ્રિયગ્રંથસૂરિની મજ્ઝિમાશાખાના **પ્રશ્નવાહનકુળ**ના આચાર્યોને અહીં પધરાવ્યા અને ત્યારથી તે કુળ-(ગચ્છ)ના શ્રમણસંઘનું 'હર્ષપુરીયગચ્છ' એવું નામ પડ્યું, જેમાં વિક્રમની બારમી સદીમાં આ૦ વિજયસિંહ થયા છે. તેમના શિષ્ય **અભયદેવસૂરિ**થી રાજા કર્ણદેવના સમયમાં હર્ષપુરીયગચ્છનું **મલધારગચ્છ** નામ પડ્યું. આ ગચ્છની પરંપરાનો વિચ્છેદ થતાં તેની ગાદીએ **તપાગચ્છ**ના શ્રીપૂજો બેસતા હતા.

સાંડેરગચ્છ :

મારવાડના **સાંડેરાવ** ગામથી આ ગચ્છ નીકળ્યો છે. આ ગચ્છ **પ્રાચીન** છે. તે ચૈત્યવાસી ગચ્છ હતો. તેમાં આ૦ યશોભદ્રસૂરિ વગેરે વિદ્યાસંપન્ન અને રાજપૂજિત આચાર્યો થયા છે. તેઓએ ઘણા નવા **જૈનો** બનાવ્યા છે. નવા જૈનો બન્યા પછી ગચ્છ વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. હત્થુંડીગચ્છ આ ગચ્છની શાખા છે. સાંડેરગચ્છ સમય જતાં તપગચ્છમાં ભળી ગયો છે.

સાંડેરગચ્છની **પટ્ટાવલી** આ પ્રમાણે છે :

(૧) આ૦ **ઈશ્વરસૂરિ** તેમને મુંડારાની બદરીદેવી પ્રત્યક્ષ હતી. (૨) મહાપ્રભાવક આ૦ યશોભદ્રસૂરિ. (૩) આ૦ શાલિસૂરિ તેઓ ચૌહાણ-વંશના હતા, સર્વવિદ્યાવિશારદ અને બદરીદેવીથી સેવાતા હતા. સૂરિપદ સં. ૯૭૦. (૪) સુમતિસૂરિ (૫) શાંતિસૂરિ (૬) ઈશ્વરસૂરિ (૭) શાલિસૂરિ સં. ૧૧૮૧. (૮) સુમતિસૂરિ (૯) આ૦ **શાંતિસૂરિ** : તેમણે વિ. સં. ૧૨૨૯માં **શીસોદિઆ ઓસવાળ** બનાવ્યા. (૧૦) **ઈશ્વરસૂરિ** : તેમણે સં. ૧૨૪૫ કે ૧૨૯૧માં મંત્રી યશોવીરે **લુણિગવસહીમાં** કરાવેલ ૩ દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (૧૧) શાલિસૂરિ (૧૨) સુમતિસૂરિ (૧૩) શાંતિસૂરિ (૧૪) ઈશ્વરસૂરિ (૧૫) શાલિસૂરિ (૧૬) સુમતિસૂરિ (૧૭) શાંતિસૂરિ (૧૮) આ૦ ઈશ્વરસૂરિ : તેમનું દીક્ષાનું નામ દેવસુંદર હતું. શેઠ સાયરે નાડલાઈમાં આ૦ યશોભદ્રસૂરિએ લાવેલા ભગવાન **આદિનાથના** પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી, તેનું નામ 'સાયરવસહી' રાખ્યું. આ૦ ઈશ્વરસૂરિએ આ૦ શાંતિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં જ તેમાં વિ. સં. ૧૫૯૭ વૈ. શુ. ૬ શુક્રવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ભ. આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમણે 'જીવવિચાર

વિવરણ ગ્રં. ૨૦૦૦, લલિતાંગ ચરિત્ર યાને રસિકચૂડામણિ સં. ૧૬૬૧ મુ. દશપુર, શ્રીપાળચૌપાઈ, ષડ્‌ભાષા સ્તોત્ર, તેની સ્વોપજ્ઞટીકા, નંદિષેણમુનિગીત, યશોભદ્રસૂરિ પ્રબંધ યાને ફલ્ગુચિંતામણિ, મેદપાટ-સ્તવન-સટીક, સુમિત્રચરિત્ર (સં. ૧૫૮૧ દીવાળી મુ. નાડલાઈ)' વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. (૧૯) આ૦ સુમતિસૂરિ.

સાંડેરગચ્છનાં **જૈન ગોત્રો** આ પ્રમાણે છે – ગુંગલિયા, ભંડારી, ચૂતર, **દુધોરિયા,** ધારોલા, કાંકરેચા, બહોરા, શીસોદિઆ વગેરે ૧૨ ગોત્રો; આ સાંડેરગચ્છની જાતિઓ પણ છે. તે ગચ્છના કોઈ મહાત્મા પોતાની વહી ખરતરગચ્છના મહાત્માને આપી ગયા, ત્યારથી તે મહાત્મા આમાંની કેટલીએક જાતિની **વહી** લખે છે.

સાંડેરગચ્છની ગાદીએ તપાગચ્છના શ્રીપૂજ્યો બેઠા એટલે આ જાતિઓ તપાગચ્છની ઉપાસક છે. શીસોદિઆ ક્ષત્રિયો અને ઓસવાલો સાંડેરગચ્છના ઉપાસક છે. તે માટે દોહરો મળે છે કે–

શીસોદિઆ સંડેસરા, ચઉદસીયા ચૌહાણ;
ચૈત્યવાસીયા ચાવડા, **કુલગુરુ** એહ પ્રમાણ.

આ સિવાય ખાબડિયા, ગંગ, બંબગંગ, દુધોરિયા અને કટોતિયા વગેરે **કદરસાગચ્છના** શ્રાવકો છે. સંભવ છે કે આ ગચ્છ પણ સાંડેરગચ્છની શાખા હશે.

આ૦ યશોભદ્રસૂરિ :

તેમનો વિ. સં. ૯૫૭માં જન્મ, સં. ૯૬૮માં સૂરિપદ, તેમણે સં. ૯૬૯માં મુંડારા અને સાંડેરાવમાં જિનપ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી, સં. ૧૦૧૦ માં ૮૪ વાદ જીત્યા, તેમનું સં. ૧૦૨૯ અથવા સં. ૧૦૩૯માં નાડલાઈમાં સ્વર્ગગમન થયું. તેમનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે :

પીંડવાડા પાસેના **પલાઈ** ગામમાં **પુણ્યસાર** (યશોવીર) વ્યવહારીની પત્ની **ગુણસુંદરી** (સુભદ્રા)એ હિમાલયના સ્વપ્નથી સૂચિત **સુધર્મા** નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. સુધર્મા ૫ વર્ષનો થયો ત્યારે નિશાળે ભણવા બેઠો. એક દિવસે તેણે એક બ્રાહ્મણના **કેશવ** નામના છોકરાનો ખડિયો લીધો ને અકસ્માતે ફૂટી ગયો. સુધર્મા એ બ્રાહ્મણના છોકરાને તેના બદલામાં અનેક ખડિયા બતાવી આપવા લાગ્યો, પણ બ્રાહ્મણના છોકરાએ પોતાનો હતો તે જ ખડિયો લેવાની જીદ પકડી અને એ બંને બાળકો લડી પડ્યાં.

પંડિતે બન્નેને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ કોઈએ માન્યું નહીં. છેવટે **કેશવ** બોલ્યો કે– 'જા હું તારા કપાળમાં કૂર કરંબો ખાઉં તો જ મને સાચો બ્રાહ્મણ જાણજે, નહીં તો મને ભટડો સમજજે.' તરત જ **સુધર્મા** પણ બોલ્યો કે– 'તું પણ આ વાણિયાને જોઈ લેજે, હું મરતાં મરતાં પણ તને તો ઠીક કરીશ.'

આ સમયે સંડેરકગચ્છમાં* **આ૦ ઈશ્વરસૂરિ** વિદ્યમાન હતા. તેમને ૫૦૦ શિષ્યો હતા. પોતે ૬ વર્ષ સુધી વિગઈ છોડી હતી. મુંડારામાં **બદરીદેવી** સાધી હતી. તેમણે બદરીદેવીની સૂચનાથી પલાઈમાં પધારી સુધર્માના માતાપિતાને સમજાવી સંમતિ મેળવી ૬ વર્ષના સુધર્માને **દીક્ષા** આપી, જ્ઞાન આપ્યું, વિદ્યાઓ આપી, અને સમય જતાં યોગ્યતા જોઈ મુંડારામાં જઈ બદરીદેવીને આરાધી મુનિ સુધર્માને સૂરિપદ આપ્યું, પોતાની પાટે સ્થાપી **યશોભદ્રસૂરિ** એવું નામ આપ્યું. યશોભદ્રસૂરિને પણ બદરીદેવી સિદ્ધ થઈ હતી. તેમણે સૂરિપદ મળ્યું ત્યારથી જ જાવજ્જીવ સુધી ૬ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો હતો અને માત્ર ૮ **કોળિયાનો આહાર** લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

આ૦ યશોભદ્રસૂરિને સૂર્યદેવે ત્રણે લોકને બતાવનારી **અંજનગુટિકા** તથા સિદ્ધ મંત્રોવાળી સ્વર્ણાક્ષરની **પોથી** આપી અને તેમના શિષ્ય **બલિભદ્ર** મુનિને પણ કેટલીક વિદ્યાઓ આપી. પછી આ૦ યશોભદ્રસૂરિને ૮ **મહાસિદ્ધિઓ** ઉત્પન્ન થઈ, મંત્રો-યંત્રો સિદ્ધ થયા અને **ગગનગામિની** વિદ્યા પણ સિદ્ધ થઈ. હવે તેઓ હમેશાં પાંચ તીર્થોની યાત્રા કરીને જ આહાર લેતા હતા. સાંડેરાવની પ્રતિષ્ઠામાં ધાર્યા કરતાં વધારે માણસો આવી જવાથી ઘી ખૂટ્યું, એટલે સૂરિજીએ વિદ્યાના બળથી પાલીના **ધનરાજ** શેઠના ઘરેથી ઘી મંગાવી આપ્યું. અહીં ધનરાજ શેઠને જાણ થઈ ત્યારે તેણે પણ એ ઘીના પૈસા લીધા નહીં. આચાર્યમહારાજે **આહડ**માં અલ્લટ રાજાના મંત્રીએ બનાવેલા દેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એક દિવસે **ઉજ્જૈન**માં મહાકાલના દેરાસરમાં દીવાની જ્યોતિથી ચંદરવો બળવા લાગ્યો, તેને આચાર્યશ્રીએ

★ મહેસાણાથી પાટણ અને કંબોઈતીર્થ જતી રેલ્વે લાઈનમાં **મણુંદ** રોડ સ્ટેશન છે, ત્યાંથી દોઢ માઈલ દૂર સંડેર ગામ છે. આ ગામ પણ પ્રાચીન છે. જો કે તે સાંડેરગચ્છનું ઉત્પત્તિ સ્થાન નથી કિન્તુ તેનો **સાંડેરગચ્છ** સાથે સંબંધ હશે, એમ લાગે છે. આ૦ જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સં. ૧૭૪૯માં સંડેર ગામમાં જ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ક્રિયોદ્ધાર કરી સંવેગી માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો.

(પટ્ટાવલી સમુચ્ચય : ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૬.)

આહડમાં રહ્યા રહ્યા જ હોલવી નાખ્યો. તેમણે આહડ, કરહેડા, કવિલાણ, સાંભર અને ભેસરમાં એક જ દિવસે એક જ મુહૂર્તે પ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી. કવિલાણમાં પાણીની ખેંચ પડી તો તેમણે નખ વડે વાસક્ષેપ નાખી, કૂવો પાણીથી ભરી દીધો; જેમાં ઘણા કાળ સુધી પાણી અખૂટ રહ્યું હતું. તેમણે આવા ૯૫ કૂવામાં પાણી ઉત્પન્ન કર્યું હતું. સૂરિમહારાજ એકવાર સં. ૯૯૭ લગભગમાં આહડના ભદ્રશેઠના સંઘ સાથે શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોની યાત્રા માટે ચાલ્યા. વચમાં રાજા સામંતસિંહ ચાવડાએ તેમને પાટણમાં જ રોકી રાખવા માટે પોતાના મહેલમાં બોલાવી કમાડ વાસી પૂરી દીધા. આચાર્ય 'હું જબરદસ્તીથી નહિ રહું' એમ રાજાને જણાવી વિદ્યાના બળથી લઘુરૂપ બનાવી આકાશમાર્ગે ઊડી સંઘમાં જઈ પહોંચ્યા અને પછી તરત જ આચાર્યશ્રીએ માણસ મોકલી રાજાને **ધર્મલાભ** કહાવ્યો. આથી સામંતસિંહ રાજાએ અને મૂળરાજ સોલંકીએ આચાર્યશ્રી પાસે જઈ ''અમે આ ભક્તિ માટે કર્યું હતું, પણ અવજ્ઞા થઈ'' એમ કહી માફી માંગી. અને પોતાનું આયુષ્ય પૂછ્યું. ગુરુમહારાજે ૬ મહિના આયુષ્ય જણાવ્યું અને ધર્મધ્યાન કરવા ઉપદેશ આપ્યો. રસ્તામાં સંઘને પાણીની ખેંચ પડી ત્યારે આચાર્યમહારાજે વિદ્યાના બળથી સૂકું તળાવ પાણીથી ભરી દીધું, સંઘે **શત્રુંજય** મહાતીર્થ તથા **ગિરનાર** તીર્થની યાત્રાઓ કરી. આ સમયે એક **ચોર** ભગવાન નેમિનાથનાં આભૂષણો લઈ આહડ ચાલ્યો ગયો હતો, ગુરુમહારાજે તે ચોરનાં નામ, સ્થાન, નિશાની આપ્યાં અને જ્યારે શેઠના માણસો તેને પકડી લાવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજે તેને મુક્ત કરાવ્યો. સૂરિમહારાજ સંઘ સાથે આહડ ગયા. ત્યાંથી વિહાર કરી નાડલાઈ પધાર્યા અને તેમણે તે ચોમાસું **નાડલાઈમાં** કર્યું.

આ તરફ પેલા બ્રાહ્મણનો છોકરો **કેશવ** જોગી બની જુદી જુદી વિદ્યાઓમાં પારંગત થયો હતો. તે પણ અવારનવાર પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે જોગીએ પોતાની જટાના બે સાપ બનાવી સૂરિમહારાજ પર છોડ્યા, મહારાજે મુહપત્તિના બે કકડા કરી બે નોળીયા બનાવી સાપને નસાડી મૂક્યા. આ ચમત્કાર જોઈને જોગી પણ નાશી ગયો.

જોગીએ એક સાધ્વીજીને ગાંડી બનાવી દીધી. સંઘે યોગી પાસે જઈ સાધ્વીજીને સારી કરવા ખૂબ ખૂબ વિનવણી કરી, પણ તેણે માન્યું નહિ. એટલે સંઘે આચાર્યમહારાજના કહેવા પ્રમાણે એક પૂતળાની આંગળી કાપી

કે તરત જ જોગીની આંગળી કપાઈ નીચે પડી. પછી શ્રાવકોએ કહ્યું કે, જોગી મહારાજ ! જેમ આ આંગળી છેદાઈ ગઈ તેમ તમારા મસ્તકનો પણ છેદ થશે. જોગીએ આ સાંભળી સાધ્વીજીને સારી બનાવી મોકલી દીધી.

જોગીએ એક દિવસે ચૂરણ નાખી જિનપ્રતિમાઓને વિમુખ કરી નાખી. આચાર્યમહારાજે તે યોગીને બેસવાના પાટલા ઉપર જ ખોડી દીધો. એટલે જોગીએ માફી માગી જિનપ્રતિમાઓને સમ્મુખ કરી અને આચાર્યે તેને છૂટો કર્યો.

જોગીએ રાજસભામાં વાદ ચલાવ્યો, આ જ પ્રસંગે જોગીએ મંત્રબળથી તપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આકાશમાર્ગથી લાવી નાડલાઈમાં સ્થાપિત કર્યું છે અને આચાર્યશ્રીએ ભ૦ આદિનાથનું મંદિર વલભી કે ખેડબ્રહ્માથી આકાશમાર્ગે લાવી સ્થાપિત કર્યું છે. આ બન્ને મંદિરો એક જ રાતમાં અહીં આવ્યાં છે અને સવાર થતાં પહેલાં સ્થપાયાં છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ ઘટના વિ. સં. ૯૯૬થી ૧૦૧૦ સુધીમાં બની છે.

અંતે જોગીએ છેલ્લો દાવ માંડ્યો, એટલે કે છળ કરવાનો વિચાર કર્યો. નાડલાઈમાં ભગવાન આદીશ્વરના દેરાસરમાં બલિનો વિધિ ચાલતો હતો, ત્યારે તે ગોરખ સાધુ બની ભિક્ષા માગવા આવ્યો. સંઘે તેને ભિક્ષા આપી ત્યારે યશોભદ્રસૂરિ જાગ્યા. ગુરુજીએ ''પોતાનું આયુષ્ય ૬ મહિનાનું છે'' એમ જાણી સંઘને કહ્યું કે, ''આજથી છઠ્ઠે મહિને મારું મૃત્યુ છે, મારા માથામાં જે મણિ છે, તે આ જોગી અગ્નિસંસ્કાર સમયે ઉત્પાતો ઊભા કરી લેવા ચાહશે, તમે સાવધાન રહેજો. તે માથાના મણિને મારી કરોડમાંથી જુદો પાડી મારા દેહનો સંસ્કાર કરજો, પણ તેને મણિ લેવા દેશો નહિ.'' આચાર્યમહારાજ છઠ્ઠે મહિને સ્વર્ગે ગયા ત્યારે જોગીએ પણ મણિ લેવા માટે પૂરી તકેદારી રાખી હતી, પણ શ્રાવકોએ ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણે માથામાંથી મણિ જુદો પાડ્યો કે શબ્દ થયો, જેને સાંભળતાં જ જોગીનું હૃદય ફાટી ગયું અને તે મૃત્યુ પામ્યો.

આચાર્યમહારાજનું અગ્નિસંસ્કાર સ્થાન શિલા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, જ્યાં ઘણા યાત્રિકો આવી ફૂલ ચડાવે છે તથા માનતા માને છે. નાડલાઈનું આ સ્થાન પરચાપૂરક મનાય છે.

આ આચાર્યને આ૦ શાંતિસૂરિ, આ૦ બલિભદ્રસૂરિ, ખીમઋષિ વગેરે અનેક શિષ્યો તથા સુમતિસૂરિ, કૃષ્ણઋષિ, આ૦ પૂર્ણભદ્રસૂરિ વગેરે અનેક પ્રશિષ્યો થયા છે.

આ૦ બલિભદ્રસૂરિ :

તેઓ સાંડેરગચ્છના આ૦ **યશોભદ્રસૂરિ**ના મુખ્ય શિષ્ય હતા. આ૦ **યશોભદ્રસૂરિ** પાલીમાં પધાર્યા હતા ત્યારે એક દિવસે સ્થંડિલ જતાં વરસાદ થયો એટલે આચાર્યમહારાજ સૂર્ય મંદિરમાં જઈ ઊભા. સૂર્યદેવે પ્રસન્ન થઈ તેમને **મંત્રપોથી** આપી, જેમાં સર્વ દર્શન, દિવ્યદૃષ્ટિ, સ્વર્ણસિદ્ધિ, રૌપ્યસિદ્ધિ, નગરસ્થાપના, પરકાયપ્રવેશ, આકાશગમન ઇત્યાદિ અનેક **વિદ્યાઓ** હતી. આચાર્યમહારાજે ઉપાશ્રયે જઈ તે પોથી વાંચી પોતાના શિષ્ય **બલિભદ્ર** મુનિ સાથે પાછી મોકલી; પરંતુ બલિભદ્ર મુનિએ રસ્તામાં જ તેનાં પાનાં ચોરી લીધાં અને પોથી સૂર્યદેવને આપી. સાથોસાથ તે ચોરેલાં પાનાં પણ કુદરતી રીતે જ ગૂમ થઈ ગયાં, આથી બલિભદ્ર મુનિએ ખસિયાણા પડી જઈ સૂર્યદેવ પાસે આવી, પોતાની ભૂલ સ્વીકારી વિદ્યાનાં પાનાં માગ્યાં, અને સૂર્યદેવે પણ ''આચાર્યના જ શિષ્ય છે'' એવા પ્રેમથી બલિભદ્ર મુનિને તે પાનાં આપ્યાં. બલભદ્ર મુનિએ એક દિવસે લીંડીઓનું **સોનું** બનાવ્યું. આ૦ યશોભદ્રસૂરિએ આ વાત જાણી તેથી તેમને અલગ રહેવાની આજ્ઞા કરી અને ચૌહાણવંશી **શાલિભદ્રસૂરિ**ને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. બલિભદ્ર મુનિ પર્વતની ગુફાઓમાં ચાલ્યા ગયા અને આકરી તપસ્યા કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં તેમને અનેક **વિદ્યાઓ** સિદ્ધ થઈ.

આ અવસરે **સોરઠમાં** રા' રાજાઓનું રાજ્ય હતું. ઇતિહાસ કહે છે કે– વિ. સં. ૯૧૬માં રા'ખેંગાર અને મૂળરાજ સોલંકીના રાજ્યકાળમાં રા' **ગ્રહરિપુ** સોરઠના રાજાઓ હતા. તેઓ લૂટફાટ, ચોરી, ચાંચિયાગીરી અને વ્યભિચારને માર્ગે ઊતરી ગયા હતા. તેઓ સમુદ્રે જતાં વ્યાપારી વહાણોને, તેમજ **ગિરનાર** તીર્થ તથા **પ્રભાસપાટણ** તીર્થના જૈન-શૈવ યાત્રિકોને લૂટતા હતા. સ્ત્રીઓની લાજ લેતા હતા, જુગાર રમતા હતા, દારુ પીતા હતા અને શિકાર ખેલતા હતા. ક.સ. આ૦ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ 'દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય'માં આ રાજાઓના પાશવી જીવનનો વાસ્તવિક ચિતાર આપ્યો છે. કચ્છનો રાવ અને સિંધના મ્લેચ્છો તેના સાગરીતો હતા. મૂળરાજ સોલંકીએ સોરઠ પર ચઢાઈ કરી, તે પાશવી નીતિનો અંત આણ્યો હતો

અને પછી રા'માંડલિકના સમયે આવી જ ભૂલના પરિણામે રા'ના રાજ્યવંશનો સમૂળો નાશ થયો હતો.

વિક્રમની દશમી સદીના ઉત્તર ભાગમાં સોરઠનો રાજા રા'ખેંગાર તે જ કોટિનો રાજા હતો. તે યાત્રિક સંઘ શક્તિશાળી હોય તો બૌદ્ધધર્મીનો સ્વાંગ સજીને પણ ધર્મ સંઘર્ષણના બાના નીચે યાત્રિકોને રંજાડતો હતો.

એકવાર એક જૈનસંઘ શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરીને જૂનાગઢ આવ્યો. સંઘપતિ ધનાઢ્ય અને ધર્મપ્રેમી હતો, તેની ચોકીની વ્યવસ્થા મજબૂત હતી. રા'ખેંગાર તેને લૂંટી શકે તેમ હતું જ નહીં, એટલે રા'એ તેની પાસેથી પૈસા પડાવવા માટે એક નવો જ પેંતરો રચ્યો, અને જૂનાગઢ આવેલ જૈનસંઘને કહ્યું કે–

''તમો બૌદ્ધ થશો તો જ ગિરનારની યાત્રા કરી શકશો, અન્યથા નહીં.'' આ સાંબળી સંઘ વિમાસણમાં પડી ગયો પરંતુ સાથોસાથ સંઘે એ પણ નિશ્ચય કરી લીધો કે– ''સંઘે અહીંની યાત્રા કર્યા સિવાય પાછા જવું નહીં, યાત્રા કરીને જ જવું.'' સંઘને ત્યાં એમ ને એમ ૧૨ વર્ષો વીતી ગયાં. એક દિવસે અંબિકા દેવીએ શ્રીસંઘને જણાવ્યું કે– આ૦ યશોભદ્રસૂરિ કે વિદ્યાધારી બલિભદ્ર મુનિ અહીં આવી પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવે આ તીર્થને પોતાનું બનાવે, તો જ તમે યાત્રા કરી શકો તેમ છો.

સંઘે ખેપિયો મોકલી પત્ર લખી આપી બલિભદ્ર મુનિને અહીં પધારવા વિનતિ કરી. એટલે બલિભદ્ર મુનિ આકાશમાર્ગે જૂનાગઢ આવ્યા. તેમણે પ્રથમ રાજા પાસે જઈ ન્યાય માર્ગે ચાલવા ઉપદેશ આપ્યો. રા'એ ક્રોધિત થઈ તે મુનિનો તિરસ્કાર કર્યો અને બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવા જણાવ્યું. મુનિજી અડદના દાણા મંત્રી રાણી તરફ ફેંકી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. રાણી તરફડિયાં મારી બળું બળું કરતી નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગઈ. રાજાએ બૌદ્ધાચાર્યને બોલાવી રાણીને ઠીક કરવા વિનંતિ કરી પણ તેની કંઈ કારી ચાલી નહીં. રાજાએ આખા સંઘનો નાશ કરવા સૈન્ય તૈયાર કર્યું પણ મંત્રી તે દરમિયાનમાં મુનિજી પાસે જઈ પહોંચ્યો અને મુનિની એકીસાથે હજારો સૈનિકોનો નાશ કરવાની અને એકીસાથે હજારો મરેલાઓને ઊભા કરવાની અદ્‌ભુત વિદ્યા જોઈ તે રા' પાસે આવ્યો. રા'ને ઠંડો પાડી આ ઋષિને પ્રસન્ન કરવામાં જ લાભ છે; એમ સમજાવી, માફી માગવાની વ્યવસ્થા કરી.

રાજા તરફથી મંત્રીએ માફી માગી અને મુનિજીના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી રાણી સાજી થઈ ગઈ. તરત જ રા'ખેંગારે પણ આ તીર્થ

જૈનોને પાછું સોંપ્યું અને શ્રીસંઘે ગિરનારની યાત્રા કરી ભ. **નેમિનાથ**ની પૂજા કરી.

ત્યાર પછી બલિભદ્ર મુનિ ત્યાંથી વિહાર કરી પાલી, નાડોલ થઈ **હત્થુંડી** (હસ્તિકુંડી) પધાર્યા, તેમણે ત્યાં રહ્યા જ મેવાડના રાણા અલ્લટની વિનતિથી આહટ નગરમાં રાણીના રેવતીદોષને શમાવ્યો. આથી અલ્લટ રાજાએ મુનિજીને આહટ લઈ જઈ મોટો મહોત્સવ કર્યો અને અર્ધું રાજ્ય દેવા તૈયારી કરી પણ મુનિજીએ મુનિધર્મ સમજાવી રાજ્ય લેવાની ના કહી અને સાથોસાથ જણાવ્યું કે– ''જો તમે કરી શકો તો એક કામ કરો કે આ૦ શાલિભદ્રસૂરિ મને અર્ધો ભાગ આપે.''

રાજા **અલ્લટરાજે** આ૦ શાલિભદ્રસૂરિને મહોત્સવથી આહડમાં પધરાવ્યા. રાજાએ તેમને વિનંતિ કરી કે– ''બલિભદ્રમુનિ તમારા ગુરુભાઈ છે, માટે તેમને ગુરુપાટનો અર્ધો ભાગ આપો.''

આ૦ શાલિભદ્રસૂરિએ સૌમ્યતાથી ઉત્તર આપ્યો કે–

''રાજન્ ! રાજા ભાઈઓને ભાગ આપતો નથી, લોકો ભાઈઓને સરખો ભાગ આપે છે. ધર્માચાર્યોમાં પણ રાજનીતિ પ્રવર્તે છે, એટલે ગુરુનો સર્વ હક્ક પટ્ટધરને જ મળે છે.''

રાજાએ આ વાતને ન્યાયરૂપે સ્વીકારી લીધી એટલે હવે રાજાએ પોતે જ બલિભદ્ર મુનિને **વાસુદેવસૂરિ** એવું નામ આપી **આચાર્ય પદવી** આપી અને તેમને નવા શ્રાવકો કરી આપ્યા. (વિ. સં. ૯૭૩ લગભગ.)

આ૦ વાસુદેવસૂરિએ હત્થુંડીમાં જઈ ત્યાંના રાઠોડ રાજા **વિદગ્ધરાજ**ને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મી બનાવ્યો.

રાજાએ પણ હત્થુંડીમાં વિશાળ **જિનચૈત્ય** બનાવી તેમાં સં. ૯૭૩ ના શુચિ મહિનામાં ઉક્ત સૂરિના હાથે ભગવાન **શ્રીઋષભદેવ**ની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેની પૂજા માટે અને આચાર્યશ્રીના જ્ઞાનભંડાર માટે ખેતી તથા વ્યાપાર ઉપર જુદા જુદા લાગાઓ નાખી કાયમી **દાનશાસન** કરી આપ્યું. ત્યાર બાદ તેના પુત્ર રાજા **મમ્મટરાજે** આ૦ વાસુદેવસૂરિને બીજું **દાનશાસન** કરી આપ્યું.

આ૦ વાસુદેવસૂરિનું બીજું નામ કેશવસૂરિ છે. તેમનાથી હત્થુંડીગચ્છ નીકળ્યો, જેનું સંસ્કૃત નામ **હસ્તિકુંડીગચ્છ** છે.

હત્થુંડીગચ્છ (હસ્તિકુંડીગચ્છ) :

આ૦ વાસુદેવસૂરિથી હત્થુંડીગચ્છ નીકળ્યો. તેની પરંપરા ત્રણ રીતે મળે છે, તે આ પ્રમાણે–

એક : (૧) આ૦ વાસુદેવસૂરિ – સં. ૯૯૬માં વિદ્યમાન હતા. (૨) આ૦ શાલિભદ્રસૂરિ – સં. ૧૦૫૩માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ રૂપાળા, તેજસ્વી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, ગુણવાન અને વિખ્યાત કીર્તિવાળા હતા. તેમને તે સમયના ઘણા રાજાઓ માનતા હતા. (શ્લો. ૨૭થી ૩૨.)

બે : (૧) આ૦ વાસુદેવ (૨) આ૦ પૂર્ણચંદ્ર (૩) આ૦ દેવસૂરિ (સુરાચાર્ય) (૪) આ૦ બલિભદ્રસૂરિ.

ત્રણ : (૧) આ૦ વાસુદેવ (૨) આ૦ પૂર્ણચંદ્ર (૩) આ૦ વીર (૪) આ૦ દેવ (આ૦ સુર).

હત્થુંડીગચ્છના **શ્રાવકો** બાલી, સાદડી, સાંડેરાવ, મેવાડ વગેરેમાં ચાલ્યા ગયા છે જે આજે હત્થુંડિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

ખિમઋષિ :

ચિત્તોડ પાસે **વડગામમાં બોહા** નામનો ઘી-તેલનો વ્યાપારી હતો. તે બહુ ગરીબ હતો. તેને એક દિવસે ઠેસ વાગતાં પડી ગયો અને કુંડલીમાંથી ઘી ઢોળાઈ ગયું. ગામવાળાએ તેને મદદ કરી ઘી અપાવ્યું. તે પણ ઠેસ વાગી પડી જતાં ફરી વાર ઢોળાઈ ગયું એટલે તેને **કર્મની** વિચિત્રતા ઉપર ખૂબ જ વિચાર આવ્યો. એ પછી તે કોઈ એક દિવસે ગચ્છના આચાર્ય **યશોભદ્રસૂરિ** પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેમના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો અને વૈરાગ્ય થતાં જૈન **મુનિ** પણ બન્યો. આ બોહા મુનિએ ગુરુની આજ્ઞા લઈ અવંતી પાસે ધામણઉદ્ર ગામના તળાવની પાળ પાસેના જંગલમાં જઈ ધ્યાન જમાવ્યું અને બ્રાહ્મણ છોકરાઓના મારકૂટ વગેરે ઉપસર્ગો સહી **ક્ષમાધર્મ** કેળવ્યો. પણ ત્યાંના અધિષ્ઠાયક દેવે તે છોકરાઓને એટલા લોહી વમતા કરી મૂક્યા, કે તેમના માબાપોએ આવી માફી માગી, ઋષિના ચરણનું પાણી લઈ છાંટ્યું ત્યારે જ તે છોકરાઓ સાજા થયા. પછી બ્રાહ્મણોએ એ મુનિની સામે દ્રવ્ય મૂક્યું, પણ મુનિએ લીધું નહીં; એટલે લોકોએ તેને **જીર્ણોદ્ધાર**માં લગાવ્યું. આ રીતે મોટા સહનશીલ તથા ત્યાગી હોવાના કારણે લોકોએ બોહા ઋષિનું બીજું નામ **ખિમઋષિ** પાડ્યું. હવે તેમણે વિશેષતઃ નિર્જન ગિરિગુફાઓમાં જ વસવાટ રાખ્યો અને આકરી તપસ્યા તથા

અભિગ્રહો શરૂ કર્યા. તેમનો પહેલો **અભિગ્રહ** એવો હતો કે 'ધારાપતિ મુંજનો નાનો ભાઈ **સિંધુલ** નામે છે, તેની પાસે રહેનારો રાવ **કૃષ્ણ** નાહેલો હોય, છૂટા કેશ વાળો હોય, ઉદ્વિગ્ન મનવાળો હોય અને એ સ્થિતિમાં એ ૨૧ પુલ્લા આપે તો **ખિમઋષિ** પારણું કરે.' ૩ મહિના અને ૮ દિવસના ઉપવાસ થયા પછી કુદરતી રીતે જ તે અભિગ્રહ પૂરો થયો. રાવ **કૃષ્ણે** પણ પોતાનું ટૂંકું આયુષ્ય જાણી ખિમઋષિ પાસે **દીક્ષા** લીધી, જેનું નામ **કૃષ્ણ ઋષિ** પાડ્યું. તેઓ ૬ મહિનાનું ચારિત્ર પાળી સ્વર્ગે ગયા. બીજો અભિગ્રહ એવો હતો કે–'સિંધુલનો **હાથી** મદમાં આવી પોતાની સૂંઢ વડે ૫ લાડવા વહોરાવે તો ખિમઋષિ પારણું કરે.' ૫ મહિના અને ૧૮ દિવસે આ અભિગ્રહ પણ પૂરો થયો. વળી એવો **અભિગ્રહ** કર્યો કે– 'સાસુ સાથે લઢેલી વિધવા **બ્રાહ્મણી** બે ગામની વચમાં પૂરણપોળી આપે તો ખિમઋષિ પારણું કરે.' આ અભિગ્રહ પણ ઘણા દિવસો પછી પૂરો થયો, અને દેવોએ કુસુમવૃષ્ટિ કરી. એકવાર **ધારા**માં મંદોન્મત **સાંઢે** ગોળ વહોરાવ્યો અને તે ગામના વ્યાપારીએ વધેલા ગોળના પૈસાથી **જિનાલય** બનાવી તેમાં ભ. પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી, જે મંદિર **ગુડપીંડ**ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. એકવાર ભાદરવામાં **વાંદરા**એ આંબાનો રસ વહોરાવી પારણું કરાવ્યું. એકવાર ધારા રાજ્યના દરેક **હાથી** ગાંડા થઈ ગયા હતા, તે ખિમઋષિનું ચરણોદક છાંટવાથી સાજા થઈ ગયા તેથી રાજાએ એક **ગુરુમંદિર** બનાવ્યું અને તેમાં ખિમઋષિની ચરણપાદુકાની સ્થાપના કરી. ધનરાજ શેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મરી ગયો હતો. ઋષિએ પાણી છાંટવાથી તે જીવતો થયો, આથી શેઠે સપરિવાર શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ઋષિજી ચિત્તોડમાં ગુરુ પાસે વિચરવા લાગ્યા. તેમણે કુલ ૮૪ અભિગ્રહો લીધા હતા, જે દરેક પૂર્ણ થયા હતા.

ખિમઋષિએ ૩૦ વર્ષે દીક્ષા, ૭ વર્ષ સુધી ગુરુસેવા, ૫૩ વર્ષો સુધી તપસ્યા તથા અભિગ્રહગ્રહણ, અને ૯૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન કર્યું.

કૃષ્ણઋષિ :

તે ધારાનગરીના યુવરાજ **સિંધુલ**નો માનીતો **રાવત** હતો. તેણે તપસ્વી ખિમઋષિ પાસે **દીક્ષા** લીધી. આ સમયે આકાશમાંથી કુસુમવૃષ્ટિ થઈ હતી. **કૃષ્ણઋષિ** ૭ મહિનાનું ચારિત્ર પાળી સ્વર્ગે ગયા.

આ૦ વીરસૂરિજી :

આ સૂરિજી મહાપ્રતાપી મંત્રવાદી થયા છે. તેમણે ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ,

તપ અને ઉજ્જ્વલ ચારિત્રના પ્રતાપે જૈન શાસનને દીપાવ્યું હતું. તેમનું જન્મસ્થાન **ભિન્નમાલ નગર**, તેમના પિતાનું નામ શેઠ **શિવનાગ**, માતાનું નામ **પૂર્ણલતા** અને તેમનું પોતાનું નામ **વીરકુમાર** હતું. આ સમયે ભિન્નમાલમાં ધૂમરાજનો વંશજ **દેવરાજ** રાજ્ય કરતો હતો.

શેઠ શિવનાગે ધરણેંદ્રની આરાધના કરી હતી, જેથી ધરણરાજે તેમને વરદાન આપ્યું હતું કે – ''તું ગમે તેવા ઝેરી નાગનું ઝેર ઉતારી શકીશ.'' શિવનાગ શેઠ નાગકુલોનાં વિષને ફૂંક મારીને કે હાથ અડાડીને ઉતારી નાંખતો હતો. શેઠે મંત્રરચના યુક્ત સ્તવન બનાવ્યું હતું, જે **ધરણોરગેન્દ્ર** સ્તોત્ર રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, અને જે સ્મરણ માત્રથી ઉપદ્રવને હરતું હતું.

શેઠ શિવનાગ કોટિધ્વજ કરોડોનો આસામી હતો. તેણે પોતાના પુત્ર વીરકુમારને મોટા વ્યવહારીઓની ૭ કન્યાઓ પરણાવી હતી. વીરકુમારે પિતાજીનો બધો ભાર ઉઠાવ્યો હતો, ત્યાં પિતાનું મૃત્યુ થયું. આથી વીરકુમારને બહુ જ આઘાત થયો અને વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો. વીરકુમાર ત્યારથી દરેક પર્વોમાં **સાચોરમાં** વિરાજમાન **વીરપ્રભુનાં** દર્શન કરવા જવા લાગ્યો.

એકવાર તે તથા તેનો સાળો બંને સાચોરમાં મહાવીર પ્રભુનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. પાછા વળતાં તેમને ચોરોએ ઘેરી લીધા, તેમાંથી સાળો ચોરોની દૃષ્ટિ બચાવીને ભાગી છૂટ્યો, અને ભિન્નમાલ પહોંચ્યો. તેને વીરકુમારની માતાએ પૂછ્યું, વીરકુમાર ક્યાં છે ? સાળાએ મજાકમાં કહ્યું કે, ''એમને તો ચોરોએ પકડ્યા છે અને મારી નાખ્યા છે.'' આ સાંભળતાં જ પુત્રવત્સલ માતા અતિશય આઘાતથી ત્યાં જ મૃત્યુ પામી.

થોડીવાર પછી ચોરોએ પુણ્યોદયથી વીરકુમારને છોડી દીધો, એટલે તે દોડતો દોડતો ઘરે આવ્યો, ત્યાં માતાને મૃત્યુ પામેલી જોઈ પૂછ્યું– આવું કેમ બન્યું ? વીરકુમારને યથાસ્થિત વસ્તુનું જ્ઞાન થયું. એટલે તેણે પોતાના સાળાને ઠપકો આપ્યો : ભલા માણસ ! મશ્કરીની પણ હદ હોય છે. સાળાને પણ આવી મશ્કરી માટે પારાવાર દુઃખ થયું. વીરકુમારને માતાના મૃત્યુથી દુઃખ થયું અને વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો. તેણે પોતાની સ્ત્રીઓને એકેક કોટિ ધન આપી બાકીનું ધન સંઘભક્તિ અને જિનચૈત્યોમાં વાપર્યું અને ગૃહસ્થવેશે જ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી સાચોર જઈ ધર્મની આરાધના શરૂ કરી, અટ્ઠાઈ તપ કરી પારણું કર્યું અને ૬ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો. પછી તે ત્યાં પૌષધમાં રહેતો હતો અને પ્રાસુક આહાર લેતો હતો, રાતે નગરની બહાર જઈ કાયોત્સર્ગ કરતો હતો અને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચના

ઉપસર્ગો સહન કરતો હતો. તે ત્યાં તીવ્ર તપ તપતાં એક તીર્થ સમાન પવિત્રતાનું ધામ થઈ પડ્યો.

એકવાર સંધ્યા સમયે તે નગર બહાર કાયોત્સર્ગ ભૂમિએ જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં પરમ કલ્યાણમૂર્તિ, ચારિત્રનો સાક્ષાત્ અવતાર હોય એવા ૧૦૦ વર્ષના વયોવૃદ્ધ આ૦ **વિમલગણિ**ને આવતા જોયા. તેઓશ્રી મથુરા નગરીથી આવતા હતા અને સિદ્ધગિરિ તરફ જવાના હતા.

વીરકુમારે મહારાજને નમસ્કાર કર્યા. ગુરુજીએ **ધર્મલાભ** આપ્યો અને પૂછ્યું– હે વત્સ ! અત્યારે અકાળે તું ક્યાં જાય છે ?

વીરકુમારે કહ્યું– અહીં નગર બહાર કાયોત્સર્ગ કરવા જાઉં છું.

ગુરુજી બોલ્યા– અમે તારા અતિથિ છીએ, તને **અંગવિદ્યા**નો આમ્નાય આપી અંત સમય સાધવા **શત્રુંજય** તીર્થ પર જવાના છીએ.

વીરકુમાર બોલ્યો– પ્રભુ ! આપની મારા પર કૃપા થઈ.

વીરકુમારે ગુરુજીને ઉપાશ્રય બતાવ્યો અને રાત્રે ગુરુજી પાસે જ રહી ખૂબ ભક્તિ કરી.

ગુરુજીએ કહ્યું કે– વત્સ ! તું નિષ્કપટ ભાવથી અંગવિદ્યા શીખ કે જે શ્રુતજ્ઞાનના બળે તું શાસનમાં **પ્રભાવક** થઈશ.

વીરકુમાર બોલ્યો– પ્રભો ! ગૃહસ્થને સિદ્ધાંતની વાચના કેમ અપાય ? વળી મને જ્ઞાન ચડતું નથી.

ગુરુજી બોલ્યા– વત્સ ! હું તો હવે પરભવનો પથિક છું. તું અંગવિદ્યા શીખ, તને આવડશે. એક પુસ્તક **થરાદનગરના** શ્રીઋષભદેવના ચૈત્યમાં **શુકનાસા**ના સ્થાનમાં છે, તેને લઈને તું વાંચજે, તને અવશ્ય આવડશે.

પછી વીરકુમારે ગુરુમહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી. ગુરુજીએ ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી ગ્રંથનો આમ્નાય બતાવ્યો. આ૦ **વિમલગણિ** ત્યાંથી વિહાર કરી વિમલાચલ તીર્થમાં ગયા અને ભ૦ ઋષભદેવ પ્રભુને નમી અનશન સ્વીકારી સ્વર્ગે પધાર્યા.

વીરમુનિ ગુરુજીની આજ્ઞા મુજબ થરાદનગર ગયા. તેમણે શ્રાવકો પાસેથી પુસ્તક મેળવ્યું અને ગણિવિદ્યાની સાથે **અંગવિદ્યા**નો અભ્યાસ કર્યો. તે તેના પ્રભાવથી ઉગ્ર તપસ્વી અને મહાન શક્તિસંપન્ન વિદ્વાન થયા. વળી પુણ્યયોગે એમને **શિષ્ય-પરિવાર** પણ થયો અને **વીરગણિજી**એ અજ્ઞજનોને પ્રતિબોધ આપવાનો નિયમ ધારણ કર્યો.

વીરગણિજી ત્યાંથી વિહાર કરી અણહિલપુર જતા હતા, વચમાં થરા ગામ આવ્યું. ત્યાં **વલહીનાથ** વ્યંતરનું મોટું સ્થાન હતું, જે વ્યંતરનું બીજું નામ **વિરૂપાક્ષ** હતું.

આ યક્ષ જે કોઈ માણસ મંદિરમાં સૂએ તેને ક્રોધથી મારી નાખતો હતો. લોકોએ વાર્યા છતાંયે **વીરગણિ** એ મંદિરમાં જ રાત રહ્યા અને ડાા હાથનો કુંડ કરી ધ્યાન લગાવીને બેઠા. રાતે વિરૂપાનાથે વીરગણિને ડરાવવા ભયંકર ઉપદ્રવો કર્યા, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઘણા ઘણા ઉપસર્ગો કર્યા, પરંતુ વીરગણિજી મેરુની જેમ અચલ, અડગ અને દૃઢ રહ્યા. આખરે યક્ષે થાકી હારીને કહ્યું કે– '' મેં આજ સુધી ઘણા દેવો અને માનવોનો માનભંગ કર્યો છે. તમે જ એક એવા પ્રતાપી સાધુપુરુષ છો કે મારાથી લેશ પણ ડગ્યા નથી, ડર્યા નથી અને ધ્યાનમાં જ અચળ રહ્યા છો.

''મારા નમસ્કારથી ડક્કરી (ડાકોર)ના ભીમનાથ મહાદેવનું **શિવલિંગ** ફાટ્યું છે. ત્યાંના રાજાની વિનંતિથી મેં તેને સાધી આપ્યું છે, જે આજ સુધી એવું જ પૂજાય છે.''

''મેં મહાબોધનગરમાં બૌદ્ધ સાધુઓને જીતીને તેઓના ૫૦૦ મઠો તોડી નાખ્યા.''

મહાકાલ તો મારા ભયથી ડરી ખૂણામાં સંતાઈ ગયો છે.

''હું સોમનાથને જીતવા જતો હતો ત્યાં એ બ્રાહ્મણના વેશે આવી, મને વચનબદ્ધ કરી અહીં સ્થિર રહેવા વિનવી ગયો કે, 'સોમનાથની યાત્રા તેની જ પૂર્ણ કહેવાય કે જે અહીં આપના દર્શન કરીને જાય અને જો કોઈ તેમ ન કરે તો તેની યાત્રા અધૂરી જ કહેવાય.' પરંતુ ઓ મહાભાગી ! તમે શ્વેતામ્બર જૈનગુરુજી જ મને એક જીતનારા મળ્યા. હું આપના તપ, ત્યાગ, ચારિત્ર, દૃઢશ્રદ્ધા અને ધ્યાનની એકાગ્રતાથી પ્રસન્ન થયો છું. આપ મારી પાસે કંઈ પણ માગો.''

ગુરુજીએ માગવાની ના જ પાડી. આખરે એના બહુ જ આગ્રહથી કહ્યું કે, ''તું જીવોને **અભયદાન** આપ.''

વિરૂપાનાથે કહ્યું : ''ભગવાન ! આપની વાત તદ્દન વ્યાજબી છે અને સાચી છે પરંતુ મારો પરિવાર માને તેમ નથી; છતાંયે આપની આજ્ઞાથી હું એ સ્વીકારું છું કે આ મંદિરમાં કદી પણ જીવહિંસા નહિ થાય.''

વીરગણિજી બોલ્યા : ''આ વાત ગૂર્જરેશ્વરની સમક્ષ નક્કી થવી જોઈએ કે એ મર્યાદા **यावच्चंद्र-दिवाकरौ** કાયમ રહે.''

યક્ષે તે કબૂલ્યું અને વચન આપ્યું.

વીરગણિજી ત્યાંથી પાટણ પધાર્યા. ગુજરાતના યુવરાજ ચામુંડરાયે ગુરુજીનો સત્કાર કર્યો અને યક્ષની આજ્ઞા મુજબ એ મંદિરમાં જીવહિંસા સર્વથા બંધ થશે, એમ કબૂલ કર્યું અને થરાના વલહીનાથના મંદિરમાં કદાપિ જીવહિંસા ન થાય તેવું શાસન પણ કરી આપ્યું.

યુવરાજે ગુરુજીને ફરી એક વાર પાટણ બોલાવી પધરાવ્યા હતા. વીરગણિજીએ પણ પાટણની જનતાને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો હતો. ત્યાર પછી રાજગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિજીએ તેમને પાટણમાં જ મોટા ઉત્સવપૂર્વક સંઘ સમક્ષ આચાર્યપદવી આપી હતી.

ત્યાં વલહીનાથ યક્ષ અનુરાગથી આ૦ વીરસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં આવતો અને ભક્તિથી વ્યાખ્યાન સાંભળતો હતો. તેમજ ક્રીડાપ્રિય હોવાથી સુલક્ષણ મનુષ્યના દેહમાં આવી પીડા ઉપજાવ્યા સિવાય ક્રીડા કરતો હતો. સૂરિજીએ તેને નિષેધ કરતાં સમજાવ્યું કે, ''તારો વિનોદ બધા સહન નથી કરી શકતા માટે હવે તું આવો વિનોદ ન કર.'' ગુરુનું કહ્યું યક્ષરાજે માન્યું.

યક્ષે એક દિવસે ગુરુજીને કહ્યું કે– મને ફળ મળે અને આપને પણ લાભ થાય તેવું કાર્ય બતાવો. સૂરિજીએ પૂછ્યું– જિનમંદિરોથી શોભતા **અષ્ટાપદ** પર્વત ઉપર જવાની તારી શક્તિ છે ?

યક્ષરાજ બોલ્યા : ગુરુજી ! તેવી શક્તિ તો છે, પરંતુ ત્યાંના વ્યંતરો એવા બળવાળા છે કે હું તેઓનું તેજ ઝીલી શકતો નથી. તેમ છતાં આપને ત્યાં પધારવું જ હોય તો હું ત્યાં આપને લઈ જઈને એક પહોર રહી શકીશ. તે દરમિયાનમાં આપે ત્યાં દર્શન કરી લેવાં જોઈશે. આથી વધારે ત્યાં રહેશો તો પાછા નહીં આવી શકો.

સૂરિજીએ કબૂલ કર્યું કે આપણે ત્યાં ૧ પહોરથી વધુ નહીં રોકાઈએ એટલે યક્ષ બળદનું રૂપ લઈ ત્યાં હાજર થયો; સૂરિજી તેની ઉપર ચડી બેઠા, ત્યારે ગુરુજીએ માથા ઉપર વસ્ત્ર બાંધી લીધું હતું. સૂરિજી ક્ષણવારમાં જ અષ્ટાપદજીના મંદિર પાસે જઈ ઊતર્યા પરંતુ આચાર્યશ્રીએ દેવતાઓના તેજને સહન ન કરી શકવાથી દરવાજા પાસેની પૂતળીની પાછળ રહી

મહાતીર્થનાં દર્શન કર્યાં. ભરત ચક્રવર્તીએ વર્ણ અને માપ અનુસાર બનાવેલી ચોવીસ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને નમસ્કાર કર્યા અને પછી ત્યાંની નિશાની રૂપે દેવતાઓએ ચઢાવેલા ચોખામાંથી પાંચ-છ દાણા લઈ લીધા. સૂરિજી યાત્રા માટે રાતના પહેલા પહોરે ચાલ્યા હતા અને બીજા પહોરની એક ઘડી જતાં ઉપાશ્રયે આવી ગયા હતા.

ઉપાશ્રય દૈવી અક્ષતની સુગંધથી સુગંધિત થઈ ગયો. મુનિઓએ આનું કારણ પૂછવાથી સૂરિજીએ મુનિઓને કહ્યું કે– ''અષ્ટાપદ પર્વત પરના દેવાધિદેવોને વંદન કરો.'' પછી બધી વાત કહી અને ત્યાંથી લાવેલા ચોખા બતાવ્યા. શ્રીસંઘને પણ આ સમાચાર મળ્યા, શ્રીસંઘે રાજાને પણ આ શુભ સમાચાર પહોંચાડ્યા. રાજા પોતે ત્યાં આવ્યો. સૂરિજીએ તેમને અષ્ટાપદ ગિરિરાજ, ત્યાંનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓનું યથાર્થ વર્ણન કરવા સાથે ત્યાંથી લાવેલા દેવતાઈ ચોખા બતાવ્યા. જે ચોખા ૧૨ આંગળ લાંબા અને ૧ આંગળ જાડા હતા. રાજાને પણ આ અદ્‌ભુત ચોખા જોઈ ખાતરી થઈ કે સૂરિજીનું કથન સાચું છે. પછી એ ચોખા ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યા અને અષ્ટાપદના પ્રતિબિંબની જેમ પૂજાવા લાગ્યા. મુસલમાનોએ પાટણનો ભંગ કર્યો ત્યાં સુધી આ ચોખા ઉપાશ્રયમાં હતા.

એકવાર ગૂર્જરપતિ **ચામુંડરાયે** પોતાના **વીર** નામના મંત્રીને જણાવ્યું કે, મને પુણ્યયોગે **વચનસિદ્ધ વીર** ગુરુ અને **વીર** મંત્રી મળ્યા છે પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે રાણીઓને ગર્ભસ્રાવનો રોગ હોવાથી **રાજપુત્ર** નથી. મંત્રીએ તરત જ **આ૦ વીરસૂરિ** પાસે જઈ આ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, અને ગુરુમહારાજ પાસેથી મંત્રેલો **વાસક્ષેપ** લઈ જઈ રાણીઓના માથા પર ચડાવ્યો. બસ, ત્યાર પછી રાજા ચામુંડરાયને **વલ્લભસેન,** દુર્લભસેન અને નાગરાજ નામે પુત્રો થયા. અનુમાન છે કે આ ઘટના વિ. સં. ૧૦૪૦થી ૧૦૫૦ની વચમાં ચામુંડરાયના યુવરાજકાળમાં બની હશે.

એકવાર આ૦ વીરસૂરિએ આબુ પાસેના **ઉંબરણી** ગામમાં પધારી ત્યાંના પરમાર રજપૂત **ભદ્રકુમાર**ને દીક્ષા આપી તેને જૈનાગમનો અભ્યાસ કરાવ્યો, ક્રિયારુચી ગીતાર્થ અને મહાન વિદ્વાન બનાવ્યો. પોતાનો અંત સમય પાસે આવ્યો ત્યારે શ્રુતજ્ઞાનથી પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ જાણી, ભદ્રમુનિને પોતાની પાટે સ્થાપી તેનું **ચંદ્રસૂરિ** એવું નામ રાખી, અનશન સ્વીકારી યોગ નિરોધથી **સંવર**માં રહી સ્વર્ગગમન કર્યું.

આ૦ વીરસૂરિ સંભવતઃ તે સમયના યુગપ્રધાન છે; તેમનાથી કંબોઈયા, અષ્ટાપદ વગેરે શાખાઓ નીકળી છે.

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ તેમનો **સત્તાસમય** આ પ્રમાણે બતાવે છે :

આ૦ વીર ગણિનો વિ. સં. ૯૩૮માં જન્મ, સં. ૯૮૦માં દીક્ષા અને ૯૯૧માં સ્વર્ગવાસ.

वसुवह्निनिधौ ९३८ जन्म, व्रतं व्योमवसुग्रहे ९८०।
इन्दुनन्दग्रहेवर्षे ९९१ ऽवसानमभवत् प्रभोः ॥१६५॥

(પ્રભાવકચરિત્ર – વીરસૂરિચરિત્ર શ્લો. ૧૬૫)

હવે તત્કાલીન ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો વિચાર કરીએ તો તેનો આચાર્યશ્રીની આ સંવતવારી સાથે મેળ ખાતો નથી. કેમકે આ શ્લોકમાં આચાર્યનો સમય વિ. સં. ૯૩૮થી ૯૯૧ બતાવ્યો છે. સાથોસાથ આ જ ચરિત્રમાં ભિન્નમાલનો રાજા **દેવરાજ**, પાટણનો રાજા **ચામુંડ** અને મંત્રી **વીરનાં** નામો પણ બતાવ્યાં છે. એ પૈકીનો જાલોરનો પરમાર રાજા દેવરાજ વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં થયો છે. પાટણના રાજા **ચામુંડરાય**નો રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૦૫૩થી ૧૦૬૬ સુધીનો છે અને મંત્રી વિમલશાહના પિતા વીર મંત્રીનો સમય પણ સં. ૧૦૬૬ પહેલાં પડે છે. આ સિવાય પોતે તથા પટ્ટધર આ૦ ચંદ્રસૂરિની દીક્ષા, શાસ્ત્રાધ્યયન, ગીતાર્થ થવું અને સૂરિપદ મળવું; તેનાં પણ વર્ષો તો જોઈએ ને ? આમ આ દરેક બાબતોનો આચાર્યશ્રીની ઉક્ત સાલવારી સાથે મેળ ખાતો નથી. આથી એમ માનવું પડે છે, કે સાલવારીમાં અથવા તો તેના સંકેત શબ્દોના અર્થમાં કંઈક ફરક હશે. આ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રીના સૂરિપદની સાલ બતાવી નથી. એટલે આ૦ વીરગણિની સં. ૯૮૦માં દીક્ષા, સં. ૯૯૧માં ગણિપદ, સં. ૧૦૫૦ લગભગમાં સૂરિપદ અને વિ. સં. ૧૦૬૧માં સ્વર્ગ; એમ લાંબુ આયુષ્ય માની લઈએ તો ઉપરની આંટીઘૂંટીનો સરળ નિકાલ આવી જાય છે અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો સુમેળ બની રહે છે. જો કે પાટણના રાજા ચામુંડરાયના સં. ૧૦૩૩ના વડસમાના તામ્રપત્રથી સ્પષ્ટ છે કે, તેણે યુવરાજ તરીકે પણ દાન આપ્યું છે. (ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૩, પૃ. ૧૫૪-૧૫૫.) એટલે કે થરાના વિરૂપાક્ષ મંદિરમાં જીવહિંસા બંધ કરવાનું આજ્ઞાપત્ર પણ તેણે યુવરાજ તરીકે કઢાવ્યું હતું પરંતુ પછી તે રાજા થયો એટલે પાછળના લેખકોએ આ ઘટનાને **રાજા** તરીકે વર્ણવી છે. જે વસ્તુ

સંભવિત અને બનવાજોગ છે. રાણીઓની રોગ શાંતિવાળી ઘટના પણ ચામુંડરાયના યુવરાજકાળમાં બની છે; કેમ કે વલ્લભસેન અને દુર્લભસેન વિ. સં. ૧૦૫૦ પહેલાં જન્મ્યા હતા, માટે જ ચામુંડરાયે તેઓને યોગ્ય ઉંમરના થતાં સં. ૧૦૬૬માં ગાદીએ બેસાડ્યા હતા. એટલે આ૦ વીરસૂરિનું દીર્ઘાયુષ્ય માની સં. ૧૦૬૧માં સ્વર્ગગમન માનવું એ તર્કસંગત બની રહે છે.

આ૦ વીરસૂરિની **પટ્ટાવલી** જુદા જુદા સાધનો વડે આ રીતે તૈયાર થાય છે.

(૩૪) આ૦ **વિમલચંદ્રગણિ** : વિ. સં. ૯૮૦માં સ્વર્ગ.

(૩૫) આ૦ **વીરસૂરિ** : તેઓ શાંત, ત્યાગી, વૈરાગી અને અડગ ધ્યાની હતા.

(૩૬) આ૦ **ચંદ્રસૂરિ** : તે આબુ પાસેના અષ્ટાદશશતીદેશના **ઉંબરણી** ગામના પરમારવંશી રાજકુમાર હતા. તેમનું નામ **ભદ્રકુમાર** હતું. આ૦ વીરસૂરિ ઉંબરણી પધારી ઉપાશ્રયમાં ઉતર્યા હતા પણ તેઓ સાંજે સ્મશાનમાં જઈ આખી રાત ધ્યાન કરતા. તેઓ એકવાર સાંજે મસાણમાં જતા હતા ત્યારે ભદ્રકુમારે તેમને મસાણમાં જતાં જોઈ વિનતિ કરી કે, મહારાજ ! આ મસાણમાં તો ભયંકર ફાડી ખાનાર પશુઓ છે, અહીં આપ રાત રહો તે ઠીક નથી, કૃપા કરી આ નગરમાં કોઈ સારા સ્થાનમાં પધારો. આચાર્ય મહારાજે ભદ્રિક એવા ભદ્રકુમારને કહ્યું : મહાનુભાવ, મુનિઓને ડર હોતો નથી. મુનિઓ તો આવા નિર્જન સ્થાનમાં જ **ધ્યાન** કરે છે અને એમાં જ આનંદ માને છે. ભદ્રકુમાર આ સાંભળી તેમના ઉત્તરથી પ્રભાવિત થઈ પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો. ઘરે જતાં તેને જાંબુનું ભેટણું મળ્યું. પણ તે જાંબુમાં **કીડા** પડ્યા હતા. રાજકુમારે તે કીડા જોઈ વિચાર્યું કે, અહો ! આ ફળોમાં કીડા છે, રાતે ખાઈએ તો તેમનો નાશ જ થાય ને ? આથી નક્કી કર્યું કે **રાત્રિભોજન** કરવું ઉચિત નથી. હવે તેણે બ્રાહ્મણ પંડિતને બોલાવીને પૂછ્યું કે, ફળમાં કીડા ખાઈ જાય તેને શું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે ? શાસ્ત્રીજીએ જવાબ આપ્યો કે, સોનાના એવા જ કીડા બનાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં અપાય તો જ તે પાપની શુદ્ધિ થાય. રાજકુમારને આ ઉત્તરથી સંતોષ થયો નહિ. તેને વિચાર થયો કે, સોનાના કીડા બનાવી જે બ્રાહ્મણોને દાન કરીએ તેઓ તેનો પણ વિનાશ કરવાના જ છે, એનો દોષ કોને લાગે ? આ રીતે તો પાપની પરંપરા વધતી જવાની. એટલે

એ રીતે તો પાપશુદ્ધિ થઈ ન શકે; માટે શાસ્ત્રીજીએ બતાવેલું પ્રાયશ્ચિત્ત બુદ્ધિગમ્ય બને તેમ નથી.

રાજકુમારે બીજો દિવસે સવારે ઉપાશ્રયમાં જઈ આ૦ વીરસૂરિને એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

આચાર્યમહારાજે ખુલાસો કર્યો કે– ભદ્ર ! સર્વત્ર **સ્થાવર અને ત્રસ** જીવો રહેલા છે. જેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચઉરીંદ્રિય, પંચેન્દ્રિય, જળચર, થલચર, ખેચર, માછલાં, ગાય, ચકલાં, તિર્યંચ, નારકી, દેવ અને મનુષ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

વનસ્પતિ સ્થાવરકાય છે. તેમાં ઘણા જીવો રહેલા છે. તેનાં મૂળ, ફળ વગેરેમાં ઘણા જીવો જન્મે છે અને મરે છે. આ રીતે જીવો રહેલા છે તે દરેકનું યથાશક્તિ રક્ષણ કરવું જોઈએ. વિવેકી રાજકુમાર ! **દયા એ જ ધર્મ છે.** તું વિચાર કરીશ તો તને આ વાત બરાબર સમજાશે. ભદ્રકુમાર આ ઉત્તર સાંભળી પ્રતિબોધ પામ્યો અને તેણે સંસારનો ત્યાગ કરી પોતાના કલ્યાણ માટે **દીક્ષા**નો સ્વીકાર કર્યો. આ૦ વીરસૂરિએ તેને દીક્ષા આપી પોતાનો શિષ્ય ભદ્રમુનિ બનાવ્યો અને અંત સમયે તેને **આચાર્યપદ** આપી **ચંદ્રસૂરિ** એવું નામ રાખી પોતાની પાટે સ્થાપિત કર્યા. આ૦ ચંદ્રસૂરિ પણ ગુરુ જેવા જ તેજસ્વી થયા.

(૩૭) **યશોદેવસૂરિ** : તેમણે વિ. સં. ૧૧૭૮માં 'પિંડવિશુદ્ધિ' પ્રકરણની **વૃત્તિ** બનાવી જેનું વડગચ્છના શ્રુતહેમનિકષ પૂજ્ય આ૦ **મુનિચંદ્રસૂરિએ** સંશોધન કર્યું હતું. અને તેના આધારે જ વિ. સં. ૧૨૯૫માં ચંદ્રગચ્છના આ૦ શ્રીપ્રભસૂરિ શિષ્ય આચાર્ય માણિક્યપ્રભસૂરિ શિષ્ય આ૦ **ઉદયસિંહે** પિંડવિશુદ્ધિદીપિકા બનાવી છે.

(૩૮) **પાર્શ્વદેવગણિ** : તેઓ મોટે ભાગે દ્વિજપાર્શ્વદેવગણિ તરીકે વિખ્યાત છે. તેમણે 'ઉપસર્ગ સ્તોત્રવૃત્તિ, પદ્માવત્યષ્ટક, અને સં. ૧૨૦૩ માં તેની વૃત્તિ બનાવેલ છે.

જૈન રાજાઓ

રાજા અલ્લટરાજ :

ચિત્તોડની ગાદીએ ખુમાણ (ત્રીજા) પછી ભર્તૃભટ (બીજો) રાજા થયો. તેની રાણી મહાલક્ષ્મી રાઠોડ વંશની કન્યા હતી. મહાલક્ષ્મી રાણીએ અલ્લટરાજને જન્મ આપ્યો, જેનાં અલ્લ, અલ્લુ, આલુ, અલ્લટ અને રાવળ

વગેરે નામો છે. ચિત્તોડના શિસોદીઆ રાજાઓમાં બાપ્પા રાવળ અને શક્તિકુમારના વચલા ગાળામાં અલ્લટ એ પ્રભાવશાળી રાજા થયો છે. 'ટોડ રાજસ્થાન'માં તેનો સંવત ૯૨૨ આપ્યો છે અને શિલાલેખોમાં તેનો સંવત ૧૦૧૦ મળે છે. એટલે કે વિ. સં. ૯૨૨થી ૧૦૧૦ તેનો સત્તાસમય છે. તેણે ચિત્તોડની ગાદી સારી રીતે દીપાવી હતી. સીમાડાના રાજાઓ સાથે તેને મીઠો સંબંધ હતો. આહડ પાસેનો પ્રદેશ મેવાડનું **સૌંદર્ય ધામ** છે. રાજા અલ્લટ વિ. સં. ૧૦૦૮થી તો આહડમાં જ વધુ રહેતો હતો, તેથી આહડને પાટનગર તરીકે ફરીવાર લાભ મળ્યો અને રાજા અલ્લટરાજના વંશજો **આહડીઆ** એવા નામથી પણ વિખ્યાત થયા. સંભવ છે કે મુંજરાજે આહડ પર હલ્લો કર્યો ત્યાર પછી તેના વંશજોએ ચિત્તોડને કાયમી **પાટનગર** બનાવ્યું હશે. અલ્લટરાજ **જૈનધર્મી** રાજા હતો. તેને પહેલવહેલો ઉપકાર આ૦ બલિભદ્રસૂરિથી થયો હશે. આચાર્ય **બલિભદ્રજી** મુનિપણામાં હત્થુંડીમાં પધાર્યા અને તેમણે ત્યાં રહ્યા રહ્યા જ અલ્લટરાજની રાણીનો રેવતીદોષ શમાવ્યો. પરિણામે અલ્લટરાજે બલિભદ્ર મુનિને વાંદ્યા, તેમની પાસેથી જૈનમુનિનો માર્ગ સાંભળ્યો; તેમને આચાર્ય બનાવ્યા, તેમને શ્રાવકો બનાવી આપ્યા અને હત્થુંડીમાં રાજા **વિદગ્ધરાજને** પણ તેમની સેવા કરવા સૂચવ્યું. આ ઘટના વિ. સં. ૯૭૩ પહેલાં બની છે. પછી તો અલ્લટરાજે બીજા વિદ્વાન જૈનાચાર્યોને પણ પોતાની રાજસભામાં પધરાવી ખૂબ સન્માન્યા છે. તે આચાર્ય નન્નસૂરિ (નંદકસૂરિ)ને ગુરુ માનતો હતો, તેની રાજસભામાં આ૦ મલ્લવાદીના વડીલ ગુરુભાઈ આ૦ **જિનયશે** પ્રમાણ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. આચાર્ય **વિમલચંદ્ર** અને આ૦ જયસિંહ-સૂરિને પણ તેણે વંદન કર્યું છે. અલ્લટરાજની તલપાટકની* રાજસભામાં રાજગચ્છના આ૦ **પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ** દિગમ્બરાચાર્યને જીતી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો, જેની યાદગીરીમાં ચિત્તોડના કિલ્લામાં જૈન **વિજયસ્તંભ** બન્યો છે. તેમના પટ્ટધર આ૦ અભયદેવસૂરિ પ્રત્યે પણ રાજા બહુ જ પૂજ્યભાવ

★ તલવાડા, તલપાટક, તલહટ્ટી, તળેટી, એ મળતાં નામો છે.

પંજાબમાં હૂણસમ્રાટ તોરમાણની રાજધાની પર્વતિકા હતી. પર્વતિકાનાં બીજાં નામો તલવાડા, ચચપુર અને ચાચર બતાવ્યાં છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૫.) એટલે તલવાડા એ પર્વતિકાનું ઉપનગર કે પાડો હોય એમ સંભવે છે. આ જ રીતે ચિત્તોડગઢની તળેટીનો ભાગ પણ તલપાટક તરીકે ઓળખાતો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચૌદમી સદીના ઉ. વિનયપ્રભ તીર્થમાળામાં તલવાડામાં ભ. શાંતિનાથનું દેરાસર બતાવે છે. આ સ્થાન પણ મેવાડનું તલવાડા હોય એમ સંભવે છે.

ધરાવતો હતો, હૂણ રાજાની પુત્રી હરિયદેવી અલ્લટરાજની રાણી હતી. તેણીએ **હર્ષપુર** વસાવ્યું છે. અજમેરથી ૧૨ માઈલ દૂર હાંસોટ નામે ગામ છે, એ જ હર્ષપુર છે. આ ઉપરથી એ પણ પુરવાર થાય છે કે સપાદલક્ષ (સવાલક) દેશમાં પણ મેવાડના રાજાઓની હકુમત હશે.

તેણે આહડમાં ભ૦ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર બનાવી તેમાં આ૦ યશોભદ્રસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

કર્દમરાજ :

કર્દમરાજ તે **ત્રિભુવનગિરિ** (તહનગઢ)નો રાજા હતો. તેણે રાજગચ્છના આ૦ અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી અને તે આ૦ ધનેશ્વરસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ આચાર્યને ત્રિભુવનગિરિનો રાજા, માળવાનો મુંજરાજા વગેરે ગુરુ તરીકે માનતા હતા, તેથી તેમનો ગચ્છ જગતમાં રાજગચ્છ તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો જેની ઘણી શાખાઓ નીકળી છે. (જુઓ પૃ. ૪૨૧)

યાદવવંશી **કુમારપાલ** વિ. સં. ૧૨૧૦માં તહનગઢનો રાજા હતો, તે આ૦ જિનદત્તસૂરિના ઉપદેશથી જૈન બન્યો હતો. તેને સં. ૧૨૫૨માં મહમદ ઘોરીએ હરાવ્યો હતો. કુમારપાલના વંશજ અર્જુનપાલે સં. ૧૪૦૫ માં **કરોલી** વસાવ્યું છે. કરોલી શહેર જૈન શ્વેતામ્બર મહાવીરજી તીર્થની પાસે છે. ત્યાંથી ઈશાનમાં ૨૪ માઈલ દૂર **તહનગઢ** છે, તે જ આ ત્રિભુવનગિરિ છે. (પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાર્શ્વનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, ભારતીય વિદ્યા ભા. ૨, અં. ૧)

સપાદલક્ષનો રાજા :

सपादलक्षगोपालत्रिभुवनगिर्यादिदेशगोपालान् ।
यश्चतुरधिकाशीत्या वादजये रञ्जयामास ॥२७-२८॥

રાજગચ્છના આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સવાલક, તહનગઢ વગેરે રાજસભાઓમાં ૮૪ વાદો જીતી ત્યાંના રાજાઓ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો.

(રાજગચ્છના આ૦ માણેક્યચંદ્રસૂરિકૃત પાર્શ્વનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ.)

આ૦ પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે– ''વિક્રમની અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં **સપાદલક્ષ** દેશના **કુર્ચ્ચપુર** (કુચેરા) નગરમાં **અક્ષ**નો પુત્ર **ભુવનપાલ** રાજા હતો.'' (પ્રભાવકચરિત્ર, અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ)

આથી અનુમાન થાય છે કે ચિત્તોડના રાજા અલ્લટની અહીં સુધી હકુમત હશે અને તેનો પુત્ર ભુવનપાલ અહીંનો સૂબો હશે અથવા કુચેરાનો રાજા અપુત્રિયો હોઈને તેની ગાદીએ સગોત્રી ભુવનપાલ આવ્યો હશે અથવા તો કુચેરાના રાજાનું નામ પણ અલ્લ હશે અને તેને ભુવનપાલ નામે પુત્ર હશે.

શિસોદીઆ વંશની અનેક શાખાઓ હતી, તેમાં સંભવતઃ કુચેરાના રાજવંશનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે ચિત્તોડનો રાવલવંશ અને કુચેરાનો રાજવંશ એકગોત્રી છે અને એમ જ હોય તો અલ્લટરાજનો પુત્ર ભુવનપાલ કુચેરાની ગાદીએ આવે તો એ પણ બનવાજોગ છે. આમાં એક વાત ચોક્કસ છે કે– ભુવનપાલ પહેલાંનો કુચેરાનો રાજા અલ્લ આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિનો ભક્ત હતો.

રાજા મિહિરભોજ :

કનોજના પડિહારવંશી નાગાવલોક, મિહિરભોજ અને કક્કુઅ વગેરે રાજાઓ જૈનાચાર્યના ઉપાસકો હતા. (જુઓ પૃ. ૪૪૬-૪૪૭.)

હત્થુંડિયા રાઠોડની રાજાવલી :

(૧) **રાજા હરિવર્મા** : તે રાઠોડવંશનો હતો અને **હત્થુંડી**માં રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે હત્થુંડી, બાલી વગેરે નાની ગોલવાડનો પ્રદેશ મેવાડ સાથે જોડાયેલો હતો. પછી કાળક્રમે તે તેનાથી છૂટો પડી મારવાડ સાથે જોડાઈ ગયેલ છે. ગોલવાડથી મેવાડમાં જવાના જે જે **પહાડી રસ્તાઓ** છે તે તે દરેક પ્રવેશસ્થાનો પર **જૈન તીર્થો** સ્થપાયાં છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે.

આજે *હત્થુંડીનગર વિદ્યમાન નથી કિન્તુ તેનાથી ૧ કોષ દૂર સેવાડી પાસે રાતા મહાવીરનું **તીર્થ** વિદ્યમાન છે. રાજા હરિવર્મા વિક્રમની આઠમી સદીનો રાજા છે. તેને **રુચી** નામની રાણી હતી.

★ **હત્થુંડી**–હત્થુંડીનગર, હત્થુંડીગચ્છ તેમજ રાજા ધવલરાજે બનાવેલ ભ. આદિનાથનું દેરાસર આજે વિદ્યમાન નથી. આજે તે નગરથી ૧ કોશ દૂર રાતા મહાવીરનું **તીર્થ** છે. હત્થુંડીનો રાજ્યવંશ ત્યાં હત્થુંડિયા રાઠોડ કહેવાય છે અને હત્થુંડી ગચ્છના શ્રાવકો બાલી, સાદડી, સાંડેરાવ, મેવાડ વગેરે સ્થાને પથરાઈ ગયા છે, તે પણ હત્થુંડિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

રાતા મહાવીર – હત્થુંડીથી ૧ કોશ અને વિજાપુરથી ૧ કોશ દૂર રાતા મહાવીરનું તીર્થ છે; ૨૪ દહેરીવાળું મંદિર છે, ૨॥ હાથ ઊંચી લાલ રંગની ભ. મહાવીર– ☛

(૨) **વિદગ્ધરાજ** : રાજા હરિવર્મા પછી તેનો પુત્ર વિદગ્ધરાજ હત્થુંડીની ગાદીએ આવ્યો. તે મેવાડના રાજા અલ્લટનો મિત્ર હતો, અલ્લટરાજના કહેવાથી તેણે આ૦ **વાસુદેવસૂરિ**ને હત્થુંડીમાં પધરાવ્યા, તેમના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને ભગવાન શ્રીઆદિનાથનું વિશાળ જિનચૈત્ય બંધાવી તેના નિર્વાહ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

વિદગ્ધરાજે પ્રથમ પોતાના વજન પ્રમાણે સોનું તોળી તુલાદાન કર્યું. તેના ત્રણ ભાગ પાડી બે ભાગ પ્રભુને અને એક ભાગ ગુરુને સમર્પિત કર્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાના રાજ્યના નાના મોટા દરેક ગામોનાં લોકોને બોલાવી તેની સન્મુખ સૂર્ય-ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધીનું દાનશાસન કરી આપ્યું, તે આ પ્રમાણે–

ક્રય-વિક્રયમાં દર ૨૦ પોઠે રૂપૈયો ૧, ગાડી ભરાય અને ચાલે કે દરગાડી દીઠ રૂા.૧, તેલના ઘાણામાંથી ઘડા દીઠ કર્ષક-૧, તંબોલીએ દર ૧૨ બીડીએ ૧ બીડું, દરેક જુગારીએ ૧ પાઈ, સુતારે પાટલા દીઠ + + ખેડૂતે રેંટે રેંટે ઘઉં અને જવ આઢક-૧, ઘી તેલ વગેરેમાં કુડલા દીઠ,

---

☛ સ્વામીની પ્રતિમા છે. આ તીર્થ વિક્રમની તેરમી સદીમાં બન્યું છે એમ શિલાલેખોના આધારે સમજી શકાય છે. અહીં હત્થુંડીગચ્છના આચાર્યની પ્રતિમા પણ વિરાજમાન છે, આ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર વિ.સં. ૨૦૦૫ માગસર શુદિ ૧૦ના દિવસે વિજાપુર આદિના શ્રીસંઘે કરાવેલ છે. આ૦ વિજયવલ્લભસૂરિએ તે જ દિવસે અહીં બીજી પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી છે.

(આ૦ સૂરાચાર્યકૃત પ્રશસ્તિ શિલાલેખ, જિનવિજયજીનો શિલાલેખ સંગ્રહ ભા. બીજો, કવિ લાવણ્યસમયકૃત રાસ.)

સેવાડી – સેવાડીનું સંસ્કૃત નામ **શમીપાટી** છે. અહીંના શિલાલેખો બોલે છે કે– શમીપાટી એ નાડોલના યુવરાજોનું ભુક્તિનગર (ભોગવટાનું ગામ) હતું. નાડોલમાં અનુક્રમે ચૌહાણ અણહિલ્લ, જિંદ, અશ્વરાજ (વિ.સં. ૧૧૬૭ થી ૧૧૮૦), કટુકરાજ (વિ.સં. ૧૨૩૧ સુધી) અને જયંતસિંહ રાજાઓ થયા છે. કટુકરાજે જૈનધર્મી રાજા હતો. સેવાડીમાં ભ. મહાવીરસ્વામીનું બાવન દેરીવાળું ભવ્ય દેરાસર હતું. અશ્વરાજના સેનાપતિ **યશોવીરે** અહીં સં. ૧૧૭૨માં ભ. શાંતિનાથજીનું દેરાસર બનાવ્યું હતું અને યુવરાજ કટુકરાજે તેની પૂજા માટે ખરચો બાંધી આપ્યો હતો. અહીં શ્રાવકોના ૨૦૦ ઘરો છે. ૨ ધર્મશાળા છે, ઉપાશ્રય છે, ૨ ભવ્ય દેરાસરો છે. ભ. મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર બારમી સદીમાં બન્યું છે. તેમાં ભ. મહાવીરસ્વામીની ૧૧ા હાથ ઊંચી ભવ્ય પ્રતિમા વિરાજમાન છે.

બીજું દેરાસર ભ. વાસુપૂજ્યસ્વામીનું છે. મંદિરની પાસેની દેરીમાં ગ. ગૌતમસ્વામી વગેરેની મૂર્તિઓ છે. સાંડેરગચ્છના આ૦ ગુણરત્નસૂરિની મૂર્તિ પણ અહીં વિદ્યમાન છે.

પળી પાંચ, ભાર દીઠ વીંશોપક ૧, એ રીતે રાજ્યશાસનની જેમ ધર્માદા કર આપવો. સં. ૯૭૩.

આ૦ વાસુદેવસૂરિ આ આવકના ૩ ભાગ કરી ૨ ભાગ દેરાસરમાં અપાવતા હતા અને ૧ ભાગ પોતે **વિદ્યાધન** તરીકે રાખતા હતા.

(૩) **મમ્મટરાજ** : વિદગ્ધરાજ પછી તેનો પુત્ર મમ્મટરાજ રાજા થયો. તેણે રાજા થયા પછી આ૦ વાસુદેવસૂરિની પૂજા કરીને બીજું **શાસન** લખી આપ્યું, તે આ પ્રમાણે–

મારા પિતાજી રાજા વિદગ્ધરાજે દાનશાસન લખી આપ્યું છે, તેનું દરેકે બરાબર પાલન કરવું. વિશેષમાં– કપાસ, કાંસ, કેસર, મંજિષ્ઠ વગેરે કરિયાણું વેચતાં ભાર દીઠ પલ ૧૦, ઘઉં, મગ, જવ, મીઠું, રાળ વગેરેમાં દ્રોણ દીઠ માણું ૧ આપવું. રાજા, રાજ્યકુટુંબ અને પ્રજાએ દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યની રક્ષા કરવી, ધર્માદા દ્રવ્યનું ભક્ષણ કે ઉપેક્ષા કરવામાં પાપ છે. દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યનું ભક્ષણ કે ઉપેક્ષા કરવામાં વધુ પાપ છે. સં. ૯૯૬ મહા વદિ ૧૧.

મમ્મટરાજના રાજ્યકાળમાં આ૦ **સર્વદેવસૂરિ** અહીં પધાર્યા હતા. તેમના ઉપદેશથી સં. ૯૮૮માં હત્થુંડીના રાવ જગમાલે પોતાના પરિવાર સાથે જૈન બની ઓસવાલ સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેઓનું ઝામડ ગોત્ર થયું.

(૪) **ધવલરાજ** : મમ્મટરાજનો પુત્ર ધવલરાજ હત્થુંડીનો રાજા થયો. તે બહુ બળવાન હતો. માળવાના **મુંજરાજે** મેવાડમાં જઈ આહડ તોડ્યું ત્યારે આ ધવલરાજે મેવાડના રાજા **શાલિવાહન** કે જેનું બીજું નામ ખુમાણ ચોથો સંભવે છે તેને તથા ગુજરાતના સોલંકી રાજાને શરણું આપ્યું હતું. તેણે ચૌહાણ વિગ્રહરાજના ભાઈ દુર્લભરાજ અને વિગ્રહરાજના પુત્ર **મહેન્દ્ર**ના કિસ્સામાં **મહેન્દ્ર**ને મદદ કરી રાજ્ય અપાવ્યું હતું અને મહાબલવાન મૂળરાજથી ડરતા વઢવાણના રાજા **ધરણીવરાહ**ને શરણ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે ધવલરાજનું શરણ અનેક રાજાઓએ સ્વીકાર્યું હતું.

(શ્લો. ૯ થી ૧૮)

આ જૈન રાજા હતો. તેણે આ૦ **શાંતિસૂરિ**ના ઉપદેશથી પોતાના દાદા રાજા વિદગ્ધરાજે કરાવેલ ભગવાન આદિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી વિશાલ **જિનાલય** બનાવ્યું અને તેમાં સં. ૧૦૫૩ મહા શુદિ ૧૩ દિને

આ૦ શાંતિસૂરિના હાથે નવા આદિનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ધ્વજાદંડ ચઢાવ્યો, અને તેના નિર્વાહ માટે પિંપળીયાકૂવાની રેંટવાળી જમીન સમર્પિત કરી હતી. આ મંદિરના નવા મૂળનાયક તો નાહક, જિંદ, જસ, સંપપૂર, ભદ્ર, નાગ અને પોચી વગેરે શ્રાવકો તથા **ગોઠીઓએ** સ્વકર્મના ક્ષય માટે અને **પોતપોતાની સંતતિના આત્મકલ્યાણ માટે ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી બનાવ્યા હતા.**

(૫) **બાલપ્રસાદ** : તે ધવલરાજનો નીતિવાળો પુત્ર હતો. ધવલરાજે મોટી ઉંમર થતાં પોતાના હાથે જ પોતાના પુત્ર બાલપ્રસાદને હત્થુંડીની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. તે પણ જૈનધર્મી હતો.

એક ઉલ્લેખ એવો મળે છે કે, સં. ૧૨૦૮માં હત્થુંડીના રાજાએ અંચળગચ્છના આ૦ જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી ભ. મહાવીરસ્વામીનું મંદિર બનાવ્યું હતું. (ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૩, પૃ. ૨૪૦)
(અજમેરના સંગ્રહસ્થાનમાં સુરક્ષિત હત્થુંડીનો શિલાલેખ)

શ્રાવસ્તીનો જૈન રાજવંશ :

શ્રાવસ્તી એ પ્રાચીન મોટી નગરી અને **તીર્થભૂમિ** છે. અહીં ભગવાન સંભવનાથના ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એ ચાર પુણ્યપ્રસંગો બન્યા છે, પાંચસો ચોરોના પ્રતિબોધક સ્વયંસંબુદ્ધ **કપિલ** મહર્ષિ અહીં થયા છે અને સિદ્ધિ પામ્યા છે, પ્રતિમાધારી રાજકુમાર **ભદ્ર** અણગારને રાજપુરુષો તરફથી ઉપસર્ગ થતાં અહીં તેમનાં કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ થયાં છે, આ૦ અજિતસેનના શિષ્ય **ક્ષુલ્લક મુનિ**ને નાટકમાં એક સૂક્તથી અહીં જ પ્રતિબોધ થયો હતો, **ખંધકાચાર્ય** પણ અહીં થયા છે, ભગવાન **શ્રીમહાવીરસ્વામી**એ અહીં એક ચોમાસું કરેલ છે, ભગવાન કુટ્ટક ઉદ્યાનમાં અને કેશીકુમાર તિંદુક ઉદ્યાનમાં સમોસર્યા હતા ત્યારે ગણધર **કેશી**કુમાર અને ગણધર **ઈન્દ્રભૂતિ** ગૌતમસ્વામીનો સંવાદ, શંકાનિરસન અને એકમેળ અહીં થયાં છે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શ્રાવકો **શંખપુષ્કલી** અને **ઢંક કુંભાર** અહીંના વતની હતા, ભગવાનનો શિષ્ય **જમાલી** નિહ્નવ બની અહીં આવ્યો ત્યારે ઢંક શ્રાવકે ભગવાનની પુત્રી સાધ્વી **પ્રિયદર્શના**ને ઓઢવાનાં કપડાંનો એક ભાગ સળગાવી પ્રતિબોધ પમાડી ભગવાનના માર્ગે વાળી હતી, અને તેણીની પાછળ બીજી સાધ્વીઓ અને સાધુઓ પણ સન્માર્ગે આવ્યાં હતાં. આ રીતે શ્રાવસ્તી અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું સંગમ સ્થાન છે.

વિક્રમની પાંચમી સદીનું શ્રાવસ્તીનું વર્ણન મળે છે કે– અહીં પ્રસેનજિત રાજા છે, અહીં જૈનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો છે, શાસ્ત્રાર્થના સ્થાને ઊંચો બુદ્ધવિહાર છે. તેની પાસે નાનકડું જૈન દેરાસર છે, તેની ઉપર બુદ્ધવિહારની છાયા પડે છે એટલે તે 'છાયાગત' નામથી ઓળખાય છે. પૂજારી આવી તેની રોજ પૂજા કરે છે. વળી, મધ્યદેશમાં ૯૬ પાખંડો ફેલાયા છે, જે આલોકને માને છે, પરલોકને માને છે; તેના સાધુઓ ભિક્ષા લે છે, યતિઓ ધર્મશાળામાં ઊતરે છે. તેઓની ધર્મશાળાઓ માર્ગમાં હોય છે, ત્યાં આવનાર મુસાફરોને ખાવાનું પણ આપવામાં આવે છે વગેરે.

(ચીનાઈ ભિક્ષુક ફાહિયાનનું ભારતપ્રવાસનું વર્ણન.)

વિક્રમની સાતમી સદીનું વર્ણન મળે છે કે– ત્યારે શ્રાવસ્તી ઉજ્જડ હાલતમાં હતું. આ સ્થાન ''જેતવન મોનેસ્ટ્રી'' તરીકે સૂચિત છે.

(ચીનાઈ યાત્રી હ્યુ-એન-સંગનું વિવરણ.)

ત્યાર પછી અહીં ફરીવાર (ચંદ્રવતી) નગર વસ્યું છે અને અનેક જૈન મુનિઓ અહીં પધાર્યા છે.★

વિક્રમની ચૌદમી સદીનું વર્ણન મળે છે કે– શ્રાવસ્તી નગરી આજે **મહેઠ** નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ગાઢ જંગલમાં ભગવાન સંભવનાથનું અનેક દેરીઓથી શોભતું ગગનચુંબી **જિનાલય** છે. પાસે જ લાલ અશોકનું ઝાડ છે, ચારે બાજુ ફરતો કિલ્લો છે, મણિભદ્ર યક્ષનું ચમત્કારી સ્થાન છે. અલાઉદ્દીનના સૂબાએ આવી આ તીર્થમંદિર અને જિનાલયનો નાશ કર્યો છે. અહીં મેળો ભરાય છે તે દિવસે દરસાલ એક **ચિત્તો** અહીં આવી બેસે છે અને આરતિ ઊતર્યા પછી પોતાને સ્થાને ચાલ્યો જાય છે, પણ તે કોઈને ભય પમાડતો નથી. આ પ્રદેશમાં ડાંગરની એટલી જાતો થાય છે કે તેનો એકેક દાણો લઈ એકઠો કરીએ તો એક ઘડો ભરાઈ જાય.

(આ૦ જિનપ્રભસૂરિકૃત ''તીર્થકલ્પ'')

કવિવર **સૌભાગ્યવિજયજી** લખે છે કે– શ્રાવસ્તી નગરીને સ્થાને આજે એક ગામડું છે, ચારે બાજુ ગાઢ જંગલ છે. અહીં જિનાલયમાં જિનપ્રતિમા અને પગલાં પૂજાય છે. પાલક પાપીના પાપે આ દંડકદેશ બળી ગયો છે. આજે આ પ્રદેશમાં કડુ અને **કરિયાતું** વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (તીર્થમાળા)

★ શ્રાવસ્તીમાં અગિયારમી શતાબ્દી સુધી જૈન રાજાઓ હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૫થી ૧૮૮૫ સુધી સરકારે અહીં છૂટું છૂટું ખોદકામ કરાવ્યું છે. તેના આધારે ડો. હો વગેરે પ્રકાશ પાડે છે કે– અહીં **સોભનાથ** (સંભવનાથ) ભગવાનના દેરાસરનું ખંડેર છે, તેનું ચોગાન ૬૦ ફૂટ લાંબુ અને ૫૦ ફૂટ પહોળું છે, જેમાં પ્રાચીન કોતરકામ છે, પાસે નાના નાના ઓરડાઓ છે, ચોગાનમાં જવા માટે પગથિયાં છે, મંદિરનો કેટલોક ભાગ ઊભેલો છે, ઘૂમટ પણ દેખાય છે. અહીં ખોદાણમાંથી ૩ જિનપ્રતિમાઓ અને ૨ શિલાલેખો મળ્યા છે, જે વિક્રમની બારમી સદીના છે, જે આજે લખનૌના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. અમુક મૂર્તિઓની ચારે બાજુએ **પરિકર** છે. પરિકરમાં ૨૩ તીર્થંકરની મૂર્તિઓ પણ છે, નીચે ગાદીમાં **ધર્મચક્ર** અને સિંહો છે; જેમાં ૨ પ્રતિમાઓ ઇસ્વીસન પહેલાંની છે. ભગવાન **ઋષભદેવ**ની પ્રતિમાની શિલ્પકળા ખૂબ આકર્ષક છે.

(જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ઈ. સ. ૧૯૦૮)

ડો. કનિંગહામ લખે છે કે– મધ્યકાળમાં શ્રાવસ્તીનું નામ ''ચંદ્રિકાપુરી'' હતું. (આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિયા, વો. ૧૧મું.)

આજે આ સ્થાન **સહેટ-મહેટ** (SAHET-MAHET) કે 'સેટ-મેટ'ના કિલ્લા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, જે બલરામપુરથી ૬ કોશ દૂર ગીચ ઝાડીમાં છે. તે સ્થાન અયોધ્યા અને ફૈઝાબાદની ઉત્તરે, નેપાલ રાજ્યની દક્ષિણે, બહરાયામની પૂર્વે અને ગોંડાની પશ્ચિમે છે. અસલમાં આ જ શ્રાવસ્તી નગરી છે. (જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્ર. ૭૬, પૃ. ૨૭૮ થી ૨૮૨.)

વિક્રમની દશમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અહીંનો રાજવંશ જૈનધર્મી હતો, જેની **રાજાવલી** નીચે પ્રમાણે મળે છે :

૧. મહારાજા **મયૂરધ્વજ** : ઈ. સ. ૯૦૦. આ સૂર્યવંશી રાજા હતો.

૨. મહારાજા **હંસધ્વજ** : ઈ. સ. ૯૨૫.

૩. મહારાજા **મકરધ્વજ** : ઈ. સ. ૯૫૦. આ રાજાનું બીજું નામ શ્રીચંદ્ર મળે છે. તે અસલમાં બદ્રીનારાયણની પહાડીઓમાં રહેલ રાજનગરનો રાજા હતો, તેણે શ્રાવસ્તીને ફરી વસાવી તેનું ચંદ્રાવતી નામ રાખ્યું હતું. આ શ્રીચંદ્ર પછી ઘણે કાળે કનોજમાં સોમવંશી રાજા ચંદ્રદેવ થયો છે, જે આ શ્રીચંદ્રથી ભિન્ન રાજા છે.

૪. મહારાજા **સુધાનધ્વજ** : ઈ. સ. ૯૭૫.

૫. મહારાજા **સુહિલધ્વજ** : ઈ. સ. ૧૦૦૦. જેનાં બીજાં નામો સુહરિધ્વજ અને સુહદ્રધ્વજ પણ મળે છે.

ડો. કનિંગહામ લખે છે કે– સુહિલધ્વજ રાજા મહમદ ગીઝનીનો સમકાલીન હતો અને સબાર મસાઉદનો શત્રુ હતો.

(આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈંડિયા, વો. ૧૧મું.)

મી. બેનેટ લખે છે કે– આ રાજાઓનું કુટુંબ જૈન હતું.

(W. C. Beneet. Note Connected with Sahet-Mahet Indian Antiquary Vol. 2, P. 12, 13.)

ડો. ફુહરર લખે છે કે– રાજા સુહિલધ્વજ એ શ્રાવસ્તીના જૈન રાજાઓમાંનો છેલ્લો રાજા હતો. તેણે ગોંડાથી અગ્નિકોણમાં રહેલ નરાવગંજ ખાતેની ઐતિહાસિક લડાઈમાં સૈયદ **સાલારગંજને** હરાવી મારી નાખ્યો હતો. તેના ૪૦ વર્ષો વીતી ગયા બાદ તે **જૈન રાજવંશનો** નાશ થયો છે અને ત્યાર બાદ થોડા સમયે શ્રાવસ્તીનગરી નાશ પામી છે. પછી એ સ્થાનનું નામ સહેટ-મહેટ પડ્યું છે.

(અવધ ગેઝેટીઅર, વો. ૨, પૃ. ૩૦૮; વો. ૩, પૃ. ૨૮૩-૨૮૪)

આ રાજવંશમાંથી ડોમા-રાજવંશનો ઉદય થયો છે, જે ગોરખપુરની રાતપી નદી ઉપર ડોમનગઢનો રાજવંશ છે. એ વંશના રાજા ઉગ્રસેને 'ડોમરિઆડીહ'' વસાવ્યું છે, જે આજે પણ ગોંડાથી ફૈજાબાદ જતી સડક પર ટીલાના આકારે જોવા મળે છે.

એક એવી માન્યતા છે કે, કનોજના સોમવંશી રાજા ચંદ્રદેવે શ્રાવસ્તીને જીતી લીધું અને સૂર્યવંશી રાજા સુહિલદલના વંશજો સીમલા તરફ જઈ વસ્યા, તેના વંશજો આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. સુહિલદલના વંશજો જૈનધર્મી હતા.

એક શિલાલેખના આધારે જણાય છે કે– રાઠોડવંશનો પહેલો રાજા ચંદ્રદેવ ઈ.સ. ૧૦૭૨માં ગાદીએ આવ્યો અને તે કોશલ તથા અયોધ્યાનો સંરક્ષક બન્યો. (ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી, વો. ૨, પૃ. ૧૨-૧૩)

જૈન ગોત્રો :

બાંઠિયા : ભાવાચાર્યગચ્છના આદ્યાચાર્ય ભાવદેવસૂરિએ સં. ૯૧૨માં પરમાગામના માધુદેવ વગેરેને જૈન બનાવી ઓસવાલ ગોત્રમાં દાખલ કર્યા અને તેનું 'બાંઠિયા' ગોત્ર સ્થાપ્યું. સં. ૧૩૪૦માં રત્નાશાહ બાંઠિયાથી 'કવાડ' શાખા નીકળી. સં. ૧૬૩૧માં મેડતાના શાહજી બાંઠિયાથી 'શાહશાખા' અને નાનાભાઈ હરખાજી બાંઠિયાથી 'હરખાવત' શાખા

નીકળી. આ બન્ને ભાઈઓ પરમયોગી શ્રી આનંદઘનજી મહારાજના પરમ ઉપાસક હતા, તે તપગચ્છના હતા. મેડતાના હરખાવત શેઠ ધનરૂપજી અજમેરમાં રહે છે, તે તપગચ્છના શ્રાવક છે.

ઝામડ : આ૦ શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આ૦ સર્વદેવસૂરિએ વિ. સં. ૯૮૮માં હત્થુંડીના રાવ જગમાલ તથા તેના પરિવારને જૈન બનાવી 'ઝામડ' ગોત્ર સ્થાપ્યું. સં. ૧૦૨૧માં આબૂ પહાડ પાસે ઢેલડિયાના પંવાર સંઘરાવ તથા તેના પરિવારને જૈન બનાવ્યો, પુત્ર વિજયરાવે તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો તેથી તેનું 'સિંઘી' (સંઘવી) ગોત્ર સ્થાપ્યું, તેના વંશજો આજે સોજતમાં વિદ્યમાન છે.

ચિત્રોડા : રાજગચ્છના આ૦ ધનેશ્વરસૂરિએ ચિત્તોડના ૧૮૦૦૦ બ્રાહ્મણોને જૈન બનાવ્યા ત્યારે તે ચિત્રવાલ ગચ્છના શ્રાવક હતા, પછી તેઓ તપગચ્છની વડી પોષાળના શ્રાવક છે.

ગુંગલિયા વગેરે : સાંડેરકગચ્છના આ૦ યશોભદ્રસૂરિ અને તેઓની પરંપરાના ઉપદેશથી ગુંગલિયા, ભંડારી, ચૂતર, **દુધોરિયા,** ધારોલા, કાંકરેચા, બહોરા ઇત્યાદિ ૧૨ જાતિઓ જૈન બની છે. સીસોદિયા ઓસવાલ પણ સાંડેરકગચ્છના શ્રાવકો છે, પછી તે ગચ્છની ગાદીએ તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યો બેઠા એટલે તે જ્ઞાતિઓ પણ તપગચ્છની ઉપાસક બની છે.

ખાબડિયા, ગંગ, બંબગંગ, દૂધોરિયા, અને કાટોતિયા વગેરે કદરસાગચ્છના શ્રાવકો છે, જે સાંડેરકગચ્છની શાખા હોવાનો સંભવ છે.

હત્થુંડિયા : જે આજે બાલી, સાદડી, સાંડેરાવ અને મેવાડ વગેરે વિભાગમાં પથરાયેલ છે તે અસલમાં આ૦ બલિભદ્રસૂરિના ઉપાસકો હતા. વિ. સં. આશરે ૯૭૩.

ભંડારી : આ૦ યશોભદ્રસૂરિએ નાડોલ વગેરેના ચૌહાણોને જૈન બનાવી ભંડારી ગોત્ર સ્થાપ્યું. આ૦ શાલિભદ્ર ચૌહાણ વંશના હતા.

ભાવસાર :

ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં **ભાવસાર** જ્ઞાતિ છે, તે કપડાં છાપવાનું કામ કરે છે એટલે **છીપા** તરીકે પણ જાહેર છે. ઉત્તર ભારતમાં પણ છીપા જ્ઞાતિ છે, પણ તેઓ અસલના ઈરાનના શાહી શકોના વંશજો હશે અથવા મુસલમાની વટાળમાંથી પોતાને નહીં બચાવી શક્યા હોય અને મુસલમાન

બની ગયા હશે, તેથી તેઓ આજે મુસલમાન છે જ્યારે મધ્યભારતના છીપાઓ મોટે ભાગે હિંદુ છે, જે પૈકીના કેટલાય જૈનધર્મ પાળે છે.

વિક્રમની દશમી સદીમાં કાલિકાચાર્યગચ્છના આ૦ ભાવદેવસૂરિથી એક ગચ્છ નીકળ્યો છે, જેનાં ભાવદેવાચાર્ય, ભાવડહાર, ભાવડા, ભાવસાર ઇત્યાદિ અનેક નામો મળે છે. છીપાઓની જ્ઞાતિ તો સ્વતંત્ર હતી જ, તેઓએ તે આચાર્યના ઉપદેશથી ભાવડારગચ્છમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેઓની જ્ઞાતિ **ભાવસાર** તરીકે પણ જાહેર થઈ હોય એમ લાગે છે. એટલે કે **ભાવસાર** એ જૈનધર્મ પાળનારી સ્વતંત્ર જ્ઞાતિ છે, જેની સ્થાપના આ૦ ભાવદેવસૂરિથી થઈ છે.

ગુજરાતનો મહામાત્ય ઉદાયન મારવાડનો ત્યાગ કરી પહેલવહેલો ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે તે કર્ણાવતી નગરમાં પ્રથમ **લાછી છીપણ** (લક્ષ્મીબાઈ ભાવસાર)નો મહેમાન બનેલ છે, અને તે પછી તેણીની મદદથી જ ઉત્કર્ષ સાધતાં સાધતાં અંતે ગુજરાતનો મહામાત્ય બનેલ છે. આ લાછી છીપણ જૈન હતી, તેણે ઉદયનને **સાધર્મિક** બન્ધુના નાતે મદદ કરી હતી.

જૈનોના મહાતીર્થ ગિરિરાજ **શત્રુંજય** પર જુદા જુદા દેરાસરોવાળી ઘણી **ટૂંકો** છે, તેમાં **છીપા-વસહી** નામની પણ ટૂંક છે.

એક વાઘણના કારણે આ જ શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા બંધ થઈ હતી. ભાવસાર **વિકમશી**એ પોતાના દેહનું બલિદાન આપી એ તીર્થયાત્રા ખોલાવી હતી, જેનો **પાળિયો** આજે પણ વિમલવસહીમાં ચડતાં ડાબી તરફ સુરક્ષિત છે.

પંજાબના જૈનો પોતાને **ભાવડા** તરીકે જ ઓળખાવે છે; એટલે તેઓ અસલના ભાવડારગચ્છના વંશજો છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૮.)

બીજી જૈન જ્ઞાતિઓનો ભાવસારો સાથે રોટીથી સંબંધ હતો, જે આજે પણ તેવા જ રૂપમાં ચાલુ છે. એકંદરે **ભાવસાર** એ જ્ઞાતિએ છીપા છે અને ધર્મે ભાવડારગચ્છના જૈનો છે.

ભોજક :

ગુજરાતમાં **ડીસા** પાસે **વાયડ** ગામ છે. ત્યાંના બ્રાહ્મણો વાયડગચ્છના આ૦ જીવદેવસૂરિ તથા નવા જૈન બનેલ શેઠ લલ્લ ઉપર દ્વેષ રાખતા હતા. એક દિવસે બ્રાહ્મણોએ મરવા પડેલી એક ગાયને હાંકી મહાવીરસ્વામીના

દેરાસરમાં લાવી બેસાડી, જે ત્યાં જ મરણ પામી. આ૦ જીવદેવસૂરિએ રાતના સમયે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યાના બળથી તે ગાયને ચલાવી બ્રહ્માજીના મંદિર પાસે લાવી બેસાડી કે તે ત્યાં જ મરી ગઈ. આમ થવાથી બ્રાહ્મણોએ બધો વિચાર કરીને આચાર્યશ્રી પાસે જઈ માફી માગી અને લલ્લ શેઠ વગેરે જૈનોની સાથે સલાહ સંપ કરી હંમેશને માટે સુલેહની શરતો કરી આપી. (જુઓ પૃ. ૪૫૮.)

અને ત્યારથી વાયડનગરમાં જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે સ્નેહસંબંધ જોડાયો. બ્રાહ્મણો જૈનધર્મના દરેકેદરેક કાર્યમાં સામેલ રહેવા લાગ્યા અને એ સંબંધ ચિરકાળ સુધી અતૂટ બની રહ્યો.

ત્યાંના બ્રાહ્મણો સત્તાવિહીન અને જાગીરવિહીન થતાં જૈનો સાથે વધુ ભળતા ગયા અને કાલાંતરે જાગીરદારીને કારણે ઠાકોર અને જૈનો સાથે ભોજન કરવાથી ભોજક એવા નામથી જૈનોના અંગરૂપ બની ગયા.

જૈન ભોજક જાતિની ઉત્પત્તિ આ રીતે થઈ છે.

વાયડગચ્છની પરંપરામાં દર ત્રીજા આચાર્ય જિનદત્તસૂરિ નામવાળા થયા છે. તેઓએ તથા ક.સ. આ૦ હેમચંદ્રસૂરિ વગેરેએ આ જૈન જ્ઞાતિમાં વધારો કર્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

એ વાત ચોક્કસ છે કે આ૦ જીવદેવસૂરિવાળી ઘટના બનવાથી **ભોજક** જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

(પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીનું પ્રભાવક ચરિત્ર–
પ્રબંધ પર્યાલોચન, પૃ. ૪૨થી ૪૫.)

જૈનસ્તંભો :

વિક્રમની દશમી સદીમાં અનેક જૈન સ્થાપત્યો સ્થપાયાં છે.

૧. પ્રતિહારવંશી રાજા કક્કુએ વિ. સં. ૯૧૮માં મંડોવર તથા રોહિંસકૂપમાં એકેક કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો અને **ધનેશ્વરગચ્છ** માટે જિનાલય બનાવ્યું હતું. (જુઓ પૃ. ૪૪૭.)

૨. આ૦ કમલદેવના શિષ્ય શ્રીદેવે વિ. સં. ૯૧૯માં **લુઅત્થગિરિ**માં ભ૦ શાંતિનાથના દેરાસર પાસે સ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો.

(જુઓ પૃ. ૪૬૫.)

૩. રાજગચ્છના આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ જુદી જુદી રાજસભાઓમાં ૮૪ વાદમાં જય મેળવ્યો હતો. તેમણે તલપાટકમાં રાજા અલ્લટની સભામાં

દિગમ્બરાચાર્યને જીતી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો, તે નિમિત્તે ચિત્તોડના કિલ્લામાં વિજયસ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો. ત્યારબાદ પોરવાડ સંઘપતિ કુમારપાલે એ સ્તંભનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સંઘપતિ ગુણરાજે ચિતોડના રાણા મોકલસિંહની આજ્ઞાથી વિ. સં. ૧૪૮૫માં એ સ્તંભ પાસેના ભગવાન મહાવીરસ્વામીના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને આ૦ સોમસુંદરસૂરિના હાથે તેમાં ભ૦ શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ, પૃ. ૩૩, સને ૧૯૦૮ તથા જુઓ પૃ. ૪૨૦.)

આ સિવાય આ શતાબ્દીમાં **ગ્વાલિયર**, આહડ, કરહેડાતીર્થ, કવિલાણ, સાંભર, ભેસર, હત્થુંડી, ગુડપિંડ (તારંગા) તથા ચિત્તોડ વગેરે અનેક સ્થાને જિનાલયો બન્યાં છે, ખિમઋષિનું **ચરણપાદુકામંદિર** સ્થપાયું છે, ભરૂચમાં સમળીવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. નાડુલાઈ તીર્થ સ્થપાયું છે અને સં. ૧૦૧૦માં **રામસેન** તીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

નાડુલાઈ તીર્થ :

મારવાડની ગોલવાડમાં નાડોલ પાસે નાડુલાઈ ગામ છે, જેનાં નડ્ડૂલડાગિકા, નવકુલવતી, નારદપુરી, નડ્ડૂલાઈ અને નાડૂલાઈ એમ ઘણાં નામો છે. વલભપુર નામ પણ મળે છે. તેની પાસે શત્રુંજય અને ગિરનાર એમ બે ટેકરીઓ છે, શત્રુંજયનું અસલી નામ જેખલ પર્વત છે, બન્ને ટેકરીઓ ઉપર અનુક્રમે ભગવાન આદિનાથ અને ભગવાન નેમિનાથના નાનકડાં દેરાસર છે, જે એકાન્તમાં રમણીય અને આહ્લાદજનક છે.

શત્રુંજયાવતારમાં વિ. સં. ૧૧૮૬, સં. ૧૨૦૦ વગેરે સાલના લેખો છે, જેનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર તપગચ્છના આ૦ વિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૬૭૪ મા. વ. ૧ ગુરુવારે થયો છે. ગિરનારના દેરાસરમાં વિ. સં. ૧૧૧૯માં ભ. નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, જેમાં સં. ૧૧૯૫ વગેરે સાલના પણ લેખો છે. તેનો છેલ્લો મોટો જીર્ણોદ્ધાર વડગચ્છના આ૦ માનતુંગસૂરિના વંશના આ૦ ધર્મચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર આ૦ વિનયચંદ્રના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૪૪૩ કા. વ. ૧૪ શુક્રવારે ચૌહાણ વનવીરદેવના રાજ્યકાળમાં થયો છે. આ મંદિરનું બીજું નામ **જાદવાજી**નું મંદિર છે. આ પહાડ પર સહસ્રામ્રવન પણ છે.

ભગવાન આદિનાથના મંદિર માટે એવો ઈતિહાસ મળે છે કે સાંડેરગચ્છના જૈનાચાર્ય યશોભદ્રસૂરિ અને શૈવ ગોસાંઈ કેશવસ્વામીએ ૮૪

વાદ કર્યા. છેવટે એમ નક્કી થયું કે, ''બન્ને ધર્માચાર્યોએ ખેડબ્રહ્માથી પોતપોતાનાં મંદિરોને ઉપાડી એક જ રાતમાં અહીં લાવી સૂર્યોદય પહેલાં જેખલ ટેકરી ઉપર સ્થાપિત કરવાં, જે પહેલાં લઈ આવશે તેનો જય થયો ગણાશે.'' બન્ને આચાર્યોએ રાત થતાં ત્યાંથી એકીસાથે પોતાનાં મંદિરો ઉડાડ્યાં, કેશવ યોગીએ આગળ વધી જઈ ટેકરી ઉપર પહેલાં પહોંચી જવાની તૈયારી કરી, એવામાં આ૦ યશોભદ્રસૂરિએ એકદમ કુકડાનો શબ્દ કર્યો, જે સાંભળીને 'શું સૂર્યોદય થઈ ગયો ?' એમ યોગી વિચાર કરે છે એટલામાં આચાર્યશ્રીએ જલદી ટેકરી ઉપર પહોંચી જઈ ત્યાં પોતાનું જૈન મંદિર સ્થાપી દીધું અને આ૦ યશોભદ્રસૂરિનો વિજય થયો. આ ઘટના માટે એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે– બન્નેનાં મંદિરો ટેકરીની નીચે જ સ્થાપિત થયાં છે, જે આજે આદીશ્વરનું મંદિર અને તપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર એવા નામે ઓળખાય છે. આ ઘટના વિ. સં. ૯૯૬થી ૧૦૧૦માં બની છે. ત્યારથી નાડુલાઈ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે.

આ ઉપરાંત નાડુલાઈ ગામમાં ૧. આદીશ્વરનું, ૨. આદીશ્વરનું, ૩. અજિતનાથનું, ૪. સુપાર્શ્વનાથનું, ૫. વાસુપૂજ્યસ્વામીનું , ૬. શાંતિનાથનું, ૭. નેમિનાથનું (તળેટીમાં), ૮. સોગઠિયાપાર્શ્વનાથનું અને ૯. ગોડી–પાર્શ્વનાથનું એમ ૯ મંદિરો છે. ઘણાં દેરાસરોમાં મૂળનાયકજી ઉપર વિક્રમની સત્તરમી અઢારમી સદીના લેખો છે.

નાડુલાઈમાં ગૌતમાવતાર **આ૦ શ્રીવિજયસેનસૂરિ**નો જન્મ થયો છે, અહીં જૈન ધર્મશાળા છે. જૈનોની વસતિ છે.

નાડુલાઈની પાસે સાદડી, **રાણકપુરતીર્થ,** ઘાણેરાવ, દેસુરી, નાડોલ અને **વરકાણાતીર્થ** વગેરે સ્થાનો આવેલ છે.

નાડોલમાં ૪ દેરાસર છે. ભગવાન પદ્મપ્રભુનું દેરાસર બહુ પ્રાચીન છે, તેમાં ઊંડું અને લાંબુ ભોયરું છે. આ૦ માનદેવસૂરિએ અહીં 'લઘુશાંતિ'ની રચના કરી છે. અહીં ઉપાશ્રયો, જૈન ધર્મશાળાઓ અને આશરે ૨૫૦ જૈન ઘરો છે.

આ૦ યશોભદ્રસૂરિએ નાડોલના ચૌહાણોને જૈન બનાવી તેઓનું **ભંડારી** ગોત્ર સ્થાપ્યું. ભંડારીઓએ નાડોલના ભગવાન આદિનાથના દેરાસરના અવારનવાર જીર્ણોદ્ધારો કરાવ્યા છે. છેલ્લો ઉદ્ધાર શ્રીસંઘે આ૦ વિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી મહારાણા જગતસિંહના રાજ્યકાળમાં વિ. સં. ૧૬૮૬ વૈ. શુ. ૮ શનિવારે કરાવ્યો છે.

જૈન તીર્થોનો વારસાહક

ઇતિહાસ કહે છે કે– ચિત્તોડના શીસોદિયા રાણા **અલ્લટરાજે** આ૦ બલિભદ્રસૂરિ માટે ગુરુપાટનો **અર્ધો ભાગ** માગ્યો ત્યારે આ૦ શાલિસૂરિએ મર્યાદા જણાવી કે, 'રાજન્ ! રાજા પોતાના ભાઈઓને ભાગ આપતો નથી. ધર્માચાર્યોમાં પણ રાજનીતિ પ્રવર્તે છે, એટલે ગુરુપાટનો સર્વ હક્ક પટ્ટધરને જ મળે છે.' રાજાએ એ વાત ન્યાયરૂપે સ્વીકારી. (પૃ. ૪૭૮)

આ ન્યાય અનુસારે જૈનધર્મની આગમ, તીર્થો, શ્રમણપરંપરા, સુવિહિત આચરણા, ચતુર્વિધસંઘ, વ્યવહારવર્તન, વિધિ-નિષેધ અને સાપેક્ષપ્રવૃત્તિ વગેરે જે જે વારસાગત વસ્તુઓ છે, તે **શ્વેતાંબર** જૈનસંઘને મળી છે. સાફ વાત છે કે, જૈન-આગમનો વારસો શ્વેતાંબરને મળ્યો છે, તેણે તેની શાન વધારી છે અને તેને સમુદ્ધ બનાવ્યો છે.

(જુઓ પ્રકરણ ૨૬મું, પૃ. ૩૪૨ થી ૩૫૫.)

આ જ રીતે કલ્યાણક ભૂમિઓ વગેરે અસલી જૈનતીર્થોનો વારસો પણ શ્વેતાંબર શ્રમણ સંઘને મળ્યો છે. તેણે આ વારસાનું પણ આજ સુધી રક્ષણ કર્યું છે અને તેમાં વધારો પણ કર્યો છે. (પૃ. ૪૧થી ૫૭.) શ્વેતામ્બર મંદિરોમાં લંગોટવાળી કે લંગોટ વગરની, પદ્માસનવાળી કે અર્ધ પદ્માસનવાળી, અને બેઠી કે ઊભી એ દરેક જાતની જિનપ્રતિમાઓ, જિનચરણો અને ચરણચિહ્નો વગેરે સ્થાપિત હોય છે. પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે– તે સર્વે શ્વેતાંબર આચાર્યોએ કરેલ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાવાળાં હોવા જોઈએ. શ્રાવકો તેની વિવિધ રીતે પૂજા કરે છે.

આ જૈન તીર્થો ઉપર બીજાઓ તરફથી જ્યારે જ્યારે આક્રમણો થયાં છે, ત્યારે ત્યારે તેઓને બચાવવા માટે શ્વેતાંબર આચાર્યોએ ઘણી જહેમત ઉઠાવી છે. ઇતિહાસમાં એના છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો પણ થયા છે. જેમકે– આર્ય વજ્રસ્વામીએ વિ. સં. ૧૬૦માં શત્રુંજયતીર્થને મિથ્યાત્વીઓના હાથમાંથી છોડાવ્યું. (પૃ. ૨૩૭.) આ૦ સિદ્ધસેને અવન્તીપાર્શ્વનાથનું તીર્થ પાછું વાળ્યું. (પૃ. ૨૦૭.) આ૦ સમુદ્રસૂરિએ વિ. સં. આશરે ૫૦૦માં નાગદાતીર્થને દિગમ્બરોના આક્રમણથી બચાવ્યું. (પૃ. ૩૪૧.) આ૦ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ વગેરેએ પૂર્વદેશના સર્વ તીર્થોને હસ્તગત કર્યાં. (પૃ. ૪૧૭.) આ૦ બપ્પભટ્ટિએ વિ. સં. આશરે ૮૯૦માં ગિરનારતીર્થને દિગમ્બરોના હાથમાંથી છોડાવ્યું, શ્વેતામ્બર તીર્થો અને દિગમ્બર તીર્થોને જુદાં જુદાં

તારવી આપ્યાં અને ભવિષ્યમાં ઝગડો ન ઊઠે એવી મર્યાદા બાંધી. (પૃ. ૪૪૧.) આ૦ બલિભદ્રે ગિરનાર તીર્થને રા'ખેંગારની જોહુકમીથી બચાવ્યું. (પૃ. ૪૭૭.) આ૦ ધર્મઘોષસૂરિએ ગિરનાર તીર્થને દિગમ્બરોની કનડગતમાંથી યુક્તિપૂર્વક બચાવી લીધું અને જગદ્‌ગુરુ આ૦ શ્રીહીર–વિજયસૂરિએ મહાતીર્થ શત્રુંજય, કેશરિયાજી વગેરે જૈનતીર્થોને મુસ્લિમ અત્યાચારોથી બચાવ્યા વગેરે વગેરે.

આ ઇતિહાસને પાને ચડેલા ઉલ્લેખો છે પરંતુ આવા આવા તીર્થરક્ષાના ઘણાય પ્રસંગો બન્યા હશે કે જેની નોંધ મળતી નથી અને જેને આપણે જાણતા નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે વીસમી સદીમાં પણ આવા પ્રસંગો બન્યા છે. આ૦ સાગરાનન્દસૂરિએ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ તીર્થને જૈનતરોના હુમલાથી બચાવ્યું, કેશરિયાજી તીર્થની પણ રક્ષા કરી. આ૦ નેમિસૂરિએ કાપરડાતીર્થને વિધર્મીઓના હાથથી બચાવ્યું, શ્રીકપૂરવિજયજીએ આગરાના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરને એવી જ આફતમાંથી ઉગારી લીધું, વિ. સં. ૧૯૬૧ ચૈ. શુ. ૮ ગુરુવારે પૂ. ગુરુદેવ શ્રીચારિત્ર-વિજયજી મહારાજે શત્રુંજયતીર્થને બારોટોની જોહુકમીથી નિર્ભય બનાવ્યું અને મુનિ શાંતિવિજયે કુલ્પાકતીર્થને દિગમ્બરોની જાળમાંથી બચાવ્યું વગેરે વગેરે.

એટલે કે– શ્વેતામ્બર જૈનોએ તીર્થરક્ષા માટે ખૂબ સાવચેતી રાખી છે, પોતાને મળેલ વારસો સાચવી રાખ્યો છે.

દિગમ્બર જૈનસંઘને જૈનધર્મની કોઈ વારસાગત વસ્તુ મળી નથી. તેને જિનાગમનો વારસો મળ્યો નથી, એટલે તેણે કંઈક શ્વેતામ્બર આચાર્યોનું સાહિત્ય અપનાવ્યું, કંઈક અસલી જિનાગમોના આધારે રચ્યું અને કંઈક પોતાના મતની તરફેણમાં વધારો કર્યો. એમ તેણે સ્વતંત્ર જૈન સાહિત્ય બનાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૨૬૦-૨૬૧.)

અસલી જૈનતીર્થોનો વારસો પણ દિગમ્બર સંઘને મળ્યો નથી. એટલે તેણે શ્વેતામ્બર તીર્થોની ઉપાસના અભિન્ન વિધિવિધાનથી ચાલુ રાખી, આ૦ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તારવી આપેલ તીર્થોને અપનાવ્યાં, અને કોઈ કોઈ તીર્થભૂમિમાં તથા વિશેષે કરીને દક્ષિણ ભારતમાં સ્વતંત્ર દિગમ્બર તીર્થો સ્થાપ્યાં. (પૃ. ૨૬૮.) દિગમ્બર મંદિરોમાં તીર્થંકરોની દિગમ્બર પદ્માસનવાલી ઊભી કે બેઠી પ્રતિમાઓ, ચરણો અને ચરણચિહ્નો સ્થાપિત હોય છે.

જો કે છેલ્લાં વર્ષોમાં અંગ્રેજ સરકારે અસલી જૈન તીર્થમાં શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોને પૂજા કરવાનો સમાન હક છે, એવો ન્યાય આપ્યો છે. તેથી હવે દિગમ્બરો બે-એક તીર્થોમાં પોતાની અર્વાચીન અને ભિન્ન વિધિથી પૂજા કરે છે, અને ત્યાં એ નિમિત્તે અવારનવાર ઝઘડાઓ પણ થયા કરે છે. સરકારે ''ધર્માચાર્યોમાં રાજનીતિ પ્રવર્તે છે એટલે ગુરુપાટનો હક પટ્ટધરને જ મળે છે'' આ વ્યવસ્થા તોડવાની જે ભૂલ કરી છે તેનું જ એ પરિણામ છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો અસલી જૈન તીર્થોનો વારસો શ્વેતામ્બર શ્રમણ સંઘને મળ્યો છે, તેની સાબિતીમાં ઘણા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ મળે છે.

એકંદરે આજે પણ જૈનધર્મની વારસાગત દરેક વસ્તુઓ શ્વેતામ્બર શ્રમણસંઘના હાથમાં છે અને શ્વેતામ્બર આચાર્યોની ધર્માજ્ઞા પ્રમાણે શ્વેતામ્બર શ્રમણોપાસકના વહિવટમાં છે.

अंतिम मंगल

अर्हन्तोऽर्हपदास्त्रिलोकमहिताः सिद्धाश्च सिद्धात्मनः,
आचार्या गुणभृद्गुणैकसदनं वागीश्वरा वाचकाः ।
सर्वे साध्यरतास्त्रिरत्नखचिता लोकेऽनघाः सावधः,
पूज्या वः परमेष्ठिनोऽनवरतं तन्वन्तु शं मङ्गलम् ॥१॥

ભાગ પહેલો
સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ પહેલું

જૈન ૮૪ ગચ્છો

ગચ્છનું નામ	આદિ આચાર્ય	સાલવારી
નિર્ગ્રન્થ ગચ્છ	ગણધર સુધર્માસ્વામી	વીર સં. ૧
ઉપકેશ ગચ્છ	આ૦ રત્નપ્રભ	૭૦
કોરટા ગચ્છ	આ૦ રત્નપ્રભ	૭૦
ગોદાસ ગણ	આ૦ ગોદાસ	૧૭૦
ઉત્તર-બલિસ્સહ	આ૦ ઉત્તર, આ૦ બલિસ્સહ	૨૯૧
ઉદ્દેહ ગણ	આ૦ રોહણ	૨૯૧
ઉડુવાડિય	આ૦ યશોભદ્ર	૨૯૧
વેશ-વાટિકા	આ૦ કામર્ધિ	૨૯૧
કોટિક ગચ્છ	આ૦ સુસ્થિત	
	આ૦ સુપ્રતિબદ્ધ	વીર સં. ૨૯૧
માનવ ગણ	આ૦ ઋષિગુપ્ત	૨૯૧
ચારણ ગણ	આ૦ શ્રીગુપ્ત	૨૯૧
મજ્ઝિમ શાખા	કોટિક આ૦ પ્રિયગ્રંથ	વીર સં. ૩૫૦ (?)
વિદ્યાધરી	આ૦ ગોપાળ	૩૫૦ (?)
ઉચ્ચાનાગરી	આ૦ શાંતિ શ્રેણિક	૪૧૦ (?)
વજ્રશાખા	કોટિક આ૦ વજ્રસ્વામી	વીર સં. ૫૮૪
બ્રહ્મદ્વીપિકા	આ૦ સમિત	૫૮૪
નાગેન્દ્ર ગચ્છ	વજ્રી આ૦ નાગહસ્તિ	વીર સં. ૬૦૬
ચંદ્ર ગચ્છ	વજ્રી આ૦ ચંદ્રસૂરિ	૬૦૬
નિર્વૃતિ ગચ્છ	વજ્રી આ૦ નિર્વૃતિ	૬૦૬
વિદ્યાધર ગચ્છ	વજ્રી આ૦ વિદ્યાધર	વીર સં. ૬૦૬
દ્વિવંદનીક	ઉપકેશ આ૦ ઉદયવર્ધન	૬૦૬
વનવાસી ગચ્છ	ચંદ્ર૦ આ૦ સમન્તભદ્ર	વીર સં. ૬૫૦

કાલિકાચાર્ય ગચ્છ	આ૦ શ્યામાચાર્ય	વીર સં. ૩૭૬
ષાંડિલ્ય ગચ્છ	આ૦ સ્કંદિલ	વીર સં. ૪૧૪
સિદ્ધસેન ગચ્છ	આ૦ સિદ્ધસેન	
મલ્લવાદિ ગચ્છ	નાગેન્દ્ર૦ આ૦ મલ્લવાદી	વીર સં. ૮૮૪
નાગિલ શાખા	વજ્જી આ૦ નાગિલ	વીર સં. ૬૫૦
હારિલ શાખા	યુ૦ આ૦ હારિલ	વીર સં. ૧૦૫૫
પૂર્ણતલ્લ ગચ્છ	(વિહરુક)	વિક્રમની ૭મી સદી (?)
ચૈત્રપુરી ગચ્છ	આ૦	વિ. ૭મી સદી
થારાપદ્ર ગચ્છ	હારિલ આ૦ વટેશ્વર	
મોઢેરા ગચ્છ		
વાયડ ગચ્છ		
સંડેરક ગચ્છ		
કૂર્ચપુરીય ગચ્છ	ઉપકેશ આ૦ (?)	વિ. ૮મી સદી
ભટેવરા ગચ્છ	ચૈત્રપુરી આ૦ બુદ્ધાગણી	
સોઘંતીવાલ ગચ્છ		
પંચાસરા ગચ્છ		વિ. ૮મી સદી
રાજ ગચ્છ	આ૦ નન્નસૂરિ	વિ. ૮૫૦
ધનેશ્વર ગચ્છ	આ૦ ધનેશ્વર (મંડોવર)	૮૫૨
કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છ	હારિલ૦ કૃષ્ણર્ષિ	વિ. ૮૫૦
ભાવાચાર્ય ગચ્છ	કાલિક૦ આ૦ ભાવદેવ	વિ. ૯૧૨
હર્ષપુરીય ગચ્છ	મજ્ઝિમ (પ્રશ્નવાહન) આ૦	૯૮૦
હસ્તિકુંડી ગચ્છ	સંડેરક આ૦ બલભદ્ર	
વડગચ્છ	વનવાસી આ૦ ઉદ્યોતન	વિ. ૯૮૫

નિર્ગ્રન્થ ગચ્છનાં નામાંતરો – નિર્ગ્રન્થ, કોટિક, વજ્રશાખા, ચંદ્ર, વનવાસી (આરણ્યક, વિટપી, વિહરુક), વડગચ્છ, ચૌદશિયા ગચ્છ (?) અને તપગચ્છ.

વિદ્યાધર ગચ્છની શાખાઓ – (૧) કાસહ્રદ (કાસહૂદ), જાલોરા (જાલ્યોધર), શરવાલ (?)

કામ્યક ગચ્છ તે નિવૃત્તિ ગચ્છનો પેટા ગચ્છ હતો.

બ્રહદ્વીપિકાનું નામાંતર – બ્રહ્માણ (વરમાણ) ગચ્છ (?) બ્રાહ્મી ગચ્છ (?)

કાલિક ગચ્છનાં નામાંતરો – કાલિક, ષાંડિલ્ય, ભાવાચાર્ય (ભાવડાર, ભાવડા, ભાવડહાર).

હારિલ ગચ્છનાં નામાંતરો તથા પેટા ગચ્છો – હારિલ, હારિજ (?), વટેશ્વર, થારાપદ્રીય, કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છ, કૃષ્ણર્ષિતપા, પિપ્પલક ગચ્છ.

રાજ ગચ્છનાં નામાંતરો તથા પેટા ગચ્છો – રાજ ગચ્છ, ધનેશ્વર ગચ્છ, ચિત્રવાલ, ધર્મઘોષ, સુરાણા, અષ્ટાપદ શાખા, કંબોઈયા શાખા, ચૈત્ર ગચ્છની શાખા – ૧. શાદ્દૂલ, ૨. રાજ ગચ્છ.

ઉપકેશ ગચ્છનાં નામાંતરો– ઉપકેશ, નિર્ગ્રન્થ, ચાતુર્યામ, પાર્શ્વાપત્ય, દ્વિવંદનીક, કંવલા વગેરે.

શાખાઓ – માથુર, કોરટા, કુકુદ, ભિન્નમાલ, ચંદ્રાવતી, મેડતા, ખટકૂપ, બિકાનેરી, ખજવાના, તપાકોરંટક, તપારત્ન.

મજ્જિમા શાખાનાં નામાંતરો – (પ્રશ્નવાહન કુલ) હર્ષપુરીય ગચ્છ, મલધાર ગચ્છ.

વડગચ્છના પેટા ગચ્છો – ચઉદશિયા (?) પૂનમિમત, દેવાચાર્ય ગચ્છ, પ્રદ્યોતનાચાર્ય ગચ્છ, પલ્લીવાલ, ઉછતવાલ (?)

પૂનમિયામતના પેટા ગચ્છો –. પૂનમિયા, શંખેશ્વર, નાણાવાલ, નાડોલિયા, તિલક શાખા, વિધિપક્ષ, અંચલ, સાર્ધપૂનમિયા અને કછોલી.

ષટ્કલ્યાણક મત – તે કૂર્ચપુરીય ગચ્છ અને ચંદ્રગચ્છમાંથી નીકળ્યો. વિધિસંઘ અને ખરતર ગચ્છ તેનાં નામાંતરો છે.

ખરતર ગચ્છના પેટા ગચ્છો – ૧. મધુતર, ૨. રુદ્રપલ્લી, ૩. ખરતર, ૪. રાજ, ૫. વેગડ, ૬. પિપ્પલક, ૭. આચાર્યીય, ૮. ભાવહર્ષીય, ૯. લઘુઆચાર્યીય, ૧૦. રંગવિજય, ૧૧ શ્રીસારીય.

મુનિતપામત એ પણ ખરતર ગચ્છની સંવેગી શાખા છે.

દેવાચાર્ય ગચ્છના પેટા ગચ્છો – નાગોરીતપા, ભિન્નમાલ વડગચ્છ, જીરાવલા વડગચ્છ, મડાહડ, મમ્માહડ (?), રામસેન ગચ્છ, પાયચંદમત સં. ૧૫૭૨, સુધર્મામત સં. ૧૬૦૨.

મતો – આગમિકમત (?), સિદ્ધાંતિયાગચ્છ (?)

તપાગચ્છનાં નામાંતરો તથા પેટા ગચ્છો – **તપાગચ્છ** સં. ૧૨૮૫, **લઘુપોષાળ**, વડીપોષાળ, રત્નાકર ગચ્છ. **હેમ શાખા** સં. ૧૫૧૭ (પાલનપુરા), કમલકલશા સં. ૧૫૫૫, કુતુબપુરા સં. ૧૫૫૫, લઘુશાળા (સોમશાખા, હર્ષકુળ સં. ૧૬૦૫, તપાકોરંટક – તપારત્ન (બારેજા સં. ૧૬૧૦), **દેવસુર** સંઘ (ઓસવાલગચ્છ), આણંદસૂર સંઘ (પોરવાલ ગચ્છ સં. ૧૬૭૩), ઋષિમતિ, **વિજયગચ્છ** શાખા, સાગરગચ્છ સં.૧૬૮૬, વિમલ ગચ્છ સં. ૧૭૪૯, ત્રિસ્તુતિકમત, યતિ શાખા, **સંવેગી શાખા.**

તપાગચ્છની શાખાઓ – ભરૂઅચ્છા, થંભણા, ગંધારા, પાલનપુરા, કુતુબપુરા, બારેજા, ભિન્નમાલ, ઘોઘારા, સોરઠિયા (?), ઢેબરિયા, સાકરિયા વગેરે.

તપગચ્છનાં ૧૩ બેસણાં – ૧ તપા, ૨ સાંડેરક, ૩ ચઉદશિયા, ૪ કમલકલશા, ૫ ચંદ્ર, ૬ કોટિક, ૭ કુતુબેપુરા, ૮ કોરંટા, ૯ ચિત્રોડા, ૧૦ કજ્જપુરા, ૧૧ વડગચ્છ, ૧૨ ઓસવાલ અને ૧૩ મલધારી ગચ્છ. એક સામાચારી, એક માંડલી, એક ઉપદેશ અને એક વ્યવહાર હોય તે દરેકનું એક બેસણું કહેવાય છે. તે તે ગચ્છોના શ્રીપૂજો કે કુલગુરુઓ નિર્વંશ થતાં તેઓની ગાદીઓ તપગચ્છમાં દાખલ થઈ ગઈ છે.

નિગમમત – કુતુબપુરા ગચ્છમાંથી નીકળ્યો, જેનું બીજું નામ ભૂકટિયામત છે.

કડવા મત – અંચળગચ્છમાંથી નીકળ્યો સં. ૧૫૬૨.

લોંકામતના પેટા ગચ્છો – લોંકા, વિજયમત સં. ૧૫૭૦, નાગોરી, વડોદરિયા, બાલાપુરી, મોટીપક્ષ, નાનીપક્ષ, અઢારિયા.

લોંકામત – તપાગચ્છ વડીપોષળમાંથી નીકળ્યો, સં. ૧૫૦૮, સં. ૧૫૩૩.

લોંકામતના પેટા મતો – સ્થાનક માર્ગી (બાવીશ ટોલાં, ઢુંઢિયા, બારાપંથી સં. ૧૭૦૯), ૬ કોટિપખ, ૮ કોટિપખ, (મોટીપખ નાંઢીપખ), તેરાપંથીમત સં. ૧૮૧૮, વીરપંથી વગેરે.

સૂચના – (?) આ નિશાનીવાળી બાબતોને અંગે વિશેષ સંશોધનની અપેક્ષા રહે છે.

પરિશિષ્ટ બીજું

જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથો

ગ્રંથ	ભાષા	કર્તા રચના	વિ. સં.
કપ્પસૂઅ થેરાવલી	(પ્રા.સં.અં.ગુ.)	શ્રીદેવર્ધિ ગણી	૫૭૦
નંદી થેરાવલી	(’’)	’’	૫૭૦
વસુદેવ હીંડી	(પ્રા.)	સંઘદાસ ગણી	
’’	(’’)	ધર્મસેન ગણી	
હિમવંત થેરાવલી	(પ્રા. ગુ. હિં.)	.....	.....
આવસ્સય ચુણ્ણી	(પ્રા. સં.)		
કપ્પસૂઅ ચુણ્ણી	(’’)		
આવસ્સયક ટીકા	(’’)	આ૦ હરિભદ્રસૂરિ	
કહાવલી	(પ્રા.)	આ૦ ભદ્રેશ્વર	
દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય	(સં. ગુ.)	ક.સ. આ૦ હેમચંદ્ર	૧૧૧૬ (?)
’’	(પ્રા.)	’’	૧૧૨૮ (?)
પ્રશસ્તિ ત્રિષષ્ટિચરિત્ર	(સં.)	’’	
પરિશિષ્ટ પર્વ	(સં. અં.ગુ.)	’’	
મોહપરાજય નાટક	(સં.)	મંત્રી યશઃપાલ	૧૨૩૨
કુમારવાલ પડિબોહો	(પ્રા. ગુ.)	આ૦ સોમપ્રભ	
કુમારવાલ ચરિયં	(પ્રા.)	હરિશ્ચંદ્ર	
પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ	(સં.)	આ૦ ભદ્ર	
દુસ્સમકાલસમણ	(પ્રા. સં.)	આ૦ ધર્મઘોષ	૧૩૩૦ (?)
કીર્તિકૌમુદી, છેલ્લો સર્ગ	(સં.)	કવિ સોમેશ્વર	
સુરથોત્સવ, છેલ્લો સર્ગ	(સં)	’’	
ઉલ્લાસ રાઘવ ’’	(’’)	’’	૧૨૮૨
આબૂ પ્રશસ્તિ	(’’)	’’	૧૨૮૮
ધર્માભ્યુદય કાવ્ય	(’’)	આ૦ ઉદયપ્રભ	૧૨૯૦ (?)

સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની	(સં.)	આ૦ ઉદયપ્રભ	
વસન્તવિલાસ	(”)	આ૦ બાલચંદ્ર	
હમ્મીરમર્દન	(”)	આ૦ જયસિંહ	
વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ કાવ્ય	(”)	”	
સુકૃતસંકીતન	(”)	કવિ અરિસિંહ	
ઉપકેશગચ્છ પ્રબંધ	(”)	આ૦ કક્કસૂરિ	૧૩૯૩
નાંભિનંદનજિનોદ્ધાર	(”)	”	
પ્રભાવકચરિત્ર	(”)	આ૦ પ્રભાચંદ્ર	૧૩૩૪
પ્રબંધચિંતામણિ	(”)	આ૦ મેરુતુંગ	૧૩૬૧
ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ	(”)	આ૦ રાજશેખર	૧૪૦૫
વિવિધતીર્થકલ્પ	(પ્રા. સં.)	આ૦ જિનપ્રભ	૧૩૮૯
કુમારપાલચરિત્ર	(સં.)	આ૦ જયસિંહ	૧૪૨૨
વિચારશ્રેણિ	(સં.)	આ૦ મેરુતુંગ	૧૪૬૬ (?)
અંચલગચ્છ પટ્ટાવલી	(સં. ગુ.)	”	૧૪૬૬ (?)
કુમારપાલચરિત્ર	(સં.)	આ૦ સોમતિલક	૧૪૨૪
ઉપદેશરત્નાકર	(સં.)	આ૦ મુનિસુંદર	
ગુર્વાવલી	(”)	”	૧૪૬૬
ગુરુપર્વક્રમ	(”)	આ૦ ગુણરત્ન	૧૪૬૬
કુમારપાલચરિત્ર	(”)	ચારિત્રસુંદર ગણી	
કુમારપાલપ્રબંધ	(”)	જિનમંડન ગણી	૧૪૯૨
વસ્તુપાલચરિત્ર	(”)	જિનહર્ષ ગણી	૧૪૯૭
જગડુચરિત્ર	(”)	આ૦ સર્વાનંદ	
સુકૃતસાગર	(”)	રત્નમંડન ગણી	
ઉપદેશતરંગિણી	(સં. ગુ.)	રત્નમંદિર ગણી	
ભોજપ્રબંધ	(સં. ગુ.)	”	
ઉપદેશસપ્તીકા	(સં.)	સૌધર્મ ગણી	૧૫૦૩
સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય	(સં. ગુ.)	પ્રતિષ્ઠાસોમ	૧૫૨૪
ગુરુગુણરત્નાકર	(સં.)	સોમચારિત્ર ગણી	૧૫૪૧ (?)
તપાગચ્છ પટ્ટાવલી	(પ્રા. સં. ગુ.)	મહો. ધર્મસાગર	૧૬૪૮

ગુર્જરરાજાવલી	(સં.)	વિનયસાગર ગણિ	૧૬૪૮ (?)
જગદ્‌ગુરુ કાવ્ય	(’’)	પદ્મસાગર ગણિ	૧૬૪૬
હિરસૌભાગ્ય કાવ્ય	(’’)	દેવવિમલ ગણિ	૧૬૫૬
કૃપારસકોશ	(’’)	મહો૦ શાંતિચંદ્ર ગણિ	
વિજયપ્રશસ્તિ	(સં. હિં.)	હેમવિજયગણિ	
કર્મચંદ્રમંત્રીપ્રબંધ	(’’)		
વિજયદેવમહાત્મ્ય	(’’)	પાઠક વલ્લભ	
દેવાનંદાભ્યુદય	(’’)	મહો. મેઘવિજય	૧૭૨૭
ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી	(’’)	ઉ. ક્ષમાકલ્યાણ	૧૮૩૦
ઉપદેશપ્રસાદ	(સં. ગુ.)	આ૦ વિજયલક્ષ્મી	૧૮૪૩
વિવિધ પટ્ટાવલીઓ	(પ્રા. સં.)		
વિમલપ્રબંધ	(ગુજ.)	કવિ લાવણ્યસમય	
શત્રુંજય રાસ	(’’)	જિનહર્ષ	
શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર રાસ	(’’)	નયસુંદર	
કુમારપાલ રાસ	(’’)	દેવપ્રભ ગણી	૧૫૦૦ (?)
’’	(’’)	હીરકુશલ	૧૬૪૦
’’	(’’)	કવિ ઋષભદાસ	૧૬૭૦
’’	(’’)	આ૦ જિનહર્ષ	૧૭૪૨
વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ	(ગુ.)	ઉ. સમયસુંદર	
’’	(’’)	આ૦ લક્ષ્મીસાગર	
’’	(’’)	આ૦ પાર્શ્વચંદ્ર	
હીરવિજય રાસ	(’’)	કવિ ઋષભદાસ	
શાંતિદાસ શેઠનો રાસ	(’’)	ખેમવર્ધન	૧૮૭૦
વીર વંશાવલી	(’’)	પં.	
વીર પટ્ટાવલી	(’’)	પં. ખુશાલવિજય	

આ ઉપરાંત જૈન પટ્ટાવલીઓ, રાસાઓ, તીર્થમાલાઓ, ગ્રંથ–પ્રશસ્તિઓ, ગ્રંથપુસ્પિકાઓ, તામ્રપત્રો, વિજ્ઞપ્તિપત્રો, શિલાલેખો, સ્તોત્રો, ઐતિહાસિક સજ્ઝાયો વગેરે વગેરે.

સૂચના (?) આ નિશાનીવાળા સંવતો અનુમાનથી આપ્યાં છે.

પરિશિષ્ટ : ત્રીજું

[અકારાદિ અનુક્રમ]

વર્ગ : ૧

તીર્થંકરનાં નામો

અજિતનાથ ૧, ૪૪, ૪૭, ૧૯૦, ૨૭૭, ૩૯૨, ૪૨૮, ૫૦૨
અનંતનાથ ૧
અભિનંદન ૧, ૪૨૮
અરનાથ ૧, ૪૫
અરિષ્ટનેમિ જુઓ 'નેમિનાથ'
આદિનાથ જુઓ 'ઋષભદેવ'
આદિશ્વર જુઓ 'ઋષભદેવ'
ઉદયપ્રભ ૭
ઋષભદેવ ૧, ૨૧, ૪૨ થી ૪૫, ૫૬, ૭૪, ૧૬૯, ૧૭૩, ૧૭૫થી ૧૭૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૭૬, ૨૮૩, ૨૯૧, ૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૮૧, ૩૯૧, ૩૯૨, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૨૮, ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૫૨, ૪૬૫, ૪૭૧, ૪૭૫, ૪૭૮, ૪૮૨, ૪૯૧થી ૪૯૪, ૪૯૬, ૫૦૧, ૫૦૨
કલિંગજિન ૧૭૭
કુંથુનાથ ૧, ૪૫
ચંદ્રપ્રભુ ૧, ૪૭, ૧૬૯, ૧૭૨, ૨૧૪, ૪૫૪
ચેતનનાથ ૪૪૭
જગત્સ્વામી ૮૨
જીવિતસ્વામી ૫૪થી ૫૬, ૭૧, ૧૪૨, ૧૬૬, ૧૭૦, ૪૧૬.
ધર્મનાથ ૧
નમિનાથ ૧, ૩૦૫
નાભિનંદન ૨૭
નાયપુત્ત (જ્ઞાતપુત્ર) - ૨, ૧૧
નિર્મમ ૭
નેમિનાથ ૧, ૨૦, ૨૫, ૪૨, ૪૫, ૫૦, ૫૧, ૯૧, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૯૯, ૨૧૫, ૨૭૫થી ૨૭૭, ૨૮૦, ૨૯૫, ૩૪૮, ૩૬૬, ૩૮૫, ૪૩૩, ૪૪૦, ૪૬૩, ૪૭૪, ૪૭૮, ૫૦૧, ૫૦૨
પદ્મનાભ ૭, ૨૭૦.
પદ્મપ્રભુ ૧, ૧૭૨, ૩૦૫, ૫૦૨.
પાર્શ્વનાથ ૧, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૧, ૨૭ થી ૩૦, ૪૧, ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૮૧, ૧૧૪, ૧૪૬, ૧૫૨, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૭૮, ૧૮૮, ૧૯૯, ૨૭૭, ૨૮૭, ૨૯૫, ૩૦૬, ૩૩૪, ૩૪૫, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૭૪, ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૪૯, ૪૮૦, ૪૯૦
—અજારા પાર્શ્વનાથ ૪૮
—અવંતી પાર્શ્વનાથ ૧૬૬થી ૧૬૮, ૩૦૭, ૨૧૧, ૫૦૩
—ઊંકાર પાર્શ્વનાથ ૨૦૮
—કરહેડા પાર્શ્વનાથ ૪૧૭, ૪૪૯

–કલ્પદ્રુમ પાર્શ્વનાથ ૪૭
–ગોડી પાર્શ્વનાથ ૫૦૨
–ચારૂપ પાર્શ્વનાથ ૫૧
–ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ૪૯, ૫૦૪
–ચેલ્લણદેવ પાર્શ્વનાથ ૧૭૨
–જગન્નાથ પાર્શ્વનાથ ૫૨
–જીરાવલા પાર્શ્વનાથ ૪૨૫, ૪૩૧
–જીવંતસ્વામી પાર્શ્વનાથ ૧૭૧
–નાગહ્રદ પાર્શ્વનાથ ૩૬૬
–પલ્લવિયા પાર્શ્વનાથ ૨૫
–પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ૩૮૯, ૩૯૦, ૪૦૯, ૪૧૩, ૫૦૪
–ફલોધિ પાર્શ્વનાથ ૪૨૫
–બદરી પાર્શ્વનાથ ૫૧, ૪૧૮
–ભટેવા પાર્શ્વનાથ ૨૬, ૩૭૪
–મનમોહન પાર્શ્વનાથ ૫૧
–શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ૫૧
–સોગઠિયા પાર્શ્વનાથ ૫૦૨
–સ્તંભન પાર્શ્વનાથ ૫૧
મલ્લિનાથ ૧
મહાવીર સ્વામી ૧ થી ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૨૫, ૨૭, ૩૦થી ૩૩, ૩૬થી ૪૨, ૪૭, ૫૨થી ૫૮, ૬૦, ૬૬, ૬૯થી ૭૧, ૮૧, ૮૨, ૯૧, ૯૮, ૧૦૩, ૧૪૧, ૧૫૦, ૧૬૦, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૯૯, ૨૧૧, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૪, ૨૨૯, ૨૪૨, ૨૫૭, ૨૮૮થી ૨૯૧, ૩૦૫, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૪૨, ૩૪૫, ૩૪૭થી ૩૪૯, ૩૯૮, ૪૦૦, ૪૧૬, ૪૨૪, ૪૨૯, ૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૪૦, ૪૪૪, ૪૪૬, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૮૧, ૪૯૦થી ૪૯૪ ૪૯૯, ૫૦૧
માણિકસ્વામી ૪૨, ૩૭૬, ૩૭૭
મુનિસુવ્રત ૧, ૪૭, ૪૮, ૫૩, ૯૦, ૨૮૨
વર્ધમાન જુઓ 'મહાવીર સ્વામી'
વાસુપૂજ્ય ૧, ૪૫, ૯૩, ૪૯૨
વિદેહદિન્ન ૧૦
વિમલનાથ ૧
વિહરમાન ૪૫
વૈશાલિક ૧૦
શતકીર્તિ ૭
શાંતિનાથ ૧, ૨૨, ૪૪, ૪૫, ૮૧, ૯૦, ૧૬૯, ૧૭૨, ૩૬૬, ૪૨૭, ૪૪૦, ૪૪૭, ૪૮૯, ૪૯૨, ૫૦૦, ૫૦૨
શીતલનાથ ૧, ૪૧૨
શ્રેયાંસનાથ ૧
સમાધિ ૮
સર્વાનુભૂતિ ૭
સંભવનાથ ૧, ૧૭૨, ૪૯૫, ૪૯૬
સિદ્ધચક્ર ૨૫
સીમંધરસ્વામી ૧૨૭, ૧૪૯, ૨૫૬, ૩૬૯, ૪૦૫
સુપાર્શ્વનાથ ૧, (૭), ૪૬, ૧૯૮, ૫૦૨
સુમતિનાથ ૧, ૨૮
સુરદેવ ૭
સુવિધિનાથ ૧
સ્વયંપ્રભ ૭

વર્ગ : ૨

ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પંન્યાસ, સાધુ, સાધ્વીઓનાં નામો

અઈમત્તા ૬, ૫૪, ૩૪૮
અકંપિત ગણધર ૫
અગસ્ત્યસિંહસૂરિ ૩૭૯
અગ્નિદત્ત સ્થવિર ૧૧૨
અગ્નિભૂતિ ૩, ૩૨
અગ્નિશર્મા ૩૭૧
અચલભ્રાતા ગણધર ૫
અજિતપ્રભ ૩૦
અજિતયશ ૪૦૧, ૪૧૯
અજિતસિંહસૂરિ ૨૯૯, ૩૮૩, ૪૨૧
અજિતસેન ૪૯૪
અનાથિમુનિ ૨૯, ૩૭, ૫૮
અભયઘોષ ૪૨૫
અભયચંદ્ર ૧૮૯, ૪૨૦
અભયદેવ (રાજ.) ૨૧૦, ૨૧૭, ૨૫૧, ૨૫૨, ૪૨૦, ૪૬૪, ૪૭૦, ૪૯૦
અભયદેવ (ચંદ્રગચ્છ) ૨૫૧, ૩૮૩, ૪૨૩, ૪૬૬
અભયદેવ (મલ્લ.) ૪૭૨
અમરપ્રભ ૩૮૨, ૪૨૮
અમલચંદ્ર ૧૭૯, ૪૨૦
અમૃતવર્ધન ૩૦
અમૃતરત્ન ૩૧
અરિહ (અર્હદ્)દત્ત ૧૭૫, ૨૨૪
અર્ષિકાપુત્ર ૫૬, ૭૩, ૭૪
અલખ ૬
અવંતીવર્ધન ૬૬
અવંતીસુકુમાર ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૭
અંબદેવ ૨૫૧, ૩૩૧
આણંદ ૪૨૮
આત્મારામજી ૧૯૦
આનંદઘન ૪૬૧, ૪૯૮
આનંદરત્ન ૩૦
આનંદવર્ધન ૩૦
આનંદવિમલ ૨૮, ૩૧, ૩૩૧
આનંદસાગર ૫૦૪
આનંદસુંદર ૩૦
આમ્રદેવ ૪૧૧
આર્દ્રક ૬, ૪૦
આર્યજીત ૧૫૦
આર્યદિન્ન જુઓ 'દિન્નસૂરિ'
આર્યરક્ષિત જુઓ 'રક્ષિતસૂરિ'
આષાઠાચાર્ય ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૬૨
ઈશ્વરસૂરિ - ૪૭૧ થી ૪૭૩
ઈશ્વરીઆર્યા ૧૫૨, ૨૪૯, ૨૮૦
ઈન્દ્ર (?) ૨૭૯
ઈન્દ્રદિન્નસૂરિ ૧૭૪, ૧૮૦
ઈન્દ્રનંદી ૫૫
ઈન્દ્રભૂતિ જુઓ 'ગૌતમસ્વામી'
ઈન્દ્રરત્ન ૩૦
ઈન્દ્રવિજય ૨૯૪
ઉત્તર (સ્થ.) ૧૪૫, ૫૦૬
ઉદયદેવ ૪૨૩
ઉદયપ્રભ ૪૨૪, ૫૧૦
ઉદયરત્ન ૩૧
ઉદયવર્ધન ૨૧, ૩૦, ૨૫૦, ૨૭૭, ૫૦૬
ઉદયસિંહ ૩૬૨, ૪૮૮
ઉદાયી ૭, ૧૮૮
ઉદ્દ્યોતન ૩૩૧, ૩૩૭, ૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૩, ૩૯૨,

૪૦૩, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૭, ૪૨૯, ૪૩૩, ૪૬૫, ૫૦૭
ઉદ્દ્યોતરત્ન ૩૦
ઉપનંદભદ્ર ૯૯
ઉમાસ્વાતિ ૭૫, ૧૪૬, ૧૬૧, ૧૮૩, ૨૬૧, ૨૮૫, ૨૯૯થી ૩૦૫, ૩૮૫, ૪૦૧
ઋજુમતિ ૯૯
ઋષભદત્ત ૮
ઋષિગુપ્ત ૧૪૭, ૫૦૬
ઋષિદત્ત ૧૭૫
ઋષિપાલિત ૧૮૩, ૩૫૨
ઋષિશિવ ૭
કક્કસૂરિ ૧૭થી ૩૦, ૨૧૭, ૨૫૦, ૪૨૯, ૫૧૧
કનકકુશલ ૩૮૨
કનકપ્રભ ૧૭, ૨૩, ૪૨૩
કમલસૂરિ ૧૯૦
કમલદેવ ૪૪૭, ૪૬૫, ૫૦૦
કર્પૂરવિજય ૫૦૪
કર્મસાગર ૨૮
કલહંસસૂરિ ૪૮, ૧૪૭
કલ્યાણવિજય ૨૨૧, ૨૨૨, ૫૦૦
કસુંદક ૮
કામર્ધિગણિ ૧૪૬, ૫૦૬
કાલિકાચાર્ય (પહેલા) જુઓ 'શ્યામાચાર્ય'
કાલિકાચાર્ય (બીજા) ૧૬૮, ૧૮૪થી ૧૮૮, ૧૯૦, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૫૧, ૨૯૧, ૨૯૩થી ૨૯૫
કાલિકાચાર્ય (ત્રીજા) ૧૮૮, ૨૪૧
કાલિકાચાર્ય (ચોથા) ૧૫૫, ૧૫૯, ૧૮૮, ૨૨૦, ૩૧૬, ૩૩૬, ૩૪૧, ૩૬૩ થી ૩૬૫
કાલીદેવી ૩૪૯
કાલ્વેશીમુનિ ૪૭
કીર્તિરત્નસૂરિ ૩૧
કુબેર (આર્ય) ૧૮૩
કુમારધર્મગણિ ૨૪૨
કુમુદચંદ્ર ૨૦૩
કુલચંદ્ર ૨૨
કુલમુંડન ૪૭૦
કૃષ્ણઋષિ (કૃષ્ણર્ષિ) ૧૯, ૨૦, ૩૭૧, ૩૭૪, ૪૧૭, ૪૨૯થી ૪૩૧, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૭૬, ૪૮૦
કૃષ્ણસૂરિ ૨૪૧, ૨૪૬, ૨૫૧, ૨૫૭, ૨૫૮
કેશરકુશલ ૩૭૭
કેશવસૂરિ જુઓ 'વાસુદેવસૂરિ'
કેશીસ્વામી ૩, ૮, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૫૬, ૩૫૧, ૪૯૪
કોટીઆચાર્ય ૧૬૦, ૩૭૮, ૪૬૫, ૪૬૬
કાડિન્ન ૧૪૫, ૧૫૩, ૧૮૧, ૧૮૮, ૨૦૧
ક્ષમાકલ્યાણ ૫૧૨
ક્ષેમઋષિ ૪૯૯
ખપુટાચાર્ય ૪૮, ૧૫૮, ૧૮૪, ૧૮૯, ૧૯૦, ૨૦૧, ૨૨૫
ખિમઋષિ ૪૭૬, ૪૭૯, ૪૮૦, ૫૦૧
ખુશાલવિજય ૫૧૨
ખંદિલ જુઓ 'સ્કંદિલ'
ખંધક ૪૯૪
ખેમવર્ધન ૫૧૨
ગજસુકુમાર ૩૪૮
ગણાઆર્યા ૪૬૯
ગર્ગર્ષિ ૨૫૧, ૪૬૭

ગુણચંદ્ર ૪૨૨
ગુણધર ૧૫૨, ૨૬૧
ગુણનિધાન ૪૦૭
ગુણવર્ધન ૩૦
ગુણરત્ન ૪૧૬, ૪૯૨, ૫૧૧
ગુણસુંદર ૩૦, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૭, ૧૭૫, ૧૮૭, ૩૮૨
ગુણાકરસૂરિ ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૭, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૩૮૨, ૪૫૪, ૪૬૫, ૪૭૦
ગોદાસ ૧૧૨, ૧૬૮, ૫૦૬
ગોપાલ ૮, ૧૪૬, ૧૭૪, ૨૧૪, ૫૦૬
ગોવિંદ ૧૫૪, ૧૫૬, ૩૨૩, ૪૧૭, ૪૩૮, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૬, ૪૪૯, ૪૬૩
ગોશર્મ ૭૨
ગૌતમસ્વામી ૨, ૩, ૮, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૩૧, ૩૨, ૫૪, ૫૬, ૯૧, ૧૫૦, ૨૭૨, ૩૪૫, ૩૫૧, ૪૯૨, ૪૯૪.
ગંધહસ્તિ ૩૨૪
ઘનસુંદર - જુઓ 'ગુણસુંદર'
ઘૃતપુષ્પમિત્ર ૨૫૬
ઘોષનંદી ૩૦૦, ૩૦૧
ચક્રેશ્વર ૪૨૫
ચતુરવિજય ૩૮૨
ચંદનબાલા ૬, ૯૩
ચંદનવિજય ૧૯૦
ચંદ્રગુપ્તસૂરિ ૩૦
ચંદ્રપ્રભ ૨૬, ૪૨૨થી ૪૨૬
ચંદ્રર્ષિ ૨૮૨, ૩૩૩
ચંદ્રસૂરિ ૧૦૭, ૧૩૪, ૧૫૩, ૨૧૭, ૨૪૦, ૨૫૧, ૨૭૭થી ૨૭૯, ૨૮૧થી ૨૮૪, ૪૨૧ થી ૪૨૩, ૪૭૦, ૪૮૫થી ૪૮૮
ચંદ્રોદયરત્ન ૩૧
ચારિત્રવિજય ૫૦૪
ચારિત્રસુંદર ૫૧૧
જક્ષખક્ષેણ ૪૧૫
જગચ્ચંદ્ર ૪૨૩, ૪૩૧
જજ્જિંજગસૂરિ ૨૮૭, ૨૮૯
જયકીર્તિ ૪૩૦
જયચંદ્ર ૨૮૨
જયતિલક ૨૨
જયદેવ ૩૦૬
જયપ્રભ ૩૦
જયબાહુ ૨૪૦, ૨૭૧
જયરત્ન ૩૧
જયશેખર ૩૮૩
જયસાગર ૧૦૭, ૧૮૯
જયસિંહ ૨૦, ૧૫૬, ૨૫૨, ૩૭૧, ૪૨૯થી ૪૩૧, ૪૪૬, ૪૬૫, ૪૮૯, ૪૯૪, ૫૧૧
જયંતસૂરિ ૨૪૦, ૨૪૧
જયંતી ૬, ૩૪૬
જયાનંદ ૩૭૮, ૩૮૫, ૪૪૯
જસદેવસૂરિ ૩૩૧
જસભદ્રસૂરિ ૭૧
જસવદ્ધણ ૪૧૫
જંબૂ ૯૯, ૧૫૪, ૨૪૨, ૩૦૬, ૩૨૨
જંબૂનાગ ૨૩
જુબૂસ્વામી ૧૨, ૩૩, ૪૬, ૪૭, ૫૮થી ૬૬, ૬૯, ૭૦, ૭૬થી ૮૦, ૮૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૨૭૨, ૩૨૨
જિતસૂરિ - જુઓ 'આર્યજિત'

જિનચંદ્ર ૨૨, ૧૮૯, ૨૮૨
જિનદત્ત ૧૫૨, ૧૮૯, ૨૪૯, ૨૮૧, ૩૦૦, ૩૮૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૯, ૪૨૨, ૪૫૩, ૪૫૯, ૪૯૦, ૫૦૦.
જિનદાસગણિ (મહત્તર) ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૧૩, ૨૪૫, ૩૨૩, ૩૩૩થી ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૫૭, ૩૬૧, ૩૮૫થી ૩૮૭, ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૧૫
જિનદેવ ૪૬૧થી ૪૬૩, ૪૭૦
જિનપતિ ૨૩
જિનપ્રભ ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૭૨, ૪૦૪, ૪૧૮, ૪૩૪, ૪૯૫, ૫૧૧
જિનભટ્ટ ૩૯૫, ૩૯૭, ૩૯૯
જિનભદ્રમુનિ ૩૯૮, ૩૯૯
જિનભદ્રગણિ ૧૫૯થી ૧૬૧, ૨૦૨ ૨૧૨, ૨૧૩, ૩૩૭, ૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૫, ૩૭૮, ૩૮૫, ૪૦૧, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૬૫, ૪૬૬
જિનમંડન ૫૧૧
જિનયશ ૩૦૬, ૩૧૩, ૪૭૦, ૪૮૯
જિનવલ્લભ ૩૮૩, ૪૬૬
જિનસિંહ ૧૮૯, ૩૮૦, ૪૨૬, ૪૨૭
જિનહર્ષ ૫૧૧, ૫૧૨
જિનાનંદ ૩૦૬
જિનેશ્વરસૂરિ ૨૮૨, ૩૮૩, ૩૯૦, ૪૦૩, ૪૨૨, ૪૨૪, ૪૭૦.
જિવદેવ ૪૫૨થી ૪૬૧, ૪૯૯, ૫૦૦
જેષ્ટાંગગણી ૧૬૧
જેહિલ ૨૪૧
જયેષ્ટાર્ય ૩૯૧
જ્ઞાનચંદ ૪૨૮
જ્ઞાનવિમલ ૪૭૩
તત્વાચાર્ય ૩૭૨થી ૩૭૪, ૪૨૯, ૪૬૬
તત્વાદિત્ય ૩૭૩, ૪૬૬
તાપસ ૨૪૦
તિલકાચાર્ય ૯૬, ૧૬૦, ૪૨૫, ૪૭૦
તિલકચંદ્ર ૪૨૬
તિષ્યગુપ્ત ૧૩, ૧૪
તિષ્યભદ્ર ૯૯
તોષલીપુત્ર ૨૨૪, ૨૫૨, ૨૫૩
દર્શાણભદ્ર ૬, ૫૪
દંડમુનિ ૪૭
દાનરત્ન ૩૧
દાનવિજયસૂરિ ૩૧
દિન્નગણી ૩૭૯, ૩૮૫
દિન્નસૂરિ ૧૮૩, ૩૦૦
દીર્ઘભદ્ર ૯૯
દુજ્જયંત ૨૪૧
દુર્ગસ્વામી ૮૧, ૩૭૧, ૪૬૭થી ૪૬૯
દુર્બલિકાપુષ્યમિત્ર ૧૫૮, ૨૫૦, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૫થી ૨૫૭
દુર્લભદેવી આર્યા ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૯
દુષ્યગણી ૧૫૫, ૪૪૯
દેવ મહત્તર ૪૬૭
દેવકલશ ૨૮
દેવગુપ્તસૂરિ ૧૭થી ૩૦, ૨૪૪, ૩૭૦, ૩૭૩, ૪૧૫.
દેવચંદ્રજી ૧૯, ૨૬, ૨૫૧
દેવચંદ્રસૂરિ ૫૧, ૧૦૮, ૨૫૧, ૩૮૮થી ૩૯૧, ૪૦૩, ૪૦૯, ૪૩૪
દેવપ્રભ ૨૩, ૫૧૨
દેવભદ્ર ૩૮૩, ૪૨૧, ૪૨૩
દેવરત્નસૂરિ ૩૦

દેવવિમલજી ૫૧૨
દેવર્દ્ધિગણી વાચક ૧૫૪થી ૧૫૬, ૧૫૯, ૨૪૧થી ૨૪૫, ૩૨૩, ૩૩૬, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૭, ૩૫૨, ૩૫૬, ૩૭૦, ૩૭૨, ૪૦૧, ૪૧૪, ૫૧૦
દેવસુંદર ૪૩૧, ૪૭૧
દેવસૂરિ (વાદી) ૨૧૨, ૪૦૩, ૪૨૩, ૪૬૨
દેવસૂરિ (વડગચ્છ) ૨૮૭, ૩૩૧
દેવસૂરિ (તપાગચ્છ) ૪૯, ૨૭૪, ૩૦૧, ૫૦૧, ૫૦૨
દેવસૂરિ ૪૬૪, ૪૭૯, ૫૦૧
દેવસેન ૪૨૬
દેવાચાર્ય ૧૭૪
દેવાનંદ ૨૫, ૩૦૬, ૩૩૩, ૪૨૩
દેવેન્દ્રસૂરિ ૨૫૧, ૨૮૨, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૮, ૪૭૦
દેવેન્દ્રસૂરિ (તપાગચ્છ) ૨૪૫, ૩૬૧
દેશીગણી ૧૫૫, ૨૪૨
દ્રાવીડજી ૪૪
દ્રોણાચાર્ય ૪૬૭
ધનગિરિ ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૩૦, ૨૩૭
ધનગુપ્ત ૧૬૩
ધનદેવ ૨૪
ધનવર્ધન ૩૦
ધનેશ્વર ૧૬૧, ૨૮૨, ૪૧૨, ૪૧૭, ૪૨૦થી ૪૨૩, ૪૩૧, ૪૯૦, ૫૦૭
ધનાઢય ૧૪૫
ધન્ય (ધન્નો) ૮, ૫૪, ૫૯, ૩૪૯
ધરસેનસૂરિ ૨૬૧, ૩૫૬
ધર્મઋષિ ૧૬૧, ૧૭૧
ધર્મકુમાર ૪૨૪
ધર્મકુશલ ૩૭૭
ધર્મગુપ્ત ૧૬૩
ધર્મચંદ્ર ૫૦૧
ધર્મઘોષ ૮, ૪૬, ૬૬, ૭૦, ૧૬૨, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૫૨, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૨૪થી ૪૨૮, ૫૦૫, ૫૧૦
ધર્મદાસ ૩૩૩થી ૩૩૬, ૪૨૧
ધર્મદત્ત ૧૭૧
ધર્મરુચિ ૪૬
ધર્મવર્ધન ૩૮૪
ધર્મસાગરજી ૫૧૧
ધર્મસિંહ ૩૮૨
ધર્મસૂરિ ૨૯, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૮૪, ૨૦૨, ૨૧૬, ૨૪૨, ૩૨૪, ૪૨૪થી ૪૨૮
ધર્મસેન ૧૭૪, ૩૩૩, ૩૩૪, ૫૧૦
ધારિણી સાધ્વી ૬૬, ૭૦
નન્નસૂરિ ૧૯, ૨૦, ૨૨, ૩૦૯, ૩૮૮, ૪૧૭, ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૨, ૪૪૬, ૪૭૦, ૪૮૯, ૫૦૭
નયચંદ્ર ૪૨૮
નયનચંદ્ર ૪૩૦
નયસુંદર ૫૧૨
નયહંસ ૪૩૧
નરસિંહ ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૬૬
નક્ષત્રસૂરિ ૨૪૧
નંદનભદ્ર ૯૯
નંદા સાધ્વી ૩૭થી ૪૨
નંદિવર્ધન ૧, ૨, ૪૨૮
નંદિલસૂરિ ૧૫૧, ૧૫૬, ૨૦૧, ૨૪૯, ૨૫૧થી ૨૫૩
નંદીસૂરિ (આર્યનંદી) ૨૪૨

નાગમિત્ર ૧૪૫, ૨૨૭
નાગસૂરિ ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૮૧, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૨૭, ૨૪૧, ૩૭૧
નાગહસ્તિ ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૮૭, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૪૦, ૨૪૯થી ૨૫૩, ૨૭૭, ૩૩૭, ૫૦૬
નાગાર્જુન ૧૫૩થી ૧૫૬, ૧૫૯, ૨૫૧, ૨૮૧, ૩૦૬, ૩૨૨, ૩૨૩, ૫૦૬
નાગિલ ૫૦૭
નાગેન્દ્ર જુઓ 'નાગહસ્તિ'
નાગેન્દ્રસૂરિ (?) ૨૭૯
નિવૃત્તિ ૪૭, ૧૫૨, ૨૪૯, ૨૭૭, ૨૮૧, ૫૦૬
નેમિચંદ્ર ૨૦૦, ૩૩૧, ૪૧૫
નેમિસૂરિ (તપા.) ૫૦૪
પદ્મસૂરિ ૨૪૦, ૩૫૫
પદ્મચંદ્ર ૨૩
પદ્મપ્રભ ૨૩, ૪૨૫
પદ્મવિજય ૩૮૨
પદ્મશેખર ૪૨૮
પદ્મસાગર ૫૧૨
પદ્માનંદ ૪૨૮
પરમદેવ ૫૧, ૪૨૨
પરમહંસ ૩૯૫થી ૩૯૭, ૩૯૯
પરમાનંદ ૪૨૩
પાદલિપ્તસૂરિ ૪૭, ૧૬૦, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૫થી ૨૦૨, ૨૧૩થી ૨૧૫, ૨૪૮, ૨૫૧, ૨૭૩, ૪૬૦
પાર્શ્વચંદ્ર ૫૧૨
પાર્શ્વદેવ ૧૦૭, ૨૮૨, ૪૨૦, ૪૭૦, ૪૮૮
પાર્શ્વસૂરિ ૪૭૦
પાર્શ્વિલ્લગણિ ૨૫૧
પાસમૂર્ત્તિ ૨૬
પાંડવ ૪૪, ૪૫
પાંડુભદ્ર ૯૯
પિહિતાશ્રવ ૧૪
પુણ્યભદ્ર ૪૩૧
પુણ્યોદય ૩૧
પુષ્પચૂલા આર્યા ૪૭, ૭૩
પુષ્પ(પુષ્ય)મિત્ર ૪૭, ૧૬૧
પુષ્પગિરિ ૨૪૧
પુસિલ ૫૦, ૧૪૭
પુંડરિકસ્વામી ૪૪, ૨૫૨
પૂર્ણચંદ્ર ૪૭૯
પૂર્ણભદ્ર ૯૯, ૩૯૧
પૃથ્વીચંદ્ર ૪૨૬, ૪૩૧
પોઈણી આર્યા ૧૭૪
પોટ્ટિલ ૭
પ્રતિષ્ઠાસોમ ૫૧૧
પ્રદ્યુમ્ન ૩૮૬
પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ૨૧૦, ૨૧૨, ૩૧૧, ૩૩૧, ૪૦૩, ૪૦૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૨થી ૪૨૪, ૪૫૧, ૪૭૦, ૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૦, ૫૦૩
પ્રદ્યોતનસૂરિ ૨૮૮, ૨૯૧, ૨૯૭
પ્રભવસ્વામી ૬૩, ૬૬, ૭૬થી ૮૦, ૮૨, ૮૯, ૯૨, ૧૫૭
પ્રભાચંદ્રસૂરિ ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૯, ૨૦૧,૨૧૩થી ૨૧૫, ૨૫૧, ૨૫૨, ૩૦૯, ૩૯૦, ૩૯૨, ૪૦૪, ૪૨૦, ૪૨૨થી ૪૨૪, ૪૪૪, ૪૬૦, ૪૯૦, ૫૧૦

પ્રભાનંદસૂરિ ૪૩૧
પ્રભાસ ૫
પ્રસન્નચંદ્ર ૩૮૩, ૪૨૩, ૪૩૦
પ્રિયગ્રંથસૂરિ ૧૪૬, ૧૭૪, ૧૮૦, ૧૮૧, ૪૭૧, ૫૦૬
પ્રિયદર્શના ૨, ૧૨, ૪૯૪
ફલ્ગુમિત્ર ૧૬૨, ૨૪૧
ફલ્ગુરક્ષિત ૨૫૨થી ૨૫૭
બપ્પભટ્ટિસૂરિ ૪૬, ૪૭, ૧૮૯, ૨૬૮, ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૩૪થી ૪૪૨, ૪૪૪થી ૪૪૬, ૫૦૩
બલદેવ ૪૬૫
બલભદ્ર ૬
બલિસ્સહ ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૭૪, ૫૦૬
બલિભદ્ર ૪૭૬થી ૪૭૯, ૪૮૯, ૪૯૮, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૭
બહુલ ૧૪૯, ૩૦૧
બંભ(બ્રહ્મ)ગણિ ૧૪૭
બાલચંદ્ર ૨૬, ૪૨૩, ૪૨૪, ૫૧૧
બાહુબલિ ૪૪, ૨૭૯
બુદ્ધિશ્રી ૧૯૨
બુદ્ધિસાગર ૩૯૦
બૂઢાગણિ ૩૮૮, ૩૯૧, ૪૧૧, ૪૧૫, ૫૦૭
બૂટેરાયજી ૧૯૦
બોહાઋષી જુઓ 'ખિમઋષિ'
ભદ્રકીર્તિ જુઓ 'બપ્પભટ્ટિસૂરિ'
ભદ્રગુપ્તસૂરિ ૩૦, ૧૫૬, ૧૫૮, ૨૨૪, ૨૩૬, ૨૪૮, ૨૫૪
ભદ્રનંદી ૩૫૦
ભદ્રબાહુસ્વામી ૩૬, ૬૯, ૭૧, ૯૪, ૯૬, ૯૯થી ૧૧૫, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૫૭, ૧૬૮, ૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૩૯થી ૨૪૧, ૨૭૧થી ૨૭૩, ૨૭૮, ૨૭૯, ૩૫૩, ૪૦૧
ભદ્રમુનિ ૪૯૪
ભદ્રસૂરિ ૨૦૯, ૨૪૧
ભદ્રેશ્વરસૂરિ ૨૧૯, ૩૮૩, ૩૯૮, ૪૨૩, ૫૧૦
ભરતેશ્વર ૪૨૩, ૪૨૮
ભવવિરહ ૩૭૩, ૩૯૮
ભવસૂરિ ૮૦
ભાગ્યરત્ન ૩૧
ભાનુચંદ્ર (તપા.) ૧૮૯
ભાવદેવ ૧૮૭, ૪૬૧થી ૪૬૩, ૪૯૭, ૫૦૭
ભાવપ્રભ ૩૮૨
ભાવરત્ન ૩૧
ભાસ્વામી ૩૮૫
ભુવનચંદ્ર ૩૮૩, ૪૨૧, ૪૨૮
ભૂતદિન્ન ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૯, ૨૫૧, ૩૪૧
ભૂતદિન્ના આર્યા ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૪૮
ભૂતા આર્યા ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૪૮
મણિભદ્ર ૯૯
મદનચંદ્ર ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૩૦
મધુમિત્ર ૩૨૪
મનકમુનિ ૯૨થી ૯૭, ૩૫૦
મમ્મડ ૩૭૧
મલયગિરિ ૧૦૦, ૧૫૦, ૨૪૫, ૨૮૬, ૩૨૩
મલયચંદ્ર ૪૨૮
મલ્લવાદી ૪૮, ૨૧૦, ૨૧૨, ૨૧૭, ૨૯૫, ૩૦૬થી ૩૧૪, ૩૨૨, ૩૨૩, ૪૦૧, ૪૧૭, ૪૭૦, ૪૮૯, ૫૦૭

મલ્લિષેણ ૨૫૧
મહાગિરિજી ૫૪, ૫૫, ૧૪૧થી ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૧, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૭, ૩૦૧
મહાનંદા ૩૫૦
મહાબલ ૩૫૦
મહાયશા ૨૪૦, ૨૭૧
મહેન્દ્રસૂરિ ૫૬, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૦૧, ૨૨૫, ૪૩૦
મહેશ્વરસૂરિ (૩૭૪) ૪૬૪
મંગુસૂરિ ૪૭, ૧૫૧, ૧૫૬, ૨૨૪, ૩૩૬
મંડનગણિ ૧૯૫
મંડિત ૪
માઢરસંભૂતિ ૧૬૧
માણિક્યપ્રભ ૪૮૮
માણિક્યસુંદરસૂરિ ૩૦
માણેક્યચંદ્ર ૪૨૮, ૪૯૦
માનતુંગસૂરિ ૨૯૯, ૩૦૫, ૩૭૮થી ૩૮૪, ૪૨૨, ૪૨૪, ૫૦૧
માનદેવ વિજય ૩૭૪
માનદેવસૂરિ ૧૮૯, ૨૯૭થી ૨૯૯, ૩૩૧, ૩૩૯, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૫, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૬૬, ૫૦૨
માનસિંહ (ઉપા.) ૧૮૯
મુનિચંદ્રસૂરિ ૩૩૧, ૩૮૩, ૩૯૦, ૪૨૮, ૪૬૪, ૪૮૮
મુક્તિરત્ન ૩૧
મુનિદેવ ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૩૦
મુનિરત્નસૂરિ ૯૯, ૨૧૨, ૨૮૩, ૩૦૪, ૩૮૩, ૪૨૩, ૪૨૬
મુનિશેખરસૂરિ ૪૨૮
મુનિસુંદરસૂરિ ૧૦૦, ૩૪૧, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૮૮, ૫૧૧
મુંડપાદ ૩૦૦
મૂલચંદ્રજી ૧૯૦, ૩૧૯
મૂલસૂરિ ૩૦૦
મેઘકુમાર ૬
મેઘવિજયગણિ ૧૬૬, ૩૮૨, ૫૧૨
મેતાર્ય ૫
મેરુગિરિ ૨૭
મેરુતુંગસૂરિ ૨૨૩, ૩૭૦, ૪૦૪, ૪૨૨, ૫૧૧
મેરુસુંદર ૩૮૨
મેહ(મેઘ)ગણિ ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૭
મૌર્યપુત્ર ૪
યશોદેવસૂરિ ૩૮૮, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૨૩, ૪૮૮
યશોબાહુ ૨૪૦, ૨૭૧
યશોભદ્રસૂરિ ૯૭થી ૧૦૧, ૧૪૬, ૧૫૭, ૩૦૩, ૪૨૬, ૪૫૦, ૪૬૩, ૪૭૧થી ૪૭૭, ૪૭૯, ૪૯૮, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૬
યશઃતિલક ૪૨૫
યશોવિજયજી ૨૧૦થી ૨૧૩, ૨૮૫, ૩૦૩, ૩૧૨, ૩૭૯, ૪૦૩, ૪૭૩
યક્ષ મહત્તર ૩૭૪, ૪૧૫, ૪૨૯
યક્ષદત્ત ૩૭૧, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૯૧
યક્ષદિન્ના આર્યા ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૪૮
યક્ષદેવસૂરિ ૧૭થી ૨૧, ૨૫૦, ૨૫૨, ૩૭૨, ૪૦૩, ૪૭૦
યક્ષસૂરિ ૩૦૬, ૩૧૩, ૪૪૯
યક્ષા આર્યા ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૪૧, ૧૪૮
યજ્ઞદત્ત ૧૧૨
યાકિની સાધ્વી ૩૭૦, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૮, ૩૯૯

રત્નસૂરિ (ભટ્ટારક) ૫૧, ૩૭૭
રત્નચંદ્રગણિ ૩૮૨
રત્નપ્રભસૂરિ ૧૫થી ૨૧, ૩૦, ૮૨, ૨૮૮, ૩૩૫, ૩૭૩, ૩૮૩, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૮, ૪૬૯, ૫૦૬
રત્નમંડનગણિ (૫૧૧)
રત્નવિજય ૨૯, ૩૧
રત્નશેખર ૪૭૦
રત્નસિંહસૂરિ ૩૮૨, ૪૨૫, ૪૨૮
રત્નસૂરિ ૫૧
રત્નાકરસૂરિ ૪૨૮
રથસૂરિ ૧૫૩, ૨૪૦, ૨૪૧
રવિગુપ્ત ૪૧૫
રવિભદ્રસૂરિ ૩૮૫, ૩૮૮
રક્ષસૂરિ ૨૪૧
રક્ષિતસૂરિ ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૬, ૧૫૮, ૨૨૪, ૨૪૬, ૨૪૯થી ૨૫૭, ૩૪૫, ૩૫૨, ૩૫૫
રાજવિજયસૂરિ ૨૮, ૩૧
રાજશેખરસૂરિ ૩૯૯, ૫૧૧
રાજસુંદર ૩૮૨
રામચંદ્ર ૩૮૨
રામચંદ્રજી ૪૪
રામવિજય ૩૩૫
રાશીલ ૪૫૩
રાહુલ ૨૫૧
રાહુસૂરિ ૩૩૭, ૩૩૮
રુદ્રદેવસૂરિ ૧૮૪, ૧૯૩, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૦૨
રુક્મણી સાધ્વી ૨૩૬
રેણા આર્યા ૧૧૫, ૧૨૬, ૧૪૮
રેવતીનક્ષત્ર ૧૫૩, ૧૫૮
રેવતીમિત્ર ૧૫૮, ૨૦૨
રોહગુપ્ત ૧૪૫, ૧૪૭
રોહણાર્ય ૧૪૫, ૫૦૬
લક્ષ્મણગણિ ૪૬૧
લક્ષ્મીવર્ધન ૩૦
લક્ષ્મીવિમલ ૩૮૨
લક્ષ્મીસાગર ૫૧૧
લક્ષ્મીસૂરિ ૫૧૧
લાટાચાર્ય ૧૯૩, ૧૯૪
લાભવિજય ૩૮૨
લાવણ્યસમય ૪૯૨, ૫૧૨
લોહાર્ય ૨૭૨
લોહિત્યસૂરિ ૧૫૫, ૨૪૪
લૌહિત્ય ૧૪
વટેશ્વર (વડેસર) ૨૭૭, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૨, ૪૧૫, ૪૩૦, ૪૬૬, ૫૦૭
વજભૂતિ ૧૯૪, ૧૯૫
વજયશા ૨૪૦, ૨૭૧
વજર્ષિ ૧૯૫, ૨૪૦
વજસેનસૂરિ ૧૮, ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૧૪, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૬થી ૨૫૧, ૨૭૬, ૨૮૧, ૩૩૭, ૩૫૫, ૩૭૨
વજસ્વામી ૪૪, ૫૨, ૧૧૪, ૧૩૪, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૮, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૩૪થી ૨૪૧, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૭૮, ૨૭૯, ૩૩૬, ૫૦૩, ૫૦૬
વરદત્ત ૧૪, ૩૫૦
વર્ધમાનસૂરિ ૫૧, ૩૧૦, ૩૮૩, ૪૨૧, ૪૬૪, ૪૬૯, ૪૮૪
વલ્લભગણિ ૫૧૨

વલ્લભસૂરિ ૧૯૦, ૪૯૦
વસુદેવ ૧૩
વસ્ત્રપુષ્પમિત્ર ૨૫૬
વાયુભૂતિ ૩, ૩૨
વારિખિલ્લ ૪૪
વાસુદેવમુનિ ૨૦
વાસુદેવસૂરિ ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૯૨, ૪૯૩
વાહરિ ૪૬૬
વાસ્નક ૮
વિક્રમસૂરિ ૩૩૩, ૩૪૦
વિચક્ષણ ૩૮૨
વિજયવિમલ ૩૨૩
વિજયસૂરિ ૩૩૭, ૩૩૮
વિજયસિંહ ૪૭, ૪૮, ૨૧૭, ૪૨૩, ૪૩૦, ૪૬૧થી ૪૬૪, ૪૭૦, ૪૭૧
વિજયસેન ૫૧, ૨૫૧, ૪૬૪
વિજયાનંદ ૬૯, ૩૭૭
વિજયાઆર્યા ૩૩૪, ૩૩૫
વિદેશીમુનિ ૫૧
વિદ્યાકુમાર ૪૨૫
વિદ્યાધર ૧૪૬, ૧૫૨, ૧૭૪, ૨૧૩, ૨૪૯, ૨૫૧, ૨૭૭, ૨૮૧, ૫૦૬
વિદ્યુચ્ચર ૮૦
વિનયચંદ્ર ૫૦૧
વિનયપ્રભ(ઉ.) ૪૩૪, ૪૫૭, ૪૮૯
વિનયરત્ન ૭, ૬૭, ૩૩૬
વિનયવર્ધન ૩૦
વિનયવિજય ૩૨૩, ૩૬૨
વિનયસાગર ૫૧૨
વિનયસુંદર ૩૦
વિબુધપ્રભ ૩૭૫, ૩૭૮, ૪૪૯
વિમલચંદ્ર ૧૬૧, ૪૨૧, ૪૪૬, ૪૫૨, ૪૮૨, ૪૮૭, ૪૮૯
વિમલપ્રભ ૩૦
વિમલરત્ન ૩૦
વિમલમતિ ૨૫૧, ૩૩૯, ૪૬૬
વિમલસૂરિ ૨૫૧, ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૩૭થી ૩૩૯, ૩૭૩
વિમલાંક જુઓ 'વિમલસૂરિ'
વિવેકહર્ષ ૪૬, ૩૨૨
વિશ્વભૂતિ ૪૭
વિષ્ણુસૂરિ ૨૪૧
વિંદસૂરિ ૩૭૧
વિંધ્યમુનિ ૨૫૬
વીરગણિ ૧૬૧, ૨૮૨, ૩૩૧, ૪૨૧, ૪૫૨, ૪૮૦થી ૪૮૮
વીરચંદ્ર ૨૫
વીરજસ ૬
વીરદેવ ૨૦, ૩૮૩
વીરભદ્ર ૨૦૦, ૩૭૩, ૩૮૮, ૩૯૨, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૮
વીરસૂરિ ૨૮, ૩૦૫, ૩૩૭, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૭૯
વીરાંગ ૬
વૃદ્ધદેવ ૨૪૮થી ૨૮૮, ૪૧૫
વૃદ્ધવાદી ૧૫૦, ૧૫૮, ૧૮૪, ૧૮૩, ૧૮૭, ૨૦૨થી ૨૧૫, ૨૪૮, ૨૫૧
વૃદ્ધસૂરિ ૨૪૧
વૃદ્ધિચંદ્રજી ૧૯૦
વેણા આર્યા ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૪૮
વૈશ્રમણ ૩૫૦
શય્યંભવસૂરિ ૮૯થી ૯૮, ૧૫૮, ૩૫૦
શંકરમુનિ ૭૧, ૧૪૬, ૧૬૯

શંખ રાજર્ષિ ૪૭
શાલિભદ્રજી ૮, ૫૪, ૫૯
શાલિભદ્રસૂરિ ૨૮૨, ૩૯૧, ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૭૬, ૪૭૮
શાલિસૂરિ ૩૯૧, ૪૭૧
શાંતિચંદ્ર ૧૮૯, ૫૧૨
શાંતિભદ્ર ૩૯૧, ૪૧૯, ૪૭૯
શાંતિમુનિ ૨૦
શાંતિ શ્રેણિક ૧૪૬, ૧૮૩, ૧૮૯, ૨૪૦, ૩૦૦
શાંતિસૂરિ ૨૫૧, ૩૧૧, ૩૬૧, ૩૮૨, ૩૯૧, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૩, ૪૭૧, ૪૭૬, ૪૯૩
શાંતીશગણિ ૩૭૭
શિવઋષિ ૬
શિવચંદ્રગણિ ૩૭૧, ૩૮૬
શિવપ્રભ ૪૨૫
શિવભૂતિ ૨૪૧
શિવશર્મ ૩૩૩
શિવશ્રીસૂરિ ૩૦૦
શિવસુંદર ૩૦
શીલગુણ ૨૫૧, ૩૭૩, ૩૮૮થી ૩૯૧, ૪૦૯થી ૪૧૧, ૪૬૬
શીલભદ્ર ૧૬૨, ૨૮૨, ૪૨૧, ૪૨૨
શીલરુદ્રસૂરિ ૨૫૧
શીલસૂરિ ૨૧૭
શીલાચાર્ય ૩૩૯
શીલાંક ૨૧૧, ૨૫૧, ૩૨૫, ૩૩૯, ૩૭૩, ૩૮૬, ૪૬૬
શુભ ૧૪
શુભવર્ધન ૩૦
શુભશીલગણિ ૨૦૮
શેલક ૪૪
શ્યામાચાર્ય ૪૮, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૫, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૫૬, ૩૫૧, ૪૬૧, ૫૦૭
શ્રમણસિંહસૂરિ જુઓ 'સિંહસૂરિ'
શ્રીઆઢ્ય ૧૪૫
શ્રીકલશ ૨૭૦
શ્રીગુપ્ત ૧૪૭, ૧૫૮, ૨૨૪, ૨૨૭, ૩૭૧, ૫૦૬
શ્રીપ્રભ ૪૮૮
શ્રીભાનુ (શ્રીભૂષણ) ૪૭
શ્રીવત્સ ૪૬૫
શંડિલ (શાંડિલ્ય)સૂરિ - જુઓ 'સ્કંદિલ'
સજ્જન ૪૬૪
સત્યમિત્ર ૧૫૫, ૧૫૯, ૨૪૫, ૩૪૧, ૪૦૪
સમયસુંદર ૧૮૯, ૫૧૨
સમંતભદ્ર ૧૯, ૨૧૩, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૭૧થી ૨૭૩, ૨૮૪થી ૨૮૭, ૩૦૩, ૩૩૦.
સમિત ૨૨૪થી ૨૨૬, ૨૩૪, ૫૦૬
સમુદ્રસૂરિ ૧૪, ૩૦, ૧૫૧, ૩૪૦થી ૩૬૮, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૬૪, ૫૦૩
સરસ્વતી સાધ્વી ૧૮૪, ૧૮૫
સર્વદેવ ૨૦, ૨૮, ૨૮૩, ૩૯૧, ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૯૩, ૪૯૮
સર્વાનન્દ ૫૧૧
સર્વાનુભૂતિ ૧૨
સહદેવ ૪૧૯
સંગમસિંહ ૧૯૫, ૨૫૨, ૪૦૩, ૪૭૦
સંઘપાલિત ૨૪૧
સંઘદાસગણિ ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૫૫, ૩૬૧, ૪૦૧.

સંડિલ જુઓ 'સ્કંદિલ'
સંપલિત ૨૪૧
સંભૂતિ ૧૬૧, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૪૯
સંભૂતિવિજય ૯૯, ૧૦૧, ૧૧૫, ૧૨૩, ૧૫૭, ૩૫૪.
સંયતિ ૬
સંયમ વિષ્ણુ ૧૫૬
સાગરચંદ્ર ૧૮૭, ૪૨૮
સિદ્ધર્ષિ ૮૧, ૨૦૯, ૨૫૧, ૩૩૫, ૪૦૩, ૪૦૮, ૪૬૭થી ૪૭૦
સિદ્ધશ્રી સાધ્વી ૨૧૨
સિદ્ધસૂરિ ૧૭થી ૩૦, ૨૧૭
સિદ્ધસેન દીવાકર ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૭, ૧૮૪, ૨૦૨થી ૨૧૬, ૨૫૧, ૨૬૧, ૩૧૧, ૩૮૪, ૪૦૧, ૪૧૫, ૪૨૦, ૫૦૭
સિદ્ધસેન ૪૩૪થી ૪૩૭, ૪૪૪, ૪૪૯
સિદ્ધસેનગણી ૨૧૨, ૩૦૩, ૩૭૯, ૩૮૫, ૩૮૬, ૪૦૧, ૪૦૭, ૪૧૫
સિદ્ધિચંદ્રગણિ ૧૦૭, ૩૮૨
સિંહગિરિ ૧૮૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૩૪થી ૨૩૬
સિંહદત્ત ૩૭૪
સિંહમુનિ ૮, ૧૨
સિંહસૂરગણિ ૨૧૧, ૩૧૨, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૫
સિંહસૂરિ ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૮૪, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૦૧, ૨૪૨, ૨૯૯, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૭૮, ૩૭૯
સુગુપ્ત ૩૦
સુજાત ૮, ૩૫૦
સુદર્શન ૮
સુધર્માસ્વામી ૪, ૧૧, ૩૧થી ૩૬, ૫૨, ૫૬, ૫૮, ૬૦, ૬૬, ૬૯, ૭૯, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૭૩, ૧૭૫, ૩૪૩, ૩૫૫, ૫૦૬
સુનક્ષત્ર ૧૨
સુનંદા સાધ્વી ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૩૫
સુપ્રતિબદ્ધ ૧૪૭, ૧૭૩થી ૧૭૭, ૧૮૦, ૫૦૬
સુબાહુ ૬
સુમતિ ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૬
સુમતિરત્ન ૩૧
સુરપ્રભ ૪૨૬
સૂરાચાર્ય ૨૫૧, ૪૬૭, ૪૭૯
સુસ્થિતસૂરિ ૧૩૧, ૧૪૬થી ૧૪૮, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૦, ૨૧૪, ૫૦૬
સુવાસવ ૩૫૦
સુહસ્તિસૂરિ ૫૪, ૫૫, ૧૩૭, ૧૪૨થી ૧૪૯, ૧૫૭, ૨૦૭, ૩૭૧
સેનસૂરિ (ત.) ૫૧, ૧૮૯, ૨૪૫, ૫૦૨
સેનિક (શ્રેણિક) ૧૮૧
સેના આર્યા ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૪૮
સોમગણિ ૧૭૪
સોમચારિત્ર ૫૧૧
સોમતિલક ૫૧૧
સોમદત્ત ૧૧૨
સોમસુંદર ૩૭૭, ૫૦૧
સોમિલ ૩૪૬, ૩૫૪
સૌધર્મ ૫૧૧
સૌભાગ્યવિજય ૪૩, ૪૯૫
સ્કંદિલ ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૧૫૦,૧૫૩, ૧૫૪,૧૫૮,૧૮૪, ૧૮૭,૨૦૨, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૪૨, ૩૦૬, ૩૨૨થી ૩૨૪, ૩૫૨, ૫૦૭

સ્થિરગુપ્ત ૨૪૨
સ્થિરચંદ્ર ૨૬
સ્થૂલિભદ્રજી ૭૫, ૮૮, ૯૯, ૧૦૧, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૦થી ૧૨૮, ૧૪૧, ૧૫૭, ૧૭૩, ૩૩૬
સ્વયંપ્રભ ૧૫
સ્વપ્નભદ્ર ૯૯
સ્વાતિસૂરિ ૧૪૯, ૧૬૧, ૨૧૭, ૩૦૧, ૩૮૫
હરિગુપ્ત ૧૫૯, ૧૮૯, ૩૬૫, ૩૬૯થી ૩૭૩, ૪૦૫
હરિચંદ્ર ૨૬
હરિદત્ત ૧૪
હરિભદ્ર ૯૬, ૧૦૯, ૧૫૦, ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૦૨, ૨૧૧થી ૨૧૩, ૨૪૫, ૨૫૨, ૨૭૦, ૨૮૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૧૨, ૩૩૧, ૩૩૪, ૩૫૩, ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૮થી ૩૭૩, ૩૮૮, ૩૯૨થી ૪૦૯, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૨૧, ૪૨૩, ૪૩૧, ૪૩૪, ૪૬૧, ૪૬૮, ૫૧૦
હંસ ૩૯૫, ૩૯૯
હર્ષ ૪૭૦
હર્ષકીર્તિ ૧૦૭, ૩૮૨
હર્ષચંદ્ર ૨૬
હર્ષતિલક ૪૪૯
હર્ષનિધાન ૪૦૭
હર્ષપ્રભ ૩૦
હર્ષમૂર્તિ ૪૬૩
હસ્તિસૂરિ ૨૪૨
હારિલ ૧૫૯, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૯૧, ૪૦૪, ૪૦૬, ૫૦૭
હિમવંત ૧૪૯, ૧૫૪, ૩૦૬, ૩૨૨, ૩૨૩
હીરકુશલ ૫૧૨
હીરરત્ન ૩૧
હીરવિજયસૂરિ ૩૧, ૪૬, ૭૫, ૧૮૯, ૫૦૪
હેમચંદ્રસૂરિ ૨૪, ૪૮, ૫૧, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૨૯, ૧૩૯, ૧૬૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૮૨, ૨૮૬, ૩૦૧, ૩૧૧, ૩૨૩, ૩૩૯, ૩૬૨, ૪૦૩, ૪૨૬, ૪૩૦, ૪૩૪, ૪૭૬, ૫૦૦, ૫૧૦
હેમપ્રભ ૪૨૩
હેમવિજય ૫૧૨.

વર્ગ : ૩

બીજા ધર્માચાર્યો

નિહ્નવ, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી, શૈવ, વેદાન્તી, ચીનીયાત્રી વગેરે

અક્રિયાવાદી ૩૪૩
અકલંકદેવ ૨૨૮, ૨૫૨, ૩૭૮, ૪૧૭
અગ્નિવૈશ્યાયન ૧૧
અછિદ્ર ૧૧
અજિત કેશકંબલ ૧૧, ૫૯
અનિજેતુસ ૨૩૨
અપરાજિત ૧૨, ૯૬, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૩
અમિતગતિ ૨૭૦
અમૃતચંદ્ર ૨૬૪
અર્હદ્બલિ ૨૫૦
અવધૂત ૪૦૧
અશ્વમિત્ર ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૨૦
અજ્ઞાનવાદી ૩૪૩
અંબડ ૭
આત્મારામ (ઉ.) ૩૦૩
આત્રેય ૨૦૦
આર્યદેવ ૩૧૧
આશાધર ૨૬૩
આષાઢાભૂતિ-શિષ્ય ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૬૨
આસૂરી ૪૦૧
ઈશ્વરકૃષ્ણ ૪૦૧
ઈસા મસીહ ૨૮૮થી ૨૩૩
ઈસુ ૨૨૮થી ૨૩૩
ઈન્દ્રનંદિ ૧૫૨
ઉમાસ્વાતિ (મી) ૨૮૫, ૨૯૯
એન્સીડલર ૨૩૨
એલક ૨૫૮
એલાચાર્ય ૨૬૧
ઓરીગેનેશ ૨૩૧
કકુદ ૧૧
કણાદ ૪૦૦
કપિલ ૧૯૯, ૨૦૦, ૪૦૦
કમલકીર્તિ ૪૬૨
કલંદ ૧૧
કાપૂસ ૨૩૦, ૨૩૨
કાર્ણકાર ૧૧
કાલાતીત ૪૦૦
કિસ્સસંકિચ્ચ ૨૫૮
કુક્ક ૪૦૧
કુમારસેન ૨૭૦
કુમારિલ ૪૦૧, ૪૦૭
કુમુદચંદ્રસૂરિ ૨૭૪
કુંદકુંદ ૨૬૧થી ૨૬૭, ૨૭૧થી ૨૭૩, ૨૮૫, ૩૦૧
કૃષ્ણ ૪૩૯
કેશવનંદી ૨૨૮
કેશવયોગી ૪૭૨થી ૪૭૫, ૫૦૧
કોટિ ૨૬૧
કોટ્ટવીર ૨૫૯, ૨૬૧
કૌડિન્ય ૨૫૯, ૨૬૧
કૌંડકન્ય ૨૬૧
કૌંડ કૌડિન્ય ૨૬૧
ક્રિયાવાદી ૩૪૩
ગંગદેવ ૧૬૩, ૧૬૪
ગુણચંદ્ર ૪૨૫
ગુમાનીરામ ૨૭૧
ગુપ્તગુપ્તિ ૧૩૪

ગુદ્ધપિચ્છ ૨૬૧
ગોપેન્દ્ર ૪૦૧
ગોમાયુ ૧૧
ગોરખ-સાધુ ૪૭૫
ગોવર્ધન ૧૨
ગોશાલો ૮, ૧૧, ૧૨, ૫૯, ૨૫૮, ૩૪૬
ગોષ્ઠામાહિલ ૨૫૬, ૨૫૭
ગૌતમઋષિ ૨૦૯
ગૌતમબુદ્ધ ૧૧, ૫૮, ૯૧, ૧૨૯, ૧૬૨, ૩૫૮, ૪૦૦
ચતુર્ભુજ ૧૬૯
ચંદ્રગુપ્તસૂરિ ૧૩૪
ચંદ્રસૂરિ ૧૩૪
ચામુંડરાય ૨૭૯
ચારૂનંદી ૨૭૧
ચૈતન્યસ્વામી ૨૪૬
જમાલી ૨, ૧૨, ૧૩, ૫૩, ૩૪૬, ૪૯૪
જયસેન ૧૫૩
જિનસેન ૧૯૫, ૨૭૦, ૪૪૩
જીવાજી ૩૧
જોસેફ ૨૨૯
ટોડરમલ ૨૭૧
તપસ્વી ૨૨૫, ૨૨૬
તારણસ્વામી ૨૭૦
તિષ્યગુપ્ત ૧૩, ૧૪
દક્ષિણવિહારી ૨૪૦
દેવસેન ૧૧૪
દિઙ્નાગ ૩૧૧, ૪૦૧, ૪૨૨
ધર્મકીર્તિ ૨૬, ૩૧૩, ૪૦૧, ૪૦૭
ધર્મપાલ ૪૦૧
ધર્મભિક્ષુ ૩૫૮
ધર્મરુચિ ૨૬
ધર્મોત્તર ૩૧૩, ૪૦૧
ધેનુસેન ૧૪
નંદવત્સ ૨૫૮
નંદાચાર્ય ૩૦૬, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૨૩
નંદિમિત્ર ૧૨
નંદિસૂરિ ૨૨૮
નારાયણ ૪૯૬
નિકોદમસ ૨૨૯
નેમિદત્ત ૧૩૪
પતંજલિ ૪૦૧
પદ્મનંદી ૨૨૮, ૨૬૦, ૨૬૧
પરિવ્રાજક ૨૨૫, ૨૨૭
પાણિની ૪૦૧
પાંચાલ (પંજાબી) ૧૯૯, ૨૦૦
પુરાણકાર ૧૨૯
પૂજ્યપાદ ૨૧૩, ૨૬૪, ૨૬૯, ૨૮૫
પૂરણ કાશ્યપ ૧૧
પેત્રુસ ૨૩૦, ૨૩૧
પૌલુસ ૨૩૦, ૨૩૧
પ્રભચંદ્ર ૧૩૪
પ્યારો બાવો ૨૭૫
ફાહિયાન ૪૯૫
બનારસીદાસ ૨૬૯, ૨૭૧
બહુકર ૧૯૦
બાવાજી ૭૦, ૧૬૯
બુદ્ધદેવ ૧૭૮, ૨૨૦
બૃહસ્પતિ ૧૯૯, ૨૦૦
બૌદ્ધાચાર્ય ૧૯૨, ૩૯૫થી ૪૦૧, ૪૧૭, ૪૬૮
બંધુ ૪૦૧
બ્રહ્મા ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૯૯, ૫૦૦
ભગવંતવાદી ૪૦૧
ભર્તૃહરિ ૩૧૧, ૪૦૧, ૪૦૭

ભદંતદિઅ ૪૦૧
ભદંતભાસુર ૪૦૧
ભાગવત ૪૦૧
ભુવનમુનિ ૧૯૨
ભૂતપતિ ૨૬૦
ભૂતબલિ ૨૬૦
માધ્વાચાર્ય ૨૧૧
મરિયમ ૨૩૨
મશ્કરી ૧૧
મહાકીર્તિ ૩૭૯
મહાદેવ ૧૬૯, ૨૦૬, ૨૦૭, ૪૫૪, ૪૭૫, ૪૮૩, ૫૦૨
મંખલી ૧૧
માઘવનંદી ૨૨૮
મૌલિનંદી ૨૨૮
યવનાચાર્ય ૧૯૩, ૧૯૪
યુએનચ્વાંગ જુઓ 'હ્યુએનત્સાંગ'
યોએલ ૨૩૦
યોગાચાર્ય ૪૦૧
યોગી ૨૫, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૯, ૪૭૪, ૪૭૫
યોસેફ ૨૩૨
યોહાન્ન ૨૩૧
રવિષેણ ૨૬૬, ૩૩૯, ૩૭૩
રામચંદ્ર ૨૨૮, ૪૩૩
રાહુલ ૩૪૭, ૩૫૮
રોહગુપ્ત ૧૪૫, ૧૫૮, ૨૨૪, ૨૨૫
લુથર ૨૩૩
લોંકો ૨૩૩
વક્રગ્રીવ ૨૬૧
વજ્રનંદી ૨૬૯
વટ્ટકેર ૨૬૩
વરાહ ૪૩૯
વર્ધનકુંજર ૪૩૯, ૪૪૫,
વસંતકીર્તિ ૨૭૦
વસુનંદી ૨૨૮
વસુબંધુ ૩૧૧, ૪૦૧
વસુમતિ ૩૧૧
વસુરાત ૩૧૧
વાદિરાજ ૨૭૦
વાદિસિંહ ૪૬૨
વાદિપ્રભસિંહ ૨૨૮
વાલ્મીકિ ૭૬
વિકૃતોર ૨૩૨
વિનયવાદી ૩૪૩
વિશાખદત્ત ૧૩૪
વિષ્ણુ ૧૬૯, ૪૩૩, ૪૫૪
વિષ્ણુકુમાર ૧૨
વિંધ્યવાસી ૪૦૧
વીરસેન ૧૫૩, ૨૬૧
વૈરટ્ટીપુત્ર ૧૧
વ્યાસજી ૪૦૧
શંકરાચાર્ય ૩૮, ૪૫, ૫૧, ૫૨, ૫૬, ૧૫૨, ૧૭૯, ૨૮૦, ૩૧૪, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૪૯
શાકટાયન ૨૬૫
શાક્યસિંહ ૧૧, ૧૪
શાન ૧૧
શાંતિરક્ષિત ૪૦૧
શિવ ૪૩૩
શિવકોટિ ૨૬૧
શિવગુપ્ત ૨૬૦
શિવદત્ત ૨૬૦
શિવધર્મોત્તર ૪૦૧
શિવભૂતિ ૨૪૬, ૨૫૧, ૩૫૭થી ૩૬૦
શુભગુપ્ત ૪૦૧

શુભચંદ્ર ૨૬૩
શ્રીલાલજી ૨૯
શ્રુતકીર્તિ ૪૫૩
સુવર્ણકીર્તિ ૪૫૩
સુમતિ આચાર્ય ૨૧૦
સોમિલ (તાપસ) ૩૪૭, ૩૫૪
સોમનાથ ૪૪૦, ૪૫૪
સોમસેન ૨૬૩
હરિ ૪૪૦
હરિષેણસૂરિ ૧૧૩, ૧૩૪
હ્યુએનત્સાંગ ૪૪, ૮૧, ૧૮૯, ૩૧૫, ૩૨૯, ૪૯૫

વર્ગ : ૪

ગૃહસ્થો-દેવો

રાજા, મંત્રી, શ્રેષ્ઠી, કવિ, પંડિત, દેવ-દેવીઓ અને યુરોપિયનો વગેરે

અકબર ૧૮૯, ૩૬૬
અક્ષલવર્ષ ૪૪૩
અગ્નિમિત્ર ૪૯, ૨૧૭
અજયપાલ ૪૮, ૪૩૩
અજયરાજ ૧૬૨, ૪૨૪
અજયસિંહ ૩૨૧
અજયા ૩૩૪
અજાતશત્રુ જુઓ 'કોણિક'
અજિતસેન ૬૬
અતિભદ્રા ૫
અદિતશત્રુ ૭
અણહિલ્લ ૪૯૨
અનંગપાલ ૩૮૪
અનંગસુંદરી ૧૫
અનંતરાય ૪૯
અનુરુદ્ધ ૨૨૦
અન્નિકા ૭૩
અપરાજિત ૩૧૯થી ૩૨૧
અપરાજિતા ૨૯૭
અપ્રતિચક્રા ૪૫૩, ૪૫૪
અભગ્નસેન ૩૫૦
અભયકુમાર ૩૭થી ૪૧, ૫૯, ૮૩, ૧૯૦
અભયદેવ ૨૮૩, ૪૨૩
અમરસિંહ ૨૦૨, ૩૨૧
અમરૂ બીન જમાલ ૩૨૯
અમિત્રઘાત ૧૩૫
અમિત્રોચેટ્સ ૧૩૫
અમૃતલાલ પંડ્યા ૨૭૫
અમોઘવર્ષ ૪૪૩
અરિદમન ૨૪૩
અરિસિંહ ૩૨૧, ૪૨૫, ૫૧૧
અર્જુન ૭, ૪૯૦
અર્જુનમાલી ૩૪૮
અર્ણોરાજ ૧૬૨, ૩૨૪
અલબેરુની ૩૧૩, ૩૨૯
અલ્લ, અલ્લૂ જુઓ 'અલ્લટ'
અલ્લટ ૧૮૧, ૩૦૯, ૩૨૧, ૪૨૦, ૪૨૨, ૪૫૨, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૩, ૪૭૮, ૪૮૮થી ૪૯૨, ૫૦૦, ૫૦૩
અલ્લાઉદ્દિન ૨૮૦, ૨૯૦, ૩૨૧, ૪૯૫
અવંતીવર્ધન ૬૬
અવંતીષેણ ૬૬, ૭૦
અવંતીસુકુમાર ૧૬૬, ૧૬૭

અશોક ૫૫, ૭૫, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૨થી ૧૪૪, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૩૫૯
અશોકચંદ ૪૦
અશોકહર્ષ ૩૨૦
અશ્વ ૪૭, ૪૯૨
અશ્વમિત્ર ૨૧૯
અક્ષહિત ૭
અંગુલ ૧૩૯
અંજૂ ૩૫૦
અંધકવૃષ્ણિ ૩૫૪
અંબાપ્રસાદ ૩૨૧
અંબિકા ૪૫, ૨૭૬, ૨૯૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૯૭, ૪૦૫, ૪૨૪, ૪૬૩, ૪૭૭
આદિત્યવર્મા ૩૬૪
આદિવરાહ ૪૪૬
આનંદ ૩૪૮, ૪૧૩
આબૂ ૨૬
આમરાજા ૧૮૯, ૪૩૦, ૪૩૬થી ૪૪૧
આમ શાહ ૮૧
આર્ય ભટ્ટ ૧૯૩, ૧૯૪
આલિંજર ૧૫૧
આલ્હણ ૧૬૨, ૪૨૩, ૪૨૪
આશક (મંત્રી) ૪૦૯, ૪૧૩
આશાક (શેઠ) ૪૩૪
આશા દેવી ૨૭૭
આશાધર ૨૭
આષાઢી ૫૦
આસડ ૮૧, ૪૨૩
આંબડ ૪૭, ૪૪૭
ઈશ્વરદત્ત ૩૨૭
ઈશ્વરલાલ ૨૭૫
ઈન્દ્ર ૪૭, ૧૪૯, ૨૩૯, ૪૨૪થી ૨૪૪, ૨૫૬, ૨૭૮, ૨૭૯, ૩૭૬, ૪૪૩
ઈન્દ્રદત્ત ૪૭
ઈન્દ્રમિત્ર ૪૯
ઈન્દ્રાયુદ્ધ ૪૪૩
ઉગ્રસેન ૧૯૯, ૪૯૭
ઉજ્જિતક ૩૫૦
ઉદયરાજ ૪૨૭
ઉદયસિંહ ૩૨૧
ઉદાયન ૪૯૯
ઉદાયી ૭, ૩૯, ૫૫, ૬૬થી ૬૮, ૭૩, ૭૪, ૯૧, ૨૧૯થી ૨૨૧
ઉદ્દ્યોતન ૩૭૩, ૪૨૭
ઉપકોશા ૧૨૨
ઉમા ૨૯૯
ઉષવદાત ૨૯૧, ૨૯૪
ઉહડ ૧૬, ૮૨
ઉમ્બરદત્ત ૩૫૦
ઉમ્બરરાય ૨૭
ઋષભદત્ત ૫૯, ૬૪, ૭૬, ૭૭
ઋષભદાસ ૫૧૨
એડક ૫૪
એડવર્ડ ૨૩૧
એથિના રાણી ૧૩૩
ઐરાવણ ૫૪
ઔરંગઝેબ ૪૬
કક્કુઅ(ક) ૪૪૩, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૯૧, ૫૦૦
કકુત્સ્થ (કાકુત્સ્થ) ૪૪૩
કટુકરાજ ૪૯૨
કડફ્સીઝ ૧૮૧
કનકકેતુ ૪૯

કનકવતી ૬૨, ૩૩૪
કનકશ્રી ૬૨
કનકસેન ૭૨, ૮૧, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૮
કનિષ્ઠ ૪૬, ૫૦, ૧૪૬, ૧૮૧, ૨૧૭
કનિંગહામ ૫૦, ૪૪૭, ૪૯૬
કપિલ ૮૩, ૮૪, ૨૦૦
કપર્દિ યક્ષ ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૯૭
કપર્દિ શાહ ૨૩
કમલવતી ૩૩૪
કયવન્નો ૫૯
કરાલ રાજા ૧૦
કરણદેવ ૪૩૨, ૪૬૩
કર્ક રાજા ૩૩૦, ૪૧૮, ૪૪૩
કર્ણસિંહ ૩૨૧
કર્દમ ૪૨૦, ૪૯૦
કર્મચંદ્ર ૧૮૯
કર્મા શાહ ૪૪૫, ૪૪૮
કલાવતી ૨૪૩
કવિ વલ્લભ ૪૪૩
કલ્પક મંત્રી ૬૮, ૮૩થી ૮૮, ૧૧૯, ૪૧૩
કલ્હણ ૪૨૮
કવિકુમાર ૪૨૭
કંઠેશ્વરી -
કંબલસંબલ ૪૭
કાકુ ૩૧૫, ૪૧૨
કામદેવ ૯૩, ૩૪૮
કામર્ધિ ૨૪૩
કાંતિપતિ ૩૭૫
કાર્પાસિક ૩૯૭
કાલાશોક ૨૨૦
કાલિદાસ ૫૪, ૨૦૨
કાળભોજ ૩૨૦, ૩૨૧
કિંઉ -
કીર્તિવર્મા ૩૨૧
કુટિલ ૧૩૯
કુણાલ ૪૪, ૧૩૫, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૮૮
કુબેરસેના ૬૨
કુબેરાદેવી ૪૬
કુમાર ૪૨૦
કુમારગુપ્ત ૩૬૩
કુમારનંદી ૫૫
કુમારપાલ ૨૩, ૨૪, ૭૦, ૧૯૦, ૨૭૯, ૪૧૩, ૪૨૪, ૪૯૦, ૫૦૧
કુમારસિંહ ૨૬, ૩૨૧
કુંઅરજી ૪૯
કુંડલિક ૪૨૦
કુંડકોલિક ૩૪૮
કુંભા રાણા ૩૨૧, ૪૧૨
કુવિંદ ૩૫૯
કૃષ્ણ ૪૭, ૫૦, ૧૯૩, ૩૪૮, ૪૪૩
કૃષ્ણમિત્ર ૭
કૃષ્ણરાજ ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૧૬, ૩૭૫
કેકોબાદ ૩૬૩
કે.પી. જાયસ્વાલ ૧૩૩, ૧૭૮
કોણિક ૭, ૩૭થી ૪૦, ૫૨, ૬૭, ૭૩, ૯૧, ૯૩, ૧૭૫, ૨૨૦, ૩૪૬
કોશા ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૪થી ૧૨૬
કોસ્ટેંટીનુસ ૨૩૧
ખરગ્રહ ૩૧૭
ખર્પર ૨૦૨
ખારવેલ ૧૭૪થી ૧૭૯, ૨૨૨

ખીમસિંહ ૪૪૯
ખુમાણ ૨૧૭, ૩૨૧, ૩૪૧, ૩૬૬, ૪૧૧, ૪૪૮, ૪૯૩
ખુશન ૧૮૧
ખુશનેવાઝ ૩૬૩
ખુશરૂ નસરવાન ૩૬૩
ખેતસિંહ ૩૨૧
ખેમરાજ ૧૭૬
ખેંગાર ૪૪૦, ૪૭૬, ૪૭૭, ૫૦૪
ખોટ્ટિગ ૪૪૩
ગગાક ૪૪૭, ૪૬૫
ગણેશ ૨૬, ૩૭૪, ૪૩૩, ૪૫૪
ગયવરચંદ ૨૯
ગર્દભસેન જુઓ 'ગર્દભિલ્લ'
ગર્દભિલ્લ ૧૮૫, ૨૧૭થી ૨૨૩, ૨૯૧, ૩૨૬
ગંગા ૩૯૮
ગંધર્વસેન જુઓ 'ગર્દભિલ્લ'
ગુણરાજ ૫૦૧
ગુણસુંદરી ૪૭૨
ગુપ્ત ૩૧૬, ૩૨૩, ૩૫૪
ગુશન ૧૮૧
ગુહદત્ત-ગુહાદિત્ય ૩૧૭થી ૩૨૧
ગુહિલ-ગુહસેન ૩૧૭થી ૩૨૧
ગોપાલ ૬૬, ૩૪૭
ગોમટેશ્વર ૨૭૯
ગોમુખ ૨૪૪
ગોવિંદપાલ ૩૪૭, ૪૪૩, ૪૪૪
ગોવિંદભાઈ ૨૯૨
ગૌરીશંકર હી. ઓઝા ૬૯, ૧૪૪ ૨૧૮, ૩૨૦, ૩૨૧
ગૌરી ૪૩૩
ગ્રહરિપુ ૪૭૬
ઘટ ૨૦૨
ઘંટાકર્ણ ૫૧
ચક્રાયુદ્ધ ૪૪૩
ચક્રેશ્વરી ૨૧, ૨૪૪, ૨૭૯, ૪૬૪
ચણી ૧૩૭
ચતુર્ભુજ ૧૬૯
ચષ્ટન રાજા ૨૭૫, ૨૯૧
ચંડ ૩૩૩, ૩૩૯
ચંડપ્રદ્યોત ૭, ૪૦, ૫૫, ૬૬, ૭૧, ૧૪૧
ચંડરાય ૧૭૫
ચંડી ૩૮૦, ૩૮૪
ચંદ્ર ૧૬
ચંદ્રગુપ્ત ૬૯, ૭૨, ૭૪, ૧૨૬, ૧૨૯થી ૧૩૪, ૧૬૮, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૯થી ૨૨૨, ૨૯૨, ૩૨૬થી ૩૨૮
ચંદ્રદેવ ૪૯૬, ૪૯૭
ચંદ્રલેખા ૪૨૪
ચંદ્રશેખર ગૌ. જોષી ૨૯૬
ચાચિગ રાજા ૮૧
ચાણક્ય ૬૯, ૧૨૬, ૧૨૯થી ૧૩૯, ૨૨૦
ચામુંડાદેવી ૧૬, ૩૪૧
ચાંપો ૩૮૮, ૪૦૯, ૪૧૨
ચિત્ર મંત્રી ૧૫
ચિત્રાંગદ ૧૮
ચુલણીપિતા ૩૪૮
ચૂદન ભટ્ટ ૪૨૬
ચૂર્ણક ૧૭૪
ચેટક ૭, ૧૦, ૧૪, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૫૨, ૯૧, ૧૭૫, ૩૪૬
ચેલ્લણા રાણી ૩૭થી ૪૦
ચૌડસિંહ ૩૨૧
જગડુશાહ ૭૦

જગતસિંહ ૫૦૧
જગદેવ ૪૨૨, ૪૨૬, ૪૨૭
જગમાલ ૪૯૩, ૪૯૮
જજ્જુક ૮૧
જનાર્દન ભટ્ટ ૧૩૩
જર્નાદન મિશ્ર ૩૫૯
જયદામા ૨૭૫, ૨૯૧
જયમિત્ર ૪૯
જયશિખરી ૩૮૮, ૪૦૯
જયશ્રી ૬૨
જયસાગર ૨૮
જયસિંહ ૭૩, ૩૨૧
જયસેન ૧૫
જયંતી ૫
જયાદેવી ૨૯૭
જલ્હણ ૪૨૪
જસ ૪૯૪
જહાંગીર ૧૮૯
જાકુટી જુઓ 'જાવડ'
જાલમસિંહ ૧૭૦
જાર્લશાર્પેન્ટિયર ૨૨૦
જાલ્હણ ૪૩૪
જાવડ શાહ ૧૮, ૧૮૯, ૨૧૫, ૨૩૭, ૨૪૮
જાંબ ૪૦૯, ૪૧૨, ૪૪૭
જિતશત્રુ ૪૭, ૧૦૪
જિતારી ૩૬૪, ૩૯૨
જિનદાસ ૩૫૦
જિનવિજય ૩૭૩, ૪૯૨
જિંદ ૪૯૨, ૪૯૪
જીવદામા ૨૯૩
જીવરાજ ૪૯
જુગલકિશોર ૨૧૩
જેમ્સ ટોડ ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૦,૪૪૮
જૈતસિંહ ૩૧૯, ૩૨૧
જોન માર્શલ ૧૮૯
જ્યેષ્ઠ ૪૨૦
ઝાંઝણ ૪૫૦
ટોડ જુઓ 'જેમ્સ ટોડ'
ટોમેલી ૪૯
ઠાકુરસિંહ ૨૮
ડી. આર. ભાંડારકર ૩૨૦ ૩૨૧
ડેઈ મકેસ ૧૩૫
ડોલરરાય માંકડ ૨૯૩
ઢઢ્ઢર ૨૫૩
ઢંક (ઢંગ) ૧૩, ૪૨૦, ૪૯૪
તણુ રાજા ૨૩
તનસુખરામ ૨૮૦
તારાદેવી ૧૯૦, ૧૯૨
તારાનાથ ૧૩૫, ૧૬૫
તિષ્યરક્ષિતા ૧૩૫
તેજસિંહ ૩૨૧
તોરમાણ ૫૦, ૧૮૯, ૩૩૬, ૩૬૩થી ૩૬૫, ૩૭૦, ૪૮૯
ત્રિપુરીદેવી ૨૩, ૪૨૪
ત્રિભુવન ૨૦, ૨૭, ૨૨૨
ત્રિભુવન સ્વયંભૂ ૩૨૯
ત્રિલોચનપાલ ૪૪૮
ત્રિશલા ૨, ૨૪૨
થિરપાલ ૨૭૭
દત્ત ૫, ૭, ૩૩૬, ૩૬૪
દધિવાહન ૭
દરાયસ ૨૯૪
દર્પણ ૨૧૮
દશરથ ૪૯, ૧૪૪, ૧૬૫
દંડી ૩૫૯
દંતીદુર્ગ (વર્મા) ૪૪૩
દામઝદ ૨૭૫, ૨૯૩, ૨૯૫

દાહડ ૧૯૦
દીનાનાથ ૨૭૫
દુંદુક ૪૪૬
દુર્ગાચલ ૧૭૦
દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ૩૨૧
દુર્જનશલ્ય ૫૧, ૧૮૯, ૪૨૩, ૪૨૫
દુર્લભરાજ ૪૯૩
દુર્લભસેન ૪૮૫, ૪૮૭
દુર્ધરા રાણી ૧૩૨
દેદો ૪૨૮
દઢાયુ ૭
દેવ ૫, ૩૫, ૫૫, ૭૩, ૧૧૨, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૩૫, ૨૪૨થી ૨૪૪, ૩૩૪, ૩૫૧, ૪૩૩, ૪૪૧, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૫૯
દેવગુપ્ત ૫૦
દેવચંદ્ર ૬૯
દેવદત્ત ૩૦, ૭૩
દેલદત્તા ૩૫૦
દેવપાલ ૨૦૪, ૨૧૬, ૪૪૮
દેવભૂતિ ૧૯૦
દેવર્ષિ ૨૦૩
દેવરાજ ૪૪૩, ૪૮૧, ૪૮૬
દેવલદે ૩૦
દેવશ્રી ૨૦૩
દેવાદિત્ય ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૧૬
દેવાનંદા ૨૪૨
દેવી ૨૧, ૧૪૭, ૧૯૫, ૨૪૩, ૨૯૭, ૨૯૮, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૫૩, ૪૫૪
દેવીપ્રસાદ મુન્શી ૪૪૭
દેશલ ૨૬, ૨૭
દ્રોણસિંહ ૩૧૭, ૩૬૬
ધન ૪૨૦, ૪૨૧
ધનદેવ ૪, ૧૨૮, ૨૩૬, ૩૭૯, ૪૨૭
ધનપતિ દોશી ૨૮૮, ૨૯૧
ધનપાલ ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૫૨, ૨૯૦, ૪૦૧, ૪૧૩, ૪૪૨, ૪૬૦, ૪૬૪
ધનબાહુ ૭
ધનમિત્ર (ધમ્મિલ) ૪, ૩૨
ધનરાજ ૪૭૩, ૪૮૦
ધનરૂપ ૪૬૧, ૪૯૮
ધનંજય ૨૧૬
ધન્નો જુઓ વર્ગ-૨ 'ધન્ય મુનિ'
ધન્યા ૪૬૭
ધનેશ્વર ૨૯૭
ધન્વંતરિ ૨૦૨
ધરણીવરાહ ૪૯૩
ધરભટ્ટ ૩૧૭, ૩૬૫
ધરણેન્દ્ર ૪૯, ૫૦, ૮૨, ૧૦૦, ૧૫૨, ૩૮૨, ૪૫૩, ૪૮૧
ધરસેન ૩૧૭, ૩૬૫, ૩૬૬
ધર્મદેવ ૪૫૩
ધર્મરાજ ૪૩૭થી ૪૩૯, ૪૪૫
ધવલ ૪૧૩, ૪૯૧
ધારિણી ૫૯, ૬૬, ૨૯૭
ધારશી ૪૪૦
ધુવડજી ૨૨
ધ્રુવ ૪૪૩, ૪૪૪
ધ્રુવમિત્ર ૪૯
ધ્રુવસેન ૧૫૯, ૨૨૦, ૩૧૭, ૩૬૩થી ૩૬૬
ધ્રુવસ્વામિની ૩૨૭
ધૂમકેતુ ૩૨૧
ધૂમરાજ ૪૮૧

નભસેન ૨૨૧
નભસેના ૬૨
નભોવાહન ૧૯૪, ૧૯૫
નરવર્મા ૩૨૧, ૩૬૪, ૪૨૬, ૪૨૭
નરવાહન ૧૯૫, ૨૧૯, ૨૨૧, ૩૨૧
નવલમલજી ૨૯
નહપાન ૧૯૫, ૨૫૨, ૨૯૧, ૨૯૩,
નંદ ૬૬, ૬૮, ૬૯, ૮૩થી ૮૮, ૯૮, ૧૦૪, ૧૦૯, ૧૧૫થી ૧૨૨, ૧૨૯થી ૧૩૧, ૧૪૧, ૧૭૬, ૧૭૭, ૨૧૯થી ૨૨૨
નંદની પિતા ૩૪૮
નંદા ૫, ૩૭, ૪૦, ૪૧
નંદિવર્ધન ૨, ૭, ૫૬, ૩૫૦
નાગકુમાર ૩૪૯, ૪૯૪
નાગદત્ત ૧૫૨
નાગદાસ ૨૨૦
નાગભટ્ટ જુઓ 'નાગાવલોક'
નાગરાજ ૧૫૨, ૪૮૫
નાગાદિત્ય ૩૧૯, ૩૨૧
નાગાર્જુન ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૭૬
નાગાવલોક ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૩૦, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૪૩થી ૪૪૬, ૪૯૧
નાગેન્દ્ર ૧૯૫
નાણાદેવી ૨૭૭
નાથા ૫૧
નાથુરામ પ્રેમી ૩૩૮
નાનાલાલ ૪૧૦
નારાયણ ૪૨૯, ૪૪૮
નારો ૪૨૭
નાહક ૪૯૪
નાહડ ૨૮૭થી ૨૮૯
નિનો મંત્રી ૮૧, ૨૫૨, ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૬
નિંબ મંત્રી ૪૫૭, ૪૬૦
નીકોલસ ૮૨, ૨૨૮
નીતા રાણી ૪૨૫
નીનો પોરવાડ જુઓ 'નિનો મંત્રી'
નેઢ મંત્રી ૨૫૨, ૪૧૩
નેમિચંદ ૩૬૫
નેમિનાગ ૪૩૪
પતંજલિ ૪૦૧
પદ્મ ૪૭, ૧૫૧
પદ્મયશા ૧૫૧
પદ્મસિંહ ૩૨૧
પદ્માદેવી ૨૯૭
પદ્માવતી દેવી ૩૦૫, ૩૬૯, ૩૭૩
પદ્માવતી રાણી ૩૯, ૬૭, ૧૫૧
પનુગાનય ૧૪
પર્વત રાજા ૧૩૧
પલ્લવરાય ૩૭૫
પલ્લિલ ૧૩૯
પાઈલેટ ૨૨૯
પાણિની ૪૦૧
પાલક ૬૬, ૧૪૧, ૨૨૦થી ૨૨૨
પાર્શ્વયક્ષ ૪૩૩
પાંચાલ ૧૯૯, ૨૦૦
પાંડુપેઢ્ઢ ૪૫
પિશલ સાહેબ ૧૬૫
પુણ્યપાલ ૫૬
પુણ્ય(પૂર્ણ)રથ ૧૬૫, ૨૧૯
પુણ્યસાર ૪૭૨
પુન્નાડ ૪૪૮
પુલકેશી ૨૧૭, ૩૭૫, ૩૭૬
પુષ્પકલી ૪૯૪
પુષ્પકેતુ ૭૩

પુષ્પચૂલ ૭૩, ૧૭૦,૧૭૧
પુષ્પચૂલા ૭૩, ૧૭૦, ૧૭૧
પુષ્પાવતી ૭૩
પુષ્પમિત્ર ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૮૮, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૨, ૪૧૮
પૂર્ણપાલ ૪૨૭
પૂર્ણમિત્રા ૧૭૪
પૂર્ણલતા ૪૮૧
પૃથ્વીદેવી ૨, ૩
પૃથ્વીપાલ ૨૫૨, ૪૧૩, ૪૨૭
પેથડ ૩૬૬, ૪૨૮
પોચી ૪૯૪
પ્રતાપ રાણો ૩૨૧
પ્રતિમા ૧૯૫, ૩૫૧
પ્રદેશી રાજા ૭, ૧૫
પ્રદ્યુમ્ન ૧૯૩, ૧૯૪
પ્રદ્યોત જુઓ 'ચંડપ્રદ્યોત'
પ્રભશ્રી ૬૨
પ્રભાવતી રાણી ૯૩
પ્રસેનજિત ૩૭, ૪૯૫
પ્રહ્લાદન ૨૫
પ્રિયમિત્ર ૭
ફલ્ગુનીમિત્ર ૪૯
ફલીટ ૭૨, ૧૮૨
ફિરોજ ૩૬૩
ફુલ્લ શેઠ ૧૯૫
ફુહરર ૫૦, ૪૯૭
બખ્તિયાર ૩૪૭
બદરીદેવી ૪૭૧, ૪૭૩
બપ્પ ૪૨૪
બલ ૭
બલભદ્ર ૧૩૭, ૧૪૦
બલભાનુ ૧૮૫, ૨૨૮
બલમિત્ર ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૨, ૨૦૧, ૨૧૬થી ૨૨૨, ૨૯૧
બહાદુરશાહ ૩૦
બહુલ ૧૧
બંધુપાલિત ૧૬૫
બંભ ૪૨૯
બાણ ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૪
બાપ્પા નામાવલી ૩૨૧
બાપ્પા રાઉલ ૩૧૯થી ૩૨૧, ૩૪૧, ૪૧૧, ૪૪૮, ૪૮૯
બલાકવિ જુઓ 'જગદેવ'
બાલપ્રસાદ ૪૯૪
બાલાદિત્ય ૩૬૪
બાહુબલિ ૪૪, ૧૮૮
બિંદુસાર ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯, ૨૧૯, ૨૨૦
બિંબિસાર જુઓ 'શ્રેણિક'
બી.બી.લાલ ૧૭૯
બુદ્ધરાજ ૩૭૫, ૩૭૬
બુલ્હર ૩૩૮
બૃહદ્રથ ૧૬૫
બૃહસ્પતિ ૧૯૯, ૨૦૦, ૩૫૦
બૃહસ્પતિમિત્ર ૪૯
બેનેટ ૪૯૭
બૈંગ ચૈંગ ૩૬૩
બોહિત્થ ૨૨
બ્રહ્મગુપ્ત ૮૧
બ્રહ્મશાંતિ ૪૩૩
ભગવંતદાસ ૪૩
ભટ્ટી ૪૨૪
ભટ્ટાર્ક (ભટ્ટારક) ૨૧૭, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૮
ભર્તૃભટ ૩૨૧, ૩૯૧, ૪૧૧, ૪૮૮
ભર્તૃવૃદ્ધ ૪૧૮

ભર્તૃહરિ ૪૦૧
ભદ્ર ૪૭૪, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૯૪
ભદ્રઘોષ ૪૯
ભદ્રનંદી ૩૫૦
ભદ્રસાર ૧૩૫
ભદ્રા ૧૬૬, ૧૬૭
ભદ્દિલા ૪, ૩૨
ભરત ૪૨
ભવનદેવી ૪૫૭
ભંભાસાર જુઓ 'શ્રેણિક'
ભાઈલ્લ (ભ્રાજીલ) ૫૫, ૭૧
ભાઉડ ૪૪૭
ભાઉ દાજી ૨૯૨
ભાનુમિત્ર ૪૯, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૨, ૨૧૬થી ૨૨૨
ભાનુશ્રી ૧૮૬
ભાવડશાહ ૨૩૭
ભાંડારકર ૫૫
ભિક્ખુરાજ જુઓ 'ખારવેલ'
ભીમ ૫૪, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૧૬
ભીમદેવ ૨૩, ૪૧૩
ભુવનપાલ ૪૯૦, ૪૯૧
ભુવનસિંહ ૩૨૧
ભૂવડ ૪૧૮
ભેંસાશાહ ૨૪
ભોગવતી ૨૦૦
ભોજ (વૃદ્ધભોજ) ૨૧૭, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૫૯, ૩૭૮, ૩૮૩, ૩૮૪
મકરધ્વજ ૪૯૬
મણપંડિત ૪૨૭
મણિપ્રભ ૬૬, ૭૦
મણિભદ્રવીર ૧૮૯, ૪૯૫
મણિરત્ન ૧૫
મતિ ૪૫
મત્તટ ૩૨૧
મથનસિંહ ૩૨૧
મદનરેખા ૩૭૬
મમ્મટ ૪૨૮, ૪૭૮, ૪૯૩
મમ્મણ શેઠ ૫૯
મયૂર ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૪
મયૂરધ્વજ ૪૯૬
મલ્લિનાગ ૧૩૯
મહમદ ૨૩, ૩૦, ૩૪૭, ૪૩૦, ૪૯૦, ૪૯૭
મહાકાલ ૧૬૭, ૨૦૭, ૪૭૩
મહાદેવ ૧૬૯
મહાનંદ ૧૭૫, ૩૫૦, ૩૭૬, ૪૨૭
મહાબલ ૩૫૦
મહામેઘવાહન જુઓ 'ખારવેલ'
મહાયક ૩૨૧
મહાલક્ષ્મી ૩૨૧, ૪૮૮
મહીધર ૪૫૩
મહીપતિ ૪૬૪, ૪૬૫
મહીપાલ ૪૪૭, ૪૫૩, ૪૬૪
મહેતાબરાય ૪૫
મહેન્દ્ર ૩૧૯થી ૩૨૧, ૪૪૭, ૪૯૩
મહેશ્વર કવિ ૪૬૪
મંગલેશ ૩૫૩, ૪૪૮
મંદોદરી ૩૭૬
માતૂન ૩૬૩
માઘ કવિ ૮૧, ૪૬૭
માધવ ૪૪૭
માધુ દેવ ૪૬૧
માંડલિક ૨૭, ૪૭૬, ૪૭૭
માલવરાજ ૨૨૩, ૪૨૫, ૪૪૩
મિતશ્રી ૧૩

મિત્ર ૩૧૬, ૩૨૧
મિત્રનંદી ૭
મિશ્રબંધુ ૧૩૩
મિહિર જુઓ 'વરાહમિહિર'
મિહિરભોજ ૪૧૭, ૪૩૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૬થી ૪૪૮, ૪૫૨, ૪૬૫, ૪૯૧
મિહિરકુલ ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૭૦
મીનલદેવી ૪૩૨, ૪૩૩
મુકુંદ ૨૦૩
મુમુચી જુઓ 'મહમદ'
મુરુંડ ૧૯૬, ૧૯૭, ૨૦૧, ૨૧૬
મુંજ ૪૨૧, ૪૮૦, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૩
મુંજાલ ૨૭
મૂલરાજ ૪૧૩, ૪૭૪, ૪૯૩
મૃગાપુત્ર ૩૫૦
મેકક્રીડમ ૪૯
મેકેબીયા ૨૮૮
મેગેસ્થિનિસ(ઝ) ૧૩૩
મેઘરથ ૧૫૩, ૩૨૩
મોક્લસિંહ ૩૨૧, ૫૦૧
મોહનલાલ દ. દેસાઈ ૧૫૯, ૪૨૮
મૌર્ય ૪, ૩૨૦
યશઃચંદ્ર ૪૨૭
યશદામા ૩૨૬, ૩૨૮
યશઃપાલ ૪૨૭, ૪૪૮, ૫૧૦
યશોદા ૨
યશોદેવ ૧૯૦
યશોધર્મ ૨૧૭
યશોધવલ ૫૨૬
યશોવર્મા ૪૩૫, ૪૩૯, ૪૪૩, ૪૪૪
યશોવીર ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૯૨
યક્ષ ૧૫૧, ૧૯૦, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૪, ૨૮૪, ૩૪૦, ૩૪૮.
યુગબાહુ ૬, ૭
યુફ્લેટ ૮૨
યેનકાઉચિંગતાઈ ૧૮૧
યોગરાજ ૩૨૧
યોગેશ્વરી ૪૦૯
રઘુ ૪૮
રઘુસેન ૩૯૧
રણમલ્લ ૪૨૩
રણસિંહ ૩૨૧, ૩૩૪,. ૩૩૫, ૩૩૭
રત્નચૂડ ૧૬
રત્નવતી ૩૩૪
રત્નસાર ૪૮
રત્નસિંહ ૩૨૧
રત્નાદે ૨૫
રત્ના શાહ ૪૬૧, ૪૯૭
રળી ૪૨૦
રંક (રાંક) ૩૧૦, ૩૨૯
રા.ગો. ભાંડારકર ૧૬૫
રાજકુમારી ૨૯
રાજવર્ધન ૩૭૦
રાજશેખર ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૮૪
રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર ૧૭૮
રાજ્યપાલ ૪૪૮
રાણિગ ૪૨૩
રાતડિયા ભૈરવ ૨૨
રામકુમાર ૩૦
રામગુપ્ત ૩૨૭
રામચંદ્રજી ૪૯, ૩૫૪, ૪૩૩
રામચંદ્ર ૨૭૧, ૨૭૫
રામભદ્ર ૪૪૬
રાયમલ ૨૭૯, ૩૨૧
રાવણ ૧૮૦, ૩૭૬
રાવલ ૪૮૮, ૪૮૯

રાષ્ટ્ર વર્ધન ૬૬
રાંદલ (રત્નદેવી) ૩૧૮
રુચિરાણી ૪૯૧
રુદ્ર ૪૫, ૪૨૬
રુદ્રદામા ૨૭૫, ૨૯૧થી ૨૯૫
રુદ્રસિંહ ૨૭૫, ૨૯૩થી ૨૯૫
રુદ્રસેન ૨૯૩થી ૨૯૫, ૩૨૬, ૩૨૭
રુદ્રસોમ ૨૫૩
રુદ્રસોમા ૨૫૩
રુક્ષ્મણી ૨૩૬
રૂપરેખા (સેના) ૧૫૩, ૩૨૩
રૂપસુંદરી ૩૮૮, ૪૦૯
રૂપાદેવી ૨૯
રેવતી ૮, ૧૨
રેવાશંકર ૨૮૦
રોહિણી રાણી ૯૩
રોજડેવિસ ૧૬૫
લખપતિ ૨૭
લલ્લિગ ૩૯૮, ૪૦૪
લવણાધિપ ૩૭૬
લહિર ૪૧૩
લહેરચંદ ૨૨૨
લક્ષરાજ ૩૨૧
લક્ષ્મણદાસ ૮૧, ૩૭૫
લક્ષ્મીદેવી ૮૧, ૧૦૦, ૨૩૭, ૨૯૭, ૪૬૭, ૪૯૯
લક્ષ્મીધર ૩૭૯
લક્ષ્મીસિંહ ૩૨૧
લાછલદે ૧૧૫
લાછી ૪૯૯
લા.ભ. ગાંધી ૪૨૯, ૪૩૧
લાયમન ૩૩૮
લીંબો જુઓ 'નિંબ'
વક્રરાય ૧૭૭
વજરંગ ૮૨
વજ્રદામ ૪૪૭
વટેશ્વર ૩૭૩
વણિ ૪૪૭
વત્સરાજ ૩૭૩, ૪૧૭, ૪૪૩
વનરાજ ૮૧, ૨૫૧, ૨૫૨, ૩૮૮થી ૩૯૧, ૪૦૯થી ૪૧૪, ૪૧૮, ૪૬૬
વનવીર ૫૦૧
વરદત્ત ૩૫૦
વરરુચિ ૧૧૫થી ૧૧૯, ૧૨૧થી ૧૨૩, ૩૬૦
વરાહમિહિર ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૩થી ૧૦૬, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૦૨
વરૂણ ૩૪૬
વરૂણા ૫
વલહીનાથ ૪૮૩થી ૪૮૫
વલ્લભ ૨૧૭, ૩૧૩, ૪૮૫, ૪૮૭
વસંતપાલ ૨૮૨
વસંતરાજ ૪૨૨
વસિષ્ક ૧૮૧
વસુ ૫
વસુદેવ ૧૦૮, ૧૮૧
વસુભૂતિ ૨, ૩, ૫૪, ૧૪૧
વસુમિત્ર ૨૧૭
વસ્તુપાલ ૨૫૧, ૩૧૪, ૪૨૩, ૪૪૮
વંકચૂલ ૧૭૦, ૧૭૧
વંશપાલ ૩૨૧
વાકૃપતિ ૩૬૦, ૪૩૭, ૪૩૯, ૪૪૫
વાઝપ્ય ૧૮૧
વાજો ૪૪૭, ૪૬૫
વાત્સ્યાયન ૧૩૯
વાયુદેવ ૪૫૭, ૪૫૮
વારિસાર ૧૩૫

વારૂણી ૪
વાસવદત્ત ૭
વાસવદત્તા ૬૬
વાસુકિ ૩૯૮
વાહડ ૪૨૩
વિક્રમજીત ૩૨૧
વિક્રમસિંહ ૩૨૧
વિક્રમાદિત્ય ૧૫૧, ૧૬૭, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૭, ૨૦૧થી ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૩, ૨૧૫થી ૨૧૯, ૨૨૨, ૨૯૧, ૪૫૯, ૪૬૦
વિગતાશોક ૧૬૫
વિગ્રહરાજ ૧૬૨, ૪૨૫, ૪૯૩
વિજયદેવ ૨૭, ૩૫૧, ૪૩૨
વિજયનંદી ૧૯૪
વિજયપાલ ૪૨૫, ૪૪૮
વિજયબ્રહ્મ ૧૯૫
વિજયરાવ ૪૯૮
વિજયવર્મા ૨૦૪
વિજયસેન ૭, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૩૪
વિજયસેન જુઓ 'ધર્મદાસ ગણિ'
વિજયા જુઓ 'વિજયશ્રી'
વિજયાદેવી ૪, ૨૯૭
વિદગ્ધરાજ ૪૭૮, ૪૮૯, ૪૯૨, ૪૯૩
વિદુહરાય ૧૭૭
વિદ્યાધર ૩૭૬
વિદ્યુન્માલી ૫૫
વિનાયકપાલ ૪૪૭
વિન્સેન્ટ સ્મીથ ૧૬૫, ૪૪૭
વિમલ મંત્રી ૨૫૨, ૪૧૩, ૪૮૬
વિમલયશા ૧૭૦
વિરૂપાક્ષ જુઓ 'વલહીનાથ'
વિલસન ૫૫
વિશલ ૨૩
વિષ્ણુગુપ્ત ૧૩૯
વિષ્ણુમિત્ર ૪૯
વિષ્ણુરાજ ૪૬૫
વિહલ્લ ૩૯
વિંટરનીત્સ ૩૩૮
વિંધ્યરાજ ૭૬, ૭૭
વિંધ્યરાય ૨૫૯
વીક્રમશી ૪૯૯
વીજો ૨૬
વીર ૪૧૩, ૪૮૫, ૪૮૬
વીરચંદ્ર(દ) ૨૯૮
વીરનાગ જુઓ 'વર્ગ-૨ 'વીરગણિ'
વીરભદ્ર ૨૮
વીરસિંહ ૧૮૪, ૩૨૧
વૃદ્ધરાજ ૧૭૬
વૃદ્ધરાજ ૨૧૯
વેણી-વત્સરાજ ૧૯૦, ૧૯૨
વૈતાલ ૨૦૨
વૈરસિંહ ૩૨૧
વૈરાટ ૩૨૧
વૈરોટ્યા ૧૫૧
વૈશ્રમણ ૩૫૦
વોટસન ૨૮૦
વ્યંતર ૪૮, ૩૦૯, ૪૭૦, ૪૮૩થી ૪૮૫
શકટ ૩૫૦
શકડાલ ૬૮, ૮૮, ૧૧૫, ૧૧૭થી ૧૧૯, ૧૨૬, ૧૨૯
શકડાલપુત્ર ૩૪૮
શક્તિપુત્ર ૩૨૧, ૪૮૯
શતક ૭, ૩૪૮
શતાનીક ૬, ૭

શરતશ્રી ૧૩૬
શહાબુદ્દીન ૨૫
શંકર ૨૦૦, ૩૯૮
શંકરગણ ૩૭૫થી ૩૭૭
શંકુ ૨૦૨
શંખ ૭, ૨૮૯, ૪૯૪
શાતકર્ણિ ૨૯૨
શાલિવાહન ૪૭, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૨, ૨૨૩, ૩૨૧, ૩૫૯, ૩૮૩, ૪૯૩
શાલિહીપિતા ૩૪૮
શાસનદેવ-દેવી ૪૯, ૧૨૭, ૧૯૧, ૨૦૪, ૨૫૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૧૦, ૪૩૩, ૪૫૮
શાહજી ૪૬૧, ૪૯૭
શાંત ૪૪૭
શાંતિદેવી ૪૪૦
શાંતૂ મહેતા ૮૧
શિલાદિત્ય ૧૬૦, ૨૧૭, ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૪થી ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૬૫, ૩૬૬, ૪૧૨, ૪૩૧
શિવ રાજા ૩૭૫
શિવનાગ ૪૫૨, ૪૮૧
શિવમૃગેશ ૪૧૭, ૪૪૨
શિશુનાગ ૩૫૯
શીલ ૩૧૯, ૩૨૦
શીલવતી ૪૫૩
શીહાંગ-ટી ૩૬૩
શુચિવર્મ ૩૨૧
શુદ્ધોદન ૧૪
શુભંકર ૪૬૭, ૪૬૮
શોભનરાય ૧૭૩, ૧૭૫
શૌરિ ૯૯
શૌરિકદત્ત ૩૫૦
શ્રી ૨૪
શ્રીદેવી ૩૮૮, ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૧૪
શ્રીચંદ્ર ૪૯૬
શ્રીપુરુષ ૩૭૫
શ્રીપૂંજ ૧૬, ૮૧
શ્રીબલ ૫
શ્રીયક ૬૮, ૮૮, ૧૧૮થી ૧૨૯
શ્રુતદેવી ૩૦૭, ૩૦૮
શ્રેણિક ૩૭થી ૪૪, ૫૮, ૫૯, ૮૩, ૯૧, ૧૭૫, ૧૭૭, ૨૨૦, ૨૭૦, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૪
શ્રેયાંસ ૪૫
સચ્ચિકા(દેવી) ૧૬, ૧૭, ૨૧, ૨૬
સજ્જન ૫૧, ૪૧૨
સત્યકેતુ ૧૩૫
સત્યસેન ૩૨૬
સપાલો ૨૬
સપ્તતિ ૧૬૫
સબારમસાઉદ ૪૯૭
સમરસિંહ ૩૨૧
સમરાશાહ ૨૭
સમુદ્ધર ૨૬
સમૃદ્ધગુપ્ત ૨૧૭, ૩૨૬, ૩૨૭
સમુદ્રશ્રી ૬૨
સરદારસિંહ ૨૯
સરસ્વતી ૮૧, ૧૧૬, ૧૮૪, ૨૦૩, ૨૯૫, ૨૯૭, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૮૧, ૪૨૪, ૪૩૫
સર્વાનુભૂતિ ૨૧
સંગત ૧૬૫
સંગ્રામસિંહ ૧૯૮, ૩૨૧

સંઘરાવ ૪૯૮
સંધિરણ (અન્નિકાપુત્ર) ૭૩
સંપપૂર ૪૯૪
સંપદી - ૧૬૫
સંપ્રતિ રાજા ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૭૫, ૧૩૭, ૧૪૧થી ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૬૪થી ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૮, ૨૧૯, ૨૨૨, ૩૬૬, ૩૭૮
સાગરચંદ ૪૨૭
સાતવાહન જુઓ 'શાલિવાહન'
સામંત ૩૭૮
સામંતસિંહ ૩૨૧, ૪૭૪
સારંગશાહ ૩૬૬
સાલારગંજ ૪૯૭
સાવલ ૨૮
સાવલદે ૨૮
સાહરણ ૪૨૭
સાંકલીરાય ૨૩
સાંખલો ૪૨૭
સિકંદર ૧૩૮, ૨૨૦
સિદ્ધરાજ ૧૮૯, ૪૨૦, ૪૬૭, ૪૬૮,
સિદ્ધરાજ-જયસિંહ ૨૩, ૨૭૪, ૩૯૦, ૪૧૨, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૩૨, ૪૬૨
સિદ્ધાયિકા ૧૯૨
સિદ્ધાર્થ ૨, ૧૪
સિરાજુદ્દીન ૩૪૭
સિરિયક જુઓ 'શ્રીયક'
સિંધુલ ૪૮૦
સિંહ ૩૨૧
સિંહસેન ૩૨૭
સીતા ૪૩૩
સીવંદ ૧૭૪
સી.વી. વૈદ ૩૨૦, ૩૨૧
સુજય જુઓ 'જિનદાસગણિ'
સુજાત ૩૫૦
સુદર્શન ૭૫, ૯૩, ૩૪૮
સુદર્શના ૨, ૪૭, ૪૮, ૧૪૭, ૨૩૪, ૨૩૫
સુધર્મા ૪૭૨
સુધાનધ્વજ ૪૯૬
સુનંદા ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૩૫
સુપાર્શ્વ ૭
સુબંધુ ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૬૦, ૪૦૧
સુબાહુ ૩૫૦
સુભગાદેવી ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૨૧
સુભદ્રા ૧૧, ૯૩, ૪૭૨
સુમંગલા ૧૭૦
સુમતિ ૪૫
સુરદેવ ૩૪૮, ૪૨૭
સુરપાલ ૩૮૯, ૩૯૬, ૪૦૯, ૪૩૪, ૪૩૫
સુરસુંદર ૧૬, ૮૨
સુરસુંદરી ૧૮૪
સુલસા ૭
સુલોચનરાય જુઓ 'શોભનરાય'
સુવર્ણગુલિકા ૫૫
સુવ્રતા ૧૯૮
સુવાસવ ૩૫૦
સુસુનાગ ૨૨૦
સુહરિધ્વજ ૪૯૬
સુહિલદલ ૪૯૭
સુહિલધ્વજ ૪૯૬, ૪૯૭
સુહૃદ્ધ્વજ ૪૯૬
સૂર્ય ૧૦૪, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૮૦, ૪૫૪, ૪૭૩, ૪૭૬

સૂર્યમિત્ર ૪૯
સુર્યાભદેવ ૩૫૧
સેગ ૪૨૩
સેત ૭
સેલક ૧૭૪
સેલ્યુકસ ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૮
સોઢલ ૪૩૧
સોમરથ ૩૨૩
સોમસિંહ ૨૭, ૪૩૧
સોમશ્રી ૪૩૧
સોમાશાહ ૨૧, ૨૪
સોમિલ ૨થી ૬, ૩૪૬, ૩૫૪
સોમેશ્વર કવિ ૫૧૦
સૌધર્મેન્દ્ર જુઓ 'ઈન્દ્ર'
સ્કંદ ૪૫, ૪૫૪
સ્કંદગુપ્ત ૨૧૭, ૩૬૪
સ્થિરદેવ ૨૭
સ્વયંભૂ (કવિ) ૩૩૯
સ્વાતી ૨૯૯, ૩૦૦
હજારીમલ ૩૧૩
હનુમાનજી ૧૮૦, ૪૩૩
હમામ ઈબ્ન અમરૂઅલ ૩૨૯
હમીર ૩૨૫, ૪૧૮
હમીરસિંહ ૩૨૧
હરખાજી ૪૬૧, ૪૯૭
હરપાલ ૪૧૧
હરિ ૩૫૪
હરિગુપ્ત ૫૦
હરિણગમેષી ૨૪૨થી ૨૪૪
હરિભદ્ર ૩૯૨થી ૩૯૫
હરિવર્મા ૪૯૧, ૪૯૨
હરિશ્ચંદ્ર ૫૧૦
હરિષેણ ૪૭
હરિસિંહ ૨૯
હર્મન યાકોબી ૨૧૩, ૨૨૦, ૩૩૮, ૪૬૯
હર્ષ (હરિય) દેવી ૧૮૧, ૩૨૧, ૪૭૧, ૪૯૦
હર્ષ ૪૦૧
હર્ષવર્ધન ૨૧૭, ૩૬૪, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૪
હલ્લ ૩૯
હાલ ૩૬૦
હવિષ્ક ૪૬, ૧૮૧
હસ્તિપાલ ૭, ૧૦
હંસધ્વજ ૪૯૬
હી.હં. લાલન ૩૮૨
હુમાયુ ૨૧૭
હુંડિક યક્ષ ૪૭
હેનરી ૨૩૧
હેમુ ૨૧૭
હો ૪૯૬
હોર્નલે ૬૯, ૩૧૫
હોલ ૫૫
ક્ષેત્રદેવ ૭૭
ક્ષેત્રપાલ ૨૫, ૫૧
ક્ષેત્ર(ક્ષેમ)સિંહ ૩૨૧.

વર્ગ : ૫

ઓળખાણ

વંશ, ગચ્છ, કુલ, ગણ, જ્ઞાતિ, ગોત્ર, મત, બિરુદ, ઉપનામો, વિશેષ બાબતો વગેરે

અક્રિયાવાદ ૩૪૩
અગ્રવાલ ૪૩
અગ્નિદાહ ૧૮૩
અગ્નિવૈશ્યાયન ૪, ૧૧
અગ્નિહોત્રી ૩૯૨
અજીવમત ૧૮૯
અજ્જવેડિય ૧૪૭
અણાગયચોથ ૧૮૬, ૧૮૭
અદબદજી ૩૬૭
અદ્વૈત ૪૧૭
અનેકાંત ૪૧૭, ૪૬૯
અબદ્ધિકમત ૨૫૭, ૨૬૦
અભય૦ બુદ્ધિ ૪૦
અભિજયંત ૧૪૭
અભિજાતિ ૨૫૭
અરબીટોળી ૪૧૮
અવ્યક્ત ૧૩૭, ૧૪૦
અશ્વથર ૪૩૩
અષ્ટાપદશાખા ૪૨૧, ૪૮૬, ૫૦૮
અજ્ઞાનવાદ ૩૪૩
અંચલગચ્છ ૫૬, ૧૦૪, ૧૦૭, ૩૮૩, ૪૯૪, ૫૦૮, ૫૦૯
અંતરિજ્જિઆ ૧૪૬
અંધકવૃષ્ણિવંશ ૩૫૪
આઈચણ્ણા ૧૮
આગમપ્રધાન ૨૦૯
આગમભાષા ૩૫૭ થી ૩૬૧
આગમવાચના ૧૦૯થી ૧૧૧, ૧૨૬થી ૧૨૮, ૧૫૦થી ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૭૩થી ૧૭૭, ૨૩૫, ૨૪૨થી ૨૪૫, ૨૪૯થી ૨૫૧, ૩૦૬, ૩૨૨થી ૩૨૫, ૩૪૨થી ૩૫૫
આગમિક ૫૦૯
આજીવક ૮, ૧૧, ૧૨, ૩૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૦, ૩૪૬.
આડેચા ૨૪
આયાગપટ્ટ ૪૭
આર્ય૦ ૯, ૨૯૧, ૨૯૪, ૩૫૫, ૩૫૬
આર્ય જયંતી ૨૧૫
આહડિયા ૩૧૬, ૩૨૧, ૪૮૯
આંગી ૫૭
આંધ્રપતિ ૨૧૮, ૨૨૩
આંધ્રશાખા ૧૬૨
ઈયુચિ-બર્બર ૧૮૧ થી ૨૩૩
ઈસાઈમત ૨૨૮
ઈસિગુત્તિઅ ૧૪૭
ઈસિપાલિચા ૧૪૬, ૧૮૩, ૩૦૦
ઈસીન ૨૨૯
ઈસીર ૨૨૯
ઇન્દ્રપુરગ ૧૪૬
ઉચ્ચાનાગર(રી) ૫૦, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૮૩, ૧૮૯, ૨૫૦, ૩૦૦થી ૩૦૩, ૫૦૬
ઉડુવાડિય ૧૪૬, ૫૦૬
ઉત્તર બલિસહ ૧૪૫, ૫૦૬
ઉદુંબરિજ્જિયા ૧૪૫

ઉદ્દેહગણ ૧૪૫, ૧૮૨, ૫૦૬
ઉપકેશગચ્છ ૧૪થી ૩૦, ૮૩, ૨૪૪, ૨૫૧, ૨૮૭, ૨૮૮, ૪૧૫, ૪૨૯, ૪૭૦, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮
ઉપકેશવંશ જુઓ 'ઓસવાલ'
ઉલ્લગચ્છ ૧૪૫
ઉસ્તવાલ ૪૨૭
ઋતુવાટિકા જુઓ 'ઉડુવાડિય'
એલચી ૧૩૫
ઓઝા ૬૯, ૧૪૪, ૨૧૮, ૩૨૦
ઓસવાલ ૧૪ થી ૩૦, ૧૭૦, ૨૪૨, ૩૧૯, ૪૨૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૯૩, ૪૯૭, ૫૦૯
કચ્છવાહ ૪૪૭
કટોતિયા ૪૭૨, ૪૯૮
કડવામત ૫૦૯
કણોવર ૧૮
કણ્હસહ ૧૪૭
કદરસા ૪૭૨, ૪૯૮
કદંબવંશ ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૭૬, ૪૪૨
કનિષ્ક સં. ૫૦, ૧૪૬, ૧૮૨
કનોજિયા ૧૮
કપિલમત ૩૫૪
કપુરિયા ૨૩
કબ્બડવાયુ ૩૪૬
કમલકલશ ૫૦૯
કલચુરી ૩૭૫
કલચુરી સંવત્ ૩૨૭
કવાડશાખા ૪૬૧, ૪૯૭
કલિકાલસર્વજ્ઞ ૪૮, ૫૧, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૨૯, ૧૩૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૯, ૨૮૬, ૩૦૧, ૩૧૧, ૩૨૩, ૩૩૯, ૩૬૨, ૩૯૩, ૪૦૩, ૪૩૪, ૪૭૬, ૫૦૦, ૫૧૦
કલિયુગ સં. ૨૧૮
કલિંગચક્રવર્તી ૧૭૭, ૨૨૨
કંબોઈયા ૪૨૧, ૪૮૬, ૫૦૮
કંવલા (કંબલ) ૧૫, ૩૦, ૫૦૮
કાઉસગ્ગિયા ૪૯, ૩૮૭, ૪૨૮, ૪૪૭
કાકંદીયા ૧૪૬
કાત્યાયન ૧૧, ૨૦૩
કામવિજેતા ૧૨૪થી ૧૨૬
કામ્યક ૫૦૮
કામદ્ધિય ૧૪૬
કાર્દમવંશ જુઓ 'કદંબવંશ'
કાલિકાચાર્યગચ્છ ૧૫૦, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૧૫, ૪૬૧, ૪૬૪, ૪૯૯, ૫૦૭, ૫૦૮
કાશ્યપ ૧૧, ૧૫૩, ૨૪૧થી ૨૪૩
કાષ્ઠપ્રાસાદ ૪૬૩
કાષ્ઠાસંઘ ૨૭૦
કાસટિયા ૨૩
કાસવજિજયા ૧૪૭
કાસહ્રદ (કાસહ્રદ) ૫૦૭
કાંકણી ૧૩૬
કાંકરેચા ૪૭૨, ૪૯૮
કીથ ૩૩૮
કુઈશુયાંગ ૧૮૧
કુકુદગચ્છ ૧૫, ૨૧, ૨૪, ૫૦૮
કુચ્છસ ૨૪૧
કુતુબપુરા ૫૦૯
કુબેરા ૧૪૬, ૧૮૩, ૩૦૦
કુમારભુક્તિ ૧૬૪, ૨૧૮, ૩૧૭, ૩૬૫

કુર્ચપુરીય ૪૨૧, ૫૦૭
કુલકર ૩૬
કુલહટ ૧૮
કુશાનકાળ ૨૭૬
કુશાનવંશ ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૧૭, ૨૨૩
કુંદકુંદાન્વય ૨૨૮
કુંભર ૧૮
કુંભાર ૩૪૮, ૪૯૪
કૃતસંવત્ ૨૧૯
કૃષ્ણર્ષિગચ્છ ૧૯, ૧૫૬, ૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૪, ૪૨૯થી ૪૩૧, ૫૦૮
કૃષ્ણસહ ૩૭૨
કેથોલિક ૨૩૧
કેશકમ્બલ ૧૧, ૫૯
કોટડિયા ૨૩
કોટિકગણ જુઓ 'કોડિય ગણ'
કોટ્યર્ક ૨૭૭
કોઠમી ૨૩
કોઠારી ૨૩
કોડંબાણી ૧૪૫
કોડિયગણ(ગચ્છ) ૧૯, ૫૦, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૭૩, ૧૭૪, ૨૪૦, ૨૭૭, ૨૮૧, ૨૮૨, ૪૧૬, ૫૦૬, ૫૦૭
કોડિવરિસિયા ૧૧૨
કોરંટા (કોરંટક) ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૨, ૨૩, ૨૮, ૨૮૭, ૪૭૦, ૫૦૬, ૫૦૮, ૫૦૯
કોરંટાતપાગચ્છ ૧૫, ૨૮, ૫૦૮, ૫૦૯
કોસંબીઆ ૧૪૫
કોસિય (કૌશિક) ૧૪૫, ૨૪૧
કૌડિન્ય ૫, ૨૬૧
કૌભીષણિ ૨૯૯, ૩૦૦
ક્રિયાવાદ ૩૪૩
ક્રિયાક્ષણવાદ ૧૬૨
ખપુટાચાર્યવંશ ૪૬૩
ખજવાના ૧૫
ખજાનચી ૨૩
ખટ્ટકૂપ ૧૫
ખટોર ૪૨૭
ખડાયતા ૪૧૬
ખડ્ગાણાસન જુઓ 'કાઉસગ્ગિયા'
ખરતરગચ્છ ૨૩, ૧૮૯, ૩૮૯, ૪૫૯, ૪૭૨, ૫૦૮
ખંડિલગચ્છ જુઓ 'ષાંડિલ્લ'
ખાબડિયા ૪૭૨ ૪૯૮
ખાબિયા ૨૩
ખિમાણદિયા ૨૩
ખિલજી ૨૮૦, ૨૯૦
ખીંવસરા ૨૩
ખુમાણકુલ ૩૪૦, ૩૪૧
ખેમિલજ્જિયા ૧૪૬
ગજથર ૪૩૩
ગજવર ૪૩૮, ૪૪૧
ગણ ૧૭૫, ૩૪૬
ગણધર ૨થી ૬, ૧૧, ૩૧થી ૩૬, ૪૪, ૪૫, ૫૪, ૫૬, ૬૬, ૬૯, ૧૦૨, ૧૫૬, ૧૫૭, (૩૪૫), ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૫૫, ૪૩૦, ૪૯૪
ગણધરવંશ ૧૪૮, ૨૪૫, ૨૪૮, ૨૪૯, ૩૦૦
ગણરાજ્ય ૭, ૧૦, ૧૪, ૩૭, ૬૧
ગણિય ૧૪૬
ગરડવાલ ૪૪૮

ગર્દભિલ્લવંશ (વર્ગ-૪, ગર્દભિલ્લ)
ગર્ભાપહાર ૧૮૧
ગવેધુયા ૧૪૭
ગંગ ૪૭૨, ૪૯૮
ગંગવંશ ૨૭૮, ૩૭૬
ગંધર્વ ૫૧
ગાયકવાડ ૪૩૩
ગાંધી ૪૨૯, ૪૩૧
ગિજથી (ગિજન્વી) ૨૩, ૪૯૭
ગિહલોત ૩૧૬
ગુપ્તકાળ ૨૭૭, ૨૮૦
ગુપ્તવંશ ૫૦, ૭૧, ૭૨, ૧૫૩, ૧૬૮, ૨૧૭, ૨૯૨, ૨૯૫, ૩૧૩, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૬થી ૩૩૦, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૭૦, ૪૧૬
ગુપ્ત સં. ૭૨, ૧૪૬, ૧૬૮, ૨૧૬, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૫, ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૭, ૩૭૩, ૪૧૨, ૪૩૧
ગુમાનપંથ ૨૭૧
ગુરુદેવ ૫૦૪
ગુરુદ્રવ્ય ૪૯૩
ગુહિલ ૩૧૯
ગુહિલવિહાર ૩૯૧
ગુહિલોત ૩૧૬, ૩૧૯
ગુંગલિયા ૪૭૨, ૪૯૮
ગુર્જરવંશ ૮૨, ૪૨૭
ગેલોટ ૩૧૯
ગોઠી ૪૨૯, ૪૪૭, ૪૬૫, ૪૯૪
ગોદાસગણ ૧૧૨, ૫૦૬
ગોપાલ ૧૪૬, ૧૭૪, ૨૧૪
ગોયમજિજયા ૧૪૭
ગોહિલવંશ ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૦
ગૌતમગોત્ર ૨થી ૫, ૩૨, ૧૧૫, ૧૫૪, ૨૨૫, ૨૪૧
ગૌતમમત ૨૫૨
ગૌતમાવતાર ૫૦૨
ગૌતમીપુત્ર ૨૧૭
ઘોરી ૨૫, ૪૯૦
ચઉદ્દશીયા ૪૧૧, ૪૭૨, ૫૦૭, ૫૦૮
ચક્રવર્તી ૩૬, ૪૭, ૧૦૩, ૨૩૯, ૩૭૬, ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૮૫
ચડાવો ૨૩૮
ચભાડિયા ૩૧૮
ચષ્ટનવંશ ૨૯૧, ૨૯૪, ૩૨૬
ચંદનાગરી ૧૪૫
ચંદ્રગચ્છ (કુળ) ૧૯, ૨૧, ૧૩૪, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૪૦, ૨૫૦થી ૨૫૨, ૨૭૭, ૨૮૧થી ૨૮૩, ૩૩૦, ૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૩, ૩૯૦થી ૩૯૨, ૪૦૫, ૪૧૯થી ૪૨૬, ૪૮૮, ૫૦૬, ૫૦૮, ૫૦૯
ચંદ્રવંશ ૧૩૪
ચંદ્રહાસ ૧૨૩
ચંદ્રાવતી શાખા ૧૫
ચંપિજ્જિયા ૧૪૬
ચાતુર્યામ (ચાર મહાવ્રત) ૮, ૫૦૮
ચારણગણ ૧૪૭, ૩૭૧, ૩૭૨, ૫૦૬
ચાર્વાક ૩૪૪
ચાવડો ૮૧, ૨૫૧, ૨૫૨, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૮૮થી ૩૯૦, ૪૦૯થી ૪૧૩, ૪૧૮, ૪૭૨, ૪૭૪
ચાંચિયો ૪૧૦

ચિંચટ ૧૮, ૨૭
ચિત્રકાર ૪૪૦
ચિત્રવાલ ૪૨૧, ૪૩૨, ૪૯૮, ૫૦૮
ચિત્રોડા ૪૯૮
ચૂતર ૪૭૨, ૪૯૮
ચેદી સંવત ૩૨૭
ચૈતન્ય ૨૪૬
ચૈત્યવાદી (બૌ૦) ૧૬૨
ચૈત્યવાસી ૩૮૯, ૩૯૦, ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૪૨, ૪૫૩, ૪૭૧, ૪૭૨
ચૈત્યસ્થિતિ ૩૩૦, ૩૩૨
ચૈત્રપુરી ૩૯૧, ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૩૧, ૫૦૭
ચૌલુક્ય ૨૧૭, ૩૧૩, ૪૧૧, ૪૧૮, ૪૨૭, ૪૭૨, ૪૭૬, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૮, ૫૦૧, ૫૦૨
ચૌહાણ ૨૩
છડુલ્લય ૧૪૫
છીપા ૪૯૮, ૪૯૯
જગતશેઠ ૪૫
જગદ્‌ગુરુ ૪૬, ૭૫, ૧૮૯, ૫૦૪
જયપટ્ટ ૪૨૨
જયંતીશાખા ૧૪૭, ૧૫૭, ૨૪૧
જશભદ્રકુલ ૧૪૬
જાતિસ્મરણ ૧૪૨, ૧૬૬, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૩૪
જાપુલીયક ૨૬
જામ ૨૮
જાયસ્વાલ ૧૩૩, ૧૭૮
જાલોરા ૫૦૭
જિનકલ્પ ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૪૯, ૧૭૪, ૨૫૭, ૨૫૯
જીવિતસ્વામી વર્ગ-૧ : જુઓ 'જીવિતસ્વામી'
જેકોબી (યાકોબી) ૨૧૩, ૨૨૦, ૩૩૮, ૪૬૯
જેઠવા ૨૯૫
જૈન રાજવંશ ૪૯૬, ૪૯૭
જોગણેચા ૨૪
જ્યેષ્ઠાર્ય ૪૬૫
ઝવેરી ૧૫૯
ઝામડ ૪૯૩, ૪૯૮
ઝાલો ૪૨૩, ૪૨૫
ટોડ જુઓ 'જેમ્સ ટોડ'
ઠક્કર ૪૩૪
ઠાકોર ૫૦૦
ડિંગલિયા ૨૩
ડિંડુભ ૧૮
ડોમાવંશ ૪૯૭
તઘલખ ૩૨૯
તપાકોરટા જુઓ 'કોરટા તપાગચ્છ'
તપાગચ્છ ૨૪, ૨૮, ૪૯, ૫૧, ૧૮૯, ૩૧૯, ૩૭૭, ૩૮૨, ૪૨૧, ૪૨૭, (૪૩૧), ૪૪૮, ૪૬૧, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૯૮, ૫૦૧, ૫૦૭થી ૫૦૯
તપામુનિ ૫૦૮
તપારત્ન ૧૫, ૨૧, ૨૬, ૨૮, ૩૦, ૩૧, ૫૦૮
તપેશ્વર ૪૭૫, ૫૦૨
તર્ક પંચાનન ૨૧૦, ૪૨૦
તંબોલી ૪૯૨
તાતેડ ૧૮
તાપસી ૧૪૬, ૧૮૩, ૨૪૦, ૩૦૦
તામલિત્તિયા ૧૧૨
તામ્રપત્ર ૬૯, ૧૧૩, ૧૬૮, ૩૧૨, ૩૧૮થી ૩૨૦, ૪૪૨, (૪૮૪),

૪૮૬, ૫૧૨
તારણપંથ ૨૭૦
તિબેટી ૧૩૫
તુંઅર ૩૮૪, ૪૩૭
તુંગીયાન ૯૮
તેરહ (તેરા)પંથ ૨૬૯, ૨૭૧, ૫૦૯
ત્રિકુટવંશ ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૨૭
ત્રિસ્તુતિક ૫૦૯
ત્રિપાઠી ૨૮૦
ત્રૈરાશિક ૩૬, ૧૫૮, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૬૦, ૨૬૯
થારાપદ્રગચ્છ ૨૭૭, ૩૭૨, ૩૭૪, ૩૯૧, ૩૯૨, ૪૧૯, ૫૦૭, ૫૦૮
થિરાપદ્ર જુઓ 'થારાપદ્ર'
દશાર્હ ૩૬, ૯૯
દક્ષિણવિહારી ૨૪૦
દક્ષિણાંકચિહ્ન ૩૭૧, ૩૭૩, ૪૦૮
દંડનાયક ૫૧, ૨૮૨, ૩૬૬, ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૨
દાદા ૧૯૦ ૨૧૬, ૪૧૯, ૪૫૦
દાસીખબ્બડિયા ૧૧૨
દિગ્બંધ ૧૯, ૨૧, ૨૮૨
દિગમ્બર ૮, ૩૧, ૪૨, ૪૭, ૮૦, ૯૬, ૯૭, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૫૨, ૧૯૦, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૮, ૨૪૦, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૭થી ૨૭૩, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૧, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૯થી ૩૦૪, ૩૩૨, ૩૪૧, ૩૬૬, ૩૮૨, ૪૧૬, ૪૨૦, ૪૨૫, ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૫૩, ૪૬૨, ૪૬૪, ૪૯૯, ૫૦૧, ૫૦૫
દિગમ્બરમત પરિચય ૨૫૯થી ૨૭૨
દિયાકોનુસ ૨૩૧
દિવાકર ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૮૪, ૨૦૨થી ૨૧૬, ૩૧૧, ૩૮૫, ૪૦૧, ૪૧૫, ૪૨૦, ૪૨૭
દુધોરિયા ૪૭૨, ૪૯૮
દુષ્કરકારક ૧૨૫
દુષ્કરદુષ્કર ૧૨૫, ૧૨૬
દેલવાડાકર ૨૮૦
દેવદ્રવ્ય ૪૯૩
દેવદાસી ૨૩૧
દેવસંઘ ૨૬૯
દેવસૂર ૫૦૮
દેવાચાર્યગચ્છ ૨૮૭, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૩૦, ૫૦૮
દેવાનંદગચ્છ ૪૬૪
દેશાઈ ૪૨૮
દોશી ૪૯, ૨૮૮, ૨૧૯, ૪૧૭, ૪૪૫, ૪૪૮
દ્રમ્મિલસંઘ ૨૬૯
દ્રાવિડસંઘ ૨૬૯
દ્વિક્રિયમત ૧૬૪
દ્વિતીય ભદ્રબાહુ ૨૪૦
દ્વિવંદનિક ૧૫, ૨૧, ૨૮, ૩૦, ૫૦૬, ૫૦૮
દ્વૈત ૩૪૪
ધરકટ ૨૩
ધર્મચક્ર ૪૯૬
ધર્મઘોષ ૩૮૩, ૪૨૧, ૪૨૫થી ૪૨૭, ૫૦૮
ધનેશ્વરગચ્છ ૪૩૧, ૪૪૭, ૫૦૦, ૫૦૭, ૫૦૮
ધર્મપ્રચાર ૮, ૧૭, ૨૦, ૨૩, ૧૫૨, ૧૮૧, ૧૯૦, ૧૯૮, ૨૦૮,

૨૩૭, ૨૯૮, ૩૦૫, ૩૪૧, ૩૭૧, ૩૯૧, ૪૦૪, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૭૧, ૪૭૮
ધર્મસ્થવિરવાદ ૧૬૩
ધાકડ ૨૩
ધાડીવાલ ૨૨
ધાતુપટ્ટ ૩૬૫
ધારોલા ૪૭૨, ૪૯૮
ધીવર ૧૯૩
ધુવગોતા ૨૩
ધૂમકેતુ ૩૨૧
ધોબી ૮૫
ધ્રૂ ૨૭૭
નગરશેઠ ૩૧૯, ૪૭૨
નગ્નાટક ૨૮૪
નયવાદ ૨૧૦
નવલખા ૩૬૬
નહાર ૪૨૭, ૪૪૭
નંગીપોળ ૧૫
નંદવંશ ૪૨, ૬૬, ૬૮, ૬૯, ૭૪, ૮૩, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૮, ૧૭૫, ૨૧૯થી ૨૨૨, ૪૧૩
નંદિજ્જ ૧૪૫
નંદીપટ્ટ ૨૮૨, ૪૨૨
નંદીસંઘ ૨૬૯
નાઈલીશાખા જુઓ 'નાગેન્દ્રગચ્છ'
નાગ ૪૧૬
નાગગોલા ૨૩
નાગણા ૨૩
નાગભૂય ૧૪૫
નાગર ૩૮૮
નાગરાજ ૫૦, ૧૫૨, ૪૮૧
નાગવંશ ૧૫૨
નાગેન્દ્રકુલ (વંશ) જુઓ 'નાગેન્દ્રગચ્છ'
નાગેન્દ્રગચ્છ ૧૮, ૨૧, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૯, ૧૮૮, ૨૧૪, ૨૪૧, ૨૫૧, ૨૫૨, ૩૧૩થી ૩૨૦, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૮, ૩૯૦, ૪૨૩, ૪૬૪, ૫૦૬
નાગોરી ૫૦૮
નાર ૨૩
નાસ્તિક ૨૫૬
નાહટા ૪૨૮
નિકાય ૧૬૨
નિગમ ૫૦૯
નિગંઠ (નિર્ગ્રન્થ) ૨, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૩૩, ૮૩, ૧૭૩, ૧૭૬, ૨૫૮, ૨૮૧, ૨૮૪, ૫૦૬, ૫૦૭
નિહ્નવ ૧૨, ૧૩, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૨૦, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૫૨, ૨૫૭થી ૨૫૯
નિબાડા ૨૪
નિમિત્તવેદી ૨૪૦
નિર્વૃતિગચ્છ ૧૮, ૨૫૧, ૩૩૦, ૩૩૯, ૪૬૬, ૪૬૭, ૫૦૬, ૫૦૮
નિર્ગ્રન્થગચ્છ જુઓ 'નિગંઠ'
નિર્ગન્થનમિત ૧૯૦
પજ્જુસણ ૨૩૭, ૩૬૩
પડિહાર જુઓ 'પ્રતિહાર'
પણ્હ (પ્રશ્ન) વાહણ ૧૪૬, ૪૭૧, ૫૦૮
પદ્માવત ૭૨
પરમભાગવત ૩૬૬
પરમમાહેશ્વર ૩૬૬
પરમશાંતિ ૩૬૨
પરમાર ૨૭૬, ૪૪૫, ૪૮૫થી ૪૮૭

પરમાર્હત ૩૭, ૧૭૫
પરિવ્રાજક ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૮૪
પરિહાસય ૧૪૫
પલ્લીવાલ ૪૨૮, ૪૬૪
પહ્લવ ૨૯૨
પંચાસરા ૫૦૭
પંડ્યા ૨૭૫
પંવાર ૩૧૫, ૪૨૭, ૪૯૮
પાઈણ (પ્રાચીન) ૯૯
પાદરી ૨૩૨
પાપશ્રમણ ૩૪૪
પારસી ૨૯૨
પાલકવંશ ૧૪૧
પાલીવંશ ૩૪૭, ૪૪૫
પાર્થિયન ૨૧૭, ૨૯૨
પાર્શ્વસંતાનીય ૧૫
પાર્શ્વાપત્ય ૧૫, ૩૪૬, ૫૦૮
પાયચંદ ૫૦૮
પાંડવ ૧૬૯
પાંડુગોલ્લ ૨૩
પાંડુપિંડ ૨૮૪
પિપ્પલકગચ્છ ૩૯૨, ૫૦૮
પીઈધમ્મિઅ ૧૪૭
પીરોજી ૮૧
પુણ્ણપત્તિયા ૧૪૫
પુન્નાટસંઘ ૨૬૯
પુરોહિત ૨૫૩, ૩૯૨, ૩૯૮
પુંડવદ્ધણિયા ૧૧૨, ૧૬૮
પૂનમિયો ગચ્છ ૫૧, ૨૮૩, ૫૦૮
પૂર્ણતલ ૧૦૮, ૫૦૭
પૂર્ણિમાપક્ષ જુઓ 'પૂનમિયો ગચ્છ'
પોમિલા (પદ્મા) ૧૪૭, ૨૪૦
પોરવાલ ૮૧, ૮૨, ૩૭૮, ૪૦૯, ૪૨૩, ૫૦૧
પોસાલેચા ૨૩
પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ ૪૧૭
પ્રતિહાર ૮૧, ૨૮૮, ૩૨૬, ૩૩૦, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૪૩થી ૪૪૮, ૪૬૫, ૪૯૪થી ૪૯૭, ૫૦૦
પ્રત્યેકબુદ્ધ ૧૫૮, ૩૫૩, ૩૫૫
પ્રવર્તક ૧૯
પ્રશ્નાવાટન જુઓ 'પણ્હવાહણ'
પ્રવર્તિની ૧૯
પ્રાયશ્ચિત ૨૦૫થી ૨૦૮, ૪૩૯, ૪૫૬
પ્રોટેસ્ટંટમત ૨૩૩
ફિતુરિયા ૨૩
ફોફલિયામુકિમ ૨૨
બનારસીમત ૨૭૧
બરડિયા ૪૨૯, ૪૪૮
બલદેવ ૩૬, ૧૦૩
બલાનક ૪૬૨
બલિસ્સહગણ ૧૪૫
બસુ ૧૭૮
બંબગંગ ૪૭૨, ૪૯૮
બંભદીવિયા ૧૪૬, ૧૫૩, ૧૯૩, ૨૨૪થી ૨૨૬, ૨૪૨, ૨૯૯, ૩૨૩, ૫૦૮
બંભલિજ્જ ૧૪૬
બાકિલિયા ૨૩
બાદશાહ ૪૬, ૨૭૧, ૩૨૧
બાફણા ૧૮
બારોટ ૫૦૪
બાલકવિ ૪૨૬, ૪૨૭
બાલબ્રહ્મચારી ૪૩૮, ૪૪૧
બાંઠિયા ૪૬૧, ૪૯૭
બિકાનેરી ૧૫
બુદ્ધસંવત ૨૧૮

બુલ્હર ૩૩૮
બોટિક ૨૫૯
બોથરા ૨૨
બૌદ્ધ ૧૧, ૧૪, ૩૯, ૪૮, ૫૮, ૧૨૧, ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૩, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૭૯, ૧૯૦થી ૧૯૨, ૨૦૩, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૨૮, ૨૩૭, ૨૪૬, ૨૫૫, ૨૫૭, ૨૮૪, ૩૦૬થી ૩૧૦, ૩૨૯, ૩૪૪, ૩૬૫, ૩૯૫, ૩૯૯, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૩૧, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૭
બૌદ્ધપરાજય ૩૦૮થી ૩૧૪, ૩૭૮, ૪૧૭
બ્રહ્મદ્વિપીકા જુઓ 'બંભદીવિઘા'
બ્રહ્મક્ષત્રિય ૩૭૯
બ્રહ્માણ ગચ્છ ૨૨૬, ૫૦૮
બ્રાહ્મી ૫૦૮
ભગવંતવાદી ૪૦૧
ભટેવરા ગચ્છ ૩૯૧, ૪૧૧, ૪૩૨, ૫૦૭
ભટ્ટપાદમત ૨૫૨
ભટ્ટારક (દિ૦) ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૫, ૩૩૨
ભટ્ટારક ૩૭૭, ૪૩૧
ભટ્ટારીકા ૪૦૯
ભર્તૃગચ્છ જુઓ 'ભટેવરાગચ્છ'
ભદ્દિજ્જિયા (ભદ્રાર્ય) શાખા ૭૧, ૭૨, ૧૪૬, ૧૬૯
ભદ્રગુપ્તકુલ ૭૧, ૧૪૬
ભદ્રબાહુ ૩૬, ૨૩૯
ભદ્રમંદિર ૧૭૮
ભદ્રમુખ ૨૯૩, ૨૯૫
ભરતીઓટ ૩૫૧
ભરવાડ ૨૦૩
ભંડારી ૪૨૬, ૪૭૨, ૪૯૮, ૫૦૨
ભાટી ૩૦૫
ભાણવટ્ટુ ૪૨૭
ભાદ્રગોત્ર ૧૮
ભારદ્વાજ ૪
ભાવડા ૪૯૯
ભાવડા ગચ્છ ૨૮, ૮૧, ૧૮૭થી ૧૯૦, ૨૧૫, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૯૯, ૫૦૮
ભાવમંગળ ૩૬૩
ભાવસાર ૪૯૮, ૪૯૯
ભાષ્યકાર ૪૦૧
ભાંડારકર ૧૬૫, ૩૨૦
ભિન્નમાલ શાખા ૧૫
ભિલ્લ ૮૧
ભીમનાથ ૪૮૩
ભૂરા ૧૮
ભોજક ૫૧, ૪૯૯, ૫૦૦
ભોટિયા ૩૪૭
મઈપત્તિયા ૧૪૫
મકવાણ ૨૩
મજ્ઝિમા (મધ્યમા) ૧૪૬, ૧૭૪, ૪૪૯, ૪૭૧, ૫૦૬થી ૫૦૮
મજ્ઝિમિલ્લા જુઓ 'મજ્ઝિમા'
મથુરાજ્ઞાતિ ૨૩
મધુતર ૫૦૮
મનુષ્યથર ૪૩૩
મલધાર ૧૬૦, ૨૮૨, ૩૧૧, ૩૯૯, ૪૩૦, ૪૪૯, ૪૭૧, ૫૦૮, ૫૦૯

મલ્લ ૧૦
મલ્લવાદીગચ્છ ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૩, ૪૭૦, ૫૦૭
મહત્તર ૧૯, ૨૦, ૨૩, ૧૬૦, ૩૭૪, ૩૭૮, ૪૦૧, ૪૬૬
મહત્તરા ૧૯, ૧૨૭, ૨૧૩, ૩૭૦, ૩૯૫, ૩૯૯
મહાતપા ૪૩૧
મહાતમા ૨૩, ૨૪
મહાપ્રાણ ૧૧૦
મહારાજ ૩૧૬
મહાવાદી ૨૧૩, ૩૦૯, ૩૧૪, ૩૭૯, ૩૮૫, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૬૦, ૪૬૩
મહાવીર સં. ૨૧૮થી ૨૨૨, ૩૧૫, ૩૩૭
મહાશુલા યુદ્ધ ૩૪૬
મહાશૂન્યવાદી ૧૬૨
મહાસાંઘિક ૧૬૨
મહાસામંત ૪૬૫
મહાકાલ ૬૫, ૧૬૭, ૪૮૩
મહાક્ષત્રપ જુઓ 'ક્ષત્રપ'
મહેતા ૮૧
મહોપાધ્યાય ૪૬, ૨૧૦થી ૨૧૨, ૨૮૫, ૩૬૨, ૩૭૯, ૪૦૩
મંત્રીવંશ ૬૮, ૮૩થી ૮૮, ૯૮ ૨૭૯, ૪૧૨
મંત્રયાન ૧૬૨
માઢરગોત્ર ૨૪૧, ૨૪૨
માનવગણ ૧૪૭, ૫૦૬
માથુર ૧૫
માથુરસંઘ ૨૭૦
માથુરીવાચના ૩૨૩
માયાવાદ ૪૧૭
માર્શલ ૧૮૯
માલ ૮૧
માલવ સંવત ૨૧૯
માલિજ્જ ૧૪૭
માસપૂરિયા ૧૪૫
મિન્ની (મન) ગોત્ર ૨૩
મિત્રવંશ (મૈત્રકવંશ) ૩૧૬થી ૩૧૯, ૩૨૫થી ૩૨૮, ૩૬૫
મીમાંસા ૨૫૨, ૩૭૦, ૪૬૯
મીઠડિયા ૪૨૭
મુખ્તાર ૨૧૩
મુત્તા ૨૯
મુનિતપા ૫૦૮
મુસલમાન ૪૩, ૪૫, ૪૮, ૮૧, ૩૧૮, ૪૪૦, ૪૪૮, ૪૮૫, ૪૯૮, ૫૦૪
મુહપતિ ૩૫૪
મૂલસંઘ ૨૬૯, ૨૭૫
મેડતાશાખા ૧૫
મેહલિજ્જિઆ ૧૪૬
મેહિયકુલ ૧૪૬
મૈથિલી ૪૩
મોગલ ૨૧૭
મોઢગચ્છ (જ્ઞાતિ) ૧૬૧, ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૩૨થી ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૯, ૪૭૦, ૫૦૭
મોરિયક ૧૮
મૌર્યવંશ ૪૨, ૬૯, ૭૪, ૧૨૬, ૧૨૯થી ૧૪૦, ૧૬૫, ૧૬૮, ૨૨૦થી ૨૨૨, ૨૯૨, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૫૯, ૩૬૬, ૪૪૩થી ૪૪૮
મૌર્ય સંવત ૧૬૮, ૧૭૬, ૩૨૦, ૩૩૭

મ્લેચ્છ ૨૩૭, ૨૯૭, ૩૨૭, ૪૭૬
યવન ૩૨૬
યહુદી ૨૩૨
યાકીની મહત્તરાસૂનુ ૩૭૦, ૩૯૫, ૪૦૧, ૪૬૮
યાકોબી જુઓ 'જેકોબી'
યાજક ૨૩૧, ૨૩૩
યાદવ ૫૦, ૨૭૫,૩૨૬,૩૫૪, ૪૯૦
યાપનીયસંઘ ૨૭૦
યુગપ્રધાન ૭૯, ૮૦, ૯૭થી ૯૯, ૧૧૩, ૧૪૫, ૧૪૮થી ૧૭૨, ૧૯૩, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૪૮, ૨૫૩, ૨૫૫, ૨૮૧, ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૨૪, ૩૪૧, ૩૬૩, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૫, ૩૭૮, ૩૮૫, ૪૦૪, ૪૧૯, ૪૨૭, ૪૬૫, ૪૮૬, ૪૯૬
યોગાચાર્ય ૪૦૧
યૌધેય ૨૯૩, ૩૨૭
રજપાલિઆ ૧૪૬
રત્નકંબલ ૧૨૧, ૧૨૬, ૨૫૮, ૨૫૯
રથમુસલ ૩૪૬
રા. ૪૪૦, ૪૭૬, ૪૭૭, ૫૦૪
રાજગચ્છ ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૯૦, ૨૧૦, ૨૮૨, ૩૮૨, ૩૮૮, ૪૧૯થી ૪૨૯, ૪૩૨, ૪૮૪, ૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૭, ૫૦૮
રાજવલ્લભ ૩૦
રાજપૂજિત ૪૪૧
રાજવિહાર ૪૨૫
રાજવંશ ૨૧૯થી ૨૨૩
રાજર્ષિ ૬, ૪૭, ૬૬, ૧૩૪, ૩૭૦, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૯
રાઠોડ ૩૨૧, ૪૮૮, ૪૯૧થી ૪૯૪, ૪૯૭
રાણપુરા શેઠ ૩૧૮
રાણો ૩૧૯થી ૩૨૧, ૩૪૧, ૪૨૩, ૪૨૫, ૫૦૧, ૫૦૩
રાતડિયા વંશ ૨૨
રાધાવેધ ૩૫૨
રાવ ૪૭૬, ૪૯૩, ૪૯૮
રાવત ૪૮૦
રાવલ (રાઉલ) ૩૧૫થી ૩૨૧, ૩૪૧, ૪૧૧
રાષ્ટ્રકૂટ ૩૩૦, ૩૭૬, ૪૧૮, ૪૪૩, ૪૪૪
રુદ્રપલ્લી ૫૦૮
રૂપસુંદરી ૪૩૮
રેખમંદિર ૧૭૮
રેવતીદોષ ૪૭૮, (૪૯૫) ૪૮૯
લઘુભદ્રબાહુ ૨૩૯
લટ્ઠાગોત્ર ૫૧
લિચ્છવી ૧૦, ૮૬, ૧૧૫
લોંકામત ૧૮૯, ૪૨૧, ૫૦૯
વઈરી (વજ્ર) ૧૪૬, ૧૮૮, ૨૨૪, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૮૪, ૩૭૧, ૩૭૨, ૫૦૬, ૫૦૭
વચનસિદ્ધ ૪૮૫
વચ્છસગોત્ર ૨૪૨
વજ્રજનાગરી ૧૪૭, ૩૭૧, ૩૭૨
વજ્રયાન ૧૬૨
વટેશ્વર ગચ્છ ૩૭૨, ૩૯૨, ૫૦૮
વડગચ્છ ૨૮૭, ૩૯૨, ૪૮૮, ૫૦૭, ૫૦૮
વડીપોષાણ ૪૨૧, ૪૯૮, ૫૦૯
વડેરા ૨૪

વણકર ૨૪૭
વણિક ૪૦, ૬૯, ૭૩, ૧૧૧, ૧૮૦, ૩૧૦, ૪૧૨, ૪૧૬, ૪૭૩, ૪૭૯
વત્થલિજ્જ ૧૪૬, ૧૪૭
વનવાસીગચ્છ ૨૮૪, ૩૩૦, ૩૭૨, ૪૧૯, ૪૨૧, ૫૦૬
વલભીભંગ ૩૦૬, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૫, ૩૨૪થી ૩૩૦, ૪૧૨, ૪૧૬થી ૪૧૯, ૪૪૯
વલભીવંશ ૧૫૫, ૨૯૫, ૩૧૩થી ૩૨૦, ૩૨૬થી ૩૨૯, ૩૬૫થી ૩૬૭, ૪૧૨, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૩૨
વલભીવાચના ૩૨૩, ૩૭૦
વલભી સંવત્ ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૫થી ૩૧૭, ૩૨૦, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૬૬
વલહીલ ૧૮
લહોરા ૪૭૨, ૪૯૮
વાગ્દેવી ૪૨૩
વાચક ૨૯૯થી ૩૦૪, ૪૦૧
વાચકવંશ ૧૪૮થી ૧૭૧, ૧૭૫, ૧૮૧, ૧૮૪, ૧૮૭, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૨૪, ૨૪૨, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૩, ૨૭૯, ૨૮૧, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૪૧, ૩૭૨
વાચનાચાર્ય ૧૪૮થી ૧૭૦, ૧૮૧, ૧૮૭, ૨૨૭, ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૪૯, ૨૫૧, ૨૯૯થી ૩૦૪, ૩૪૧, ૩૬૩
વાણિજ્જકુલ ૧૪૬
વાત્સાયન ૨૯૯, ૩૦૦
વાદિકુંજરકેસરી ૪૪૧, ૪૪૫
વાદિદેવ વંશ જુઓ 'દેવાચાર્ય'
વાદિવેતાલ ૨૫૧, ૩૯૧, ૪૨૦
વાદિભસિંહ ૪૨૫
વાયડ ગચ્છ ૪૫૩, ૪૯૯, ૫૦૭
વાયડા ૪૫૨, ૪૯૯
વારસાહક્ક ૫૦૩થી ૫૦૫
વાલાકરાજ ૩૧૫, ૩૧૬
વાશિષ્ઠગોત્ર ૪, ૨૪૧
વાસક્ષેપ ૨૨૬, ૪૭૪
વાહિઢિયા ૧૪૭
વાસુદેવ ૩૬, ૪૭, ૫૦, ૧૦૩, ૩૪૮, ૩૯૩
વિક્રમસંવત ૨૧૯થી ૨૨૩, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૨૦, ૪૬૦
વિજયમત ૫૦૯
વિજ્જા(વિદ્યા) હરી ૧૪૬, ૧૭૪, ૨૦૧, ૨૧૩, ૨૧૪, ૫૦૬
વિટપકુલ ૩૭૧, ૩૭૨
વિદેહી ૧૦
વિદ્યાધન ૪૯૩
વિદ્યાધરવંશ ૧૪૯થી ૧૫૭, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૫, ૨૦૧થી ૨૦૩, ૨૧૪, ૩૯૯, ૪૦૫
વિદ્યાધરગચ્છ ૧૮, ૨૦૧, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૫૧, ૨૫૨, ૩૩૦, ૩૬૯, ૪૧૩, ૫૦૩
વિદ્યાલંકાર ૧૩૫
વિદ્યાસિદ્ધ ૧૯૨, ૪૭૭
વિધિધરોદ્ધારક ૪૨૫
વિનયવાદ ૩૪૩
વૈપુલ્ય (બૌદ્ધ)વાદ ૧૬૨
વિષકન્યા ૧૩૧
વિહરુક ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૯૦

વીરહટ ૧૮
વીર સં. ૨૧૮થી ૨૨૨, ૩૧૫, ૩૩૭
વીરપંથી ૫૦૯
વીરાપંથી ૨૬૯, ૨૭૧
વેદવિશારદ ૮૩, ૯૪, ૧૦૦
વેદમુત્તા ૨૯
વેસવાડિયગણ ૭૧, ૧૪૬
વૈદિક ૫૯, ૧૩૧, ૧૭૯, ૨૧૦, ૨૩૦, ૨૯૫, ૨૯૯
વૈયાકરણ ૪૦૧
વૈશેષિક ૨૨૮, ૨૫૨, ૪૬૯
વૈષ્ણવ ૧૭૦, ૨૮૦
વ્યા. ચૂડામણિ ૪૬૯
વ્યાઘ્રાપત્ય ૧૭૩
શક ૨૧૭, ૨૨૧થી ૨૨૨, ૨૯૧થી ૨૯૫, ૩૧૦, ૪૯૮
શકવિજેતા ૨૧૬
શકસંવત્ ૨૨૧થી ૨૨૨, ૨૫૨, ૨૯૩, ૩૧૩, ૩૭૩, ૪૨૯, ૪૪૩
શકારિ ૨૧૭
શરવાલ ૫૦૭
શહેનશાહ ૧૮૫, ૨૧૮
શાતકર્ણી ૨૧૭
શાર્દૂલ ૫૦૮
શાર્પેન્ટિયર ૨૨૦
શાહ ૪૬૧, ૪૯૭
શાહી ૧૮૫થી ૧૮૭, ૨૧૮ ૨૯૧થી ૨૯૫, ૩૨૬, ૪૯૮
શાંતિસ્નાત્ર ૧૮૯
શિલાદિત્યવંશ ૩૪૧
શિષ્યનિષ્ફેટિકા ૨૨૫, ૨૫૪
શીસોદિયા ૩૧૬, ૩૧૯થી ૩૨૧, ૩૪૧, ૪૧૧, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૮૯, ૪૯૧, ૪૯૮
શુંગવંશ ૪૯, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૯૦, ૨૧૭, ૨૨૨, ૩૨૬
શુદ્ર ૬૮
શૂન્યવંશ ૨૨૨
શૂન્યવાદ ૧૬૨, ૨૨૦
શેઠ જુઓ 'શ્રેષ્ઠિ'
શૈવ ૪૩, ૨૮૪, ૩૦૬, ૩૨૯, ૩૪૭, ૪૦૭, ૪૧૬, ૪૧૯, ૪૨૭, ૪૩૯, ૪૭૬, ૫૦૧
શ્રમણસંઘ ૨, ૧૦૯થી ૧૧૨, ૧૨૭, ૧૪૯, ૧૭૩થી ૧૭૮, ૧૯૩, ૧૯૮, ૨૧૪, ૨૪૮થી ૨૫૧, ૨૫૮, ૨૮૭, ૨૯૪, ૩૨૨, ૩૨૯, ૩૭૨, ૪૭૧, ૫૦૨, ૫૦૫
શ્રાવસ્તિવંશ ૪૯૪થી ૪૯૮
શ્રીપાલ ૧૮
શ્રીપૂજ ૩૮૯, ૪૨૭, ૪૩૧, ૪૭૨, ૪૯૮
શ્રીમાલી ૩૦, ૪૩, ૪૯, ૫૧, ૭૦, ૮૦થી ૮૩, ૪૦૯થી ૪૧૩, ૪૨૬, ૪૨૭
શ્રુતકેવલી ૯૮, ૧૦૩, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૨૪, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૬૮, ૨૦૨, ૨૧૨, ૨૪૦, ૩૦૦, ૪૦૧
શ્રુતહેમનિકષ ૪૮૮
શ્રેણકા (સેણિયા) ૧૪૬, ૧૮૩, ૩૦૦
શ્રેષ્ઠિ ૧૮, ૧૪૧, ૪૨૯, ૪૪૮
ષટ્કલ્યાણક ૫૦૮
ષડુલ્લુક ૧૪૫, ૨૨૭
ષાંડિલ્ય ગચ્છ ૧૫૦, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૧૪, ૨૫૧, ૪૬૧થી ૪૬૩,

૫૦૭, ૫૦૮
સખલેચા ૨૩
સમષ્ટિવાદ ૨૨૮
સમિતિજ્જ ૧૪૭
સમૈયાપંથ ૨૭૧
સરસ્વતીકંઠા ભરણ ૩૦૪
સરાક (શરાક) ૧૭, ૪૧૬
સમ્રાટ ૧૮૯, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૨, ૩૨૬, ૩૫૪, ૩૬૩થી ૩૬૬, ૩૭૦, ૩૭૮, ૪૯૮
સમિતિ ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૪૨
સમિતિજ્જ ૧૪૭
સંકાસીઆ ૧૪૭
સંઘપતિ ૨૭, ૮૨, (૪૯૮), ૫૦૧
સંજ્યી ૧૧
સંવત્સર પ્રવર્તક ૨૧૫થી ૨૨૧
સંવત્સરી ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૨૩, ૨૩૦, ૪૩૪
સંવિજ્ઞપાક્ષિક ૨૫૧
સંવેગી ૨૯, ૫૦૮
સાધુ ૪૨૮
સામુચ્છેદિક ૧૬૩
સાર્ધપૂનમિયા ૫૦૮
સાવત્થિયા ૧૪૬
સાવય (સુવ્વય) ૨૪૨
સાક્ષરી ૨૮૫
સાંખલા ૪૨૭
સાંખ્ય ૨૧૧, ૨૫૨, ૪૬૨, ૪૬૯
સાંડેરકગચ્છ ૩૧૯, ૪૧૧, ૪૫૦, ૪૭૧થી ૪૭૩, ૪૯૧, ૪૯૮, ૫૦૧, ૫૦૭, ૫૦૯
સાંઢા ૨૯૮
સાંધિવિગ્રહિક ૮૭
સિક્કો ૪૯, ૧૬૬, ૨૯૩, ૩૬૫, ૩૭૦
સિદ્ધ (નાથ) માર્ગ ૧૬૨
સિદ્ધપુરુષ ૪૪૭, ૪૬૧
સિદ્ધસેનગચ્છ ૨૧૪, ૨૫૧, ૫૦૭
સિદ્ધાંતિક ૫૦૯
સિદ્ધાંત મહોદધિ ૩૯૧
સિંહસંઘ ૨૬૯
સિંધી ૪૯૮
સીલહર ૩૭૬
સુખિયા ૨૩
સુચંતી (સંચેતી) ૧૮, ૨૩, ૪૩૧
સુતાર ૪૯૨
સુદ્યેચા ૨૩
સુધર્મા ૫૦૮
સુરાણા ૪૨૭
સુરાણાગચ્છ ૪૨૫, ૪૨૭, ૫૦૮
સુલતાન ૩૦, ૪૩૦
સુબો ૮૧, ૨૧૮, ૨૨૯, ૩૨૬થી ૩૨૭, ૪૧૮, ૪૯૧, ૪૯૫
સૂર્યવંશ ૪૮, ૩૧૬, ૩૪૦, ૩૪૧, ૪૯૬, ૪૯૭
સેઠિયા ૨૩
સેનસંઘ ૨૬૯
સૈયદ ૪૯૭
સોઈત્તિઆ ૧૪૫
સોઘંતીલાલ ૫૦૭
સેનાણાં ૨૪
સોની ૫૨, ૫૫, ૪૨૭
સોનેચા ૨૩
સોમનાથ ૪૮૩
સોમભૂય ૧૪૫
સોમવંશ ૪૯૬
સોરઠિયા ૧૪૭
સોલંકી જુઓ 'ચૌલુક્ય'

સ્ત્રી મુક્તિ ૨૬૪થી ૨૬૬
સ્થગિધર ૪૩૭
સ્થવિરકલ્પ ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૭૪, ૨૫૭, ૩૫૦
સ્થાનકમાર્ગી ૨૯, ૯૭,૧૮૯, ૩૦૩, ૫૦૯
સ્થૂલિભદ્ર ૪૪૯
સ્વયંબુદ્ધ ૧૫૮
હજામ ૬૮
હત્થુંડીગચ્છ ૪૭૧, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૯૧થી ૪૯૪, ૫૦૭
હત્થુંડીયા ૪૭૯, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૮
હત્થલિજ્જ ૧૪૫
હરકુ ૨૭૭
હરખાવત ૪૬૧, ૪૯૮
હર્ષપુરીયગચ્છ ૪૪૯, ૪૭૧, ૪૯૦, ૫૦૭, ૫૦૮
હરિતગોત્ર ૫
હરિવંશ ૩૬
હારિજગચ્છ ૨૬, ૩૭૪, ૫૦૮
હારિલ વંશ ૩૬૯થી ૩૭૪, ૩૮૬, ૩૯૧, ૪૨૯, ૪૪૩, ૪૪૯, ૪૬૬, ૪૭૦, ૫૦૭
હારિયમાલાગારી ૧૪૭
હાલિજ્જકુલ ૧૪૭
હિજરત ૨૭૭, ૩૪૭, ૪૧૬
હુમડ ૪૧૬
હુમાયુવિજેતા ૨૧૭
હુણ ૧૫૩, ૧૮૯, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૩૬, ૩૬૩, ૩૭૦, ૪૮૯
હોયશલ ૩૭૬
હંસથર - ૪૩૩
ક્ષણિકવાદ ૧૬૨, ૪૧૭
ક્ષત્રપકાળ ૨૭૫, ૩૨૫, ૩૨૮
ક્ષત્રપવંશ ૧૬૮, ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૭૫, ૨૯૧થી ૨૯૫, ૩૧૩, ૩૨૬થી ૩૨૮
ક્ષપણક ૧૧, ૨૦૨

વર્ગ : ૬

(સ્થાનો)

દેશ, નગર, ગામ, પહાડ, નદી, વન, તીર્થ, ટીલો વગેરે

અઈહોલ ૧૬૮
અખાત ૧૮૯
અગાશી ૨૭૭
અચલપુર ૧૫૩, ૨૨૫
અજમેર ૨૩, ૬૯, ૧૪૪, ૧૮૦, ૧૮૯, ૨૯૧, ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૯૪, ૪૯૮
અજયગઢ ૪૨૭
અજારા (અજયનગર) ૪૮
અષ્ટાવય (અષ્ટાપદ) ૪૨, ૪૩, ૯૩, ૧૯૮, ૩૭૩, ૩૭૬, ૪૬૩, ૪૮૪, ૪૮૫
અડિસડ્રા ૪૯
અણકીટણકી ૧૬૮
અણહિલપુર જુઓ 'પાટણ'
અત્સ્ય (અચ્છ) ૯
અદિકોટ ૪૯
અદ્ભદ્રવિહાર ૩૪૭
અનાર્યદેશ ૪૦
અનુપૂંજ્ય (અલંપર) ૩૧૮
અનુરાધપુર ૧૪
અપરાંત ૩૨૬

અપાપા જુઓ 'પાવાપુરી'
અફઘાન ૧૪૪
અમદાવાદ ૫૨, ૮૨, ૩૧૯, ૩૯૨, ૪૭૨
અયવલ્લી ૧૬૮
અયોધ્યા ૫, ૯, ૪૨, ૧૯૫, ૪૭૦, ૪૯૬, ૪૯૭
અરયોજિયા ૧૩૨
અલલર ૯
અલકત ૩૭૫
અલ્હાબાદ ૩૨૭
અવધ ૯
અવંતી ૭, ૮, ૧૦, ૫૯, ૬૭, ૭૪, ૮૬, ૮૮, ૧૧૫, ૧૩૬, ૧૪૧થી ૧૭૧, ૧૮૫, ૨૦૨થી ૨૨૩, ૨૩૫, ૪૬૦
અશ્મક ૧૦
અશ્વાવબોધ ૪૭, ૧૪૭, ૧૯૨, ૩૩૫
અશોકકુંડ ૧૭૮
અષ્ટાપદ ૪૨, ૪૩, ૧૭૦, ૩૭૬
અષ્ટપદાવતાર ૪૨, ૪૩
અષ્ટાદશશતી ૪૮૭
અહિછત્રા ૯, ૪૯, ૧૪૭, ૧૮૮, ૩૭૦
અંકલેશ્વર ૪૮
અંગ ૬, ૭, ૯, ૩૯, ૮૬, ૯૮, ૧૧૫, ૧૭૯, ૨૯૫
અંતરિજિયા ૨૨૫, ૨૨૭
અંબરકોટ ૩૭૧
આકાશવપ્ર ૩૭૧
આગમતીર્થ ૩૬૭
આગરા ૪૭, ૨૭૧, ૫૦૪
આઢ્યદેશ ૩૫૯
આણંદપુર ૧૫૯, ૩૧૭, ૩૨૧, ૩૬૩, ૩૬૫, ૩૬૭
આતપરા ૩૨૦
આદિત્યદેવ વાપી ૩૧૮
આનર્ત ૨૯૨, ૩૨૬, ૩૬૪, ૪૪૫
આનર્તપુર ૩૬૭
આબુ ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૨૭, ૮૨, ૧૭૦, ૨૨૬, ૨૫૨, ૩૨૫, ૪૨૭, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૯૮
આભપરો ૨૯૬
આભીરદેશ ૧૮૯, ૨૨૫
આમલકપ્પા ૭, ૧૩
આમવિહાર ૪૪૪, ૪૪૬
આર્દ્રદેશ ૯
આલમપુર ૫૦
આલેર ૩૭૭
આહડ (આઘાટ) ૧૮, ૩૨૧, ૪૭૩, ૪૭૮, ૪૮૮થી ૪૯૧, ૪૯૩, ૫૦૧
આંધ્ર ૧૪૪, ૧૬૮, ૧૭૭, ૨૧૮, ૨૯૧, ૪૪૫
ઈટાલી ૩૬૩
ઈડર ૧૭૨, ૨૭૫, ૩૧૯
ઈરાન ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૨૩, ૨૨૮, ૨૯૧થી ૨૯૫, ૩૨૬, ૪૯૮
ઈલોર (રા) ૧૬૪, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૨
ઈંગ્લેંડ ૨૩૧
ઈંદ્રગિરિ ૨૭૮, ૨૭૯, ૪૩૨
ઈંદ્રાણીપદ્ર (ઈંટાળીયું) ૩૧૮
ઉચ્ચગાજીખાન ૨૯૮
ઉચ્ચનગર ૨૫, ૧૮૩, ૧૮૯

ઉજળવાવ ૩૧૮
ઉજ્જયંતાવતાર ૫૨, ૧૭૫
ઉજ્જિંત જુઓ 'ગિરનાર'
ઉજ્જૈન ૧૫, ૫૫, ૬૬, ૭૦, ૧૧૩, ૧૪૪થી ૧૬૩, ૧૬૪થી ૧૭૧, ૧૭૪, ૧૮૪થી ૧૮૭, ૨૦૩થી ૨૦૯, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૩, ૨૯૧, ૩૨૬, ૩૮૪, ૪૨૭, ૪૭૩
ઉડિષ્યા (ઓરિસા) ૯, ૧૭૭થી ૧૭૯
ઉદયગિરિ ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૫૨, ૫૩, ૭૧, ૭૨, ૧૪૬, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૮, ૧૭૯
ઉદયપુર ૩૨૧, ૪૧૨, ૪૫૦
ઉદંડપુર ૩૪૭
ઉદ્યાનતીર્થ ૪૭
ઉપકેશનગર જુઓ 'ઓસિયા'
ઉપાશ્રય ૪૨૭, ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૮, ૪૭૬, ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૮૫, ૫૦૨
ઉમરકોટ ૩૪૦, ૩૭૧, ૪૪૯
ઉડૂપી ૨૪૬
ઉલગાતીર ૧૬૩
ઉંબરણી ૨૭, ૪૮૫, ૪૮૭
ઊના ૪૮, ૧૮૯
ઋજુવાલુકા ૨, ૪૨, ૫૩
ઋષભપુર ૮
ઋષિકેશ ૫૨
એકલિંગ ૨૦૮, ૩૬૬
એરિયાઅન ૧૩૨
એલઉર (એલ્લુર-એકલપુર) ૫૪
એલકચ્છ (એલગચ્છ-એડકાક્ષ) ૫૪
એલિચપુર ૫૪
એશિયા ૨૯૪
એશિયામાઈનર ૨૩૨
એશ્યેંટ ઈન્ડિયા ૪૯
ઓખા ૨૮૦
ઓસમ ૧૬૬, ૨૭૯
ઓસિયા ૧૬, ૧૭, ૨૫, ૨૭, ૮૧, ૮૨
ઓંકારપુર ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૦૮, ૨૧૬
ઔરંગાબાદ ૧૬૮
કક્કિજ (કાનપુર) ૩૧૮
કચ્છ ૨૬, ૨૮, ૬૯, ૧૦૮, ૨૯૩થી ૨૯૫, ૩૦૬, ૪૭૬
કટારી ૫૦
કટાક્ષતીર્થ ૧૮૯
કનકપુર ૭, ૧૭૫
કનકસુર ૩૬૩
કનકાચલ ૨૮૮
કનોજ ૧૮, ૨૧૭, ૨૮૯, ૩૬૪, ૪૦૯, ૪૨૦, ૪૩૫થી ૪૪૮, ૪૬૦, ૪૯૧, ૪૯૬
કન્હા જુઓ 'કૃષ્ણા'
કપિલવસ્તુ ૨૨૮
કબ્રા ૨૩૦
કમલનેર ૧૭૨
કરણસાગર ૪૩૨
કરહેડા ૪૧૭, ૪૪૯, ૪૭૪
કરાડ ૨૮૪
કરોલી ૪૯૦
કર્ણાટક ૨૬, ૧૪૪, ૧૮૩, ૨૪૦, ૨૭૨, ૨૯૨, ૩૭૫, ૩૭૬
કર્ણાવતી ૪૯૯
કર્મારગ્રામ ૨૦૪, ૨૧૬
કલકત્તા ૪૩૨
કલિંગ ૯, ૫૨, ૧૩૫, ૧૫૦,

૧૭૫થી ૧૭૯, ૨૨૨, ૨૩૭, ૨૪૬, ૨૯૫, ૪૪૫
કલિંગનગર ૧૭૯
કલ્યાણપુર ૨૧૭
કલ્યાણીનગર ૨૭૦, ૩૭૫થી ૩૭૭, ૫૧૮
કવિલાણ ૪૭૪, ૫૦૧
કસેરૂમતી ૧૯૪
કંકાલી ટીલો ૪૬, ૧૪૪
કંઠપ્રદેશ ૩૮૪
કંદહાર ૧૩૨, ૧૩૮, ૩૬૩
કંપિલ ૬, ૯, ૪૨, ૨૩૭
કંબોઈતીર્થ ૫૧, ૪૭૩
કંબોજ ૧૦
કાકર ૩૦, ૪૧૩
કાકંદી ૪૨, ૧૭૩
કાચનું મંદિર ૪૩૨
કાઠિયાવાડ ૯, ૧૪૪, ૨૭૫, ૨૯૧, ૨૯૩થી ૨૯૫, ૩૨૫થી ૩૩૦, ૪૪૭
કાન્હેર ગુફા ૨૯૨
કાપરડા તીર્થ ૫૦૪
કાબુલ ૧૩૨, ૧૩૮
કામરૂદેશ ૨૦૪
કાયંદ્રા ૮૧
કારૂસા ૧૬૮
કાર્દમ ૪૨૦
કાર્લે ૧૬૯
કાલવંગ ૪૪૨
કાશી ૯, ૧૦, ૩૯, ૫૯, ૮૬, ૧૧૫, ૨૨૮, ૨૮૭, ૩૨૭, ૩૭૯થી ૩૮૧
કાશ્મીર ૮૧, ૧૮૯, ૩૬૪, ૩૮૧
કાષ્ઠપ્રાસાદ ૪૬૩
કાસદ્રહ (કાસંદ્રા) ૩૨૯
કાંગડા તીર્થ ૪૨૦
કાંચનપુર ૯
કાંચી ૨૮૪, ૩૨૭
કિરાત ૪૪૫
કીર્તિસ્તંભ ૩૨૭, ૪૪૭, ૫૦૦
કુકુય ૪૯૪
કુચેરા ૪૪૯, ૪૯૦
કુણાલ ૯
કુણાલસ્તૂપ ૪૪, ૧૬૪, ૧૮૮
કુત્રિકાપણ ૫૯
કુમારગિરિ ૫૨, ૧૭૩થી ૧૭૭, ૩૨૩, ૪૧૮
કુમારગિરિ ૫૨, ૧૭૩થી ૧૭૭
કુરુ ૬, ૭, ૯
કુલ્પાક (કુલ્યપાક) ૪૨, ૩૭૫થી ૩૭૭, ૪૩૨, ૫૦૪
કુશાર્ત ૯
કુસુમપુર ૭૫
કુંડ ૪૩૨, ૪૩૩
કુંડગ્રામ ૧, ૭, ૧૨, ૫૩
કુંડપુર ૨૬૧
કુંતલ ૩૫૯
કુંભારિયા ૨૬
કૃષ્ણાનદી ૧૬૮, ૧૭૭, ૨૨૫, ૨૨૬
કેદાર ૫૨
કેવલાસ્થલી ૩૭૪
કેશરબાગ ૪૬, ૧૮૧
કેશરિયાજી ૫૦૪
કૈકય ૭, ૯
કોટડા ૩૪૧
કોટા ૧૬૯, ૧૭૦
કોટિવર્ષ ૯, ૧૧૨, ૨૭૭, ૪૧૬
કોટિશિલા ૧૯૦

કોટ્યાર્ક ૪૧૬
કોડાય (કચ્છ) ૧૦૮
કોડિબેલગોલ ૨૭૮
કોડિનાર ૪૫
કોરટા (કોરંટક) ૧૫થી ૧૭
કોલિ ૪૩૩
કોલ્લાક ૪
કોલ્હાપુર ૨૪૬
કોશલ ૭, ૯, ૧૦, ૩૯, ૫૯, ૮૬, ૧૧૫, ૪૯૭
કોશલા ૨૦૨
કોંકણ ૨૯૧, ૩૭૬
કોંસ્તંતિનોપલ ૨૩૧
કૌશાંબી (કોસમ) ૯, ૩૯, ૪૨, ૬૬, ૭૦, ૮૬, ૧૪૩, ૩૪૬
ખજવાના ૧૫
ખટ્ટકૂપ જુઓ 'ખાંટૂ'
ખંડગિરિ ૫૨, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯
ખંભાત ૧૮, ૨૧, ૨૬, ૨૭, ૫૧, ૧૮૯, ૧૯૯, ૩૧૦, ૩૧૫
ખાનદેશ ૯, ૧૬૮
ખાંટૂ ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૪૨૯
ખેડબ્રહ્મા ૪૭૫, ૫૦૨
ખેડા ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૮, ૪૧૮
ગજની ૩૨૫
ગજપુર જુઓ 'હસ્તિનાપુર'
ગયગ્ગ (ગજ) પદ ૪૧, ૫૪, ૫૫, ૧૪૫
ગયા ૪૧૭
ગંગાનદી ૪૨, ૪૩, ૭૪, ૮૩, ૮૭, ૧૧૬થી ૧૧૯, ૧૭૬, ૧૯૭, ૩૪૭
ગંધાર ૧૦, ૩૨૯
ગાયની ૩૧૫
ગારૂલા ૩૭૪
ગાંભૂ ૮૧, ૪૧૩, ૪૬૬, ૪૭૦
ગિરનાર ૧૯, ૨૭, ૪૨, ૪૪, ૧૭૨, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૯, ૨૧૫, ૨૩૭, ૨૪૬, ૨૪૮, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૨, ૨૯૨, ૨૯૪, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૨૬, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૯૧, ૪૨૨, ૪૨૬, ૪૩૨, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૫, ૪૬૩, ૪૭૩થી ૪૭૮, ૫૦૧થી ૫૦૩
ગિરિ (લંકા) ૧૪
ગુજરાત (ગુર્જર) ૨૦, ૨૫, ૩૧, ૫૭, ૭૦, ૮૧, ૮૨, ૧૪૪, ૧૯૦, ૨૫૧, ૨૭૭, ૨૯૧, ૨૯૩, ૩૧૨, ૩૨૬થી ૩૩૦, ૩૮૯, ૩૯૧, ૪૦૯થી ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૧૮, ૪૨૪, ૪૪૩, ૪૪૭, ૪૫૨, ૪૬૩, ૪૬૬, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૯૩, ૪૯૮
ગુજરાનવાલા ૧૯૦
ગુડપિંડ ૪૮૦, ૫૦૧
ગુડશસ્ત્ર ૧૮૯થી ૧૯૨
ગુણયાજી ૫૪, ૫૭
ગુફા ૫૨, ૬૬, ૭૨, ૧૧૧, ૧૪૬, ૧૬૮થી ૧૭૯, ૧૯૮, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૯૨થી ૨૯૬, ૩૦૭, ૩૩૨, ૪૧૧, ૪૭૬, ૪૭૯
ગુરુમંદિર ૪૮૦, ૫૦૧
ગુહિલવિહાર ૩૯૧, ૪૧૧
ગોકીર્ણ ૨૪૬
ગોકુલ ૪૪૦

ગોધરા ૨૬, ૩૧૮, ૪૧૮
ગોભદ્ર ૪૨૬
ગોબર ૨, ૩
ગોમુખકુંડ ૪૧૧
ગોરખપુર ૩૨૭, ૪૯૭
ગોલવાડ ૪૯૧, ૫૦૧
ગોલ્લ (ગોંડ) ૧૩૭
ગોષ્પતીર્થ ૨૪૬
ગોંડલ ૨૮૦, ૪૪૦
ગોંડા ૪૯૬, ૪૯૭
ગૌડદેશ ૨૦૨, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૪૫
ગ્રંથભંડાર ૪૧૭, ૪૪૯
ગ્રીક ૧૩૫, ૨૩૧
ગ્વાલિયર ૪૨૦, ૪૩૦, ૪૩૬, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૭, ૪૫૨, ૪૬૨, ૫૦૧
ઘટિયાલા ૪૪૭
ઘંટનું શહેર ૧૬૯
ઘાણેરાવ ૫૦૨
ઘાસોઈ ૧૭૦
ઘાંઘાણી ૮૩, ૧૬૪, ૧૭૨, ૪૬૫
ઘીયામંડી ૪૭
ઘૃતવટિ ૨૬
ઘુમલી ૨૯૧, ૨૯૫, ૩૨૬, ૩૩૦
ઘોઘા ૩૧૮, ૪૩૪
ચચપુર જુઓ 'ચાચર'
ચણક ૧૩૭
ચમરુપ્પાય ૪૧
ચમારલેન ૧૬૮
ચભાડિયા ૩૧૮
ચંદેરી ૧૮૩
ચંદ્રગિરિ ૧૩૪, ૨૪૦, ૨૭૨, ૨૭૮
ચંદ્રગિરિગુફા ૪૪
ચંદ્રપુરી ૪૨
ચંદ્રપ્રબોધિ૦ ૪૪
ચંદ્રાવતી ૧૫, ૨૦, ૨૨, ૨૪, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨, ૩૨૫, ૪૯૫, ૪૯૬
ચંદ્રિકાપુરી ૪૯૬
ચંપા ૯, ૧૩, ૪૨, ૪૫, ૫૫, ૯૩, ૩૪૭
ચંપાનાલા જુઓ 'ચંપા'
ચંબલ ૧૬૯થી ૧૭૧
ચાચર ૩૬૫, ૪૮૯
ચાડ ૪૩
ચાણસમા ૨૬, ૩૭૪
ચારૂપતીર્થ ૫૧, ૧૯૯, ૪૬૨
ચાંપાનેર ૪૧૨
ચિત્તોડ ૧૯, ૨૭, ૧૮૧, ૨૦૪, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૪૧, ૩૯૧થી ૩૯૯, ૪૧૧, ૪૨૦, ૪૨૭, ૪૪૮થી ૪૫૨, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૮થી ૪૯૧, ૪૯૮, ૫૦૧, ૫૦૩
ચીન ૧૪૪, ૧૮૧, ૩૬૩, ૪૯૫
ચીન દીવાલ ૩૬૩
ચેઈય-ચેતિય-ચૈત્ય ૫૫, ૭૧, ૧૧૩
ચેદી (ચંદેરી) ૯, ૧૦
ચોતરો ૪૯
ચોરાશીમંદિર ૪૬, ૩૨૨
ચોસ્સરી ૩૧૮
છત્તીસગઢ ૯, ૫૫
છપારા ૪૪૫
છાયાગત ૪૯૫
છીપાવસહી ૪૯૯
જગદ્ટેવાલય ૨૮૦
જગન્નાથપુરી ૫૨, ૫૬, ૧૭૯, ૨૩૭, ૨૪૬, ૪૧૮
જનકપુર ૯

જબલપુર ૪૪૫
જમાલગંજ ૧૬૮
જમ્મુ ૩૬૫
જયપુર ૯, ૭૬, ૨૭૧, ૩૮૯
જયસિંહપુર ૨૬
જલકુંડ ૪૩૩
જલમંદિર ૪૬, ૫૬, ૪૩૩
જંગલદેશ ૯
જંબૂદ્વિપ ૨૩૭
જાપાન ૩૬૩
જાલોર ૨૫, ૮૧, ૨૮૮, ૩૭૩, ૩૯૨, ૪૪૩, ૪૪૯, ૪૮૬
જાદવાજી ૫૦૧
જામનગર ૨૯૬
જીરાવલા ૪૩૧
જુનાગઢ ૨૭, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૯૫, ૩૧૦
જુન્નેર ૩૨૭
જેખલ ૫૦૧, ૫૦૨
જેતવન ૪૯૫
જેરૂસલેમ ૨૨૮
જૈનગુફા ૫૨, ૪૧૧
જૈનતીર્થો ૪૧
જૈનધર્મ પ્રચારક સભા ૨૧૦
જૈનસ્પૂત ૫૨, ૧૭૮, ૪૫૨
જૈનસ્તંભ ૫૦૦
જોધપુર ૨૮
જ્યેષ્ઠાનગર ૪૨૭
ઝરણું ૪૩૨
ઝંગ ૩૬૫
ઝાલરાપટ્ટણ જુઓ 'પટ્ટણ'
ઝીંઝુવાડા ૩૧, ૫૧, ૪૨૩, ૪૨૫
ટીલો ૪૬, ૪૯, ૧૪૪, ૧૬૮, ૧૮૯, ૩૧૮, ૩૬૫, ૩૭૪, ૪૯૭
ઠક્ક ૨૮૪
ડંભરેલા ૨૩
ડાકોર ૪૮૩
ડીસા ૪૫૨, ૪૯૯
ડૂંબાઉધી ૪૩૪
ડેક્કન કોલેજ ૨૭૭
ડેંડવાનક ૪૪૭
ડોસરેન ૫૫
ડોમનગઢ ૪૯૭
ડોમરિઆડીહ ૪૯૭
ઢેલડિયા ૪૯૮
ઢંકગિરિ ૧૬૮, ૨૭૫, ૨૭૬
ઢંકનગર ૧૯૯, ૨૭૬, ૨૯૬
ઢીંપુરીતીર્થ ૧૭૦, ૧૭૧
તપેશ્વરમંદિર ૪૭૫
તરીમતુર ૩૬૩
તલવાડા ૩૬૫, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૨, ૪૮૯, ૫૦૦
તળેટી ૧૯૯, ૨૭૫, ૪૪૧, ૪૮૯, ૫૦૧, ૫૦૨
તહનગઢ ૪૨૦, ૪૯૦
તક્ષશિલા ૪૪, ૧૬૪, ૧૮૯, ૨૩૭, ૨૯૭થી ૨૯૮, ૩૬૫
તંદુકવન ૨૨૫, ૨૩૪
તામિલ ૧૪૪
તામ્રલિપ્તી (તામલુક) ૯, ૧૧૨
તારંગાતીર્થ ૧૯૦, ૧૯૨, ૫૦૧
તારાપુર ૧૯૦
તાલધ્વજ ૪૪, ૧૬૮, ૨૭૫, ૨૭૬
તિબેટ ૧૩૫, ૧૬૫, ૩૬૩
તિલતિલપટ્ટણ ૨૭૬
તિલંગ ૨૬, ૨૭
તીરવાડા ૩૦

તુંગી ૨૩૮, ૩૪૭
તુંગીક ૫
તંબુવન ૨૨૫, ૨૩૪
તુરમણી ૩૩૬, ૩૬૪
તુરુષ્ક ૪૪૫
ત્રિકુટ ૩૨૭
ત્રિભુવનગિરિ જુઓ 'તહનગઢ'
ત્રૈલોક્યદીપક ૩૨૧
થરા ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૬
થરાદ ૨૭૭, ૩૯૧, ૪૧૯, ૪૫૨, ૪૮૨
થાણેશ્વર ૩૮૪
થાંભણા ૧૯૯, ૩૧૦, ૩૧૩, ૩૧૪
થાંભલો જુઓ 'સ્તંભ'
થુણા ૯
દડવા ૩૧૮
દદ્દવાપી ૩૧૮
દશપુર ૨૪૬, ૨૫૩, ૨૮૪, ૪૭૨
દશાર્ણ ૬, ૯, ૫૪, ૭૧, ૧૪૫, ૧૭૦
દશાર્હમંડપ ૧૯૯
દશાન નદી ૫૫
દક્ષિણ ૪૪, ૧૦૦, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૩૪, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૬૪, ૧૬૮, ૧૮૩, ૧૮૬, ૨૧૨, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૪૬, ૨૪૯, ૨૭૮, ૨૯૨, ૩૧૪, ૩૨૭, ૩૫૯, ૩૬૪, ૩૭૭, ૪૪૧, ૪૪૩
દાંત્રેટિયું ૩૧૮
દામોદર ૪૪૦
દિયાણા ૫૬, ૪૧૬
દિલ્હી ૨૮, ૧૮૯, ૨૭૧, ૩૮૪
દીન્નાનાક ૩૧૮
દીવ ૪૮, ૪૩૪
દુઙ્ગાવિહાર ૩૧૮
દુદાધાર ૩૧૮
દુર્વાતઘી ૧૮૯, ૪૩૪
દુલવા ૧૮૯, ૪૩૪
દુગ્ગાસૂઅ ૨૮૯
દેટકહાર ૩૧૮
દેરાઉલ ૨૯૮
દેલવાડા ૨૮૦, ૪૨૮, ૪૩૪
દેવપત્તન જુઓ 'પ્રભાસ'
દેસુરી ૫૦૨
દોલતાબાદ ૨૭, ૪૪૨
દંડક ૪૯૫
દ્રાવિડ ૯, ૧૬૮, ૨૬૧, ૨૭૮
દ્વારવતી જુઓ 'દ્વારકા'
દ્વારકા ૯, ૪૨, ૧૯૯, ૨૮૦, ૩૪૮, ૪૪૦
ધમ્મચક્ક (ધર્મચક્ર) જુઓ 'તક્ષશિલા'
ધવલી ૧૭૮
ધસાનનદી ૫૫
ધારા ૧૮૪, ૪૨૦, ૪૨૬, ૪૮૦
ધુમનાર ૧૬૯થી ૧૭૧
ધોળકા ૩૧૫, ૪૨૪
ધંધુકા ૪૩૪
ધ્યાનચક્ર ૧૮૮
નઈનગર ૨૫
નગરતાલુ ૩૦૦
નડિયાદ ૫૧
નડુલદેશ ૨૮૭, ૨૮૮
નદીય ૩૧૮
નરસિંગપુર ૧૭૯, ૩૪૦
નરાવગંજ ૪૯૭
નર્મદા ૪૭
નવાણિયું ૩૧૮

નહેર ૮૭
નંદીપુર ૯
નંદીશ્વર ૪૧, ૩૫૧
નાગદા ૧૭૦, ૨૦૯, ૩૪૧, ૩૬૬, ૫૦૩
નાગપુર (નાગોર) ૨૫૨
નાગોર ૧૯, ૨૦, ૨૩, ૧૬૨, ૩૦૫, ૪૧૮, ૪૨૪, ૪૨૯, ૪૪૮, ૪૬૪
નાડલાઈ ૪૭૧થી ૪૭૫, ૫૦૧, ૫૦૨
નાડોલ ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૧૫, ૩૮૫, ૪૭૮, ૪૯૨, ૪૯૮, ૫૦૧, ૫૦૨
નાણા ૫૬, ૪૧૬
નારાયણ ૪૯૬
નાલંદા ૩૮, ૫૪, ૫૮, ૩૪૭
નાલીયેરી ૨૦૩
નાંદિયા ૫૬, ૧૭૨, ૩૭૮, ૪૧૬
નિઝામ ૩૭૬
નિર્ગ્રન્થવિહાર ૧૬૮
નિસિયાજી ૩૩૨
નીરતિગામ ૮૨
નેપાલ ૧૧૦, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૪૪, ૪૯૬
ન્યગ્રોદિકા ૨૯૯, ૩૦૦
પટણા (પાટલીપુત્ર) ૪૩, ૫૪, ૫૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૭૪, ૮૩થી ૮૮, ૯૨, ૯૮, ૧૦૪, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૫થી ૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૧થી ૧૭૧, ૧૭૩થી ૧૭૯, ૧૯૦, ૧૯૬, ૨૦૧, ૨૧૬, ૨૧૯થી ૨૨૨, ૨૩૬, ૨૫૩, ૨૮૪, ૪૪૬
પટ્ટણ ૫૫, ૧૬૯
પટ્ટી ૩૩૧
પતિયાલા ૧૯૦
પત્થરચટ્ટા ૩૪૭
પદ્મિની ખંડ ૧૫૧
પરમા ૪૬૧, ૪૯૭
પપનાખા ૧૯૦
પરોપનિંસદૈ ૧૩૨
પલાઈ ૪૭૨
પવ્વઈયા (પાર્વતિકા) ૧૮૯, ૩૩૬, ૩૬૪, ૪૮૯
પસરૂર ૧૯૦
પહાડપુર ૧૧૨, ૧૬૮
પંચનંદ ૨૩
પંચાસર ૩૧૧, ૩૧૩, ૩૮૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૬, ૪૧૮, ૪૩૪, ૪૪૯
પંજાબ ૯, ૧૦૯, ૧૭૪, ૧૮૫, ૧૮૮થી ૧૯૦, ૨૫૧, ૨૯૮, ૪૩૪, ૪૮૯, ૪૯૯
પંઢરપુર ૨૪૬
પંપાસર ૨૪૬
પાકિસ્તાન ૪૪, ૧૬૪
પાટડી ૪૨૫
પાટણ ૨૩, ૨૮, ૫૧, ૮૧, ૧૯૯, ૨૫૨, ૨૯૦, ૩૧૦, ૩૧૩, ૩૮૯, ૩૯૦, ૪૦૯થી ૪૧૩, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૭, ૪૩૧, ૪૩૪, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૪૫, ૪૪૯, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૭૩, ૪૮૪થી ૪૮૬
પાદલિપ્તપુર જુઓ 'પાલીતાણા'
પાડલા ૪૩૪

પાટલિપુર ૪૩૪
પાનસર ૫૭
પારસકુલ ૨૧૮
પાલનપુર ૨૫, ૪૨૮
પાલી ૪૬૨, ૪૭૪, ૪૭૬, ૪૭૮
પાલીતાણા ૧૯૯
પાવાગઢ ૧૭૨
પાવાપુરી ૨, ૭, ૧૦, ૩૨, ૪૨, ૫૩, ૫૬, ૪૩૨
પાળિયો ૪૯૯
પાંચાલ (પ્રેમ) ૯, ૧૦, ૫૦
પાંડ્યદેશ ૧૭૭
પિર્વગુઈ ૩૯૮
પિપળી ૩૧૮
પિંપળીયો કુવો ૪૯૪
પિપ્પલાનક ૪૫૭
પીરપંજાલ ૧૮૯
પીંડવાડા ૩૮૭, ૪૭૨
પુરી જુઓ 'જગન્નાથપુરી'
પુષ્કરણી ૨૬
પુષ્પિલક ૩૧૯
પુષ્પમાલ જુઓ 'ભિન્નમાલ'
પુષ્પપુર (ભદ્ર) ૭૩, ૭૪, ૭૫
પૂર્ણભદ્રચૈત્ય ૯૩
પૂર્ણા નદી ૨૨૫, ૨૨૬
પૂર્વદેશ ૫૪, ૪૧૬, ૪૫૨, ૫૦૩
પૂર્વાઘાટ ૯
પોરબંદર ૨૯૬
પોલાસપુર ૬, ૭
પૌંડ્રવર્ધન જુઓ 'પહાડપુર'
પ્રતિષ્ઠાન (પેંઠણ) ૧૦૦, ૧૦૪, ૧૮૬, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૧૨, ૨૧૬, ૨૨૩
પ્રભાસ ૪૫, ૧૬૪, ૨૯૦, ૩૦૬, ૩૨૯, ૪૧૦, ૪૪૦, ૪૫૪, ૪૭૬
પ્રયાગ ૯, ૫૬, ૭૪
પ્રાંશુપુર ૧૯૩
ફલોધિ ૨૯
ફલ્ગુતીર્થ ૨૪૬
ફારસ ૩૬૩
ફૈઝાબાદ ૪૯૬, ૪૯૭
બકોદિલા ૯
બડલી ૬૯, ૧૪૪
બદરી ૫૧, ૪૧૮
બદ્રી ૪૯૬
બનારસ ૬, ૯, ૪૨, ૨૮૪
બરડો ૨૭૭, ૨૯૫, ૨૯૮, ૩૦૭, ૩૨૯
બરેલી ૫૦
બર્મા ૧૪૪
બલરામપુર ૪૯૬
બલાનક ૪૬૨
બહરાયામ ૪૯૬
બહાડમેર ૩૪૧
બહુમૂલા ૩૧૮
બંગ (બંગાળ) ૯, ૩૯, ૮૬, ૧૫૨, ૧૬૮, ૧૭૯, ૨૯૫, ૩૨૭, ૪૧૬, ૪૪૫
બાનગઢ ૯
બામણવાડા ૩૭૮, ૪૧૬
બારેજા ૩૦
બાલી ૩૧૫, ૪૭૯, ૪૯૧, ૪૯૮
બાવનવિગહા ૩૪૭
બાંકીપુર ૩૨૧
બિહાર ૫૭, ૩૨૭, ૩૪૭
બિકાનેર ૨૮, ૨૯, ૩૮૯
બુંદેલખંડ ૩૬૪

બુંદી ૧૬૯
બેટ ૨૨૫, ૪૪૦
બેટદ્વારકા ૪૪૦
બેટવાનદી ૫૫, ૬૭
બેન્નાતટ ૩૭, ૪૦
બેસનગર ૫૦૯
બોગરા ૧૬૮
બૌદ ૧૭૯
બૌદ્ધમઠ ૧૯૨
બ્રમલિક ૩૧૮
બ્રહ્મદીપ (બરનાવા) ૧૮૯, ૨૨૬
બ્રહ્મપુરી ૩૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦
બ્રહ્મભુવન ૪૫૮, ૪૫૯
બ્રાકર ૫૩
બ્રાહ્મણકુંડ ૫૩
બ્રાહ્મણવાડા ૨૬, ૫૬, ૧૭૨
ભટનેરા ૧૮૯
ભટેવર ૩૯૧, ૪૧૧, ૪૪૯
ભદૈની ૪૨
ભદ્દલપુર ૪૨, ૭૧, ૧૧૩, ૧૪૬
ભદ્દિલપુર ૯, ૪૨
ભદ્રાણક ૩૧૮
ભદ્રેશ્વર ૬૬, ૬૯, ૨૧૮
ભરતપુર ૨૭
ભરૂચ ૨૨, ૪૭, ૪૮, ૧૪૭, ૧૮૫, ૧૮૯થી ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૧૬થી ૨૧૮, ૩૦૬થી ૩૧૩, ૩૨૭, ૪૧૮, ૪૪૩, ૪૬૩, ૫૦૧
ભંગલપુર ૩૪૭
ભંગી ૯
ભાઈલ્લ ૭૧
ભાગલપુર ૪૩, ૯૩, ૩૪૭
ભાણવડ ૨૯૬
ભાદ્રપદ ૭૧
ભામેર ૧૬૮
ભાયણાદેશ ૨૫
ભારત ૩૨, ૮૫, ૧૦૯, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૬૪, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૧, ૨૦૯, ૨૨૦, ૨૨૮, ૨૩૮, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૬, ૩૧૪, ૩૨૨, ૩૨૯, ૩૬૩, ૩૭૯, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૯૮
ભાલેજ ૪૨૪
ભાવનગર ૩૩૮
ભાસ્કરમંદિર ૧૭૯
ભાંદક ૪૩૨
ભિન્નમાલ ૧૫, ૧૬, ૨૧, ૫૬, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૨૭૭, ૨૯૦, ૩૧૦, ૩૨૯, ૩૭૧, ૩૮૪, ૪૧૩, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૯, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૯, ૪૫૨, ૪૬૭થી ૪૬૯, ૪૮૧, ૪૮૬
ભીમકુંડ ૨૮૦, ૪૩૨
ભીમગદા ૪૪૭
ભીમડી ૨૭૭
ભીમબજાર ૧૬૯
ભીલ્સા ૫૫, ૬૭, ૭૧, ૧૭૦
ભુક્તિનગર ૪૯૨
ભુવનેશ્વર ૧૬૮, ૧૭૮, ૧૭૯, ૪૧૮
ભૂજ ૨૯૪
ભુજપર ૬૯
ભૂતાન ૧૪૪
ભૃગુકચ્છ-ભૃગુપુર જુઓ 'ભરૂચ'
ભેરા ૯
ભેંસર ૪૭૪, ૫૦૧

ભોપાલ ૫૫
ભોંયરૂં ૫૦૨
મગટોડા ૪૪૧, ૪૪૫
મગધ ૭, ૧૦, ૩૭થી ૩૯, ૫૮, ૫૯, ૬૭થી ૬૯, ૮૩થી ૯૮, ૧૦૯થી ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૭૧થી ૧૭૭, ૨૨૦, ૩૪૯, ૩૫૯, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૫૩
મજ્ઝિમિકા ૬૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૪૪૯
મડાર ૩૭૩
મણુંદ ૪૭૩
મત્સ્ય ૯, ૧૦, ૩૬૪, ૪૪૫
મદુરા (મથુરા) ૭૩, ૨૧૭, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૮
મહુવા ૩૭૩
મધુવન ૫૩
મધ્યપ્રદેશ ૩૬૪, ૩૭૯, ૪૯૯
મથુરા ૯, ૧૯, ૨૦, ૨૭, ૩૯, ૪૬, ૪૭, ૮૬, ૮૮, ૧૪૪, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૯, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૨૨, ૨૪૨, ૨૫૬, ૩૨૨થી ૩૨૪, ૪૦૪, ૪૩૯થી ૪૪૧, ૪૪૫, ૪૪૯, ૪૫૨, ૪૮૨
મયૂરનગર ૧૨૯
મરોટકોટ ૨૦, ૨૧, ૨૪, ૨૫
મલય ૯, ૧૦
મલ્લ ૧૦
મહાકાળ મંદિર ૧૬૭, ૨૦૬, ૨૦૭
મહાદુવાર ૩૭૩
મહાનદ ૧૭૯
મહાપુર ૭
મહાબોધપુર ૪૬૨, ૪૬૮, ૪૮૩
મહારાષ્ટ્ર ૨૬, ૧૪૪, ૧૭૭, ૩૭૫
મહાવીરજી ૪૯૦
મહાસેન ૨થી ૬
મહાસ્થાન ૪૫૫થી ૪૫૮
મહાનદી ૧૭૭
મહીસૂર ૨૭૮, ૩૭૬
મહુડી ૨૬૮, ૨૭૭, ૪૧૬
મહુવા ૧૮, ૨૩૭
મહેઠ જુઓ 'શ્રાવસ્તિ'
મહેસાણા ૪૭૩
મક્ષીજી ૨૮
મંગલગિરિ ૨૪૬
મંગોલિયા ૩૬૩
મંડલિદ્રંગ ૩૧૮
મંડોલર ૧૭, ૨૮૭, ૪૩૧, ૪૪૭, ૪૪૮, ૫૦૦, ૫૦૭
મંદસોર ૨૨૪, ૨૫૩, ૨૫૫, ૨૫૭, ૩૬૪
મંદારગિરિ ૪૫
માણેકસ્વામી ૩૭૬, ૩૭૭
માધોપુર ૪૪૦
માનખેડપુર ૧૯૩, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૧૬
માનભોમ ૧૦
મારવાડ ૨૯, ૧૭૨, ૨૮૮, ૩૦૫, ૩૧૫, ૪૩૦, ૪૪૭, ૪૭૧, ૪૯૯, ૫૦૧
મારુદેવાટૂંક ૪૪
માસપુરી ૯
માળવો ૨૬, ૫૦, ૫૫, ૭૦, ૧૪૪, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૨, ૨૧૭, ૨૨૩, ૨૩૪, ૨૫૩, ૨૮૪, ૩૧૫, ૩૨૭, ૩૬૪, ૩૭૦, ૪૧૮, ૪૨૬, ૪૪૩, ૪૪૫,

૪૬૨, ૪૯૦, ૪૯૩
માંડવગઢ ૨૭, ૩૬૬
મિથિલા ૫, ૯, ૧૦, ૪૨
મીનલ સરોવર ૪૩૩
મીયાણી બંદર ૨૯૫, ૨૯૬
મુક્તાગિરિ (મેઢ્રગિરિ, મુક્તગિરિ) ૫૪
મુક્તિ. પાઠશાળા ૧૯૦
મુજફ્ફરનગર ૧૯૦
મુદિયાડ ૪૨૭
મુલતાન ૧૮૯, ૩૬૫
મુહરીનગર ૩૭૮
મુંડસ્થલ ૫૬, ૨૧૮, ૪૧૬
મુંડારા ૪૭૧થી ૪૭૩
મુંજપર ૪૩૪
મૂળધરાઈ ૩૧૮
મુતિકાવતી ૯
મેડતા ૧૫, ૨૮, ૪૬૧
મેરઠ ૧૮૯, ૨૨૬, ૪૬૧, ૪૯૭, ૪૯૮
મેરૂ ૪૬, ૪૮૩
મેવાડ ૩૧૫, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૪૦, ૩૬૬, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૬, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૮થી ૪૯૩, ૪૯૮
મોઢેરા ૧૮૦, ૩૨૯, ૪૩૨થી ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૯
મોમીનાબાદ ૧૬૮
મોહન જો ડેરો ૧૮૮, ૩૬૫
મોંટગોમરી ૩૬૫
મૌર્ય ૪, ૧૪૪
મ્યુજિયમ ૪૯૪, ૪૯૬
યમલવાપી ૩૧૮
યક્ષમંડપ ૨૩૫
યક્ષવસતિ ૨૮૮, ૨૯૧
યજ્ઞપુર ૨૪૬
યુનાન ૧૩૫
યુવાગાર ૨૭
યેવલા ૧૬૮
રજતપીઠપુર ૨૪૬
રણથંભોર ૩૦૫
રતલામ ૧૭૦
રત્નગિરિ ૫૩
રત્ન પંજાબ ૧૮૯
રત્નપુરી ૪૨
રત્નમાલ જુઓ 'ભિન્નમાલ'
રથવીરપુર ૨૪૬, ૨૫૮
રશિયા ૨૨૮
રહાવત્ત (રથાવર્ત) ૪૧, ૪૪, ૨૩૯, ૨૪૮, ૨૭૮, ૨૭૯
રંતીનદી ૧૭૦થી ૧૭૨
રાજગૃહી ૫, ૬, ૧૧, ૩૧, ૩૮થી ૪૦, ૪૨, ૫૩, ૫૮, ૫૯, ૮૯, ૯૪, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૬૩, ૨૨૦, ૨૪૩, ૩૪૬, ૪૩૨, ૪૪૦, ૪૪૫
રાજનગર ૪૯૬
રાજપૂતાના ૧૪૪, ૧૫૨, ૩૨૭, ૪૧૬
રાજલોક ૧૬૯
રાણપુર ૩૧૮
રાણકપુર ૩૨૧, ૫૦૨
રાણીગુફા ૧૭૯
રાતા-મહાવીર ૪૯૧
રામનગર ૫૦, ૧૯૦
રામસેન ૩૯૧, ૪૪૪, ૫૦૧
રામેશ્વર મંદિર ૧૭૮
રાવલપિંડી ૪૪

રાવી નદી ૩૬૫
રાંતેજ ૪૬૨
રાંદલવાવ ૩૧૮
રૂપનાથ ૧૬૫
રોમ ૨૨૯, ૨૩૦, ૩૬૩
રોહણાચલ ૪૩૬
રોહિંસકૂપ ૪૪૭, ૫૦૦
લખના દૌન ૪૪૫
લખીસરાઈ ૪૩
લલિતસર ૪૩૨
લંકા ૧૪, ૧૮૦, ૩૭૬
લક્ષણાવતી ૪૩૭થી ૪૩૯, ૪૪૫
લાટ ૯, ૨૨, ૧૮૫, ૧૯૮, ૨૮૨, ૩૩૦, ૩૭૫, ૪૧૮, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૬૭
લુઅત્થગિરિ ૪૪૭, ૪૬૫, ૫૦૦
લુઠારા ૪૬૫
લુણિગવસહિ ૪૭૧
લાહોર ૧૮૯
લાંબુશ ૨૮૪
લુણદ્રહી ૧૬, ૧૭
લિંગરાજમંદિર ૧૭૮
લોદ્રવા ૨૩, ૨૬
લોહકોટ (લાહોર) ૩૧૫
વજ્જી (વૃજ્જી) ૧૦
વટગોહલી ૧૬૮
વડગામ ૪૭૯
વડનગર ૩૧૮, ૩૪૧, ૩૬૭, ૪૧૮
વડસમા ૩૧૨, ૪૮૬
વડોદ (વટપૂજ્ય, વટસ્થલી, વટપદ્ર) ૩૧૮
વડોદરા ૨૭૭, ૨૮૨, ૩૧૮, ૪૩૩
વણસ્થલી (વંથલી) ૨૬, ૨૭, ૪૧૦, ૪૨૭
વણોદ ૩૮૮
વઢવાણ ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૩૪
વત્સ ૫, ૭, ૯, ૧૦, ૨૨, ૧૧૫, ૪૪૫
વત્સિકા નદી ૬૬, ૭૦
વનરાજ વિહાર ૩૮૯, ૪૦૯
વયણપ ૨૮૯
વરકાણા ૫૦૨
વરમાણ(બ્રહ્માણ) ૨૨૬, ૨૮૭, ૩૭૮
વરાહમંદિર ૪૩૯
વરૂણા ૯
વર્ત (વર્તક) ૯
વલભ્પુર ૮૧, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૨૦, ૨૪૪, ૨૫૧, ૨૯૦, ૩૦૬, ૩૧૦થી ૩૧૯, ૩૨૨થી ૩૩૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૬૫થી ૩૬૭, ૩૭૦, ૪૧૨, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૩૧, ૪૪૯, ૪૭૫
વસઈ ૨૮૦
વળાક (વાળાક) ૩૧૫, ૩૨૬
વાકાટક ૨૯૨
વાઘણપોળ ૩૯૨
વાયડ ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૨થી ૪૬૦, ૪૯૯થી ૫૦૦
વારાણસી જુઓ 'બનારસ'
વારાહી ૪૨૬
વારોલી ૧૬૯
વાલી જુઓ 'બાલી'
વાવ ૪૩૨
વાલ્હિક ૧૮૧
વાસ્નક ૮
વિક્રમશિલા ૩૪૭
વિજયપુર ૭, ૩૧૫, ૩૩૪, ૩૩૫

વિજયસ્તંભ ૩૬૪, ૪૨૦, ૪૫૨, ૪૮૯, ૫૦૧
વિદર્ભ ૧૭૭, ૪૪૫
વિદર્ભગામ ૩૧૫
વિદિશા ૫૪, ૫૫, ૭૧, ૭૨, ૧૧૩, ૧૪૬, ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૭૦, ૨૮૪
વિદેહ ૯, ૧૦, ૩૯, ૯૮
વિનીતા ૪૨
વિપુલગિરિ ૫૩, ૩૪૮
વિમલગિરિ જુઓ 'શત્રુંજય'
વિમલસહિ ૨૫૨, ૨૮૦, ૪૨૭, ૪૩૨
વિલાસનગર ૧૯૩
વિશાલા ૬, ૭, ૧૦, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૫૨, ૫૩, ૫૯, ૮૬, ૧૬૯, ૧૭૫
વિશ્વ વિદ્યાલય ૩૪૭
વિસલપુર ૨૯
વિંધ્યગિરિ ૨૭૮, ૨૭૯
વીજાપુર ૨૭૭, ૩૭૮, ૪૯૧, ૪૯૨
વીતભય ૯, ૫૫, ૧૮૮, ૩૬૫
વીરનગર ૩૧૫
વીરપુર ૭
વીરમગામ ૪૩૩
વૈજનાથ ૪૩, ૪૪
વેત્રવતી જુઓ 'બેટવા'
વેરાવલ ૨૪૩, ૩૧૫
વેસવાડી (નગર) ૭૧, ૧૧૩
વેસ (વેસાલી) જુઓ 'વત્સિકા'
વોલ્ટા ૩૬૩
વૈકુંઠપુરી ૪૩
વૈભાર ઉથી ૬, ૩૧, ૩૩, ૫૪, ૧૨૮, ૩૨૩
વૈરાટ ૯, ૧૬૫, ૩૪૧
વૈશાલી જુઓ 'વિશાલા'
શકસ્થાન ૩૬૩
શકુનિકાવિહાર ૪૮
શત્રુંજય ૨૭, ૪૪, ૪૮, ૧૭૨, ૧૮૯, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૯, ૨૧૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૫થી ૨૪૮, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૩, ૨૮૬, ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૪૮, ૪૨૮, ૪૩૨, ૪૪૦, ૪૪૫, ૪૪૮, ૪૫૨, ૪૭૪, ૪૭૭, ૪૮૨, ૪૯૯, ૫૦૧, ૫૦૩, ૫૦૪
શત્રુંજયાવતાર ૫૨, ૧૭૫, ૫૦૧
શમીપદ્ર (હળિયાદ) ૩૧૮
શરાવિકા ૧૭૦
શસ્ત્રભંડાર ૧૬૯
શંખકૂવો ૨૮૯
શંખેશ્વર ૫૦, ૫૧, ૧૭૨, ૩૭૪, ૪૨૫, ૪૩૪
શંખોદ્ધાર ૪૪૦
શાંકભરી ૧૬૨, ૪૨૪, ૪૨૭
શાંડિલ્ય ૯
શિખરજી જુઓ 'સમ્મેતશિખર'
શિયાલકોટ ૧૮૯, ૧૯૦, ૩૬૫
શિરકાપ ૪૪
શિરોહી ૩૧
શિલા ૪૭૫
શિવગંજ ૨૮૮
શિશુપાલગઢ ૧૭૯
શિહોર ૪૪, ૩૧૫
શીશોદા ૩૧૯
શુકનાસા ૪૫૨, ૪૮૨
શુક્તિમતી ૯

શૂરસેન ૯, ૩૫૯
શૌરીપુર (શોરિય) ૯, ૪૨
શ્રવણબેલગોલ ૧૩૪, ૨૪૦, ૨૭૨, ૪૩૨
શ્રાવસ્તિ ૮, ૯, ૧૨, ૧૫, ૪૨, ૧૨૮, ૪૯૪થી ૪૯૭
શ્રીકાંતા ૧૯૯
શ્રીનગર ૨૯૬
શ્રીપુર ૪૭
શ્રીમાલપુર જુઓ 'ભિન્નમાલ'
શ્રીરંગમ્ ૨૪૬
શ્વેતાંબિકા ૯, ૧૫
સતારકપુર ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૫
સત્યપુર ૨૯૦
સપાદલક્ષ ૨૩, ૨૪, ૪૨૦, ૪૯૦
સમયૂપુરી ૪૨૩
સમલીવિહાર ૪૮, ૧૭૨, ૫૦૧
સમ્મેતશિખર ૧૪, ૪૧૭, ૪૩૨, ૪૫૨
સવાલક્ષ જુઓ 'સપાદલક્ષ'
સસરામ ૧૬૫
સહસ્રલિંગ ૪૩૨
સહસ્રામ્રવન ૫૦૧
સહેટમહેટ જુઓ 'શ્રાવસ્તિ'
સહોર ૩૪૭
સંડેર ૪૭૩
સાકેતપુર ૯
સાંચોર ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૦, ૩૦૫, ૪૫૨, ૪૮૧
સાદરી (સાદડી) ૩૧૫, ૪૭૯, ૪૯૧, ૪૯૮, ૫૦૨
સામરોલી ૨૩
સાયરવસહી ૪૭૧
સાલ્સેટ ૧૬૯
સાંચી ૬૭, ૭૦થી ૭૨, ૧૬૮, ૧૭૦, ૨૯૦
સાંડેરાવ ૪૪૯, ૪૭૧થી ૪૭૩, ૪૭૯, ૪૯૧, ૪૯૮
સિદ્ધગિરિ (સિદ્ધાચલ) જુઓ 'શત્રુંજય'
સિદ્ધશિલા ૧૯૦
સિવની ૪૪૫
સિવંતગિરિ ૧૭૨
સિંધુ (નદી) ૧૩૮
સિંધુ-સૌવીર ૬, ૯, ૨૩, ૫૫, ૫૯, ૧૭૯, ૧૮૯, ૨૨૮, ૨૮૪, ૨૯૩થી ૨૯૫, ૨૯૮, ૩૨૯, ૩૬૪, ૪૧૮, ૪૭૬
સિંહ ગુહાપલ્લી ૧૭૦થી ૧૭૨
સિંહનિષદ્યા ૩૭૬
સિંહપુરી ૪૨, ૧૮૯
સિંહલ ૧૪, ૪૭, ૪૮, ૧૪૭
સીમલા ૪૯૭
સીરકાપ ૧૬૪, ૧૮૯
સીલોન ૧૪૪
સુગ્રીવ ૬
સુઘોષ ૭
સુદર્શન (તળાવ) ૭, ૨૯૨
સુદર્શનવિહાર ૪૮
સુબહપુર ૪૨૫
સુલતાનગંજ ૪૩
સુવાસરા ૧૭૦
સુસાણી ૨૨
સુહર્મ્ય ૪૪૭
સુહાનિયા ૪૪૭
સુથરી ૩૦૬
સૂર્યકુંડ ૩૧૬, ૪૩૨
સૂર્યપૂરક ૨૪૬
સૂર્યમંદિર ૮૧

સેમરખેડી ૨૭૦
સેવાડી ૪૯૧, ૪૯૨
સૈંધવ ૪૪૫
સોજત ૪૯૮
સોનપુર ૧૭૯
સોપારક ૧૫૨, ૨૪૯, ૨૭૭, ૨૮૧
સોપાલા ૨૭૭
સોહનગઢ ૨૮૮
સૌગંધિક ૭
સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ) ૯, ૨૭, ૪૫, ૫૦, ૧૪૪, ૧૮૫, ૨૩૭, ૨૪૩, ૨૯૧થી ૨૯૬, ૩૧૩, ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૨થી ૩૩૦, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૭૮, ૪૧૨, ૪૧૮, ૪૪૭, ૪૫૪, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૯૮
સ્તંભ ૬૭, ૭૦, ૧૭૮, ૨૦૪, ૩૭૪, ૪૪૭, ૪૬૫, ૫૦૦, ૫૦૧
સ્તંભન જુઓ 'ખંભાત'
સ્તૂપ ૩૭, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૫૦, ૫૬, ૬૭, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૭૮, ૧૮૮, ૧૯૮, ૨૩૦, ૪૫૨.
સ્થાનેશ્વર ૩૬૪
સ્મૃતિસ્તંભ ૩૭૪
સ્વર્ણગિરિ ૫૩, ૨૮૮

વર્ગ : ૭

ગ્રંથો

જૈન આગમો, જૈન ગ્રંથો, જૈનેતર ગ્રંથો, સામાયિકો, લેખો, લિપિ વગેરે

અખંડ આનંદ ૨૯૬
અણ્ણઓગદ્દાર ૩૪૭, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૮૬, ૪૦૨
અણુઓગદારાણિ ૨૮૫
અણુત્તરોવવાઈ (અનુત્તરૌપપાતિક) ૭, ૩૫, ૩૪૯
અનુયોગદ્વાર જુઓ 'અણુઓગદ્દાર'
અનેકાક્ષરી ૨૦૧
અનેકાંત ૭૨, ૧૩૯, ૪૪૭
અનેકાંતજયપતાકા ૩૧૧, ૩૧૨, ૪૦૨, ૪૦૩
અનેકાંત પ્રઘટ્ટ ૪૦૨
અનેકાંતવાદપ્રવેશ ૪૦૨
અનેકાંતસિદ્ધિ ૪૦૨
અન્નોન લાઈફ ઓફ જીસિસ ક્રાઇસ્ટ ૨૨૮, ૨૨૯
અનન્તજિનથયં ૩૮૩
અપાપા. કલ્પ ૧૮૪
અપ્રભંશ ૩૭૩
અભયદેવ પ્રબંધ ૪૬૬, ૪૯૦
અભિધાનં ૧૩૯
અમમચરિત્ર ૯૯, ૨૧૨, ૩૦૪, ૩૮૩, ૪૨૭, ૪૨૮
અમારીપત્ર ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૬
અયોગયવ્ય ૨, ૫૧
અરૂણોપપાત ૩૫૪
અર્ધકાંડ ૪૬૭
અર્હદ્ચૂડામણિ ૪૦૨

અર્લી હિસ્ટરી ૪૪૭
અવધ ગેઝેટીઅર ૪૯૭
અવદાન ૧૧
અશોકકે ધર્મલેખ ૧૩૩
અષ્ટક ૪૦૨
અષ્ટસપ્તતિ ૪૬૬
અષ્ટસહસ્રી ૨૮૫
અષ્ટાંગ ૧૧, ૨૭૨
અંગ ૩, ૬, ૧૨, ૩૩થી ૩૬, ૯૪, ૧૧૦, ૧૨૬, ૧૭૪, ૨૩૬, ૨૪૩, ૨૫૦, ૨૬૦, ૩૨૪, ૩૪૨થી ૩૫૦, ૩૫૬, ૪૬૬
અંગચૂલિકા ૩૫૩
અંગવિજ્જા (વિદ્યા) ૧૪૯, ૧૬૨, ૧૭૪, ૩૫૬, ૪૫૨, ૪૮૨
અંગૂઠપ્રશ્ન ૩૫૫, ૪૪૯
અંચલગચ્છ પટ્ટા. ૧૦૪, ૧૦૭, ૨૮૭, ૫૧૧
અંજનકૂપિકા પોથી ૪૭૩
અંગતડ (અંગકૃત્) ૩૫, ૩૪૮, ૩૫૫
અંબિકામંત્ર ૩૬૯
આકાશગામિની ૧૯૯, ૨૩૫, ૨૩૭, ૩૫૪, ૪૭૩, ૪૭૬
આગમ ૩૪થી ૩૭, ૯૦, ૯૨, ૧૦૧, ૧૦૯થી ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૫૦થી ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૭૩થી ૧૭૭, ૨૧૮, ૨૩૫, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૬૦, ૩૦૨, ૩૨૨થી ૩૨૫, ૩૪૧થી ૩૬૨, ૩૬૭, ૩૭૦, ૪૧૪, ૪૮૫, ૫૦૩થી ૫૦૫
આચારદિનકર ૩૫૮
આચારપ્રકલ્પ ૩૫૩
આજીવકલેખ ૨૫૮
આતુરપ્રત્યાખ્યાન ૩૫૨
આત્માનુશાસન ૨૮૫, ૪૦૨
આત્માનુશાસ્તિ ૨૮૫, ૩૫૨
આત્મવિશુદ્ધિ ૩૫૨
આત્મસિદ્ધિ ૪૦૨
આદર્શપ્રશ્ન ૩૪૯, ૩૫૫
આદિરપુરાણ ૨૪૦, ૨૬૪થી ૨૭૧
આપ્તમીમાંસા ૨૮૫
આબૂ-પ્રશસ્તિ ૫૧૦
આયરંગ (આચારાંગ) ૩૪, ૪૧, ૪૪, ૪૭, ૯૫, ૧૨૮, ૨૧૧, ૨૩૭, ૨૪૨, ૨૬૧, ૨૭૮, ૩૨૪, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૭, ૩૫૫, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૮૫,૩૮૬, ૪૬૬
આરાધના ૧૧૩, ૧૩૪
આર્કે. સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા ૪૯, ૭૨, ૪૪૫, ૪૯૬, ૪૯૭
આવસ્સય (આવશ્યક) ૪૧, ૫૪, ૬૬, ૭૧, ૭૪, ૧૦૧, ૧૦૨, ૨૧૯, ૨૪૦, ૨૪૬, ૨૫૬, ૨૬૦, ૨૭૮, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૮૬, ૩૯૯, ૪૦૨, ૪૦૭, ૪૨૫, ૫૧૦
આસીવિષ ૩૫૪
ઈરિયાપથિકી ૨૮૨
ઇતિહાસ ૪૧૮, ૪૪૯, ૪૭૬, ૫૦૩, ૫૦૪
ઇસિભાસિય જુઓ 'ઋષિભાસિત'
ઈસુખ્રીસ્તનું અજ્ઞાત જીવન ૨૨૮, ૨૨૯
ઈજિલ ૨૨૮થી ૨૩૧
ઈડિયન એન્ટીકવેરી ૧૬૫, ૨૨૦, ૫૯૭

ઈન્ડિયન ક્વિન્સ ૨૯૨
કેટલોક ઓફ ધી ઈન્ડિયન ક્વિન્સ ૨૯૨
ઉચ્ચાટન ૩૫૪
ઉચ્છાહ (ઉત્સાહ) ૨૯૦
ઉજ્જિંતસેલ. (ઉત્તરાધ્યયન) ૪૧, ૪૨, ૧૦૧, ૨૫૦, **૨૬૦**, ૩૦૨, ૩૩૧, **૩૫૩**, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૮૬, ૩૯૨
ઉત્તરપુરાણ ૮૦, ૨૪૦, ૨૬૩થી૨૭૧
ઉત્થાનસૂત્ર ૩૫૪
ઉદ્ધારપ્રશસ્તિ ૧૫૯, ૧૬૧
ઉપકેશપટ્ટાવલી ૨૯, ૨૫૦
ઉપકેશપ્રબંધ ૧૯, ૨૪, ૨૭, ૨૯, ૪૨૯, ૫૧૧
ઉપકેશકલ્પવલ્લી ૮૦
ઉપદેશકંદલી ૪૨૩
ઉપકેશતરંગિણી ૫૧૧
ઉપદેશપદ ૧૦૯, ૩૬૨, ૪૦૨, ૪૨૧
ઉપદેશપ્રાસાદ ૫૧૧
ઉપદેશમાલા ૩૩૫થી ૩૩૭, ૩૫૬, ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૬૯
ઉપદેશમાલાશુકન ૩૩૬
ઉપદેશરત્નાકર ૫૧૧
ઉપદેશસપ્તતિ ૩૭૭, ૫૧૧
ઉપમિતિ ૮૧, ૨૮૩, ૪૦૮, ૪૨૩, ૪૬૯
ઉપાંગ ૧૫૦
ઉપધાનવિધિ ૪૫૧
ઉલ્લાસ રાઘવ ૫૧૦
ઉવવાઈ ૩૪૭, **૩૫૦**, ૩૫૭
ઉવસગ્ગ (ઉપસર્ગ) ૧૦૦, ૧૦૨થી ૧૦૮, ૨૪૦, ૪૮૮
ઉવાસગ ૩૫, ૩૪૮
ઋચા ૯૯
ઋષિદત્તાચોપાઈ ૨૮
ઋષિભાષિત ૧૦૨, ૨૫૦, **૩૫૩**, ૩૫૫, ૩૬૧
એકલિંગમાહાત્મય ૩૨૦
એકાદશાંગી ૨૩૫, ૩૨૪, ૩૪૨થી ૩૫૦, ૩૫૬
એનસાઈકલોપિડિઆ ૩૬૨
એનસાઈકલોપિડિઆ ઓફ રિલિજિઅન્સ એન્ડ એથિક્સ ૨૫૮
એન્ટીકવેરી ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ ૨૭૬
એપિગ્રાફિકા ઈન્ડિકા ૨૭૬, ૪૪૭, ૪૬૫
એપિગ્રાફિકા કર્ણાટિકા ૨૭૮
એન્શ્યન્ટ ઈન્ડિકા ૪૯
ઓહ નિજ્જુતિ (ઓઘ નિર્યુક્તિ) ૪૧, ૪૪, ૪૬, ૫૨, ૫૫, ૧૦૨, **૩૫૬**, ૩૬૧, ૪૦૨
ઔપપાતિક જુઓ 'ઉવવાઈ'
કથાકોશ ૪૦૨
કથાકોશ (દિ) જુઓ 'બૃહતકથાકોશ'
કથાવલી ૨૧૯, ૩૯૮, ૫૧૦
કથાચરિત ૧૩૪
કમ્મપયડી ૩૩૩, ૩૬૧
કમ્મથયવૃતિ ૪૦૨
કર્પૂરમંજરી ૩૬૦
કર્મગ્રંથ ૨૪૫, ૪૬૭
કર્મચંદ્રપ્રબંધ ૧૮૯, ૫૧૨
કર્મપ્રકૃતિ ૩૫૬
કર્મપ્રાભૃત ૨૮૫
કર્મવિપાક ૪૬૭
કલિવૃતાંત ૧૩૫

કલ્પવ્યવહાર ૨૬૦
કલ્પસૂત્ર (કલ્પસૂઅ) ૯૯, ૧૪૫, ૧૫૪, ૧૫૯, ૨૧૯, ૨૨૫, ૨૪૪, ૩૦૦, ૩૨૪, ૩૪૧, ૩૫૦, ૩૫૩, ૩૬૦, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૨, ૪૨૬, ૫૧૦
કલ્પાકલ્પ ૨૬૦
કલ્પાવતંસિકા ૩૫૪
કલ્પિતા ૩૫૪
કલ્પિતાકલ્પિતા ૩૫૦
કલ્યાણમંદિર ૨૦૭, ૨૧૧, ૩૮૨
કષાયપ્રાભૃત ૧૫૩, ૨૬૧
કહારયણકોસો ૩૩૩, ૩૮૨
કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર ૨૮૦
કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૨૬૬
કાદંબરી ૩૩૪, ૩૮૪
કામસૂત્ર ૧૩૯
કાલિકાચાર્યકથા ૨૮, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૧૭, ૪૬૩
કાલક પટ્ટાવલી ૪૬૧થી ૪૬૩
કાલકસંહિતા ૧૮૭
કાલજ્ઞાન ૨૦૦
કાલિકશ્રુત ૨૫૬
કાવ્યપ્રકાશ ૪૨૮
કાવ્યમીમાંસા ૩૫૯
કાવ્યદર્શ ૩૫૯
કીર્તિકૌમુદી ૫૧૦
કાવ્યાનુશાસન ૩૬૨
કુમારપાલચરિત્ર ૩૭૧, ૪૩૦, ૪૩૧, ૫૧૦, ૫૧૧
કુમારપાલપ્રતિબોધ ૧૯૦
કુમારપાલરાસ ૫૧૨
કુવલયમાલા ૩૩૭, ૩૭૧થી ૩૭૩, ૩૯૨, ૪૦૮, ૪૦૯, (૪૨૪), ૪૨૯, ૪૪૩
કુપારસકોશ ૫૧૨
કેથોલિક ઈતિહાસ ૨૩૧થી ૨૩૩
કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ૨૯૪
કૌટિલેય અર્થશાસ્ત્ર ૧૩૯
ક્રિયારત્નસમુચ્ચય ૪૧૬
કલેક્ષન ઓફ સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઈન્સક્રીપ્સન ૨૭૬
ખગોળ ૩૪૫, ૩૫૧થી ૩૫૩, ૪૦૦
ખરતર પટ્ટાવલી ૫૧૨
ખિત્તસમાસ જુઓ 'ક્ષેત્રસમાસ'
ખુશાલ પટ્ટાવલી ૧૮૦, ૧૮૩, ૨૨૪, ૨૨૬, ૨૩૮, ૨૮૮, ૪૪૯
ગઉડવહો ૩૬૦, ૪૩૯, ૪૪૫
ગગનગામિની જુઓ 'આકાશગામિની'
ગચ્છમત પ્રબંધ ૨૯
ગચ્છાચાર ૩૨૩, ૩૫૬
ગણધરવાદ ૩૭૮
ગણધરસાર્ધશતક ૩૦૧
ગણિવિજ્જા (વિદ્યા) ૩૫૨, ૪૮૨
ગતિપ્રવાદ ૩૫૫
ગરૂડોપ્રતાત ૩૫૪
ગર્ગ પાશકાવલી ૪૬૭
ગર્દભીવિદ્યા ૧૮૫, ૨૧૮, ૨૨૭
ગંગાસ્તોત્ર ૧૧૭
ગંડિકા ૩૬, ૧૮૭, ૨૩૯
ગંધહસ્તિ ૨૧૧, ૨૮૫, ૩૦૩, ૩૨૪, ૩૮૬,
ગાથા સત્તસઈ ૩૬૦
ગાથા સહસ્ત્રી ૩૨૫
ગિરિપ્રવચન ૨૨૯
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ૨૯૪, ૩૬૬, ૪૪૩, ૪૮૬, ૪૯૪
ગુજરાતનો ઈતિહાસ ૨૯૨, ૪૪૮

ગુરુકાવ્યાષ્ટક ૨૩
ગુરુગુણરત્નાકર ૫૧૧
ગુરુપર્વક્રમ ૨૩૪, ૪૧૬, ૫૧૧
ગુરુવંદનવૃતિ ૪૨૫
ગુર્વાવલી ૧૦૦, ૩૪૧, ૩૬૮, ૪૦૬, ૪૦૭, ૫૧૧
ગુર્જર રાજાવલી ૫૧૨
ગૃહિધર્મ ૪૨૫
ગોદાવરી કાવ્ય ૪૨૬
ગોમ્મટસાર ૨૬૫થી ૨૭૧
ગૌડપ્રબંધ ૪૩૯, (૪૪૫)
ગ્રીકગ્રંથ ૧૩૫
ગ્રંથભંડાર ૪૧૭, ૪૪૨, ૪૭૮, ૪૯૨
ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિ ૪૪૫, ૪૪૭
ચઉવન્નપુરિસચરિયં ૨૫૧,૩૩૯,૪૬૬
ચચનામું ૩૬૫
ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ ૧૦૪, ૧૭૨, ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૯૯, ૪૧૦, ૫૧૧
ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ ૩૫૦, ૪૦૨, ૪૪૨
ચરણવિધિ ૩૫૨
ચમત્કાર ૪૭૪
ચરણવત્થુ ૩૩૩
ચંડીશતક ૩૮૪
ચંદપન્નતિ (ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ) ૨૫૦, ૩૫૩
ચંદ્રકેવલિચરિત્ર ૪૬૯
ચંદ્રગિરિ શિલાલેખ ૨૪૦, ૨૭૨, ૨૮૧
ચંદ્રપ્રભચરિત્ર ૨૪, ૨૬, ૨૫૨
ચંદ્રવેધ્યક ૩૫૨
ચંદ્રલેખા ચોપાઈ ૪૬૩
ચાણક્યનીતિ ૧૩૯
ચારણ સ્વપ્ન ૩૫૪
ચૂર્ણિ ૨૧૩, ૨૨૩, ૨૪૫, ૨૭૮, ૨૮૨, ૩૫૫, ૩૬૧, ૩૭૯, ૩૮૫થી ૩૮૭, ૪૦૭, ૪૨૨, ૪૭૦, ૫૧૦
ચૂલિકા ૧૨૬, ૧૨૮
ચેઇયવંદણ જુઓ 'ચૈત્યવંદન'
ચૈત્યવંદન ૨૮૨, ૨૮૫, ૨૯૦, ૩૬૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૨૨, ૪૨૫, ૪૬૮
ચોરાશી આગમો ૩૪૨થી ૩૫૫
ચૌદ વિદ્યા ૩૯૨
છખંડ જુઓ 'ષટ્ખંડાગમ'
છેદસૂત્ર ૧૦૧, ૧૦૩, ૨૫૦, ૩૬૧
જગડુચરિત્ર ૫૧૧
જગચિંતામણિ ૪૮
જગદ્ગુરુકાવ્ય ૫૧૨
જર્નલ ૫૫, ૪૪૭, ૪૯૬
જન્મભૂમિ ૨૭૫, ૨૭૬
જયતિ જગદ્રક્ષા ૪૪૦
જય ધવલા ૧૫૩,૨૬૦,૨૬૧, ૩૩૪
જયપત્ર ૪૬૨
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (જંબુદીવપન્નતિ) ૩૫૩, ૩૬૧, ૪૦૨
જંબૂદ્વીપ (જંબૂદીવ)સમાસ ૩૦૨, ૩૦૪, ૪૬૬
જિણહરપડિમાથોત્ત ૪૦૨
જિનશતક ૨૩
જિનસ્તુતિ ૨૮૫
જિનાગમ જુઓ 'આગમ'
જીતકલ્પ ૧૫૮, ૧૫૯, ૨૦૨, ૩૫૫, ૩૬૧, ૩૮૫, ૪૨૨, ૪૨૫
જીતમર્યાદા ૧૫૦
જીવવિચાર ૪૭૧
જીવદેવ પ્રબંધ ૪૬૦
જીવસમાસ ૩૫૬, ૪૬૬
જીવસિદ્ધિ ૨૮૫

જીવાભિગમ ૩૪૭, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૬૧, ૪૦૨, ૪૩૨
જીહ્વાસ્તંભન ૪૫૪
જુનાગઢ લેખ ૨૭૫, ૨૭૬
જૈન સાપ્તાહિક ૩૬૫, ૪૧૦
જૈન આગમ ગુજરાત ૧૯૪, ૧૯૫
જૈન ગુર્જર કવિઓ ૨૯, ૩૧
જૈન ગ્રંથાવલી ૧૦૮
જૈન તીર્થોનો ઈતિહાસ ૯૩
જૈન ધર્મપ્રકાશ ૪૩
જૈન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ૧૭૭
જૈનયુગ ૩૧, ૩૯૧
જૈનલિપિ ૪૧૭
જૈનલિટરેચર ૪૧૫
જૈન રાજાઓ ૧૩૪
જૈન સત્યપ્રકાશ ૨૬, ૪૧, ૫૨, ૮૨, ૧૩૪, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૫૨, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૮૦, ૨૯૦, ૨૯૫, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૪, ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૧, ૪૧૩, ૪૨૮, ૪૩૧, ૪૩૪, ૪૪૨, ૪૪૭, ૪૫૦, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૯૬
જૈન સાહિત્ય ઔર ઈતિહાસ ૩૩૮
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ ૧૯૨, ૪૨૮, ૪૪૫
જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૨૯, ૧૫૯, ૧૭૮, ૩૭૪
જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર ૧૦૮, ૩૬૫
જૈનહિતેષી ૨૭૦
જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ ૨૧૩
જ્યોતિર્વિદાભરણ ૨૦૨
જ્યોતિષકરંડય ૨૦૦, ૩૫૬
જ્યોતિષપ્રાભૃત ૩૫૬
જ્યોતિષશાસ્ત્ર ૪૬૭
ઝાણસયગ જુઓ 'ધ્યાનશતક'
ટબ્બો ૩૬૨
ટિપ્પણ ૨૮૫, ૩૧૪
ટોડ રાજસ્થાન ૧૭૦, ૧૭૨, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨, ૩૨૯, ૪૪૮, ૪૮૯
ઠાણાંગ (સ્થાનાંગ) ૮, ૩૪, ૩૦૨, ૩૪૪, ૩૪૭થી ૩૫૬
ઝાયાધમ્મકહા (જ્ઞાતાધર્મકથા) ૩૫, ૩૪૭થી ૩૪૯
ણિજ્જુતિ (નિર્યુક્તિ) ૩૪, ૩૫, ૪૪, ૫૪, ૫૫, ૬૬, ૭૧, ૭૪, ૯૪, ૯૬, ૯૯, ૧૦૧થી ૧૦૩, ૧૪૪, ૨૬૧, ૨૭૮, ૩૨૪, ૩૫૫, ૩૬૦, ૩૬૧
તત્ત્વતરંગિણી ૪૦૨
તત્ત્વપ્રકાશક ૪૦૩
તત્ત્વબોધ વિધાયિની ૨૧૦
તત્ત્વનુશાસન ૨૮૫
તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૭૫, ૧૪૯, ૧૮૩, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૬૩થી ૨૭૧, ૨૮૫, ૩૦૦થી ૩૦૪, ૩૩૪, ૩૫૬, ૩૭૯, ૩૮૫, ૪૦૨, ૪૦૭, ૪૧૫
તપાગચ્છ પટ્ટાવલી ૧૫૦, ૧૯૨, ૨૮૭, ૩૨૪, ૪૦૫, ૫૧૧
તરંગવતી (લોલા) ૧૬૦, ૨૦૦, ૩૫૨, ૩૫૬
તંદુલવેયાલિય (તાંદુલવૈચાલિક) ૩૫૨
તામ્રપત્ર ૪૪૨
તારાગણ ૪૪૨
તિજયપહુત્ત ૨૯૮

તિત્થોગાલી ૨૨૧
તિથિવ્યવસ્થા ૩૦૨
તિલકમંજરી ૪૪૨
તિલોયપન્નતિ ૨૪૦
તીર્થકલ્પ ૧૫૯, ૨૮૯, ૨૯૦, ૩૨૫, ૩૭૭, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૧૮, ૪૯૫, ૫૧૧
તીર્થમાલા ૪૩, ૨૮૩, ૪૯૫, ૫૧૨
તીર્થસ્તુતિ ૪૩૪, ૪૫૭, ૪૮૯
તેજોગ્નિનિસર્ગ ૩૫૪
ત્રિપિટક ૧૧, ૨૫૭, ૩૫૮
ત્રિપુરાગમ ૪૨૪
ત્રિપુરુષચરિત્ર ૩૭૧
ત્રિભંગીસાર ૪૦૨
ત્રિવર્ણાચાર ૨૬૩થી ૨૭૧
ત્રિશષ્ઠિશલાકા ૩૩૯, ૪૩૧, ૫૧૦
ત્રૈલોક્યપ્રકાશ ૪૨૩
થાંભણાપાસથયં ૩૮૩
થેરાવલી જુઓ 'સ્થંવિરાવલી'
દર્શનસાર ૨૬૧થી ૨૭૧
દશવૈકાલિક ૯૨થી ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૩, ૨૬૦, ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૧, ૩૭૯, ૪૦૨, ૪૨૫
દશાશ્રુતકલ્પ ૯૯, ૧૦૨, ૩૫૩, ૩૬૦
દક્ષિણ ઈતિહાસ ૫૫
દાનશાસન ૪૪૭, ૪૭૮, ૪૯૨
દિગંબર ઈતિહાસ ૨૬૦થી ૨૭૧, ૨૭૮
દિગંબર જૈન ૨૭૫
દિગંબર પટ્ટાવલી ૨૭૧થી ૨૭૫
દિટ્ઠિવાઓ (દ્રષ્ટિવાદ) ૩૫, ૨૫૦, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૬, ૩૩૩, ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૫૮
દિનશુદ્ધિદીપિકા ૩૩૬, ૪૦૨
દિવ્યાવદાન ૧૧, ૧૬૫
દીપવંશ ૧૩૫
દીર્ઘદશા ૩૫૪
દુપદુપિકા ૪૦૭
દુર્ગપદવ્યાખ્યા ૪૨૨
દુષ્યમ ગંડિકા ૨૨૨
દુસ્સમસમણ ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૧, ૧૮૪, ૨૦૨, ૨૧૬, ૩૨૫, ૪૦૪, ૪૧૯, ૫૧૦
દૃષ્ટિવિષભાવના ૩૫૪
દેવનાગરી ૪૧૭
દેવવાચક થેરાવલી ૩૭૧
દેવનંદાભ્યુદય ૫૧૨
દેવાગમસ્તોત્ર ૨૮૫, ૩૫૬
દેવીચંદ્રગુપ્ત ૩૨૭
દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર ૪૦૨
દેવેન્દ્રસ્તવ ૪૫૨
દેવેન્દ્રોપ્રપાત ૩૫૪
દેવર્ધિ પટ્ટાવલી ૩૫૪, ૩૭૧
દોગિદ્ધિદશા ૩૫૪
દોઘટ્ટી ૩૩૫
દોષપ્રાભૃત ૧૫૩, ૨૬૧
દંસણસિત્તરી ૪૦૨
દંસણશુદ્ધિ ૪૦૨
દ્વાર્ગિંશિકા ૨૧૦
દ્વાદશાર જુઓ 'નયચક્ર'
દ્વાદશાંગી (૧૨ અંગો) ૩, ૬, ૧૨, ૩૩થી ૩૭, ૯૪, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૨૬, ૧૭૪, ૨૪૩, ૨૫૦, ૨૬૦, ૪૨૬થી ૪૩૪
દ્વિજવદનચપેટિકા ૪૦૨
દ્વિપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ ૩૫૧, ૩૫૩
ધમ્મકપ્પદ્રુમો ૪૨૫

ધમ્મસંગહાણી ૪૦૨
ધમ્મિલહિંડી ૩૩૯
ધરણોપપાત ૩૫૪
ધરણોરગેન્દ્ર ૪૮૧
ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિ ૩૫૬
ધર્મબિંદુ ૪૦૨
ધર્મવિધિ ૩૬૨
ધર્મલાભસિદ્ધિ ૪૦૨
ધર્મસાર ૪૦૨
ધર્માભ્યુદય ૫૧૦
ધર્મોત્તરટિપ્પન ૩૧૪
ધર્મોપદેશમાલા ૧૫૬, ૩૭૧, ૩૭૨, ૪૨૯થી ૪૩૧, ૪૪૬, ૪૬૬
ધવલા ૧૫૩, ૨૬૧
ધુત્તક્ખાણ ૪૦૨
ધ્યાનવિભક્તિ ૩૫૨
ધ્યાનશતક ૧૫૯, ૧૬૦, ૪૦૭
ધી ક્રૂસીફીકેશનબાઈ એનસાઈ વિટનેસ ૨૨૯
નમિઉણ ૧૫૨, ૩૮૩, ૩૮૪
નમુત્થુણંકલ્પ ૩૭૬
નમોર્હત્ ૨૦૫
નયચક્ર ૨૧૧, ૩૦૭થી ૩૧૨, ૩૫૬, ૩૭૯, ૪૭૦
નયાવતાર ૨૧૧
નલાયન ૪૨૮
નવપદપ્રકરણ ૨૨, ૨૪
નંદીષેણગીત ૪૭૨
નંદીપટ્ટા. ૧૪૯, ૧૫૪થી ૧૫૯
નંદીસૂત્ર ૨૨૮, ૨૪૪, ૨૪૫, ૩૦૨, ૩૨૩, ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૧, ૩૮૬, ૪૦૨, ૪૦૭, ૪૨૨, ૫૧૦
નાગપરિયાવલિકા ૩૫૪
નાગરીપ્રચારિણી ૩૮૭
નાટ્યદર્પણ ૩૨૭
નાણપંચગ ૪૦૨
નાણાચિત્ત. ૪૦૨
નાણપંચમીકહા ૪૬૪
નાભિનંદન. પ્રબંધ ૨૭, ૫૧૧
નિમિતપ્રાભૃત ૩૫૬
નિમિત્તવિદ્યા ૨૦૧, ૨૪૦, ૨૭૨, ૪૬૭
નિરયાવલિકા ૩૫૪
નિર્યુક્તિ જુઓ 'ણિજ્જુતિ'
નિર્વાણકલિકા ૨૦૦
નિશીથ ૧૫૯, ૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૬, ૨૨૨, ૨૬૦, ૩૪૩, ૩૫૩, ૩૫૭, ૩૬૧, ૩૮૬, ૩૮૭, ૪૨૨
નીતિસાર ૨૭૦
નૃતત્ત્વનિગમ ૪૦૩
નેમિનાથ ચરિત્ર ૩૩૯, ૪૩૦
નેમિઃ સમાહિત. ૪૬૩
વૈ. ન્યાયદર્શન ૨૧૩
ન્યાય. પ્રદેશ ૨૧૩
ન્યાય પ્રવેશ ૪૦૨, ૪૨૨
ન્યાયમુખ ૨૧૩
ન્યાયવિનિશ્ચય ૩૭૮
ન્યાયસાર ૪૩૦
ન્યાયસૂત્ર ૨૦૮
ન્યાયાગમાનું. ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૩, ૩૫૬, ૪૦૨, ૪૬૯
પઈન્નય (પ્રકિર્ણક) ૩૭, ૧૩૯, ૩૬૧
પઉમચરિય. ૨૫૧, ૩૩૭થી ૩૩૯
પક્ખિસત્તરી ૪૬૪
પજ્જુસણા (પર્યુષણા) કલ્પ ૧૦૨, ૧૮૭

પટ્ટાવલી ૧૫૪, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૯૦, ૪૦૪થી ૪૦૬, ૪૨૦, ૪૩૦, ૫૧૧, ૫૧૨
પટ્ટાવલીસમુચ્ચય ૬૪, ૧૪૧, ૧૬૧, ૩૬૭, ૩૮૩, ૩૯૨
પડિમાત્રા ૪૧૭
પટ્ટિસમ્મિદામગ્ગ ૩૫૮
પણ્હાવાગરણ (પ્રશ્નવ્યાકરણ) ૩૫, ૩૪૯, ૩૫૫
પદ્મચરિત્ર ૨૬૬, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૫૬
પદ્માવતી ચોપાઈ ૪૬૩
પન્નાવણા (પ્રજ્ઞાપના) ૧૫૦, ૩૦૧, ૩૪૭, **૩૫૧**, ૩૫૫થી ૩૫૭, ૪૦૩
પરકાયપ્રવેશ ૪૫૩, ૪૭૬
પરલોકસિદ્ધિ ૪૦૩
પરિગ્રહપ્રમાણ ૩૮૩, (૪૨૫)
પશ્ચિમીક્ષત્રપો ૨૯૩
પરિશિષ્ટપર્વ ૯૩, ૧૧૧, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૯, ૨૧૯, ૫૧૦
પંચકલ્પ ૧૦૨, ૧૫૮, ૨૦૨, ૩૩૪, **૩૫૫**, ૩૫૬, ૩૬૧
પંચણિયંઠી ૪૦૨
પંચથાનગ ૪૦૨
પંચપ્રમાણ ૨૨
પંચમંગલ ૨૩૯
પંચલિંગી પ્રકરણ ૪૦૨
પંચવસ્તુ ૨૦૨, ૨૧૨, ૨૧૩, ૪૦૨
પંચસંગ્રહ ૨૮૨, ૩૩૩, ૩૫૬
પંચાશક ૨૮૨, ૩૦૨, ૪૦૨
પંચસુત્ત ૪૦૨
પંજિકા ૩૬૨, ૪૨૨
પાલી સાહિત્યકી રૂપરેખા ૩૫૮
પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ૧૮૮, ૩૮૩, ૪૨૮, ૪૬૩, ૪૯૦
પાસનાહચરિયં ૩૮૩
પાક્ષિકસૂત્ર ૨૮૨, **૩૫૦**, ૩૫૫
પાંચવચરિત્ર ૪૩૧
પાંચપાટ વર્ણન ૩૧, ૩૬૧
પિંડનિર્યુક્તિ ૧૦૦, ૧૦૨, ૪૦૩
પિંડવિશુદ્ધિ ૨૮૨, ૪૮૮
પિંડેષણા ૩૫૬
પુણ્યાશ્રવકથાકોષ ૨૨૮, ૨૬૦
પુફ્ફવઈકહા ૪૬૪
પુરાણ ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૪૪, ૨૨૦, ૪૧૯
પુરાતત્ત્વનિબંધાવલી ૩૪૭, ૩૫૮
પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ ૩૨૫, ૫૧૦
પુષ્પચૂલા ૩૫૪
પુષ્પિકા ૩૫૪
પુસ્તકારૂઢ ૩૫૬, ૩૬૭, ૪૧૪
પુંડરિક ૨૬૦
પૂજાપ્રકરણ ૩૦૨
પૂર્વ ૩૬, ૭૧, ૮૦, ૯૪, ૧૦૩, ૧૧૧, ૧૫૨થી ૧૫૭, ૧૭૪, ૧૮૭, ૨૩૬, ૨૪૧થી ૨૪૫, ૨૪૯થી ૨૫૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૭, ૩૨૪, ૩૩૩, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૬૬
પૂર્વદેશ તીર્થમાલા ૪૩
પૈશાચી ૩૭૩
પોરિસીમંડલ ૩૫૨
પૌષધસમાચારી ૪૨૫
પ્રજાબંધુ ૧૭૯, ૩૨૧
પ્રતિક્રમણ ૩૫૦
પ્રતિષ્ઠાકલ્પ ૩૫૬, ૪૦૩, ૪૨૨
પ્રતિહાર રાજાવલી ૪૪૩થી ૪૪૮

પ્રત્યક્ષાનુમાન ૪૨૬
પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર ૪૨૫
પ્રથમાનુયોગ ૧૮૭
પ્રબંધચિંતામણિ ૮૦, ૧૦૪, ૨૭૧, ૨૭૫, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૪૨, ૩૭૬, ૩૮૪, ૪૧૦, ૪૨૨, ૫૧૧
પ્રબંધકોશ જુઓ 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'
પ્રબંધો ૪૨૨, ૪૬૦, ૪૬૧
પ્રભાવક ચરિત્ર ૧૪૭, ૧૪૯થી ૧૫૧, ૧૫૭, ૧૯૦, ૧૯૨, ૨૦૧, ૨૧૦, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૪૮, ૨૫૧, ૨૫૨, ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૩, ૩૨૪, ૩૩૧, ૩૮૨, ૩૯૦, ૩૯૨, ૩૯૭, ૪૦૪, ૪૪૨, ૪૨૪, ૪૨૮, ૪૩૪, ૪૪૫, ૪૬૦, ૪૬૬, ૪૮૬, ૪૯૦, ૫૦૦, ૫૧૧
પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ૩૦૧
પ્રમાણપદાર્થ ૨૮૫
પ્રમાણશાસ્ત્ર ૩૦૯, ૪૭૦
પ્રમાણપ્રકાશ ૩૮૩
પ્રમાદાપ્રમાદ ૩૫૧
પ્રમાણમીમાંસા ૨૧૧
પ્રમાણસંગ્રહ ૩૭૮
પ્રવચનસાર ૨૬૨થી ૨૬૮
પ્રવચનસારોદ્ધાર ૨૮૨, ૩૮૩
પ્રવજ્યાવિધાન ૪૨૩
પ્રવાસી ૪૩, ૧૭૯, ૨૯૨
પ્રશમરતિ ૩૦૩, ૩૦૪
પ્રશ્નપ્રકાશ ૨૦૦
પ્રશ્નવ્યાકરણ ૩૩૯
પ્રાકૃત ૨૦૪, ૩૩૭થી ૩૩૯, ૩૫૫, ૩૫૭થી ૩૬૧, ૩૭૩, ૪૪૭, ૪૬૦, ૪૬૧
પ્રાકૃત પ્રકાશ ૩૫૯
પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૩૩૯
પ્રાકૃત વ્યાખ્યાન ૨૮૫
પ્રાચીન ભારતવંશ ૨૨૨
પ્રાચીન લિપિમાલા ૧૪૪, ૧૮૧, ૨૧૮
પ્રાચીન શોધસંગ્રહ (ભાવ.) ૪૯
પ્રાભૃત ૨૬૧થી ૨૭૧, ૩૩૩, ૩૫૬
પ્રિયદર્શના ૪૦૧
ફક્કિકા ૩૬૨
ફલ્ગુચિંતામણિ ૪૭૨
ફરમાન ૧૮૯, ૩૮૧, ૪૦૯, ૪૧૨
ફલીટ ગુપ્ત અભિલેખ ૭૨
બત્રીશીઓ ૩૫૬
બનારસી વિલાસ ૨૬૪થી ૨૭૧
બસવપુરાણ ૩૭૭
બંગાલીલિપિ ૪૧૭
બંધદશા ૩૫૫
બંગેર જાતિર ઈતિહાસ ૪૪૫
બાઈબલ ૨૨૮થી ૨૩૩
બાલરામાયણ ૩૫૯
બાહુબલીચરિત્ર ૨૭૯
બિલ્બીઓથિકા ઈન્ડિકા ૪૬૯
બુદ્ધિપ્રકાશ ૮૨
બૃહદ્કથાકોશ ૧૧૩, ૧૩૪
બૃહદ્કલ્પ ૧૦૧, ૧૩૫, ૧૪૪, ૧૯૪, ૨૫૦, ૨૬૦, ૩૩૪, ૩૫૩, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૧
બૃહદ્ મિથ્યાત્વમથન ૪૦૩
બૃહદ્સંગ્રહણી ૧૫૯
બૃહદ્સ્વયંભૂ ૨૬૭
બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ ૧૬૦

બોટિકમત ૪૦૩
બોધપ્રાભૃત ૨૬૧થી ૨૭૧, ૨૮૧
બોધિસત્ત્વા. ૧૬૫
બૌદ્ધપ્રવચન ૩૫૮
બ્રાહ્મીલિપિ ૩૬૪
ભક્તામર ૩૭૯, ૩૮૧થી ૩૮૪, ૪૫૪
ભક્તામરો ૩૮૨થી ૩૮૪, ૪૬૫, ૪૭૦
ભગવતી ૭, ૧૧, ૩૪, ૩૪૫થી ૩૪૯, ૩૫૫થી ૩૫૭, ૩૬૧, ૪૬૬
ભગવતી આરાધના ૨૬૧થી ૨૭૧
ભ. પાર્શ્વ. પરંપરા કા ઈતિહાસ ૨૯
ભક્તિબ્ભર થયં ૩૮૩
ભદ્રબાહુસંહિતા ૧૦૨, ૧૦૮
ભવિષ્યવાણી ૩૪૭, ૩૬૪, ૪૬૪
ભારત ૧૭૦, ૩૧૩
ભારતપ્રવાસ ૪૯૫
ભારતવર્ષ ૩૬૪
ભારતવર્ષ કા ઈતિહાસ ૧૩૩
ભારતવર્ષ કે પ્રાચીનરાજ. ૩૭૫
ભારત સંવતો ૨૧૮
ભારતીય ઈતિહાસ કી રૂપરેખા ૨૯૨
ભારતીયવિદ્યા ૨૭૭, ૩૧૩, ૩૬૫, ૪૯૦
ભાવનાશુદ્ધિ ૪૦૩
ભાવપ્રાભૃત ૨૬૧થી ૨૭૧, ૨૮૧
ભાવડારગચ્છ પટ્ટા. ૪૬૧થી ૪૬૩
ભાષ્યત્રયમ્ ૩૬૧
ભાવાર્થમાત્રવેદિની ૪૦૩
ફાંડારક રિપોર્ટ ૧૬૫
ભુવનસુંદરી કહા ૪૬૪
ભૂગોળ ૬૯, ૧૫૧, ૨૭૮, ૩૦૩, ૩૪૫, ૩૫૧થી ૩૫૩, ૪૦૦
ભૂમિશાસ્ત્ર ૨૧૩
ભોજપ્રબંધ ૫૧૧
ભૌગોલિક કોશ ૫૫
મજ્ઝિમનિકાય ૨૫૭
મત્તમયુર ૪૬૨
મત્સ્યપુરાણ ૧૪૪, ૨૨૦
મદ્રમહીવિજય ૪૩૯, ૪૪૫
મધ્યકાલીન હિંદનો ઈતિહાસ ૩૨૦
મન્હજિયાણં ૮૦
મરણવિભક્તિ ૩૫૨
મરણસમાહિ ૧૩૯
મલયવતી ૩૫૨, ૩૫૬
મલ્લવાદિપ્રબંધ ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૨૫
મહાકલ્પ (કલ્પ) જુઓ 'બૃહદ્કલ્પ'
મહાનિશીથ ૪૭, ૧૫૯, ૧૬૧, ૩૫૩, ૩૯૭,૪૦૪થી૪૦૭, ૪૧૪,૪૧૫
મહાપુરાણ ૩૩૪
મહાપુંડરિક ૨૬૦
મહાપ્રત્યાખ્યાન ૩૫૨
મહાપ્રજ્ઞાપના જુઓ 'પન્નવણા'
મહાભારત ૫૪, ૩૩૭
મહાવંશકાવ્ય ૧૪, ૧૨૯, ૧૩૫, ૨૨૦
મહાવીરચરિત્ર ૩૩૧, ૩૮૩, ૪૩૧
મહાસ્વપ્ન ૨૭૧
મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા ૨૯૪
મહીવાલકહા ૩૮૩
મંડલપ્રવેશ ૩૫૨
મંત્રવિદ્યા ૨૨૪, ૩૪૯, ૪૩૦, ૪૪૧, ૪૭૩થી ૪૭૭
માથુરીવાચના ૩૨૩
મારવાડ કે પ્રાચીન લેખ ૪૪૭
મિનહાજનો ઈતિહાસ ૩૪૭

મુજમલુ તવારિખ ૩૨૭
મુણિસુવ્વયચરિયં ૨૮૨
મુંબઈ ગેઝેટિઅર ૩૭૫
મૂલાચાર ૩૬૩થી ૨૬૭
મેદપાટ સ્તવન ૪૭૨
મેઘદૂત ૫૪, ૧૬૮
મોડર્ન રિવ્યુ ૧૬૬, ૧૬૮
મોહપરાજય ૫૧૦
મૌર્ય ઈતિહાસ ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૩૫, ૨૨૦
મૌર્ય રાજાવલી ૪૪૩થી ૪૪૮
યતિજિતકલ્પ ૧૬૦
યતિદિનચર્યા ૪૬૩
યશોધર ચરિત્ર ૪૦૩
યશોભદ્ર પ્રબંધ ૪૭૨
યક્ષસંહિતા ૩૦૯, ૩૧૩
યુક્ત્યાનુશાસન ૨૮૫
યુગપ્રધાન ગંડિકા ૨૨૨
યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી ૧૫૭થી ૧૬૨, ૧૭૫, ૨૦૨, ૩૪૧, ૩૬૯, ૩૮૫
યુગપ્રધાનયંત્ર ૭૯, ૧૫૩
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૪૦૩
યોગબિંદુ ૪૦૩
યોગરત્નમાલા ૨૦૧
યોગશતક ૪૦૩
યોગશાસ્ત્ર ૨૫, ૩૨૩, ૪૨૫
યોનિપ્રાભૃત ૧૯૩, ૨૦૧, ૩૫૬
રત્નકરંડક ૨૮૫
રત્નસંચય ૧૬૧, ૨૪૧, ૪૦૫, ૪૦૭
રસિકચૂડામણિ ૪૭૨
રંગમંજરી ૪૩૦
રાઘવચરિત્ર ૩૩૮
રાજગચ્છ પટ્ટા. ૪૧૯થી ૪૨૮, ૪૭૦
રાજતરંગિણી ૧૩૫
રાજનીતિ ૪૭૮, ૫૦૩, ૫૦૫
રાજપુતો કા ઈતિહાસ ૧૪૪
રાજપ્રશ્નીય જુઓ 'રાજપસેણી'
રાજવાર્તિક ૩૦૩
રાજશેખર ઔર કાવ્ય ૩૫૯
રાજાવલી કથા ૨૭૯
રાઘાવેધ ૩૫૨
રામચરિત્ર ૩૩૯
રામાયણ ૭૬, ૩૩૭, ૩૫૯
રાયપસેણી ૩૪૭, ૩૫૧
રાસ ૪૯૨
રૂપકગ્રંથ ૪૬૯
રોયલ એસો. જર્નલ ૪૪૨, ૪૪૭
રૌપ્યસિદ્ધિ ૪૭૬
લલિતવિસ્તરા ૨૭૦, ૪૦૩, ૪૦૮, ૪૬૮
લલિતાંગચરિત્ર ૪૭૨
લગ્ગકુંડલિઆ ૪૭૨
લગ્ગસુદ્ધિ ૪૦૩
લઘીયસ્ત્રયી ૩૭૮
લઘુખિત્તસમાસ ૪૦૩
લેખસંગ્રહ ૪૪૭
લોકતત્ત્વ ૪૦૦, ૪૦૩
લોકપ્રકાશ ૩૬૨
લોકબિંદુ ૪૦૩
વચનિકા ૩૬૨
વજ્જાલગ્ગ ૩૬૦
વનરાજપ્રબંધ ૪૧૦
વરાંગચરિત્ર ૨૬૪થી ૨૭૧
વરૂણોપપાત ૩૫૪
વર્ગકેવલી ૩૯૮, ૪૦૩
વર્ગચૂલિકા ૩૫૪
વર્ધમાનવિદ્યા ૪૩૧

વલભીવાચના ૩૨૩
વસુદેવચરિયં ૧૦૨, ૧૦૮, ૩૫૬
વસુદેવહિંડી ૩૩૪, ૩૫૬, ૪૦૧, ૫૧૦
વસંતવિલાસ ૫૧૧
વસ્તુપાલચરિત્ર ૫૧૧
વસ્તુપાલ પ્રબંધ ૪૧૦
વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ ૫૧૧
વસ્તુપાલ રાસ ૫૧૨
વંદનક ૨૮૨
વંદિત્તાસૂત્ર ૪૨૨, ૪૨૫, ૪૭૦
વાક્યશુદ્ધિ ૩૫૬
વાચનાભેદો ૩૫૬
વાત્સ્યાયન ૧૩૯
વાદમહાર્ણવ ૨૧૦, ૨૫૧, ૪૨૦, ૪૬૯
વાયુપુરાણ ૧૩૫, ૧૪૪, ૨૨૧
વારાહીસંહિતા ૧૦૫
વાર્તિક ૩૬૧
વાસવદત્તા ૧૬૦, ૪૦૧
વિક્રમચરિત્ર ૨૦૮
વિક્રમવિશેષાંક ૨૧૭, ૨૧૯
વિચારશ્રેણી ૧૫૭થી ૧૫૯, ૧૬૧, ૨૧૯, ૨૮૮, ૩૭૦, ૪૦૪, ૪૦૬, ૫૧૧
વિચાર રસાયન ૪૬૪
વિજયપ્રશસ્તિ ૧૦૭, ૫૧૨
વિચારસાર ૪૦૫, ૪૦૬
વિજયદેવ માહાત્મય ૫૧૨
વિજયોદયા ૨૬૦, ૨૬૧
વિજ્જલકાવ્ય ૩૭૭
વિદ્વજ્જનબોધક ૩૦૧
વિદ્યાચારણ ૩૫૨
વિમલપ્રબંધ ૫૧૨
વિમાન પ્રવિભક્તિ ૩૫૩, ૩૫૫
વિવાગસુયં (વિપાકસૂત્ર) ૩૫, ૩૪૯
વિવાહચૂલિકા ૩૫૪
વિવાહપન્નતિ (વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ) જુઓ 'ભગવતી'
વિવિધ તીર્થકલ્પ ૧૭૨
વિવેક મંજરી ૪૨૩
વિશાલ ભારત ૧૬૫, ૩૨૭, ૩૪૭
વિશેષણવતી ૧૫૯
વિશેષાવશ્યક ૧૫૯થી ૧૬૧, ૧૯૭, ૨૧૧, ૩૧૭, ૩૫૭, ૩૬૧, ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૬૫, ૪૬૬
વિશ્રાંતવિદ્યાધર ૩૦૯, ૩૧૫, ૩૭૮
વિષમપદપર્યાય ૪૨૨
વિષ્ણુપુરાણ ૧૩૫, ૧૪૪, ૨૨૦
વિહારકલ્પ ૩૫૨
વીતરાગશ્રુત ૩૫૨
વીતરાગસ્તવ ૩૮૩
વીરગણિ પટ્ટાવલી ૪૮૭થી ૪૮૮
વીરથયં ૪૦૩
વીરનિર્વાણ સંવત્ કાળગણના ૨૨૧, ૨૨૨
વીર પટ્ટાવલી ૫૧૨
વીર વંશાવલી ૧૬૪, ૨૯૧, ૩૦૫, ૩૩૩, ૪૪૯, ૫૧૨
વીરસૂરિચરિત્ર ૨૧૪
વીરસ્તવન ૩૮૩
વીરસ્તુતિ ૧૯૯, ૨૦૦
વીરાંગદહ કહા ૪૦૩
વૃષ્ણિદશા ૩૫૪
વીસવીસિયા ૪૦૩
વેદ ૮૩, ૯૦, ૯૪, ૧૦૦, ૨૧૧, ૪૧૯
વેદબાહ્યતા ૪૦૩

વેદાંકુશ ૪૦૨
વેલંધરોપપાત ૩૫૪
વૈક્રિય. વિદ્યા ૨૩૫
વૈશ્રમણોપપાત ૩૫૪
વ્યવહારસૂત્ર ૯૯, ૧૦૧, ૩૫૩, ૩૬૧
વ્યાખ્યાન પ્રશસ્તિ (વિવાહ પન્નતિ) જુઓ 'ભગવતી'
શતક કર્મગ્રંથ ૩૩૩, ૩૫૬, ૩૬૧
શત્રુંજ્યરાસ ૫૧૨
શબ્દભેદપ્રભેદ ૪૬૪
શરીર વિજ્ઞાન ૩૪૫
શંકર દિગ્વિજય ૪૧૭
શાલિભદ્રચરિત્ર ૪૨૪
શાર્ઙ્ગધર ૩૮૪
શાસ્ત્રભંડાર જુઓ 'ગ્રંથભંડાર'
શાસ્ત્રવાર્તા સમુ. ૪૦૩
શાંતિનાથ ચરિત્ર ૨૨, ૪૨૪, ૪૩૦
શાંતિસ્તવ (લઘુ) ૧૮૯, ૨૯૮, ૫૦૨
શાંતિસ્નાત્ર ૧૮૯, (૩૫૪)
શાંતિદાસ રાસ ૫૧૨
શિષ્યહિતા ૩૯૯
શીલોપદેશમાલા ૪૩૦
શીસોદિયા વંશાવલી ૩૧૯થી ૩૨૧
શુભસંગ્રહ ૨૨૯
શ્રવણ શિલાલેખ જુઓ 'ચંદ્રગિરિ શિલા'
શ્રાદ્ધજિતકલ્પ ૧૫૮
શ્રાદ્ધ દિનકૃત્ય ૧૫૫
શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ ૩૦૨, ૩૦૪, ૪૦૩
શ્રાવક સમાચારી ૪૨૫
શ્રાવકાચાર ૨૬૪થી ૨૭૧, ૨૮૫
શ્રાવસ્તિ રાજાવલી ૪૯૪થી ૪૯૭
શ્રીપાલ ચોપાઈ ૪૭૨
શ્રીપાલરાસ ૪૩૪
શ્રીવિજ્યા ૨૬૦
શ્રુતસાગરી ૩૦૩
શ્રુતાવતાર ૧૫૩, ૨૪૦, ૨૬૦થી ૨૭૧
શ્રેયાંસનાથ ચરિત્ર ૩૮૩, ૪૨૨, ૪૨૪
શ્લોકવાર્તિક ૩૦૩
શ્વેતામ્બર દિગમ્બર ૧૩૪
ષટ્ખંડાગમ ૨૬૧, ૨૬૫થી ૨૭૧
ષટ્પ્રાભૃત ૨૬૧
ષડશીતિ ૩૬૧
ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ૪૦૩
ષડ્ભાષા સ્તોત્ર ૪૭૨
ષોડશક ૩૯૪
સજ્ઝાય ૨૧૩, ૫૧૨
સડઢસયગ (સાર્ધશતક) ૩૬૧, ૪૪૨
સત્યપુરકલ્પ ૪૧૮
સન્મતિ (સમઈ) તર્ક ૧૬૦, ૨૦૯, ૨૧૧થી ૨૧૩, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૫૬, ૪૨૦
સપ્તતિકા ૩૪૩, ૩૬૧
સપ્તશતારચક્ર ૩૧૧
સમણસંઘથયં જુઓ 'દુસ્સમસ.'
સમરરાસો ૨૫૧
સમરાદિત્ય ૨૧૨, ૪૦૩
સમરાદિત્યસંક્ષેપ ૪૨૨, ૪૨૩
સમવાયાંગ ૩૪, ૩૪૫, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૫૫થી ૩૫૭
સમાચારી ૪૨૫
સમાધિશતક ૨૬૪થી ૨૭૧
સમુત્થાનસૂત્ર ૩૫૪
સમ્યક્ત્વકૌમુદિ ૮
સમ્યક્ત્વસપ્તિકા ૪૦૨

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય ૨૧૭
સણયકુમારચરિયં ૨૮૩
સરસ્વતી કંઠાભરણ ૩૫૯
સરસ્વતી મંત્ર ૨૦૩
સર્વદર્શન સંગ્રહ ૨૧૧
સર્વાર્થસિદ્ધિ ૨૮૫, ૩૦૩
સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ૪૦૩
સર્વસિદ્ધાંત ૪૨૨
સંકિતપંચસી ૪૦૩
સંકેત ૪૨૮
સંગ્રહણી ૨૮૨, ૩૫૫, ૪૦૩, ૪૩૧
સંજમંજરી ૪૬૪
સંજીવની ૪૭૭
સંતિનાહચરિયં જુઓ 'શાંતિનાથ ચ.'
સંદેશ ૩૨૧
સંધિબંધ નાટક ૪૪૨
સંપશ્ય સિત્તરી ૪૦૩
સંથારગ ૧૩૯
સંબોધ પ્રકરણ ૩૩૧, ૪૦૩
સંબોહ સિત્તરી ૪૦૩
સંલેષણાશ્રુત ૩૫૨
સંવેશરંગશાલા ૩૮૩
સેસકત નિર્યુક્તિ ૧૦૨, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૧
સંસારદાવાનલ ૪૦૧, ૪૦૩
સંક્ષિપ્તદશા ૩૫૫
સાગારધર્મામૃત ૨૬૩થી ૨૭૧
સાધુકલ્પ ૩૫૨
સાવગધમ્મ. ૪૦૨
સાવગધમ્મસમાસ ૪૦૩
સામયજિણકિત્તણ ૪૦૩
સાંડેરક. પટ્ટા. ૪૭૧થી ૪૭૬
સિદ્ધ ગંડિયા ૩૪૭
સિદ્ધપ્રાભૃત ૩૫૬
સિદ્ધજયંતી ૩૮૩
સિદ્ધસારસ્વત ૪૨૩
સિદ્ધયોગમાલા ૪૭૦
સિદ્ધાણં બુદ્ધા. ૪૪૧
સિદ્ધાંતસાર ૪૬૪
સિદ્ધહેમ ૧૬૦, ૨૧૨, ૩૦૧, ૩૧૨
સુકૃતકીર્તિ ૫૧૧
સુકૃતસંકીર્તન ૫૧૧
સુકૃતસાગર ૫૧૧
સુપાસનાહચરિયં ૪૬૧
સુબોધાસમાચારી ૪૨૨
સુબોધિકા ૩૬૬
સુમતિચરિત્ર ૪૭૨
સુયખંધો ૨૪૦, ૨૬૦થી ૨૬૬
સૂયગડાંગ (સૂત્રકૃતાર્થ) ૩૪, ૧૦૧, ૨૬૦, ૩૪૩, ૩૪૭, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૮૬, ૪૬૬
સૂરથોત્સવ ૫૧૦
સુરપન્નતિ (સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ) ૧૦૧, ૨૫૦, ૩૫૨, ૩૬૧
સૂરવિદ્યા ૩૬૮, ૩૬૯, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૮
સૂર્યશતક ૩૮૪
સૂક્ષ્માર્થ વિચાર ૪૨૨
સેનસંઘ પટ્ટાવલી ૨૭૩
સોમ સૌભાગ્ય. ૫૧૧
સ્તંભિનીવિદ્યા ૪૫૪, ૪૭૪
સ્તોત્ર ૧૦૧
સ્થવિરાવલી ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૪, ૨૪૪, ૩૨૩
સ્થાપનાકલ્પ ૩૫૬
સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિ ૪૦૩
સ્યાદ્વાદરત્નાકર ૨૧૨, ૩૦૧
સ્વપ્નવિદ્યા ૩૫૪

સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૨૮૫
સ્વર્ણસિદ્ધિ ૧૯૯, ૨૦૪, ૪૫૨, ૪૭૬
હત્થુંડી રાજાવલી ૪૯૧થી ૪૯૪
હજરત જુઓ 'અંગૂઠપ્રશ્ન'
હમ્મીરમદમર્દન ૫૧૧
હમ્મીર મહાકાવ્ય ૪૩૧
હરિવંશપુરાણ ૯૯, ૨૪૦, ૨૬૦થી ૨૭૧, ૪૪૩
હરિવંશચરિત્ર ૩૩૭થી ૩૩૯
હર્ષચરિત્ર ૩૮૪
હારિલ પટ્ટાવલી ૩૬૯થી ૩૭૪
હારિભદ્રીય ૭૪
હિમવંત સ્થવિરાવલી ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૬, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૪થી ૧૭૭, ૨૧૯, ૩૨૩, ૫૧૦
હિંસાષ્ટક ૪૦૩
હીરસૂરીરાસ ૫૧૨
હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય ૪૬, ૧૦૭, ૩૭૭
ક્ષમાવલીબીજ ૪૯૩
ક્ષેત્રસમાસ ૨૪, ૨૮૨, ૩૦૨, ૩૦૪, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૧૦
ક્ષેત્રસંગ્રહણી ૪૩૧
જ્ઞાતાધર્મકથા જુઓ 'णायाधम्म'
જ્ઞાનબિંદુ ૨૧૨
જ્ઞાનાર્ણવ ૨૬૩થી ૨૭૧

પ્રકાશિત ગ્રંથો

- ચારિત્ર વિજયજી મ.નો પરિચય
- આદર્શ સાધુ (હિન્દી)
- ભગવાણી (હિન્દી)
- સિદ્ધચક્ર માહાત્મ્ય
- ધોલેરા પંચકુ

- ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર - ૧૫ અધ્યયન
- શ્રી જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ -૧
- શ્રી જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ -૨
- શ્વેતાંબર-દિગંબર ભાગ-૧-૨
- શ્રી આદિનાથ શકુનાવલી
- શ્રી મહાવીર જન્મોત્સવ
- જૈનપર્વકથા સંગ્રહ સંસ્કૃત
- આર્યકાલક આલોચના
- આદર્શ ગચ્છાધિરાજ
- રમલ પ્રશ્ન, લગ્ન પ્રશ્ન
- જૈન સમાજનો સિતારો
- વિહાર દર્શન-ખંડ-૩-૪
- વિહાર દર્શન-ખંડ-૧-૨
- દિનશુદ્ધિદીપિકા (વિશ્વપ્રભા)
- શ્રી જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ
- જૈન તીર્થોનો નકશો (ટૂંક માહિતી સાથે)
- શ્રી જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ -૩
- શ્રી જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ -૪
- પ્રાચીન સ્તવન સંઝાય
- ૨-૧ભાગ ચરિત્રમંત્ર પ્રભાવક
- ૨-૧ભાગ ચરિત્રમંત્ર પ્રભાવક
- ૨-૧ભાગ ચરિત્રમંત્ર પ્રભાવક